

Κ.Ο.Σ.: 21024
Μ.Ο.: 21145

Διδακτορική Διατριβή

ΨΥΧΟΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ ΔΗΜΟΣΙΩΝ ΥΠΑΛΛΗΛΩΝ

Οι κοινωνικές συγκρούσεις των δημόσιων υπαλλήλων και
το κοινωνικό φαινόμενο του «νομικισμού»

Βασιλική Γ. Τσιούλου

ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ
ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
Τμήμα Ψυχολογίας

Συμβουλευτική Επιτροπή:

Άννα Μαντόγλου, επιβλέπτουσα

Αλεξάνδρα Χατζή

Μαρία Σακαλάκη

Αθήνα 2007

στον πατέρα μου

που μου έμαθε ότι μπορούμε να βλέπουμε τις εκλογικεύσεις μας

& στο γιο μου

γιατί το μεγάλωμα ενός παιδιού είναι βίωση αγάπης

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Σύνοψη	9
Εισαγωγή	11
Κεφάλαιο 1: ΤΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ ΤΟΥ ΔΗΜΟΣΙΟΥ ΥΠΑΛΛΗΛΟΥ	23
1. Οι υποχρεώσεις του δημόσιου υπαλλήλου	23
α. Ο κανόνας της νομιμότητας	26
β. Ο κανόνας της υπακοής	29
2. Η γραφειοκρατία	34
α. Η γραφειοκρατία ως ιδεατός τύπος της νομικής κυριαρχίας	34
β. Το ζήτημα των «δυσλειτουργιών» της γραφειοκρατίας	43
3. Νομικισμός: ένα άρρητο κοινωνικό φαινόμενο	52
Κεφάλαιο 2: Η ΚΟΙΝΩΝΙΟΨΥΧΟΛΟΓΙΚΗ ΣΚΕΨΗ	61
1. Η κοινωνιοψυχολογική προσέγγιση των κοινωνικών φαινομένων	61
α. Η χρήση της πειραματικής μεθόδου	65
β. Η σχέση κοινωνικής ψυχολογίας και ιδεολογίας	70
2. Η κοινωνική σκέψη	72
3. Η κοινωνική ταυτότητα	77
4. Η κοινωνική επιρροή	84
Κεφάλαιο 3: Η ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΗ ΔΙΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ ΔΗΜΟΣΙΟΫΠΑΛΛΗΛΙΚΟΥ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΟΣ	95
1. Η ιδεολογία	95
2. Το νομικό κράτος	104
3. Το πολιτικό κράτος	112
4. Η ιδεολογική λειτουργία του δικαίου	119
Κεφάλαιο 4: Η ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ ΜΕ ΤΗ ΝΟΜΙΚΗ ΓΛΩΣΣΑ	131
1. Ορθή ή ορθότερη «ερμηνεία» των κανόνων δικαίου;	131
2. Οι αόριστες έννοιες του διοικητικού δικαίου	140

Κεφάλαιο 5: ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΚΕΣ ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ	151
1. Οι διερευνητικές συνεντεύξεις	151
2. Η ανάλυση περιεχομένου του νομικού λόγου για το δημόσιο υπάλληλο	154
3. Τέσσερις έρευνες πεδίου: το δείγμα, η διαδικασία και το ερευνητικό υλικό	155
Κεφάλαιο 6: Η ΑΔΥΝΑΜΙΑ ΚΑΘΟΛΙΚΗΣ ΕΦΑΡΜΟΓΗΣ ΤΟΥ ΚΑΝΟΝΑ ΤΗΣ ΝΟΜΙΜΟΤΗΤΑΣ	177
1. Η σύγκρουση των κανόνων νομιμότητας και υπακοής στο νομικό λόγο	177
2. Η δύναμη εφαρμογή του κανόνα της υπακοής στην υπηρεσιακή κατάσταση του υπαλλήλου	187
Κεφάλαιο 7: Η ΓΝΩΣΤΙΚΗ ΣΥΓΚΡΟΥΣΗ ΤΟΥ ΔΗΜΟΣΙΟΥ ΥΠΑΛΛΗΛΟΥ ΣΤΟ ΕΡΓΟ ΤΗΣ ΑΠΟΔΟΣΗΣ ΤΟΥ ΝΟΜΟΥ	199
1. Η σημαντικότητα του κανόνα της νομιμότητας στη δημοσιοϋπαλληλική ταυτότητα	202
2. Μία «ανορθολογική» απόδοση του νόμου	204
3. Η επίδραση της εκπαίδευσης του υπαλλήλου στη δηλούμενη από τον ίδιο νομιμότητα ενός διοικητικού έργου	206
Κεφάλαιο 8: Η ΕΞΩΟΜΑΔΙΚΗ ΑΠΕΙΛΗ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑΣ ΤΟΥ ΔΗΜΟΣΙΟΥ ΥΠΑΛΛΗΛΟΥ	211
1. Η μείωση του κοινωνικού ανταγωνισμού με την ηγεσία της διοίκησης όταν εντείνεται η εξωομαδική απειλή κοινωνικής ταυτότητας	215
2. Η συμβολοποίηση της παραγωγικότητας της ομάδας	219
3. Η διαμεσολάβηση του κανόνα της νομιμότητας στην ατομική διαφοροποίηση του υπαλλήλου	223
4. Η επίδραση παραγόντων διατομικού επιπέδου ανάλυσης στη συνοχή της ομάδας: η εκπαίδευση και ο χρόνος υπηρεσίας	227

Κεφάλαιο 9: Η ΕΞΟΥΣΙΑΣΤΙΚΗ ΣΧΕΣΗ ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΗΣ ΠΛΕΙΟΝΟΤΗΤΑΣ ΚΑΙ ΥΠΑΛΛΗΛΟΥ	231
1. Η ιδεολογική υπεροχή του κανόνα της νομιμότητας έναντι του κανόνα της υπακοής	233
2. Η λειτουργική υπεροχή του κανόνα της υπακοής έναντι του κανόνα της νομιμότητας	238
3. Η σχέση των κανόνων νομιμότητας και υπακοής με παράγοντες διατομικού επιπέδου ανάλυσης: η εκπαίδευση και ο χρόνος υπηρεσίας	253
Κεφάλαιο 10: Η ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΗ ΣΧΕΣΗ ΔΗΜΟΣΙΟΥ ΥΠΑΛΛΗΛΟΥ ΚΑΙ ΟΜΑΔΑΣ	257
1. Η κοινωνική θέση της ομάδας	258
2. Η <i>υπέρτατη αναλογία</i> του εαυτού στην τήρηση του κανόνα της νομιμότητας	264
3. Η αυτοκατηγοριοποίηση του δημόσιου υπαλλήλου είναι εντούτοις δυνατή	278
Κεφάλαιο 11: Η ΕΠΙΡΡΟΗ ΤΗΣ ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΗΣ ΠΛΕΙΟΝΟΤΗΤΑΣ ΚΑΙ Η ΕΠΙΔΡΑΣΗ ΤΗΣ ΔΙΑΣΠΑΣΗΣ ΤΗΣ ΟΜΑΔΑΣ ΣΤΟ ΕΡΓΟ ΤΗΣ ΑΠΟΔΟΣΗΣ ΤΟΥ ΝΟΜΟΥ	299
1. Η άμεση επιρροή της διοικητικής πλειονότητας	302
2. Η επίδραση της ταύτισης με την ομάδα απουσία επιρροής της διοικητικής πλειονότητας	308
3. Η έμμεση επιρροή της διοικητικής πλειονότητας	314
4. Η συμμετοχή της εκπαίδευσης και του χρόνου υπηρεσίας του υπαλλήλου στην παραγωγή του φαινομένου του νομικισμού	318
Γενικά Συμπεράσματα	327
Παράρτημα 1	339
Παράρτημα 2	353
Βιβλιογραφία	387

ΣΥΝΟΨΗ

Η τυποκρατική προσέγγιση και εφαρμογή του νόμου από τον δημόσιο υπάλληλο ή, ακριβέστερα, η προσέγγιση του νόμου -υπό ορισμένες κοινωνικές περιστάσεις- κατά τρόπο που περιορίζει το πεδίο εφαρμογής του αποτελεί ένα κοινωνικό φαινόμενο ευρείας κλίμακας. Οι μέχρι σήμερα ερμηνείες του φαινομένου αποδίδουν την αιτιότητά του σε κοινωνικούς παράγοντες, όπως οι ανεπάρκειες του θεσμικού πλαισίου του υπαλλήλου, ή/και σε *ψυχικούς*, όπως η *στέρξη* του υπαλλήλου σε πραγματική εξουσία. Αποδεχόμενοι τη θέση ότι το κοινωνικό και το ψυχικό είναι αλληλένδετα και αδιαχώριστα, επιχειρήσαμε μία προσέγγιση του φαινομένου σε ενδοατομικό, διατομικό, διομαδικό και ιδεολογικό επίπεδο. Ειδικότερα, διαρθρώσαμε τα επίπεδα ανάλυσης χρησιμοποιώντας την πειραματική μέθοδο σε συνδυασμό με τη μέθοδο της ανάλυσης περιεχομένου και τη μέθοδο του ερωτηματολογίου. Ο έλεγχος των υποθέσεων που διατυπώσαμε ανέδειξε ότι η αιτιότητα του εν λόγω φαινομένου έγκειται σε ένα πλέγμα αλληλεπιδράσεων. Ο υπάλληλος προσεγγίζει κατά το συγκεκριμένο τρόπο την εφαρμογή του νόμου, στο μέτρο που προσλαμβάνει, αφενός, την αμφισβήτηση της «αποτελεσματικότητας» της δημόσιας διοίκησης από την ευρύτερη κοινωνία και, αφετέρου, τη μέριμνα της ηγεσίας της διοίκησης αυτής για το νομιμοφανές των διοικητικών ενεργειών. Την κοινωνική σκέψη διατρέχουν εκλογικεύσεις, όμως οι εκλογικεύσεις δεν ενεργοποιούνται αυθαίρετα. Η προσλαμβανόμενη αμφισβήτηση και η προσλαμβανόμενη μέριμνα οφείλονται στη συμμόρφωση του υπαλλήλου στην εκάστοτε ηγεσία της δημόσιας διοίκησης.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η αύξουσα απονομιμοποίηση της δημόσιας διοίκησης από τη σύγχρονη δημοκρατική κοινωνία είναι ένα κοινωνικό φαινόμενο με ιδιαίζουσα σημασία. Το δημόσιο εγκალείται για «αναποτελεσματικότητα», ευνοιοκρατία, ανάπτυξη πελατειακών σχέσεων, «διαφθορά» κ.λπ.. Ωστόσο, το δημόσιο είναι ο κατ' εξοχήν τόπος όπου μπορούν να προωθούνται τα απρόσωπα κοινωνικά συμφέροντα. Το δημόσιο, οσοδήποτε συμπυκνόμενο, είναι προϋπόθεση για τη θέσπιση των κανόνων, για τον έλεγχο, για την καταστολή και, γενικότερα, για την αναπαραγωγή του συστήματος των κοινωνικών σχέσεων.

Στο εγχείρημα κατανόησης ενός κοινωνικού φαινομένου, η αφετηρία της προσέγγισης αποτελεί κρίσιμη επιλογή του μελετητή. Στο μέτρο που η κοινωνική πραγματικότητα μπορεί να περιγραφεί ή να αναλυθεί με όρους ιστορικούς, πολιτικούς, οικονομικούς κ.λπ., το φαινόμενο της απονομιμοποίησης της δημόσιας διοίκησης μπορεί, λόγου χάριν, να τεθεί επιστημολογικά από την έποψη ενός ιδεατού τύπου οργάνωσης με κατεύθυνση τις «δυσλειτουργίες» της διοίκησης, όμως μπορεί να προσεγγισθεί και με αφετηρία τις ίδιες τις «δυσλειτουργίες». Η διαφορά στην πρόσληψη ενός κοινωνικού φαινομένου συνεπάγεται και διαφορά στην αντιμετώπισή του. Εξίσου καθοριστικές είναι οι επιλογές του ερευνητή στο μεθοδολογικό επίπεδο, δηλαδή στο επίπεδο της ερμηνείας. Ποίον ή ποιούς παράγοντες θα εξετάσει ο ερευνητής; Ποίον ή ποιούς παράγοντες θα θεωρήσει, δηλαδή, ότι συμμετέχουν στην παραγωγή του φαινομένου; Μπορεί, στο παράδειγμά μας, να θεωρηθεί ότι ενέχονται συγκεκριμένα «χαρακτηριστικά προσωπικότητας», όπως η τάση αποφυγής της ευθύνης ή η τάση κατάχρησης της εξουσίας, και να αναζητηθούν τέτοια χαρακτηριστικά στον δημόσιο υπάλληλο. Όμως, για να μην κατολισθαίνει το εγχείρημα κατανόησης στο επίπεδο της ιδεολογικής διαχείρισης του όντος, χρειάζεται να εξηγείται επίσης η ίδια η ύπαρξη των χαρακτηριστικών. Με άλλα λόγια, η κατανόηση ενός κοινωνικού φαινομένου προϋποθέτει μία απόσταση από τη φαινομενικότητα και μία διάκριση ανάμεσα σε μακροσκοπικά αίτια και αιτιατά, ώστε να συναχθεί ένα σχήμα αιότητας.

Ίσως, είναι καιρός να δεχθούμε -και σήμερα, είμαστε περισσότερο έτοιμοι για αυτό- ότι το κοινωνικό και το ψυχικό, το ομαδικό και το ατομικό είναι αδιαχώριστα και αλληλένδετα, ότι το ένα διαμορφώνει την εξέλιξη του άλλου, ενισχύοντας ή

παρεμποδίζοντας τις δυναμικές του. Όταν επιχειρούμε να εξηγήσουμε τα συλλογικά φαινόμενα μέσω των αθροιστικών αποτελεσμάτων των αμιγώς ατομικών στρατηγικών, εξωθούμαστε αναπόφευκτα στο συμπέρασμα ότι οι στρατηγικές αυτές είναι «παράδοξες». Η προέλευση των ατομικών σκέψεων παύει, όμως, να φαίνεται μυστηριώδης, όταν η κοινωνική διαδικασία της εμπειρίας θεωρείται προγενέστερη της ατομικής σκέψης. Η απαρχή των ατομικών σκέψεων προσεγγίζεται, στην περίπτωση αυτή, με όρους αλληλεπίδρασης μεταξύ ατόμων στο πλαίσιο της κοινωνικής διαδικασίας της εμπειρίας και η αλληλεπίδραση μεταξύ των ατομικών σκέψεων θεωρείται ενδογενής ιδιότητά τους, καθόσον προϋπάρχει της ύπαρξης και της ανάπτυξής τους.

Η εμπειρική έρευνα βεβαιώνει ότι η σκέψη αναδύεται από την επικοινωνία, μέσα σε μία κοινωνική διαδικασία ή σε ένα πλαίσιο εμπειρίας –όχι η επικοινωνία μέσα από τη νόηση. Το άτομο διαθέτει μία ποικιλία τρόπων σκέψης, οι οποίοι βρίσκονται σε συνάρτηση με το «εξωτερικό» του περιβάλλον και με τους στόχους που το ίδιο θέτει. Η συνεχής αλληλεπίδραση του ατόμου με το κοινωνικό του περιβάλλον και οι συνακόλουθες αμοιβαίες προσαρμογές προκαλούν ένα φαινόμενο γνωστικής πολυφασικότητας. Αυτό το φαινόμενο μελετά, παράλληλα με τη συμπεριφορά του ατόμου, η κοινωνική ψυχολογία.

Το πεδίο της κοινωνικής ψυχολογίας εντοπίζεται στην εύρεση των εσωτερικών διασυνδέσεων μεταξύ των κοινωνικών φαινομένων και στην αποκάλυψη των διεργασιών που καθορίζουν τη μορφολογία και τη δομή τους. Η κοινωνική αλληλεπίδραση προσεγγίζεται τόσο εκ των ένδον όσο και έξωθεν: η κοινωνική σκέψη θεωρείται ομοιογενής με την ατομική σκέψη και, από την άλλη πλευρά, η πράξη θεωρείται ένα δυναμικό, αδιαίρετο όλο, μία σύνθετη οργανική εξέλιξη που εμπερικλείει ένα ερεθισμα και μία αντίδραση, η οποία εμπεριέχεται σε αυτό. Η κοινωνική ψυχολογία είναι συμπεριφοριστική, με την έννοια ότι μελετά μία παρατηρήσιμη δραστηριότητα, τη δυναμική, συνεχή κοινωνική αλληλεπίδραση και τις κοινωνικές πράξεις, οι οποίες αποτελούν τα συστατικά της στοιχεία. Αλλά, ταυτόχρονα, είναι μη συμπεριφοριστική, με την έννοια ότι δεν παραμελεί την εσωτερική εμπειρία του ατόμου, την εσωτερική όψη αυτής της δραστηριότητας. Κατά τη δυναμική αυτή θεώρηση, η συμπεριφορά καθορίζεται κυρίως από το πώς προσλαμβάνει το ίδιο το άτομο το περιβάλλον του, από τη σημασία που θα αποδώσει στα ερεθίσματα –και όχι από τα ερεθίσματα καθεαυτά. Το ζεύγμα αίτιο-αιτιατό αντικαθίσταται από μία σπειροειδή αιτιότητα και το άτομο παύει, έτσι, να θεωρείται μία μεμονωμένη οντότητα που ωθείται σε ενέργεια υπό την πίεση είτε ενδοψυχικών είτε περιβαλλοντικών παραγόντων.

Ανάμεσα στη σκέψη και τη συμπεριφορά ή, διαφορετικά διατυπωμένο, ανάμεσα στις κοινωνικές αναπαραστάσεις και τις κοινωνικές πρακτικές υπάρχει μία αμφίδρομη σχέση. Για να διατηρηθεί μία κοινωνική πρακτική, ακόμη και όταν επιβάλλεται, πρέπει να μπορεί τελικά να εσωτερικευτεί, δηλαδή να αφομοιωθεί στο σύστημα των πεποιθήσεων είτε μέσω της προσαρμογής της είτε μέσω του μετασχηματισμού αυτού του συστήματος. Κάθε αντίθεση μεταξύ αναπαραστάσης και σύστοιχης πρακτικής καταλήγει αναγκαστικά στο μετασχηματισμό της μίας ή της άλλης (Abric, 1994β/1996β, σελ. 124). Συνακόλουθα, η ανάλυση μίας κοινωνικής συμπεριφοράς είναι αναγκαίο να περιλαμβάνει, αφενός, τις κοινωνικές συνθήκες στις οποίες εγγράφεται η συγκεκριμένη συμπεριφορά και, αφετέρου, τις διαδικασίες εσωτερίκευσης των συνθηκών αυτών από το άτομο -ή τη συλλογική κοινωνική οντότητα- που εκδηλώνει τη συμπεριφορά.

Σε μία μεγάλη ποικιλία καταστάσεων το άτομο σκέπτεται και συμπεριφέρεται με όρους των κοινωνικών ομάδων στις οποίες ανήκει. Η υπαγωγή του ατόμου σε κοινωνικές ομάδες συνεπάγεται τη συμμετοχή του στην κατασκευή της πραγματικότητας, κατά τρόπο ώστε η «πραγματικότητα» να προάγει το όφελος μίας ή περισσότερων ομάδων υπαγωγής του και, ταυτόχρονα, να διαφυλάσσει την προσωπική του ευημερία.

Σε ένα ομολογουμένως απλουστευτικό υπόδειγμα διομαδικής συμπεριφοράς, κοινωνικοί και οικονομικοί παράγοντες, που προκαλούν αντιπαλότητα μεταξύ των ομάδων για την πρόσκτηση αντικειμενικών οφελών, συνδέονται με μία διάχυση, μέσα σε κάθε ομάδα, συγκεκριμένων υποτιμητικών αντιλήψεων για την άλλη ομάδα. Οι αντιλήψεις αυτές -οι οποίες εμπεριέχονται σε στάσεις και συμπεριφορές- εγκαθιστούν διάφορες μορφές κοινωνικής απόστασης μεταξύ των ομάδων. Όμως, δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι οι αντιλήψεις αυτές προέρχονται απευθείας από μία αντικειμενική σύγκρουση για την κατανομή των πόρων, καθώς δεν υπάρχουν μη ψυχολογικές αιτίες που να εξηγούν γιατί η σύγκρουση συνοδεύεται από υποτίμηση ή δυσφήμιση της άλλης ομάδας. Όπως είναι άλλωστε γνωστό από την κοινή εμπειρία, είναι συνήθης η σύγκρουση μεταξύ ομάδων οι οποίες δεν είναι ιδιαίτερα διαφορετικές μεταξύ τους και των οποίων οι σκοποί διασταυρώνονται. Οι αντιλήψεις για την άλλη ομάδα είναι εγγενείς στη διομαδική κατάσταση και, σε πολλές περιπτώσεις, μπορούν να εκτρέψουν την εξέλιξη των σχέσεων μεταξύ των ομάδων προς τη μία ή την άλλη κατεύθυνση. Η ύπαρξη και η λειτουργία των κοινωνικών στερεότυπων αποτελεί ένα παράδειγμα του τρόπου με τον οποίο οι κοινωνιοψυχολογικές διαδικασίες διαμορφώνουν την υφή μίας διομαδικής κατάστασης αντικειμενικής σύγκρουσης. Τα κοινωνικά στερεότυπα δεν προκαλούν καθεαυτά συγκρούσεις και η προέλευσή τους, όπως και το περιεχόμενό

τους, δεν μπορεί να αποσυνδεθεί από την προγενέστερη ύπαρξη και τα ειδικά χαρακτηριστικά μίας σύγκρουσης συμφερόντων. Ωστόσο, τα κοινωνικά στερεότυπα αφότου υπάρξουν, αποτελούν καθοριστικό παράγοντα των διομαδικών σχέσεων.

Η εξήγηση των διαδικασιών που ενεργοποιούνται στη διομαδική συμπεριφορά εμπίπτει στο πεδίο της κοινωνικής ψυχολογίας, καθόσον τη διομαδική συμπεριφορά καθορίζουν τόσο η δομή των αντικειμενικών σχέσεων μεταξύ των ομάδων όσο και διαδικασίες κοινωνιοψυχολογικές, δηλαδή ψυχολογικές διαδικασίες των οποίων η προέλευση και η λειτουργία δεν μπορούν να κατανοηθούν έξω από ένα συγκεκριμένο κοινωνικό πλαίσιο. Ο κοινωνικός ψυχολόγος μπορεί να διακριβώσει τις διερμηνείες της κοινωνικής πραγματικότητας που είναι κοινές στα μέλη μίας ομάδας και να χρησιμοποιήσει αυτές τις κοινές προσλήψεις της διομαδικής περίπτωσης, σε συνδυασμό με τις, προσλαμβανόμενες από τα μέλη, θέσεις των ομάδων στο συγκεκριμένο κοινωνικό σύστημα, για να διατυπώσει υποθέσεις προς έλεγχο. Υπό το πρίσμα της κοινωνικής ψυχολογίας, οι διομαδικές σχέσεις αποτελούν αντικείμενο αδιαίρετα «βασικής» και «εφαρμοσμένης» έρευνας -όπως άλλωστε κάθε φαινόμενο που απασχολεί την κοινωνική ψυχολογία-, δηλαδή, είναι ταυτόχρονα πηγή ιδεών και στόχος μελέτης.

Οι πράξεις του υπαλλήλου της δημόσιας διοίκησης ή άλλου ατομικού ή συλλογικού *διοικητικού οργάνου* της, ανεξάρτητα από τη φύση της ασκούμενης δραστηριότητας, είναι όλες πράξεις της ενιαίας διοίκησης. Στα διοικητικά όργανα του δημοσίου αναγνωρίζονται *αρμοδιότητες* και παρέχονται οδηγίες δράσης κατά τρόπο ώστε, με τη δράση της ενιαίας διοίκησης, να εφαρμόζεται η κυβερνητική πολιτική και να εξασφαλίζεται η έννομη τάξη. Η δημόσια διοίκηση λειτουργεί στη βάση ενός προτύπου που επαγγέλλεται και εκφράζει το δέον. Η παράβαση της νομιμότητας μπορεί να έχει ως συνέπεια την ακύρωση των παράνομων πράξεων των διοικητικών οργάνων, την πειθαρχική, ποινική και προσωπική αστική ευθύνη τους και, παράλληλα, την αντικειμενική αστική ευθύνη του δημοσίου, λόγω του ενιαίου της διοίκησης. Οι κυρωτικές συνέπειες επιβάλλονται όχι μόνο επειδή η μη νόμιμη άσκηση της διοίκησης αποφάσκει το δέον, αλλά και επειδή η ίδια προκαλεί το αίσθημα του δικαίου. Η νομιμοποίηση της διοικητικής εξουσίας απορρέει από τις αρχές της *λαϊκής κυριαρχίας* και του *αντιπροσωπευτικού συστήματος*, που θεμελιώνουν την έννομη τάξη. Η δράση της διοικητικής εξουσίας διέπεται από *την αρχή της νομιμότητας* και ασκείται για την ικανοποίηση του *δημόσιου συμφέροντος*. Στο μέτρο που η νομιμοποίηση της διοικητικής εξουσίας προϋποθέτει την κατάφαση της δράσης της από τους πολίτες, η άρνηση της νομιμότητας της δράσης της είναι και άρση της νομιμοποίησής της.

Ο σεβασμός του υπαλλήλου στην αρχή της νομιμότητας ορίζεται ως απόλυτος. Ο υπάλληλος υποχρεούται να προσαρμόζει απαρέγκλιτα την υπαλληλική του συμπεριφορά στο ισχύον σύστημα νομικών κανόνων. Η ανάγκη προστασίας του δημόσιου συμφέροντος επιβάλλει την υπερπροβλεψιμότητα της υπαλληλικής συμπεριφοράς, καθόσον η βλάβη που θα προκαλούσε η απρόβλεπτη πράξη του υπαλλήλου θα στρεφόταν ουσιαστικά ενάντια στην έννομη τάξη, στο βαθμό που η τελευταία δε θα μπορούσε πλέον να εξασφαλίσει το γενικό συμφέρον. Προκειμένου να εξασφαλισθεί η συνοχή της δημόσιας διοίκησης, ο νόμος ορίζει, επίσης, ότι ο δημόσιος υπάλληλος οφείλει να υπακούει στις διαταγές των προϊσταμένων του.

Η κοινωνική ψυχολογία δεν έχει, προφανώς, αποστολή να λειτουργεί ως θεματοφύλακας κανόνων ούτε, βέβαια, να επιβάλει δικούς της κανόνες, αλλά να ανασύρει και να μελετά τις κανονικότητες των κοινωνικών φαινομένων. Η δημοσιοϋπαλληλική κανονικοποίηση και οι κοινωνικές της προεκτάσεις ή, διαφορετικά διατυπωμένο, το ερώτημα για το εάν η εσωτερίκευση του νομικού συστήματος από τους δημόσιους υπαλλήλους αποτελεί εγγύηση της αποτελεσματικότητας¹ του δημοσίου ή ιδεολογικό επιχείρημα, εμπίπτει στο πεδίο της.

Πολλές διαστάσεις του κόσμου που εμφανίζονται ως αυτονόητες είναι κοινωνικά κατασκευασμένες. Η κοινωνική πραγματικότητα συγκροτείται με ποικίλους τρόπους, αλλά κυρίως συγκροτείται ως πραγματικότητα νοηματική, δηλαδή πραγματικότητα που αρθρώνεται στο λόγο. Μεταξύ γνωστικής διαδικασίας και επικοινωνίας, δηλαδή μεταξύ πληροφοριών και νοημάτων υπάρχει εδραία σχέση –την οποία, όπως προαναφέρθηκε, μελετά η κοινωνική ψυχολογία. Η ανάδειξη, κάθε φορά, αυτής της σχέσης αποτελεί βασική προϋπόθεση για την εξήγηση της διαμόρφωσης και της εξέλιξης των πρακτικών γνώσεων και της κοινωνικής λειτουργίας τους.

Καθώς δε θα μπορούσαμε να μιλάμε για τίποτα, τα γλωσσικά σημεία προσαρτώνται σε υλικές δομές. Αυτή η προσάρτηση, δηλαδή η αντιστοιχία της γλώσσας με την πραγματικότητα εδραιώνεται σε μία σειρά συμβάσεων. Ωστόσο, συχνά οι συμβάσεις της γλώσσας –και ιδιαίτερα της επιστημονικής– αγνοούνται. Σε αυτή την περίπτωση, η λέξη θεωρείται ένδειξη ενός επιβεβαιωμένου υλικού φαινομένου π.χ. ο φυσιολογικός παρατηρητής δεν αναγνωρίζει ότι η *οπτική αντίληψη* του διαμεσολαβείται από έμμεσα αφαιρετικά συστήματα. Η ρήξη ανάμεσα στους τεχνικούς κανόνες της γλώσσας και το

¹ Ακριβώς επειδή η μονομερής ενασχόληση με την αποτελεσματικότητα παραμελεί τις κοινωνικοπολιτικές συγκυρίες που την καθορίζουν, η χρήση του όρου δεν μπορεί παρά να είναι καταχρηστική.

τρέχον λεξιλόγιο έχει ιδιαίτερη σημασία, όταν αφορά τα συμβολικά προϊόντα μίας κοινωνίας, τα οποία έχουν επικοινωνιακή αλλά και ιδεολογική λειτουργία. Οι δύο λειτουργίες είναι άρρηκτα συνδεδεμένες στη διαδικασία παραγωγής των προϊόντων αυτών. Όταν ακριβώς επέρχεται ρήξη και το σύμβολο εμφανίζεται σαν σήμα, καθίσταται δυνατή η προσχηματική επίκληση του συμβολικού προϊόντος, δηλαδή η χρήση του συμβόλου για την παράκαμψη μίας κοινωνικής σύγκρουσης. Έτσι, η γλώσσα γίνεται ένα εξαιρετικά αμφίσημο πεδίο συναλλαγής.

Όπως έχει προαναφερθεί, οι σημασίες μπορούν να συλληφθούν μόνον εντός ενός συγκεκριμένου χωροχρονικού, κοινωνικού πλαισίου και, συνακόλουθα, η ανάλυση και η ερμηνεία έχουν κοινωνική αναφορά. Κατά τη διοικητική παράδοση και τάξη, ο δημόσιος υπάλληλος ενεργεί βάσει τυπικού ρόλου. Ο καθορισμός της υπαλληλικής συμπεριφοράς με σαφείς και ευρέως γνωστούς κανόνες, τη «διαχωρίζει» από αστάθμητους παράγοντες, όπως οι πεποιθήσεις, οι απόψεις, οι συμπάθειες, οι προσδοκίες κ.λπ. του φορέα του ρόλου. Αλλά μία προσέγγιση που αποδέχεται την αντίληψη ότι το μέλος της δημόσιας διοίκησης μπορεί να ανταποκριθεί στην υποχρέωσή του να είναι «δισυπόστατο», καταλήγει αναπόφευκτα να διαπιστώνει «δυσλειτουργίες» της διοίκησης.

Μία από τις λεγόμενες δυσλειτουργίες είναι η προσκόλληση του δημόσιου υπαλλήλου στον τύπο των καθηκόντων του. Η συγκεκριμένη κανονικότητα της δημοσιοϋπαλληλικής συμπεριφοράς, στο μέτρο που εκδηλώνεται και ως «ερμηνεία» των κειμένων διατάξεων κατά τρόπο που δυσχεραίνει -ή και ακυρώνει- την εφαρμογή τους, είναι, νομίζουμε, ένα κρίσιμο κοινωνικό ζήτημα. Η απόδοση των νομικών κανόνων αποτελεί πολιτικό διακύβευμα ανέκαθεν και ειδικότερα στην εποχή μας, όπου οι αυτονότητες, μέχρι σήμερα, μορφές του «λαού» και του «ανεξάρτητου και ουδέτερου» κράτους δικαίου υπόκεινται σε ραγδαία διάβρωση. Η δημοκρατία, το δημόσιο συμφέρον και η ρουσσωική γενική βούληση παύουν να εκφράζονται μέσα από τους παγιωμένους θεσμούς, στους οποίους είχαν προσδώσει ένα μοναδικό, συμβολικό κύρος. Και υπό το πρίσμα αυτό, το φαινόμενο της «συσταλτικής» απόδοσης των νομικών διατάξεων, του οποίου τη διερεύνηση επιχειρήσαμε και το οποίο στην παρούσα έρευνα αποκαλείται² **νομικισμός**, είναι παραδειγματικό. Γύρω από αυτό, μπορούν να τεθούν

² Τον όρο **νομικισμός**, από όσο γνωρίζουμε, χρησιμοποίησε πρώτος ο Μαραγκόπουλος (1950). Στην ανά χείρας έρευνα, ο όρος χρησιμοποιείται για λόγους οικονομίας, καθώς δε συμεριζόμαστε τις όποιες συνδηλώσεις του ή, εάν προτιμάμε, την κοινωνική αναπαράσταση του κοινωνικού φαινομένου που δηλώνεται με τον όρο αυτόν και το οποίο αποτελεί, ακριβώς, πηγή αλλά και προϊόν κοινωνικών συγκρούσεων.

(πολιτικο)κοινωνικά ζητήματα που αναφέρονται στον εκλογικευτικό χαρακτήρα της κοινωνικής σκέψης. Αυτός είναι ο απώτερος στόχος της διατριβής μας –όποια και εάν μπορεί να είναι τα όριά της.

Στο πρώτο επίπεδο της έρευνας έγινε ανάλυση περιεχομένου του νομικού λόγου για τον δημόσιο υπάλληλο και ειδικότερα του λόγου για τις υποχρεώσεις και τα δικαιώματα του υπαλλήλου. Η ανάλυση αυτή ανέδειξε ότι ο κανόνας της υπακοής δεν είναι κανόνας υποκείμενος στον κανόνα της νομιμότητας. Η ηγεσία της διοίκησης δύναται νομικά, επικαλούμενη το δημόσιο συμφέρον, να απευθύνει στον υπάλληλο *προδήλως αντισυνταγματική ή παράνομη διαταγή*. Επίσης, αναδείχθηκε ότι βασικές διαστάσεις της υπηρεσιακής κατάστασης του υπαλλήλου (π.χ. η επιλογή σε θέση προϊστάμενου) δε ρυθμίζονται εξαντλητικά από το νομικό σύστημα.

Ακολούθως, ελέγχθηκε η υπόθεση ότι οι δημόσιοι υπάλληλοι εμφανίζουν (κοινωνιο)γνωστική σύγκρουση στο έργο της εφαρμογής του νόμου. Η υπόθεση αυτή διατυπώθηκε κατά τη θεωρία της επτεξεργασίας της σύγκρουσης (Pérez & Mugny, 1993/1996), σύμφωνα με την οποία η κοινωνική επιρροή, δηλαδή η τροποποίηση (ή η αναδόμηση) των αντιλήψεων, των εκτιμήσεων, της γνώμης, της συμπεριφοράς κ.λπ. που παρατηρούνται στο επίπεδο ατόμων (ή ομάδων) και οι μετασχηματισμοί που απορρέουν από τη γνώση των ίδιων για τις αντιλήψεις, τις εκτιμήσεις, τη γνώμη, τη συμπεριφορά κ.λπ. άλλων ατόμων (ή ομάδων), μπορεί να κατανοηθούν με όρους διαφωνίας (*σύγκρουσης*) με τον άλλο. Ο έλεγχος κατέδειξε ότι οι δημόσιοι υπάλληλοι εμφανίζουν (κοινωνιο)γνωστική σύγκρουση στην εφαρμογή του νόμου, η οποία, κατά τους ίδιους, είναι μία βαρύνουσα διάσταση της κοινωνικής τους ομάδας.

Στη συνέχεια, έγινε η υπόθεση ότι οι δημόσιοι υπάλληλοι προσλαμβάνουν πως η κοινωνική τους ταυτότητα απειλείται, καθώς και η υπόθεση ότι, για την αντιμετώπιση της απειλής, οι ίδιοι προσφεύγουν σε *κοινωνικό ανταγωνισμό* με την ηγεσία της δημόσιας διοίκησης ή/και σε *ατομική διαφοροποίηση*, δηλαδή, αντίστοιχα, ότι αποδίδουν τις «δυσλειτουργίες» της δημόσιας διοίκησης στην ηγεσία της ή/και ότι κάθε υπάλληλος αποστασιοποιείται από τη δημοσιοϋπαλληλική ομάδα. Οι υποθέσεις αυτές διατυπώθηκαν στο πλαίσιο της θεωρίας της κοινωνικής ταυτότητας (Tajfel και Turner, 1979), η οποία πραγματεύεται την πρόσληψη της διομαδικής πραγματικότητας από τα μέλη μίας κοινωνικής ομάδας. Ο έλεγχος των υποθέσεων έδειξε ότι οι δημόσιοι

υπάλληλοι προσλαμβάνουν την αρνητική κοινή γνώμη³ για την κοινωνική τους ομάδα ως απειλή της κοινωνικής τους ταυτότητας και ότι δεν προσφεύγουν για την αντιμετώπιση της απειλής αυτής σε κοινωνικό ανταγωνισμό, προσφεύγουν όμως σε ατομική διαφοροποίηση. Επίσης, αναδείχθηκε ότι η ατομική διαφοροποίηση διαμεσολαβείται από τον κανόνα της νομιμότητας.

Ύστερα από τα ευρήματα αυτά, η πορεία της έρευνας προσανατολίσθηκε σε ενδοδιοικητική κατεύθυνση, όπου στο επίκεντρο της προβληματικής τέθηκε η νομική πρόνοια της δυνατότητας της ηγεσίας της διοίκησης να απευθύνει στον υπάλληλο διαταγή προδήλως αντισυνταγματική ή παράνομη. Ειδικότερα, διερευνήθηκε η υπόθεση ότι ο υπάλληλος επεξεργάζεται την (κοινωνιο)γνωστική σύγκρουσή του με την ηγεσία της διοίκησης, την οποία προκαλεί μία προδήλως αντισυνταγματική ή παράνομη διαταγή της τελευταίας, ως σύγκρουση σχεσιολογική, δηλαδή ως να διακυβεύονταν στη σύγκρουση οι ενδοδιοικητικές σχέσεις και όχι η εφαρμογή του κανόνα της νομιμότητας. Επίσης, ελέγχθηκε η υπόθεση ότι ο υπάλληλος επιλύει τη σύγκρουση αυτή με αποκατάσταση της συναίνεσης προς την ηγεσία της διοίκησης, καθώς και η υπόθεση ότι λανθάνον αποτέλεσμα της ενδοτικότητας του υπαλλήλου είναι η επανάκτηση της αυτονομίας του σε συμβολικό επίπεδο. Παράλληλα, εξετάσθηκε η σχέση εαυτού-ομάδας, για την οποία υποθέταμε ότι είναι διαλεκτική σχέση, δηλαδή ότι συναρθρώνεται από μία τουλάχιστον διαφοροποίηση του εαυτού από την ομάδα και μία τουλάχιστον δυνατότητα πρόσληψης του εαυτού ως μέλους της.

Μετά την επιβεβαίωση των υποθέσεων αυτών, τέθηκαν προς έλεγχο τρεις νέες υποθέσεις αναφορικά με την επίδραση της στάσης της ηγεσίας της διοίκησης, όπως την προσλαμβάνει ο υπάλληλος, στην εφαρμογή του νόμου από τον ίδιο. Ειδικότερα, διερευνήθηκε η επίδραση μίας αρνητικής στάσης, μίας θετικής και μίας ουδέτερης. Παράλληλα, διερευνήθηκε η επίδραση της αυτοπρόσληψης του υπαλλήλου ως μέλους της δημοσιοϋπαλληλικής ομάδας. Ο έλεγχος κατέδειξε ότι η στάση της ηγεσίας ή, ακριβέστερα, η προσλαμβανόμενη από τον υπάλληλο στάση της ηγεσίας αποτελεί βασικό παράγοντα της εφαρμογής του νόμου από τον ίδιο. Επίσης, αναδείχθηκε ότι στην εφαρμογή του νόμου, υπό συγκεκριμένες περιστάσεις, ασκεί επίδραση και καθεαυτή η υπαγωγή του δρώντος υποκειμένου στη δημοσιοϋπαλληλική ομάδα.

³ Χρησιμοποιούμε τον όρο «περιγραφικά». Οι ποικίλες κοινωνικές οντότητες δεν έχουν όλες την ίδια γνώμη, αλλά, αντίθετα, καθεμία έχει τη δική της δυναμική, ερμηνεία και παρέμβαση στο κοινωνικό γίγνασθαι.

Η ερμηνεία ενός κοινωνικού φαινομένου μπορεί να στηριχθεί στην ένταση και την έκταση στατιστικών τάσεων. Όμως, η άλλη όψη της συστηματοποίησης είναι η αφαίρεση. Καθεαυτό το μέλημα της δόμησης μίας ερευνητικής εργασίας, η οποία επιχειρεί να ερμηνεύσει μία εξ ορισμού άμορφη κοινωνική πραγματικότητα, εκθέτει τον ερευνητή σε μονομέρειες. Η κοινωνική πραγματικότητα, μέσα από την πολυσημία της, δεν μπορεί παρά τελικά να μας διαφεύγει. Και στο μέτρο που ο ερευνητής μίας κοινωνικής πραγματικότητας καλείται να παράσχει μία ερμηνεία που να μην προσβάλει την πολυπλοκότητά της, η εφικτή βεβαιότητα εξαντλείται στη διαπίστωση ότι ορισμένες επιλογές είναι αδιέξοδες.

Η τάση του δημόσιου υπαλλήλου να καθιστά το νόμο, υπό ορισμένες κοινωνικές περιστάσεις, ουσιαστικά ανεφάρμοστο υπερβαίνει τα εθνικά όρια, όπως και η υποχρέωση της απεριόριστης υπακοής στους προϊστάμενους του. Συνακόλουθα, ο σκοπός της παρούσας έρευνας είναι ταυτόχρονα πιο γενικός και πιο ειδικός από την έρευνα ενός συγκεκριμένου συστήματος δημόσιας διοίκησης στην ολότητά του.

Όπως προαναφέρθηκε, η μελέτη του κοινωνικού φαινομένου του νομικισμού προϋποθέτει, κατά την κοινωνιοψυχολογική προσέγγιση, τη διερεύνηση της συνάρθρωσης των κοινωνικών παραγόντων και των ψυχολογικών διαδικασιών που συμμετέχουν στην παραγωγή του. Έτσι, στο πρώτο κεφάλαιο της διατριβής περιγράφεται το νομικοπολιτικό περιβάλλον του δημόσιου υπαλλήλου, στο δεύτερο παρουσιάζεται το θεωρητικό πλαίσιο από το οποίο αντλεί το εγχείρημά μας, στο τρίτο γίνεται μία εκτενέστερη αναφορά στην ιδεολογική διάσταση του δημοσιούπαλληλικού περιβάλλοντος, στο δε τέταρτο κεφάλαιο αναπτύσσονται⁴ ορισμένα επιστημολογικά ζητήματα και ειδικότερα ζητήματα επικοινωνίας με τη νομική γλώσσα, που άπτονται του αντικείμενου έρευνας. Η απόδοση των κανόνων του δικαίου από τον δημόσιο υπάλληλο δεν -μπορεί να- διαδραματίζεται σε ένα ουδέτερο και αποστασιοποιημένο πεδίο καθαρών νομικών συλλογισμών και επιχειρηματολογιών, αλλά διενεργείται εντός μίας συγκεκριμένης κοινωνικής πραγματικότητας, που όπως κάθε (επί μέρους) κοινωνική πραγματικότητα περιλαμβάνει έκδηλες ή υπνώττουσες κοινωνικές συγκρούσεις. Και η πραγματικότητα του δημόσιου υπαλλήλου είναι ένθετη στο εξ ορισμού συγκρουσιακό και αμφιλεγόμενο πολιτικό πεδίο. Η δικαιοκά συγκροτημένη κοινωνία, δηλαδή το δημοκρατικό κράτος, έχει ως καταστατική αφετηρία τη λαϊκή κυριαρχία, όμως ο χώρος

⁴ Τα πολλαπλά μέληματα που συνέντευξαν στη διεξαγωγή της έρευνας εξηγούν και την υφολογική πολυμορφία του κειμένου, που δεν είναι βέβαια μόνο υφολογική.

του «κοινωνικού» ορίζεται ολοένα και περισσότερο ως κείμενος εκτός του πεδίου της πολιτικής αντιπαράθεσης και σύγκρουσης. Βέβαια, το νομικό πλάσμα της «λαϊκής κυριαρχίας» δεν μπορεί παρά να διατηρείται και συνακόλουθα την άσκηση της εξουσίας υποτείνει το ιδεολογικό παίγνιο ανάμεσα στο θεμιτό και στο αθέμιτο. Στο μέτρο που το δημοκρατικό κράτος έχει ιδεολογικό επίκεντρο την τήρηση του νόμου, η απόδοση του νόμου συγκροτείται ως ένα πεδίο άσκησης της πολιτικής εξουσίας. Έτσι, το κύριο επίδικο ζήτημα που τίθεται, όσον μας αφορά, είναι το εάν η «πρακτική» του νομικισμού μπορεί να αναγινώσκεται ως αφηγησιακά επονειδιστή ή ως εγγενώς παράλογη συμπεριφορά του υπαλλήλου, όταν η πολιτική εξουσία έχει λόγο να ασκείται ως διαμεσολαβημένη, πολύ περισσότερο που οι στόχοι της μπορούν εξ αντικείμενου να επιτυγχάνονται.

Στα επόμενα κεφάλαια παρουσιάζεται πρώτα η μεθοδολογία της έρευνας και ακολούθως, ανά σχεδιασμό, τα αποτελέσματα του ελέγχου των υποθέσεων, στα οποία έγινε ήδη μνεία στις σελίδες που προηγήθηκαν, καθώς και τα γενικά συμπεράσματα. Στο τέλος του κειμένου της διατριβής παρατίθενται το ερευνητικό υλικό, στο Παράρτημα 1, βοηθητικοί πίνακες, στο Παράρτημα 2, και βέβαια η βιβλιογραφία.

Το εάν η έρευνα αυτή πέτυχε τους στόχους της κρίνεται και η ευθύνη της αποτυχίας ανήκει, βέβαια, προσωπικά και αποκλειστικά στην υποψήφια διδάκτορα. Ωστόσο, η κατεύθυνση της επιτυχίας είχε μια σειρά από ενεργούς υποστηρικτές.

Η έγνοια της Άνας Μαντόγλου για την ανάπτυξη και ολοκλήρωση ερευνητικών εργασιών που διενεργούνται με την επίβλεψή της, ήταν μια ευχάριστη έκπληξη, όπως άλλωστε και η καταδεκτικότητα της. Η επιμονή της στις κοινωνιοψυχολογικές «πειθαρχίες» μας έφερε κάποτε σε σύγκρουση. Όμως, εάν η εκπόνηση μίας διατριβής απαιτεί, όπως πιστεύουμε, την επιφύλαξη του υποψήφιου διδάκτορα για το κοινωνιογνωστικό πεδίο που επικυριαρχεί στο αντικείμενο μελέτης, είναι αναμφίβολο ότι η ίδια απαιτεί πρωτίστως την αποστασιοποίησή του από την πρακτική γνώση. Η διατριβή αποτελεί μία αυστηρή μύηση, πολύ περισσότερο όταν πρόκειται για την κοινωνική ψυχολογία, η οποία αποτελεί την κοιτίδα της μεθοδολογίας των κοινωνικών επιστημών (Παπαστάμου, 2001α, σελ. 18). Και ακριβώς, η συνεργασία της Άνας, και δη αφειδώλυτη, υπήρξε καθοριστική για την αποσαφήνιση εκ μέρους μου πολλών κεντρικών ζητημάτων. Αγαθή τύχη ήταν επίσης η συμμετοχή στη συμβουλευτική επιτροπή της Αλεξάνδρας Χαντζή και της Μαρίας Σακαλάκη, καθώς οι ουσιαστικές παρατηρήσεις και παραινέσεις τους συνέβαλλαν στην οργάνωση του εγχειρήματος.

Οφείλω, βέβαια, να αναφέρω εδώ τον Αιμίλιο Μεταξόπουλο, ο οποίος υποδέχθηκε το αίτημά μου να διερευνήσω σε συστηματικό πλαίσιο προβληματισμούς που αναδείχθηκαν μέσα από την εμπειρία μου ως δημόσιου υπαλλήλου. Χάρητες οφείλω, επίσης, στη Φωτεινή Τσαλικογλου, που, ως πρώτη επιβλέπουσα, μου υπέδειξε δρόμους για να βρω απαντήσεις σε ερωτήματα που δεν κατάφερα καν να διατυπώσω ικανοποιητικά.

Ευχαριστώ το Ινστιτούτο Επιμόρφωσης του Εθνικού Κέντρου Δημόσιας Διοίκησης που μου παρείχε τη δυνατότητα να εφαρμόσω τους ερευνητικούς σχεδιασμούς στο χώρο του. Χωρίς τη συνδρομή του Ινστιτούτου, ο έλεγχος των ερευνητικών υποθέσεων με την πειραματική μέθοδο θα ήταν εξαιρετικά δυσχερές, εάν όχι ανέφικτος. Ευχαριστώ, επίσης, όλους τους δημόσιους υπαλλήλους που συμμετείχαν στις διαδικασίες ελέγχου. Δυσεξόφλητο χρέος οφείλω στον Χρήστο Παπουτσή, τον ενεργό πολιτικό, που υπήρξε προϊστάμενός μου για αρκετό από το χρόνο που διήρκεσε η έρευνα. Η υποστήριξή του ήταν αμέριστη και ανεπιφύλακτη.

Είμαι ευγνώμων στους οικείους μου, που με άκουγαν κάθε φορά που ήθελα να μιλήσω για την πορεία της έρευνας. Θεωρώ χρέος μου να αναφέρω χωριστά τον σύντροφό μου, Σάββα Κεφαλιανό, για την κατανόηση που έδειξε στην επιλογή μου να διενεργήσω την έρευνα και, συνακόλουθα, να αλλάξω απροσδόκητα τις συνήθειές μου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

ΤΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ ΤΟΥ ΔΗΜΟΣΙΟΥ ΥΠΑΛΛΗΛΟΥ

1. Οι υποχρεώσεις του δημόσιου υπαλλήλου

Η υπηρεσιακή κατάσταση των δημόσιων υπαλλήλων της χώρας μας προδιορίζεται με τα άρθρα 103 και 104 του Συντάγματος, το οποίο αποτελεί τη βάση της εθνικής έννομης τάξης και την προϋπόθεση της ισχύος όλων των κανόνων δικαίου που την αποτελούν. Κατά τις διατάξεις του Συντάγματος, οι δημόσιοι υπάλληλοι μετέχουν στην εκτελεστική λειτουργία του κράτους, υπηρετούν το γενικό συμφέρον και οφείλουν να τηρούν το Σύνταγμα. Οι ίδιοι καταλαμβάνουν νομοθετημένη θέση, είναι μόνιμοι και δεν επιτρέπεται να διορίζονται σε άλλη θέση δημόσιας υπηρεσίας ή οργανισμού τοπικής αυτοδιοίκησης ή άλλου νομικού προσώπου δημόσιου δικαίου ή δημόσιας επιχείρησης ή οργανισμού κοινής ωφέλειας. Υποβιβάζονται ή παύονται μόνο με απόφαση υπηρεσιακού συμβουλίου που αποτελείται τουλάχιστον κατά τα δύο τρίτα από μόνιμους δημόσιους υπαλλήλους. Για την εισαγωγή των δημόσιων υπαλλήλων, καθώς και των υπαλλήλων των νομικών προσώπων δημόσιου δικαίου σε δίκη δεν απαιτείται προηγούμενη άδεια. Τα προσόντα και ο τρόπος διορισμού τους ορίζονται με νόμο. Πάντα κατά το Σύνταγμα, με νόμο καθορίζεται επίσης η μισθολογική εξέλιξη των υπαλλήλων.

Με το νόμο 2683/1999 κυρώθηκε ο κώδικας κατάστασης δημόσιων πολιτικών διοικητικών υπαλλήλων και υπαλλήλων νομικών προσώπων δημόσιου δικαίου, ο λεγόμενος *υπαλληλικός κώδικας* –ο οποίος καταρτίσθηκε από την επιτροπή του άρθρου 31 παράγραφος 6 του νόμου 2190/1994. Με τις διατάξεις του υπαλληλικού κώδικα ορίζονται οι προϋποθέσεις διορισμού, οι υποχρεώσεις, οι περιορισμοί, τα κωλύματα, η αστική ευθύνη, τα δικαιώματα και οι υπηρεσιακές μεταβολές των δημόσιων υπαλλήλων. Επίσης, με τον υπαλληλικό κώδικα ορίζονται το πειθαρχικό δίκαιο, η λύση της υπαλληλικής σχέσης, καθώς και τα συλλογικά όργανα των δημόσιων υπηρεσιών.

Εκτός από το Σύνταγμα και τον υπαλληλικό κώδικα, η υπηρεσιακή κατάσταση των δημόσιων υπαλλήλων διέπεται και από τη νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας. Οι ακυρωτικές αποφάσεις του Συμβουλίου αυτού έχουν υποχρεωτική εφαρμογή για τη δημόσια διοίκηση, κατά το άρθρο 95 του Συντάγματος.

Μέχρι την εφαρμογή του ισχύοντος σήμερα υπαλληλικού κώδικα, εφαρμόζονταν οι διατάξεις του νόμου 1811/1951 *περί κώδικος καταστάσεως των δημοσίων διοικητικών*

υπαλλήλων και αντίστοιχα του από 23/31.12.1955 βασιλικού διατάγματος περί εφαρμογής του υπαλληλικού κώδικος επί των υπαλλήλων των νομικών προσώπων δημοσίου δικαίου. Με το προεδρικό διάταγμα 611/1977 οι διατάξεις των δύο νομοθετημάτων, όπως αυτές ίσχυαν –μετά την τροποποίηση και συμπλήρωσή τους– κατά την έκδοσή του, είχαν κωδικοποιηθεί σε ενιαίο κείμενο με τίτλο *Υπαλληλικός Κώδιξ*.

Ο υπαλληλικός κώδικας ορίζει τις υποχρεώσεις του υπαλλήλου με τα άρθρα 24 έως 30. Κατά τις διατάξεις των άρθρων αυτών, ο υπάλληλος οφείλει να ενεργεί κατά τον τρόπο που επιβάλλει η νομιμότητα, καθώς επίσης και να υπακούει στις διαταγές των προϊσταμένων του, ανεξάρτητα από την προσλαμβανόμενη από τον ίδιο νομιμότητά τους. Ο ίδιος οφείλει να τηρεί εχεμύθεια για απόρρητα θέματα ή όπου αυτό επιβάλλεται από την «κοινή πείρα και λογική», να συμπεριφέρεται ευπρεπώς και αμερόληπτα, να γνωστοποιεί τη μεταβολή της περιουσιακής του κατάστασης και, σε περίπτωση επιτακτικής υπηρεσιακής ανάγκης, να ασκεί καθήκοντα άλλου κλάδου ή ειδικότητας.

Ο ισχύων σήμερα υπαλληλικός κώδικας ρυθμίζει τις υποχρεώσεις του υπαλλήλου κατά τον ίδιο τρόπο με τον προγενέστερο κώδικα, με εξαίρεση⁵ την υποχρέωση άσκησης καθήκοντων άλλου κλάδου ή ειδικότητας, η οποία θεσπίστηκε με το νεότερο νομοθέτημα. Ωστόσο, μέχρι το έτος 1974 και συγκεκριμένα μέχρι την έναρξη ισχύος του νομοθετικού διατάγματος 64/1974, μεταξύ των υποχρεώσεων του δημόσιου υπαλλήλου περιλαμβανόταν «η πίστη και η αφοσίωση στα εθνικά ιδεώδη».

Η περί των «εθνικών ιδεωδών» υποχρέωση θεσμοθετήθηκε με τον αναγκαστικό νόμο 1075/1938 και με το Σύνταγμα του έτους 1952 περιβλήθηκε συνταγματικό κύρος. Εν τω μεταξύ, ο νόμος 1811/1951, ο ιστορικά πρώτος υπαλληλικός κώδικας, είχε ονομάσει «υγιή κοινωνική αντίληψη» την αποδοχή της κρατούσας ιδεολογίας (άρθρο 23). Με το νομοθετικό διάταγμα 1015/1971 ορίστηκε ότι οι δημόσιοι υπάλληλοι οφείλουν να εκδηλώνουν «έργω» την πίστη και την αφοσίωσή τους στα «εθνικά ιδεώδη», καθώς και ότι «ιδεολογίες που αποσκοπούν στην ανατροπή του υφιστάμενου πολιτειακού ή κοινωνικού καθεστώτος με βίαια μέσα αντίκεινται απολύτως στην ιδιότητα του δημόσιου υπαλλήλου». Η παράβαση του καθήκοντος πίστης και αφοσίωσης στα «εθνικά ιδεώδη» συνιστούσε πειθαρχικό αδίκημα, το οποίο επέσυρε ποινή μέχρι και της οριστικής παύσης του υπαλλήλου. Το βάρος της απόδειξης της νομιμοφροσύνης του αρχικά

⁵ «Καινοτομία» του νεώτερου νομοθετήματος είναι και η ρύθμιση του ενδεχόμενου ο διατάξας παράνομη διαταγή να είναι ο υπουργός. Όμως, όπως θα εκτεθεί αναλυτικά στην ενότητα για τη

έφερε ο ίδιος ο υπάλληλος, ο οποίος όφειλε να προσκομίσει στην υπηρεσία του πιστοποιητικό του Υφυπουργείου Δημόσιας Ασφάλειας για τα «κοινωνικά φρονήματά» του (άρθρο 11 α.ν. 1075/1938). Επίσης, επιτρεπόταν να ζητηθεί από τον υπάλληλο έγγραφη δήλωση νομιμοφροσύνης, η άρνηση υποβολής της οποίας αποτελούσε τεκμήριο έλλειψης νομιμοφροσύνης. Μεταγενέστερα, το βάρος απόδειξης της έλλειψης νομιμοφροσύνης περιήλθε στην υπηρεσία του υπαλλήλου και τα συμβούλια κρίσης της νομιμοφροσύνης (άρθρο 4 α.ν. 516/1948). Τα συμβούλια νομιμοφροσύνης αποφάσιζαν για τους υποψήφιους υπαλλήλους με βάση την προσωπική αντίληψη των μελών τους και τις πληροφορίες άλλων υπηρεσιών ή ιδιωτικών επιχειρήσεων. Για τους υπηρετούντες, αποφάσιζαν με βάση την προσωπική αντίληψη των μελών τους, τις υπηρεσιακές εκθέσεις και τις πληροφορίες που ζητούσαν από τις αστυνομικές ή τις στρατιωτικές υπηρεσίες, χωρίς να αποκλείεται η δήλωση νομιμοφροσύνης. Με το προεδρικό διάταγμα 29/1976⁶, για το σχηματισμό κρίσης τα αρμόδια όργανα μπορούσαν να ζητήσουν εγγράφως πληροφορίες οπουδήποτε. Επίσης, τα αρμόδια όργανα επιτρεπόταν να ζητήσουν έγγραφες εξηγήσεις από τον κρινόμενο υπάλληλο, να τον καλέσουν σε αυτοπρόσωπη εμφάνιση και εξέταση, καθώς και να ζητήσουν την αυτοπρόσωπη εμφάνιση κάθε υπαλλήλου που συνδεόταν υπηρεσιακά με τον κρινόμενο υπάλληλο.

Το Σύνταγμα του έτους 1975 περιόρισε το καθήκον της πίστης σε αυτό το ίδιο και της αφοσίωσης στην πατρίδα. Όμως, με το προεδρικό διάταγμα 29/1976 απαγορεύθηκε η εκδήλωση δημόσιου υπαλλήλου υπέρ πολιτικού κόμματος και ταυτόχρονα απαγορεύθηκε και η δημόσια⁷ άσκηση κριτικής των πράξεων της Κυβέρνησης. Με άλλα λόγια, η «πολιτική ουδετερότητα» του δημόσιου υπαλλήλου ήταν μία πλασματική νομική σύλληψη. Η ελευθερία της έκφρασης των πολιτικών πεποιθήσεων του δημόσιου υπαλλήλου αναγνωρίσθηκε ως δικαίωμά του, υπό τον περιορισμό αυτή να μην εκδηλώνεται κατά την άσκηση των υπηρεσιακών του καθηκόντων, με το νόμο 1735/1987 (άρθρο 18)⁸.

σύγκρουση των κανόνων νομιμότητας και υπακοής (Κεφάλαιο 6), η ρύθμιση αυτή δεν παράγει κάποια πρακτική συνέπεια.

⁶ Το διάταγμα αυτό ήταν εκτελεστικό του νομοθετικού διατάγματος 64/1974, το οποίο δεν όριζε τα αποδεικτικά στοιχεία της νομιμοφροσύνης του υπαλλήλου.

⁷ Ο δημόσιος υπάλληλος ως όργανο του κράτους εκτελεί τη βούλησή του, όπως την εκφράζει η Κυβέρνηση. Με τη συγκεκριμένη διάταξη υποχρεώθηκε να συμπολιτεύεται την Κυβέρνηση και ως ιδιώτης

⁸ Η υποχρέωση πολιτικής ουδετερότητας είχε, ωστόσο, ατονήσει από τις αρχές της δεκαετίας του 1980.

α. Ο κανόνας της νομιμότητας

Η αρχή της νόμιμης δράσης της διοίκησης εισάγεται⁹ από το συντακτικό νομοθέτη, ο οποίος στο άρθρο 82 του Συντάγματος ορίζει ότι «Η Κυβέρνηση καθορίζει και κατευθύνει τη γενική πολιτική της Χώρας, σύμφωνα με τους ορισμούς του Συντάγματος και των νόμων. Ο Πρωθυπουργός εξασφαλίζει την ενότητα της Κυβέρνησης και κατευθύνει τις ενέργειές της, καθώς και τις ενέργειες των δημόσιων υπηρεσιών για την εφαρμογή της κυβερνητικής πολιτικής μέσα στο πλαίσιο των νόμων». Έτσι, ο νόμος αποτελεί όχι μόνο το όριο, αλλά και την προϋπόθεση των ενεργειών της διοίκησης (Στασινόπουλος, 1957β· Ναυπλιώτης, 1975· Τάχος, 1981· Παπαχατζής, 1983· Σιούτη, 1994· Δαγτόγλου, 1997 κ.λπ.). Κάθε διοικητική ενέργεια προϋποθέτει την ύπαρξη συγκεκριμένης νομικής διάταξης που να τη δικαιολογεί. Καμία ενέργεια δεν μπορεί να αναληφθεί, εάν δεν προβλέπεται από νομική διάταξη, η δε εκδήλωσή της πρέπει να γίνεται σύμφωνα με ορισμένους τύπους και διαδικασίες. Οι νομικές διατάξεις περιέχονται στο Σύνταγμα, στους νόμους, καθώς και στα κανονιστικά διατάγματα που εκδίδει ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας ή σε κανονιστικές πράξεις άλλων οργάνων της διοίκησης. Τα κανονιστικά προεδρικά διατάγματα και οι λοιπές κανονιστικές πράξεις εκδίδονται με ειδική εξουσιοδότηση νόμου και μέσα στα όριά της. Με άλλα λόγια, η δραστηριότητα της διοίκησης δεσμεύεται από τις διατάξεις του Συντάγματος, των νόμων και των κανονιστικών πράξεων.

Όπως προαναφέρθηκε, το Σύνταγμα είναι ο θεμελιώδης νόμος του κράτους –και δεν μπορεί να τροποποιηθεί ή να αναθεωρηθεί παρά με τη διαδικασία που ορίζει το ίδιο. Στο μέτρο που ορισμένοι κανόνες του Συντάγματος ρυθμίζουν τις βάσεις της οργάνωσης, της λειτουργίας και του ελέγχου της δράσης της δημόσιας διοίκησης, οι κανόνες αυτοί αποτελούν βασικούς κανόνες του διοικητικού δικαίου.

Με την ακροτελεύτια διάταξη του Συντάγματος (άρθρο 120) ορίζεται ότι «Ο σεβασμός στο Σύνταγμα και τους νόμους που συμφωνούν με αυτό και η αφοσίωση στην Πατρίδα

⁹ Η αρχή της νομιμότητας, όπως και το καθήκον της υπακοής, ορίζεται ως νομικός κανόνας. Γινόμενου δεκτού του θετικού χαρακτήρα του Συντάγματος, υπερσυνταγματικοί κανόνες δικαίου ή υπερσυνταγματικές γενικές αρχές δεν υπάρχουν ούτε καν με ισοδύναμη ισχύ με τους συνταγματικούς κανόνες δικαίου (Μάνεσης, 1956, σελ. 169 & 170).

Οι γενικές αρχές του δικαίου συνάγονται προφανώς και ανενδοίαστα από το Σύνταγμα. Γενικές αρχές ρητά διατυπωμένες είναι η αρχή της λαϊκής κυριαρχίας και της (νομικής) ισότητας και συναγόμενες είναι η αρχή της διάκρισης των εξουσιών, η αρχή της ελευθερίας και η αρχή της νομιμότητας (με την έννοια του κράτους δικαίου). Οι γενικές αρχές του δικαίου δε διαφέρουν από τους συνταγματικούς κανόνες παρά μόνο κατά τη γενικότητα και καθολικότητα του περιεχομένου τους. Στο μέτρο που οι συνταγματικές αρχές και οι συνταγματικοί κανόνες είναι (τυπικά) ισοδύναμοι, η διάκρισή τους είναι ποσοτική –και όχι ποιοτική (Μάνεσης, ο.π.).

και τη Δημοκρατία αποτελούν υποχρέωση όλων των Ελλήνων.» Ο πολίτης υποχρεούται να σέβεται τους νόμους που συμφωνούν κατά περιεχόμενο με το Σύνταγμα. Εάν κάποιος νόμος περιέχει διατάξεις οι οποίες αντίκεινται στο Σύνταγμα, ο πολίτης δεν οφείλει σεβασμό σε αυτόν. Ειδικά ο δημόσιος υπάλληλος, με τον όρκο τον οποίο δίνει για να δηλώσει την αποδοχή¹⁰ της υπαλληλικής του σχέσης, αναλαμβάνει υποχρέωση προστασίας του Συντάγματος και των νόμων. Το περιεχόμενο¹¹ του όρκου του υπαλλήλου, σύμφωνα με το άρθρο 19 του υπαλληλικού κώδικα, έχει ως εξής: «Ορκίζομαι να φυλάττω πίστη στην πατρίδα, υπακοή στο Σύνταγμα και τους νόμους και να εκπληρώνω τιμώς και ευσυνειδήτως τα καθήκοντα μου». Ο υπάλληλος δίνει όρκο¹² μόνο προς το κράτος (πατρίδα) και όχι προς κάποιο φορέα της κρατικής εξουσίας. Στα όργανα του κράτους οφείλει πίστη, εφόσον αυτά έχουν αναδειχθεί και δρουν σύμφωνα με το Σύνταγμα και τους νόμους.

Η αρχή της νομιμότητας αποτελεί θεμελιώδη κανόνα της δικαιοκρατίας, ο οποίος απορρέει άμεσα από τη διάκριση των λειτουργιών¹³ του κράτους και ειδικότερα από την υπεροχή της νομοθετικής λειτουργίας του έναντι της εκτελεστικής. Οι νόμοι θέτουν το πλαίσιο άσκησης της πολιτικής, την οποία συγκεκριμενοποιεί η εκτελεστική λειτουργία. Βέβαια, η αποδοχή της αρχής της νομιμότητας δε σημαίνει ότι κάθε ενέργεια των διοικητικών οργάνων είναι προκαθορισμένη. Ο νομικός κανόνας, συχνά, αφήνει στο διοικητικό όργανο ένα περιθώριο πρωτοβουλίας, τη λεγόμενη *διακριτική ευχέρεια* της διοίκησης. Άλλωστε, η σκοπιμότητα ορισμένων αποφάσεων δεν μπορεί να εκτιμηθεί εκ των προτέρων με γενικό κανόνα, αλλά διαπιστώνεται κατά την εκδήλωση της διοικητικής δράσης. Η διοίκηση διαθέτει, στο πλαίσιο της νομιμότητας, ένα περιθώριο ελεύθερης δράσης, μικρότερο ή μεγαλύτερο κάθε φορά, που της επιτρέπει να προσαρμόζεται στην κατάσταση. Όμως, η τήρηση της νομιμότητας παραμένει πάντοτε θεμελιώδης αρχή της διοικητικής δράσης. Η νομιμότητα, άλλοτε διευρυνόμενη και άλλοτε συρρικνούμενη, αποτελεί σημείο αναφοράς κάθε μορφής συνταγματικού κράτους.

Η αρχή της νομιμότητας αποτελεί εκδήλωση της αρχής της λαϊκής κυριαρχίας, η οποία (όπως και η αρχή της νομιμότητας) διακηρύχθηκε από τη γαλλική επανάσταση του

¹⁰ Σύμφωνα με το άρθρο 18 του υπαλληλικού κώδικα.

¹¹ Για τους αλλοδαπούς η λέξη «πατρίδα» αντικαθίσταται από τη λέξη «Ελλάδα», ενώ όσοι δηλώνουν ότι δεν πρεσβεύουν καμία θρησκεία ή πρεσβεύουν θρησκεία που δεν επιτρέπει τον όρκο, αντί όρκου, παρέχουν τη διαβεβαίωση ότι θα πράξουν τα προαναφερόμενα επικαλούμενοι την τιμή και τη συνειδήσή τους.

¹² Ή, αναλόγως, διαβεβαίωση πίστεως.

1789. Η Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και του Πολίτη της 26^{ης}.8.1789 όρισε ότι «ο νόμος είναι έκφραση της καθολικής βούλησης» (άρθρο VI), διευκρινίζοντας πως «ό,τι δεν απαγορεύει ο νόμος δεν είναι δυνατό να εμποδιστεί» και πως «κανένας δεν είναι δυνατό να εξαναγκασθεί να πράξει κάτι που δε διατάσσεται από το νόμο» (άρθρο V). Έτσι, η δημόσια διοίκηση αναγνωρίζεται ως η εκτελεστική λειτουργία της λαϊκής βούλησης. Και κατά το ελληνικό Σύνταγμα, θεμέλιο του πολιτεύματος είναι η λαϊκή κυριαρχία, καθόσον «Όλες οι εξουσίες πηγάζουν από το Λαό, υπάρχουν υπέρ αυτού και του Έθνους και ασκούνται όπως ορίζει το Σύνταγμα» (άρθρο 1, παράγραφος 3).

Σύμφωνα με τη βουλευσιοκρατική και συμβατιστική αντίληψη της συγκρότησης του κράτους, τη θεωρητική παράδοση του *νομικού θετικισμού*, που εγκαίνιασε ο Hobbes και συστηματοποίησε¹⁴ ο Weber, η πολιτική κοινότητα βασίζεται στην ιεράρχηση των βουλήσεων. Στην προκοινωνική κατάσταση δεν υφίσταται κριτήριο ιεράρχησης των ατόμων στο εσωτερικό μίας οργανικά ενιαίας κοινότητας. Έτσι, τα άτομα ως κατ' ανάγκη ίσα νομιμοποιούνται να εκδηλώνουν οποιαδήποτε συμπεριφορά προάγει το φυσικό δικαίωμα της αυτοσυντήρησης. Η νομιμότητα της πολιτικής κυριαρχίας εκχωρείται από τους πολίτες με την εθελοντική απεμπόληση φυσικών δικαιωμάτων τους. Ο μηχανισμός συγκρότησης και λειτουργίας της πολιτικής κοινότητας διέπεται από την αρχή της ισομερούς ωφελιμότητας, δηλαδή της αμοιβαίας διασφάλισης ατομικών και κοινωνικών συμφερόντων. Το *κράτος δικαίου* γίνεται σεβαστό, επειδή οι συνέπειες ενεργειών ή παραλείψεων είναι εκ των προτέρων γνωστές και αποδεκτές από τους πολίτες. Το σύνολο¹⁵ των κανόνων που η πολιτική κοινότητα επιβάλλει σε κάθε πολίτη να χρησιμοποιεί για τη διάκριση του δικαίου από το άδικο, δηλαδή εκείνου που αντιστοιχεί σε ό,τι αντιτίθεται στον κανόνα, αποτελεί το *θετικό νόμο*. Η έννοια της νομιμότητας εμπεριέχει έτσι τον καταναγκασμό ως κοινά αποδεκτή διακριτική ευχέρεια επιβολής ποινών στους παραβάτες.

Ωστόσο, η υποταγή της εκτελεστικής λειτουργίας στη νομοθετική δεν υπήρξε ποτέ απόλυτη. Το γαλλικό Σύνταγμα του 1791 αναγνώρισε την υπεροχή της νομοθετικής λειτουργίας, αλλά παράλληλα καθιέρωσε υπέρ του βασιλέως το δικαίωμα κυρώσεως των νόμων, ενισχύοντας μάλιστα το προνόμιό του με δύο ειδικότερες διατάξεις. Η

¹³ Το κράτος συντάσσεται από τη νομοθετική λειτουργία, την εκτελεστική και τη δικαστική (άρθρα 26 του Συντάγματος).

¹⁴ Στο ζήτημα αυτό αναφέρεται η επόμενη ενότητα.

¹⁵ Ή, ακριβέστερα, το σύστημα, καθόσον οι κανόνες αυτοί τελούν σε σχέση ιεραρχίας και αλληλεξάρτησης.

μεταγενέστερη εξέλιξη των δυτικού τύπου δημοκρατικών πολιτευμάτων χαρακτηρίζεται, ολοένα και περισσότερο, από την αυθαίρετη ενίσχυση της εκτελεστικής λειτουργίας (Παυλόπουλος, 1980· Τάχος, 1981· Βενιζέλος, 1991 κ.λπ.). Αλλά αυτό το ζήτημα θα αναπτυχθεί σε επόμενο κεφάλαιο.

β. Ο κανόνας της υπακοής

Η διοίκηση του κράτους και των δημόσιων οργανισμών είναι οργανωμένη σε ενότητες και βαθμίδες, διαιρείται, δηλαδή, κάθετα και οριζόντια. Κάθετη διαιρέση γίνεται καθ' ύλην στην κεντρική κρατική διοίκηση και κατά τόπους στην περιφερειακή. Έτσι, η μεν πρώτη διαιρείται σε υπουργεία, η δε δεύτερη σε περιφέρειες και νομούς. Οριζόντια διαιρέση γίνεται στο πλαίσιο κάθε διοικητικής ενότητας στις βαθμίδες της γενικής διεύθυνσης, της διεύθυνσης και του τμήματος. Το προσωπικό μίας διοικητικής ενότητας δεν αποτελεί συνέλευση ισότιμων μελών, αλλά, αντίθετα, τα μέλη του τελούν μεταξύ τους σε *σχέση ιεραρχική*, δηλαδή σε σχέση υπεροχής και υστέρησης. Η ιεραρχική σχέση οργανώνεται στη βάση *αρμοδιότητας*, δηλαδή σύμφωνα με τη νόμιμη ικανότητα του μεμονωμένου μέλους της διοίκησης να εκδηλώνει ορισμένη συμπεριφορά.

Η έννοια της αρμοδιότητας είναι συνυφασμένη με την έννοια του *διοικητικού οργάνου*¹⁶, αφού αρμοδιότητα χωρίς διοικητικό όργανο ή το αντίστροφο δεν μπορεί να υπάρξει. Η αρμοδιότητα, στο πεδίο των εξωτερικών σχέσεων της διοίκησης, εκφράζει την κρατική θέληση στους διοικούμενους και στην περιοχή των εσωτερικών διοικητικών σχέσεων, αρθρώνει, αφενός, τη διοικητική ιεραρχία και, αφετέρου, τη σύμπραξη των δημόσιων υπηρεσιών ή διοικητικών αρχών¹⁷, δια της οποίας διαμορφώνεται η κρατική θέληση. Τα όργανα που βρίσκονται στις ανώτερες βαθμίδες της ιεραρχίας ασκούν σπουδαιότερες κατά περιεχόμενο αρμοδιότητες από ό,τι τα κατώτερα όργανα. Έτσι, η επιδεξιότητα των οργάνων να ασκήσουν ορισμένη αρμοδιότητα, ώστε να εξασφαλισθεί η αρμονία των διοικητικών αποφάσεων με τους κρατικούς σκοπούς, αποτελεί την αιτιολογική βάση της διοικητικής ιεραρχίας.

Μία από τις αρμοδιότητες των διοικητικών οργάνων είναι η έκδοση διαταγής προς τα υποκείμενα όργανα, τα οποία έχουν υποχρέωση να την εκτελέσουν. Η ιεραρχική σχέση πραγματώνεται, ακριβώς, με το ζεύγμα διαταγή-υπακοή. Η επάλληλη-υπάλληλη διάταξη

¹⁶ Μία συνολική παρουσίαση –συνοπτική, βέβαια– των εννοιών που χρησιμοποιεί η νομική προσέγγιση του κράτους (δημόσια διοίκηση, δημόσια υπηρεσία, διοικητικό όργανο, διοικητική πράξη κ.λπ.) γίνεται στην αντίστοιχη ενότητα του τρίτου κεφαλαίου.

του προσωπικού της διοίκησης αποτελεί δομικό στοιχείο της συγκρότησης και λειτουργίας της (Στασινόπουλος, 1957α· Τάχος, 1981· Παπαχατζής, 1983· Σπηλιωτόπουλος, 1997 κ.λπ.). Προϋπόθεση της δυνατότητας της διοίκησης να επιτελεί το σκοπό της είναι η συντονισμένη και αδιάλειπτη δράση του προσωπικού της. Τη δράση αυτή, δηλαδή τη συνοχή και τη συνέχεια της διοίκησης εξασφαλίζει η αμοιβαία σχέση διαταγής και υπακοής. Τα διοικητικά όργανα είναι διατεταγμένα κατά τρόπο ώστε τα υφιστάμενα να εκτελούν διαταγές των προϊσταμένων, χωρίς να δικαιούνται να ελέγξουν τη σκοπιμότητά τους. Βέβαια, δικαιούνται και υποχρεούνται να ελέγξουν τη νομιμότητα των διαταγών.

Ο προϊστάμενος συντονίζει, κατανέμει και ιεραρχεί το έργο της υπηρεσιακής του μονάδας, απευθύνοντας τις κατάλληλες εντολές προς τους υφισταμένους του, τους οποίους καθοδηγεί κατά την άσκηση των καθηκόντων τους, ως κατά τεκμήριο ικανότερος. Η συνήθης εντολή του προϊσταμένου αφορά τη διαδικασία έκδοσης μίας διοικητικής πράξης.

Η εντολή απευθύνεται, άμεσα ή δια της ιεραρχίας, σε υπάλληλο εκείνης της κατώτερης βαθμίδας στην αρμοδιότητα της οποίας εμπίπτει η πράξη. Ο υπάλληλος, αφού ελέγξει τη συνδρομή των προϋποθέσεων νομιμότητας της πράξης, συντάσσει το έγγραφο (σχέδιο) της πράξης και το παραδίδει στον άμεσο προϊστάμενό του. Ο άμεσος προϊστάμενος του συντάκτη-υπαλλήλου υποχρεούται να προσυπογράψει και να διαβιβάσει στον επόμενο άμεσο προϊστάμενο. Η διαδικασία της προσυπογραφής-διαβίβασης συνεχίζεται μέχρι τον προϊστάμενο που έχει την αρμοδιότητα να εκδώσει την πράξη. Εάν ο συντάκτης της πράξης ή οποιοσδήποτε από τους προϊσταμένους που παρεμβάλλονται, θεωρεί ότι η έκδοσή της είναι παράνομη, αναφέρει εγγράφως τη διαφωνία του. Η διαφωνία δηλώνεται με σημείωση στο περιθώριο του σχεδίου της πράξης ή με υποβολή ιδιαίτερης έγγραφης αναφοράς. Η έγγραφη διατύπωση της διαφωνίας είναι απαραίτητη προϋπόθεση (*ουσιωδής τύπος*) για να απαλλαγεί ο υπάλληλος που διαφωνεί από την ευθύνη της σύνταξης ή προσυπογραφής της πράξης, εάν η έκδοση της πράξης κριθεί τελικά παράνομη (άρθρο 25, παρ. 4 του υπαλληλικού κώδικα).

Η αντίρρηση του συντάκτη της πράξης δεν αποτελεί λόγο αναστολής της εκτέλεσης της εντολής, ενόψει του ενδεχόμενου να δεχθεί την άποψή του ο εκδότης της πράξης. Ο εκδότης θα πληροφορηθεί και θα αξιολογήσει την αντίρρηση (ή τις αντιρρήσεις), όταν

¹⁷ Κατά το άρθρο 1 παρ 4 του π.δ. 611/1977, διοικητική αρχή είναι το όργανο του κράτους που έχει ίδια δικαιοδοσία με διατακτική εξουσία.

παραλάβει μέσω της ιεραρχίας το σχέδιο της πράξης. Με αυτόν τον τρόπο, αποκλείεται το ενδεχόμενο να αποφύγει ο υπάλληλος να εκτελέσει εντολή επικαλούμενος προσχηματικά αντίρρηση. Όταν η διαταγή είναι πρόδηλα αντισυνταγματική¹⁸ ή παράνομη, όταν δηλαδή η έλλειψη νομιμότητας της διαταγής δεν είναι ζήτημα ερμηνείας, αλλά αυτή είναι καταφανής, ο υπάλληλος οφείλει να μην εκτελέσει τη διαταγή και να το αναφέρει χωρίς καθυστέρηση. Ωστόσο, εάν ο προϊστάμενος επανέλθει διατυπώνοντας εξαιρετικούς λόγους γενικότερου συμφέροντος ή εάν εξαρχής διατυπώσει τέτοιους λόγους, ο υπάλληλος οφείλει να υπακούσει και ταυτόχρονα να αναφέρει στον προϊστάμενο εκείνου που τον διέταξε (άρθρο 25, παρ. 3 του υπαλληλικού κώδικα).

Από την άλλη πλευρά, δεν επιτρέπεται *ιεραρχική υποκατάσταση*, δηλαδή το ιεραρχικά προϊστάμενο όργανο δεν επιτρέπεται να εκδώσει την πράξη, εάν προηγουμένως δεν έχει ασκήσει την αρμοδιότητά του το υφιστάμενο όργανο ούτε επιτρέπεται να περιορίσει, με διαταγή, αρμοδιότητα υφισταμένου του –εκτός εάν ένας συγκεκριμένος προϊστάμενος έχει τέτοια εξουσία από το νόμο. Οι διατάξεις που ορίζουν το περιεχόμενο της ιεραρχικής σχέσης δεν τίθενται υπεράνω των διατάξεων¹⁹ που ορίζουν τα όρια αρμοδιότητας. Έτσι, η υποχρεωτική συμμετοχή του υπαλλήλου στη διαδικασία έκδοσης της διοικητικής πράξης λειτουργεί ως προληπτικός²⁰ έλεγχος της νομιμότητας²¹ της πράξης και, γενικότερα, της δράσης των οργάνων της διοίκησης.

Η διαταγή του προϊσταμένου καλύπτεται με *ειδικό τεκμήριο νομιμότητας*²², το οποίο λειτουργεί, αφενός, ως μηχανισμός εξασφάλισης της αντικειμενικής ασφάλειας του δικαίου, που ενδιαφέρει το νομικό σύστημα συνολικά και, αφετέρου, ως θεσμός προστασίας της δικαιολογημένης εμπιστοσύνης του διοικούμενου, ο οποίος συνδέει την προστασία των έννομων συμφερόντων του με τη διατήρηση της σταθερότητας του νομικού συστήματος (Μαρκαντωνάτου-Σκάλτσα, 1985· Σιούτη, 1994). Ο υπάλληλος

¹⁸ Αντισυνταγματική είναι η διαταγή που δε συγκεντρώνει όλες τις προϋποθέσεις που απαιτεί το Σύνταγμα, δηλαδή ή δεν έχει κάποιο από τα στοιχεία που αυτό απαιτεί ή έχει κάποιο στοιχείο που αυτό απαγορεύει και κατά συνέπεια η διαταγή *αντίκειται, προσκρούει ή αντιτίθεται* στο Σύνταγμα. Στην πρώτη περίπτωση η αντισυνταγματικότητα είναι τυπική, ενώ στη δεύτερη είναι ουσιαστική.

¹⁹ Δηλαδή των ειδικών, κάθε φορά, διατάξεων (*οργανισμός*) που διέπουν την οργάνωση και λειτουργία κάθε υπηρεσίας.

²⁰ Κατά την πρώτη ρύθμιση του θέματος της διαταγής, με το διάταγμα 3/15.4.1833 «Περί του Σχηματισμού των Γραμματειών», ορίστηκε ότι όλοι οι υπάλληλοι οφείλουν «ακριβή υπακοή» στον γραμματέα της επικρατείας, αλλά εάν μία διαταγή αντιβαίνει τους νόμους ή παραμελεί το δημόσιο συμφέρον, ο υπάλληλος έχει το δικαίωμα και την υποχρέωση να κάνει τις παρατηρήσεις του στον γραμματέα. Ο υπάλληλος είχε, δηλαδή, δικαίωμα διαφωνίας και για τη σκοπιμότητα της διαταγής –αν και σε κατεπείγουσες περιπτώσεις απαγορευόταν να αναβάλλει την εκτέλεσή της.

²¹ Ο προϊστάμενος μπορεί, βέβαια, και οφείλει να ελέγξει τη νομιμότητα αλλά και τη σκοπιμότητα πράξεως υφισταμένου του.

που ενεργεί με παράνομη διαταγή ενεργεί νόμιμα, αλλά η διαταγή και η πράξη που εκδίδεται σε εκτέλεσή της παραμένουν ελαττωματικές διοικητικές πράξεις, στο μέτρο που η διαταγή δεν προσκτάται νομιμότητα εκ του ότι ο υπάλληλος οφείλει να υπακούσει σε αυτήν (άρθρο 25 του υπαλληλικού κώδικα). Το ειδικό τεκμήριο νομιμότητας διασφαλίζει την ισχύ της διοικητικής πράξης έναντι του διοικούμενου, αφού η ελαττωματική διοικητική πράξη παράγει ένομα αποτελέσματα μέχρι να ανακληθεί ή να ακυρωθεί. Το τεκμήριο αυτό είναι, δηλαδή, αμάχητο μόνο ως προς τον υφιστάμενο, ενώ για τον προϊστάμενο που διέταξε παράνομα, όπως και για τον διοικούμενο, συντρέχει το γενικό²³ τεκμήριο νομιμότητας των διοικητικών πράξεων.

Το Σύνταγμα αναθέτει την άσκηση της εκτελεστικής λειτουργίας από κοινού στον Πρόεδρο της Δημοκρατίας και στην Κυβέρνηση (άρθρο 26), όμως ύπατο προϊστάμενο των δημόσιων υπηρεσιών ορίζει τον Πρωθυπουργό (άρθρο 82). Ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας δεν μπορεί, δηλαδή, να εκδώσει διαταγή προς τους δημόσιους υπαλλήλους, καθόσον δεν προϊσταται της δημόσιας διοίκησης. Άλλωστε, καμία πράξη²⁴ του Προέδρου της Δημοκρατίας δεν ισχύει ούτε εκτελείται χωρίς την προσυπογραφή του αρμόδιου υπουργού, ο οποίος υπαγράφοντας καθίσταται υπεύθυνος, δηλαδή αναλαμβάνει την κοινοβουλευτική ευθύνη (άρθρο 35 του Συντάγματος).

Ο Πρωθυπουργός, κατά το Σύνταγμα, εξασφαλίζει την ενότητα της Κυβέρνησης και κατευθύνει τις ενέργειές της, καθώς και τις ενέργειες των δημόσιων γενικά υπηρεσιών για την εφαρμογή της κυβερνητικής πολιτικής μέσα στο πλαίσιο των νόμων (άρθρο 82). Ο νόμος 1558/1985 αναθέτει στον Πρωθυπουργό την εποπτεία «για την εφαρμογή των νόμων από τις υπηρεσίες του δημόσιου τομέα και για τη λειτουργία τους προς το συμφέρον του κράτους και των πολιτών» (άρθρο 10). Στον πρωθυπουργό, ως ύπατο προϊστάμενο της διοίκησης, οι δημόσιοι υπάλληλοι οφείλουν υπακοή. Η διαταγή του Πρωθυπουργού εκδηλώνεται κατά κανόνα με τη μορφή εγκύκλιων οδηγιών.

Ανώτατος προϊστάμενος των υπηρεσιών που υπάγονται σε κάθε υπουργείο είναι ο οικείος υπουργός, ο οποίος κατευθύνει, συντονίζει, εποπτεύει και ελέγχει τη δράση τους (ν. 1558/1985). Οι υπουργοί, δηλαδή, τελούν σε σχέση πολιτικής εξάρτησης προς τον Πρωθυπουργό, αφού διορίζονται και παύονται από αυτόν, δεν είναι όμως υφιστάμενοι του. Ο υπουργός προϊσταται των υπαλλήλων και των δημόσιων λειτουργιών που

²² Κατά την κλασική πλέον διατύπωση του Στασινόπουλου (1957β, σελ. 357).

²³ Οι πράξεις της διοίκησης τεκμαίρονται νόμιμες, καθόσον η λειτουργία του κράτους προϋποθέτει την άμεση εκτέλεσή τους. Όμως, ο θιγόμενος από την πράξη μπορεί να υποβάλει αίτηση ακυρώσεώς της.

²⁴ Η τυπική μορφή των πράξεων του Προέδρου της Δημοκρατίας είναι το διάταγμα (άρθρο 43).

υπάγονται στις υπηρεσίες του υπουργείου του και, επίσης, εποπτεύει τους υφυπουργούς που διορίζονται σε αυτό.

Δημόσιοι λειτουργοί, κατά το νόμο 1558/1985, είναι ο γενικός γραμματέας υπουργείου, ο οποίος προΐσταται των υπηρεσιών του υπουργείου μετά τον υπουργό, τον αναπληρωτή υπουργό και τον υφυπουργό, ο γενικός γραμματέας που προΐσταται γενικής γραμματείας και ο ειδικός γραμματέας, ο οποίος προΐσταται ενός ενιαίου διοικητικού τομέα. Ο χαρακτηρισμός ενός κρατικού οργάνου ως δημόσιου λειτουργού συνεπάγεται ότι το όργανο αυτό απολαμβάνει²⁵ ευρεία λειτουργική ανεξαρτησία, όμως η δράση του δεν είναι αυθαίρετη, αφού ο δημόσιος λειτουργός υπόκειται σε εποπτεία.

Μέσα στα όρια των νόμων και των διαταγμάτων, ειθισται να εκδίδονται υπουργικές εγκύκλιοι διαταγές, με τις οποίες παρέχονται οδηγίες για την εκτέλεση του έργου της δημόσιας υπηρεσίας π.χ. αποσαφηνίζεται η έννοια των διατάξεων ενός νέου νόμου προκειμένου να επιτευχθεί η ομοιόμορφη εφαρμογή τους. Ο κανόνας της νομιμότητας δεν επιβάλλει την τήρηση των εγκυκλίων, καθόσον αυτές δεν εκδίδονται με νομοθετική εξουσιοδότηση και, επομένως, δεν αποτελούν κανόνες δικαίου. Όμως, η τήρησή τους επιβάλλεται από τον κανόνα της υπακοής, επειδή οι εγκύκλιοι εκδίδονται στο πλαίσιο της ιεραρχικής σχέσης των διοικητικών οργάνων και η παραβίασή τους συνιστά παράβαση υπαλληλικού καθήκοντος, όπως αυτό προσδιορίζεται από τον προϊστάμενο (άρθρο 106 του υπαλληλικού κώδικα).

Ο υπάλληλος οφείλει υπακοή σε όσους προΐστανται επάλληλα στην οργανική μονάδα στην οποία υπηρετεί, αλλά δεν υποχρεούται να υπακούει στις διαταγές οιοδήποτε ανώτερου από τον ίδιο κατά βαθμό ή θέση στη διοικητική ιεραρχία. Εάν οι διαταγές των προϊσταμένων του υπαλλήλου συγκρούονται, ο ίδιος υπακούει στη διαταγή του ιεραρχικά ανώτερου. Στην περίπτωση που ο υπάλληλος υπάγεται, συγχρόνως, σε δύο διοικητικές αρχές (π.χ. υπάλληλος πολεοδομικού γραφείου οργανισμού τοπικής αυτοδιοίκησης) και οι αρχές αυτές εκδώσουν διαταγή για το ίδιο αντικείμενο, ο

²⁵ Με εξαιρέσεις, βέβαια. Λόγου χάριν, ο κοινός νομοθέτης ονομάζει δημόσιους λειτουργούς τους εκπαιδευτικούς της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, όμως οι ίδιοι έχουν υποχρέωση υπακοής στον Υπουργό Παιδείας. Αντίθετα, οι μετακλητοί υπάλληλοι οι οποίοι στελεχώνουν τα πολιτικά γραφεία των μελών της Κυβέρνησης και των υφυπουργών και οι οποίοι δεν επιτρέπεται να ασκούν διαίτη, απολαμβάνουν ευρεία λειτουργική ανεξαρτησία (Τάχος, 1981· Τσουκαλάς, 1983· Σωτηρόπουλος, 1996 κ.λπ.).

Το Σύνταγμα αποκαλεί δημόσιους λειτουργούς (μόνο) τους καθηγητές των ανώτατων εκπαιδευτικών ιδρυμάτων (άρθρο 16). Λειτουργική ανεξαρτησία απολαμβάνουν -κατά το Σύνταγμα- και οι δικαστικοί λειτουργοί (τακτικοί δικαστές), οι οποίοι κατά την άσκηση των καθηκόντων τους υπόκεινται μόνο στο Σύνταγμα και τους νόμους και σε καμία περίπτωση δεν υποχρεούνται να συμμορφώνονται με διατάξεις που έχουν θεθεί κατά κατάλυση του Συντάγματος (άρθρο 87).

υπάλληλος υποχρεούται να εκτελέσει τη διαταγή του κυρίως αρμόδιου οργάνου για τη ρύθμιση του αντικειμένου.

2. Η γραφειοκρατία

α. Η γραφειοκρατία ως ιδεατός τύπος της νομικής κυριαρχίας

Κατά τον Weber (1921/1978)²⁶, το δίκαιο έχει δύο βασικές λειτουργίες: την κανονιστική-καταναγκαστική και την ιδεολογική-νομιμοποιητική. Την κανονιστική-καταναγκαστική λειτουργία του δικαίου επιτρέπει η κατοχή του μονοπωλίου της θεμιτής χρήσης της φυσικής βίας από το κράτος, τη δε ιδεολογική-νομιμοποιητική λειτουργία επιβάλλει η ανάγκη ενίσχυσης της εμπέδωσης και της κοινωνικής αποδοχής του δικαίου. Η προσφυγή σε μέτρα δυναμικής υποταγής και καταναγκασμού είναι αποτελεσματική μόνο βραχυπρόθεσμα, καθόσον η βία εκτρέφει τη βία και ο καταναγκασμός εξωθεί σε αντίσταση. Αντίθετα, η πειθώ και η συναίνεση ρυθμίζουν και ελέγχουν αποτελεσματικότερα και με μικρότερο κόστος την κοινωνική συνύπαρξη. Το δίκαιο λειτουργεί ως πειθαναγκασμός, επιδιώκει κυρίως να πείσει αλλά, ταυτόχρονα, μπορεί να πιέσει. Η δεσμευτικότητα του δικαίου απορρέει τόσο από την πειστικότητά του (κοινωνική αποδοχή) όσο και από τον καταναγκαστικό του χαρακτήρα (υποταγή). Οι δύο λειτουργίες του δικαίου διαπλέκονται μεταξύ τους ή, με άλλα λόγια, η εφαρμογή μίας νομικής δομής εξασφαλίζεται με ποικίλα μέσα και μεθόδους που περιλαμβάνουν ισχύ και καταναγκασμό, υλικά κίνητρα και, πρώτιστα, ιδεολογικές προθέσεις και επιλογές.

Η επίτευξη «κοινωνικής ισορροπίας»²⁷ μέσω κυρίως της πειθούς και της αποδοχής του δικαίου ή τουλάχιστον της ανοχής του και δευτερευόντως της βίας και του καταναγκασμού συνιστά, κατά τον Weber πάντα, τη *νομική-ορθολογική κυριαρχία*. Ο

²⁶ Το κλασικό έργο *Wirtschaft und Gesellschaft* του Weber, όπως αναφέρουν οι Gerth & Mills (1958), δημοσιεύθηκε αρχικά ως εγκυκλοπαιδική σειρά κοινωνικών σπουδών. Αν και το αρχικό σχέδιο προέβλεπε ένα διετές έργο, η δημοσίευση διήρκεσε από το έτος 1909 έως και –μετά το θάνατο του Weber– το έτος 1921. Το *Wirtschaft und Gesellschaft* εμφανίσθηκε ως τόμος αυτής της σειράς. Η αγγλική έκδοσή του (επιμ. Roth & Wittich, 1978), στην οποία αναφερόμαστε εδώ βασίζεται στην 4^η γερμανική έκδοση (ed. J. Winckelmann, J.C.B. Mohr, Tübingen, 1956, pp 1-550 & 559-822), όπως αναθεωρήθηκε στην τιμητική έκδοση έτους 1964 (Köln-Berlin: Kiepenheuer & Witsch) και περιέχει παραρτήματα από M. Weber, *Gesammelte Aufsätze zur Winckelmann* (ed. J. Winckelmann, J.C.B. Mohr, Tübingen, 1951, pp 441-467) και M. Weber, *Gesammelte Politische Schriften* (2nd exp. edition, ed. J. Winckelmann, J.C.B. Mohr, Tübingen, 1958, pp 294-394).

²⁷ Η «κοινωνική ισορροπία» αποτελεί έναν, ακόμη, ιδεολογικής προέλευσης όρο

κύριος νομιμοποιητικός παράγοντας της νομικής-ορθολογικής κυριαρχίας είναι η νομιμότητα των επιταγών, δηλαδή η αποδοχή εκ μέρους των ασκούντων την κυριαρχία, καθώς και των κυριαρχούμενων της ορθότητας των νομικών διαδικασιών διαμόρφωσης, διατύπωσης και έκδοσης των νομικών επιταγών, που μορφοποιούνται ως τυπικοί κανόνες ή νόμοι. Η άσκηση της κυριαρχίας νομιμοποιείται, επομένως, μόνο στο βαθμό που είναι σύμφωνη ή εναρμονίζεται με τους νομικούς κανόνες ή όρους που τη ρυθμίζουν και την προβλέπουν. Η συναίνεση στην κυριαρχία είναι συναίνεση στην απρόσωπη νομική τάξη, η οποία αποτελείται από ένα πλέγμα γενικών και αφηρημένων κανόνων που εφαρμόζονται σε συγκεκριμένες περιστάσεις, όταν αυτές εμπίπτουν στις γενικές κατηγορίες κοινωνικής συμπεριφοράς που προβλέπονται στη μείζονα πρόταση του νομικού κανόνα.

Τα φυσικά πρόσωπα τα οποία διαχειρίζονται τη νομική κυριαρχία ενεργούν στο πλαίσιο τυπικών ρόλων, όπου κάθε δραστηριότητά τους προβλέπεται και καθορίζεται από νομικούς κανόνες. Η άσκηση της κυριαρχίας στη βάση τυπικών ρόλων συνεπάγεται ότι τα εξουσιαστικά μέσα δεν ανήκουν στα πρόσωπα που τα διαχειρίζονται, δεν αποτελούν, δηλαδή, ατομική ιδιοκτησία ούτε μπορούν να χρησιμοποιηθούν με ελεύθερη βούληση. Η ατομική περιουσία των φυσικών προσώπων είναι πλήρως διαχωρισμένη από τα υλικά μέσα που ανήκουν στην οργανωτική δομή της κυριαρχίας και των οποίων η διαχείριση διενεργείται σύμφωνα με τις προβλεπόμενες διαδικασίες. Έτσι, τα κύρια γνωρίσματα της νομικής-ορθολογικής κυριαρχίας αποτελούν η συστηματική οργάνωση των δραστηριοτήτων με νομικές ρυθμίσεις, η συστηματική διαίρεση της εργασίας και ο καθορισμός αρμοδιοτήτων, καθώς και η διαχείριση των μέσων κυριαρχίας από συγκεκριμένα όργανα σύμφωνα με τις προβλεπόμενες διαδικασίες.

Η επέκταση μίας σχέσης κυριαρχίας πέραν του διαπροσωπικού επιπέδου, πάντα κατά τον Weber, προϋποθέτει την εγκαθίδρυση αντίστοιχων διοικητικών μηχανισμών. Η νομική-ορθολογική κυριαρχία δε νοείται παρά στο πλαίσιο μίας μορφής διοικητικής οργάνωσης όπου τα μέρη της εξουσιαστικής σχέσης αρθρώνουν τη συμπεριφορά τους σύμφωνα με τον κανόνα της ιεραρχίας και τον κανόνα της νομιμότητας. Ο υφιστάμενος οφείλει να υπακούει τις εντολές και οδηγίες που εκδίδει νόμιμα ο προϊστάμενος. Η *γραφειοκρατία* αποτελεί τη γνησιότερη μορφή συγκεκριμενοποίησης και άσκησης της νομικής κυριαρχίας, μία οργανωτική δομή η οποία εκφράζει την επέκταση και κυριαρχία του τεχνικού ορθολογισμού σε όλα σχεδόν τα επίπεδα της κοινωνικής δράσης. Η γραφειοκρατία, αν και συνήθως συνδέεται με την κρατική διοικητική πραγματικότητα,

αποτελεί κατά τον Weber καθολικό τύπο για οποιασδήποτε μορφής διοικητικές ή οργανωτικές ανάγκες.

Όπως προαναφέρθηκε, βασικό χαρακτηριστικό της γραφειοκρατίας είναι ότι τα φυσικά πρόσωπα που συμμετέχουν στη γραφειοκρατική δράση ενεργούν στη βάση τυπικών ρόλων, σε καθέναν από τους οποίους αντιστοιχεί ορισμένη ζώνη αρμοδιοτήτων. Η εκπλήρωση των οριζόμενων ανά τυπικό ρόλο αρμοδιοτήτων αποτελεί το *καθήκον* του φορέα του αντίστοιχου τυπικού ρόλου. Η γραφειοκρατία διαρθρώνεται σύμφωνα με τον ιεραρχικό κανόνα, δηλαδή κατά διαδοχικές βαθμίδες με αυξανόμενη από κάτω προς τα πάνω έκταση, ισχύ και ευθύνη. Κάθε υπάλληλος υπόκειται στον ιεραρχικό έλεγχο και στην πειθαρχική εξουσία των προϊσταμένων του προκειμένου να εξασφαλισθεί η νομιμότητα, η συνέχεια και η συνοχή της γραφειοκρατίας. Το προσωπικό της γραφειοκρατίας δεν εκλέγεται, αλλά επιλέγεται με βάση *τεχνικά προσόντα*, δηλαδή γνώσεις και ικανότητες που επιβεβαιώνονται με εξετάσεις ή με επίσημα αναγνωρισμένους τίτλους. Η σχέση του υπαλλήλου με τη γραφειοκρατία είναι συμβατική σχέση ισότιμων μερών, κατά την οποία η απασχόληση του υπαλλήλου στη γραφειοκρατία είναι διαρκής, *μόνιμη* και, συνακόλουθα, αποκλειστική ή τουλάχιστον κύρια απασχόλησή του. Ο ίδιος δύναται να παραιτηθεί ή μπορεί και να απολυθεί, εάν αυτό κριθεί απαραίτητο. Η αμοιβή του υπαλλήλου συνίσταται στην παροχή σταθερού μισθού και συνταξιοδοτικών δικαιωμάτων. Το ύψος του μισθού συναρτάται με την ιεραρχική βαθμίδα που κατέχει ο υπάλληλος και με τη χρονική διάρκεια της απασχόλησής του. Ο υπάλληλος δεν μπορεί να οικειοποιηθεί ούτε να θεωρηθεί κύριος των μέσων διοίκησης που τίθενται στη διάθεση της υπαλληλικής του θέσης, η δε αποστολή του συνίσταται στην εκπλήρωση των υποχρεώσεων που προβλέπονται από το σύνολο των κανόνων και ρυθμίσεων που διέπουν τη δραστηριότητα της γραφειοκρατικής μονάδας στην οποία ανήκει. Κατ' ακολουθία, τα πλεονεκτήματα της γραφειοκρατικής οργάνωσης απορρέουν από τον καθορισμό της υπαλληλικής συμπεριφοράς με σαφείς και πάγκοινα γνωστούς κανόνες, οι οποίοι τη διαχωρίζουν από αστάθμητους παράγοντες, όπως οι απόψεις, οι πεποιθήσεις, οι συμπάθειες, οι εύνοιες, οι εχθρότητες κ.λπ..

Ο Weber διακρίνει μεταξύ *ισχύος* και *κυριαρχίας* με κριτήριο την εκούσια συμμόρφωση. Ως σχέση ισχύος χαρακτηρίζει την εξουσιαστική σχέση στο πλαίσιο της οποίας η θέληση ενός ατόμου επιβάλλεται σε άλλο άτομο ανεξάρτητα ή αντίθετα από τη βούληση του δεύτερου και ως σχέση κυριαρχίας την εξουσιαστική σχέση όπου η συμμόρφωση προς επιταγές που εκπορεύονται από ένα άτομο είναι εκούσια. Η σχέση ισχύος είναι

ανισομερής, καθόσον ένα άτομο δύναται να καθορίζει μονομερώς τη συμπεριφορά άλλου ατόμου, ενώ η σχέση κυριαρχίας είναι περισσότερο μία αμφίδρομη ή συναλλακτική σχέση, στο μέτρο που η συμμόρφωση προς συγκεκριμένα προστάγματα επιτυγχάνεται υπό την προϋπόθεση ότι αυτά έχουν ορισμένο περιεχόμενο και εκδηλώνονται με ορισμένο τρόπο και για ορισμένους λόγους. Καθόσον, όμως, δεν υπάρχει ρήγμα μεταξύ συναίνεσης και καταναγκασμού, αλλά η μία κατάσταση συνήθως επωάζει την άλλη, η σχέση κυριαρχίας μπορεί να θεωρηθεί μία ειδική μορφή σχέσης ισχύος. Την προσαρμογή της συμπεριφοράς προκαλεί το καθήκον, δηλαδή η αποδοχή μίας υποχρέωσης ανταπόκρισης, η οποία συναρτάται άμεσα με την έκταση και το περιεχόμενο της εξουσιαστικής σχέσης. Κατ' ακολουθία, οι όροι²⁸ που εξασφαλίζουν τη συμμόρφωση στο πλαίσιο μίας σχέσης κυριαρχίας αποτελούν τους νομιμοποιητικούς παράγοντες αυτής της εξουσιαστικής σχέσης.

Η διάκριση μεταξύ ισχύος και κυριαρχίας προϋποθέτει και, ως ένα βαθμό, συνεπάγεται μία θεωρητική προσέγγιση του εξουσιαστικού φαινομένου. Το ένα από τα δύο κύρια θεωρητικά παραδείγματα που έχουν αναπτυχθεί τονίζει την *κοινωνική συναίνεση* και το άλλο την *κοινωνική σύγκρουση*. Το συναινετικό πρότυπο εστιάζει στη γενική συμφωνία επί ορισμένων βασικών αρχών, στην αλληλεξάρτηση και τη λειτουργική συμπληρωματικότητα των μερών ενός συστήματος, ενώ το υπόδειγμα της σύγκρουσης αναδεικνύει την ασυμμετρία των σχέσεων μεταξύ των μερών του συστήματος.

Πλαίσιο αναφοράς του Weber -ειδικότερα του πρώιμου έργου του- αποτέλεσαν οι θέσεις του Marx για τη δόμηση²⁹ της πολιτικής εξουσίας. Ο Marx (1843/1975), αμφισβητώντας τη θέση του Hegel ότι οι δημόσιοι υπάλληλοι αποτελούν «γέφυρα» μεταξύ της πολιτικής κοινότητας και του κράτους, δηλαδή μεταξύ των ποικίλων ιδιωτικών συμφερόντων και του γενικού συμφέροντος, είχε υποστηρίξει ότι η γραφειοκρατία³⁰ αντιπροσωπεύει τα ιδιαίτερα συμφέροντα των κυρίαρχων τάξεων,

²⁸ Ο Weber διακρίνει τρεις αμιγείς τύπους κυριαρχίας: την παραδοσιακή, τη χαρισματική και τη νομική-ορθολογική.

²⁹ Στη σκέψη του Marx η γραφειοκρατία δεν κατείχε κεντρική θέση, καθώς ο ίδιος θεωρούσε το κράτος όργανο της άρχουσας τάξης. Με τη γραφειοκρατία ασχολήθηκε ο Marx στο πρώιμο έργο του, με το οποίο εγκαινίασε την κριτική ανάλυσή της. Όπως αναφέρει η Σεραφεινίδου (2003, σελ. 115), ο Weber δε γνώριζε το πρώιμο έργο του Marx.

³⁰ Ο όρος γραφειοκρατία χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά στη Γαλλία του 18^{ου} αιώνα, κατά τη διάρκεια των αγώνων εναντίον του απολυταρχισμού που προηγήθηκαν της γαλλικής επανάστασης. Τότε, η λέξη bureau -που αρχικά αναφερόταν στο τσόχινο ύφασμα που κάλυπτε τα γραφεία των κυβερνητικών αξιωματούχων, στη συνέχεια σήμαινε γραφείο και τελικά κυβερνητικό αξίωμα- συνδέθηκε με την αρχαιοελληνική κατάληξη «-κρατία», κατά το αριστοκρατία ή το δημοκρατία, για να δηλώσει την κυριαρχία μίας νέας κοινωνικής ομάδας, των κρατικών αξιωματούχων (Bendix & Roth, 1971, σελ. 129). Στη θεωρητική συζήτηση για το κράτος, τον όρο «γραφειοκρατία», με τη στενή

αποτελεί, δηλαδή, η ίδια μέρος της πολιτικής κοινότητας. Αλλά, ας πάρουμε τα πράγματα με μία σειρά.

Σύμφωνα με την κλασική φιλελεύθερη θεωρία, τις θέσεις της οποίας συμμερίζεται σε μεγάλο βαθμό ο Hegel, ο ανταγωνισμός είναι εγγενές στοιχείο της «φυσικής κατάστασης» του ανθρώπου. Ο άνθρωπος θεωρείται εκ φύσεως ιδιοτελής και, συνακόλουθα, ο ανταγωνισμός και οι συγκρούσεις στην «κοινωνία των ιδιωτών» αντιμετωπίζονται ως αναπόδραστες. Ο Marx ανέδειξε ότι τα αξιώματα της φιλελεύθερης θεωρίας έχουν εξαχθεί από την ιστορική³¹ εμπειρία της καπιταλιστικής κοινωνίας, την οποία οι φιλελεύθεροι στοχαστές εμφανίζουν ως έχουσα διαχρονική και οικουμενική ισχύ. Η φιλελεύθερη θεώρηση του κοινωνικού ανταγωνισμού αποδίδει στην ανθρώπινη φύση μία συγκεκριμένη ατομική και κοινωνική συμπεριφορά (ιδιοτέλεια, ανταγωνισμό, ωφελιμισμό κ.λπ.) την οποία, όμως, διαμορφώνει και απαιτεί η κοινωνική οργάνωση του καπιταλισμού. Ωστόσο, ακριβώς οι κοινωνικές αντιθέσεις, όπως παρατήρησε ο Marx, καθιστούν την έννοια του «καθολικού συμφέροντος» ανέφικτη όχι μόνο εντός της κοινωνίας των ιδιωτών, όπως υποστήριζε ο Hegel, αλλά και εντός της σφαίρας των κρατικών δραστηριοτήτων.

Στη συνέχεια, οι Marx και Engels συστηματοποίησαν³² την κατανόηση του κράτους ως προϊόντος των σχέσεων ιδιωτικής ιδιοκτησίας. Στη σκέψη των Marx και Engels, η ιδιωτική ιδιοκτησία και ο καταμερισμός της εργασίας συνεπάγονται αντιθέσεις μεταξύ των μερικών συμφερόντων, οι οποίες καθιστούν αναγκαία την παρέμβαση και τον έλεγχο. Τον έλεγχο αυτόν αναλαμβάνει ένα πλασματικό «γενικό συμφέρον» με τη μορφή του κράτους. Το σύγχρονο κράτος εμφανίζεται ως ξεχωριστή οντότητα παρά και υπεράνω της κοινωνίας των ιδιωτών, όμως δεν είναι παρά η μορφή οργάνωσης την οποία υποχρεώνονται να υιοθετήσουν οι αστοί προκειμένου να διασφαλισθούν η ιδιοκτησία και τα συμφέροντά τους. Στο πλαίσιο αυτής της θεώρησης, το κράτος αναλύεται ως προϊόν όχι μόνο της αντίθεσης ιδιωτικών και γενικών συμφερόντων αλλά,

έννοια της κρατικής διοίκησης, εισήγαγε ο Marx –ο Hegel έκανε λόγο για κράτος, εκτελεστική εξουσία ή δημόσιους υπαλλήλους (Σεραφετινίδου, 2003, σελ. 115).

³¹ Έτσι, η ιστορικότητα των κοινωνικών φαινομένων κατέστη ο θεμέλιος λίθος της κλασικής μαρξιστικής θεωρίας. Η ιστορικοδιαλεκτική προσέγγιση, όπως αυτή αναπτύχθηκε από τους Marx & Engels, εκφράζει μία κριτική στάση έναντι της υφιστάμενης κάθε φορά τάξης πραγμάτων, καθώς προϋποθέτει ότι κανένα στοιχείο της κοινωνικής πραγματικότητας δεν είναι δεδομένο, αναπόδραστο ή ακατάλυτο.

³² Με τη Γερμανική Ιδεολογία, η οποία γράφτηκε τα έτη 1845 και 1846 και δημοσιεύτηκε για πρώτη φορά το 1932, με την εξαίρεση ενός κεφαλαίου που δημοσιεύθηκε το 1847. Ωστόσο, στο μέτρο που η Γερμανική Ιδεολογία εγκαινιάζει την αλλαγή της προβληματικής, η ακριβολογία των συγγραφέων της δεσμεύεται από το εννοιολογικό πλαίσιο που επικρατούσε κατά το χρόνο της συγγραφής της. Τη συστηματοποίηση της νέας προσέγγισης ολοκληρώνει ο Marx στους τρεις τόμους του Κεφαλαίου.

κυρίως, των ταξικών αντιθέσεων που προκαλούνται από τις σχέσεις ιδιωτικής ιδιοκτησίας. Κεντρική θέση της κλασικής μαρξιστικής θεωρίας είναι η διατήρηση των αποτελεσμάτων της ταξικής εκμετάλλευσης και του οικονομικού καταναγκασμού παρά την αναγνώριση των ατόμων στο πολιτικό επίπεδο, δηλαδή ενώπιον του νόμου, ως ελεύθερων και ίσων «πολιτών». Η τυπική ισότητα και ελευθερία δεν αναιρεί την ουσιαστική κοινωνική ανισότητα και ανελευθερία που χαρακτηρίζουν, εντός της ιδιωτικής σφαίρας, τις δραστηριότητες και τις σχέσεις των μελών της αστικής κοινωνίας. Η αστική κοινωνία διασπά την κοινωνία σε κράτος και κοινωνία των ιδιωτών προκειμένου να εγγυηθεί την ιδιωτική ιδιοκτησία και το «δικαίωμα» των ατόμων να επιδιώκουν τα ιδιοτελή συμφέροντά τους, ανεξάρτητα από το συλλογικό συμφέρον και συχνά σε βάρος του. Η εγγύηση αυτή παρέχεται μέσω της πλάνης του ανεξάρτητου και αμερόληπτου κράτους, που διαφυλάσσει και προωθεί το καθολικό συμφέρον ενάντια στην ιδιοτελή φύση της κοινωνίας των ιδιωτών.

Στο πλαίσιο αυτό, η γραφειοκρατία είναι μία ιδιότυπη κοινωνική κατηγορία, καθώς δεν αποτελεί κοινωνική τάξη, αλλά η ύπαρξή της συνδέεται με τη διαίρεση της κοινωνίας σε τάξεις. Η γραφειοκρατία είναι όργανο μέσω του οποίου οι κυρίαρχες τάξεις ασκούν την κυριαρχία τους στις υπόλοιπες. Η πραγματική της αποστολή είναι να επιβάλλει στο σύνολο της κοινωνίας μία τάξη πραγμάτων η οποία εμπεδώνει και διατηρεί τη διαίρεση των τάξεων και την κατεστημένη κυριαρχία και, παράλληλα, να συσκοτίζει αυτή την κυριαρχία, εμφανιζόμενη η ίδια ως φορέας του γενικού συμφέροντος. Όμως, στο μέτρο που η γραφειοκρατία προέρχεται ιστορικά από το διαχωρισμό κράτους-κοινωνίας, η ίδια τείνει να αυτονομείται από την καπιταλιστική τάξη. Στο βαθμό που η επιβίωση και η επαγγελματική εξέλιξη του γραφειοκράτη είναι ταυτόσημη με την ύπαρξη της γραφειοκρατικής του θέσης, η διατήρηση της γραφειοκρατίας και η συνεχής επέκταση των δραστηριοτήτων της μετατρέπονται σε αυτοσκοπό. Βέβαια, η εγγενής τάση αυτόνομησης της γραφειοκρατίας έχει όριο την ισχύ³³ και τις σχέσεις παραγωγής.

Η γραφειοκρατία, στο μέτρο που δε συνδέεται άμεσα με την παραγωγική διαδικασία, δεν καταλαμβάνει οργανική θέση στην κοινωνική δομή, όμως η αποστολή της την καθιστά αναπόφευκτη και απαραίτητη σε μία κοινωνία διαιρεμένη σε τάξεις. Η γραφειοκρατία «είναι η “κρατική συνείδηση”, η “κρατική βούληση”, η “κρατική ισχύς”, με τη μορφή μίας συντηχίας, δηλαδή μία ειδική, αυτοτελής κοινωνία μέσα στο κράτος»

³³ Σύμφωνα με την κλασική μαρξιστική θεωρία, σε χώρες όπου η κυριαρχία του κεφαλαίου είναι εδραία, η τάση της γραφειοκρατίας για αυτόνομη «συντηχιακή» λειτουργία οριοθετείται αυστηρά από την ισχύ της αστικής τάξης.

(Marx, 1975, σελ. 107 & 108). Η ίδια αποτελεί έκφραση της γενικής διαδικασίας αποξένωσης, μίας διαδικασίας μέσω της οποίας η κοινωνική ισχύς διαφεύγει τον έλεγχο του ανθρώπου, αυτοκαθορίζεται και τελικά στρέφεται ενάντια στο δημιουργό της. Η γραφειοκρατία είναι για τον πληθυσμό μία αυτόνομη, καταπιεστική δύναμη, μία οντότητα μυστηριώδης³⁴ και απόμακρη που ρυθμίζει την κοινωνική πραγματικότητα, αλλά η ίδια είναι υπεράνω ελέγχου. Απέναντι σε αυτή τη «θεολογία», σύμφωνα πάντα με τον Marx, καθένas νιώθει αβοήθητος και αμήχανος, καθώς μάλιστα η ίδια η γραφειοκρατία δημιουργεί μύθους και σύμβολα που την καθιστούν έναν κλειστό κόσμο. Στο μέτρο που το κράτος ως τυποκρατία αποτελεί την ουσία της γραφειοκρατίας, δεν μπορεί παρά να καταστεί και ο σκοπός της (Marx, 1975, σελ. 107). Η γραφειοκρατία αντιλαμβάνεται τον εαυτό της ως τον απώτατο σκοπό του κράτους (Marx, ο.π.). Η πραγματική ζωή υπάρχει για τον γραφειοκράτη, μόνο στο βαθμό που καθίσταται αντικείμενο γραφειοκρατικής διαχείρισης (Marx, ο.π., σελ. 109). Ο γραφειοκράτης καθόσον στερείται πρωτοβουλίας, επιδιώκει να σταθεροποιήσει τη θέση του και τα προνόμιά του μέσα από τη διεύρυνση των αρμοδιοτήτων του και, ταυτόχρονα, πείθει τον εαυτό του ότι είναι κοινωνικά χρήσιμος. Η τάση της γραφειοκρατίας για διεύρυνση συνοδεύεται από τον αγώνα του γραφειοκράτη για προαγωγή και την προσκόλληση του ίδιου στα σύμβολα και το κύρος. Η γραφειοκρατία μετατρέπει τους τυπικούς σκοπούς της σε περιεχόμενό της και, ταυτόχρονα, πράττει το αντίστροφο, δηλαδή εμφανίζει το περιεχόμενό της ως μορφή. Η μορφή δε μπορεί να διαχωριστεί³⁵ από το περιεχόμενο. Η γραφειοκρατία είναι μία τυποκρατία που εφαρμόζεται σε ένα περιεχόμενο που βρίσκεται έξω από αυτή, στην κοινωνία των ιδιωτών. Από τη στιγμή που το πολιτικό κράτος δεν έχει κάποια ουσιαστική εξουσία -επί της ατομικής ιδιοκτησίας-, απομένει «η ψευδαίσθηση ότι αυτό καθορίζει, ενώ στην πραγματικότητα καθορίζεται» (Marx, ο.π., σελ. 168).

Ο Weber ασκώντας κριτική στη σκέψη του Marx, αμφισβήτησε ότι οι κοινωνικές πεποιθήσεις είναι ένα ιδεολογικό εποικοδόμημα που καθορίζεται ιστορικά από την οικονομία, τις ταξικές σχέσεις και το στάδιο ανάπτυξης του κεφαλαίου. Κατά τον Weber, στη νομική κυριαρχία, το άτομο που επιβάλει τη θέλησή του στους άλλους θεωρεί ότι

³⁴ «Είναι δύσκολο να πείσει κανείς την ιεραρχία της γραφειοκρατίας για την κατακριτέα συμπεριφορά των μελών της», παρατηρεί ο Marx (1975, σελ. 114), καθώς μπορεί και επιβάλλει απόλυτη εχεμύθεια για τις διαδικασίες και, γενικότερα, τη δράση της. «Το καθολικό πνεύμα της γραφειοκρατίας είναι η μυστικότητα, η μυστικοπάθεια την οποία επιτρέπει η ιεραρχική δόμηση και η παρουσίασή της προς τα έξω ως μίας αυτοτελούς συντεχνίας» (σελ. 108).

³⁵ Η μορφή και το περιεχόμενο αποτελούν μία διαλεκτική ενότητα», θα γράψουν αργότερα οι Marx και Engels (Marx & Engels, 1872/1968, σελ. 99).

έχει δικαίωμα να ασκεί εξουσία και, ταυτόχρονα, ο κυριαρχούμενος θεωρεί ότι είναι καθήκον του να τον υπακούει. Η νομιμοποίηση που εδραιώνει τη νομική κυριαρχία τόσο έναντι εκείνου που ασκεί την κυριαρχία όσο και έναντι των κυριαρχούμενων είναι η πίστη στην ορθότητα του νόμου. Η κοινωνία υπακούει στο νόμο, επειδή αποδέχεται ότι αυτός θεσπίσθηκε με μία ορθή και κατάλληλη διαδικασία. Ο γραφειοκράτης ασκεί ισχύ, ακριβώς επειδή καταλαμβάνει με νόμιμες διαδικασίες μία θέση που συναρτάται νόμιμα με συγκεκριμένη ισχύ. Ο (ιδεατός) γραφειοκράτης χαρακτηρίζεται από αμεροληψία, ειδικές γνώσεις και υπακοή στους ανώτερους του. Το καθήκον του γραφειοκράτη είναι να συμμορφώνεται με κανόνες και διαταγές που προέρχονται άνωθεν. Και στις περιπτώσεις που η προσωπική του γνώμη διαφέρει από εκείνη ή εκείνες των προϊσταμένων του, την παραμερίζει και κάνει το μέγιστο για την πιστή εκτέλεση της διαταγής που έλαβε.

Ο Weber διακρίνει μεταξύ αξιολογικού και πρακτικού ορθολογισμού καθόσον, όπως υποστηρίζει, ο πρώτος χαρακτηρίζει πράξη προσανατολισμένη στην επίτευξη ορισμένων έσχατων στόχων, αρχών ή αξιών κοινωνικού, πολιτικού ή ηθικού χαρακτήρα (π.χ. δικαιοσύνη, ελευθερία, ισότητα, αρετή), ενώ ο δεύτερος αναφέρεται σε πράξη που αποσκοπεί στην επίτευξη συγκεκριμένων στόχων, οι οποίοι έχουν «λογικά» καθορισθεί. Συνακόλουθα, η πρακτικά ορθολογική συμπεριφορά είναι ουδέτερη από αξιολογικά κριτήρια. Αντίστοιχα, ο ουσιαστικός ορθολογισμός διακρίνεται από τον τυπικό, στο μέτρο που ο ουσιαστικός ορθολογισμός αναφέρεται στην υλοποίηση απόλυτων αξιών και γενικών στόχων, ενώ ο τυπικός αναφέρεται σε ποσοτικές εκτιμήσεις που είναι τεχνικά δυνατές σε συγκεκριμένες περιστάσεις. Ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής και το γραφειοκρατικό πρότυπο οργάνωσης αποτελούν, κατά τον Weber, πεδία αντιπαράθεσης του τυπικού με τον ουσιαστικό ορθολογισμό, καθόσον μία κατάσταση ή μία συμπεριφορά που χαρακτηρίζεται ορθολογική από ορισμένη έποψη, μπορεί από άλλη έποψη να θεωρηθεί ανορθολογική.

Διακρίνοντας ανάμεσα στις τυπικές και τις ουσιαστικές μορφές του δικαίου, ο Weber (1978 σελ. 657) επισημαίνει τον, κατ' ανάγκη, διαδικαστικό χαρακτήρα του θετικού δικαίου στην καπιταλιστική κοινωνία:

Η θετική νομική λογική, στην τυπική της μορφή, μειώνει τη σπουδαιότητα των εξωγενών στοιχείων και, έτσι, αμβλύνει την αυστηρότητα του συγκεκριμένου κάθε φορά φορμαλισμού. Όμως, η αντίθεση στον «ουσιαστικό ορθολογισμό» οξύνεται,

καθόσον ο τελευταίος σημαίνει ότι στα νομικά προβλήματα η απόφαση επηρεάζεται από κανόνες διαφορετικούς από εκείνους που προκύπτουν από μία λογική γενίκευση αφηρημένων ερμηνευτικών νοημάτων. Οι κανόνες στους οποίους υπακούει ο ουσιαστικός ορθολογισμός περιλαμβάνουν πρώτιστα ηθικές προσταγές, ωφελιμιστικά και άλλα σπορτουμιστικά κελεύσματα και πολιτικές αρχές, στοιχεία που αποκλίνουν από το φορμαλισμό των «εξωτερικών χαρακτηριστικών», καθώς και από το φορμαλισμό που χρησιμοποιεί τη λογική αφαίρεση. Ωστόσο, η κατ' εξοχήν επαγγελματική, νομική και αφηρημένη προσέγγιση του νόμου, με τη σύγχρονη έννοια, είναι εφικτή μόνο στο μέτρο που ο νόμος έχει τυπικό χαρακτήρα. Όσο συνεπέστερα εκφράζεται ο νομικός φορμαλισμός που ελέγχεται από την «καθαρή» σκέψη, τόσο περισσότερο ο τυπικός, διαδικαστικός ορθολογισμός απορρίπτει τον ουσιαστικό ορθολογισμό.

Ο Weber δέχεται ότι ο γραφειοκράτης μπορεί να χρησιμοποιήσει την εξειδικευμένη γνώση του ενάντια στον πολιτικό του προϊστάμενο, ο οποίος -σε αυτή την περίπτωση- αδυνατεί να προσδιορίσει σε ποιο βαθμό οι διαταγές του εκτελούνται ή αγνοούνται. Με τη «μυστικοπάθεια» ο γραφειοκράτης αυτοπροστατεύεται από την κριτική και, ταυτόχρονα, εμπεδώνει και διευρύνει τη θέση ισχύος του. Ωστόσο, κατά τον Weber πάντα, η τάση αυτονόμησης της γραφειοκρατίας δεν οδηγεί σε πλήρη γραφειοκρατική επικράτηση, επειδή υπάρχουν όρια και δυνάμεις που την εξισορροπούν. Η τάση αυτονομίας του γραφειοκράτη δεν είναι απεριόριστη, επειδή ο ίδιος δεν κατέχει τα υλικά μέσα της θέσης του, ούτε υπάγεται στην τάξη των ιδιοκτητών και, συνακόλουθα, ως ανασφαλής για τη θέση του συμβιβάζεται με την εκτέλεση των διαταγών των προϊσταμένων του. Το στρατηγικό πλεονέκτημα της πολιτικής ηγεσίας της γραφειοκρατίας ενισχύει ο αγώνας των γραφειοκρατών για προαγωγή. Έτσι, ένα ορθολογικά οργανωμένο σύστημα αξιωματούχων συνεχίζει να λειτουργεί ομαλά και αφού ο εχθρός έχει καταλάβει την επικράτεια, ώστε ο ίδιος δε χρειάζεται παρά να αντικαταστήσει τα ανώτατα στελέχη.

Η περιτομή της αυτονόμησης της γραφειοκρατίας είναι, βέβαια, αποτελεσματική όταν η πολιτική ηγεσία ασκείται από ικανά και έμπειρα πρόσωπα. Ιδιαίτερα καθοριστικός είναι ο ρόλος του κοινοβουλίου καθώς το κοινοβούλιο παρέχει τα θεσμικά μέσα για τον έλεγχο της γραφειοκρατικής αυτονομίας, ενώ ταυτόχρονα διαμορφώνει, αναδεικνύει και ελέγχει την πολιτική ηγεσία. Όταν η γραφειοκρατία αναλαμβάνει πρωταγωνιστικό ρόλο πρόκειται, κατά τον Weber πάντα, για παθολογία του συστήματος της νομικής-

ορθολογικής κυριαρχίας, το οποίο, τελικά, μπορεί να λειτουργήσει αποτελεσματικά μόνο όταν οι υπαγόμενοι σε αυτό έχουν περίπου ίδια κοινωνική θέση με τους γραφειοκράτες και τα διοικητικά καθήκοντα είναι σχετικά σταθερά και απλά.

Εν κατακλείδι, ο Weber υποστήριξε σταθερά το ανταγωνιστικό καπιταλιστικό σύστημα ως τρόπο αποφυγής μίας ολικής καταστροφής της κοινωνίας –η οποία στους χρόνους του ήταν πάντοτε επικείμενη. Ωστόσο, ο ίδιος δεν αρνιόταν –στο ύστερο έργο του– τις θεμελιώδεις ασυμμετρίες του καπιταλισμού. Ο Weber (1919/1958, σελ. 121) υποστήριξε ότι για μία νέα παγκόσμια τάξη είναι αναγκαία μία «ηθική της ευθύνης»³⁶ νοούμενη ως αποτελεσματικότητα, όμως υπογράμμισε ότι «Καμία ηθική δεν μπορεί να συναχθεί, όταν και στο βαθμό που ηθικώς ορθοί σκοποί "δικαιολογούν" ηθικώς επικίνδυνα μέσα και παρεκτροπές». Ο ίδιος ήταν προσηλωμένος στις φιλελεύθερες αξίες και ιδεώδη, όπως αυτές αναπτύχθηκαν στην εποχή της ακμής του καπιταλισμού, στις αστικές κοινωνίες του 19^{ου} αιώνα και ειδικότερα αντιλαμβάνονταν την ελευθερία με την κλασική φιλελεύθερη έννοια, δηλαδή ως ελευθερία επιλογών (Gerth & Mills, 1958; Mommsen, 1989). Ο Weber υπέδειξε το *κράτος δικαίου*, ένα σύστημα σταθερών και αξιόπιστων νόμων που περιλαμβάνει θεσμούς και διαδικασίες ελέγχου της εφαρμογής τους. Ωστόσο, αν και ο λόγος του γέμει προϋποθέσεων και επιφυλάξεων³⁷, η σκέψη του υπεραπλουστεύθηκε³⁸. Και στο μέτρο που η σκέψη αυτή εξαρχής δεν κατάφερνε –εάν αυτός ήταν ο στόχος– να αναφέρεται στην πραγματικότητα της κρατικής διοίκησης, δέχθηκε πλήθος κριτικών αναγνώσεων, όπως θα εκτεθεί στην ενότητα που ακολουθεί.

β. Το ζήτημα των «δυσλειτουργιών» της γραφειοκρατίας

Οι δυσλειτουργικές όψεις των δημόσιων οργανώσεων εξ ορισμού δεν είχαν θέση στον ιδεότυπο γραφειοκρατία, καθόσον ο ίδιος αποτελεί μία αναλυτική κατηγορία και όχι μία εμπειρική ή δεοντολογική πρόταση. Βέβαια, ένα κοινωνικό υπόδειγμα έχει λειτουργικές και δυσλειτουργικές συνέπειες, εάν εξετασθεί από την έποψη διαφορετικών αναγκών

³⁶ «Αυτό δε σημαίνει ότι μία "ηθική της πεποίθησης" είναι ταυτόσημη με την ανευθυνότητα ούτε ότι η "ηθική της ευθύνης" είναι ταυτόσημη με τον άναρχο ομορποτισμό. Κανένας δεν ισχυρίζεται κάτι τέτοιο. Ωστόσο, υπάρχει μία αβυσσαλέα αντίθεση μεταξύ της συμπεριφοράς που επιδιώκει το μέγιστο μίας ηθικής της πεποίθησης και της συμπεριφοράς που επιδιώκει το μέγιστο μίας ηθικής της ευθύνης, στην περίπτωση της οποίας καθένας κρίνεται για τις προβλέψιμες συνέπειες μίας συμπεριφοράς του» (Weber, 1958, σελ. 120).

³⁷ Όπως παρατηρούν οι Gerth & Mills (1958, σελ. 26), ο Weber θεωρήθηκε από όσους συνεργάστηκαν μαζί του, ιδιαίτερα αμφιθυμικός.

³⁸ Για να ακριβολογούμε, απλουστεύθηκε περαιτέρω –και διαδόθηκε στη συνέχεια σαν «νικηφόρα συνταγή»– η σκέψη του πρώιμου έργου του Weber. Άλλωστε, οι μεταγενέστερες θέσεις του ήταν πολύ πιο σύνθετες.

του συστήματος. Όπως προαναφέρθηκε, κατά τον Weber, ορθολογικότητα σημαίνει καταλληλότητα των μέσων για την επίτευξη συγκεκριμένων σκοπών, στη βάση ποσοτικών αξιολογήσεων. Και στο μέτρο που η καταλληλότητα αυτή εξομοιώνεται με την αποτελεσματικότητα, είναι φανερό ότι ορισμένα χαρακτηριστικά του ιδεατού τύπου προάγουν τη διοικητική αναποτελεσματικότητα, όπως π.χ. η προαγωγή κατ' αρχαιότητα ή η αποξένωση του γραφειοκράτη από τα μέσα της θέσης του, σε μία κοινωνία που θεωρείται εγγενώς ατομικιστική. Έτσι, στη θεωρητική συζήτηση που αναπτύχθηκε σχετικά, η γραφειοκρατία προσεγγίζεται, αναλύεται ή αξιολογείται υπό το πρίσμα του ρόλου ή της συμβολής της στην εύρυθμη³⁹ λειτουργία της καπιταλιστικής κοινωνίας και οι προσεγγίσεις της γραφειοκρατίας εστιάζουν σε μία ή σε περισσότερες οργανωτικές αρχές⁴⁰ της.

Η κατά Weber έννοια της ορθολογικότητας διαπερνά την προσέγγιση της *άσκησης του διευθυντικού*⁴¹ ρόλου, η οποία στοχεύει στον καθορισμό *αρχών διοίκησης, δηλαδή* στην ανακάλυψη και την εφαρμογή ενός άριστου τρόπου εκτέλεσης του γραφειοκρατικού καθήκοντος. Οι αρχές αυτές βοηθούν τον κάτοχο της διευθυντικής θέσης να προσεγγίσει κριτικά τη γραφειοκρατία και να κατανοήσει προβλήματα που ενδεχόμενα δε θα εντόπιζε από μόνος του, δηλαδή λειτουργούν περισσότερο σαν εργαλεία ανάλυσης και παρατήρησης και λιγότερο σαν άμεσες οδηγίες δράσης (Mouzelis, 1967· Μακρυδημήτρης, 1986· Κάντας, 1995). Όμως, η αξιολόγηση της αποτελεσματικότητας των αρχών αυτών είναι δύσχερής, καθόσον δεν υπάρχουν ακριβή εργαλεία μέτρησης και σύγκρισης των αποτελεσμάτων πριν και μετά την εφαρμογή τους. Και πάντως, οι ίδιες δεν επιτυγχάνουν⁴² να ελέγξουν πλήρως την κατάσταση και να οδηγήσουν τις γραφειοκρατικές δραστηριότητες προς τους προκαθορισμένους σκοπούς (Mouzelis, 1967· Μακρυδημήτρης, 1986).

³⁹ Το ότι ο έλεγχος της γραφειοκρατίας μέσω ορθολογικών κανόνων εμφανίζει δυσλειτουργίες είναι βέβαιο, διαφορετικό από το εάν θα μπορούσε να νοηθεί η λειτουργία μίας μεγάλης σύγχρονης διοίκησης χωρίς αυτούς τους κανόνες. Και καθόσον στο δεύτερο ζήτημα δεν υπάρχουν εύκολες απαντήσεις, η κριτική ανάλυση της γραφειοκρατίας ουδέποτε έτυχε μεγάλης αποδοχής ή ανάπτυξης εντός της ακαδημαϊκής κοινότητας (Crozier, 1963· Albro, 1970· Σεραφετινίδου, 2003 κ.λπ.).

⁴⁰ Δηλαδή στη ρύθμιση όλων των σχέσεων και δραστηριοτήτων του προσωπικού της γραφειοκρατίας με γενικούς και απρόσωπους κανόνες, στην κατανομή του προσωπικού αυτού σε μία ιεραρχία θέσεων και στον εκτεταμένο καταμερισμό αρμοδιοτήτων και ειδικοτήτων στα μέλη του ίδιου προσωπικού.

⁴¹ Τις βάσεις της *επιστημονικής διοίκησης* έθεσε το έτος 1911 ο F. Taylor, ο οποίος εργάστηκε ως μηχανικός σε αμερικανική χαλυβουργική εταιρεία και ενδιαφέρθηκε για την αύξηση της παραγωγικότητας. Κατά τον Taylor, το κύριο κίνητρο του εργαζόμενου για τη βελτίωση της αποδοτικότητάς του είναι οι πρόσθετες οικονομικές αμοιβές (Κάντας, 1995, σελ. 27-29).

⁴² Άλλωστε, οι αρχές διοίκησης δεν αποτελούν ένα σώμα γνώσεων αθροιστικού χαρακτήρα αλλά ένα μωσαϊκό γενικών αρχών, ορισμών και επανορισμών, από το οποίο δεν απουσιάζει η αντίθεση ούτε η σύμφυση περιγραφικών και αξιολογικών στοιχείων (Mouzelis, 1967· Μακρυδημήτρης, 1986).

Μία διαφορετική προσέγγιση της γραφειοκρατίας πρότεινε η *σχολή των ανθρώπωνων σχέσεων* (Roethlisberger & Dickson, 1939α, 1939β)⁴³, η οποία αποσυνδέει την ορθολογικότητα και την αποτελεσματικότητα από την ύπαρξη νόμων ή άλλων γραφειοκρατικών ρυθμίσεων. Σύμφωνα με την προσέγγιση αυτή, κρίσιμη για την αποτελεσματικότητα της γραφειοκρατίας είναι η παρέμβαση της διεύθυνσης που διαμορφώνει συνθήκες «αυθόρμητου και υπεύθυνου» χειρισμού των υποθέσεων από τον γραφειοκράτη. Η συγκεκριμένη προσέγγιση υπαινίσσεται ότι οι ενδογραφειοκρατικές συγκρούσεις οφείλονται σε άστοχη επικοινωνία. Ωστόσο, όλες οι συγκρούσεις δεν μπορεί να μετατραπούν σε προβλήματα επικοινωνίας, ειδικά στο γραφειοκρατικό πεδίο όπου οι συγκρούσεις προκαλούνται κυρίως από τη διαφορά ισχύος.

Μία τρίτη προσέγγιση της διοικητικής ορθολογικότητας αποτελεί η *θεωρία των οργανώσεων* (Simon, 1944, 1945α, 1945β), η οποία εστιάζει στη ρύθμιση της λειτουργίας του οργανισμού σύμφωνα με τις αξίες και τους στόχους του, στη βάση εμπειρικών παρατηρήσεων σχετικά, αφενός, με την οργανωτική δομή και τους παράγοντες που την επηρεάζουν και, αφετέρου, με την οργανωσιακή συμπεριφορά. Αφετηρία αυτής της προσέγγισης⁴⁴ είναι η παρατήρηση ότι κάθε πρακτική ενέργεια περιλαμβάνει αμφότερες απόφαση και δράση και, κατά συνέπεια, μία θεωρία των οργανώσεων θα πρέπει να ενδιαφέρεται τόσο για τις διαδικασίες δράσης όσο και για τις διαδικασίες απόφασης. Η θεωρία των οργανώσεων, λαμβάνοντας υπόψη τόσο τις ορθολογικές όσο και τις ανορθολογικές⁴⁵ όψεις της οργανωσιακής συμπεριφοράς, προτείνει ένα μοντέλο⁴⁶ επιλογών η εφαρμογή του οποίου επιτυγχάνει συχνά αύξηση

⁴³ Οι Roethlisberger και Dickson ανέπτυξαν κατά τα έτη 1924 έως και 1926 ένα ερευνητικό πρόγραμμα για την επίδοση στην εργασία (Western Electric Company, Hawthorne Works, Chicago), τα ευρήματα του οποίου αμφισβήτησαν τον καθοριστικό ρόλο των οικονομικών κινήτρων, όπως υποστήριζε ο Taylor, αλλά και των ατομικών χαρακτηριστικών, όπως υποστήριζαν οι βιομηχανικοί ψυχολόγοι της εποχής.

⁴⁴ Πιο πρόσφατη εκδοχή της οποίας, όπως αναφέρει η Σεραφενίδου (2003, σελ. 98), είναι η "πολιτισμική" προσέγγιση, η οποία εστιάζει στην κουλτούρα των οργανώσεων.

⁴⁵ Λόγου χάριν, η αποτελεσματικότητα του οργανισμού θεωρείται συστημαμένη του περιορισμού της δυσαρέσκειας του εργαζόμενου σχετικά με τη μη αξιοποίηση των δεξιοτήτων του, του ελέγχου στη βάση του προγραμματισμού των στόχων, της καταλληλότητας του εύρους της ιεραρχικής πυραμίδας κ.λπ..

⁴⁶ Μεταπολεμικά, το κυρίαρχο υπόδειγμα στο πεδίο της θεωρίας των οργανώσεων παρείχε η *συστημική*, η οποία προσεγγίζει την οργάνωση ως κοινωνικό σύστημα που συγκροτείται από ποικίλα υποσυστήματα (ομάδες, οργανικές μονάδες κ.λπ.) και, ταυτόχρονα, ενσωματώνεται σε ευρύτερα κοινωνικά συστήματα. Η κεντρική θέση της συστημικής ή ενδεχομενικής θεωρίας, όπως παρατηρεί η Σεραφενίδου (ο.π., σελ. 104), μπορεί να συνοψισθεί στη φράση «Δεν υπάρχει μία και μοναδική οργανωτική δομή, η οποία να είναι αποτελεσματική σε όλες ανεξαιρέτως τις οργανώσεις». Στο πλαίσιο της συστημικής, η ανάλυση επικεντρώνεται κάθε φορά στην αναφορικότητα και την αλληλεπίδραση ενός συγκεκριμένου συστήματος με το υπερκείμενο σύστημα. Η προσέγγιση αυτή ενδιαφέρεται κυρίως για την παραγωγή της ισχύος, την οποία κατανοεί ως ικανότητα επίτευξης των συλλογικών στόχων. Όμως, τα υποσυστήματα των περισσότερων οργανώσεων δεν έχουν ίδια

της οργανωσιακής αποτελεσματικότητας. Ωστόσο⁴⁷, όπως θα εκτεθεί στο επόμενο κεφάλαιο, το ατομικό και το οργανωσιακό επίπεδο ανάλυσης δεν είναι εναλλάξιμα.

Το πρόβλημα στην προσέγγιση του ζητήματος των μεγάλων οργανώσεων, επισημαίνει ο Mouzelis (1967, σελ. 158), έγκειται στην επιλογή του κριτηρίου ομαδοποίησης των μελών του οργανισμού ώστε να επιτραπεί η κατανόηση των τρόπων με τους οποίους τα μέλη αναφέρονται το ένα στο άλλο και, συνακόλουθα, να αποσαφηνισθεί το ενδοοργανωσιακό πεδίο. Τα μέλη ή οι υποομάδες έχουν άνισο έλεγχο στο σχεδιασμό της πολιτικής και στη λήψη των αποφάσεων, καθώς και άνιση πρόσβαση στις εισοδηματικές πηγές της οργάνωσης. Ακριβώς, επειδή τα συμφέροντα είναι ανταγωνιστικά και η δομή του συστήματος ιεραρχική, η έννοια της εξουσίας έχει κρίσιμο ρόλο. Ας παρακολουθήσουμε λοιπόν -αναπόφευκτα σχηματικά⁴⁸ μέσα σε μία αχανή βιβλιογραφία- το νήμα της αποδόμησης της θεωρητικής θέσης ότι η γραφειοκρατία είναι αποτελεσματικό σύστημα.

Ο Mannheim (1936) υποστήριξε ότι όσο περισσότερο ορθολογική και γραφειοκρατική γίνεται η οργάνωση, τα μέλη της μετατρέπονται σε γρανάζια μίας μηχανής, που αγνοούν το σκοπό και τη σημασία της συμπεριφοράς τους. Για τους γραφειοκράτες μία νομική επιταγή δεν είναι ένας από τους τρόπους διευθέτησης μίας κοινωνικής αντιπαράθεσης, αλλά κάθε νομική επιταγή αποτελεί γενικό ισοδύναμο της τάξης. Η *γραφειοκρατική σκέψη* -όπως ο ίδιος αποκάλεσε αυτό το κοινωνικό φαινόμενο- τείνει να μετατρέπει κάθε πολιτικό πρόβλημα σε πρόβλημα διοίκησης. Η σκέψη αυτή δεν αρνείται ότι μπορεί να υπάρξει επιστήμη με αντικείμενο την πολιτική, όμως τη θεωρεί ταυτώσιμη με τη διοικητική επιστήμη. Η προσπάθεια συγκάλυψης των πολιτικών προβλημάτων με το πρόσχημα της διοίκησης και η αντιμετώπισή τους ως θεμάτων «κρατικής ρουτίνας» μπορεί να εξηγηθεί, εάν ληφθεί υπόψη ότι η σφαίρα της δραστηριότητας των γραφειοκρατών υπάρχει μόνο μέσα στα όρια των κείμενων νόμων, παρατηρεί ο Mannheim.

Μεταξύ των πρώτων θεωρητικών που αμφισβήτησαν την (ίδια την) αποτελεσματικότητα της γραφειοκρατικής οργάνωσης ήταν ο R. K. Merton. Ο Merton (1940) υποστήριξε ότι

συμφέροντα και κέρδη από την επίτευξη των συλλογικών στόχων, ώστε η κρίσιμη μεταβλητή να είναι η παραγωγή της ισχύος. Βέβαια, η συστημική δεν αγνοεί τον ανταγωνισμό στο εσωτερικό των οργανώσεων ή της κοινωνίας π.χ. η 5^η μεταβλητή του υποδείγματος (εαυτός εναντίον συλλογικού προσανατολισμού) υποδηλώνει ότι είναι πιθανό οι στόχοι του συστήματος οργάνωσης να αντιμάχονται τα στενά συμφέροντα ενός υποσυστήματός του. Ωστόσο, η πιθανότητα αυτή υποτιμάται ενώ υπερτιμάται ο ρόλος των αξιών ως μηχανισμού που επιβάλλει το συλλογικό προσανατολισμό.

⁴⁷ Εάν αφεθούν κατά μέρος τα ιδεολογικά προβλήματα που τίθενται.

⁴⁸ Και με κίνδυνο να φανούμε πολεμοχαρείς στην παράθεση των επιχειρημάτων.

ο αυστηρός κανονιστικός έλεγχος ευνοεί την αξιοπιστία και την προβλεψιμότητα της γραφειοκρατικής συμπεριφοράς, αλλά, ταυτόχρονα, ευθύνεται για την έλλειψη ευελιξίας και τη μετατροπή των μέσων σε σκοπούς. Η έμφαση στη συμμόρφωση και την πιστή τήρηση των νόμων καταλήγει σε επίταση της σημασίας του συστήματος αυτού, καθόσον ο γραφειοκράτης αμύνεται στη διαμαρτυρία για δυσλειτουργία της γραφειοκρατίας με έτι περισσότερο τυπική συμπεριφορά και, επιπρόσθετα, με εσωτερίκευση του συστήματος. Η ίδια η καθολικότητα των νόμων συνεπάγεται την ομαδοποίηση των ατομικών υποθέσεων και την ταξινόμησή τους βάσει κριτηρίων που δεν είναι πάντοτε αποδεκτά από τους ενδιαφερόμενους. Από την άλλη πλευρά, για να εργασθεί κάποιος πρέπει να έχει μέσα και εφόδια τα οποία διατίθενται, όλο και περισσότερο, από δημόσιες ή ιδιωτικές γραφειοκρατίες. Η ένταξη κάποιου σε μία γραφειοκρατία προϋποθέτει και συνεπάγεται το διαχωρισμό⁴⁹ του από τα μέσα παραγωγής, ωστόσο, ως διαρκής επαγγελματική απασχόληση, δεν μπορεί να έχει εσαεί τον καθαρά υλικό χαρακτήρα που υποθέτει η διάκριση μεταξύ προσωπικής σφαίρας και υπαλληλικής ιδιότητας. Αντίθετα, τα φυσικά πρόσωπα εντάσσονται ολοκληρωτικά στις τυπικές δομές του γραφειοκρατικού μηχανισμού, με συνέπεια η πραγματική αποτελεσματικότητα της γραφειοκρατίας να υστερεί της αναμενόμενης, παρατηρεί ο Merton.

Ανάλογες επιστημονικές έκανε ο Neumann (1944)⁵⁰ στη συγκριτική μελέτη του για τα κόμματα σε δημοκρατικά και σε ολοκληρωτικά πολιτικά συστήματα. Στην ίδια κατεύθυνση εργάστηκε και ο Dimock (1944, 1945)⁵¹, ο οποίος παρατήρησε ότι στο

⁴⁹ Όπως ο προφεουδαρχικός στρατός ήταν πλήρως διαχωρισμένος από τα εργαλεία εξόντωσης που διέθετε.

⁵⁰ Ο Neumann υποστήριξε ότι ο όρος «πολιτικό κόμμα» δηλώνει πως μεταξύ των μελών του κόμματος επικρατεί σύμπνοια βουλήσεων για ιδανικούς σκοπούς και πρακτικούς στόχους. Όταν το κόμμα γραφειοκρατικοποιείται, το άτομο είναι αδύναμο.

⁵¹ Κατά τον Dimock, οι γραφειοκρατίες είναι άκρως συντηρητικές και λειτουργούν σε ένα περιβάλλον αυτόνομο που δημιουργούν οι ίδιες. Η επαναληπτικότητα της εργασίας καθιστά τη σκέψη περιττή και τελικά αδύνατη, υποστηρίζει ο Dimock (1944, σελ. 406). Τα μέσα αποκτούν ιδιαίτερη αξία με συνέπεια ο σκοπός προοδευτικά να εξαφανίζεται. Η εσωτερική ζωή της οργάνωσης δεσπόζει σε βάρος του συμφέροντος του δημοσίου, το οποίο κατά τα φαινόμενα μόνο υπηρετεί η κρατική γραφειοκρατία. Η επικέντρωση στην οργάνωση είναι το οργανωσιακό ισοδύναμο της ενδοσκόπησης του ατόμου: οδηγεί σε αδιαφορία, αυταρέσκεια και συμπτώματα πλήξης, τα οποία προκαλεί η απόλυτη ασφάλεια σε ένα περιβάλλον από το οποίο η προσπάθεια και ο συναγωνισμός έχουν ολοκληρωτικά εξαλειφθεί.

Ο Dimock, παρατήρησε επίσης ότι η κοινή υπαγωγή σε μία γραφειοκρατία οικοδομεί κοινές απόψεις, γνώμες, πεποιθήσεις και προκαταλήψεις –όπως συμβαίνει με τα μέλη μίας οικογένειας. Οι ιδιαιτερότητες των γραφειοκρατών δεν αποτελούν μόνο κριτήριο με βάση το οποίο διακρίνουν οι μη γραφειοκράτες αλλά και βάση αυτοδιάκρισης, καθόσον οι γραφειοκράτες σκέφτονται με όρους εμείς/άλλοι. Οι γραφειοκράτες τείνουν να αποπροσωποποιούν τα ενδιαφέροντά τους και να επικεντρώνονται σε σύμβολα που αντιπροσωπεύουν προγράμματα, όπως «ερμηνεία», «ευημερία», «κυβέρνηση», «πλουτισμός» και «παιδεία». Έτσι, προσλαμβάνουν ότι τα συμφέροντα του

πλαίσιο της γραφειοκρατικής οργάνωσης οι παραδόσεις είναι «καθαγιασμένες» και οι πρακτικές περιβάλλονται μία «ιερότητα», ώστε είναι αδύνατη η αλλαγή, ακόμη και όταν η πρώτη εφαρμογή τους ήταν τυχαία ή όταν έχουν έκτοτε επινοηθεί αποτελεσματικότερες μέθοδοι.

Ο Bendix (1945) παρατήρησε ότι η γραφειοκρατική εξουσία είναι παράγωγη⁵² εξουσία, μία εξουσία που ανατίθεται στη γραφειοκρατία μέσα από την οργάνωση της αντιπροσώπευσης της κοινωνίας. Η γραφειοκρατική εξουσία είναι, δηλαδή, ζήτημα αυτονόμησης και, συνακόλουθα, η κατανόηση αυτού του ζητήματος προϋποθέτει ένα διαφορετικό πλαίσιο αναφοράς. Γραφειοκρατική αυτονομία εκδηλώνεται, αλλά -καθώς η γραφειοκρατία δεν αποτελεί μονοπώλιο εξουσίας- η έκταση της αυτονομίας προσδιορίζεται από το βαθμό στον οποίο η κυβέρνηση μπορεί να παραμείνει ανεπηρέαστη από αλλαγές στην ταξική δομή της κοινωνίας, από τη μετατόπιση της κοινωνικής ισχύος από μία κοινωνική συμμαχία σε άλλη, συνεπεία των κοινωνικών συγκρούσεων, από τις μακρόπνοες μεταβολές της κοινής γνώμης και κυρίως από την ικανότητα της κυβέρνησης να αποτρέπει ή να ανθίσταται στην κοινωνική σύγκρουση. Αν και η επέκταση των κανονιστικών ρυθμίσεων περιορίζει ή καταργεί την ελευθερία του γραφειοκράτη, υπάρχουν πολλές ενδείξεις ότι η ελευθερία του εργαζόμενου ως γραφειοκράτη έχει διευρυνθεί π.χ. ο γραφειοκράτης εκτός υπηρεσιακού ρόλου είναι περισσότερο ελεύθερος και ανεξάρτητος έναντι των προϊσταμένων του από οποιονδήποτε άλλο εργαζόμενο. Οι γραφειοκράτες έχουν εξουσία όχι επειδή η εξειδίκευσή τους τους καθιστά αναντικατάστατους, αλλά επειδή -και στο βαθμό που- η εκπαίδευσή και η κοινωνική τους ύπαρξη τους εμποτίζει με μία «λαϊκή κοινωνική φιλοσοφία», παρατηρεί ο Bendix (ο.π., σελ. 132).

προγράμματος που επιτελούν, καθώς και τα σύμβολα που ταυτίζονται με αυτό είναι υπέρτερα από τα συμφέροντα οποιουδήποτε απευθύνεται στη γραφειοκρατία. Οι ίδιοι θεωρούν ότι η επαγγελματική ομάδα τους υπερέχει, αν και η συμπεριφορά τους είναι διακριτική. Όσο περισσότερο χρόνο εργάζονται μαζί τα μέλη μίας γραφειοκρατίας, τόσο πιο πλήρης είναι η αλληλοκατανόησή τους, τόσο πιο έντονη είναι η σύμπτωση των προτιμήσεων και των αντιπαθειών τους, τόσο περισσότερο εκλεπτύνονται οι σημασίες των πράξεων και του λόγου τους, υποστηρίζει ο Dimock (1944, σελ. 402). Ο Weber υποστήριξε ότι η γραφειοκρατία αποτελεί μονοπώλιο εξουσίας -δηλαδή νόμιμου καταναγκασμού- και ότι απαιτείται ο έλεγχός της. Όμως, ο ίδιος είχε παρατηρήσει ότι η σύγχρονη γραφειοκρατία εξειδικεύεται όλο και περισσότερο και ότι η επαγγελματισμοποίηση της την καθιστά ικανή να υπηρετήσει οποιονδήποτε πολιτικό κόμμα αναλαμβάνει την εξουσία. Επομένως, παρατηρεί ο Bendix, καθόσον τυπικά ο υπάλληλος δε διαθέτει περιθώρια ελεύθερης δράσης, η γραφειοκρατία δεν έχει πρωτογενή εξουσία ούτε η γραφειοκρατική εξουσία είναι καθαρό ζήτημα δεξιοτήτων. Η αρχή της διοικητικής αμεροληψίας δηλώνει ακριβώς ότι οι γραφειοκράτες εφαρμόζουν πολιτικές που οι ίδιοι ενδέχεται να απορρίπτουν. Ωστόσο, η αμερόληπτη δράση της γραφειοκρατίας προϋποθέτει ότι οι αντιλήψεις των εκτελεστών και οι αντιλήψεις των σχεδιαστών της δημόσιας πολιτικής είναι κοινές, διότι χωρίς μία βασική συμφωνία η γραφειοκρατική πειθαρχία καταλήγει περισσότερο σε υπονόμηση παρά σε αμεροληψία, διαπιστώνει ο Bendix.

Ο Michels (1949α), συνεργάτης του Weber, στη μελέτη του για τα πολιτικά κόμματα της Γερμανίας παρατήρησε ότι τα ριζοσπαστικά πολιτικά κόμματα πραγματοποιούν συντηρητική στροφή, η οποία συνεχώς διευρύνεται. Ο Michels ερμήνευσε αυτό το φαινόμενο ως συνέπεια της περιχαράκωσης της κρατικής εξουσίας, εξαιτίας της οποίας η κομματική γραφειοκρατία προτάσσει την αυτοσυντήρησή της παραμελώντας την αρχική αντίθεσή της στην Κυβέρνηση. Ο ίδιος (1949β)⁵³ σε μία άλλη μελέτη του διαπίστωσε ότι οι υποστηρικτές της γραφειοκρατίας προέρχονται από τη μεσαία τάξη και αναζητούν στη γραφειοκρατία εργασιακή ασφάλεια.

Παράλληλα, οι Roetlisberger και Dickson (1939α, 1939β) διερεύνησαν, από την οπτική της Σχολής των Ανθρώπινων Σχέσεων, εάν είναι πραγματικά δυνατή η ριζική ασυμβατότητα της προσωπικής πρωτοβουλίας με τις μεγάλες γραφειοκρατίες. Οι εμπειρικές έρευνες των συγγραφέων αυτών έδειξαν ότι η αδιαφορία και οι ολιγαρχικές τάσεις των γραφειοκρατών προκαλούνται από την αντίσταση του ανθρώπου στη μηχανιστική προσέγγιση της συμπεριφοράς που του επιβάλλεται. Αναμφίβολα, το θεσμικό πλαίσιο της γραφειοκρατίας συνεπάγεται ισχυρή πίεση συμμόρφωσης, στην οποία ο γραφειοκράτης γενικά προσαρμόζεται. Όμως, παράλληλα προς την τυπική δομή δημιουργείται μέσα στη γραφειοκρατία μία άτυπη δομή, η οποία αντανακλά την εγγενή τάση του ατόμου να ελέγχει τις συνθήκες ύπαρξής του, διαπιστώνουν οι Roetlisberger και Dickson.

Στην ίδια⁵⁴ κατεύθυνση, ο Selznick (1949α, 1949β)⁵⁵ θα διαπιστώσει, σχεδόν ταυτόχρονα με τον Merton, ότι ο καταμερισμός και η εξειδίκευση προκαλούν το «οργανωτικό παράδοξο» της υποκατάστασης των σκοπών από τα μέσα αλλά, αντίθετα από τον Merton, θα αποδώσει την τυπολατρία κατεξοχήν στο γραφειοκρατικό

⁵³ Η μελέτη αυτή παρουσιάζεται στο R.K. Merton et al. (eds). 1952, με τη μορφή δύο άρθρων. Ο Michels συνόψισε τις συνθήκες υπό τις οποίες η κρατική γραφειοκρατία βρίσκει αφοσιωμένους υποστηρικτές και, ταυτόχρονα, την κοινή πεποίθηση της εποχής για την ποσοτική υπεροχή της γραφειοκρατίας αλλά και την ποιοτική υστέρησή της στο εξής δίλημμα: η δημοκρατική κοινωνική δράση είναι δυνατή μόνο μέσω της γραφειοκρατίας, αλλά η γραφειοκρατία αντιμάχεται τις δημοκρατικές αξίες.

⁵⁴ Όπως παρατηρεί η Σερραφεινίδου (2003, σελ. 97), η Σχολή των Ανθρώπινων Σχέσεων επηρέασε αποφασιστικά, κατά τις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες, τις θεωρητικές αναζητήσεις και έρευνες των κοινωνιολόγων που μελέτησαν τη γραφειοκρατία (Selznick, Gouldner, Blau κ.λπ.).

⁵⁵ Η ηγεσία μίας γραφειοκρατίας δεσμεύεται εκ θέσεως σε δύο ανταγωνιστικούς σκοπούς, τη συνοχή της συγκεκριμένης γραφειοκρατίας και τη διατήρηση της ίδιας θέσης, παρατηρεί ο Selznick. Εάν η ηγεσία αγνοήσει την επιδίωξη των γραφειοκρατών να συμμετάσχουν στη λήψη αποφάσεων διακυβεύεται η ουσιαστική συμμετοχή τους στη γραφειοκρατία, εάν όμως επιτρέψει να επεκταθεί η συμμετοχή απειλείται η διατήρηση της ίδιας της ηγεσίας. Έτσι, η γραφειοκρατική ηγεσία παλινορμεί διαρκώς μεταξύ των δύο επιλογών, με συνέπεια η εφαρμογή των κανόνων της γραφειοκρατίας να είναι διάσπικτη από εξαιρέσεις.

παράγοντα της ιεραρχίας. Ανάλογες διαπιστώσεις για τις συνέπειες του ιεραρχικού δεσμού έκανε ο Gouldner (1948, 1950)⁵⁶.

Από την άλλη πλευρά, ο Simon (1944)⁵⁷ παρατήρησε πως η ηγεμονία της γραφειοκρατίας από την Κυβέρνηση δίνει την εντύπωση ότι η λήψη κάθε απόφασης της γραφειοκρατίας δεσμεύεται πολιτικά και η εντύπωση αυτή καταλήγει σε αγνόηση της διαδικασίας λήψης αποφάσεων σε θεωρητικό επίπεδο. Όταν όμως εξετάζεται καθεαυτό το σύστημα της οργανωσιακής συμπεριφοράς διαπιστώνεται ότι τη λήψη αποφάσεων επηρεάζουν αμφότεροι οι τυπικοί κανόνες και οι προσωπικοί στόχοι με ευρεία έννοια.

Ιδιαίτερη συμβολή στην κατανόηση της γραφειοκρατίας είχε ο Crozier (1964), ο οποίος προσέγγισε τη γραφειοκρατία όχι μόνο ως οργανωτικό σύστημα αλλά και ως πολιτιστικό φαινόμενο, στη βάση εμπειρικών ερευνών του σε δημόσιο οργανισμό και σε κρατικό μονοπώλιο της Γαλλίας. Ο Crozier υποστήριξε ότι η τάση του γραφειοκράτη να μετατρέψει τα μέσα σε σκοπούς, δηλαδή η εμμονή του στο «γράμμα του νόμου» δεν είναι αποτέλεσμα ενός απόκρυφου ή οριστικού μετασχηματισμού της προσωπικότητας αλλά εν γένει λογική στρατηγική, με την οποία ο γραφειοκράτης επιδιώκει να επιβεβαιώσει την ανεξαρτησία του και να επιβάλλει ή να ισχυροποιήσει τη θέση σχετικής ισχύος που κατέχει. Η γραφειοκρατία δεν είναι μία στατική, άκαμπτη δομή αλλά ένα σύστημα διαρκούς έντασης και αλλαγής, επισημαίνει ο Crozier. Αν και κατά τον Weber ορθολογικότητα σημαίνει καταλληλότητα των μέσων προς τους σκοπούς, στον ιδεατό τύπο λαμβάνονται υπόψη μόνο οι σκοποί του οργανισμού. Όμως, ο ορθολογισμός του οργανισμού δε συνεπάγεται την ορθολογική δράση των μελών του, εάν ως κριτήριο του ορθολογισμού ληφθούν οι προσωπικοί στόχοι και οι φιλοδοξίες

⁵⁶ Ο Gouldner υποστήριξε ότι η απροσωποποίηση του υπαλλήλου είναι εφικτή, αλλά οφείλεται σε παράγοντες που δεν περιλαμβάνονται στον ιδεότυπο της γραφειοκρατίας, όπως η συστηματική απουσία ιδιοκτησίας, ο ολιγοπωλιακός χαρακτήρας της παραγωγής ή το αυξανόμενο κόστος διαβίωσης. Όμως, ταυτόχρονα, άλλοι παράγοντες εγγυώνται στη βάση άτυπων, ανταποδοτικών συμφωνιών την ελάχιστη συναίνεση και οργανωσιακή δεσμευση των υπαλλήλων για το εύρος της απόσπασης ατομικών οφελών από τον οργανισμό και, αντίστοιχα, την έκταση της χειραγώγησής τους από τον ίδιο. Οι παράγοντες αυτοί είναι η αναπρόδραστη αναγκαιότητα της συνύπαρξης όλων των υποομάδων, η αλληλεξάρτηση των προνομιών τους, η συναίνεσή τους για ένα ελάχιστο όριο αποδοτικότητας και η άκαμπτη σταθερότητα των σχέσεων μεταξύ τους.

⁵⁷ Ο Simon επισήμανε ότι, αν και συχνά στις δημόσιες γραφειοκρατίες προτάσσονται οι οικονομικές απολαβές, δε θα πρέπει να παραμελούνται άλλοι τύποι κινήτρα με αναφορά στην «πελατεία» ή στην ηγεσία ούτε άυλες ατομικιστικές αξίες, όπως η θέση, το κύρος ή η εργασιακή ικανοποίηση. Τα μέλη ενός οργανισμού συνεισφέρουν σε αυτόν εις ανταπόδοση των κινήτρων που ο ίδιος τους προσφέρει και, αντίστροφα, οι συνεισφορές μίας υποομάδας καθορίζουν τα προσφερόμενα σε αυτή κινήτρα. Εάν το σύνολο των συνεισφορών είναι επαρκές σε ποσότητα και ποικιλία ώστε να εξασφαλίζεται η αναγκαία ποιότητα και ποικιλία κινήτρων, ο οργανισμός διατηρείται και αναπτύσσεται. Στην αντίθετη περίπτωση, ο οργανισμός συρρικνώνεται και τελικά καταρρέει, εκτός εάν επιτευχθεί μία ισορροπία.

τους. Έτσι, θα πρέπει να εξετάζεται⁵⁸ εάν η οργανωσιακώς ανορθολογική συμπεριφορά του γραφειοκράτη είναι από τη δική του έποψη εξαιρετικά ορθολογική.

Οι σύγχρονοι μελετητές του γραφειοκρατικού φαινομένου, όπως διαπιστώνουν οι Beetham (1996, σελ. 19) και Σεραφετινίδου (2003, σελ. 64), αποδέχονται κατ' αρχήν τη θεωρία του Weber, αλλά συμπεραίνουν ότι η μεταπολεμική εμπειρική πραγματικότητα της γραφειοκρατίας επιβάλλει σημαντικές θεωρητικές τροποποιήσεις και προσθήκες στο βεμπεριανό ιδεότυπο. Είναι πλέον ευρέως αποδεκτό ότι οι σύγχρονοι γραφειοκρατικοί οργανισμοί διαπερνώνται από τυπικές και άτυπες⁵⁹ σχέσεις και ότι η άσκηση εξουσίας δεν είναι μόνο θέμα επιβολής της τυπικής ισχύος με την οποία περιβάλλεται μία ιεραρχία ή μία οργανική θέση. Και όπως διαπιστώνει ο Γαβριήλ (1995)⁶⁰, οι σύγχρονοι «οργανωσιακοί επιστήμονες» απέχουν πολύ από το να προσεγγίζουν «τις οργανώσεις ως βεμπεριανές γραφειοκρατίες επανδρωμένες με ψυχρούς, άψυχους, γκριζοφορεμένους γραφειοκράτες. [...] Σήμερα, οι πανεπιστημιακές μελέτες επαναφέρουν στην επικαιρότητα το νόημα και το συναίσθημα».

Τις τελευταίες δεκαετίες του εικοστού αιώνα, οι δριμύτερες επικρίσεις της γραφειοκρατίας διατυπώθηκαν στο πλαίσιο της νεοφιλελεύθερης, όπως επικράτησε να λέγεται, προσέγγισης του κράτους. Όπως έχει προαναφερθεί, η φιλελεύθερη θεωρία πρεσβεύει ότι το άτομο ενεργεί πάντοτε με σκοπό να μεγιστοποιήσει το ίδιο όφελος. Νεοφιλελεύθεροι μελετητές διαπιστώνουν ότι ελλείπουν οι εξωτερικοί και εσωτερικοί μηχανισμοί που θα καθιστούσαν εφικτό τον έλεγχο των κρατικών γραφειοκρατικών οργανισμών. «Δεδομένης» δε της ιδιωφελούς συμπεριφοράς των γραφειοκρατών, η απουσία ελέγχου καταλήγει σε κατάφωρη αναποτελεσματικότητα⁶¹ κάθε κρατικού

⁵⁸ «Οι παραλυτικές δομές και οι κατά κυριολεξία ακατανίκητοι μηχανισμοί της ρουτίνας [...] φαίνονται στενά συνδεδεμένοι με τους φόβους, τους δισταγμούς και γενικά τη συμπεριφορά όσων συμμετέχουν στο πεδίο της εξουσίας και στις σχέσεις εξάρτησης. [...] Η εξουσία είναι ένα εξαιρετικά δύσκολο πρόβλημα για να προσεγγισθεί στο πλαίσιο της θεωρίας της οργάνωσης. Αναφέρεται σε ένα είδος σχέσης η οποία δεν είναι μονοδιάστατη και επίσης δεν είναι απλοϊκή, όπως είναι η σχέση ερέθισμα-απάντηση, την οποία οι κοινωνικοί ψυχολόγοι θεώρησαν εξαιρετικά πρόσφορο εργαλείο, όταν άρχισαν να χρησιμοποιούν επιστημονικές μεθόδους για την κατανόηση της οργανωσιακής συμπεριφοράς. Επιπρόσθετα, η εισαγωγή της εξουσίας στην ανάλυση έχει καταφανή αξιακή συνδήλωση. Συνακόλουθα, εξαιτίας ιδεολογικών και μεθοδολογικών παραμέτρων, οι ερευνητές αποφεύγουν να αντιμετωπίσουν το ζήτημα της εξουσίας. Οι συνέπειες της προσέγγισης αυτού του είδους είναι σοβαρές: ζητήματα επικοινωνίας, ζητήματα παρώθησης για εργασία και ζητήματα ηθικής συζητήθηκαν και διερευνήθηκαν πολύ, ακόμη και σε πειράματα», παρατηρεί ο Crozier (ο.π. σελ. 145).

⁵⁹ Μία σειρά από μεταπολεμικές μελέτες ερμηνεύουν την τυπολατρία, τη μετάθεση των στόχων και την αδράνεια ως αποτέλεσμα της προσπάθειας των γραφειοκρατών είτε να κατοχυρώσουν τη θέση και την ανεξαρτησία τους έναντι των προϊσταμένων τους, είτε να επιβάλλουν και να εδραιώσουν την εξουσία τους έναντι των υφισταμένων τους (Σεραφετινίδου, ο.π., σελ. 78).

⁶⁰ Αναφέρεται από τη Σεραφετινίδου (ο.π., σελ. 98).

⁶¹ Παράλληλα, μεταξύ των στελεχών του κυβερνώντος πολιτικού κόμματος και των ανώτατων στελεχών των κρατικών γραφειοκρατιών αναπτύσσονται ιδιαίτερα στενοί δεσμοί αμοιβαίας

οργανισμού ως προς την επίτευξη των τυπικών του στόχων και την ικανοποίηση ζωτικών κοινωνικών αναγκών (Downs, 1967· Friedman, 1980· Buchanan, 1986· Tullock, 1993 κ.λπ.). Στην κριτική αυτή θα επανέλθουμε στη συνέχεια.

3. Νομικισμός: ένα άρρητο κοινωνικό φαινόμενο

Η απόδοση, από το δημόσιο υπάλληλο, των εφαρμοστέων, κάθε φορά, νομικών διατάξεων κατά τρόπο «συσταλτικό», δεν εμφανίζεται ως διακριτό κοινωνικό φαινόμενο στο δημόσιο λόγο ή, ειδικότερα, στον επιστημονικό λόγο για τη δημόσια διοίκηση. Ωστόσο, η συστηματική παρατήρηση της δημόσιας διοίκησης έχει αναδείξει, μεταξύ άλλων πρακτικών, και τη συγκεκριμένη πρακτική. Ας παρακολουθήσουμε πώς καταγράφει η παρατήρηση της ελληνικής δημόσιας διοίκησης το φαινόμενο που μας απασχολεί.

Τον Μάρτιο του έτους 1929, ο Ελ. Βενιζέλος, ως Πρωθυπουργός, με εγκύκλιό⁶² του προς τα μέλη της Κυβέρνησης επιστούσε την προσοχή τους στη λειτουργία των δημόσιων υπηρεσιών. Μεταξύ άλλων, ο Βενιζέλος αξίωνε να παύσουν οι δημόσιες υπηρεσίες να διαπνέονται από «πνεύμα νωθρότητας, εγγιζούσης τα όρια του αδικήματος» και «πνεύμα προκαταλήψεως υπέρ του κράτους και εναντίον του πολίτου».

Το έτος 1950, ο Μαραγκόπουλος, πρόεδρος⁶³ του Συμβουλίου της Επικρατείας, συνέταξε έκθεση, με εντολή της Κυβέρνησης, για την επιλογή και την εκπαίδευση του προσωπικού της διοίκησης. Στην έκθεση επισημαίνεται, μεταξύ άλλων⁶⁴, η «ανεπάρκεια της μονομερούς νομικής μορφώσεως» για την κάλυψη των διοικητικών θέσεων. Διαπιστώνεται ότι η πλειοψηφία των ανώτερων διοικητικών θέσεων προορίζεται -

«υποστήριξης» καθώς και οι δύο πλευρές μπορούν να επωφελούνται από αυτή τη συνεργασία. Τα στελέχη της κρατικής γραφειοκρατίας προστατεύονται έναντι τρίτων και τα πολιτικά στελέχη αποκτούν ιδιαίτερη πρόσβαση στις πολυποικίλες κρατικές προσόδους.

⁶² Αναφέρεται στο Μακρυδημήτρης, 1999 (σελ. 46 & 47).

⁶³ Και μετέπειτα πρόεδρος του Συμβουλίου της Επικρατείας.

⁶⁴ Λόγου χάριν, ο Μαραγκόπουλος παρατηρεί ότι η θέσπιση των συνταγματικών εγγυήσεων της μονιμότητας του δημόσιου υπαλλήλου -την οποία θεωρεί ορθή- δεν κατάφερε να βελτιώσει ουσιαστικά τη λειτουργία της δημόσιας διοίκησης, καθόσον δεν εφαρμόστηκε έλεγχος των προσλήψεων. Σημειώνει ότι σε άλλες χώρες, ιδιαίτερα στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής και στη Μεγάλη Βρετανία, το «σύστημα των λαφύρων» το οποίο αντιμετωπίζει τις θέσεις των δημόσιων υπηρεσιών ως «τιμάριον» του πολιτικού κόμματος που κερδίζει τις εκλογές, εξέλιπε μετά την εφαρμογή αξιοκρατικού συστήματος προσλήψεων. Στην Ελλάδα, αν και «ηνοίσαμε διάπλατα τας θύρας δια την εισροήν εις την υπαλληλικήν δεξαμενήν παντός είδους στοιχείων, εκλείσαμεν ες

σύμφωνα με τους οργανισμούς των υπηρεσιών- για απόφοιτους νομικών σχολών. Ο σχεδιασμός αυτός παραπέμπει στην κυρίαρχη ιδεολογία του φιλελεύθερου κράτους δικαίου, η οποία προϋποθέτει και συνεπάγεται ότι οι υπάλληλοι είναι ικανοί να ερμηνεύουν και να εφαρμόζουν τις (γενικές) διατάξεις σε ατομικές περιπτώσεις. Η νομική μέθοδος προσφέρεται για την άσκηση διοικητικών καθηκόντων, στο μέτρο που η λεκτική ακρίβεια και η αναγωγή του συγκεκριμένου στο αφηρημένο ή η αναγωγή του αφηρημένου στο συγκεκριμένο αποτελούν ουσιώδη χαρακτηριστικά της μεθόδου αυτής. Αλλά, πάντα κατά τον Μαραγκόπουλο, η νομική εκπαίδευση του διοικητικού υπαλλήλου οδηγεί⁶⁵ σε νομικισμό, δηλαδή σε «υπερεκτίμηση της τυπικής νομικής απόψεως» (σελ. 109).

Το έτος 1952 ο καθηγητής Βαρβαρέσσος υπέβαλε στην Κυβέρνηση έκθεση για το οικονομικό πρόβλημα της χώρας. Ο Βαρβαρέσσος αφιερώνει ένα από τα κεφάλαια⁶⁶ της έκθεσης στην πλημμελή λειτουργία της διοίκησης και επισημαίνει ότι το «στενό γραφειοκρατικό πνεύμα» που πάντοτε χαρακτήριζε τις δημόσιες υπηρεσίες, έχει μετατραπεί, σε πολλές περιπτώσεις, σε τάση «συστηματικής τάλαιπώρησης» του πολίτη (σελ. 71). Ο ίδιος προτείνει μία μέθοδο αναδιοργάνωσης, συμπεραίνει όμως ότι η βελτίωση των υπηρεσιών είναι αντικειμενικά αλλά όχι κατ' ανάγκη και πολιτικά και «ψυχολογικά» εφικτή (σελ. 91).

Το έτος 1963 η ελληνική Κυβέρνηση ζήτησε από τον Οργανισμό Οικονομικής Συνεργασίας και Ανάπτυξης (Ο.Ο.Σ.Α.) τεχνική βοήθεια για τη διοικητική αναδιοργάνωση της χώρας και στη συνέχεια του αιτήματος αυτού, συνέταξε έκθεση ο καθηγητής Langrod. Ο Langrod διαπιστώνει ότι κατά τη συγκρότηση κράτους δικαίου στην ανεξάρτητη Ελλάδα, οι πρόνοιες της νομικής τάξης για την υπεράσπιση των συνταγματικά κατοχυρωμένων δικαιωμάτων και ελευθεριών υπήρξαν υπερβολικές –

αντιθέτου ερμητικώς την θύραν της εξόδου εις την οποίαν μάλιστα ετοποθετήσαμεν ως αμείλικτον φρουρόν το Συμβούλιον της Επικρατείας» (σελ. 98).

⁶⁵ Ο Μαραγκόπουλος παραθέτει (σελ. 109 & 110) μακροσκελές απόσπασμα από το Staatsrecht, Voelkettecht und Politik, III (1869) του Robert von Mohl, το οποίο, όπως αναφέρει, συγγράφηκε με αφορμή το νομικισμό που επέδειχνε η γερμανική δημόσια διοίκηση. Σύμφωνα με τον Mohl, το είδος της επιστημονικής κατάρτισης ενός ατόμου επιδρά καθοριστικά στις μετέπειτα γνώμες του. Βέβαια, η τήρηση του νόμου αποτελεί απαραίτητη αρχή για το δημόσιο υπάλληλο, όμως οι περισσότερες και σπουδαιότερες υποθέσεις της διοίκησης δεν αφορούν την «αποκατάσταση της ιδέας του δικαίου» -η οποία αποτελεί αποστολή του δικαστή- αλλά την επίτευξη και προαγωγή του γενικού συμφέροντος, παρατηρεί ο Mohl. Εάν ο δημόσιος υπάλληλος ενεργεί όπως ο δικαστής, το γενικό συμφέρον δεν μπορεί να υπηρετηθεί. Συνακόλουθα, στα θέματα του δημόσιου συμφέροντος η νομική άποψη έχει μικρή σπουδαιότητα ενώπιον της πολιτικής, οικονομικής και κοινωνικής, καταλήγει ο ίδιος.

⁶⁶ Το Κεφάλαιο 4.

εξαιτίας ιστορικών⁶⁷ παραγόντων. Συνακόλουθα, ο πολίτης εθίστηκε στην επίμονη αναζήτηση της νομικής γνησιότητας, η οποία συχνά οδηγεί σε εγκαθίδρυση μίας νομικής πρόσοψης που βρίσκεται σε αντίθεση με την πραγματικότητα. Η κύρια μέριμνα της διοίκησης είναι η τήρηση του νομικού τύπου, παρατηρεί ο Langrod, με τελική συνέπεια να υπηρετείται σκοπός αντίθετος από εκείνον που επιδιώκει ο προς εφαρμογή, κάθε φορά, κανόνας δικαίου (σελ. 169). Παράλληλα, η πρακτική αυτή καλλιεργεί την ανοχή στην απομάκρυνση του δικαίου από την πραγματικότητα. Όμοια, το Ελεγκτικό Συνέδριο και, σε κάποιο βαθμό, το Συμβούλιο της Επικρατείας, περιορίζονται στην άσκηση ελέγχου τυπικής νομιμότητας, χωρίς να λαμβάνουν υπόψη τις απαιτήσεις της διοικητικής δράσης.

Ο Langrod υπογραμμίζει τον πληθωρισμό των διπλωματούχων νομικής σχολής έναντι των διπλωματούχων κάθε άλλης σχολής και προσθέτει ότι τα διπλώματα νομικής απολαμβάνουν την εκτίμηση της κοινής γνώμης. Όμως, ο ίδιος δε συσχετίζει το νομικισμό με τη νομική παιδεία των ανώτερων υπαλλήλων, αλλά με την τάση τους να αποφεύγουν την προσωπική ευθύνη. Ο νομικισμός, κατά τον Langrod, έχει «ψυχολογική» βάση, καθόσον ο νόμος αποτελεί συχνά μία εύκολη πρόφαση την οποία χρησιμοποιεί ο υπάλληλος για να μη διακινδυνεύσει να εμφανισθεί «απειθάρχης στην αιωνόβια ρουτίνα» που τον κατευθύνει⁶⁸ «να κοιτάζει πάντα προς την κορυφή» πριν ενεργήσει (σελ. 171).

Το έτος 1966 αντίστοιχη έκθεση υπέβαλλε ο καθηγητής F. M. G. Wilson, επίσης ως εμπειρογνώμονας του Ο.Ο.Σ.Α.. Ο Wilson διακρίνει το λεπτομερή νομικό έλεγχο ως το βασικό χαρακτηριστικό της ελληνικής δημόσιας διοίκησης (σελ. 306). Ο ίδιος παρατηρεί ότι η ελληνική νομική παράδοση εμπίπτει στη νομική παράδοση της ηπειρωτικής Ευρώπης -με μία ειδική οφειλή στις γαλλικές ιδέες-, αλλά η εφαρμογή της είναι τόσο έντονη ώστε η παράδοση αυτή κινδυνεύει να αυτοανααιρεθεί⁶⁹.

⁶⁷ Ειδικότερα, ο Langrod παρατηρεί (σελ. 163 έως 168) ότι το νεότερο ελληνικό κράτος συστάθηκε στη βάση πολιτειακών και οργανωτικών θεσμών οι οποίοι δεν προέκυπταν ως εφαρμογή αυτόχθονων πολιτικών ιδεών, αλλά προέρχονταν από δυτικοευρωπαϊκά πρότυπα και κυρίως από το γαλλικό πρότυπο –ο Langrod παραπέμπει στο A. Svolos, *L' Influence des Idees de la Revolution Francaise sur les Constitutions Helleniques de la Guerre de l' Indepedence*, Paris, 1936. Στην αναντιστοιχία των επείσαστων θεσμών με την εγχώρια κοινωνικοπολιτική πραγματικότητα προστέθηκε η «ασαφής ιδέα» του πολίτη για το κράτος εξαιτίας, κυρίως, της μακρόχρονης τουρκικής κατοχής, καθώς και οι πολιτικές παρεμβάσεις για την κατίσχυση ιδιωτικών συμφερόντων επί του γενικού συμφέροντος.

⁶⁸ Σχετικά, ο Langrod υπέδειξε την ανάγκη εκπαίδευσης του προσωπικού της δημόσιας διοίκησης. Στη συνέχεια της υπόδειξης αυτής, θεσπίσθηκε το έτος 1967 η επαγγελματική εκπαίδευση των δημόσιων υπαλλήλων.

⁶⁹ Οιαδήποτε ενσήμαντη ενέργεια της ελληνικής διοίκησης απαιτείται όχι μόνο να εναρμονίζεται με το ισχύον δίκαιο, όπως είναι αυτονόητο, αλλά να ορίζεται από κάποιον ειδικό νόμο ή άλλο νομοθέτημα. Επιπρόσθετα, οι νόμοι είναι συχνά λεπτομερειακοί σε βαθμό άγνωστο στις περισσότερες

Το έτος 1970 ο καθηγητής Αργυριάδης, επίσης εμπειρογνώμονας του Ο.Ο.Σ.Α., στην έκθεσή του αναφέρεται σε «δημόσια υποτίμηση» της δημοσιούπλληλικής εργασίας (σελ. 384), η οποία, μεταξύ άλλων συνεπειών, δεν προσελκύει⁷⁰ πλέον, με τον υψηλό ρυθμό του παρελθόντος, τους διπλωματούχους των νομικών σχολών. Ο ίδιος υπογραμμίζει ότι οι δημόσιοι υπάλληλοι, καθόσον δεν προσανατολίζονται στους στόχους για την επίτευξη των οποίων έχουν προσληφθεί, εμφανίζουν μία σχολαστική τήρηση των διαδικασιών, την οποία συγχέουν με τη διοικητική αποτελεσματικότητα. Έτσι, οι διατάξεις και οι διαδικασίες έχουν αναχθεί σε ένα είδος έσχατης αξίας (σελ. 395).

Το έτος 1987 συγκροτήθηκε⁷¹ ομάδα εργασίας στο Κέντρο Προγραμματισμού και Οικονομικών Ερευνών (Κ.Ε.Π.Ε.) για τη μελέτη θεμάτων της δημόσιας διοίκησης. Η έκθεση του Κ.Ε.Π.Ε., ως προς το θέμα που μας ενδιαφέρει, καταγράφει⁷² τυπολατρία, ευθυνοφοβία, νομικίστικη νοοτροπία και αναβλητικότητα των διοικητικών οργάνων (σελ. 468). Ανάλογα επισημαίνονται στην Έκθεση για τη Μεταρρύθμιση και τον Εκσυγχρονισμό της Δημόσιας Διοίκησης, η οποία συντάχθηκε με την εποπτεία του γενικού γραμματέα του Υπουργείου Προεδρίας της Κυβέρνησης το έτος 1990, στην Έκθεση της Επιτροπής για τον Ανθρώπινο Παράγοντα, που συντάχθηκε το έτος 1991 από εμπειρογνώμονες, με απόφαση του προέδρου της Οικουμενικής Κυβέρνησης καθηγητή Ξ. Ζολώτα, στην έκθεση Ελληνική Διοίκηση 2000, που συντάχθηκε το έτος 1992 από επιτροπή που συστάθηκε στο Υπουργείο Προεδρίας της Κυβέρνησης, με την προεδρία του τότε αντιπροέδρου του Συμβουλίου της Επικρατείας Δεκλερή, καθώς και

δυτικοευρωπαϊκές χώρες, υπογραμμίζει ο ίδιος (σελ. 306). Παράγωγο αυτής της πρακτικής είναι ο συγκεντρωτισμός που παρατηρείται στην κορυφή της ιεραρχίας, ακόμη και για ζητήματα μικρής σπουδαιότητας. Έτσι, ο συγκεντρωτισμός αναδεικνύεται σε δεύτερο βασικό χαρακτηριστικό της διοίκησης. Ουσιαστικά, παρατηρεί ο Wilson (σελ. 307), πρόκειται για ένα φαύλο κύκλο ελέγχων, τον οποίο προκαλεί «η σύγκρουση -ή η σύμπτωση-» δύο τάσεων της ελληνικής κοινωνίας: η τάση του πολιτικού συστήματος να ενθαρρύνει την πίεση που ασκούν οι πολίτες στους πολιτικούς για ατομικές εύνοιες και η τάση περιορισμού της διακριτικής ευχέρειας των οργάνων της διοίκησης μέσα από τη θέσπιση λεπτομερών νομικών ρυθμίσεων και τη μη εκχώρηση αρμοδιοτήτων σε αυτά από τους οικείους υπουργούς. Η πρώτη τάση, κατά τον Wilson, αντανακλά τον ακραίο ατομικισμό της ελληνικής κοινωνίας και, ταυτόχρονα, την «προσωποποίηση» της πολιτικής ταύτισης.

⁷⁰ Είναι αξιοπρόσεκτο ότι στο διαγωνισμό πλήρωσης θέσεων του δημοσίου που διενεργήθηκε το έτος 1966, οι διπλωματούχοι νομικής απασχολούσαν ποσοστό 9,07% των υποψηφίων της κατηγορίας πανεπιστημιακής εκπαίδευσης, διαπιστώνει ο Αργυριάδης (σελ. 385). Και αφού επισημαίνει ότι η απροθυμία των υπουργών να εκχωρήσουν αρμοδιότητες είναι τόσο εκτεταμένη ώστε συχνά οδηγεί σε παραβίαση στοιχειωδών κανόνων διοικητικού ορθολογισμού, καταλήγει ότι η «επαγγελματική αρτηριοσκλήρωση» των δημόσιων υπαλλήλων δεν περιορίζεται στους υπαλλήλους των κατώτερων και των μεσαίων βαθμών, αλλά εκτείνεται και στα ανώτερα επίπεδα της διοίκησης (σελ. 394 & 395).

⁷¹ Με υπουργική απόφαση, στο πλαίσιο της κατάρτισης του Πενταετούς Προγράμματος Οικονομικής και Κοινωνικής Ανάπτυξης 1988-1992.

στην έκθεση Ποιότητα στη Δημόσια Διοίκηση, που συντάχθηκε το έτος 1998 από την Επιτροπή για την Εξέταση της Μακροπρόθεσμης Οικονομικής Πολιτικής, με την προεδρία του καθηγητή Σπράου.

Η ισηγητική έκθεση – σύνοψη κύριων προτάσεων της επιτροπής που συντάξε την έκθεση Ελληνική Διοίκηση 2000 συντάχθηκε (προσωπικά) από τον πρόεδρο της επιτροπής, με λόγο ασυνήθιστα ευθύ⁷³. Σε αυτό το κείμενο ο Δεκλερής, ως προς το φαινόμενο του νομικισμού, παρατηρεί (σελ. 686):

[...] το νομικό πλαίσιο των διοικητικών παρεμβάσεων είναι βαρύ και δύσχρηστο, η δε προσέγγιση των προβλημάτων γίνεται κυρίως με την βοήθεια της νομικής δογματικής. Χρόνος πολύς αναλίσκεται σε ερμηνείες δυσευρέτων κανόνων και εγκυκλίων και η όλη διαδικασία επιβαρύνεται με γνωμοδοτήσεις επί γνωμοδοτήσεων χωρίς ποτέ να αίρεται εντελώς η αβεβαιότητα περί του κειμένου δικαίου. Η μέριμνα αυτή είναι βεβαίως εις βάρος του ορθολογικού – επιστημονικού στοιχείου των αποφάσεων που είναι ισχυρό, ενώ δεν αποκλείονται και αυτές οι παράδοξες λύσεις που επιβάλλει ενίοτε η ακαμψία περί την τήρηση πολλών τύπων και διατυπώσεων.

Τάση νομικισμού διαπιστώνεται και σε ερευνητικές εργασίες για την ελληνική δημόσια διοίκηση. Ο Φλογαΐτης (1987, σελ. 51) αναφέρει ότι «η πολιτική ηγεσία καταφεύγει στη νομοθέτηση μέτρων που καθ' υπόθεσιν θα επέτρεπαν επεμβάσεις στη δημόσια

⁷² Επίσης, κάνει λόγο για υπεροψία του υπαλλήλου, η οποία πηγάζει από «μία περιρρέουσα εξουσιαστική αντίληψη» και για «υπερτόνιση» της έννοιας του δημόσιου συμφέροντος, συνέπεια της οποίας είναι η υποβάθμιση του εξατομικευμένου συμφέροντος (σελ. 486).

⁷³ Ο Δεκλερής σημειώνει ότι όσοι «επιρρίπτουν τις ευθύνες δια την διοικητική κακοδαιμονία σε μόνους τους υπαλλήλους [...] προδήλως υπεραπλουστεύουν το μείζον παραδοσιακό πρόβλημα των σχέσεων "πελατείας" που είναι κοινωνικό και πολιτικό» (674). Ο ίδιος αναφέρει ότι στις περισσότερες χώρες «το μεν γόητρο της Δημόσιας Διοικήσεως είναι χαμηλό, το δε πρόβλημα βελτιώσεως των αποδόχων των υπαλλήλων της άλυτο» (σελ. 673). Η μείωση, όμως, του κύρους της ελληνικής δημόσιας διοίκησης αντιστοιχεί σε πραγματική μείωση της απόδοσής της κατά την τελευταία εικοσαετία, επειδή: «Εις βάρος της Ελληνικής Δημόσιας Διοικήσεως ησκήθη συστηματικώς: α) Κοινωνική πολιτική απασχολήσεως, αντί της αξιοκρατικής επιλογής κατάλληλου προσωπικού. [...] β) Πολιτική πατρωνείας που εμπόδισε την εφαρμογή των αρχών της υγιούς διοικήσεως προσωπικού. [...] γ) Πολιτική αποδυναμώσεως της διοικητικής ηγεσίας με τον αποκλεισμό της προσβάσεως των ενათομεινόντων επαγγελματικών στελεχών στις ανώτατες θέσεις που μετετράπησαν σε πολιτικές. [...] δ) Πολιτική αποξενώσεως του διοικητικού προσωπικού από την διαδικασία λήψεως των σπουδαιών αποφάσεων, που προετοιμάζονται συνήθως από επιτελεία καθαρώς πολιτικού χαρακτήρος. [...] Έτσι, η Δημόσια Διοίκηση διεβρώθη από την πολιτική και έχασε μέγα μέρος από την όσση είχε ποτέ αποκτήσει αυτοτέλεια» (σελ. 674). Ο Δεκλερής επισημαίνει ότι οι δημόσιοι υπάλληλοι αλλά και οι λοιποί πολίτες συγχέουν τη δημόσια διοίκηση με το εκάστοτε κυβερνών κόμμα και ότι, συνακόλουθα, «επιβάλλεται η άμεση αναστήλωση και εμπέδωση του διοικητικού ήθους και του υπηρεσιακού πνεύματος» (σελ. 685), όμως οι μεταρρυθμίσεις χρειάζεται να έχουν «όχι μόνον αρχή, αλλά και συνέχεια» (σελ. 696).

διοίκηση για περισσότερη αποτελεσματικότητα. Η αντίδραση του δημοσιοϋπαλληλικού κόσμου στα μέτρα αυτά [...] ωθεί τους δημόσιους υπαλλήλους σε νομικισμό κατά την άσκηση των καθηκόντων τους, στον οποίο καταφεύγουν ως τρόπο άμυνας και σιγουριάς⁷⁴». Ο Σωτηρόπουλος (1996, σελ. 112) διαπιστώνει ότι οι έλληνες⁷⁵ δημόσιοι υπάλληλοι έχουν τη *γραφειοκρατική νοοτροπία*, που απέδωσε στους δημόσιους υπαλλήλους ο Manheim, δηλαδή μία «διαστρεβλωμένη πρόσληψη των πολιτικών ζητημάτων από το γραφειοκρατικό νου». Στη δημιουργία της «γραφειοκρατικής νοοτροπίας» των ελλήνων δημόσιων υπαλλήλων πρωτογενή επίδραση ασκούν η πολυνομία και η αντιφατικότητα που χαρακτηρίζει το νομικό σύστημα και δευτερογενή οι πολιτικές⁷⁶ πεποιθήσεις του υπαλλήλου, υποστηρίζει ο ίδιος. Ο Μακρυδημήτρης (1999, σελ. 183 & 184) διαπιστώνει ότι «Είναι γνωστό σε όλους και ορατό δια γυμνού οφθαλμού ότι η δημόσια διοίκηση στην Ελλάδα [...] κυριαρχείται από αόρητο νομικισμό και φαρμαλισμό». Εκείνο που, ωστόσο, έλκει την προσοχή, είναι, κατά τον ίδιο, η δύναμη επιβίωσης της γραφειοκρατίας αλλά και η αστοχία και η ατομία των μέτρων για την αντιμετώπισή της (σελ. 113).

Ιδιαίτερη σημασία στο νομικισμό απέδωσε ο Συνήγορος του Πολίτη, η διοικητική αρχή που συστάθηκε με το νόμο 2477/1997⁷⁷ ως ανεξάρτητη, με αποστολή τη διαμεσολάβηση μεταξύ των πολιτών και των δημόσιων υπηρεσιών, των οργανισμών τοπικής αυτοδιοίκησης, των νομικών προσώπων δημόσιου δικαίου ή των επιχειρήσεων κοινής ωφέλειας. Ο Συνήγορος εστίασε στην έκταση και ένταση του νομικισμού, στην

⁷⁴ Ο συγγραφέας σημειώνει ότι ο υπάλληλος «στην καταφυγή αυτή επικουρείται από τη νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας, το οποίο, όταν καλείται να λύσει διαφορές που ανακύπτουν από τον τρόπο λειτουργίας της δημόσιας διοίκησης, αποφαίνεται φυσικά κατά τους κανόνες της δικαιοδοτικής νομικής λογικής και όχι σύμφωνα με εκείνους που διέπουν τον τρόπο λειτουργίας της ενεργού διοίκησης» (σελ. 56).

⁷⁵ Ο Σωτηρόπουλος σημειώνει ότι η συγκεκριμένη νοοτροπία παρατηρείται και στους δημόσιους υπαλλήλους άλλων χωρών, όπως η Μεγάλη Βρετανία ή η Ισπανία. Αντίθετα, οι γάλλοι δημόσιοι υπάλληλοι δεν εστιάζουν στη νομική αλλά στην οικονομική διάσταση των διοικητικών υποθέσεων.

⁷⁶ Η «νοοτροπία» αυτή είναι εντονότερη στους υπαλλήλους με «συντηρητικές» πολιτικές πεποιθήσεις, διαπιστώνει ο Σωτηρόπουλος. Ο ίδιος εφαρμόζοντας το *δείκτη ελιτισμού* του Putnam -που χρησιμοποιείται σε συγκριτικές έρευνες για τη μέτρηση των στάσεων των ανώτερων δημόσιων υπαλλήλων σχετικά με τη *δέουσα απόσταση* μεταξύ της διοίκησης και των διοικουμένων-, διαπιστώνει ότι το *επίπεδο ελιτισμού* των ελλήνων ανώτερων δημόσιων υπαλλήλων έναντι των διοικουμένων δε διαφέρει από το επίπεδο των ιταλών συναδέλφων τους, αλλά είναι υψηλότερο από το επίπεδο των γερμανών, οι οποίοι υπερέχουν, με τη σειρά τους, των βρετανών. Οι έλληνες ανώτεροι δημόσιοι υπάλληλοι δικαιολογούν την υπεροπτική στάση τους, ως προερχόμενη από την αδυναμία του πολίτη να γνωρίζει το «πραγματικό» του συμφέρον, την άγνοιά του για τις κυβερνητικές υποθέσεις και την «ανάγκη» του να καθοδηγείται από ισχυρούς ηγέτες (σελ. 139).

⁷⁷ Η λειτουργία του Συνηγόρου του Πολίτη άρχισε τον Οκτώβριο του έτους 1998 και το έτος 2001 περιβλήθηκε συνταγματική εγγύηση.

τρίτη κατά σειρά ετήσια έκθεσή του (έκθεση έτους 2000), της οποίας την εισαγωγή αφιέρωσε⁷⁸ στο φαινόμενο που μας απασχολεί.

Ο ίδιος, στην εισαγωγή της πρώτης ετήσιας έκθεσής του (1999, σελ. 16), ήδη παρατηρεί ότι «βασικός γνώμονας στη διαδικασία χειρισμού και στην προσπάθεια επίλυσης των υποθέσεων των πολιτών δεν μπορεί να είναι η προσήλωση στο γράμμα του νόμου». Και προσθέτει ότι η έννοια equity -η οποία συμβατικά αποδίδεται στην ελληνική γλώσσα ως *επιείκεια*- «παρέχει στη διοίκηση τη δυνατότητα να προσαρμόζει εξατομικευμένα το νόμο και να προβαίνει σε “διορθωτικές” ερμηνείες, ικανές να εξασφαλίζουν με μεγαλύτερη επάρκεια τη δίκαιη αντιμετώπιση των πολιτών και την ουσιαστική προστασία των δικαιωμάτων τους».

Στην εισαγωγή της τρίτης ετήσιας έκθεσης (2001, σελ. 7), ο Συνήγορος διαπιστώνει ότι:

Η συσσωρευμένη εμπειρία του Συνηγόρου του Πολίτη κατά τους 27 μήνες λειτουργίας του αναδεικνύει πληθώρα περιπτώσεων, όπου η νομιμότητα προσεγγίζεται κατά τρόπο εξαιρετικά στενό και τυπολατρικό, με κύριο στόχο περισσότερο την τυπική κατοχύρωση του δημόσιου λειτουργού και λιγότερο την αναζήτηση τρόπων εξυπηρέτησης του συναλλασσόμενου με τη διοίκηση, οι οποίοι παραμένοντας απαρέγκλιτα εντός των ορίων της νομιμότητας, εξαντλούν τα περιθώρια για “φιλική προς το χρήστη” διευθέτηση.

Στην ίδια εισαγωγή, ο Συνήγορος, συνδέοντας το νομικισμό με την ποιότητα της δημοκρατίας και την περαιτέρω εμπέδωση του κράτους δικαίου, επισημαίνει ότι κατά τη «λογική του μηδενικού αθροίσματος», υποχρεωτικά «χάνει» ο πολίτης. Όμως, δεν αποτελεί διακριτική ευχέρεια αλλά «υποχρέωση της διοίκησης να αναζητεί τα όρια της νομιμότητας», σύμφωνα με τις αρχές της χρηστής διοίκησης, της επιείκειας, της δικαιολογημένης εμπιστοσύνης του διοικούμενου και της καλής πίστης, οι οποίες είναι καταγεγραμμένες στον Κώδικα Διοικητικής Διαδικασίας. Πέντε χρόνια αργότερα, στην έκθεση έτους 2005, ο Συνήγορος διαπιστώνει ότι η δημόσια διοίκηση, συχνά, δεν είναι σε θέση να αντιληφθεί ότι οι υποδείξεις του Συνηγόρου αποδίδουν το ισχύον δίκαιο (2006, σελ. 16).

Από όσα εκτέθηκαν στο κεφάλαιο αυτό, προκύπτει ότι ο νομικισμός έχει βαθιές ρίζες στην ιστορία της δημόσιας διοίκησης. Ο ίδιος αποτέλεσε, στο παρελθόν, ένα από τα

⁷⁸ Σημειώνοντας ότι η σταδιακή μετάβασή του από τη «στιγμή της ίδρυσης» στη «στιγμή της

κεντρικά σημεία της θεωρητικής συζήτησης για την οργάνωση και την άσκηση της πολιτικής εξουσίας, όμως δεν απαντάται μόνο στη σφαίρα του δυνητικού. Αν και το ενδιαφέρον για το ζήτημα αυτό παρήκμασε, όταν -στις αρχές του τελευταίου τέταρτου του 20^{ου} αιώνα- η θεωρητική συζήτηση εστίασε όλο και περισσότερο στην «αποτελεσματικότητα» της δημόσιας διοίκησης, η διαπίστωση της ύπαρξής του παραμένει κοινότοπη. Επομένως, το ερώτημα που τίθεται είναι γιατί υπήρχε εξαρχής και γιατί υπάρχει ακόμη η συγκεκριμένη «πρακτική» των δημόσιων υπαλλήλων; Και, συνακόλουθα, ποιος είναι ο τελικός σκοπός του νομικισμού και ποιες είναι οι συνέπειες που ο ίδιος μπορεί να έχει, ιδίως, στην εφαρμογή της αρχής της λαϊκής κυριαρχίας, η οποία αποτελεί την καταστατική αφετηρία του κράτους δικαίου;

Ο νομικισμός προσεγγίζεται ή, ακριβέστερα, καταγράφεται ως μια από τις εκφάνσεις αυτού που έχει καθιερωθεί να αποκαλείται *φαινόμενο της γραφειοκρατίας*.⁷⁹ Όπως διαπιστώνουν ο Beetham (1996, σελ 5) και η Σεραφετινίδου (2003, σελ. 170), οι περισσότεροι σύγχρονοι μελετητές της δημόσιας διοίκησης την προσεγγίζουν ως να ήταν μία οντότητα πέρα από την ιστορία και την κοινωνία. Στο πλαίσιο αυτό δεν απασχολεί ιδιαίτερα -ή και καθόλου- η έκταση και η φύση των επιδράσεων που δέχεται η δημόσια διοίκηση από τον ευρύτερο ιστορικό και κοινωνικό της χώρο ή το εάν και πώς συμβάλλει η ίδια στην εδραίωση και αναπαραγωγή της κρατούσας τάξης πραγμάτων. Ο συγκεκριμένος τρόπος με τον οποίο αρθρώνονται το κοινωνικό αίτιο και το κοινωνικό αιτιατό είναι δυσεντόπιστος και, ίσως, αδιάφορος. Η αιτιότητα προσπελάζεται μέσω του αποτελέσματος. Έτσι, η λειτουργική ερμηνεία, υποκαθιστώντας την εξ ορισμού δυσχερή αιτιακή ερμηνεία, αρκείται στη διαπίστωση «δυσλειτουργιών» και τη συνακόλουθη αναζήτηση μεθόδων και διαδικασιών που «σταθεροποιούν» το σύστημα. Η ερμηνευτική αιτιολόγηση εξαντλείται στην «αντικειμενικώς» διαπιστούμενη ευνοϊκή λειτουργία⁸⁰ των προτεινόμενων.

Η εμπειρική έρευνα -η οποία είναι ισχνή και πάντως δυσανάλογη με τη θεωρητική προσέγγιση της γραφειοκρατίας- επιλαθεύει τα αξιώματα του ιδεατού τύπου της τελευταίας. Ωστόσο, μετά την επιλάθευση, δεν εξετάζεται εάν τα αξιώματα αυτά

εμπέδωσης» επιτρέπει, εάν δεν επιβάλλει, και την αλλαγή της προβληματικής (σελ. 7).

⁷⁹ Είναι χαρακτηριστικό ότι η κλασική έρευνα του Crozier (1964) για τη δημόσια διοίκηση, όπως και η γόνιμη ερευνητική εργασία της Σεραφετινίδου (2003), έχει τίτλο «Το Φαινόμενο της Γραφειοκρατίας».

⁸⁰ Όπως παρατηρεί η Σεραφετινίδου (2003, σελ. 26 έως 28), τον καταφατικό χαρακτήρα της ακαδημαϊκά κυρίαρχης θεώρησης της γραφειοκρατίας προδίδει η αντικατάσταση, στο δεύτερο κυρίως ήμισυ του 20^{ου} αιώνα, του όρου "γραφειοκρατία" με τον όρο "οργάνωση". Ο δεύτερος όρος «είναι εξαιρετικά αφηρημένος, δηλαδή ανιστορικός και επομένως ως αναλυτικό εργαλείο φτωχός καθότι στερείται εννοιολογικής ακρίβειας, σε αντίθεση, με τον όρο γραφειοκρατία που [...] αναφέρεται σε ένα ιστορικά προσδιορισμένο και κοινωνικά πολύ συγκεκριμένο φαινόμενο».

στηρίζονται σε εύθραυστες παραδοχές για τις σχέσεις μεταξύ των εμπλεκόμενων κοινωνικών οντοτήτων (δημόσιοι υπάλληλοι, κυβέρνηση, πληθυσμός). Αντίθετα, όπως ελπίζουμε ότι καταδείχθηκε στο κεφάλαιο αυτό, καλείται ο «ψυχολογικός» παράγοντας να ενισχύσει την εξήγηση της «ανορθολογικής» συμπεριφοράς του δημόσιου υπαλλήλου ή, ακριβέστερα, η δημοσιοϋπαλληλική συμπεριφορά *ψυχολογιοποιείται*. Η ψυχολογιοποίηση, όπως έχει αποδείξει ο Παπαστάμου (1989), έγκειται στην εγκαθίδρυση ενός ψυχολογικού ντετερμινισμού, ενός δεσμού αιτιότητας ανάμεσα σε μία κοινωνική συμπεριφορά -ή μία ιδεολογική τοποθέτηση- και τα ψυχολογικά χαρακτηριστικά που θεωρείται ότι την προκάλεσαν. Είναι, ίσως, καιρός να επιχειρηθεί η κατανόηση του φαινομένου του νομικισμού με τις δυνάμεις της ίδιας της κοινωνικής ψυχολογίας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2 Η ΚΟΙΝΩΝΙΟΨΥΧΟΛΟΓΙΚΗ ΣΚΕΨΗ

1. Η κοινωνιοψυχολογική προσέγγιση των κοινωνικών φαινομένων

Το έργο της κοινωνικής ψυχολογίας έγκειται στη διερεύνηση, σύζευξη και αντιδιαστολή των κοινωνιολογικών παραγόντων και των ψυχολογικών διαδικασιών που συμμετέχουν στην παραγωγή των κοινωνικών φαινομένων. Η κοινωνική ψυχολογία μοιράζεται, βέβαια, το ενδιαφέρον για τις διαδικασίες κοινωνικής αλληλεπίδρασης με άλλες κοινωνικές επιστήμες. Εκείνο που την διακρίνει από τις άλλες επιστήμες και ειδικότερα από τις συγγενείς επιστήμες είναι ο τρόπος με τον οποίο επιχειρεί να προσεγγίσει και να ερμηνεύσει την κοινωνική πραγματικότητα. Η ψυχολογία και η κοινωνιολογία διακρίνουν και ανεξαρτητοποιούν το υποκείμενο από το αντικείμενο. Στην ψυχολογική προσέγγιση τη θέση του υποκειμένου έχει το άτομο και του αντικειμένου ο Άλλος. Η αλληλεπίδραση νοείται κυρίως ως διαδικασία αποκρίσεων του υποκειμένου σε ερεθίσματα που προέρχονται από το αντικείμενο. Στην περίπτωση της κοινωνιολογίας στη θέση του υποκειμένου βρίσκεται μία συλλογική κοινωνική οντότητα, όπως η κοινωνική ομάδα, η κοινωνική τάξη ή το κράτος και στη θέση του αντικειμένου μία άλλη κοινωνική οντότητα που διακρίνεται από το υποκείμενο με κριτήρια κοινωνικά, ηθικά ή οικονομικά (π.χ. μία άλλη κοινωνική ομάδα, ένας θεσμός, ένα συμφέρον). Ζητούμενο της κοινωνιολογικής προσέγγισης είναι η κατανόηση της συμπεριφοράς του συλλογικού υποκειμένου, καθώς και της μετατροπής της ατομικής δράσης σε συλλογική. Οι δυαδικές αυτές αναγνώσεις της κοινωνικής πραγματικότητας ανάγουν τα κοινωνικά φαινόμενα σε ψυχικούς και, αντίστοιχα, σε κοινωνικούς παράγοντες.

Στην κοινή χρήση, η έννοια του ατόμου δε συμπλέκεται με την έννοια της κοινωνίας. Οι δύο χώροι θεωρούνται αυτόνομοι και συγκροτούν καθένας τη δική του πραγματικότητα. Όμως, εάν θεωρήσουμε ότι υπάρχει αφενός το άτομο και αφετέρου η κοινωνία, παραβιάζουμε την κοινότητα πλέον αντίληψη ότι το άτομο δεν υπάρχει παρά εντός ενός κοινωνικού δικτύου (Παπαστάμου, 1989α, σελ. 12). Αντίστοιχα, δεν υπάρχει κοινωνία που να μην αποτελείται από διαφορετικές ατομικότητες. Εάν το άτομο ήταν η έδρα της ψυχικής πραγματικότητας, καθένας θα ακολουθούσε τους ίδιους νοητικούς και λογικούς κανόνες ανεξαρτήτως περιστάσεων. Αλλά, αποτελεί κοινή διαπίστωση ότι τα άτομα παραβλέπουν συχνά το συμφέρον τους, υπαναχωρούν μπροστά στην εξουσία,

αποδίδουν τη συμπεριφορά συμμόρφωσης ενός άλλου ατόμου σε ενδογενή αίτια, όταν το άτομο αυτό κατέχει υψηλή κοινωνική θέση και σε εξωγενή, όταν η κοινωνική του θέση είναι χαμηλή κ.ο.κ.. Από την άλλη πλευρά, εάν γίνει δεκτό ότι οι σκέψεις και οι πράξεις των ατόμων καθορίζονται αποκλειστικά από κοινωνικούς ή οικονομικούς παράγοντες, παραμένουν ανεξήγητες οι διατομικές διαφορές της συμπεριφοράς στην ίδια περίπτωση. Επιπρόσθετα, ο διαχωρισμός ατόμου και κοινωνίας αποσιωπά την αντιθετικότητα της σχέσης τους. Η αντίδραση στις πιέσεις για κοινωνική συμμόρφωση, η σχέση του ηγέτη με την ομάδα του, οι αποσχισματικές αποκλίσεις από την ορθοδοξία ή η πόλωση των απόψεων κατά τη λήψη των ομαδικών αποφάσεων αποτελούν μερικά παραδείγματα της συγκρουσιακής σχέσης ατόμου και κοινωνίας. Είναι, επομένως, φανερό ότι η μονομερής εστίαση στο κοινωνικό περιβάλλον παρακάμπτει την ψυχολογική συνεισφορά του ατόμου, ενώ η επιλεκτική εστίαση στα χαρακτηριστικά του ατόμου παραμελεί την επίδραση του κοινωνικού περιβάλλοντός του.

Η κοινωνική ψυχολογία προσεγγίζει την ατομικότητα και τη συλλογικότητα ως αλληλένδετες και αλληλεξαρτημένες. Η δυαδική σχέση υποκειμένου-αντικειμένου αντικαθίσταται στην κοινωνική ψυχολογία με μία σχέση τριαδική, στην οποία το υποκείμενο γίνεται δισυπόστατο, καθώς στην παραδοσιακή ατομικότητα του προστίθεται η κοινωνική του υπόσταση. Στην κοινωνιοψυχολογική ανάγνωση των κοινωνικών φαινομένων το σχήμα είναι: *κοινωνικό υποκείμενο-αντικείμενο-ατομικό υποκείμενο*. Κατά τον τρόπο αυτόν, το *κοινωνιοψυχολογικό βλέμμα* -όπως ο Moscovici (1976/1999, σελ. 80 & 84) ονόμασε την προσέγγιση της κοινωνικής πραγματικότητας από την κοινωνική ψυχολογία- εξασφαλίζει πρόσβαση στο χώρο που παρεμβάλλεται μεταξύ του ατομικού και του συλλογικού.

Το κοινωνικό υποκείμενο είναι μία επιστημολογική οντότητα που αποτυπώνει την άρρηκτη διάρθρωση του ψυχικού με το κοινωνικό. Όπως το διατυπώνει ο Παπαστάμου (2001α, σελ. 41), το υποκείμενο αυτό, που παράγεται από τη σύντηξη του ατομικού και του συλλογικού, δεν περιορίζεται στην ενεργοποίηση ενός εκ των δύο συνθετικών του πόλων, αλλά διαθέτει ένα δικό του «διαθλαστικό» τρόπο πρόσληψης της πραγματικότητας, ο οποίος εκφράζεται με κοινωνιογνωστικές και ψυχολογικές αλλοιώσεις και μεταλλάξεις των επιμέρους πραγματικοτήτων του. Το κοινωνικό υποκείμενο δεν έχει την ασαφή, γενική μορφή του «ανθρώπου» ή του «προσώπου». Δεν περιορίζεται στην ψυχολογική υπόσταση του ατόμου, ούτε έχει τον περίπου παθητικό ρόλο του «συλλογικού όντος». Έχει ενεργητικό ρόλο στα κοινωνιοψυχολογικά δρώμενα και, ταυτόχρονα, η κοινωνική του υπόσταση συμμετέχει στη διαμόρφωση τόσο

της ατομικής όσο και της συλλογικής του ταυτότητας –που αποτελούν τις δύο συνιστώσες της ύπαρξής του.

Η διαφορετικότητα της κοινωνιοψυχολογικής προσέγγισης της πραγματικότητας μπορεί να φαίνεται ελάχιστη εκ πρώτης όψεως. Ωστόσο, η προσέγγιση αυτή είναι σε θέση να οδηγήσει στον προσδιορισμό άγνωστων φαινομένων ή διεργασιών. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το φαινόμενο της κοινωνικής καινοτομίας, το οποίο, αν και επανειλημμένα διαπιστωνόταν στην πραγματικότητα, δεν είχε απασχολήσει την έρευνα. Η θεωρητική αποσιώπηση της ύπαρξης αυτού του φαινομένου έπαψε ακριβώς με την εφαρμογή του κοινωνιοψυχολογικού βλέμματος. Το κοινωνιοψυχολογικό βλέμμα επέτρεψε την κατανόηση του συγκεκριμένου φαινομένου και την ανάδειξή του ως φαινομένου εξίσου σημαντικού με το φαινόμενο της κοινωνικής συμμόρφωσης, το οποίο είχε προ πολλού ορισθεί ως αντικείμενο μελέτης.

Η μελέτη ενός φαινομένου μέσα από την τριαδική θεώρηση είναι επίπονη. Ο Doise (1982/2005) διέκρινε ανάμεσα στο άτομο και την κοινωνία, τους δύο κλασικά αντιτιθέμενους πόλους, τέσσερα επίπεδα: το *ενδοατομικό*, το *διατομικό*, το *διομαδικό* και το *ιδεολογικό* (ή αναπαραστασιακό). Δεν πρόκειται, βέβαια, για διαφορετικά επίπεδα της πραγματικότητας αλλά για επίπεδα ανάλυσης που αντιστοιχούν σε διαφορετικές όψεις της πραγματικότητας. Το ενδοατομικό επίπεδο εστιάζει στους μηχανισμούς που προσδιορίζουν τον τρόπο με τον οποίο το άτομο οργανώνει την αντίληψή του, τις εκτιμήσεις του για το κοινωνικό περιβάλλον και τη συμπεριφορά του σε αυτό. Το διατομικό επίπεδο ενδιαφέρεται για ό,τι εκτυλίσσεται στο εσωτερικό ενός συγκεκριμένου κοινωνικού περιβάλλοντος, χωρίς να λαμβάνει υπόψη τις ενδεχόμενες διαφορές των θέσεων των υποκειμένων σε περιστάσεις εκτός της υπό μελέτη περίπτωσης. Το διομαδικό αναφέρεται στις κοινωνικές θέσεις που κατέχουν τα άτομα των οποίων αναλύεται η συμπεριφορά, δηλαδή αναφέρεται στις σχέσεις μεταξύ ατόμων ή ομάδων, τις διαδικασίες που διέπουν αυτές τις σχέσεις και τους μηχανισμούς που ενεργοποιούνται κατά τη σύναψή τους. Στο ιδεολογικό επίπεδο ανάλυσης διερευνώνται τα συστήματα πεποιθήσεων και οι κοινωνικοί κανόνες. Ο Doise κατέδειξε ότι η επαρκής κατανόηση της (σύνθετης) κοινωνικής πραγματικότητας δεν μπορεί να επιτευχθεί με την πριμοδότηση οιοδήποτε από τα τέσσερα επίπεδα, αλλά προαπαιτεί τη διάρθρωση⁸¹ όλων των επιπέδων μεταξύ τους. Και καθώς μεταξύ των μεθοδολογικών επιλογών, των ερευνητικών πρακτικών και των θεωρητικών προσεγγίσεων υπάρχει στενή

⁸¹ Όπως γράφει ο ίδιος (ο.π., σελ. 191), «Η κοινωνική ψυχολογία διαθέτει ένα δικό της αντικείμενο που απορρέει ακριβώς από τη μελέτη αυτών των διαρθρώσεων».

συνάφεια, η διάρθρωση των επιπέδων ανάλυσης θα πρέπει να εκτείνεται σε όλες τις διαστάσεις της κοινωνιοψυχολογικής έρευνας.

Οι κοινωνιοψυχολογικές έρευνες, θεωρίες και μέθοδοι ενίοτε περιορίζονται σε ένα επίπεδο ανάλυσης. Άλλωστε, η ίδια η αναγνώριση της διττής προέλευσης και συλλογιστικής της κοινωνικής ψυχολογίας εγκυμονεί τη μονοσήμαντη θεωρητική και μεθοδολογική της υπαγωγή σε έναν από τους γειτονικούς επιστημονικούς κλάδους. Έτσι, ορισμένες κοινωνιοψυχολογικές ερμηνείες κοινωνικών φαινομένων δίνουν μονομερώς έμφαση σε ατομικούς ή σε κοινωνικούς παράγοντες, με συνέπεια να ερμηνεύει κάθε μία έναν περιορισμένο αριθμό φαινομένων και, ταυτόχρονα, να μην αναφέρονται όλες με τον ίδιο τρόπο στην πραγματικότητα. Παράλληλα, ορισμένοι ερευνητές κατά τη μελέτη ιστορικών, πολιτικών ή οικονομικών φαινομένων ταυτίζουν το ψυχολογικό με το ατομικό και/ή το ψυχοπαθολογικό, ενώ άλλοι προσθέτουν μεταβλητές κοινωνιοκεντρικού προβληματισμού σε μελέτες οι οποίες εγγράφονται στο πλαίσιο της ατομικής ψυχολογίας. Όμως, η τριαδική θεώρηση δεν μπορεί να επιτευχθεί όταν το ατομικό και το συλλογικό αντιμετωπίζονται ως ανταλλάξιμες έννοιες.

Η διασπορά των κοινωνιοψυχολογικών αναλύσεων και ερμηνειών σε διαφορετικά επίπεδα ανάλυσης δεν επιτρέπει τη δημιουργία ενός νέου παραδείγματος, που θα υπερέβαινε το δίλημμα επιλογής ανάμεσα στο παράδειγμα του μεθοδολογικού ολισμού και το παράδειγμα του μεθοδολογικού ατομισμού, εάν, δηλαδή, κατά την ερμηνεία των κοινωνικών φαινομένων είναι ορθότερο να θεωρούνται οι συλλογικές οντότητες προγενέστερες των ατόμων ή εάν θα πρέπει να ισχύσει το αντίστροφο. Έτσι, μία κατεύθυνση κοινωνιοψυχολογικής προσέγγισης, κλίνοντας περισσότερο προς μία ολιστική αντιμετώπιση της πραγματικότητας, εμφανίζεται ιδιαίτερα ευαίσθητη στην κοινωνική συνιστώσα του κοινωνιοψυχολογικού γίνεσθαι, αν και προσπαθεί συγχρόνως να μην υποβαθμίσει την καθοριστική παρεμβολή των ψυχολογικών παραμέτρων. Η κατεύθυνση αυτή αποτελεί την ευρωπαϊκή κοινωνιοψυχολογική παράδοση. Η άλλη προσέγγιση εμφανίζεται στην αγγλοσαξονική κοινωνική ψυχολογία και πριμοδοτεί, λιγότερο έως περισσότερο, την αντίληψη ενός αυτοδύναμου ατόμου.

Στον τρόπο (ή τους τρόπους) προσέγγισης ορισμένων κοινωνικών φαινομένων από τους κοινωνικούς ψυχολόγους -τους οποίους αυτά τα φαινόμενα συνεχίζουν να απασχολούν- θα αναφερθούμε στη συνέχεια αυτού του κεφαλαίου, στο μέτρο που τα συγκεκριμένα φαινόμενα αποτελούν όψεις του αντικειμένου της παρούσας έρευνας. Έτσι, ο τίτλος του παρόντος κεφαλαίου δεν αναφέρεται στην κοινωνιοψυχολογική σκέψη όπως αυτή προβάλλει μέσα από τις έρευνες και τις θεωρητικές αναλύσεις αλλά στη

θεωρητική⁸² προσέγγιση της κοινωνικής -και ακριβέστερα κοινωνιοψυχολογικής- σκέψης.

Όπως προαναφέρθηκε, την κοινωνική ψυχολογία χαρακτηρίζει η λιγότερο ή περισσότερο επιτυχής διάρθρωση του κοινωνικού και του ψυχικού κατά την ανάλυση των κοινωνικών φαινομένων. Η ίδια χαρακτηρίζεται επίσης από την προτίμησή της στην πειραματική μέθοδο, καθώς και από την αποδοχή των στενών της σχέσεων με την ιδεολογία.

α. Η χρήση της πειραματικής μεθόδου

Οι κοινωνικοί παράγοντες που παρεμβαίνουν -άλλος περισσότερο άλλος λιγότερο καθοριστικά- στην παραγωγή, την αναπαραγωγή και τη λειτουργία των κοινωνικών φαινομένων είναι αναμφίβολα πολλοί, όπως και οι ενεργοποιούμενες κοινωνιοψυχολογικές διαδικασίες. Το πλήθος τους δυσχεραίνει τη σφαιρική ανάλυση του κοινωνικού φαινομένου και οδηγεί στην επιμέρους μελέτη του, η οποία, όσο λεπτομερής και εάν φαίνεται, δεν παύει να υστερεί σε διεξοδικότητα και καθολικότητα. Οι απαντήσεις, ακόμη και αν καταφέρουν να ορίσουν, δεν είναι οριστικές. Η κοινωνική πραγματικότητα παραμένει πρωτότυπη, άρα απρόβλεπτη και πάντα ικανή, μέσα από την πολυπλοκότητά της, να υπερβαίνει τις προσδοκίες και τις προβλέψεις.

Ο κοινωνικός ψυχολόγος μπορεί να διαλέξει τη μέθοδο της έρευνάς του ανάμεσα στη συστηματική παρατήρηση, τη συνέντευξη, το ερωτηματολόγιο, την ανάλυση περιεχομένου ή το πείραμα. Ωστόσο, η βασική παραγωγή κοινωνιοψυχολογικής γνώσης προέρχεται από έρευνες που χρησιμοποιούν την πειραματική μέθοδο (Παπαστάμου, 2001γ, σελ 253). Η ανάγκη απομόνωσης των γενετικών όψεων της κοινωνικής συμπεριφοράς οδήγησε τον Κ. Lewin να επιμένει στη χρήση της πειραματικής μεθόδου και, με τη σειρά της, η επιμονή αυτή είχε καθοριστική επίδραση στην (μετέπειτα) ανάπτυξη της κοινωνικής ψυχολογίας (Tajfel, 1981, σελ. 20). Ακριβώς η ικανότητα της πειραματικής μεθόδου να αναδεικνύει την επιρροή των κοινωνιοκεντρικών μεταβλητών επί-και-υπεράνω των ατομικών διαφορών υπήρξε καταλυτική για την εμπέδωση της ιδιομορφίας και αυτονομίας της κοινωνικής ψυχολογίας έναντι των συγγενών κοινωνικών επιστημών.

⁸² Αρκετές φορές το επίπεδο της παραγωγής κοινωνιοψυχολογικής γνώσης και ερευνητικής πρακτικής και το επίπεδο της κοινωνιοψυχολογικής σκέψης και καθημερινής πρακτικής που παράγει η κοινωνιογενετική και ψυχολογική δημιουργικότητα του «κοινού νου» τέμνονται μεταξύ τους. Όμως, εδώ θα περιορισθούμε στην «επιστημονική» κοινωνική ψυχολογία.

Με την πειραματική μέθοδο επιτυγχάνεται μία ανασύσταση της πραγματικότητας στη βάση των υποτιθέμενων -και διερευνούμενων- από τον ερευνητή αιτιακών σχέσεων. Ο ερευνητής, ύστερα από επισταμένη παρατήρηση της πραγματικότητας, διατυπώνει υποθέσεις για τις υφιστάμενες σχέσεις μεταξύ των γεγονότων και για τον έλεγχο αυτών των υποθέσεων οικοδομεί πειραματικές κοινωνιοψυχολογικές συνθήκες, κατά τρόπο ώστε να ενεργοποιούνται οι κοινωνικές αναπαραστάσεις των υποκειμένων που αντιστοιχούν στις ζητούμενες κοινωνιοψυχολογικές διαδικασίες (Μαντόγλου & Προδρομίτης, 2001). Με άλλα λόγια, η πειραματική μέθοδος στοχεύει στην πρόκληση μίας σειράς αντιδράσεων υπό συνθήκες συγκεκριμένες και σταθερές. Οι αντιδράσεις ονομάζονται *εξαρτημένες μεταβλητές*, ενώ οι συνθήκες υπό τις οποίες παράγονται οι αντιδράσεις ονομάζονται *ανεξάρτητες μεταβλητές*. Εάν όλοι οι άλλοι παράγοντες παραμένουν σταθεροί, η αντίδραση των εξαρτημένων μεταβλητών μπορεί να εξηγηθεί από την επίδραση των ανεξάρτητων. Η υπόθεση που κάνει ο ερευνητής προσδιορίζει ταυτόχρονα τις ανεξάρτητες και τις εξαρτημένες μεταβλητές, δηλαδή προσδιορίζει τα αίτια και ταυτόχρονα προβλέπει τα αποτελέσματα. Ο ίδιος θέτει την υπόθεση προς έλεγχο, αφού πρώτα *εγχειρηματοποιήσει* -δηλαδή μεταγράψει στο συγκεκριμένο ρεαλιστικό επίπεδο- τις θεωρητικές έννοιες για τις οποίες κάνει την υπόθεση ότι επιδρούν αιτιακά στην παραγωγή του υπό μελέτη φαινομένου. Για να μπορούν τα αποτελέσματα του πειραματικού χειρισμού να αποδοθούν μόνο στην ανεξάρτητη μεταβλητή (ή στις ανεξάρτητες μεταβλητές) και όχι σε *παρασπικούς παράγοντες* (όπως είναι, π.χ., η στρατηγική της διατήρησης της αυτοεικόνας του υποκειμένου), τα υποκείμενα δεν πληροφορούνται παρά με το πέρασ της πειραματικής διαδικασίας τι πραγματικά ερευνά ο πειραματιστής. Κατά την εξέλιξη της διαδικασίας, ο σκοπός του πειραματικού έργου παραποιείται.

Το υποκείμενο που συμμετέχει στην οποιαδήποτε μεθοδολογική επιλογή του ερευνητή αναπτύσσει μία γνωστική δραστηριότητα για να κατανοήσει την περίσταση, συμμετέχει δηλαδή ενεργητικά στην επιλογή αυτή. Κατά τη διαδικασία της εξοικείωσης με την περίσταση, το υποκείμενο αποδίδει σε αυτή μία σημασία, τη δική του σημασία, η οποία δεν ταυτίζεται αναγκαστικά με αυτή που της αποδίδει ο ερευνητής. Όπως έχει επισημάνει ο Moscovici (1999, σελ. 28), το «εξωτερικό» δεν είναι ποτέ ολοκληρωμένο και μονοσήμαντο, αλλά, αντίθετα, αφήνει πολλά περιθώρια ελεύθερα στη διανοητική δραστηριότητα που προσπαθεί να το συλλάβει. Και όπως υποστηρίζει ο Abric (1995, σελ. 229), τη συμπεριφορά της ομάδας δεν καθορίζει ο τύπος του έργου αλλά η αναπαράσταση του έργου. Η διαδικασία κοινωνικής επιρροής δεν καθορίζεται από τα

χαρακτηριστικά της πηγής του μηνύματος αυτά καθαυτά ούτε από το ίδιο το μήνυμα ούτε ακόμη από τον τρόπο συμπεριφοράς της πηγής, αλλά από τη σημασία που όλα αυτά έχουν για το στόχο επιρροής. Στο μέτρο που τα στοιχεία αυτά βρίσκονται σε συνεχή αλληλεπίδραση μεταξύ τους, μία πειραματική περίπτωση δεν μπορεί να έχει μία σημασία καθεαυτής, αλλά ενεργοποιεί μία σημασία την οποία το υποκείμενο προσλαμβάνει, παραμορφώνει ή μετασχηματίζει μέσα από τη λειτουργία του δικού του γνωστικού συστήματος. Το υποκείμενο δεν αντιδρά εξ αιτίας της αντικειμενικής κατάστασης με την οποία έρχεται αντιμέτωπο, αλλά αντιδρά με αφετηρία την αναπαράσταση την οποία διαμορφώνει για την κατάσταση και ειδικότερα την αναπαράσταση για καθένα από τα βασικά της στοιχεία. Εν ολίγοις, οι αναπαραστάσεις αυτές καθοδηγούν την προσαρμογή του υποκειμένου στη δεδομένη περίπτωση, την οποία ταυτόχρονα ανασυγκροτούν.

Ακριβώς στην «ελευθερία» του υποκειμένου να αναμορφώνει και να αναδομεί το δεδομένο, ελλοχεύει ο κίνδυνος να αυθαιρετήσει ο ερευνητής κατά την ερμηνεία. Στο μέτρο που η σημασία την οποία αποδίδει το υποκείμενο σε καθένα από τα στοιχεία της περίπτωσης εξαρτάται από την αναπαράσταση που το ίδιο οικοδομεί, οι συγκεκριμένες σημασίες που τελικά θα αποδοθούν από το υποκείμενο δεν μπορεί να προβλεφθούν ή να εντοπισθούν από μία ανάλυση που είναι προσανατολισμένη αποκλειστικά στα «αντικειμενικά» δεδομένα της περίπτωσης. Αντίθετα, η πειραματική μέθοδος υποχρεώνει σε ερμηνεία ανεξάρτητη από τις προβλέψεις και τις πεποιθήσεις του ερευνητή.

Έτσι, η πειραματική μέθοδος παρέχει στην κοινωνική ψυχολογία τη δυνατότητα να απεγκλωβιστεί από την αυθαιρεσία που εγγενώς χαρακτηρίζει τις ερμηνείες στις οποίες προσφεύγουν οι κοινωνικοί επιστήμονες, όταν καλούνται να εξηγήσουν τα φαινόμενα που μελετούν. Η αυστηρότητα που απαιτεί η χρήση της πειραματικής μεθόδου και ειδικότερα ο προβληματισμός για την επιλογή και την εγχειρηματοποίηση των ανεξάρτητων και εξαρτημένων μεταβλητών, ώστε να μη διαστρεβλωθεί ή απλουστευθεί το υπό μελέτη κοινωνικό φαινόμενο, περιορίζει το περιθώριο υποκειμενικής ερμηνείας του ερευνητή. Συνακόλουθα, η πειραματική μέθοδος επιτρέπει στον μελετητή να διεισδύσει στη σύνθετη συλλογική σκέψη, η οποία -όπως θα αναφερθεί λεπτομερέστερα στη συνέχεια- βασίζεται περισσότερο στην εκλογίκευση παρά στον «ορθολογισμό». Ταυτόχρονα, η πειραματική μέθοδος επιτρέπει στον μελετητή της ανθρώπινης συμπεριφοράς να αποφύγει την αναπαραγωγή του εύλογου και ήδη γνωστού. Η αξία του πειραματισμού δεν περιορίζεται στην επαλήθευση ή διάψευση των υποθέσεων,

αλλά έγκειται κυρίως στην ιδιότητά του να αποκαλύπτει ασυνήθη⁸³ και πρωτότυπα αποτελέσματα (Moscovici, 1993/1996, σελ. 22).

Ο Doise (2005) κατέδειξε ότι η πειραματική μέθοδος προσφέρεται όχι μόνο για ανάλυση ενδοατομικού ή διατομικού επιπέδου, αλλά και για ανάλυση που επικεντρώνεται στο διομαδικό ή το ιδεολογικό επίπεδο. Ο ίδιος υποστήριξε ότι η μέθοδος που καθιστά εφικτή τη διάρθρωση των τεσσάρων επιπέδων ανάλυσης της κοινωνικής πραγματικότητας μεταξύ τους είναι η πειραματική μέθοδος.

Αδιαμφισβήτητα, η πειραματική μέθοδος δε δύναται να αναπαραγάγει πιστά την κοινωνική πραγματικότητα που επιχειρεί να μελετήσει. Η επιλογή συγκεκριμένων παραγόντων ως μεταβλητών και, συνακόλουθα, η απάλειψη άλλων που θεωρείται ότι παρεμποδίζουν την κατανόηση της αιτιακής σχέσης, καθώς δε συμβάλλουν - τουλάχιστον όχι καταλυτικά- στην εγκαθίδρυσή της, έχει ως συνέπεια η πειραματική μέθοδος να μην αναπαράγει τη συνθετότητα της πραγματικότητας. Όμως, η ελλειπτικότητα αυτή -η οποία αποτελεί αιχμή της κριτικής κατά της μεθόδου- είναι καθεαυτής θεμιτή, καθόσον στόχος της πειραματικής έρευνας είναι ο εντοπισμός των διαδικασιών που διαμεσολαβούν τα πραγματικά φαινόμενα και όχι η περιγραφική απόδοση της μορφολογίας τους. Ο σχεδιασμός ενός πειράματος αποδίδει μέρος μόνο των διασυνδέσεων της πραγματικότητας που μελετάται, ωστόσο η κατανόησή της ολοκληρώνεται κλιμακωτά μέσα από την αλληλοδιαδοχή των αναγκαίων κάθε φορά πειραματικών ελέγχων των υποθέσεων.

Κρίσιμο σημείο είναι το ότι η αποσπασματικότητα και η δυσκαμψία της μεθόδου εμπεριέχουν το ενδεχόμενο να παραλείψει ο ερευνητής να εισάγει στην ανάλυση έναν παράγοντα καθοριστικό για την παραγωγή του φαινομένου που μελετά. Είναι πιθανό να επιλέξει ο ερευνητής ως ανεξάρτητη μεταβλητή ένα στοιχείο του περιβάλλοντος που συμμετέχει στην παραγωγή του συγκεκριμένου φαινομένου, όμως δεν την καθορίζει. Για την αντιμετώπιση αυτού του ενδεχομένου, είναι σκόπιμο να συνδυάζει ο ερευνητής την πειραματική μέθοδο με άλλες μεθόδους έρευνας (Ablic, 1995, σελ. 239) και πάντως είναι αναγκαίο κατά τη χρήση της πειραματικής μεθόδου να λαμβάνονται υπόψη και οι παράγοντες εκείνοι που δεν έχουν περιληφθεί στη συγκεκριμένη πειραματική διαδικασία, είναι όμως γνωστό ότι συμμετέχουν στην έκβασή της και κυρίως στην προσλαμβανόμενη σημασία της συγκεκριμένης έκβασης (Doise, 2005, σελ. 33-36). Ο πειραματιστής οφείλει να προσεγγίζει τη συμπεριφορά των υποκειμένων κατά το

⁸³ Σύμφωνα με μία ανεξάρτητη λογική, μία αρχή που δε συνδέεται με την κατάσταση του ατομικού επιστήμονα ή την εγγύτητά του σε συγκεκριμένες απόψεις.

πείραμα -και μετά από αυτό- ως αντανάκλαση προϋφισταμένων παραγόντων σε νέες συνθήκες ή ως αντανάκλαση της αλληλεπίδρασής τους με άλλους παράγοντες που προβλέφθηκαν από τον ίδιο. Αντίθετα, η αποστέωση -και κατ' ακολουθία μεροληψία- της ερμηνείας της πραγματικότητας που απορρέει από την πειραματική διερεύνησή της επιτείνεται, όταν τα υποκείμενα αντιμετωπίζονται ως *tabula rasa*, στον οποίο οι πειραματικές συνθήκες μπορούν να γράφουν κατά βούληση, (Tajfel, 1981, σελ. 22 & 23).

Τα πειράματα δεν απαιτείται, προκειμένου να παράγουν αξιόλογες γνώσεις, να είναι διαπολιτισμικά καθόσον όλα τα πειράματα είναι πολιτισμικά και η συμβολή ή μη του «δία» στην αξία τους εξαρτάται άμεσα από το θεωρητικό τους υπόβαθρο (Tajfel, 1981· Αντωνίου, 2001). Για παράδειγμα, ένα πείραμα για τη συμμόρφωση μπορεί να έχει χαμηλή αξία, εάν τα ευρήματά του ερμηνεύονται με όρους μίας οικουμενικής ανάγκης για ανθρωπίνη επαφή ή αποδοχή. Οι συνθήκες ενός πειράματος είναι αναγκαίο να περιλαμβάνουν την ανάλυση των διαστάσεων του κοινωνικού πλαισίου τις οποίες ο ερευνητής θεωρεί σχετικές με τα συμπεράσματά του.

Η πειραματική μέθοδος, όπως προαναφέρθηκε, παρέχει στον ερευνητή τη δυνατότητα να περιορίσει τη μεθοδολογική αβεβαιότητα που διαπερνά τις αιτιακές σχέσεις που ο ίδιος αποδίδει στις μεταβλητές. Ακριβώς επειδή είναι επισφαλής η ακρίβεια των πεποιθήσεων για την κοινωνική πραγματικότητα, η μείωση της στατιστικής και μεθοδολογικής αβεβαιότητας είναι βασικό στοιχείο του μοντέλου ερευνητικής πρακτικής που εφαρμόζεται στην κοινωνική ψυχολογία (ενδεδειγμένος αριθμός πειραματικών υποκειμένων, οικολογική εγκυρότητα κ.λπ.). Ωστόσο, στο μέτρο που η έρευνα στοχεύει στη διεύρυνση της γνώσης και όχι απλώς στην αναπαραγωγή της, η πρόκληση αβεβαιότητας στο επιστημολογικό πεδίο είναι τουλάχιστον εξίσου σημαντική με τη μείωση της οντολογικής αβεβαιότητας. Οι επιστημολογικές αβεβαιότητες είναι λιγότερο απτές και εγκλείονται σε ερωτήσεις για το εάν η έρευνα παράγει αυθεντική ή αξιόλογη γνώση, για τους σκοπούς στους οποίους η ίδια κατευθύνεται κ.λπ., δηλαδή σε ερωτήσεις που έχουν έντονη κοινωνικοπολιτική⁸⁴ διάσταση. Εάν η πρωταρχική ή η αποκλειστική μέριμνα του ερευνητή είναι η μείωση της μεθοδολογικής αβεβαιότητας, το αναπόφευκτο τίμημα είναι μία έρευνα της κοινοτοπίας. Πράγματι, η πειραματική έρευνα

⁸⁴ Λόγου χάριν, η ερώτηση «Αυτή η μορφή γνώσης είναι αποδεκτή στην ερευνητική μου κοινότητα;» εμπειριέχει κοινωνική αβεβαιότητα, η δε ερώτηση «Ποιες κοινωνικές ομάδες ωφελούνται από αυτή την έρευνα;» εμπειριέχει πολιτική αβεβαιότητα.

έχει γίνει λιγότερο ριζοσπαστική (Billig, 1984· Haslam & McGarty, 2001· Παπαστάμου, 2001α).

Βέβαια, η εξέλιξη μίας έρευνας σε κοινοτοπία είναι ανεξάρτητη⁸⁵ από τη μέθοδο που θα χρησιμοποιηθεί. Και, όπως απέδειξαν πολλοί από τους πρωτοπόρους της πειραματικής κοινωνικής ψυχολογίας, η πειραματική μέθοδος μπορεί να αποτελεί εργαλείο αναιρετικής επιστήμης.

β. Η σχέση κοινωνικής ψυχολογίας και ιδεολογίας

Οι επιστήμες, ιδιαίτερα οι κοινωνικές, διατηρούν στενές σχέσεις με την ιδεολογία –στην οποία αναφέρεται η πρώτη ενότητα του επόμενου κεφαλαίου. Στην εποχή μας, δεν υπάρχει επιστημονική έρευνα, επιστημονική θέση ή επιστημονική παραγωγή χωρίς πολιτικές επιπτώσεις, δηλαδή χωρίς πολιτική σημασία (Μάνεσης, 1980· Tajfel, 1981· Δ. Τσάτσος, 1983· Deconchy, 1984· Τσουκαλάς, 1998· Παπαστάμου, 2001γ κ.λπ.). Η επιστήμη δεν μπορεί να ανηπαρέλθει το γεγονός ότι οικοδομείται από ανθρώπους, δηλαδή ατελή όντα –όπως μας δείχνει η ίδια– των οποίων ο εννοιολογικός εξοπλισμός καθορίζεται από τις ιστορικοκοινωνικές συνθήκες και τα οποία εξαιτίας της ψυχοφυσικής τους συγκρότησης δεν παρατηρούν απλώς τον κόσμο, αλλά τον βιώνουν. Ακριβώς, επειδή ο επιστημονικός λόγος επιχειρεί, και εν πολλοίς επιτυγχάνει, να μετασημασιολογήσει το νόημα θεμελιακών ανθρώπινων πρακτικών, φορτίζεται με συνέπειες που ξεπερνούν το αναλυτικό περιεχόμενο του λόγου.

Από την άλλη πλευρά, τα θεσμικά και ιδεολογικά συστήματα στη διαδρομή της ιστορικής τους εξέλιξης, προκειμένου να εξασφαλίσουν την επιβίωσή τους, επιδίωξαν τη νομιμοποίησή τους δια της κατασκευής ερμηνευτικών μοντέλων που ενισχύουν την κοινωνική πιστοποίησή τους. Μεταξύ άλλων συνεπειών, είναι συχνά δύσκολο για τον ερευνητή να αντέξει τον πειρασμό της άκριτης αποδοχής των ερμηνευτικών μοντέλων

⁸⁵ Η συρρίκνωση της «πολιτικής προσέγγισης» των κοινωνικών φαινομένων προκύπτει από πιέσεις για κανονικοποίηση της κοινωνικής ψυχολογίας, όπως και κάθε επιστήμης. Η απαιτητική σκέψη, καθώς περιέχει ένα στοιχείο «παρanoiίας», προκαλεί αμηχανία για τις κοινωνικοπολιτικές συνθήκες και τις επιπτώσεις τους. Στο μέτρο που η πίεση για συναίνεση στην ερμηνεία της κοινωνικής πραγματικότητας είναι ισχυρή και στο μέτρο που η οντολογική αβεβαιότητα ενδυναμώνει τη διαφωνία, η χρήση της πειραματικής μεθόδου προσανατολίζεται στη μείωση της μεθοδολογικής αβεβαιότητας στην οποία η ίδια είναι, όπως προαναφέρθηκε, ιδιαίτερα αποτελεσματική. Επιπρόσθετα, η ιδιότητα της μεθόδου να αποκαλύπτει περισσότερο από κάθε άλλη τις θεωρητικές προθέσεις των ερευνητών που τη χρησιμοποιούν, ενισχύει έτι περαιτέρω την πίεση για συναίνεση (Doise, 2005, σελ. 18). Ωστόσο, δεν αρκεί μία μεθοδολογική «επιδιόρθωση» για να αποτραπεί η διαφωνία, όταν παραμένουν αβεβαιότητες μεταθεωρητικές και πολιτικές.

και των ιδεών που χρησιμοποιούν αυτά τα συστήματα για να επιτύχουν την εσωτερική συνέπειά τους και την αποδοχή τους από την κοινωνία.

«Εάν ο ερευνητής δεν εργασθεί ανεξάρτητα, διακινδυνεύει να παράγει μία γνώση σύμφυτη με το κοινωνιογνωστικό, και δη ιδεολογικό, πεδίο που επικυριαρχεί στο αντικείμενο της έρευνάς του», διαπιστώνει ο Decrochy (1984, σελ. 426). Όμως, ενώ η ιδεολογία επιδιώκει κυρίως να προσφέρει ένα γενικό σύστημα στόχων ή να δικαιώσει τις πράξεις μίας ομάδας, η επιστήμη στοχεύει στον έλεγχο της φυσικής πραγματικότητας ή στην «αλήθεια» για τη φυσική και κοινωνική πραγματικότητα (Moscovici, 1999, σελ 81). Συνεπώς, απαιτούνται διαφορετικές⁸⁶ συμπεριφορές στο πεδίο καθημίας.

Η κοινωνική ψυχολογία, ειδικότερα⁸⁷, εγγράφεται σε ένα σύνθετο πλαίσιο σχέσεων με την ιδεολογία, καθώς η δεύτερη προσδιορίζει την επιλογή των αντικειμένων μελέτης, αλλά και τις θεωρητικές και μεθοδολογικές προσεγγίσεις που η πρώτη πριμοδοτεί κάθε φορά. Η κοινωνική ψυχολογία παράγει η ίδια ιδεολογία, με την έννοια ότι πολλές από τις θεωρίες της παράγουν, και ενίοτε αναπαράγουν, μεροληπτικές θέσεις.

Ωστόσο, αν και η διαπίστωση των σχέσεων της ιδεολογίας με τις επιστήμες είναι κοινότυπη, οι σχέσεις αυτές αποτελούν αντικείμενο συγκάλυψης στο όνομα της ουδετερότητας της επιστήμης. Η κοινωνική ψυχολογία, αντίθετα, έχει επίγνωση⁸⁸ του ιδεολογικού προσδιορισμού της και επιπλέον επιχειρεί να μελετήσει τόσο τον ιδεολογικό προσδιορισμό της όσο και την ίδια την ιδεολογία ή, όπως το θέτει ο Tajfel (1981, σελ. 16 & 154), δεν επιχειρεί τη μελέτη της «ψυχολογικής βάσης» της ιδεολογίας αλλά τη διερεύνηση της ιδεολογικής βάσης μίας ψυχολογίας και της ιδεολογικοποίησης των συλλογικών ενεργειών.

⁸⁶ Ο ερευνητής οφείλει να προσεγγίζει το αντικείμενό του με μεθοδολογική αυστηρότητα χωρίς να αποδέχεται την κυρίαρχη άποψη, το κατεστημένο δόγμα ή τη γενικώς αποδεκτή εκδοχή της αλήθειας. Η πολιτική του στράτευση έγκειται στο να αποκαθιστά -όσο μπορεί- την πραγματικότητα, ακόμη και εάν διατυπώνει ακραία συμπεράσματα, καθόσον άλλωστε η πολιτική απήχηση μίας επιστημονικής δουλειάς είναι ανεξάρτητη από το φορέα της.

⁸⁷ Πράγμα που δε σημαίνει ότι είναι ευπαθέστερη έναντι άλλων επιστημών.

⁸⁸ Όσον αφορά το ιδεολογικό υπόβαθρο του πειραματισμού, ο Doise (2005, σελ. 198) επισημαίνει ότι όπως ακριβώς η πειραματική διαδικασία δεν εξελίσσεται μέσα σε ένα κοινωνιολογικό κενό, έτσι και η επιστημονική δραστηριότητα των κοινωνικών ψυχολόγων δεν ασκείται σε ένα ιδεολογικό κενό. Συνακόλουθα, η δεύτερη οφείλει να αμφισβητεί συνεχώς τις όποιες αλήθειες της ιδεολογίας και να αποκαλύπτει τους καθορισμούς τους και τη λειτουργία τους.

2. Η κοινωνική σκέψη

Η κοινωνική ψυχολογία προσεγγίζει την κοινωνική σκέψη ως μία διαδικασία στην οποία το γνωστικό και το κοινωνικό στοιχείο συμμετέχουν ισομερώς. Καταλυτική επίδραση στην κατεύθυνση της προσέγγισης αυτής είχε η έννοια των κοινωνικών αναπαραστάσεων, την οποία εισήγαγε στην κοινωνική ψυχολογία ο Moscovici (1961). Οι κοινωνικές αναπαραστάσεις ορίζονται ως μία εκδοχή της λεγόμενης γνώσης του κοινού νου, η οποία περιλαμβάνει τις γνώσεις, τις γνώμες και τις δοξασίες ενός πληθυσμού.

Η θεωρία των κοινωνικών αναπαραστάσεων υποστηρίζει ότι η κοινωνική σκέψη έχει μία ιδιαίτερη λογική. Η κοινωνική σκέψη αποκλίνει από την επιστημονική σκέψη, ωστόσο η απόκλιση αυτή δεν αποτελεί απόδειξη κάποιας αλλοίωσης της κοινωνικής σκέψης. Η γνωστική δραστηριότητα των κοινωνικών υποκειμένων καθορίζεται κοινωνικά, στο μέτρο που η αντίληψη διαμεσολαβείται από το φαντασιακό και το συμβολικό και στο μέτρο που η κοινωνική πραγματικότητα δεν είναι ουδέτερη ή αντικειμενική. Η κοινωνική σκέψη είναι, δηλαδή, (απλώς) διαφορετική από τη σκέψη του ειδικού ή του επιστήμονα, χωρίς να παύει να είναι σκέψη λογική. Άλλωστε, η ευρύτατη διάδοση των πολυάριθμων «γνωστικών μεροληψιών», η ανοχή τους στις ποικίλες προσπάθειες εξάλειψής τους και ο συστηματικά επιλεκτικός τρόπος με τον οποίο εμφανίζονται, δεν επιτρέπουν την καταχώρηση αυτών των φαινομένων στο πεδίο των σφαλμάτων (Παπαστάμου, 2001δ, σελ. 334).

Οι κοινωνικές αναπαραστάσεις δεν παράγονται αποκλειστικά στο ενδο-ατομικό επίπεδο ούτε στο κοινωνικό, αλλά είναι αποτέλεσμα της συνάρθρωσης και της αντιδιαστολής των δύο αυτών χώρων. Ο Moscovici (ο.π.) υποστηρίζει ότι η κοινωνική αναπαράσταση καθορίζει τόσο την απάντηση όσο και το ερέθισμα, καθόσον αυτά αλληλεξαρτώνται και διαμεσολαβούνται από το κοινωνικό υποκείμενο, του οποίου ο εσωτερικός κόσμος δε βρίσκεται σε ρήξη με τον εξωτερικό. Όπως έχει προαναφερθεί, το κοινωνικό υποκείμενο είναι οικοδόμημα της συνεχούς αλληλεπιδραστικής σχέσης του ατόμου με το περιβάλλον του. Κατά συνέπεια, το ερέθισμα δεν είναι ανεξάρτητο ή αυτόνομο αλλά κοινωνικά ενσωματωμένο και η απάντηση είναι η διαλεκτική σχέση του ατόμου και του ερεθίσματος. Οι κοινωνικές αναπαραστάσεις είναι το προϊόν της κοινωνικής επεξεργασίας γνώσεων που προέρχονται από ειδικούς και, ταυτόχρονα, το μέσο με το οποίο μία κοινωνική ομάδα (ή ένα άτομο) αντιλαμβάνεται και ιδιοποιείται τον περιβάλλοντα κόσμο.

Την ανάδυση των κοινωνικών αναπαραστάσεων προκαλεί η ευρεία διάχυση μίας πληροφορίας και η εστίαση της προσοχής του υποκειμένου στη διαχυμένη πληροφορία. Όταν συντρέχουν αυτές οι κοινωνικές συνθήκες, διαμορφώνεται ανάγκη του υποκειμένου να καταλήξει σε ένα συμπέρασμα ώστε να συντονισθούν η ανοίκεια πληροφορία και οι ενέργειές του, καθώς και η επικοινωνία του. Αλλά στη φυσική σκέψη, σε αντιδιαστολή με την τυπική ή επιστημονική σκέψη, το συμπέρασμα κατέχει περιβλεπτή θέση. Ο προσανατολισμός της κρίσης δεν είναι απόρροια της λογικής σύνδεσης, αλλά αντίθετα την καθορίζει. Στη φυσική σκέψη, η κρίση προσανατολίζεται σε αφομοίωση της πληροφορίας κατά τρόπο ώστε να μην υπονομεύεται κοινωνιοψυχολογικά το υποκείμενο. Τη διανοητική δραστηριότητα που αποσκοπεί στη διάσωση του συμπεράσματος υποστηρίζουν η αρχή της αναλογίας, δηλαδή της ομαδοποίησης των αντικειμένων σε κατηγορίες προσαρμοσμένες στις ανάγκες του υποκειμένου και η αρχή της αποκατάστασης της γνωστικής δραστηριότητας στο πεδίο της οργάνωσης του λόγου. Έτσι, η εκλογικευτική λειτουργία της κοινωνικής σκέψης εξυπηρετεί επιταγές της κοινωνικής συμπεριφοράς και εμφανίζεται κάτω από συγκεκριμένες και εντοπίσιμες συνθήκες.

Η δόμηση μίας κοινωνικής αναπαράστασης εξαρτάται από την κοινωνιοψυχολογική ταυτότητα των υποκειμένων (εισοδηματική κατάσταση, μορφωτικό επίπεδο, ηλικία, φύλλο κ.ο.κ.) και από τις επικρατούσες «κοινωνικές αξίες»⁸⁹. Οι παράγοντες αυτοί αντικατοπτρίζονται στις (τρεις) διαστάσεις της κοινωνικής αναπαράστασης: την πληροφορία, τη στάση και το αναπαραστασιακό πεδίο. Η πληροφορία αφορά την ποσότητα και την ποιότητα της γνώσης, η στάση εκφράζει το θετικό ή αρνητικό προσανατολισμό του υποκειμένου προς το αντικείμενο της αναπαράστασης και το αναπαραστασιακό πεδίο δηλώνει την οργάνωση του περιεχομένου της. Η στάση επικαθορίζει τις δύο άλλες διαστάσεις (Moscovici, 1999, σελ. 77).

Η κοινωνική αναπαράσταση είναι η νοητική ανοικοδόμηση ενός αντικειμένου από ένα υποκείμενο. Η δομή της εμφανίζει δύο αδιαχώριστες όψεις, την απεικονιστική και τη συμβολική, έτσι ώστε στην κοινωνική αναπαράσταση κάθε απεικόνιση έχει ένα νόημα και κάθε νόημα έχει μία απεικόνιση (Moscovici, ο.π., σελ. 77). Με την κοινωνική αναπαράσταση το αντικείμενο εγγράφεται στην πραγματικότητα του υποκειμένου και ταυτόχρονα ερμηνεύεται ή, διαφορετικά διατυπωμένο, το αναπαριστώμενο υποβάλλεται σε αντικειμενοποίηση και επικέντρωση. Η αντικειμενοποίηση μεταφέρει το αντικείμενο

⁸⁹ Χρησιμοποιούμε τον ιδεολογικής προέλευσης όρο καταχρηστικά.

της αναπαράστασης στο πεδίο του είναι καθιστώντας το συγκεκριμένο και η επικέντρωση το οριοθετεί σε εκείνο του *πράττειν* περιορίζοντάς το στα κύρια στοιχεία του (Moscovici, ο.π., σελ. 184).

Οι περισσότερες από τις γνώσεις που έχει ένα άτομο δεν έχουν αποκτηθεί με άμεσο τρόπο αλλά με τη διαμεσολάβηση τρίτων, χωρίς να μπορούν να επιβεβαιωθούν εμπειρικά από το ίδιο. Οι έμμεσες γνώσεις είναι το ίδιο οικείες στο άτομο όπως οι άμεσες, σαν να έχουν και αυτές προκύψει από τις αισθήσεις του ή από τη νόησή του. Έτσι, το άτομο ερμηνεύει κοινωνικά και φυσικά φαινόμενα που δεν παρατηρεί το ίδιο και παρατηρεί φαινόμενα που είναι ερμηνεύσιμα από τρίτους. Όμως, οι έμμεσες γνώσεις είναι στην πραγματικότητα ένα δευτερογενές, ένα επεξεργασμένο προϊόν. Η επεξεργασία μίας συνεκτικής ενόρασης της πραγματικότητας επί τη βάση στοιχείων που ποικίλουν, έχει, ψυχολογικά και κοινωνικά, αποφασιστική σημασία. Η θέση του ατόμου, αναφέρει ο Moscovici (ο.π., σελ. 23), είναι ανάλογη εκείνης του ασθενούς, ο οποίος, αφού απευθύνθηκε σε ειδικούς και κοίταξε τις ακτινογραφίες και τα δυσνόητα αποτελέσματα των εργαστηριακών αναλύσεων, καλείται να κατανοήσει για να συμπεράνει τι του συμβαίνει. Το άτομο προσεγγίζει αυτό που έρχεται από έξω αποκομμένο από το ειδικό του πλαίσιο και για να το αφομοιώσει επανασυνδέει τις δομές του και αναμορφώνει τα στοιχεία του στο πλαίσιο των οικείων στο ίδιο εννοιών, αξιών και κανόνων. Με άλλα λόγια, το άτομο αναπαράγει την ανοίκεια πληροφορία. Έτσι, η λειτουργία των κοινωνικών αναπαραστάσεων είναι συστατική της πραγματικότητας, της μόνης πραγματικότητας που, εν τέλει, προσλαμβάνουμε.

Την ενεργητική συμμετοχή του υποκειμένου στην αναπαραγωγή του αντικειμένου της αναπαράστασης επιτρέπει η ασυνέχεια της γνώσης. Η πρόσληψη της ασυνέχειας της γνώσης ως απίσχανσης της λογικής, οδηγεί στη «διαπίστωση» ότι η γνώση διαστρεβλώνεται ή εκλαϊκεύεται. Όμως, όπως παρατηρεί ο Moscovici (1999, σελ. 29), η ασυνέχεια είναι ακριβώς η αναγκαία συνθήκη για την εισδοχή κάθε ειδικής γνώσης στο πεδίο της ευρύτερης κοινωνίας, δηλαδή για την κοινωνικοποίησή της. Η ανάστροφη όψη της ασυνέχειας είναι η επικοινωνία της γνώσης. Βέβαια, η επικοινωνία δεν περιορίζεται στη μετάδοση των αρχικών μηνυμάτων της πηγής, στη μεταβίβαση αμετάβλητων πληροφοριών. Μεταφράζει, ερμηνεύει, συνδυάζει, παρομοιάζει, προσαρμόζει, διαφοροποιεί κ.ο.κ.. Η επικοινωνία παρεισφρεί ανάμεσα στην έννοια και την αντίληψη, στην απεικόνιση και τη σημασία. Το κοινωνικό υποκείμενο συνδέει τη νέα πληροφορία με το αποθηκευμένο υλικό που διαθέτει. Το αναπαριστώμενο αντικείμενο παύει να υφίσταται καθεαυτό, μετασχηματίζεται και μετασχηματίζει έτσι ώστε

μεταλλάσσεται σε ένα ισοδύναμο των αντικειμένων και των εννοιών στις οποίες αντιστοιχεί, μέσω των σχέσεων και των συνδέσμων που εγκαθιδρύονται. Η διαφορά στην πρόσληψη της ασυνέχειας συνεπάγεται και διαφορά στην αντιμετώπισή της. Η τριαδική προσέγγιση επιτρέπει να καταδειχθεί ότι στη φυσική σκέψη η απουσία αντίφασης έχει δευτερεύοντα ρόλο όχι επειδή ο μέσος άνθρωπος έχει αμβλεία λογική, αλλά επειδή το επιτρέπει ο συμβολισμός, όπως άλλωστε συμβαίνει και στα αποφθέγματα, τις αφηγήσεις και τις εικόνες που απολαύουν διαχρονικής παρουσίας και υπερτοπικότητας.

Η κοινωνική αναπαράσταση δεν είναι, επομένως, μία απλή αντανάκλαση της πραγματικότητας, είναι μία σημαίνουσα οργάνωσή της (Abric, 1994α/1996, σελ. 51). Η κοινωνική αναπαράσταση είναι ένα κοινωνιογνωστικό σύστημα στο οποίο ο κοινωνικός συνθέτης επιτρέπει την ενσωμάτωση του ά-λογου (ή αν-ορθολογικού) δίπλα στο έλλογο (ή ορθολογικό) που συνεπάγεται ο γνωστικός συνθέτης. Κατά τον Abric (ο.π., σελ. 54-57), η αναπαράσταση επιδρά δραστικά στη δυναμική των κοινωνικών σχέσεων, επειδή επιτρέπει την κατανόηση και εξήγηση της πραγματικότητας και, ειδικότερα, διευκολύνει την επικοινωνία παρέχοντας κοινό πλαίσιο αναφοράς (*γνωστική λειτουργία*), εκφράζει και ενδυναμώνει την κοινωνική δομή της ομάδας (*λειτουργία ταυτότητας*), ερμηνεύει την κατάσταση, παρέχει προβλέψεις και υποδηλώνει το θεμιτό ή το ανεκτό (*λειτουργία προσανατολισμού συμπεριφοράς ή αιτιολογική λειτουργία*), ενώ παράλληλα δικαιολογεί τη συμπεριφορά της ομάδας (*δικαιολογητική λειτουργία*). Κάθε αναπαράσταση είναι οργανωμένη γύρω από έναν *κεντρικό πυρήνα* (ή δομημένο πυρήνα), ο οποίος σηματοδοτεί τα περιφερειακά στοιχεία και καθορίζει το είδος των δεσμών μεταξύ τους (Abric, ο.π., σελ. 61-65). Ο πυρήνας αποτελεί το σταθερό στοιχείο της αναπαράστασης, έτσι ώστε δύο αναπαραστάσεις είναι διαφορετικές μόνο όταν οργανώνονται γύρω από διαφορετικούς κεντρικούς πυρήνες. Τα περιφερειακά στοιχεία συγκεκριμενοποιούν την κοινωνική κατάσταση στην οποία παράγεται η αναπαράσταση, προσαρμόζουν την αναπαράσταση στην εξέλιξη του περιβαλλοντικού πλαισίου και, λειτουργώντας αμυντικά, αφομοιώνουν την αντίθεση.

Σχετικά με τη σχέση μεταξύ των αναπαραστάσεων και των κοινωνικών πρακτικών, υποστηρίζεται ότι αυτές γεννώνται ταυτόχρονα και ότι η υπερίσχυση της μίας ή της άλλης, ανά περίπτωση, εξαρτάται από το βαθμό αυτονομίας του υποκειμένου, καθώς και το βαθμό εμπλοκής στοιχείων που είναι ισχυρά συνδεδεμένα με συναισθήματα ή με τη συλλογική μνήμη (Abric 1994β/1996, Flament, 1994α/1996). Ειδικότερα, σε μία συναισθηματικά και ιδεολογικά φορτισμένη κατάσταση οι αναπαραστάσεις καθορίζουν

τις πρακτικές. Η δυναμική των αναπαραστάσεων είναι, γενικά, ανάλογη της πολυπλοκότητας ή του διλημματικού χαρακτήρα της περίπτωσης. Όταν τα υποκείμενα ενέχονται σε πρακτικές που επιβάλλονται είτε από το κοινωνικό περιβάλλον είτε από την εξουσία, αλλά τα ίδια προσλαμβάνουν την κατάσταση ως αναστρέψιμη, η αντιδιαστολή της αναπαράστασης με τις πρακτικές προκαλεί το μετασχηματισμό μόνο των περιφερειακών της στοιχείων. Όταν όμως η περίπτωση θεωρείται μη αναστρέψιμη, οι πρακτικές μετασχηματίζουν την αναπαράσταση είτε προοδευτικά, με ή χωρίς αντίσταση, είτε άμεσα με ρήξη του πυρήνα της.

Όπως προαναφέρθηκε, η κοινωνική αναπαράσταση είναι η πρόσληψη ενός αντικειμένου από μία ομάδα που αποτυπώνει τους πραγματικούς όρους ύπαρξης της ομάδας, καθώς και τις ανάγκες της. Δηλαδή, η προσθήκη του επιθετικού προσδιορισμού «κοινωνική» στο ουσιαστικό «αναπαράσταση» δεν αιτιολογείται μόνο από το ότι η αναπαράσταση αποτελεί μία διάσταση της κοινωνικής ομάδας, αφού άλλωστε κάθε αναπαράσταση είναι κοινωνική⁹⁰ για τον ίδιο λόγο, δεν αρκεί ούτε η κοινωνική διαδικασία της παραγωγής της· ο προσδιορισμός «κοινωνική» δικαιολογείται, κυρίως, από τη λειτουργικότητα της αναπαράστασης, η οποία αντιστοιχεί στην ανάγκη διαμόρφωσης συμπεριφορών ή ενοράσεων κοινωνικά προσαρμοσμένων στη γνώση της πραγματικότητας (Moscovici, 1999, σελ. 81). Η κοινωνική αναπαράσταση δεν επιχειρεί να προωθήσει αρμόζουσες κοινωνικές συμπεριφορές, όπως συμβαίνει με την επιστήμη και την ιδεολογία, όμως επιτυγχάνει την εσωτερικευση της νέας γνώσης, στο μέτρο που είναι η ίδια κοινωνικά προσαρμοσμένη, δηλαδή εγγεγραμμένη στο πεδίο συγκεκριμένων κοινωνικών σχέσεων, αλλά και επειδή επιτρέπει την έκφραση πλήθους κοινωνικών συγκρούσεων (Moscovici, ο.π., σελ. 82).

Η κοινωνική αναπαράσταση αντικατοπτρίζει και υποστηρίζει την κοινωνική δομή του υποκειμένου της στη σημασία του αναπαριστώμενου αντικειμένου, η οποία καθίσταται αδιαχώριστη και εναλλάξιμη με την έννοια του αντικειμένου. Μεταξύ της έννοιας και της σημασίας εγκαθιδρύεται, με την αναπαράσταση, μία επικοινωνία τέτοια ώστε η μία διεισδύει στην άλλη, μετασχηματίζοντας την κοινή τους ουσία. Και καθόσον η κοινωνική αναπαράσταση επικοινωνεί τη δομή του υποκειμένου της σε σχέση με το αντικείμενο, η αναπαράσταση προσφέρεται για την επικοινωνία του υποκειμένου με τρίτους, το δε σύνολο των κοινωνικών του αναπαραστάσεων αποτελεί το πλαίσιο της επικοινωνίας⁹⁰ του (Moscovici, ο.π., σελ. 31).

⁹⁰ Στο μέτρο που κάθε κοινωνική ομάδα οργανώνει τις κοινωνικές αναπαραστάσεις της στο πλαίσιο των κοινωνικών της σχέσεων, στο οποίο εμπλέκονται οι στόχοι της ομάδας και οι γενικές

Η θεωρία των κοινωνικών αναπαραστάσεων αποτυπώνει και αναδεικνύει το κοινωνιοψυχολογικό βλέμμα στη μελέτη των κοινωνικών φαινομένων, στο μέτρο που η σχέση του υποκειμένου με το αντικείμενο προσεγγίζεται ως μία ουσιαστική διάσταση του κοινωνικού χώρου και ερμηνεύεται μέσα σε αυτό το πλαίσιο. Ωστόσο, η επεκτατικότητα που χαρακτήρισε την ερμηνευτική ισχύ της θεωρίας των κοινωνικών αναπαραστάσεων είχε ως συνέπεια τη θεωρητική της στασιμότητα. Έτσι, παραμένει θεωρητικά ανεπεξέργαστη η συνάρθρωση των κοινωνικών αναπαραστάσεων με άλλες γνωστικές δομές, όπως οι κοινωνικές στάσεις ή η ιδεολογία. Επίσης, είναι συγκεχυμένο το ζήτημα των ορίων αντίστασης της κοινωνικής αναπαράστασης -ή οποία έχει οριστεί ως ανοιχτό σύστημα- στην αλλαγή.

3. Η κοινωνική ταυτότητα

Κατά τους Tajfel & Turner (1979), η αυτοθεώρηση του ατόμου συναρτάται με τη διαφοροποίηση της ομάδας (ή των ομάδων) υπαγωγής του από άλλες ομάδες. Καθεαυτή η κοινωνική ταυτότητα του ατόμου, δηλαδή η σημαίνουσα για το ίδιο υπαγωγή του σε μία κοινωνική ομάδα συνεπάγεται τη διομαδική διάκριση υπέρ της ομάδας υπαγωγής.

Η κοινωνική ταυτότητα του ατόμου συνδέεται με την κοινωνική κατηγοριοποίηση, δηλαδή την κατάτμηση του κοινωνικού περιβάλλοντος σε ομαδοποιήσεις στοιχείων του που είναι όμοια ή ισοδύναμα ως προς τη σχέση τους με τις ενέργειες, τις προθέσεις ή τις στάσεις του ατόμου (Tajfel, 1981, σελ. 254). Η κατηγοριοποίηση είναι μία σημασιολογική δομή που επιτρέπει στο άτομο να οικειοποιείται γρήγορα πληροφορίες, με τίμημα τη σχηματοποίηση. Η ίδια ενεργοποιεί μία τάση επαναδόμησης των στοιχείων κάθε κατηγορίας, κατά τρόπο ώστε αυτά να καταστούν περισσότερο σύμφωνα μεταξύ τους (Tajfel, ο.π., σελ. 63-69). Η επίταση των προσλαμβανόμενων ομοιοτήτων εμφανίζεται στις κατηγοριοποιήσεις του φυσικού αλλά και του κοινωνικού περιβάλλοντος. Βέβαια, οι γνωστικές κατηγορίες δεν είναι απλές ανανακλάσεις φυσικών μοντέλων, αλλά αποτελούν καθιερωμένες δομές που επηρεάζουν την πρόσληψη και την ερμηνεία των νέων πληροφοριών. Εμπειρικές μελέτες έδειξαν ότι όταν είναι γνωστή η κατηγοριακή υπαγωγή των ατόμων, τα άτομα που ανήκουν στην

πτεποϊθήσεις, η μελέτη της επικοινωνίας και η μελέτη της ιδεολογίας αποτελούν τα κύρια αντικείμενα της κοινωνικής ψυχολογίας (Moscovici, 1999, σελ. 31-33 & 84-85).

ίδια κοινωνική κατηγορία προσλαμβάνεται, όσον αφορά συγκεκριμένα κριτήρια, όπι είναι περισσότερο όμοια μεταξύ τους και, αντίστροφα, τα άτομα που ανήκουν σε διαφορετικές κατηγορίες θεωρούνται περισσότερο διαφορετικά μεταξύ τους (Tajfel, 1981, σελ. 114-116). Όμως, η επίταση των ομοιοτήτων στο πλαίσιο κάθε κατηγορίας και των διαφορών μεταξύ των κατηγοριών εμφανίζεται και σε διαστάσεις οι οποίες δεν αποτελούν τα αρχικά κριτήρια κατηγοριοποίησης. Δεν πρόκειται, σύμφωνα με τον Tajfel, για απλή αντιληπτική υπερεκτίμηση των υποκειμενικά υπολογιζόμενων διαφορών αλλά για συστηματική διεύρυνση των διαφορών, ανάλογα με τη σημαντικότητα που οι συγκεκριμένες διαστάσεις έχουν για τα συγκεκριμένα άτομα. Τα άτομα, βέβαια, δεν επινοούν τις κοινωνικές αξίες ούτε οικοδομούν συστήματα κατηγοριοποιήσεων σε κοινωνικό κενό, μπορούν όμως να επιλέξουν μεταξύ των στοιχείων που παρέχει το περιβάλλον. Και στο μέτρο που η επιλογή αυτή συνδέεται με την υπαγωγή του ατόμου σε συγκεκριμένη κοινωνική ομάδα ή ομάδες, η γνωστική συστηματοποίηση του περιβάλλοντος είναι μία αλλά όχι η μοναδική λειτουργία της κατηγοριοποίησης (Tajfel, 1981, σελ. 150-154).

Η θεωρία της κοινωνικής ταυτότητας (Tajfel & Turner, 1979) υποστηρίζει ότι η συμβολική σκέψη στην περίπτωση της ομάδας δεν ενεργοποιείται μόνο από την υψηλή αξία που τα μέλη της αποδίδουν στη συνεργασία αλλά και από τη λειτουργικά αυτόνομη συναισθηματική σημασία της υπαγωγής στην ομάδα, η οποία είναι ανεξάρτητη από τους λόγους σύστασης της ομάδας αυτής. Κατά συνέπεια, η συμβολική διάσταση της κοινής υπαγωγής στην ομάδα (*ταύτιση*) είναι σημαντική για τη λειτουργία της ομάδας αλλά και για τις σχέσεις της με άλλες ομάδες. Η ταύτιση με την ομάδα έχει καθοριστική σημασία τόσο για τις πρακτικές των μελών της ομάδας όσο και για την κοινωνική τους σκέψη. Η ίδια ως παραγωγός σκέψεων και ιδεών και ως πεδίο κοινωνιοψυχολογικής δράσης παρεμβαίνει στη δημιουργία, ανασταυαγωγή και λειτουργία της ομάδας. Οι κανονιστικού επιπέδου συνέπειες της υπαγωγής σε μία ομάδα είναι πολύπλευρες (αποδοχή των ομαδικών κανόνων, σύγκλιση για τον αποδεκτό τρόπο συμπεριφοράς κ.λπ.) και ιδιαίζόντως ισχυρές. Οι ομοιομορφίες της συμπεριφοράς των μελών μίας κοινωνικής ομάδας που δεν απορρέουν από τις κατά σύμβαση υποχρεώσεις τους είναι προϊόν ακριβώς της ταύτισής τους με την ομάδα και αντανακλούν τις πεποιθήσεις τους για τη θεμιτή συμπεριφορά του μέλους σε διάφορες κοινωνικές περιστάσεις.

Το άτομο -τουλάχιστον στις δυτικού τύπου κοινωνίες- επιδιώκει συστηματικά τη θετική πρόσληψη ή εικόνα του εαυτού του και, συνακόλουθα, τείνει να διακρίνει υπέρ των κοινωνικών ομάδων που συμμετέχουν στην κοινωνική του ταυτότητα. Στο μέτρο δε που

η ομάδα υπαγωγής μπορεί να συγκριθεί με κάποια άλλη ομάδα σε μία ευρεία κλίμακα διαστάσεων, είναι πάντοτε εφικτό να εμφανίζεται η ομάδα υπαγωγής ως υπέρτερη σε μία ή περισσότερες διαστάσεις του κοινωνικού συστήματος.

Η εγκαθίδρυση της θετικής διακριτότητας της ομάδας υπαγωγής μέσα από την απόδοση θετικών χαρακτηριστικών στην ίδια έναντι άλλων ομάδων, εντείνεται σε περιστάσεις διομαδικής σύγκρουσης. Αλλά η σύγκρουση, παρατηρούν οι Tajfel & Turner (1979), δεν αποτελεί αναγκαία προϋπόθεση για να αξιώνεται η θετική διακριτότητα της ομάδας υπαγωγής. Όπως διαπίστωσαν ο Tajfel και οι συνεργάτες του, όταν διερεύνησαν τις προϋποθέσεις που απαιτούνται κατ' ελάχιστον για να προκληθεί εύνοια υπέρ της ομάδας υπαγωγής, η κοινωνική κατηγοριοποίηση που βασίζεται σε πρόχειρα ή επουσιώδη κριτήρια για τη διαίρεση ενός πληθυσμού σε ομάδες είναι ικανή να προκαλέσει διάκριση υπέρ της ομάδας υπαγωγής (*ελάχιστο διομαδικό υπόδειγμα*)⁹¹. Οι έρευνες του ελάχιστου διομαδικού υποδείγματος δημιούργησαν μία «κενή» πειραματική συνθήκη, την οποία τα υποκείμενα έπρεπε να εμποτίσουν με κάποιο νόημα –όπως άλλωστε κάνουν σε κάθε πειραματική περίπτωση. Τα υποκείμενα νοηματοδότησαν την περίπτωση υιοθετώντας μία στρατηγική δράσης η οποία εισήγαγε διαφορές μεταξύ της ομάδας υπαγωγής και της άλλης ομάδας. Ο Tajfel ερμήνευσε το εύρημα της θετικής διάκρισης⁹² της ομάδας υπαγωγής από την άλλη ομάδα ως δημιουργία ταυτότητας σε μία κενή κατάσταση και συμπέρανε ότι η κοινωνική κατηγοριοποίηση συνδέεται με το εύρημα αυτό. Ταυτόχρονα, επεσήμανε ότι η σύνδεση δεν είναι άμεση και ότι η κοινωνική κατηγοριοποίηση, στο μέτρο που διαποτίζεται από την ανάγκη θετικής αυτοθεώρησης και, παράλληλα, αντανακλά τις κυρίαρχες αξίες και αναπαραστάσεις του κοινωνικού πεδίου, δεν αποτελεί μία αμιγώς λογικοαναλυτική διαδικασία (Tajfel, 1981, σελ. 271).

Κατά τους Tajfel & Turner (1979), η κοινωνική συμπεριφορά μπορεί να προβληθεί σε ένα συνεχές του οποίου το ένα άκρο αντιστοιχεί στην αμιγώς διαπροσωπική συμπεριφορά και το άλλο άκρο στην αμιγώς διομαδική. Το πρώτο άκρο είναι θεωρητικό με την έννοια ότι δεν εντοπίζονται εφαρμογές του στην κοινωνική πραγματικότητα, αφού κάθε κοινωνική αλληλεπίδραση επηρεάζεται, έστω ελάχιστα, από την υπαγωγή καθενός

⁹¹ Βλ. Doise, 2005, σελ. 172-176.

⁹² Ειδικότερα, διαπιστώθηκε ότι, όταν τα υποκείμενα μπορούν να διαλέξουν ανάμεσα σε μία στρατηγική που δίνει σε απόλυτη αξία το μέγιστο κέρδος τόσο στα μέλη της δικής τους ομάδας όσο και στα μέλη της άλλης ομάδας, και σε μία στρατηγική που, ενώ σε απόλυτη αξία δίνει λιγότερα στη δική τους ομάδα, της δίνει περισσότερα από ό,τι στα μέλη της άλλης ομάδας, τότε μειώνουν σε απόλυτη αξία το κέρδος των μελών της δικής τους ομάδας με σκοπό να κερδίσουν σχετικά περισσότερα από ό,τι

σε ένα πλήθος κοινωνικών κατηγοριών ή κοινωνικών ομάδων, κάθε μία από τις οποίες συνδέεται με κάποιες γενικές αναμονές σκέψης και συμπεριφοράς. Το άλλο άκρο του συνεχούς είναι λιγότερο αφηρημένο, καθώς μπορεί να διακριθωθούν αμιγώς διομαδικές περιστάσεις, όπως η κατάσταση κατά την οποία οι στρατιώτες μίας μονάδας μάχονται χωρίς να αντικρίζουν τους στρατιώτες του αντίπαλου στρατού ή η σύγκρουση μεταξύ των εκπροσώπων δύο μερών κατά τη διάρκεια διαπραγματεύσεων.

Στο μέτρο που σχεδόν όλες οι κοινωνικές περιστάσεις βρίσκονται μεταξύ των δύο άκρων του συνεχούς, η συμπεριφορά προς το μέλος της ενδοομάδας ή της εξωομάδας επηρεάζεται καίρια από το εάν η κατάσταση προσλαμβάνεται ως ευρισκόμενη πλησιέστερα στο διαπροσωπικό ή το διομαδικό άκρο. Η συμπεριφορά προς τα μέλη της εξωομάδας είναι σε μεγάλη έκταση ανεξάρτητη από τις διατομικές διαφορές στην ενδοομάδα αλλά και από τις διαπροσωπικές σχέσεις των υποκειμένων που αλληλεπιδρούν ως μέλη ομάδων, καθώς και από τις προσωπικές στάσεις των υποκειμένων κατά τη διάρκεια της αλληλεπίδρασης. Σε μία άλλη περίπτωση, η αλληλεπίδραση των ίδιων υποκειμένων μπορεί να βρίσκεται κοντά στο διαπροσωπικό άκρο του συμπεριφοριστικού συνεχούς. Η γνωστική κατηγοριοποίηση κάποιου ως μέλους μίας εξωομάδας δε συνεπάγεται ότι η αλληλεπίδραση με τον ίδιο θα είναι κατ' ανάγκη διομαδικού επιπέδου. Όμως, όσο πλησιέστερα στο διομαδικό άκρο του *continuum* θεωρούν τα μέλη μίας ομάδας ότι βρίσκεται μία κοινωνική κατάσταση, τόσο μεγαλύτερη ομοιομορφία εμφανίζει η συμπεριφορά τους προς την εξωομάδα και τόσο περισσότερο αντιμετωπίζουν τα μέλη της εξωομάδας ως αδιαφοροποίητα μεταξύ τους. Η θεωρία της κοινωνικής ταυτότητας⁹³ συνοψίζεται σε τρεις βασικές αρχές: τα άτομα επιδιώκουν να αποκτήσουν (ή να διατηρήσουν) θετική κοινωνική ταυτότητα προκειμένου να διαφυλάξουν τη θετική αυτοπρόσληψή τους: η κοινωνική ταυτότητα των μελών μίας ομάδας δεν μπορεί να είναι πάντοτε θετική, αφού η ενδοομαδική μεροληψία έχει όριο την υπαρκτή (και ευρύτερα αποδεκτή) κοινωνική πραγματικότητα: όταν η κοινωνική ταυτότητα δεν είναι θετική ή όταν η θετική ταυτότητα της ομάδας απειλείται, τα μέλη της ομάδας προσφεύγουν σε μία στρατηγική αντιμετώπισης της κατάστασης.

τα μέλη της άλλης ομάδας. Πρόκειται για ένα εκπληκτικό αποτέλεσμα του πειράματος αυτού, γράφει ο Doise (ο.π., σελ. 172).

⁹³ Οι Tajfel & Turner προσδιόρισαν την κοινωνική ταυτότητα ως το τμήμα της αυτοθεώρησης ενός ατόμου που προέρχεται από τις κοινωνικές κατηγορίες στις οποίες το ίδιο θεωρεί ότι υπάγεται (Tajfel & Turner, 1979, σελ. 40). Μεταγενέστερα, ο Tajfel έδωσε έναν πιο συγκεκριμένο ορισμό στην κοινωνική ταυτότητα, καθώς την προσδιόρισε ως το τμήμα της αυτοθεώρησης ενός ατόμου που απορρέει από τη γνώση του ότι αποτελεί μέλος μίας κοινωνικής ομάδας (ή ομάδων) από κοινού με την αξιολόγηση και τη συναισθηματική σημασία της συγκεκριμένης υπαγωγής (Tajfel, 1981, σελ. 255).

Ειδικότερα, οι στρατηγικές αντιμετώπισης μίας αρνητικής (ή μίας απειλούμενης θετικής) κοινωνικής ταυτότητας είναι η *ατομική κινητικότητα*, δηλαδή η αποχώρηση του μέλους από την ομάδα, ο *κοινωνικός ανταγωνισμός*, δηλαδή ο έμπρακτος ανταγωνισμός -που μπορεί να οδηγήσει σε σύγκρουση- με την εξωομάδα και η *κοινωνική δημιουργικότητα*. Η κοινωνική δημιουργικότητα συνίσταται στην επιδίωξη της θετικής διακριτότητας της ομάδας υπαγωγής είτε μέσα από την επιλογή μίας νέας, πλεονεκτικής για την ομάδα διάστασης διομαδικής σύγκρισης είτε μέσα από την επανερμηνεία των αρνητικών χαρακτηριστικών της ομάδας ως θετικών είτε μέσα από την αντικατάσταση της ομάδας σύγκρισης με άλλη ομάδα, η σύγκριση με την οποία ευνοεί την ομάδα υπαγωγής. Η επιλεξιμότητα μίας ή περισσότερων στρατηγικών καθορίζεται κάθε φορά από το συγκεκριμένο κοινωνικό πλαίσιο. Γενικά, όταν προσλαμβάνεται ότι τα διομαδικά όρια είναι μη διαπερατά, αποτρέπεται η ατομική κινητικότητα και εάν προσλαμβάνεται ότι οι δομικές κοινωνικές διαφορές στην κατανομή των πόρων είναι σταθερές και ταυτόχρονα θεμιτές, αποθαρρύνεται ο κοινωνικός ανταγωνισμός.

Ο Tajfel επεσήμανε τη σπουδαιότητα του κοινωνικού πλαισίου, αλλά δεν προέβη ο ίδιος σε περαιτέρω αναλύσεις. Στη συνέχεια, οι ερευνητές στο πεδίο της κοινωνικής ταυτότητας παραμέλησαν⁹⁴ τη μελέτη του κοινωνικού συνθέτη της κοινωνικής κατηγοριοποίησης, με συνέπεια η διομαδικού επιπέδου συμπεριφορά να εμφανίζεται ως παραγωγή μίας αμιγώς γνωστικού τύπου κοινωνικής κατηγοριοποίησης και, συνακόλουθα, της ταύτισης με την ομάδα. Με άλλα λόγια, οι πειραματικές έρευνες των διομαδικών σχέσεων εμφανίζουν μία αντιστοιχηση με το ελάχιστο διομαδικό υπόδειγμα, δηλαδή μία τάση διάκρισης των ομάδων με κριτήριο που δεν απεικονίζει διαφορά που καθεαυτή έχει μία ιδιαίτερη σημασία για τα υποκείμενα. Έτσι, η θεωρία της κοινωνικής ταυτότητας δεν καταφέρνει να αναδείξει το άτομο ως κοινωνικό υποκείμενο (Παπαστάμου, 2001β, σελ. 58 & 179).

Σε αντίθεση με την προαναφερθείσα τάση, ορισμένοι ερευνητές των διομαδικών σχέσεων προσεγγίζουν την ομάδα ως τόπο συνάρθρωσης του κοινωνικού και του ψυχολογικού. Εξέχουσα θέση μεταξύ των εν λόγω ερευνητών κατέχει ο Doise, ο οποίος, μαζί με τους συνεργάτες του, αφενός, μελέτησε την κοινωνική αναπαράσταση των μελών της ομάδας για την αντίπαλη ομάδα (1969, 1972-1973)⁹⁵ και, αφετέρου, εισήγαγε στη μελέτη των διομαδικών σχέσεων, ως ανεξάρτητη μεταβλητή, την

⁹⁴ Έτσι, ο Tajfel, αν και δεν μπορεί να θεωρηθεί υπεύθυνος για τους αναγωγισμούς που συντελέστηκαν προς την κατεύθυνση μίας ατομικής κοινωνικής ψυχολογίας, προσέφερε άλλοθι σε ερευνητές λιγότερο επιφυλακτικούς από τον ίδιο.

(πραγματική) κοινωνική θέση των υποκειμένων (1979)⁹⁶. Οι έρευνες του Doise έδειξαν ότι οι κοινωνικές αναπαραστάσεις προβλέπουν και προνοούν ενεργά την έκβαση των σχέσεων που εγκαθιδρύονται μεταξύ των κοινωνικών ομάδων, δηλαδή έχουν μία αυτοπραγματώσιμη επένεργεια. Παράλληλα, επιβεβαίωσαν ότι τα μέλη της ομάδας εμφανίζουν γενικά μεροληψία υπέρ της ομάδας υπαγωγής τους, όμως αποσαφήνισαν ότι η μεροληψία εντείνεται όταν η ομάδα υπαγωγής υπερέχει αισθητά της ομάδας με την οποία συσχετίζεται κατά την πειραματική διαδικασία. Αντίθετα, όταν είναι πρόδηλο ότι η ομάδα υπαγωγής υπολείπεται, το φαινόμενο της ενδοομαδικής εύνοιας αμβλύνεται ή και αντιστρέφεται (οι γυναίκες αναγνωρίζουν ως υπέρτερους τους άνδρες, οι σπουδαστές τεχνικής σχολής τους σπουδαστές κολεγίου κ.λπ.).

Η κατανόηση των διαδικασιών κατηγοριοποίησης είναι, αναμφίβολα, χρήσιμη για την προσέγγιση της κοινωνικής σκέψης. Ωστόσο, δεν μπορεί να παραμελείται ότι στην κοινωνική κατηγοριοποίηση εμπλέκονται οι υπαρκτές και σημαντικές διαφοροποιήσεις μεταξύ των κοινωνικών ομάδων. Ακριβώς η αξιολογική⁹⁷ λειτουργία της κοινωνικής κατηγοριοποίησης είναι εκείνη που ενεργοποιεί τις στάσεις, τις κοινωνικές αναπαραστάσεις και τις πρακτικές διάκρισης.

Ο Tajfel επεσήμανε (1981, σελ. 268) ότι οι μελέτες του ελάχιστου διομαδικού υποδείγματος «δεν ήταν υπό οποιαδήποτε έννοια κρίσιμα πειράματα· περισσότερο λειτουργούσαν ως “δεκανίκια” για την περαιτέρω διερεύνηση των παραγόντων που εμπλέκονται». Κατά τον ίδιο, η κοινωνιοψυχολογική ή η υποκειμενική όψη των διομαδικών σχέσεων δεν έχει επ’ ουδενί προτεραιότητα ή σημαντικότερη αιτιώδη παρέμβαση στη διαμόρφωση της κοινωνικής πραγματικότητας από τους κοινωνικούς, οικονομικούς, πολιτικούς και ιστορικούς παράγοντες. Άλλωστε, την κοινωνική πραγματικότητα την κατασκευάζουν τα άτομα με τις πρώτες ύλες που τους προσφέρει το κοινωνικό πλαίσιο στο οποίο εγγράφονται. Εκείνο που η θεωρία της κοινωνικής ταυτότητας υποστηρίζει είναι ότι η επίδραση των κοινωνιοψυχολογικών παραγόντων καθορίζεται μεν από τις (προ)υφιστάμενες κοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές σχέσεις, όμως οι κοινωνιοψυχολογικοί παράγοντες αποκτούν, στη συνέχεια, αυτόνομη

⁹⁵ Βλ. Παπαστάμου, 1989α (σελ. 198-200).

⁹⁶ Βλ. Παπαστάμου, 1989α (σελ. 208-218).

⁹⁷ Όπως επισημαίνει ο Παπαστάμου (2001γ, σελ. 279), η αποσιώπηση της αξιολογικής-κανονιστικής λειτουργίας της κοινωνικής κατηγοριοποίησης έχει και ιδεολογική διάσταση, επειδή επιτρέπει να εμφανίζονται οι πρακτικές διάκρισης (όπως η ξενοφοβία ή ο ρατσισμός) ως αναπόφευκτες συνέπειες της διαδικασίας της κατηγοριοποίησης. Με άλλα λόγια, το μοντέλο της κατηγοριοποίησης, όταν αποσιωπά ότι η κατηγοριοποίηση υπηρετεί την προστασία του συστήματος κοινωνικών αξιών, αναπαράγει το ίδιο ιδεολογία.

λειτουργία έτσι ώστε μπορούν να εκτρέψουν προς τη μία ή την άλλη κατεύθυνση την εξέλιξη των διομαδικών σχέσεων (Tajfel & Turner, 1979, σελ. 46).

Τη μονομέρεια των αναλύσεων στο πεδίο της θεωρίας της κοινωνικής ταυτότητας επεσήμανε και ο Turner (1999). Ωστόσο, ο ίδιος διατύπωσε -εν τω μεταξύ- τη *θεωρία της αυτοκατηγοριοποίησης*, η οποία εισήγαγε μία διάκριση μεταξύ της κοινωνικής ταυτότητας και της *προσωπικής ταυτότητας*, δηλαδή της αυτοθεώρησης με όρους προσωπικών ή ιδιοσυγκρασιακών χαρακτηριστικών (Turner, 1982). Στη θεωρία αυτή, το συμπεριφοριστικό *construunt* αντικαθίσταται από επίπεδα αυτοκατηγοριοποίησης, τα οποία διατάσσονται κατά τρόπο ώστε κάθε ανώτερο επίπεδο είναι πιο περιεκτικό ή περισσότερο αφηρημένο από τα κατώτερα επίπεδα π.χ. η αυτο-κατηγορία «επιστήμονας» είναι πιο περιεκτική από την αυτοκατηγορία «βιολόγος», η οποία με τη σειρά της είναι πιο περιεκτική από την αυτοκατηγορία «μοριακός βιολόγος». Η αυτοεικόνα που υιοθετεί το άτομο μία δεδομένη στιγμή είναι συνάρτηση της περίστασης, καθώς και της *εμφάνειας* ορισμένων κοινωνικών κατηγοριών που περιλαμβάνουν τον εαυτό. Ανάλογα με την περίσταση ορισμένες κατηγορίες είναι πιο έκδηλες στο κοινωνιοψυχολογικό πεδίο του ατόμου π.χ. ο κάτοικος της Αθήνας μπορεί να αυτοκατηγοριοποιηθεί ως Αθηναίος, Στερεοελλαδίτης, Έλληνας, Νοτιοευρωπαίος κ.ο.κ.. Ωστόσο, για την κατανόηση της διομαδικής συμπεριφοράς το επίπεδο της προσωπικής ταυτότητας και το επίπεδο της κοινωνικής ταυτότητας είναι τα πλέον σημαντικά (Turner, 1982, σελ. 20 & 21). Ο Turner υποστήριξε ότι η αυτοκατηγοριοποίηση -κατά την οποία η σημασία της κοινωνικής ταυτότητας αυξάνεται σε βάρος της σημασίας της προσωπικής ταυτότητας- μπορεί να οδηγήσει σε αποπροσωποποίηση της αυτοπρόσληψης και αυτοστερεοτύπηση (Turner, ο.π., σελ. 31-33). Η εμφατική κοινωνική κατηγοριοποίηση παράγει ενδοομαδικά και εξωομαδικά πρότυπα περισσότερο ακραία από το μέσο όρο των ατομικού επιπέδου θέσεων των μελών της ομάδας. Τα πολωτικά αυτά πρότυπα αποπροσωποποιούν τα μέλη της ομάδας και, με τη σειρά της, η αποπροσωποποίηση μετασχηματίζει την αυτοθεώρηση, την πρόσληψη των διομαδικών σχέσεων και τη συμπεριφορά του μέλους της ομάδας, που ελέγχονται πλέον από το ενδοομαδικό πρότυπο (*πληροφοριακή αναφορά*). Έτσι, οι μακροσκοπικές συνέπειες της αυτοκατηγοριοποίησης περιλαμβάνουν τη συμμόρφωση, την κοινωνική επιρροή, την ενδοομαδική αλληλεγγύη και τη στερεοτυπική σκέψη.

Εάν θεωρηθεί ότι η θεωρία της αυτοκατηγοριοποίησης αποτελεί συνέχεια της θεωρίας της κοινωνικής ταυτότητας, είναι σαφές ότι την απομάκρυνε⁹⁸ από τη θεωρητική παράδοση των διομαδικών σχέσεων. Λόγου χάριν, όπως παρατηρούν οι Postmes, Spears & Lea (1999), η θεωρία δεν εξετάζει το ενδεχόμενο να υπάρχουν ταυτίσεις διαχρονικές παρότι το κοινωνικό πεδίο ή τα συστήματα κοινωνικών πεποιθήσεων δεν αναδομούνται άμεσα.

4. Η κοινωνική επιρροή

Η κοινωνική συνύπαρξη συνεπάγεται την προσαρμογή και την ομοιομορφία, περικλείει όμως και την αντίθεση και τη διαφορά. Ωστόσο, ο Tajfel, όπως και άλλοι κοινωνικοί ψυχολόγοι, υποστήριξε ότι μολονότι η μελέτη των εξαιρέσεων παρουσιάζει επιστημονικό ενδιαφέρον, το κύριο έργο της κοινωνικής ψυχολογίας έγκειται στην κατανόηση των αιτίων της ομοιομορφίας (Tajfel, 1981, σελ. 14 & 15). Έτσι, οι κοινωνικές συγκρούσεις, η καινοτομία και η κοινωνική αλλαγή, αν και ήταν κοινωνικά, ιστορικά και πολιτικά υπαρκτές, επιστημονικά ορατές έγιναν μόλις το έτος 1967, όταν οι Faucheux και Mosconici απέδειξαν, πειραματικά, ότι μία μειονότητα η οποία υποστηρίζει με σταθερότητα και συνέπεια μία άποψη αντίθετη στην κυρίαρχη άποψη, μπορεί να επηρεάσει τον πληθυσμό-στόχο (Faucheux & Mosconici, 1967/1989β).

Οι έρευνες των φαινομένων κοινωνικής επιρροής μπορεί να ενταχθούν σε δύο θεωρητικά μοντέλα: το *λειτουργικό*, κύριος εκπρόσωπος του οποίου είναι ο Asch (1951/1989β) και το *γενετικό*, που οφείλει τη θεμελίωσή του στις εργασίες του Mosconici (1967, 1969, 1980, 1981 κ.λπ.). Το λειτουργικό μοντέλο διερευνά τις διαδικασίες χάρη στις οποίες η ομάδα επικυριαρχεί στο άτομο και η πλειοψηφία υποτάσσει τις μειονότητες (φαινόμενα *κοινωνικής συμμόρφωσης*), ενώ το γενετικό μελετά τους κοινωνιοψυχολογικούς μηχανισμούς που διέπουν την επιρροή μίας μειονότητας, καθώς και την αντίσταση του ατόμου στις πιέσεις της ομάδας υπαγωγής του (φαινόμενα *καινοτομίας*). Ο όρος *κοινωνική επιρροή* συγκεκριμενοποιείται, επομένως, στις διαδικασίες οι οποίες διέπουν τις τροποποιήσεις των αντιλήψεων, των εκτιμήσεων, της συμπεριφοράς κ.λπ. που παρατηρούνται (και μετρώνται με ειδικές τεχνικές) στο επίπεδο του ατόμου ή της ομάδας, καθώς και τους μετασχηματισμούς που προκαλεί η

⁹⁸ Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Tajfel κράτησε αποστάσεις από τη θεωρία της αυτοκατηγοριοποίησης, χαρακτηρίζοντάς την εν μέρει απλουστευτική (Tajfel, 1982α, σελ. 497).

γνώση του ατόμου ή της ομάδας για τις αντιλήψεις, τις εκτιμήσεις, τη συμπεριφορά κ.λπ. άλλων ατόμων ή ομάδων (Παπαστάμου & Μιούνη, 1983, σελ. 18).

Σύμφωνα με το λειτουργικό⁹⁹ μοντέλο, η προοπτική της δημόσιας αντίθεσης του ατόμου σε μία ομόφωνη πλειοψηφία προκαλεί αλλοιώσεις στις εκτιμήσεις του –με την επιφύλαξη των ατομικών διαφορών, οι οποίες συναρτώνται με το μέγεθος της ευαισθησίας του ατόμου στις πιέσεις της πλειοψηφίας. Κατά συνέπεια, το άτομο ευθυγραμμίζεται με τις απόψεις της πλειοψηφίας. Οι μηχανισμοί κοινωνικής επιρροής εξαρτώνται από τον αριθμό¹⁰⁰ των ατόμων που συγκροτούν την πηγή επιρροής, κυρίως όμως εξαρτώνται από την εντύπωση που σχηματίζουν οι δέκτες επιρροής για τις σχέσεις που υφίστανται μεταξύ των ατόμων που συγκροτούν την πηγή. Όταν σχηματισθεί η εντύπωση ότι τα μέλη της πλειοψηφίας αλληλοεπηρεάζονται, η πλειοψηφία δεν είναι ικανή να ασκήσει επιρροή μεγαλύτερη από ό,τι ένα μεμονωμένο άτομο. Αντίθετα, εάν θεωρηθεί ότι τα μέλη της εκφέρουν καθένα ελεύθερα την προσωπική του γνώμη, τότε η εγκυρότητα της ομοφωνίας ενισχύεται.

Το λειτουργικό μοντέλο προϋποθέτει ότι υφίσταται μία ασυμμετρία μεταξύ πηγής και δεκτής κοινωνικής επιρροής. Βασικός πόλος της σχέσης θεωρείται η πηγή της επιρροής, η οποία κατέχει την εξουσία και διαθέτει τα πλεονεκτήματα της νομιμότητάς της. Αντίθετα, ο δέκτης αντιμετωπίζεται ως να μη διαθέτε σχεδόν καμία δυνατότητα δράσης. Μία τέτοια μονοσήμαντη αντίληψη της ομάδας αποκλείει τη σύγκρουση, δηλαδή τη διαφορά, κοινωνική ή ιδεολογική. Η ευρεία αποδοχή της άποψης της πλειοψηφίας (έναντι της άποψης της μειοψηφίας) θεωρείται ότι προσλαμβάνεται από τα υποκείμενα ως υψηλή αξία αυτής της άποψης, ανεξάρτητα από το περιεχόμενό της. Η αβεβαιότητα του ατόμου για τις γνώμες ή τις εκτιμήσεις του το στρέφει στην πλειοψηφία, η άποψη της οποίας επενδύεται ισχύ «αντικειμενικής αλήθειας». Ο κοινωνικός έλεγχος αντιμετωπίζεται ως αναγκαίος προκειμένου να ομαλοποιηθεί και να διατηρηθεί η κοινωνική συμβίωση. Στο μέτρο που τα άτομα εξαρτώνται από την ομάδα για την ικανοποίηση των αναγκών τους, η ικανοποίηση των αναγκών καθενός αιτιολογεί την επιβολή περιορισμών. Κατά συνέπεια, είναι αναγκαίο όλοι και καθένας ξεχωριστά να αποδέχονται τις κυρίαρχες αξίες και αρχές. Στην αντίθετη περίπτωση, δηλαδή στην

⁹⁹ Για μία ιστορική και επιστημολογική επισκόπηση των ερευνών στα φαινόμενα κοινωνικής επιρροής, βλ. Παπαστάμου, 1989α (Μέρος Τρίτο).

¹⁰⁰ Ο Asch (ο.π.) υποστήριξε ότι η επιρροή που ασκεί η πλειοψηφία αυξάνεται παράλληλα με την αύξηση των μελών της μέχρι την τετραμελή πλειοψηφία. Περαιτέρω αύξηση των μελών της πλειοψηφίας δεν προκαλεί στατιστικά σημαντική αύξηση της κοινωνικής συμμόρφωσης. Άλλοι ερευνητές ανέδειξαν άλλους παράγοντες, όπως, λόγου χάριν, οι Deutch & Gerard (1955/1989β) που

περίπτωση της κοινωνικής παρέκκλισης, το άτομο -θεωρείται ότι- αντιστέκεται ή σφάλλει. Έτσι, η κοινωνική επιρροή καταλήγει να αντιμετωπίζεται ως επιδίωξη διατήρησης της κοινωνικής συναίνεσης και παράλληλα ως εξάλειψη ή μείωση της παρέκκλισης. Στο θεωρητικό επίπεδο, η πηγή επιρροής περιορίζεται στην εξουσία και στο επιστημολογικό, πριμοδοτείται η αντικειμενικότητα ως κανονιστικό πλαίσιο των διαδικασιών κοινωνικής επιρροής. Ο δυναμισμός της κοινωνικής συμμόρφωσης οδηγεί στο περιθώριο τη μελέτη της κοινωνικής αλλαγής και της καινοτομίας. Αυτά ακριβώς τα φαινόμενα διερευνά το γενετικό μοντέλο κοινωνικής επιρροής.

Όπως παρατήρησαν οι Faucheux και Moscovici (1967), οι μειονότητες, αν και δεν έχουν υψηλό κοινωνικό κύρος ούτε υψηλή κοινωνική θέση, διαθέτουν μία δύναμη, τη δύναμη να αρνηθούν την κοινωνική συναίνεση. Όταν καταφέρνουν να χρησιμοποιήσουν αυτή την *εξουσία χωρίς* -όπως συνήθως συμβαίνει- να αποκλεισθούν από την ομάδα, τότε είναι εφικτή η κοινωνική αλλαγή. Η διαφωνία της μειονότητας καθιστά τη μειονοτική ομάδα κοινωνικά ορατή, με συνέπεια να επικεντρώνεται ο πληθυσμός στην πηγή της σύγκρουσης, η οποία έτσι μετατρέπεται σε πηγή πληροφόρησης. Η σταθερότητα της μειονοτικής συμπεριφοράς αποτελεί κρίσιμη προϋπόθεση για την επιρροή της, ακριβώς επειδή η ασυνθηκολόγητη διατήρηση της ίδιας άποψης εμφανίζει τη μειονότητα ως εναλλακτική πηγή επιρροής.

Ωστόσο, όπως απέδειξαν οι Παπαστάμου και Μιούνυ (1983), η σχέση μειονότητας-εξουσίας δεν ανάγεται άμεσα στις διαδικασίες κοινωνικής επιρροής, αλλά αντιστοιχεί περισσότερο σε διαδικασίες αμφισβήτησης και ρήξης. Η σχέση μεταξύ μειονότητας και εξουσίας παραπέμπει σε στρατηγικές κατάληψης-διατήρησης της εξουσίας και ειδικότερα ανάγεται στην ανάλυση των συγκεκριμένων σχέσεων εξουσίας από τις μειονότητες και στο συνακόλουθο υπολογισμό του πιθανού κέρδους ή της ζημίας που θα προκαλέσει στις ίδιες η αμφισβήτηση του συγκεκριμένου συσχετισμού δυνάμεων. Με άλλα λόγια, οι μειονότητες ορίζουν¹⁰¹ τους όρους επίλυσης της σύγκρουσης. Με την έννοια αυτή, οι διαδικασίες κοινωνικής επιρροής ανάγονται στη σχέση μειονότητας-

εστίασαν στις σχέσεις τις οποίες εγκαθιδρύει μεταξύ του δέκτη και της πηγής επιρροής ο βαθμός αλληλεξάρτησής τους για τις αναμενόμενες επιβραβεύσεις.

¹⁰¹ Όπως συχνά διαπιστώνεται εμπειρικά, η εξουσία για να αποσυνθέσει ένα μειονοτικό κίνημα ικανοποιεί μέρος από τα τρέχοντα αιτήματά του. Λόγου χάριν, η μερική επιτυχής επιδίωξη κάθε επιμέρους ομάδας εργαζομένων να αποσπάσει πολιτικά επενεργούμενες προσόδους, προκαλεί την αποσπασματικοποίηση και κορπορατικοποίηση του ευρύτερου συνδικαλιστικού κινήματος, δηλαδή την αυτοσυνείρεσή του. Όμοια, οι θεσμικές εκφράσεις της κολακείας προς τους νέους -η οποία συνδέεται με την τυραννία από τους χρόνους του Πλάτωνα-, όπως η Βουλή των Εφήβων, στοχεύουν στην εξουδετέρωση της αντίστασης της νέας γενιάς δια της ένταξης της στα κρατούσα ιδεολογικά σχήματα.

πληθυσμού, καθόσον μόνο ο πληθυσμός μπορεί να αποτελέσει στόχο επιρροής των μειονοτήτων, όπως ακριβώς ο ίδιος αποδέχεται την επικυριαρχία της εξουσίας. Η μειονότητα δεν έχει, επομένως, την ανάγκη να επικαλεστεί μία εξουσία που δε διαθέτει προκειμένου να επηρεάσει τον πληθυσμό.

Το πλαίσιο διάδοσης μίας καινοτομίας είναι, κατ' ακολουθία, τρισδιάστατο: εξουσία-πληθυσμός-μειονότητα. Στη διασύνδεση αυτή η σχέση εξουσίας και πληθυσμού είναι σχέση επικυριαρχίας, η σχέση εξουσίας και μειονότητας είναι ανταγωνιστική και ορίζεται από τη σταθερότητα της μειονοτικής συμπεριφοράς και η σχέση που εγκαθιδρύεται μεταξύ μειονότητας και πληθυσμού είναι, κυρίως, σχέση κοινωνικής επιρροής που καθορίζεται σε σημαντικό βαθμό από τη μειονοτική διαπραγμάτευση.

Εκείνο που, κατ' ουσίαν, καθορίζει την έκβαση μίας διαδικασίας μειονοτικής επιρροής είναι η σημασία που προσλαμβάνει για τα υποκείμενα η μειονοτική σταθερότητα συμπεριφοράς σε κάθε συγκεκριμένη περίπτωση ή, διαφορετικά διατυπωμένο, η κοινωνική αναπαράσταση των υποκειμένων για τη μειονότητα, η οποία οικοδομείται με κεντρική διάσταση την ακαμψία. Όσο περισσότερο τα υποκείμενα προσλαμβάνουν ότι η μειονοτική συμπεριφορά είναι άκαμπτη, τόσο λιγότερο αντιλαμβάνονται τη σταθερότητα αυτής της συμπεριφοράς. Ακόμα και όταν τα υποκείμενα αναγνωρίζουν τη σταθερότητα της μειονοτικής συμπεριφοράς, τη συσχετίζουν άμεσα με την ακαμψία. Η πρόσληψη της μειονοτικής συμπεριφοράς ως άκαμπτης είναι καθοριστική για τη μειονοτική επιρροή καθόσον εγκαθιδρύεται ένας δεσμός ανάμεσα στη θέση που υποστηρίζει η μειονότητα και στην αναπαράσταση του στόχου για την ίδια. Όπως έδειξαν οι έρευνες του Παπαστάμου (1989γ), η απόδοση της (συγκρουσιακής) άποψης της μειονότητας ακριβώς στην ακαμψία της οφείλεται στην κοινωνιοψυχολογική διαδικασία της ψυχολογιοποίησης.

Ο Deonchy (1984), ο οποίος διερεύνησε την κοινωνική επιρροή σε ιδεολογικό πεδίο ανάλυσης, αποκάλυψε ότι η πληροφόρηση που εκπορεύεται από το σύστημα εξουσίας παρεμβαίνει λιγότερο με το περιεχόμενο και τη σημασία της και περισσότερο με τη βαρύτητα της κοινωνικής διευθέτησης της οποίας φορέας είναι αυτή η πληροφόρηση. Τα πειραματικά ευρήματα του Deonchy έδειξαν ότι όταν αμβλύνεται η ισχύς των κοινωνικών συμβάσεων -η οποία εκφράζεται με τη διακύμανση της προσκόλλησης του ατόμου στις πεποιθήσεις του και του σθένους με το οποίο τις υποστηρίζει-, μειώνεται η ανοχή του υποκειμένου στα λογικά σφάλματα του συστήματος αξιών του. Αντίστροφα, όταν αμβλύνεται η λογική συνοχή του συστήματος αξιών, αυξάνεται η ισχύς των

κοινωνικών συμβάσεων και ειδικότερα η προσλαμβανόμενη από το ίδιο το υποκείμενο υποχρέωση πίστης στο σύστημα αξιών.

Οι προαναφερθείσες κοινωνιοψυχολογικές διαδικασίες που εντόπισαν ο Παπαστάμου και ο Deconchy προϋποθέτουν την αρνητική αξιολόγηση της μειονότητας. Όπως αναφέρθηκε στην προηγούμενη ενότητα, η έρευνα της διομαδικής συμπεριφοράς έχει αποκαλύψει ότι αρκεί να υπάρχουν απλές διαφορές για να δημιουργηθεί η εντύπωση ότι το κοινωνικό πεδίο είναι έντονα διχοτομημένο. Στην αυτοπρόσληψη του ατόμου συμμετέχουν οι σημαντικές για το ίδιο ομάδες υπαγωγής του, των οποίων τους κανόνες και τις αξίες έχει μάθει και ενστερνισθεί. Όμως, ορισμένοι τρόποι σκέψης και συμπεριφοράς θεωρείται ότι αποτελούν τα κριτήρια με τα οποία κρίνεται εάν ένα άτομο ανήκει στη μία ή την άλλη κοινωνική ομάδα, επειδή ακριβώς θεωρείται ότι τη χαρακτηρίζουν. Όπως έχει, επίσης στην προηγούμενη ενότητα, αναφερθεί, κατά τη θεωρία της πληροφοριακής αναφοράς (Turner, 1991), η εμφατική κοινωνική κατηγοριοποίηση παράγει πολωτικά ενδοομαδικά και εξωομαδικά πρότυπα, που μετασχηματίζουν την αυτοθεώρηση, την πρόσληψη των διομαδικών σχέσεων και τη συμπεριφορά του μέλους της ομάδας, οι οποίες ελέγχονται πλέον από το ενδοομαδικό πρότυπο. Έτσι, όποιος αποδέχεται τις απόψεις της μειονότητας θεωρείται ότι ταυτίζεται με τη μειονότητα, με συνέπεια να εντείνεται η διομαδική κατηγοριοποίηση. Το άτομο που αποδέχεται μία (συγκρουσιακή) θέση μειονοτικής ομάδας, αποδίδει ταυτόχρονα στον εαυτό του όλα τα στερεοτυπικά χαρακτηριστικά της. Με άλλα λόγια, το άτομο που συμφωνεί με τη μειονότητα καθίσταται το ίδιο μειονοτικό.

Εάν, όμως, αντί της συνήθους διομαδικής κατηγοριοποίησης, προκληθεί κατηγοριοποίηση που αναδεικνύει τις διομαδικές ομοιότητες, τότε η σταθερή συμπεριφορά της μειονότητας μπορεί να ασκήσει επιρροή (Mugny & Παπαστάμου, 1982). Σε αυτή την περίπτωση, η θετική επίδραση της κατηγοριοποίησης δεν οφείλεται στο περιεχόμενο της αλλά σε αυτή καθαυτή τη διαδικασία της κατηγοριοποίησης. Η μειονοτική επιρροή εξαρτάται από την κατηγοριοποίηση του κοινωνικού πεδίου, ακριβώς επειδή τα υποκείμενα εξαναγκάζονται να επανορίσουν την κοινωνιοψυχολογική ταυτότητά τους, όταν αποδέχονται τη μειονοτική άποψη. Όταν αναδεικνύονται οι ομοιότητες με τη μειονότητα, το υποκείμενο αποδεχόμενο την άποψη της μειονότητας δεν αναγκάζεται να επανορίσει την ταυτότητά του.

Βέβαια, τίθεται το ερώτημα εάν η αλλαγή της γνώμης, συνεπεία ενός μηνύματος, συνοδεύεται από αλλαγή της σύστοιχης συμπεριφοράς ή, γενικότερα, εάν η αλλαγή της κοινωνικής στάσης περιορίζεται σε μία μόνο από τις συνιστώσες της (γνώμη,

αξιολόγηση, συμπεριφορά). Παράλληλα, τίθεται το ερώτημα της χρονικής διατήρησης της κοινωνικής επιρροής, δηλαδή εάν η αλλαγή την οποία προκαλεί η παρέμβαση της πηγής του μηνύματος, μπορεί να είναι οριστική. Από τους πρώτους που επιχείρησαν να εντάξουν τις προβληματικές αυτές στο πλαίσιο των διαδικασιών κοινωνικής επιρροής, ήταν ο Kelman (1958), ο οποίος διέκρινε τρεις διαδικασίες κοινωνικής συμμόρφωσης: την ενδοτικότητα, την ταύτιση και την εσωτερικήυση. Η ενδοτικότητα εμφανίζεται υπό συνθήκες σχέσεων εξουσίας, όταν το υποκείμενο είναι «ορατό» από την πηγή επιρροής· η ενδοτικότητα επιτρέπει τη διευθέτηση των σχέσεων του υποκειμένου με την πηγή επιρροής, χωρίς, ωστόσο, να τροποποιεί τις πεποιθήσεις του. Η ταύτιση επέρχεται όταν το υποκείμενο επιδιώκει να εγκαθιδρύσει θετική σχέση με την ελκυστική για το ίδιο ομάδα που προκαλεί την επιρροή· η ταύτιση προϋποθέτει την παρουσία, έστω και συμβολική, της ομάδας. Η εσωτερικήυση επισυμβαίνει όταν το υποκείμενο αφομοιώνει το περιεχόμενο του μηνύματος, θεωρώντας ότι έχει καθεαυτού υψηλή αξία. Με άλλα λόγια, ανάλογα με τις περιστάσεις και τις κοινωνιοψυχολογικές διαδικασίες που παρεμβαίνουν, η κοινωνική συμμόρφωση προσλαμβάνει διαφορετικές σημασίες. Σύμφωνα με τον Kelman¹⁰², το εάν θα ενεργοποιηθεί η μία ή η άλλη διαδικασία καθορίζεται από τα χαρακτηριστικά της πηγής επιρροής και από το συσχετισμό των κοινωνικών δυνάμεων σε κάθε κοινωνική περίπτωση.

Ωστόσο, οι ερευνητές οι οποίοι ασχολήθηκαν με τη μειονοτική επιρροή διαπίστωσαν – σύντομα- ότι η έντονη κοινωνική επιρροή της πλειοψηφίας μετά από κάποιο χρονικό διάστημα μειώνεται, ενώ αντίθετα η επιρροή της μειονότητας αυξάνεται. Η επιρροή της πλειοψηφίας εκδηλώνεται σε δημόσιο και κοινωνικά ορατό επίπεδο, ενώ η επιρροή της

¹⁰² Στο πλαίσιο του λειτουργικού μοντέλου κοινωνικής επιρροής, έχουν προταθεί και άλλες ερμηνείες για το φαινόμενο της κοινωνικής ενδοτικότητας, δηλαδή έχουν αναδειχθεί ποικίλες κοινωνικές περιστάσεις που δύνανται να προκαλέσουν συμμόρφωση, έστω φαινομενική και παροδική. Όπως αναφέρει ο Παπαστάμου (1989α, σελ. 326), τις ερμηνείες αυτές συνόψισε ο Cialdini (1987), ο οποίος διαπίστωσε ότι τις διατρέχουν έξι αρχές: η αρχή της συνέπειας και της ανάληψης υποχρέωσης, η αρχή της αμοιβαιότητας, η αρχή της κοινωνικής επικύρωσης, η αρχή της αυθεντίας, η αρχή της σπανιότητας και η αρχή της φιλίας και της έλξης. Σύμφωνα με την αρχή της συνέπειας και της ανάληψης υποχρέωσης, το άτομο επιδιώκει να είναι -και τουλάχιστον να φαίνεται- συνεπές, καθόσον η προσωπική συνέπεια έχει υψηλή κοινωνική αξία και, επιπρόσθετα, συντείνει στο λογικό -και συχνά επικερδές- προσανατολισμό του ατόμου στον περιβάλλοντα κόσμο. Έτσι, εάν κάποιος ταχθεί δημόσια υπέρ μίας άποψης χωρίς να του ασκηθεί πίεση, θα τείνει και στο μέλλον να υποστηρίξει αυτή την άποψη. Η αρχή της αμοιβαιότητας ωθεί το άτομο να ανταποδίδει την υποχώρηση ενός άλλου απέναντί του, υποχωρώντας το ίδιο περισσότερο. Σύμφωνα με την αρχή της κοινωνικής επικύρωσης, καταλληλότερη συμπεριφορά είναι εκείνη που υιοθετούν οι περισσότεροι. Σύμφωνα με την αρχή της αυθεντίας, η συμμόρφωση συναρτάται άμεσα με το νόμιμο κύρος της πηγής επιρροής. Σύμφωνα με την αρχή της σπανιότητας, το άτομο επιχειρεί να αποκτήσει αυτό που σπανίζει για διάφορους λόγους και, κυρίως, εξαιτίας της υψηλής κοινωνικής του ζήτησης. Τέλος, η αρχή της φιλίας και της έλξης υποδηλώνει την τάση του ατόμου να ενδίδει στις απαιτήσεις των φίλων του και, γενικότερα, να επεκτείνει τη φυσική έλξη που του προκαλεί η πηγή επιρροής σε διαστάσεις όπως η ικανότητά της, η τιμιότητά της κ.λπ..

μειονότητας περιορίζεται σε ιδιωτικό ή λανθάνον επίπεδο. Όταν τα υποκείμενα καλούνται να τοποθετηθούν στις απόψεις μίας πλειοψηφίας και μίας μειονότητας, η πλειοψηφία επιτυγχάνει μεγαλύτερη επιρροή. Όταν όμως η πηγή της επιρροής δεν είναι γνωστή, τα υποκείμενα προσεγγίζουν περισσότερο τις απόψεις της μειοψηφίας. Το φαινόμενο της γνωστικά έμμεσης, κοινωνικά υπολανθάνουσας και χρονικά βραδυφλεγούς κοινωνικής επιρροής, ο Moscovici (1980/1989β) ονόμασε *ιδεολογική μεταστροφή*.

Η γνωστική διαδικασία που υποτείνει την ιδεολογική μεταστροφή διαφέρει από τη γνωστική διαδικασία που προκαλεί την ενδοτικότητα. Ο Moscovici -στην αρχική διατύπωση της θεωρίας της μεταστροφής- υποστήριξε ότι στην περίπτωση της πλειοψηφικής επιρροής η γνωστική δραστηριότητα του υποκειμένου επικεντρώνεται στα άλλα μέλη της ομάδας (*κοινωνική σύγκριση*), ενώ στην περίπτωση της μειοψηφίας η γνωστική δραστηριότητα εστιάζει στο μήνυμα (*γνωστική επικύρωση*). Έτσι, η γνωστική δραστηριότητα του υποκειμένου είναι εντονότερη στην περίπτωση της μειοψηφικής επιρροής και εμφανίζει περισσότερα επιχειρήματα και αντεπιχειρήματα από ό,τι στην περίπτωση της πλειοψηφίας. Μεταγενέστερες πειραματικές έρευνες τείνουν να επιβεβαιώνουν την υπόθεση του Moscovici για την εστία προσοχής, έδειξαν όμως ότι τα υποκείμενα της συνθήκης «μειονότητα» αντιμετωπίζουν κυρίως γνωστική σύγκρουση, ενώ τα υποκείμενα της συνθήκης «πλειοψηφία» αντιμετωπίζουν διαπροσωπική σύγκρουση (Guillon & Personnaz, 1983)¹⁰³. Οι Maass και Clark (1984)¹⁰⁴ απέδειξαν ότι η μειονότητα ωθεί τα υποκείμενα να αναπτύξουν περισσότερα επιχειρήματα υπέρ της άποψής της και λιγότερα αντεπιχειρήματα εναντίον της. Στη συνέχεια, η Nemeth (1987/1989β) κατέδειξε ότι υπό συνθήκες κοινωνιαγνωστικής σύγκρουσης, η μειονότητα είναι ικανή να προκαλέσει στο δέκτη του μηνύματός της *αποκλίνουσα σκέψη*, η οποία οδηγεί στη δημιουργία πρωτότυπων ιδεών. Με άλλα λόγια, η γνωστική δραστηριότητα του υποκειμένου στην περίπτωση της μειοψηφικής επιρροής δεν αφορά το μήνυμα καθαυτό, αλλά το ζήτημα το οποίο θίγει το μήνυμα.

Εν κατακλείδι, η έννοια που ορίζει τα όρια μεταξύ των δύο μοντέλων κοινωνικής επιρροής είναι η έννοια της *σύγκρουσης*. Κατά τον Moscovici (1993/1996, σελ. 19), η συγκρουσιακή σχέση ατόμου και κοινωνίας αιτιολογεί την ύπαρξη και τη χρησιμότητα¹⁰⁵ της κοινωνικής ψυχολογίας.

¹⁰³ Αναφέρεται στο Παπαστάμου, 1989α, σελ. 349.

¹⁰⁴ Αναφέρεται στο Παπαστάμου, 1989α, σελ. 350.

¹⁰⁵ Όπως γράφει (αλλού) ο ίδιος,

Τη θεωρητική σύνθεση των ερευνητικών ευρημάτων στο πεδίο της κοινωνικής επιρροής επιχείρησαν οι Pérez και Mugny (1993/1996). Η *θεωρία της επεξεργασίας της σύγκρουσης* που προτείνουν λαμβάνει υπόψη τόσο τη φύση των σχέσεων μεταξύ των κοινωνικών υποκειμένων όσο και τη φύση των έργων που καλούνται να επιλύσουν τα υποκείμενα. Οι παράγοντες αυτοί, σύμφωνα με τη βασική υπόθεση του μοντέλου, ορίζουν τον τύπο της σύγκρουσης που προκαλείται κάθε φορά, ο οποίος, με τη σειρά του, διαφοροποιεί την επένεργεια των κοινωνιοψυχολογικών μηχανισμών (κανονιστική ή πληροφοριακή εξάρτηση, αυτοκατηγοριοποίηση, ψυχολογιοποίηση κ.λπ.) που εμπλέκονται σε μία διαδικασία επιρροής και συνακόλουθα ο τύπος της σύγκρουσης καθορίζει την επεξεργασία της. Με άλλα λόγια, η κοινωνική επιρροή ορίζεται ως μία διαφωνία, μία σύγκρουση με τον άλλον, την οποία το κοινωνικό υποκείμενο σημασιολογεί και επεξεργάζεται σε συνάρτηση με τον τύπο¹⁰⁶ του έργου και με τον τύπο της πηγής που εισάγει τη διαφωνία.

Έτσι, στα *αντικειμενικά μη διαφορούμενα* έργα, όπου η θεμελιώδης διάσταση της πηγής επιρροής είναι ο αριθμός των ατόμων που τη συνθέτουν, η βασική σύγκρουση είναι κοινωνιογνωστική. Στα *έργα ικανοτήτων*, όπου θεμελιώδης διάσταση είναι η πραγματογνωσία της πηγής, η βασική σύγκρουση είναι σύγκρουση αβεβαιότητας. Στα *έργα γνώμης* θεμελιώδης διάσταση είναι η υπαγωγή ή μη της πηγής στην ίδια κοινωνική κατηγορία με το στόχο και η βασική σύγκρουση είναι σύγκρουση ταυτότητας. Τέλος, υπάρχουν *έργα μη εμπλοκής*, στα οποία η επιρροή δεν εξηγείται πρώτιστα από την επεξεργασία της σύγκρουσης. Για παράδειγμα¹⁰⁷, στα αντικειμενικά μη διαφορούμενα έργα -όπου, όπως μόλις προαναφέρθηκε, η βασική σύγκρουση είναι κοινωνιογνωστική-, όταν η πηγή επιρροής είναι πλειοψηφική, το υποκείμενο σημασιολογεί τη σύγκρουση

«Φαντάζονται ότι ένα συλλογικό όργανο μπορεί να αλλάξει από μόνο του, με μία μη συγκρουσιακή συνειδητοποίηση ή, υπακούοντας σε ένα γενικό νόμο, χωρίς να δημιουργηθεί μία σύγκρουση και χωρίς να εμφανισθεί μία κοινωνική παρέκκλιση. Πρόκειται για θεμελιώδες λάθος, κι η πραγματικότητα το απέδειξε προ πολλού. [...] ακόμη κι αν η αλλαγή του κοινωνικού συστήματος γίνεται σύμφωνα με κάποιες γενικές αρχές, είναι άμεση και έκδηλη απόρροια της ύπαρξης και της δράσης των μειονοτήτων. Χωρίς αυτές τις αρχές, δεν υπάρχει σύστημα. Και χωρίς αυτές τις μειονότητες, δεν υπάρχει αλλαγή» (Moscovici, 1983, σελ. 9).

¹⁰⁶ Με κριτήριο τη δυνατότητα θεμελίωσης της ορθότητας της επίλυσης, τα έργα διακρίνονται σε υψηλής θεμελίωσης του λάθους (έργα αντικειμενικά μη διαφορούμενα και έργα ικανοτήτων) και χαμηλής θεμελίωσης (έργα γνώμης και έργα μη εμπλοκής). Όταν ως κριτήριο ταξινόμησης ληφθεί η ιδιότητα της επίλυσης να υποδηλώνει την υπαγωγή του υποκειμένου στη μία ή την άλλη κοινωνική κατηγορία ή ομάδα, τα έργα διακρίνονται σε κοινωνικά παγιωμένα (έργα ικανότητας και έργα γνώμης) και κοινωνικά μη παγιωμένα (έργα αντικειμενικά μη διαφορούμενα και έργα μη εμπλοκής).

¹⁰⁷ Δεν πρόκειται εδώ για ένα τυχαίο παράδειγμα, καθώς η προδήλως αντισυνταγματική διαταγή, στη νομική πραγματικότητα της θεσμοθέτησης της οποίας θα θεμελιωθούν στη συνέχεια υποθέσεις προς έλεγχο, είναι ακριβώς αντικειμενικό μη διαφορούμενο έργο.

ως σχεσιολογική και την επιλύει με ενδοτικότητα. Ωστόσο, εάν το υποκείμενο αναγνωρίζει στην ακολουθητική του συμπεριφορά μία υποταγή στην κοινωνική πίεση που ασκεί άρρητα η πλειοψηφία, το ίδιο -σύμφωνα πάντα με τη θεωρία επεξεργασίας της σύγκρουσης- θα επιχειρήσει να ανακτήσει την αυτονομία του, ακόμη και εάν αυτό δεν είναι εφικτό παρά σε ένα συμβολικό και λανθάνον επίπεδο. Βεβαίως, μεθοδολογικά -και θεωρητικά- κομβικό σημείο για την ερμηνεία ενός φαινομένου επιρροής είναι η αναπαράσταση του ίδιου του υποκειμένου για το έργο.

Ανακεφαλαιώνοντας, στο γνωστικό πεδίο του κοινωνικού υποκειμένου συμμετέχουν τόσο το κοινωνικό στοιχείο όσο και το ατομικό. Η κοινωνική σκέψη αποτυπώνει τους πραγματικούς όρους ύπαρξης του υποκειμένου αλλά και τις «ανάγκες» του. Το κοινωνικό υποκείμενο προσλαμβάνει «διαθλαστικά» την κοινωνική πραγματικότητα, ακριβώς επειδή συμμετέχει ενεργητικά στην κατασκευή της, καθόσον άλλωστε αντικειμενική κοινωνική πραγματικότητα δεν υπάρχει. Η «νοημοσύνη» είναι κυρίως υπόθεση επιλεκτικότητας, δηλαδή η «νοημοσύνη» είναι κατ' ουσίαν η ικανότητα επίλυσης των προβλημάτων της παρούσας συμπεριφοράς με όρους των πιθανών μελλοντικών συνεπειών, όπως αυτές εμφανίζονται με βάση την παρελθούσα εμπειρία (Mead, 1934, σελ. 165). Με άλλα λόγια, η φράση *πρόσληψη της κοινωνικής πραγματικότητας* δηλώνει τη διαδικασία εκείνη μέσω της οποίας ο «κοινός άνθρωπος» συνδέει αυτό που αντιλαμβάνεται αισθητηριακά με τα αποθηκευμένα από τον ίδιο ίχνη των πράξεων στις οποίες ο εν λόγω -δηλαδή λιγότερο ή περισσότερο καθένας μας- έχει ήδη εκτεθεί (Moscovici, 1995, σελ 93).

Η, κατά το συναινετικό πρότυπο, ορθολογική δημοσιούπαλληλική συμπεριφορά θεωρείται ότι μπορεί να επιβληθεί με μία τυπική δομή η οποία προϋποθέτει ότι το κοινωνικό υποκείμενο που εργάζεται στη δημόσια διοίκηση μπορεί, ανάλογα με την περίπτωση (εργασία-σχόλη), να διαιρείται απολύτως σε (ουδέτερο) δημόσιο υπάλληλο και σε (ατομιστή) ιδιώτη. Η αθεμελιώτη αυτή παραδοχή καταλήγει, αναπόφευκτα, σε διαπίστωση «ανορθολογικότητας». Ακριβώς, όταν το ατομικό και το συλλογικό εξετάζονται μονομερώς και κατ' αντιπαράθεση, διαπιστώνονται ελλείμματα ορθολογισμού της ανθρώπινης συμπεριφοράς.

Στο μέτρο που η «ανορθολογική» συμπεριφορά των δημόσιων υπαλλήλων είναι έλλογη συμπεριφορά η οποία, βέβαια, διέπεται από μία ειδική λογική, η διερεύνηση του φαινομένου του νομικισμού περνάει μέσα από τον εντοπισμό της ειδικής λογικής του δημόσιου υπαλλήλου. Έτσι, χρειάζεται να εξετασθεί εάν η συγκεκριμένη συμπεριφορά

του υπαλλήλου είναι λειτουργική για τον ίδιο και, αντίστροφα, εάν συντρέχουν οι προϋποθέσεις για την εκδήλωση της λεγόμενης ορθολογικής συμπεριφοράς του.

Όπως αναφέρθηκε στην πρώτη ενότητα αυτού του κεφαλαίου, η κοινωνιοψυχολογική θεώρηση των κοινωνικών φαινομένων προϋποθέτει τη διάθρωση του ενδοατομικού, του διατομικού, του διομαδικού και του ιδεολογικού επιπέδου ανάλυσης σε όλες τις διαστάσεις της ερευνητικής πρακτικής (θεωρητική, επιστημολογική και μεθοδολογική). Απαιτείται, επομένως, το φαινόμενο του νομικισμού να προσεγγισθεί και ιδεολογικά, πολύ περισσότερο μάλιστα που ο υπάλληλος, αφενός, συμμετέχει στην άρθρωση του νομικοπολιτικού συστήματος, το οποίο παράγει την ιδεολογία και, αφετέρου, ο ίδιος εκδηλώνει τη συμπεριφορά που μας ενδιαφέρει στην τήρηση του νόμου, δηλαδή ακριβώς στην ιδεολογικώς πρωτεύουσα διάσταση της κοινωνικής του ταυτότητας. Επιπρόσθετα, ο έλεγχος της δημοσιούπαλληλικής συμπεριφοράς επιδιώκεται με νομικοποιημένους και τυποποιημένους όρους, όμως οι πραγματικές κοινωνικές σχέσεις (και συγκρούσεις) μόνο κατ' εξαίρεση υλοποιούνται με τους όρους αυτούς. Όπως αναφέρθηκε στην περί κοινωνικής επιρροής ενότητα αυτού του κεφαλαίου, ο Decoschy (1984), υποστηρίζει ότι ο κοινωνιοψυχολογικός μηχανισμός κοινωνικής επιρροής τοποθετείται στο ιδεολογικό πεδίο. Και κατά τον Lemaine (1984, σελ. 339), είναι αναγκαίο να ερευνάται, σε κάθε ειδική περίπτωση, εάν υπάρχει *ορθοδοξία* συνδεδεμένη με την πολιτική ισχύ ή εάν, αντίθετα, το σύστημα είναι *πολυκεντρικό*, με την έννοια ότι δεν προβλέπονται κάποιου είδους κυρώσεις σε βάρος της ετεροδοξίας. Συνακόλουθα, την ιδεολογικού επιπέδου ανάλυση του φαινομένου του νομικισμού επιβάλλει, εκτός των άλλων, και το ότι η δημοσιούπαλληλική συμπεριφορά διέπεται όχι μόνο από τον κανόνα της νομιμότητας αλλά και από τον κανόνα της υπακοής. Έτσι, το επόμενο κεφάλαιο αναφέρεται στην ιδεολογική διάσταση του δημοσιούπαλληλικού περιβάλλοντος.

Είναι φανερό ότι το εγχείρημα διερεύνησης του φαινομένου του νομικισμού μετέχει πολλών γνωσιακών κλάδων, όπως της πολιτικής θεωρίας, του διοικητικού δικαίου, της γενικής πολιτειολογίας, της φιλοσοφίας του δικαίου κ.λπ.. Στο μέτρο που ο κάθε «επιστημονικός κλάδος» προσφέρει τη δική του συσσωρευμένη γνώση και τη δική του ειδοποιοί μεθοδολογική θεμελίωση, η σύζευξη των επιμέρους αναλυτικών εγχειρημάτων μπορεί να αποδειχθεί εμπλουπιστική. Όμως, όταν το αντικείμενο του προβληματισμού είναι διευρυμένο, η σύζευξη αυτή, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Τσουκαλάς (2006, σελ. 21), «υπερβαίνει την αναλυτική ικανότητα οποιουδήποτε. Και γι' αυτό το λόγο η παραμονή στα πλαίσια μιας δεδομένης επιστημολογικής πειθαρχίας είναι δείγμα σύνεσης και αυτογνωσίας.» Υπό τις περιστάσεις αυτές, το εγχείρημα της

«αποκρυπτογράφησης» του φαινομένου του νομικισμού θα αντλήσει από πολλαπλές πηγές, διενεργείται όμως στην «περιοχή» της κοινωνικής ψυχολογίας, της οποίας οι ιδιαιτερότητες αναπτύχθηκαν στην πρώτη ενότητα του παρόντος κεφαλαίου.

Έτσι, για τη διερεύνηση του κοινωνικού φαινομένου του νομικισμού θα θεσπισθεί μία διαλεκτική ανάμεσα στην κοινωνιοψυχολογική γνώση -η οποία, όπως αναφέρθηκε στην αρχή αυτού του κεφαλαίου, προέρχεται κυρίως από πειραματική έρευνα- και στη δημοσιούπαλληλική πραγματικότητα. Αναμφίβολα, η θέσπιση της διαλεκτικής αυτής είναι φιλόδοξο εγχείρημα, καθώς, όπως επισημαίνει ο Παπαστάμου (1995, σελ. 13) «απαιτείται υπερβολική αυστηρότητα για να μπορέσει ο ερευνητής-κοινωνικός ψυχολόγος, κατά τη μελέτη ιστορικών και πολιτικών φαινομένων, να περιοριστεί στη χρήση του θεωρητικού του υπόβαθρου και των μεθοδολογικών του εργαλείων, χωρίς να προβεί ούτε σε ψυχολογίζουσες (παρ)ερμηνείες, ούτε σε ιδεολογικές αναγωγές».

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

Η ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΗ ΔΙΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ ΔΗΜΟΣΙΟΪΠΑΛΛΗΛΙΚΟΥ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΟΣ

1. Η ιδεολογία

Όπως αναφέρθηκε στην ενότητα για τον ιδεατό τύπο της νομικής κυριαρχίας, ο Marx προσδιόρισε την ιδεολογία ως μία ψευδαίσθηση, δηλαδή μία ανεστραμμένη πρόσληψη της πραγματικότητας του ετεροκαθορισμού ως αυτοκαθορισμού. Προεξάρχον χαρακτηριστικό της ιδεολογίας, κατά τον Marx, είναι η τάση της να συγκαλύπτει ότι υπηρετεί τα συμφέροντα της κυρίαρχης τάξης, εμφανίζοντας τα συμφέροντα αυτά ως συμφέροντα του κοινωνικού συνόλου. Η συγκάλυψη αυτή αποσκοπεί στη διείσδυση της ιδεολογίας σε όλες τις τάξεις. Ο Marx υποστήριξε ότι καμία κοινωνία δεν είναι δυνατό να υπάρξει, δηλαδή να έχει ιστορική διάρκεια, εάν παράλληλα με την παραγωγή αγαθών δεν εξασφαλίζει την αναπαραγωγή¹⁰⁸ των υλικών και των κοινωνικών όρων της ύπαρξής της. Η αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης προϋποθέτει όχι μόνο την αναπαραγωγή της ειδικεισής της αλλά και την αναπαραγωγή της υποταγής της στους κανόνες της κατεστημένης τάξης, δηλαδή την αναπαραγωγή της υποταγής της στην κυρίαρχη ιδεολογία. Ο Marx συλλαμβάνει τη δομή μίας κοινωνίας ως συνάρθρωση δύο επιπέδων: της *υποδομής*, η οποία αποτελείται από τις παραγωγικές δυνάμεις και τις σχέσεις παραγωγής, από τη μία πλευρά και από την άλλη, της *υπερδομής*, η οποία

¹⁰⁸ Ο Marx έθεσε την προβληματική της ανάλυσης των σχέσεων ανάμεσα σε οικονομία, θεσμούς και ιδεολογίες. Ήδη από το 1843 είχε συμπεράνει ότι οι νομικές σχέσεις και οι κρατικές μορφές δεν μπορεί να κατανοηθούν, εάν εξετάζονται καθεαυτές ή εάν θεωρείται ότι προκαλούνται από μία ήδη αυτοτελή εξέλιξη της ανθρώπινης νόησης. Στο σύνθετο αυτό ζήτημα, ο Marx επανήλθε σε επόμενα έργα του. Στη Γερμανική Ιδεολογία, από κοινού με τον Engels, ανέδειξε ως αναγκαία προϋπόθεση της ανάλυσης τη μελέτη της ιστορίας, όχι μίας ιστορίας όπου κάθε εποχή θα εξεταζόταν υπό το πρίσμα μεταγενέστερων αντιλήψεων –προσέγγιση που καταλήγει να εισάγει στην ιστορία ανύπαρκτες σκοπιμότητες– αλλά ως συνόλου εμπειρικών σχέσεων, που ακριβώς εξηγούν τις παραστάσεις της ανθρώπινης νόησης. Οι θεωρίες που επικρίνονται στη Γερμανική Ιδεολογία από τους Marx & Engels, διέκριναν ριζικά μεταξύ πολιτικής οικονομίας και ιστορίας. Η πολιτική οικονομία προσέγγιζε την κοινωνία με βάση τον καταμερισμό της εργασίας, όμως, καθώς η κεντρική της ιδέα ήταν ένας homo oeconomicus, το κοινωνικό υποκείμενο εμφανιζόταν να αγνοεί την ιστορία των παραγωγικών σχέσεων.

Ο Marx άνοιξε επίσης την προβληματική της ανάλυσης της τάσης για συγκέντρωση της οικονομικής εξουσίας και διαπλοκή της εξουσίας αυτής με την πολιτική εξουσία. Ο ίδιος οδήγησε στα άκρα αυτή την προβληματική, θέτοντάς τη στη βάση της ιδέας του για την επανάσταση. Η οικοδόμηση μιας άλλης πρότασης προϋποθέτει, βέβαια, έναν άπειρο αριθμό λεπτομερειακών προβλήσεων και μέτρων, δηλαδή αυτό που ο Marx απέφυγε να κάνει. Σε κάθε περίπτωση, ωστόσο, οι στοχασμοί του ως κοινωνικού επιστήμονα – αναλυτή της ιστορικής ανάπτυξης έχουν αναμφίλεκτη ιστορική διάρκεια.

περιλαμβάνει το νομικοπολιτικό στοιχείο και την ιδεολογία. Αποστολή της υπερδομής είναι, ακριβώς, η αναπαραγωγή των σχέσεων παραγωγής.

Ο Althusser (1964-1976/1983, σελ. 116) υποστηρίζει ότι η ιδεολογία είναι η αναπαραστάση ενός ατόμου για τις συνθήκες ύπαρξής του, η οποία οικοδομείται με την έμμεση καθοδήγηση της εξουσίας ώστε η αναπαραστάση αυτή να την ευνοεί. Η ιδεολογία δεν παραποιεί, στη βάση της φαντασίας του ατόμου, άμεσα τις συνθήκες ύπαρξής του αλλά τη σχέση του με αυτές. Και στο μέτρο που ό,τι αντιλαμβάνεται το άτομο δεν είναι παρά αυτό που το ίδιο το άτομο μπορεί να αντιληφθεί, οι συνθήκες ύπαρξής του ατόμου που αναδύονται μέσα από την ιδεολογία του είναι για το ίδιο απολύτως πραγματικές. Από το φαντασιακό συνθέτη της πρόσληψης αυτής πηγάζει το παραμορφωτικό¹⁰⁹ στοιχείο κάθε ιδεολογίας, στο οποίο εστιάζεται συχνά το ενδιαφέρον ειδικών ή μη. Όμως, η βασική διάσταση της ιδεολογίας είναι η λειτουργικότητά της και ειδικότερα η λειτουργικότητά της για την εξουσία – η οποία την προωθεί. Η ιδεολογία της ιδεολογίας ενισχύει τη λειτουργικότητα της ιδεολογίας για την εξουσία με τη νόρμα του εναρμονισμού των ατομικών πρακτικών με την ιδεολογία. Ωστόσο, κρίσιμος παράγοντας για τη λειτουργικότητα της ιδεολογίας είναι το ότι η ίδια αναγνωρίζει το άτομο ως *υποκείμενο*. Η αναγνώριση συντελείται¹¹⁰ στο μέτρο που η εξουσία εξαφανίζει το ρόλο της στη δημιουργία της ιδεολογίας. Το άτομο προσλαμβάνει ότι η ιδεολογία του είναι προϊόν του στοχασμού του ή, με άλλα λόγια, θεωρεί ότι συγκατατίθεται ως ελεύθερο υποκείμενο στην υφιστάμενη τάξη πραγμάτων. Επομένως, πάντα κατά τον Althusser, η κατηγορία του υποκειμένου είναι διαπλαστική κάθε ιδεολογίας καθώς μια ιδεολογία δεν υπάρχει παρά για συγκεκριμένα άτομα και καθώς για να υπάρξει μια ιδεολογία θα πρέπει να ορισθούν τα άτομα ως υποκείμενα.

Ο Πουλαντζάς, στη σκέψη του οποίου θα αναφερθούμε εκτενέστερα στη συνέχεια, ορίζει την ιδεολογία ως βασική εξουσία της κυρίαρχης τάξης, που νομιμοποιεί τη βία και συμβάλει στην οργάνωση της συναίνεσης των κοινωνικών τάξεων (Πουλαντζάς, 1978/1983). Ο Πουλαντζάς (ο.π.) αμφισβητεί ότι η ιδεολογία διακρίνεται ριζικά από την επιστήμη, όπως υποστηρίζει η φιλελεύθερη σκέψη.

Η φιλελεύθερη προσέγγιση της ιδεολογίας χαρακτηρίζεται, ακριβώς, από την αναζήτηση διαφορών μεταξύ της ιδεολογίας και της επιστήμης. Η ιδεολογία

¹⁰⁹ Παραμορφωτικό για κάθε τρίτον προς τη συγκεκριμένη ιδεολογία, καθόσον το ίδιο το υποκείμενο βιώνει την ιδεολογία ως αλήθεια.

¹¹⁰ Η νομική πτυχή της αναγνώρισης του ατόμου ως υποκειμένου έχει, κατά τον Althusser, δευτερεύουσα σημασία, καθόσον η *κατηγορία* του *υποκειμένου* λειτουργεί υπό διάφορες ονομασίες π.χ. η *ψυχή* στη σκέψη του Πλάτωνα ή στο χριστιανισμό.

προσλαμβάνεται ως προσπάθεια του ανθρώπου να κατανοήσει ό,τι τον περιβάλλει και καθόσον η εξουσία αποτελεί πρωταρχικό φαινόμενο του κοινωνικού περιβάλλοντος, η ιδεολογία αποτελεί ένα εγχείρημα ερμηνείας του φαινομένου της εξουσίας. Βέβαια, η εξήγηση αποτελεί, επίσης, αντικείμενο της επιστήμης, αλλά κατά τη φιλελεύθερη σκέψη η μεθοδολογία της επιστήμης είναι διαφορετική και συγκεκριμένα είναι αξιολογικά ουδέτερη (Parsons, 1951· Aron, 1963/1985· Boudon, 1986/1989 κ.λπ.).

Η κοινωνική ψυχολογία, όπως αναφέρθηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο, μελετά την ιδεολογία. Κατά τον Lipiansky (1991)¹¹¹, η ιδεολογία δεν αποτελεί μία παθητική αντανάκλαση μίας προϋπάρχουσας πραγματικότητας αλλά μία διαδικασία οικοδόμησης, ταξινόμησης, ερμηνείας και ελέγχου της κοινωνικής πραγματικότητας. Το βασικότερο χαρακτηριστικό της ιδεολογίας, σύμφωνα με τον Lipiansky, είναι η τάση της να εμφανίζει το αποτέλεσμα της γνωστικής αυτής διαδικασίας σαν «αντικειμενική πραγματικότητα», *φυσικοποιώντας* την κοινωνική αυθαιρεσία. Οι Beauvois και Joule (1981)¹¹² εντόπισαν στη λειτουργία της ιδεολογίας έναν άλλον κοινωνιοψυχολογικό μηχανισμό, *την εκλογίκευση*, μέσα από την οποία τα υποκείμενα δικαιολογούν τη συμπεριφορά τους αποδίδοντάς την στην κοινωνική τους θέση. Επίσης, οι έρευνες του Deconchy (1984) κατέδειξαν ότι το υποκείμενο απορρίπτει κάθε πληροφορία ικανή να διαψεύσει κάποιο στοιχείο του ιδεολογικού συστήματος στο οποίο το ίδιο έχει προσχωρήσει (*μηχανισμός της ανοσοποίησης*).

Ωστόσο, στο πεδίο της κοινωνικής ψυχολογίας δεν υπάρχει ακριβής ορισμός της ιδεολογίας αποδεκτός από όλους –ούτε άλλωστε είναι καθολικά αποδεκτό ότι η κοινωνική ψυχολογία έχει στενές σχέσεις με την ιδεολογία. Όπως αναφέρει ο Παπαστάμου (2001γ, σελ. 202)¹¹³, από την επισκόπηση της αντίστοιχης κοινωνιοψυχολογικής έρευνας προκύπτει ότι η ιδεολογία είναι ένα σύστημα αναπαράστασεων, στάσεων, στερεότυπων, δοξασιών κ.ο.κ., το οποίο συμμετέχει ενεργά στη διαμόρφωση της πραγματικότητας καθόσον εμφανίζεται ως αδιάψευστο. Η ιδεολογία δημιουργείται από την κυρίαρχη τάξη ή ομάδα και εκφέρει εξειδικευμένο λόγο, ο οποίος αναφέρεται σε γεγονότα αντικειμενικοποιημένα από θεσμούς. Η ίδια λειτουργεί μεροληπτικά υπέρ των προθέσεων των δημιουργών της στη συγκεκριμένη ιστορική συγκυρία και στο συγκεκριμένο κοινωνικοπολιτικό χώρο, όμως υιοθετείται από την ευρύτερη κοινωνία. Έτσι, η ιδεολογία μολονότι δικαιολογεί την κυρίαρχη ομάδα, την

¹¹¹ Αναφέρεται στο Παπαστάμου, 2001γ, σελ. 202.

¹¹² Όμοια.

¹¹³ Παραπέμποντας στον Lipiansky

οποία και προμηθεύει με την κατάλληλη κουλτούρα, εμφανίζει ομοιογένεια στην κοινωνία. Ο Παπαστάμου (ο.π., σελ 203), για την αποφυγή σύγχυσης¹¹⁴ της ιδεολογίας με τη γειτονική έννοια της κοινωνικής αναπαράστασης, προτείνει τον ορισμό της ως κλειστού, αδιάφυστου συστήματος πρόσληψης, ερμηνείας και παραγωγής της πραγματικότητας.

Αποτελεί κοινό τόπο, επομένως, ότι το πεδίο της ιδεολογίας είναι το πεδίο της οργάνωσης της κοινωνίας. Υπό την έποψη της κοινωνικής ψυχολογίας, η κατάκτηση και κυρίως η εδραίωση μίας κυριαρχίας προϋποθέτει περισσότερα από την κατάρτιση ενός «σωστού» προγράμματος ή την ανάδυση της «κατάλληλης» ηγεσίας, με πρώτιστο¹¹⁵ τη συναίνεση του πληθυσμού. Κατά συνέπεια, το πεδίο της ιδεολογίας είναι, ακριβέστερα, η οργάνωση της κοινωνικής συναίνεσης.

Η πολιτική θεωρία θέτει την οργάνωση της κοινωνίας ως ζήτημα σχέσεων μεταξύ κράτους και κοινωνίας. Αν και η σχέση αυτή προσεγγίζεται ποικιλότροπα, όλες οι πολιτικές θεωρίες διαπερνώνται από την αντίληψη ότι το κράτος και η κοινωνία αποτελούν δύο αυτόνομες οντότητες. Ακόμη και όταν οι δύο σφαίρες νοούνται ως αναπόσπαστα συνδεδεμένες μεταξύ τους, το κράτος αντιμετωπίζεται ως εγγενώς ξεχωριστή οντότητα. Το κράτος-υποκείμενο των εγελιανών, το κράτος-όργανο της άρχουσας τάξης των κλασικών μαρξιστών, το κράτος-νυχτοφύλακας των φιλελευθέρων, το κράτος-μεταρρυθμιστικός επιδιαιτητής των σοσιαλδημοκρατών ή το κράτος-προγραμματιστής των τεχνοκρατών υπαινίσσονται ότι το κράτος είναι ο τόπος όπου προωθούνται τα γενικότερα ή απρόσωπα κοινωνικά¹¹⁶ συμφέροντα, σε αντιδιαστολή προς τον υπόλοιπο κοινωνικό χώρο στον οποίο συναντώνται και μορφοποιούνται τα ατομικά και κοινωνικά (ή ταξικά) συμφέροντα και στον οποίο συγκροτούνται οι άμεσες εκμεταλλευτικές σχέσεις. Το κράτος συμπυκνώνει είτε μία αφηρημένη συλλογική βούληση είτε τις κυρίαρχες θεσμοποιημένες μορφές των εκμεταλλευτικών σχέσεων, οι οποίες, ωστόσο, υλοποιούνται έξω από αυτό. Η σχέση εξωτερικότητας η οποία συνδέει τις δύο οντότητες μεταξύ τους, εισάγει ακολούθως το ζήτημα της πρωτεύουσας οντότητας, δηλαδή εκείνης που προσδιορίζει και οριοθετεί τη λειτουργία και την εξέλιξη της άλλης (Πουλιαντζάς, 1976, σελ. 30).

¹¹⁴ Η κοινωνική αναπαράσταση διαφέρει από την ιδεολογία ως προς την κοινωνική οντότητα που την παράγει, το σκοπό που υπηρετεί και -συνακόλουθα- τις ιδιότητές της.

¹¹⁵ Τουλάχιστον για το γενετικό μοντέλο της κοινωνικής επιρροής.

¹¹⁶ Τα οποία νοούνται, αντίστοιχα, ως συμφέροντα της συλλογικής εθνικής οντότητας, της άρχουσας τάξης, της γενικής βούλησης, του λαού ή του κοινωνικού συνόλου.

Ο θεωρητικός διχασμός κράτους και κοινωνίας δεν είναι μία τυχαία, πλασματική σύλληψη, αλλά συνέπεσε με την ανάδυση των δομών του αστικού κράτους στο πλαίσιο της βαθμιαίας ανάπτυξης και κυριαρχίας του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής (Πουλαντζάς, 1983, σελ. 79-84). Με άλλα λόγια, το ιστορικό και κοινωνικό προαπαιτούμενο του θεωρητικού αυτού διχασμού υπήρξε η μορφοποίηση των κυρίαρχων οικονομικών σχέσεων σε ένα χώρο ιδιωτικό στον οποίο το κράτος-πολιτική εξουσία δε συμμετέχει άμεσα, αλλά σε αναφορά προς τον οποίο ασκεί μία κοινωνική λειτουργία πολιτικής εγγύησης. Ωστόσο, η οικονομική δραστηριότητα δεν αποτελεί καθεαυτής αυτόνομη σφαίρα ώστε να μπορεί να θεμελιώσει τη διάκριση κράτους και κοινωνίας. Όπως θα αναφερθεί εκτενέστερα στις επόμενες ενότητες αυτού του κεφαλαίου, το κράτος έχει οργανική παρουσία στις σχέσεις παραγωγής στο μέτρο που τις ρυθμίζει, όπως και στο μέτρο που αυτό το ίδιο ασκεί οικονομική δραστηριότητα. Ο οικονομικός χώρος δεν υπήρξε αυτοαναπαράγόμενος ή αυτορρυθμιζόμενος από κάποιο είδος εσωτερικής συνδυαστικής ούτε στους προκαπιταλιστικούς τρόπους παραγωγής. Η διάχυση ανάμεσα στις πολιτικές και τις οικονομικές μορφές εξουσίας ήταν σχεδόν ολοκληρωτική τουλάχιστον σε πολλές προκαπιταλιστικές κοινωνίες –αν όχι σε όλες.

Το λειτουργικό προβάδισμα των κοινωνικών αγώνων έναντι του κράτους και των μηχανισμών του νοείται στη βάση μίας γραμμικής αιτιότητας, η οποία στη συνέχεια μεταγράφεται σε χρονολογική αιτιότητα, παρατηρεί ο Πουλαντζάς (1983, σελ 58). Αλλά, ακόμη και εάν δεχτούμε το ιστορικό γεγονός μίας κοινωνικής πραγματικότητας πριν από το κράτος, με την εμφάνιση του σύγχρονου, καπιταλιστικού κράτους κάθε κοινωνική πραγματικότητα διατηρεί οργανικές σχέσεις μαζί του (Πουλαντζάς, ο.π., σελ 56). Βέβαια, ο σχετικός διαχωρισμός κράτους και οικονομίας είναι υπαρκτός και αποτελεί ακριβώς τη νομιμοποιητική βάση των θεσμών του κράτους. Όμως, εδώ αναφερόμαστε στην (ιδεολογικά καθοριζόμενη) παραδοχή της εγγενούς αυτονομίας των δύο οντοτήτων.

Το κράτος δεν είναι μία ενύπαρκτη οντότητα αλλά μία σχέση και ακριβέστερα «η υλική και ειδική συμπύκνωση ενός συσχετισμού δυνάμεων ανάμεσα σε τάξεις και μερίδες τάξης», υποστηρίζει ο Πουλαντζάς (ο.π., σελ. 185), η θεωρητική εισφορά του οποίου συντέλεσε αποφασιστικά στην υπέρβαση¹¹⁷ πολλών υπεραπλουστεύσεων και μηχανιστικών αντιλήψεων για το εξουσιαστικό φαινόμενο. Ειδικότερα, η πρόσληψη του

¹¹⁷ Όπως επισημαίνουν οι Μάνεσης (1980), Δ. Τσάτσος (1982), Μαντάκης (1985), Βενιζέλος (1991), Τσουκαλάς (1998) κ.λπ..

κράτους ως συμπύκνωσης μίας σχέσης υπερβαίνει το (ψευδο)δίλημμα εάν το ίδιο συνιστά πράγμα-εργαλείο ή πράγμα-υποκείμενο. Η πρώτη από αυτές τις αντιλήψεις υποστηρίζει ότι το κράτος χειραγωγείται¹¹⁸ απόλυτα από την κυρίαρχη τάξη, ενώ η δεύτερη του αποδίδει απόλυτη αυτονομία, η οποία πηγάζει από την εξουσία του ως εκφραστή της «ορθολογιστικής» βούλησης της κοινωνίας. Έτσι, είτε οι κυρίαρχες ομάδες υποτάσσουν το κράτος (-πράγμα) μέσα από μηχανισμούς επιρροών και πιέσεων είτε το κράτος (-υποκείμενο) υποτάσσει τις κυρίαρχες ομάδες. Η εξουσία προσλαμβάνεται, δηλαδή, ως ένα δεδομένο μέγεθος, με συνέπεια το κράτος και οι κυρίαρχες ομάδες να εμφανίζεται ότι διαθέτουν καθεμία τόση εξουσία όση στερείται η άλλη ή, διαφορετικά διατυπωμένο, το κέρδος της μίας συνεπάγεται σε συμβολικό επίπεδο τη ζημία της άλλης (Πουλιαντζάς, 1976, σελ. 38).

Κοινωνιοψυχολογικές έρευνες (Mummendey & Schreiber, 1983, 1984)¹¹⁹ βεβαιώνουν ότι, όταν η κοινωνική σύγκριση υποθέτει μία αλληλεξάρτηση των συμβολικών αποθεμάτων και, ταυτόχρονα, η σύγκριση είναι μονοδιάστατη, η παραγωγή κοινωνιοψυχολογικών διακρίσεων σε βάρος της εξωομάδας είναι αναπόφευκτη. Η εικόνα για την εξωομάδα είναι αναγκαστικά αρνητική, ως συμπληρωματική της θετικής εικόνας για την ενδοομάδα, η οποία άλλωστε προσδιορίζει τα κριτήρια¹²⁰ της κοινωνικής σύγκρισης.

Ας επανέλθουμε όμως στο πεδίο της πολιτικής θεωρίας, για να σημειώσουμε ότι η «ενότητα» της κρατικής εξουσίας δεν εξασφαλίζεται αυτόματα από μία επικράτηση κάποιας κοινωνικής ομάδας στο κράτος ή από μία συγκροτημένη βούληση. Η κρατική πολιτική διαμορφώνεται ως συνισταμένη ενδοκρατικών αντιθέσεων, δηλαδή αντιθέσεων μεταξύ των λειτουργιών του κράτους (όπως της εκτελεστικής λειτουργίας με τη νομοθετική, της δικαστικής λειτουργίας με τη δημόσια διοίκηση κ.λπ.), καθώς και αντιθέσεων μέσα στους κόλπους καθεμιάς από αυτές. Ακριβώς εξαιτίας των ενδοκρατικών αντιθέσεων -οι οποίες αντανakλούν ευρύτερες κοινωνικές αντιθέσεις-, η βούληση του κράτους προκύπτει ως προϊόν μίας παλινδρομής διαδικασίας μέσα από τον προσδιορισμό προτεραιοτήτων και αντιπροτεραιοτήτων, από αλληλοσυγκρουόμενα

¹¹⁸ Η κλασική μαρξιστική θεωρία, με εξαίρεση τον Gramsci, δεν ασχολήθηκε με την ανάλυση του κρατικού φαινομένου παρά μόνο αποσπασματικά. Έτσι επικράτησε για χρόνια στο χώρο της μαρξιστικής σκέψης μία μηχανιστική αντίληψη κατά την οποία το κράτος αποτελεί εργαλείο της άρχουσας τάξης.

¹¹⁹ Αναφέρεται στο Παπαστάμου, 1989α, σελ. 357.

¹²⁰ Με άλλα λόγια, η αφετηρία της κρίσης είναι αξιολογική.

και επανορθωτικά μέτρα, από μία διαδικασία κλιμακωτών ελέγχων¹²¹, από την ιεραρχική οργάνωση του κράτους, από τον καθορισμό αρμοδιοτήτων κ.ο.κ., σημειώνει ο Πουλαντζάς (1983, σελ 45).

Η κοινωνία διατρέχεται από δομημένες ανισότητες που παράγουν διαιρετικές τομές, ανταγωνισμούς και συγκρουσιακές ασυμβατότητες. Τα φαινόμενα αυτά αποτελούν πάγια ιστορικά χαρακτηριστικά των κοινωνιών. Κάθε πολιτική επιλογή εξυπηρετεί, αποκλειστικά ή κύρια, συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες. Ωστόσο, ο πολιτικός λόγος επιδιώκει να εμφανίσει τις πολιτικές του κράτους ως καθολικά ωφέλιμες, δηλαδή ο λόγος αυτός συνήθως συσκοτίζει τις ιστορικές διαιρετικές τομές της κοινωνίας και πάντως παρεμποδίζει τη συγκρότηση κοινωνικών συμμαχιών, οι οποίες δυνάμει αμφισβητούν τις πολιτικές και κοινωνικές επιλογές των εκάστοτε διαχειριστών της εξουσίας. Οι στρατηγικές αυτές αποσκοπούν στη διασφάλιση μίας πολιτικής ηγεμονίας, στην πολιτική νομιμοποίηση¹²² και την κοινωνική ενσωμάτωση ή, με άλλα λόγια, στο να θεωρήσει καθένας ότι συμμετέχει ή τουλάχιστον συναινεί σε ένα παιχνίδι όπου «όλοι κερδίζουν».

Το κυριότερο πεδίο δράσης της ιδεολογίας είναι η γλώσσα. Και στο μέτρο που πρωταρχική λειτουργία της ιδεολογίας είναι η δικαίωση και η νομιμοποίηση της εξουσίας, η γλώσσα αποτελεί το κύριο μέσο που χρησιμοποιεί η εξουσία για να αναστείλει την προσφυγή σε άμεσα βίαιους τρόπους επιβολής της. Αλλά και όταν η εξουσία καταφεύγει στην άσκηση βίας, η γλώσσα αναλαμβάνει το έργο δικαίωσης¹²³ της βίας, εμφανίζοντάς την είτε ως επιβεβλημένη είτε ως νόμιμη.

¹²¹ Ας αναφέρουμε εδώ ότι στην ελληνική δημόσια διοίκηση για κάθε οικονομική δαπάνη διενεργείται προέλεγχος από την ίδια μονάδα είτε, μέσω της ιεραρχίας, από το υπηρεσιακό όργανο που διαθέτει τη σχετική αρμοδιότητα –όχι σπάνια από τον ίδιο τον υπουργό. Στη συνέχεια, μετά την πραγμάτωση της δαπάνης επαναλαμβάνεται ο έλεγχος από τους προαναφερόμενους για το σύννομο της εκτέλεσής της, ακολουθεί έλεγχος από την αρμόδια μονάδα του Γενικού Λογιστηρίου του Κράτους, αλλά για να καταστεί η δαπάνη αυτή πληρωτέα απαιτείται η έγκριση της αρμόδιας υπηρεσίας του Ελεγκτικού Συνεδρίου.

¹²² Οι αναφορές του Α. Παπανδρέου σε μη προνομιούχους, όπως και του Ε. Αβέρωφ σε νοικοκυραίους είναι χαρακτηριστικές. Οι κατασκευές αυτές παραπέμπουν στις πραγματικές κοινωνικές συνθήκες, διαθέτουν όμως ένα δυνάμει καθολικό περιεχόμενο. Δύσκολα θα εύρισκε κανείς πολίτες οι οποίοι δε θα αυτοπροσλαμβάνονταν ως νοικοκυραίοι και ακόμη δυσκολότερα πολίτες που θα αυτοαποκλείονταν από την κατηγορία των μη-προνομιούχων. Τέτοιες αναφορές περιλαμβάνουν, σε διαφορετική κάθε φορά έκταση, την πλειοψηφία των πολιτών και δημιουργούν έτσι μία δοξασία συμμετοχής στο πολιτικό γίγνεσθαι. Με άλλα λόγια, αποτελούν μία στρατηγική ομογενοποίησης του κοινωνικού χώρου. Ανάλογα ισχύουν για υπερεθνικού επιπέδου κατασκευές, όπως *ελεύθερη αγορά* ή *διαβαλευτική δημοκρατία*.

¹²³ Όπως υπενθύμισαν πρόσφατα οι ευφημισμοί *προληπτικός πόλεμος* και *βίαιη δημιουργικότητα* του δόγματος του *εκδημοκρατισμού με χρήση στρατιωτικής βίας*.

Όσοι κατέχουν κυρίαρχη θέση στο κοινωνικό πεδίο καταλαμβάνουν αυτόματα κυρίαρχη θέση και στο πεδίο της συμβολικής παραγωγής, επισημαίνει ο Bourdieu (1992¹²⁴, σελ. 109). Η πολιτική είναι μακράν πρώτη στη συμβολική αποτελεσματικότητα, τη δράση μέσω σημείων ικανών να υποστασιοποιούν ή, αντίθετα, να απωθούν στην ανυπαρξία το υπαρκτό. Η πολιτικά άδηλη πολιτική γλώσσα, παρατηρεί ο Bourdieu, χαρακτηρίζεται από μία ρητορική της αμεροληψίας, μαρτυρά επιρροή της συμμετρίας και της ισορροπίας, αυτοπειθαρχεί σε ένα ήθος της προτεραιότητας και της εντιμότητας και παραδειγματίζει για την αποφυγή του πολεμικού ύφους, για τη σύνεση και τον ομολογημένο σεβασμό στους αντιπάλους ή, εν ολίγοις, χαρακτηρίζεται από οτιδήποτε δηλώνει την άρνηση του πολιτικού αγώνα ως αγώνα. Ενδεχόμενα, η γλώσσα είναι σχετικά ουδέτερη και η ιδεολογική λειτουργία της επικοινωνίας συνδέεται όχι με τη γλώσσα καθεαυτή αλλά με τις επιμέρους χρήσεις της, δηλαδή το λόγο, σημειώνει η Σακαλάκη (1994, σελ. 73). Η απήχηση ενός λόγου, κατά τον Bourdieu, εξαρτάται λιγότερο από τις εγγενείς ιδιότητές του και περισσότερο από την παρακινητική ενέργεια που εμπερικλείει, δηλαδή εξαρτάται, τουλάχιστον σε κάποιο βαθμό, από το εάν μία πολυπληθής ή ισχυρή ομάδα προσλαμβάνει ότι μπορεί να αναγνωρίσει τον εαυτό της στο συγκεκριμένο λόγο ή ότι ο ίδιος εκφράζει τα ενδιαφέροντά της.

Το νόημα των λέξεων δεν είναι αυτονόητο ούτε αμετακίνητο, αλλά αντίθετα υφίσταται διαρκή διεκδίκηση και αναθεώρηση. Λόγου χάριν, ο *ξένος* έχει αντικατασταθεί με τον *Άλλο*, η *πολιτική σύγκρουση* διολίσθησε σε *διαφορά απόψεων*, η δε τρέχουσα χρήση του *δογματισμού* είναι η *πολιτική ορθότητα*. Βέβαια, εκτός από το νόημα μεταβάλλεται διαρκώς και η κυκλοφορία των λέξεων, το εννοιολογικό πλαίσιο με το οποίο οι άνθρωποι αξιοδοτούν και συναισθάνονται τα γεγονότα, τις συμπεριφορές, τις επιλογές και τις δυνατότητες ή κατανοούν και ερμηνεύουν τις εξελίξεις. Έτσι, οι κοινόχρηστες λέξεις αποκαλύπτουν τον τρόπο με τον οποίο κατανοούμε, σήμερα, την πραγματικότητα.

Η ιδεολογική γλώσσα καταχράται τη νομιμότητα που παράγει αποδοχή, στο μέτρο που παραβιάζει τη θεμελιακή λειτουργία του λόγου, δηλαδή την επικοινωνία. Καταστρέφοντας την πολικότητα του λόγου, η ιδεολογική γλώσσα επιτρέπει στον πομπό να ασκεί εξουσία και βία με το λόγο, επιβάλλοντας τη σιωπή. Στόχος της είναι η

¹²⁴ Στην αγγλική έκδοση, στην οποία αναφερόμαστε εδώ, περιλαμβάνονται οι δημοσιεύσεις *Ce que Parler veut Dire*, Fayard, Paris, 1982, *Sur le Pouvoir Symbolique*, *Annales*, 1977, 32, 405-411, *La Représentation Politique: éléments pour une théorie du champ politiques*, *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*, 1981, 36-37, 3-24, *La Délégation et le Fétichisme Politique*, *Actes de la*

νομιμοποίηση του πομπού, η δικαίωση και υπεράσπιση της κοινωνικής ιεραρχίας που δίνει στον πομπό το δικαίωμα του λόγου.

Για την εξασφάλιση της συναίνεσης η σύγχρονη εξουσία αποφεύγει τη χρήση άμεσης βίας, χωρίς βέβαια να εγκαταλείπει αμετάκλητα αυτή τη μέθοδο επιβολής. Το κράτος ακριβώς επειδή μονοπωλεί την άσκηση της βίας, έχει το προνόμιο να εμπεδώνει την κυριαρχία του με ποικίλες μεθόδους, η κυριότερη από τις οποίες είναι η δημιουργία προϋποθέσεων συναίνεσης. Καθόσον το κράτος δεν είναι ένα μονολιθικό συγκρότημα αλλά ένα στρατηγικό πεδίο, έχει δυνατότητα να λειτουργεί με αλληπάλληλες αποτοπικοποιήσεις και μεταθέσεις μεταξύ των δομών του. Έτσι, κατασταλτικοί μηχανισμοί του κράτους επιτελούν, έκτακτα, ιδεολογική λειτουργία (π.χ. η αστυνομία ή ο στρατός) και, αντίστροφα, ιδεολογικοί μηχανισμοί αναλαμβάνουν κατασταλτικό έργο (π.χ. τα δικαστήρια ή τα σωφρονιστικά καταστήματα). Όμως, η ιδεολογική κυριαρχία δεν εξαντλείται στην εμπλοκή των μηχανισμών του κράτους, οι οποίοι άλλωστε δεν πρωτοστατούν στη δημιουργία της κυρίαρχης ιδεολογίας ή στην αναπαραγωγή των σχέσεων ιδεολογικής κυριαρχίας. Η θεμελίωση των ιδεολογικών σχέσεων υπερβαίνει τους όποιους κρατικούς μηχανισμούς, στο μέτρο που η μονοπώληση της βίας από το κράτος συγκαλύπτεται με τη μετατόπιση της νομιμοποίησης προς τη νομιμότητα, δηλαδή με την υπεροχή του νόμου. Έτσι, πρωτεύουσα σημασία για την εξουσία έχει η ιδεολογική λειτουργία του νομικού λόγου, στην οποία αναφέρονται οι επόμενες ενότητες αυτού του κεφαλαίου.

Αναμφίβολα, το κράτος δεν ανάγεται σε μία δομή συγκάλυψης-αντιστροφής ούτε στο ζεύγμα καταστολή-ιδεολογία. Σε μία σύγχρονη δημοκρατική κοινωνία το κράτος περιλαμβάνει, επίσης, μηχανισμούς αποτελεσματικής προστασίας των δικαιωμάτων. Άλλωστε, η δυναμική της ιδεολογίας, όπως και κάθε προσπάθειας επιρροής, δεν είναι ακαταμάχητη καθεαυτής, αλλά καθίσταται αμάχητη εξαιτίας της αποδοχής της από τα κοινωνικά υποκείμενα. Για την εξασφάλιση της αποδοχής των πολιτών, το κράτος ορίζει ένα πεδίο συμβιβασμών ανάμεσα στις κυρίαρχες και τις κυριαρχούμενες ομάδες, περιορίζοντας επιδιώξεις των πρώτων και ικανοποιώντας διεκδικήσεις των δεύτερων. Η μεταβλητότητα του πεδίου συμβιβασμών συναρτάται με την κοινωνική του αποδοχή ή, διαφορετικά διατυπωμένο, με την ένταση των κοινωνικών αγώνων. Αυτό ακριβώς το μέγεθος στοχεύει να τροποποιεί η ιδεολογία. Ωστόσο, ακόμη και τα φασιστικά

Recherché en Sciences Sociales, 1984, 52-53, 49-55 και Espace Social et Genèse des "Classes", Actes de la Recherche en Sciences Sociales, 1984, 52-53, 3-12.

καθεστῶτα χρειάστηκε να πάρουν μία σειρά φιλολαϊκών μέτρων προκειμένου να διατηρηθούν στην εξουσία, τουλάχιστον στον αποκαλούμενο δυτικό κόσμο.

Τωσς χρειάζεται επίσης να σημειωθεί ότι η ιδεολογική δραστηριοποίηση της εξουσίας δεν ισοδυναμεί με απόλυτη απόκρυψη ή αποσιώπηση των προθέσεων της. Αντίθετα, όπως παρατηρεί ο Πουλιαντζάς (1983, σελ. 45), οτιδήποτε ή σχεδόν οτιδήποτε πράττει η εξουσία, έχει ήδη ειπωθεί και καταγραφεί δημόσια¹²⁵ με κάποιον από τους λόγους των εκπροσώπων του κράτους. Αλλά, ακριβώς, επειδή ο λόγος του κράτους δεν είναι ένας ούτε είναι ενιαίος, η εξουσία τελεί σε διαρκή μετάθεση¹²⁶. Η κατάτμηση του λόγου του κράτους, η πολυεστιάκη οργάνωση και λειτουργία του τού επιτρέπει να αποφαινεται στη βάση μίας από τις ποικίλες -και συχνά αντιφατικές- θέσεις που διατύπωναν τα όργανά του.

2. Το νομικό κράτος

Στη νομική προσέγγιση του *κράτους* το ίδιο ορίζεται ως η αυτοδύναμη οργάνωση ενός λαού στη βάση ενός συνόλου κανόνων δικαίου μέσα σε ορισμένη χώρα (Σπηλιωτόπουλος, 1997, σελ. 8). *Κανόνας δικαίου* είναι κάθε πρόταση¹²⁷ που ρυθμίζει υποχρεωτικά συγκεκριμένη συμπεριφορά των προσώπων, φυσικών ή νομικών, μίας κοινωνίας (κατά κανόνα) με την απειλή επιβολής μίας κύρωσης στον παραβάτη (Σπηλιωτόπουλος, ο.π., σελ. 7). Ο κανόνας δικαίου συχνά δεν εμφανίζεται ολοκληρωμένος σε ένα κείμενο, αλλά επιμέρους στοιχεία του βρίσκονται σε ποικίλα κείμενα¹²⁸ ή υπονοούνται.

Το σύνολο των κανόνων δικαίου που ρυθμίζουν την οργάνωση του λαού σε κράτος ονομάζεται *εθνική έννομη τάξη*. Το θεμέλιο κάθε εθνικής έννομης τάξης αποτελεί ένα σύνολο κανόνων δικαίου που καθορίζουν τον τρόπο δημιουργίας των υπόλοιπων κανόνων δικαίου της έννομης αυτής τάξης και συνιστούν το *σύνταγμα* με την ουσιαστική

¹²⁵ Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Χίτλερ δεν είχε αποκρύψει το σχέδιο του να εξοντώσει τους Εβραίους, σημειώνει ο Πουλιαντζάς.

¹²⁶ Διευκολύνοντας, έτσι, τα υποκείμενα στην ούτως ή άλλως επιλεκτική πρόσληψη της πραγματικότητας.

¹²⁷ Το μέρος της πρότασης που επέχει θέση υπόθεσης αποτελεί το *πραγματικό του κανόνα*, το οποίο περιέχει τις προϋποθέσεις της ενεργοποίησης της ρυθμιστικής λειτουργίας του κανόνα σε μία συγκεκριμένη περίπτωση. Το δεύτερο μέρος, που επέχει θέση απόδοσης, ονομάζεται *έννομη συνέπεια* και περιέχει τον τρόπο με τον οποίο εκδηλώνεται η ρυθμιστική λειτουργία του κανόνα, δηλαδή τα νομικά αποτελέσματα που συνεπάγεται η πλήρωση των προϋποθέσεων του πραγματικού.

¹²⁸ Σε άλλες χώρες αναζητούνται και σε έθιμα –με πατριδα του *εθιμικού δικαίου* την Αγγλία.

έννοια. Στη σύγχρονη εποχή, εκτός από ελάχιστες εξαιρέσεις, οι περισσότεροι από τους κανόνες που συγκροτούν το σύνταγμα, με την ουσιαστική έννοια, μίας έννομης τάξης έχουν διατυπωθεί σε γραπτό κείμενο, το οποίο αποτελεί το Σύνταγμα με την τυπική έννοια.

Διοικητικά όργανα ονομάζονται τα δημόσια όργανα της έννομης τάξης, δηλαδή εκείνα τα οποία ασκούν δημόσια εξουσία και δεν ανήκουν στη νομοθετική ή τη δικαστική λειτουργία του κράτους. Την αφαιρετική αυτή μέθοδο καθορισμού της έννομης των διοικητικών οργάνων χρησιμοποιούν οι θεωρητικοί του διοικητικού δικαίου, καθώς το πλήθος των ενεργειών των διοικητικών οργάνων δεν μπορεί να συναθροισθεί και να προσδιορισθεί με ένα ενιαίο θετικό ορισμό (Στασινόπουλος 1957β· Παπαχατζής, 1983· Σπηλιωτόπουλος, 1997 κ.λπ.). Δυνάμει της αρχής του διαχωρισμού των λειτουργιών του κράτους, κάθε λειτουργία ανατίθεται σε ιδιαίτερη κατηγορία οργάνων προκειμένου να προλαμβάνεται η συγκέντρωση της εξουσίας. Έτσι, η εκτελεστική λειτουργία διακρίνεται από τη νομοθετική και τη δικαστική καθώς αναφέρεται στο πράττειν, ενώ οι άλλες λειτουργίες αναφέρονται στο δέον. Βέβαια, η έννοια του διοικητικού οργάνου καθορίζεται κατά τρόπο θετικό με κανόνες της έννομης τάξης. Σύμφωνα με το Σύνταγμα, διοικητικά όργανα είναι ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας, η Κυβέρνηση, ο Πρωθυπουργός, οι υπουργοί, οι υφυπουργοί και τα δημόσια όργανα τα οποία προβλέπονται από νομοθετικές και διοικητικές πράξεις και τα οποία τελούν σε σχέση ιεραρχίας ή διοικητικής εποπτείας προς τα όργανα που προβλέπονται απευθείας από το Σύνταγμα, καθώς και τα συλλογικά όργανα που συνδέονται με τα όργανα αυτά. Ορισμένα δημόσια όργανα έχουν διφυή χαρακτήρα, καθόσον σύμφωνα με τις συνταγματικές διατάξεις είναι παράλληλα ενταγμένα σε δύο λειτουργίες του κράτους π.χ. το Συμβούλιο της Επικρατείας και το Ελεγκτικό Συνέδριο είναι, αφενός, δικαστήρια και, αφετέρου, διοικητικά όργανα. Το κράτος με τη στενή έννοια του όρου αποτελεί νομικό πρόσωπο που συγκροτείται από τα διοικητικά όργανα που προβλέπει η έννομη τάξη, καθώς και από τις δημόσιες υπηρεσίες, αυτοτελείς ή μη. Το κράτος με τη στενή έννοια είναι υποκείμενο δικαιωμάτων και υποχρεώσεων περιουσιακής φύσης, αναφέρεται ως *δημόσιο* και διακρίνεται από τα ανεξάρτητα *δημόσια νομικά πρόσωπα* που ιδρύονται κατά το σύστημα της αυτοδιοίκησης.

Δημόσια υπηρεσία με τη λειτουργική έννοια είναι η δραστηριότητα των δημόσιων νομικών προσώπων (ή και των ιδιωτών εκείνων που ενεργούν *κατά παραχώρηση*) η οποία έχει αντικείμενο την παροχή υπηρεσιών ή αγαθών προς τους διοικούμενους για την ικανοποίηση συγκεκριμένων αναγκών τους, που καθορίζει κάθε φορά η έννομη

τάξη π.χ. εκπαίδευση ή συγκοινωνίες (Σπηλιωτόπουλος, ο.π., σελ. 22). Δημόσια υπηρεσία με την οργανική έννοια είναι κάθε οργανωτικός σχηματισμός του δημοσίου ή των άλλων δημόσιων νομικών προσώπων ο οποίος συγκροτείται στη βάση της άσκησης δημόσιας εξουσίας από φυσικά πρόσωπα και περιουσιακά στοιχεία για την πραγματοποίηση ενός ή περισσότερων σκοπών του κράτους π.χ. υπηρεσία, νομαρχίες, δημόσιες οικονομικές υπηρεσίες, πανεπιστήμια ή κρατικά νοσοκομεία (Σπηλιωτόπουλος, ο.π., σελ. 23). Αντίστοιχα, ως *δημόσια διοίκηση* (ή *διοίκηση*) θεωρείται το συστηματικό σύνολο των νομικών προσώπων στα οποία είναι οργανωμένα τα διοικητικά όργανα που προβλέπουν οι κανόνες δικαίου και τα οποία έχουν αρμοδιότητα άσκησης δημόσιας εξουσίας (Σπηλιωτόπουλος, ο.π., σελ. 17 & 18). Το δημόσιο και τα δημόσια νομικά πρόσωπα που ασκούν δημόσια εξουσία, δηλαδή που έχουν αρμοδιότητα να θεσπίζουν μονομερώς κανόνες δικαίου, απαρτίζουν τη δημόσια διοίκηση με τη στενή¹²⁹ έννοια του όρου. Διοίκηση με τη λειτουργική έννοια είναι η διενέργεια νομικών πράξεων και υλικών ενεργειών για την επιδίωξη ενός κρατικού σκοπού και με την οργανική έννοια είναι τα πρόσωπα ή τα σύνολα προσώπων τα οποία, σύμφωνα με τους κανόνες δικαίου, έχουν δικαίωμα ή αρμοδιότητα ή υποχρέωση να ασκήσουν μία κρατική δραστηριότητα.

Όργανο υπό τη νομική¹³⁰ έννοια είναι η οργανωτική μονάδα που αποτελεί αυτοτελές υποκείμενο *αρμοδιοτήτων*. Ο φορέας του οργάνου είναι πάντοτε φυσικό πρόσωπο που δεν έχει νομική προσωπικότητα ή ενίοτε έχει μερική νομική προσωπικότητα. Η νομοθεσία καθορίζει τους σκοπούς των δημόσιων νομικών προσώπων και αναθέτει σε αυτά σχετικές δραστηριότητες, δηλαδή αρμοδιότητες με την ευρεία έννοια του όρου. Τα δημόσια νομικά πρόσωπα είναι φορείς δικαιωμάτων (εμπράγματος, ενοχικών, φορολογικών κ.λπ.) και υποχρεώσεων άσκησης της δραστηριότητάς τους ή άλλων (π.χ. ενοχικών). Έτσι, τα διοικητικά όργανα έχουν αρμοδιότητες στο πλαίσιο των σκοπών και των δραστηριοτήτων των δημόσιων νομικών προσώπων στα οποία ανήκουν, ασκούν τα δικαιώματα αυτών των προσώπων και εκπληρώνουν τις υποχρεώσεις τους. Η αρμοδιότητα του διοικητικού οργάνου μπορεί να οριστεί ως η

¹²⁹ Στην οποία δεν περιλαμβάνονται τα δημόσια νομικά πρόσωπα που διέπονται κατ' αρχήν από το ιδιωτικό δίκαιο, καθώς και οι δημόσιες εταιρείες.

¹³⁰ Η λειτουργική έννοια του οργάνου αναφέρεται στην παραγωγή διοικητικών πράξεων, ενώ η ευρεία έννοια αναφέρεται στην ευθύνη των δημόσιων νομικών προσώπων. Όργανα με τη λειτουργική έννοια είναι εκείνα τα οποία δηλώνουν δια της άσκησης της αρμοδιότητάς τους τη βούληση του νομικού προσώπου με τη διενέργεια νομικών πράξεων. Με την ευρεία έννοια όργανα είναι τα φυσικά πρόσωπα που έχουν καθήκον είτε την προπαρασκευή ή την εκτέλεση νομικών πράξεων είτε τη διενέργεια υλικών πράξεων για την πραγμάτωση των σκοπών που επιδιώκει το νομικό πρόσωπο στο οποίο ανήκουν.

προβλεπόμενη από κανόνες της έννομης τάξης ικανότητά του να θεσπίζει με πράξεις του ή με συμβάσεις κανόνες δικαίου ή να συμβάλλει¹³¹ στη θέσπιση τέτοιων κανόνων ή να προβαίνει σε υλικές ενέργειες. Οι αρμοδιότητες του διοικητικού οργάνου αναφορικά προς την ένταξη του στην εκτελεστική εξουσία ονομάζονται *καθήκοντα*.

Διοικητική πράξη είναι η δήλωση της βούλησης του διοικητικού οργάνου η οποία εκδηλώνεται σύμφωνα με ορισμένη διαδικασία ή χωρίς αυτή και με την οποία θεσπίζεται μονομερώς ένας κανόνας δικαίου (Σπηλιωτόπουλος, 1997, σελ. 12). Η διοικητική πράξη είναι το νομικό μέσο με το οποίο ασκείται η δημόσια εξουσία από το αρμόδιο διοικητικό όργανο. Κύρια χαρακτηριστικά της διοικητικής πράξης είναι το *τεκμήριο της νομιμότητας* και η *εκτελεστότητα*. Σύμφωνα με πάγια αρχή του διοικητικού δικαίου, η διοικητική πράξη από την έναρξη της ισχύος της έως την ακύρωσή της με δικαστική απόφαση ή με διοικητική πράξη ή έως την ανάκληση ή την κατάργησή της ή, γενικά, την παύση της ισχύος της κατά οποιονδήποτε τρόπο, παράγει όλα τα έννομα αποτελέσματά της, ανεξάρτητα από το εάν έχει νομική πλημμέλεια. Το τεκμήριο νομιμότητας επιβάλλουν πρακτικές ανάγκες και ειδικότερα η ανάγκη της νομικής ασφάλειας¹³² των σχέσεων κράτους–πολίτη και η ανάγκη προστασίας της εμπιστοσύνης¹³³ του διοικούμενου προς τις δημόσιες αρχές. Ο δεσμευτικός χαρακτήρας των διοικητικών πράξεων δεν απορρέει, δηλαδή, από κάποια παραδοχή ότι η διοίκηση κατά την έκδοση των πράξεών της έχει υπέρτερη θέση αλλά από προφανείς λόγους δημόσιου συμφέροντος (Ναυπλιώτης, 1975· Σιούτη, 1994). Η έννομη τάξη αναθέτει στην προκειμένη περίπτωση τη διαφύλαξη των κανόνων της στον διοικούμενο, ο οποίος ενδέχεται να ζημιωθεί από την έκδοση της πράξης και στον οποίο η ίδια τάξη παρέχει εχέγγυα προστασίας. Η ίδια η παροχή ευρείας δικαστικής προστασίας στον διοικούμενο υποδηλώνει στάση επιφυλακτικότητας του νομοθέτη έναντι των ενεργειών της διοίκησης. Ωστόσο, το ελάττωμα της πράξης θεωρείται ότι έχει περιορισμένη σπουδαιότητα, η οποία ενδεχόμενα συνεπάγεται ευθύνες για το όργανο (πειθαρχικές, περιουσιακές κ.λπ.) ή άγει σε ακύρωση, δε συνεπάγεται όμως τη νομική ανυπαρξία της πράξεως που εκδόθηκε.

¹³¹ Η αρμοδιότητα του οργάνου να θεσπίζει κανόνες δικαίου είναι, δηλαδή, είτε αποφασιστική είτε συμβουλευτική ή γνωμοδοτική.

¹³² Η αμφισβήτηση, καλοπροαίρετη ή μη, της νομιμότητας των διοικητικών πράξεων θα συνεπαγόταν αστάθεια των διοικητικών σχέσεων. Επίσης, εάν οι διοικητικές πράξεις εθεωρούντο ως στερούμενες σημασίας και συνέπειας, η έννομη τάξη θα ήταν ευάλωτη.

¹³³ Στο μέτρο που η διοίκηση αδυνατεί να αποφεύγει πάντοτε τη δημιουργία σφαλμάτων και παρανομιών, επιβάλλεται η προστασία της εμπιστοσύνης προς αυτή.

Θεμελιώδεις αρχές της ελληνικής έννομης τάξης είναι οι αρχές της *λαϊκής κυριαρχίας* και του *αντιπροσωπευτικού συστήματος*. Οι αρχές αυτές αναγνωρίστηκαν και επικράτησαν από τις αρχές της επανάστασης του 1821 και ισχύουν έκτοτε συνεχώς, με εξαίρεση την περίοδο της απόλυτης μοναρχίας και τις περιόδους των πολιτικών παρεκβάσεων.

Η ανάπτυξη του διοικητικού δικαίου στην Ελλάδα άρχισε κυρίως με την ίδρυση και λειτουργία του Συμβουλίου της Επικρατείας, το έτος 1929. Η νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας, αφενός, ερμηνεύει συστηματικά τους κανόνες δικαίου που διέπουν τη δημόσια διοίκηση και, αφετέρου, αναγνωρίζει γενικές αρχές οργάνωσης, λειτουργίας και, γενικά, νόμιμης δράσης των διοικητικών οργάνων. Το διοικητικό δίκαιο τελεί σε στενή¹³⁴ σχέση με το συνταγματικό δίκαιο, καθόσον το σύνταγμα δε σκιαγραφεί απλώς τη λειτουργία της δημόσιας διοίκησης, αλλά θέτει άμεσα¹³⁵ και εκτενώς τους βασικούς κανόνες της οργάνωσης, της λειτουργίας και του ελέγχου της δράσης της.

Οι κανόνες του διοικητικού δικαίου, που έχουν θεσπισθεί με νομοθετικές πράξεις ή με κανονιστικές διοικητικές πράξεις, δεν έχουν κωδικοποιηθεί σε ενιαίο κείμενο όπως οι κανόνες του αστικού δικαίου, του ποινικού δικαίου, της πολιτικής δικονομίας ή της ποινικής δικονομίας. Την κωδικοποίηση των κανόνων του διοικητικού δικαίου αποθαρρύνει η εξαιρετική ποικιλία και ανομοιομορφία των θεμάτων που οι κανόνες αυτοί ρυθμίζουν αλλά και η συνεχής αναπροσαρμογή τους, η οποία προκαλείται κυρίως από τη συχνή μεταβολή της μορφής και της έκτασης των θεμάτων τους (Σπηλιωτόπουλος, 1997, σελ. 57). Πάντως, ορισμένα τμήματα του διοικητικού δικαίου έχουν κωδικοποιηθεί σε ενιαία κείμενα, όπως οι διατάξεις που αναφέρονται στην κατάσταση των υπαλλήλων του δημοσίου και των νομικών προσώπων δημοσίου δικαίου (ν. 2683/1999).

¹³⁴ Το διοικητικό δίκαιο έχει ως αντικείμενο τη λεπτομερειακή έρευνα και ανάλυση του έργου και της αποστολής των διοικητικών υπηρεσιών. Το θέμα αυτό ερευνάται σε γενικές γραμμές και από το συνταγματικό δίκαιο, το οποίο, εκτός των άλλων, μελετά τον τρόπο με τον οποίο οι λειτουργίες της πολιτείας κατανέμονται μεταξύ των κρατικών οργάνων και τις σχέσεις (κυρίως) μεταξύ της εκτελεστικής λειτουργίας και της νομοθετικής. Το συνταγματικό δίκαιο ερευνά τη λειτουργία της διοίκησης για να καθορίσει ποια είναι η θέση της στο πολίτευμα, ενώ το διοικητικό αναλύει και εξηγεί τη λειτουργία της θεωρώντας τη θέση της δεδομένη (Στασινόπουλος, 1957β, σελ. 39).

¹³⁵ Με το άρθρο 10 θεσπίζεται δικαίωμα υποβολής αναφοράς στις αρχές, με το άρθρο 12 παρ. 4 προβλέπεται δυνατότητα περιορισμού του δικαιώματος των δημόσιων υπαλλήλων να συνεταιρίζονται, με το άρθρο 20 παρέχεται στον πολίτη δικαίωμα δικαστικής προστασίας, καθώς και δικαίωμα προηγούμενης ακρόασης από τις διοικητικές αρχές που ενεργούν σε βάρος του, με το άρθρο 23 παρ. 2 αναγνωρίζεται δικαίωμα απεργίας των δημόσιων υπαλλήλων, στο οποίο επιτρέπεται να θέτονται περιορισμοί υπό την προϋπόθεση ότι αυτοί δεν επεκτείνονται μέχρι την κατάργηση του δικαιώματος κ.ο.κ..

Η δράση της δημόσιας διοίκησης διέπεται από την *αρχή της νομιμότητας* και ασκείται για την ικανοποίηση του *δημόσιου συμφέροντος*. Κατά την επικρατέστερη άποψη, όπως διαπιστώνει ο Σπηλιωτόπουλος (ο.π., σελ. 27), η αρχή της νομιμότητας περιλαμβάνει: α) την απουσία αυθαίρετης εξουσίας της διοίκησης, με την έννοια ότι μόνο τα τακτικά δικαστήρια μπορούν να επιβάλλουν ποινή για την παράβαση ενός νομικού κανόνα β) την ισότητα των προσώπων ενώπιον των κανόνων του δικαίου και την ανεξάρτητη υπαγωγή των οργάνων της διοίκησης στα κοινά δικαστήρια και γ) τον καθορισμό των ατομικών δικαιωμάτων με αποφάσεις¹³⁶ των κοινών δικαστηρίων που εκδίδονται κατ' εφαρμογή του κοινού δικαίου. Έτσι, οι ενέργειες των διοικητικών οργάνων των δημόσιων νομικών προσώπων οφείλουν να μην αντίθενται στους κανόνες δικαίου και ειδικότερα οφείλουν να είναι σύμφωνες ή να βρίσκονται σε αρμονία με τους κανόνες αυτούς. Η πρώτη προϋπόθεση δηλώνει ότι η δημόσια διοίκηση μπορεί να προβαίνει σε ενέργεια η οποία δεν απαγορεύεται από τους κανόνες ή δεν αντίκειται σε αυτούς. Με αυτή την έννοια η αρχή της νομιμότητας εφαρμόζεται και στους ιδιώτες. Αλλά σύμφωνα με τη δεύτερη προϋπόθεση η διοίκηση οφείλει ή δύναται να προβαίνει μόνο σε ενέργειες που προβλέπονται και επιβάλλονται ή επιτρέπονται από τους κανόνες. Με άλλα λόγια, ενώ οι ιδιώτες μπορούν να ενεργήσουν οτιδήποτε δεν απαγορεύεται, η διοίκηση οφείλει ή μπορεί να ενεργήσει μόνο ό,τι επιτρέπεται, καθόσον το δίκαιο στη δημόσια έννομη τάξη δε συνιστά απλώς το όριο της αυτονομίας του προσώπου, όπως συμβαίνει στην ιδιωτική έννομη τάξη, αλλά αποτελεί την πηγή κάθε ενέργειας της διοίκησης (Στασινόπουλος, 1957β· Ναυπλιώτης, 1974· Τάχος, 1981· Σιούτη, 1994 κ.λπ.).

Η διοικητική πράξη αποτελεί μία περίπτωση¹³⁷ εφαρμογής του νόμου και είναι ανύπαρκτη εάν δεν ανάγει την ισχύ της σε συγκεκριμένο νομικό κανόνα. Η διοικητική πράξη οφείλει να είναι σύμφωνη με τον εφαρμοστέο κανόνα δικαίου, όταν αυτός, αφενός, περιγράφει λεπτομερώς τις προϋποθέσεις υπό τις οποίες η ενέργεια είναι υποχρεωτική για τη διοίκηση και, αφετέρου, ορίζει το περιεχόμενο της ενέργειας. Στην περίπτωση αυτή γίνεται λόγος για *δέσμια αρμοδιότητα*. Η διοικητική ενέργεια οφείλει να βρίσκεται σε αρμονία με το σχετικό κανόνα δικαίου, όταν αυτός καθορίζει, με τρόπο ευρύτερο ή στενότερο, μόνο το πλαίσιο εντός του οποίου η ενέργεια μπορεί ή

¹³⁶ Και όχι με συνταγματικές διατάξεις.

¹³⁷ Η διοικητική πράξη είναι κανονιστική, όταν δηλώνει τη βούληση του διοικητικού οργάνου για το μονομερή καθορισμό του δέοντος να ισχύει ως δίκαιο στη γενική περίπτωση ή ατομική, όταν αναφέρεται σε ατομική περίπτωση. Η κανονιστική πράξη ανακαλείται ελεύθερα, ενώ η ατομική ανακαλείται υπό περιορισμούς.

επιβάλλεται να εκτελεσθεί. Σε αυτή την περίπτωση πρόκειται για *διακριτική ευχέρεια* της διοίκησης.

Η αρχή της νομιμότητας απορρέει άμεσα από τις αρχές της λαϊκής κυριαρχίας και του αντιπροσωπευτικού συστήματος, οι οποίες συγκροτούν την αρχή της υπεροχής της νομοθετικής λειτουργίας του κράτους έναντι των άλλων λειτουργιών του. Με την υπαγωγή της δημόσιας διοίκησης -που μαζί με την κυβέρνηση αποτελεί την εκτελεστική λειτουργία του κράτους- στους κανόνες του δικαίου -που θεσπίζονται με πράξεις των αντιπροσώπων του εκλογικού σώματος-, επιτυγχάνεται η υποταγή της διοίκησης στο φορέα της λαϊκής κυριαρχίας. Η διοίκηση υπηρετεί το δημόσιο συμφέρον, δηλαδή το συμφέρον υποκείμενο του οποίου είναι ο λαός που έχει οργανωθεί σε κράτος με την έννομη τάξη. Το δημόσιο συμφέρον διακρίνεται σε γενικό, όταν το συμφέρον αναφέρεται άμεσα στο σύνολο των μελών της κοινωνίας και ειδικό, όταν αφορά τμήματά της που καθορίζονται με γενικά, απρόσωπα κριτήρια. Το δημόσιο συμφέρον είναι νομική έννοια, καθόσον καθορίζεται με κανόνα δικαίου είτε ως ένα από τα στοιχεία του περιεχομένου ειδικών κανόνων δικαίου είτε ως σκοπός των διοικητικών πράξεων ή των υλικών ενεργειών της διοίκησης. Ο (συνταγματικός) καθορισμός του δημόσιου συμφέροντος ως περιεχομένου ειδικών κανόνων δικαίου δηλώνεται είτε με τη θέσπιση του δημόσιου συμφέροντος ως προϋπόθεσης και ορίου του περιορισμού¹³⁸ ενός συνταγματικού ατομικού δικαιώματος είτε με την ίδρυση δέσμευσης¹³⁹ του νομοθετικού οργάνου για τη ρύθμιση ορισμένων θεμάτων. Κατά συνέπεια, η προστασία του διοικούμενου έχει: α) αρνητικό χαρακτήρα με την έννοια ότι τα διοικητικά όργανα δε δύνανται να βλάψουν τα έννομα συμφέροντα ή δικαιώματα του διοικούμενου και β) θετικό χαρακτήρα με την έννοια ότι τα διοικητικά όργανα έχουν υποχρέωση να αναπτύσσουν δραστηριότητα για την εξυπηρέτηση έννομου συμφέροντος ή την ικανοποίηση δημόσιου δικαιώματος του διοικούμενου (Σπηλιωτόπουλος, 1997, σελ. σελ. 93 & 94).

Ο διοικούμενος προστατεύεται και με τις γενικές αρχές του διοικητικού δικαίου, δηλαδή τους κανόνες δικαίου που δεν είναι διατυπωμένοι στο συνταγματικό ή σε νομοθετικό κείμενο, προκύπτουν όμως από το σύνολο της νομοθεσίας. Οι γενικές αρχές του διοικητικού δικαίου είναι δίκαιο συγκομιζόμενο με διαπλαστική ερμηνεία της κείμενης

¹³⁸ Για παράδειγμα, σύμφωνα με το άρθρο 18 παρ. 4 του Συντάγματος επιτρέπεται περιορισμός του δικαιώματος ιδιοκτησίας για τον αναδασμό αγροτικών εκτάσεων, με τη διαδικασία που καθορίζει ειδικός νόμος.

¹³⁹ Για παράδειγμα, κατά το άρθρο 16 παρ. 4 του Συντάγματος ενισχύονται σπουδαστές που διακρίνονται ή έχουν ανάγκη βοήθειας ή ειδικής προστασίας.

νομοθεσίας και από το πνεύμα της, καθώς το θετικό δίκαιο δεν (θεωρείται ότι) περιορίζεται στη νομοθεσία που έχει (ρητά) θέσει ο νομοθέτης, αλλά προϋποθέτει ως τιθέμενα και ισχύοντα ορισμένα γενικά νοήματα που απορρέουν από την αναγωγή των επί μέρους νοημάτων του δικαίου στο καθολικό του νόημα, έστω και εάν αυτά δεν έχουν ρητά διατυπωθεί (Στασινόπουλος, 1957β· Δαγτόγλου, 1997· Σπηλιωτόπουλος, 1997 κ.λπ.). Τις γενικές αρχές επικαλούνται οι αποφάσεις του Συμβουλίου της Επικρατείας, όπως και άλλων διοικητικών ή πολιτικών δικαστηρίων¹⁴⁰, όταν δεν υπάρχει συγκεκριμένη διάταξη που να ρυθμίζει το θέμα το οποίο κρίνεται. Οι κυριότερες αρχές του διοικητικού δικαίου είναι η *αρχή της αμεροληψίας*, δηλαδή της ισότητας¹⁴¹ των διοικούμενων ενώπιον των δημόσιων υπηρεσιών, η *αρχή της χρηστής διοίκησης*, η οποία επιβάλλει στα διοικητικά όργανα να ασκούν τις αρμοδιότητές τους σύμφωνα με το αίσθημα δικαίου που επικρατεί ώστε να αποφεύγονται οι ανεπιεικείς και δογματικές ερμηνευτικές εκδοχές, η *αρχή της αναλογικότητας*, η οποία επιβάλλει την ύπαρξη αναλογίας μεταξύ του σκοπού της διάταξης και του μέσου επίτευξής της και η συγγενής *αρχή της προστατευόμενης εμπιστοσύνης*, δηλαδή της μη υπέρβασης των άκρων ορίων της διακριτικής ευχέρειας, η *αποιλόγηση των διοικητικών πράξεων*, όταν απαιτείται από τη φύση της πράξης και η *ανάκλησή τους*, ο *ιεραρχικός έλεγχος*, καθώς και οι *κανόνες της διοικητικής διαδικασίας*, οι οποίοι αναφέρονται κυρίως στην αρμοδιότητα του οργάνου, το δικαίωμα πρόσβασης του διοικούμενου σε δημόσια έγγραφα που τον αφορούν, το δικαίωμα προηγούμενης ακρόασής του και το δικαίωμα διοικητικής προσφυγής.

¹⁴⁰ Η νομολογική επιβεβαίωση μίας αρχής έχει αποφασιστική σημασία, καθόσον της προσδίδει χαρακτήρα κανόνα δικαίου, δηλαδή κανόνα του οποίου η παράβαση έχει νομικές συνέπειες.

¹⁴¹ Κατά τον Δαγτόγλου (ο.π., σελ. 105), η αρχή της αμεροληψίας εκδηλώνεται σε τρεις τομείς: ο πρώτος αφορά τα διοικητικά ασυμβίβαστα δημόσιων λειτουργιών και υπαλλήλων, ο δεύτερος αναφέρεται στα κωλύματα διενέργειας ορισμένων πράξεων ή συμμετοχής σε συλλογικά όργανα και ο τρίτος στην πολιτική ουδετερότητα των δημόσιων υπαλλήλων. Ο Τάχος (1981, σελ. 185) υποστηρίζει ότι η αρχή της αμεροληψίας διαφέρει από την αρχή της πολιτικής ουδετερότητας, αφού η ουδετερότητα δηλώνει αποχή δράσεως και σχετίζεται ιδίως με τη λειτουργία του πολιτεύματος, ενώ η αμεροληψία σημαίνει δίκαια δράση και παραπέμπει στη λειτουργία της δημόσιας διοίκησης. Ο Φλογαίτης (1987, σελ. 46) σημειώνει ότι θα μπορούσε να υποστηριχθεί πως η αρχή της αμεροληψίας είναι ιδιαίτερη έκφραση της αρχής της ουδετερότητας, καθώς η τελευταία παρεμβαίνει κάθε φορά που η δημόσια διοίκηση ασκεί διακριτική ευχέρεια, δηλαδή «κάθε φορά που η διοικητική αρχή κάνει επιλογές και προτιμά τη μία από περισσότερες της μίας δυνατές λύσεις».

3. Το πολιτικό κράτος

Ο ορισμός του δικαίου ως συστήματος κανόνων που καθορίζει (είτε με κυρώσεις είτε χωρίς) τη συμπεριφορά των ανθρώπων μέσα σε ένα οργανωμένο σύνολο, την οργάνωση αυτού του συνόλου και τη σχέση του μέλους με το σύνολο, παραμελεί την ιστορική διαπίστωση ότι το δίκαιο είναι αλληλένδετο με το κράτος. «Με το δίκαιο μεθοδεύεται η ρύθμιση της κοινωνικής συμβίωσης με τρόπο εγγυώμενο, όχι μόνο τη συστηματική και οργανωμένη επιβολή της θέλησης των κρατούντων και την αναπαραγωγή των υφιστάμενων κοινωνικών σχέσεων προς το συμφέρον της κυρίαρχης τάξης, αλλά και τη διατήρηση της συνοχής της συγκεκριμένης κοινωνίας», επισημαίνει ο Μάνεσης¹⁴² (1980, σελ. 74). Το δίκαιο και ειδικότερα «το Σύνταγμα λειτουργεί ως θεμελιώδης κανόνας διαδικασίας, μέσα στην οποία συντελείται και συστηματοποιείται δυναμικά η κοινωνική σύγκρουση. Είναι νόμος πολιτικός, που σημαίνει ότι, εκτός από το στοιχείο της κανονιστικής του διάστασης, της νομικής του υφής, *μετέχει ταυτόχρονα και στην πολιτική νομοτέλεια*» διαπιστώνει ο Δ. Τσάτσος (1982, σελ. 169). Είναι αναγκαίο να προσδιορισθεί μία σύγχρονη έννοια του κράτους δικαίου όχι ως θεωρητικής κατασκευής αλλά ως κανόνα του πολιτικού παιχνιδιού, παρατηρεί ο Αλιβιζάτος (1995, σελ. 74).

Μία αντίληψη για το δίκαιο -συνεπώς και ένας ορισμός του- προϋποθέτει μία συνολική αντίληψη για την ιστορία. Ανεξάρτητα από τον ορισμό του δικαίου που κάποιος θα δεχθεί, τη φυσιογνωμία της πολιτείας την καθορίζει η θεωρία και η πρακτική της σχέσης μεταξύ εξουσίας και κοινωνίας (Μάνεσης, 1980· Δ. Τσάτσος, 1982· Μανιτάκης, 1985· Βενιζέλος, 1991 κ.λπ)¹⁴³. Το κράτος δεν είναι μία νομική κατασκευή κοινωνικά, οικονομικά και πολιτικά ουδέτερη ούτε ένας θεσμός που έχει διαμορφωθεί μέσα σε συνθήκες ιστορικής ασημίας. Είναι προϊόν της ιστορίας που συνδέεται με την κοινωνία, τις αντιφάσεις και τις αντιθέσεις της. Συνδέεται, επομένως, με την ίδια την παραγωγική δομή, με τη λειτουργία και τις αντιθέσεις της οικονομίας. Κάθε οργανωμένο κράτος είναι παρεμβατικό, καθόσον η άσκηση οποιασδήποτε κανονιστικής ή εκτελεστικής εξουσίας

¹⁴² Ο οποίος σημειώνει ότι αντί του όρου *πολιτεία* προτιμά τον όρο *κράτος*, επειδή με τον τελευταίο εκφράζεται emphaticά το στοιχείο του "κρατείν", δηλαδή της επιτακτικότητας και του εξαναγκασμού σε συμμόρφωση (Μάνεσης, 1956, σελ. 9).

¹⁴³ Δεν είναι τυχαίο ότι η διαπίστωση αυτή γίνεται από συνταγματολόγους. Το συνταγματικό δίκαιο, όπως αναφέρει ο Μανιτάκης (2004, σελ. 25), είναι κλάδος οριακός μεταξύ νομικής και πολιτικής επιστήμης.

αποτελεί εξ ορισμού παρέμβαση στην κοινωνική πραγματικότητα (Τσουκαλάς, 1998, σελ. 320)¹⁴⁴.

Η οργάνωση της πολιτείας και η θέση του ατόμου (ή του πολίτη) μέσα σε αυτή, δεν είναι τίποτα άλλο παρά η νομική έκφραση της σχέσης εξουσίας και κοινωνίας. Σε μεγάλο βαθμό η θεωρητική προσέγγιση του κράτους είναι, ταυτόχρονα, και θεωρητική στάση απέναντι στα προβλήματα της οικονομικής δομής της κοινωνίας και του οικονομικού ρόλου του κράτους. Μία θεωρία για το κράτος μπορεί να δίνει ή να μη δίνει έμφαση στο νομικό στοιχείο και να έχει μικρότερη ή μεγαλύτερη νομική επάρκεια ή συνοχή, δηλαδή να δίνει ή να μη δίνει πειστικές και συνεκτικές απαντήσεις σε μία σειρά από νομικά ζητήματα που σχετίζονται κυρίως με το Σύνταγμα, τα συνταγματικά δικαιώματα και τις εγγυήσεις του κράτους δικαίου. Δεν μπορεί, όμως, να υπάρξει καμία θεωρία για το κράτος χωρίς να υπονοεί μία παράλληλη θεωρία για την ιστορία, για την οικονομία, για την ίδια την κοινωνική δομή (Βενιζέλος, 1991, σελ. 227).

Η ανάπτυξη, επομένως, από τα τέλη της δεκαετίας του 1970 ή τις αρχές της δεκαετίας του 1980, διαφόρων θεωριών νεοφιλελεύθερου χαρακτήρα για το «ελάχιστο κράτος» και τον περιορισμό των οικονομικών του λειτουργιών, συνδέεται με αντίστοιχες θεωρητικές και ιδεολογικές αντιλήψεις για την κοινωνική συνοχή, τη λειτουργία της αγοράς, την προστασία των συνταγματικών δικαιωμάτων κ.λπ.. Οι αντιλήψεις αυτές συνδέονται με την κρίση του λεγόμενου κοινωνικού κράτους, η οποία εμφανίζεται κατά την ίδια περίπου περίοδο, δηλαδή την κρίση των αναδιανεμητικών λειτουργιών του κράτους μέσα από διάφορους μηχανισμούς πρόνοιας και μέσα από την προστασία των κοινωνικών δικαιωμάτων. Πρόκειται όμως ταυτόχρονα και για ιδεολογική κρίση¹⁴⁵, στο επίκεντρο της οποίας βρίσκεται η υποχώρηση ορισμένων ιδεών, όπως της ιδέας της κοινωνικής αλληλεγγύης και η άνοδος άλλων, όπως της ιδέας του ανταγωνισμού ή της ιδέας της αυτορρύθμισης της αγοράς (Βενιζέλος, ο.π.).

Ένα από τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του μοντερνισμού συνίσταται στην παραγωγή ενός συστήματος σκέψης που επαίρεται για παγκοσμιότητα σε αμιγώς ορθολογικό έδαφος, παρατηρεί ο Τσουκαλάς (1991, σελ. 2). Η κυριαρχία της δυτικής κουλτούρας και των νοητικών της υποδειγμάτων δεν επιβλήθηκε μόνο με την ισχύ, την οικονομική διεύρυνση και την κατάκτηση αλλά κυρίως με το ιδιαίτερα πειστικό περιεχόμενό της. Ένα σύστημα σκέψης που αυτοπαρουσιάζεται με όρους παγκόσμιας απελευθέρωσης

¹⁴⁴ Ένα απολύτως μη παρεμβατικό κράτος θα ήταν ένα εντελώς ανενεργό κράτος, δηλαδή ένα «μη κράτος», σημειώνει ο Τσουκαλάς (ο.π.).

¹⁴⁵ Ο θεωρητικός διάλογος είναι εδώ διαρκώς ανοιχτός και επίκαιρος.

μέσα από τον ορθολογισμό, είναι δύσκολο να απορριφθεί. Με αυτή την έννοια, εάν ο καπιταλισμός είναι το πρώτο εγγενώς επεκτατικό κοινωνικοοικονομικό σύστημα, ο ορθολογισμός των αστών είναι η πρώτη εγγενώς επεκτατική ιδεολογία, σημειώνει ο Τσουκαλάς (ο.π.).

Όλες οι εξέχουσες κοινωνικές ουτοπίες αποτελούν προσπάθειες να απαντηθούν παγκόσμια προβλήματα. Τα προβλήματα που οι φιλελεύθεροι προσπάθησαν να λύσουν δεν ήταν νέα, αλλά αφορούν το προαιώνιο κοινωνικοοικονομικό ζήτημα. Ο φιλελευθερισμός, θεσπίζοντας μία «αιτιακή» νομιμοποίηση των πρακτικών διανομής, προτείνει μία «φυσική», «τυπική» και άρα «ορθολογική» λύση για την άρθρωση των αναγκαίων κοινωνικών λειτουργιών της εξουσίας και της παραγωγής-διανομής των αξιών. Η φιλελεύθερη πρόταση δίνει λογική και συμβολική έμφαση στα κανονιστικά συστήματα που εμφανίζονται να λειτουργούν «τεχνικά» στη βάση ουδέτερων ή «φυσικών» μηχανισμών. Η επινόηση και καθιέρωση ενός συμβολικά κυριάρχου συστήματος οικονομικών σχέσεων θεμελιώνεται στην κοινωνική κατασκευή πέντε αντικειμένων, διαπιστώνει ο Τσουκαλάς (ο.π., σελ. 5): ενός «αντικειμενικού» τύπου διανομής, δηλαδή της *ελεύθερης αγοράς*, ενός «ουδέτερου» μηχανισμού διανομής, δηλαδή του *ελεύθερου ανταγωνισμού*, της θεσμικής κατάργησης κάθε μη ατομικού ενδιαφέροντος αναδιανομής, δηλαδή της αναγνώρισης *ατομικών δικαιωμάτων*, μίας αναπαλλοτρίωτης «μονογράφησης» όσων εισέρχονται στην παραγωγική διαδικασία, δηλαδή της *ιδιωτικής περιουσίας* και, τελικά, της πολιτικής εγγύησης ότι, αμφότεροι, ο αυτορυθμιζόμενος τύπος διανομής και η αναπαλλοτρίωτη μονογράφηση του ατόμου προέρχονται από την παρέμβαση της εξουσίας, δηλαδή από το *κράτος δικαίου* (και τα συνακόλουθα *πολιτικά δικαιώματα*).

Όλοι αναγνωρίζονται ελεύθεροι και ίσοι, φορείς ελεύθερης και ισότιμης βούλησης. Η αναγνώριση αυτή συντελείται στο πολιτικό πεδίο που προκύπτει από τη συγκρότηση του σύγχρονου κράτους ως κράτους δικαίου. Η ενοχή, η σχέση με την οποία ένας υποχρεώνεται απέναντι σε έναν άλλο να πράξει ή να παραλείψει κάτι ή, με άλλα λόγια, ο νομικός δεσμός που δημιουργείται ανάμεσα σε έναν οφειλέτη που υποχρεώνεται να παράσχει παροχή και σε ένα δανειστή που δικαιούται να αξιώσει την εκπλήρωσή της, αποτελεί τη θεμελιωδέστερη νομική σχέση, τη βασική νομική κατηγορία από την οποία προήλθαν όλες οι άλλες (Μανιτάκης, 1985, σελ. 22). Κάθε υποκείμενο δικαίου είναι ελεύθερο ακριβώς επειδή δύναται να υποχρεώνεται¹⁴⁶. Βεβαίως, η δυνατότητα κάθε

¹⁴⁶ Η δυνατότητα αμοιβαίας δεσμευσης προϋποθέτει την αμοιβαία αναγνώριση της ελευθερίας, την οποία εξασφαλίζει ως εξωτερικός καταναγκασμός το δίκαιο. Η καθολική αλληλουποχρέωση ή

ατόμου να δεσμεύεται, δε σημαίνει κατ' ανάγκη ότι μπορεί να δεσμεύεται αποτελεσματικά. Εν ολίγοις, η ισότητα εντοπίζεται στην πολιτική και ιδίως στην εκλογική¹⁴⁷ ισότητα.

Το νομικό πλαίσιο της εξουσίας διασφαλίζει ότι η κοινωνική διανομή των αξιών μεταξύ των ατόμων συντελείται χωρίς βία και χωρίς την παρεμβολή μίας εξουσιαστικής δομής. Το φιλελεύθερο οικοδόμημα εξαρτάται έτσι από τη θεσμοποιημένη υπεροχή ενός συστήματος απρόσωπων νομικών κανόνων. Η κεντρική νομική έννοια που συμπυκνώνει τη φιλελεύθερη θεωρία της κοινωνίας είναι η έννοια των ατομικών¹⁴⁸ δικαιωμάτων του ανθρώπου, η οποία ενισχύεται από την κοινωνικά θεμελιώδη νόρμα της απροσωποληψίας που προηγείται κάθε νοητής μορφής πολιτικής οργάνωσης (Τσουκαλάς, 1991, σελ. 6). Βέβαια, τα δικαιώματα του ανθρώπου προωθούνται ως μία αδιαίρετη ενότητα. Έτσι, τα ιδιοκτησιακά¹⁴⁹ δικαιώματα συμπεριλαμβάνονται στα αναπαλλοτρίωτα δικαιώματα και η συμπεριληψή τους δηλώνει ότι το φιλελεύθερο

αλληλοδέσμευση των ατόμων επιτυγχάνεται με την εγκαθίδρυση της έννομης τάξης. Το δικαίο απαντά στην κοινωνική ανάγκη διαμεσολάβησης ανάμεσα σε ανεξάρτητες -και νομικά μορφοποιημένες- οντότητες, λειτουργώντας ως σύνδεσμος ανάμεσα στο άτομο και την κοινωνία. Συνακόλουθα, οφείλει, ως έννομη τάξη αυτή τη φορά, αφού εκφράσει γενικά και αφηρημένα -αλλά και μυστικοποιημένα, όπως θα εκτεθεί στη συνέχεια- τις διάφορες κοινωνικές σχέσεις, να εγγυηθεί την ύπαρξη και αναπαραγωγή των σχέσεων αυτών και να τις οργανώσει εντάσσοντάς τις οργανικά στη συνολική κοινωνική διαδικασία.

¹⁴⁷ Η ισότητα αυτή παραπέμπει στη σταδιακή μετατροπή της δημοκρατίας από θεωρητική αναζήτηση και πολιτική διεκδίκηση σε συνταγματικό κανόνα με συγκεκριμένο κανονιστικό περιεχόμενο, σε αρχή που διέπει τη συγκρότηση και την άσκηση της κρατικής εξουσίας, παρατηρεί ο Βενιζέλος (1991, σελ. 257). Και όπως σημειώνει ο ίδιος, τα θεωρητικά και ιστορικά στάδια της δημοκρατικής αρχής διακρίνονται με σημείο τομής την περίοδο πριν και την περίοδο μετά την κατοχύρωση της καθολικής ψηφοφορίας.

¹⁴⁸ Η προϋπόθεση για να εννοιογραφηθούν τα φυσικά αντικείμενα ως αντικείμενα δικαιωμάτων είναι η υλική μετατροπή και νοηματική μετασημολόγησή τους σε εμπορεύματα (Τσουκαλάς, 1998, σελ. 97). Ένα από τα σημαντικότερα νομικά πλάσματα αποτελεί η αναφαίρετη και αναπαλλοτρίωτη ιδιοκτησία κάθε ατόμου στην εργασιακή του δύναμη (Τσουκαλάς, ο.π., σελ. 115 & 116). Εάν όλοι πρέπει να έχουν δύναμη δικαιώματα στο προϊόν μέσα από τη συμμετοχή τους στην αγοραία παραγωγή, όλοι θα πρέπει να είναι ιδιοκτήτες κάποιου αξιοποιήσιμου παραγωγικού μέσου. Το «δικαίωμα στην εργασία» είναι άμεση αλλά και ειδική έκφραση του δικαιώματος στην ιδιοκτησία. Το ίδιο αποτελεί μιν αστικό δικαίωμα όχι όμως και κοινωνικό δικαίωμα.

¹⁴⁹ Δεν είναι καθεαυτή η αναγνώριση της ιδιοκτησίας που διαφοροποιεί το φιλελεύθερο καθεστώς από αυτά που ιστορικά προηγήθηκαν, αλλά το ότι η αναγνώριση και η προστασία της ιδιοκτησίας συναρτάται με την καταστατική αδυναμία της πολιτικής εξουσίας να παρεμβαίνει στους όρους επιβίωσης των ατόμων, επισημαίνει ο Τσουκαλάς (1998, σελ. 182). Η «αρμοδιότητα», ως έννομη προϋπόθεση οπιοασδήποτε πολιτικής απόφασης και δράσης, εκφράζει ακριβώς την καταστατικά κατατημένη εξουσία. Τα ατομικά δικαιώματα ανακηρύσσονται και θεσπίζονται ως προ-πολιτικά κοινωνικά δικαιώματα, δηλαδή ως όρια της πολιτικής εξουσίας. Η ιδιοκτησία προϋποθέτει και συνεπάγεται την άνιση επινομή των ευρισκόμενων υπό καθεστώς σπενότητας πόρων. Η αναγνώριση και προστασία των περιουσιακών δικαιωμάτων είναι, επομένως, εξ ορισμού επινεμητική και ανισοποιητική, καθόσον το άθροισμα των αντικειμένων των άνισων αυτών δικαιωμάτων είναι, κατ' ανάγκη, μηδενικό. Άλλωστε, η λέξη «νόμος» προέρχεται από το «νέμω» που ήδη στον Όμηρο σημαίνει «παν ό,τι έχει απονεμηθεί ή δοθεί» ή «παν ό,τι κατέχει τις ή μεταχειρίζεται» (Τσουκαλάς, ο.π., σελ. 194). Και, όπως προσθέτει ο Τσουκαλάς (ο.π., σελ. 207), δεν είναι τυχαίο ότι το εμπράγματο δικαίο είναι το αυστηρότερο και τυπικότερο τμήμα του δικαίου corpus.

πολιτικό σχέδιο δεν αναφέρεται μόνο σε αυστηρά πολιτικά ζητήματα, δηλαδή στη ρύθμιση της εξουσίας καθεαυτής, αλλά αναφέρεται επίσης στη ρύθμιση της διανομής αξιών.

Η φιλελεύθερη αγορά προϋποθέτει και επιβάλλει ένα σύστημα αποκλειστικά ανταγωνιστικών κοινωνικών σχέσεων μεταξύ μεμονωμένων ατόμων. Ωστόσο, η οργανωμένη εξουσία μπορεί να εμφανίζεται σαν μία ουδέτερη διαιτησία στο μέτρο που η φιλελεύθερη θεσμοποίηση οικοδομείται σε μία διττή αρχή: αφενός, τα ελεύθερα άτομα θεωρούνται αποκλειστικά υπεύθυνα για την ορθολογική επιδίωξη της ιδιωτικής και απαραβίαστης πρόσκτησης πόρων και, αφετέρου, τα ίδια μπορούν να επιδιώκουν μόνο ό,τι τους «οφείλεται» στη βάση των δικαιωμάτων τους και τίποτα περισσότερο. Έτσι, η φιλελεύθερη διανομή δεν εμφανίζεται ως ένα ανοιχτό κοινωνικό ζήτημα, αλλά αυτοπαρουσιάζεται με όρους μίας σχεδόν πεπερασμένης, «ορθολογικής» αρχής. Η φιλελεύθερη οργάνωση της κοινωνίας ακυρώνει κάθε ατομική οικονομική διεκδίκηση που δεν απορρέει από το νόμο, αφού η πολιτεία, η κοινότητα, η οικογένεια ή οποιαδήποτε άλλη ενδιάμεση κοινωνική οντότητα δεν «οφείλει» τίποτα σε κανέναν.

Εάν η μία όψη της εσωτερικής αντίφασης της φιλελεύθερης πολιτικής ιδεολογίας είναι η εξασφάλιση της κοινωνικής απομόνωσης του ατόμου δια της εμφάνισης των δρώντων παραγόντων σαν εξατομικευμένων υποκειμένων, ελεύθερων και ίσων σε μία περίπου προκοινωνική κατάσταση, η άλλη όψη της αντίφασης έγκειται στην αδυναμία των εξατομικευμένων υποκειμένων να ενοποιηθούν και να πραγματώσουν την κοινωνική τους ύπαρξη στο αυτό θεωρητικό πλαίσιο παρά μόνο διαμέσου της πολιτικής τους ύπαρξης μέσα στο κράτος (Γουλαντζάς, 1983, σελ. 99-101). Η ελευθερία του ατόμου-ιδιώτη εξαφανίζεται μπροστά στην εξουσία του κράτους, που ενσαρκώνει τη γενική θέληση. Για τη φιλελεύθερη πολιτική ιδεολογία, δεν μπορεί να υπάρξει όριο αρχής και δικαίου της δραστηριότητας του κράτους στη λεγόμενη σφαίρα του ατομικού-ιδιωτικού. Από τη στιγμή που ο άνθρωπος επιβιώνει και μπορεί να επιβιώνει μόνο ως εργαζόμενο άτομο και όχι ταυτόχρονα, εν μέρει ή κυρίως, ως μέλος μίας κοινότητας, η ατομική επιβιωτική του στοχοθεσία σηματοδοτείται αναγκαστικά ως «ορθολογική»¹⁵⁰. Η αγοραία

¹⁵⁰ Ο homo economicus δεν μπορεί να στοιχειοθετηθεί παρά μόνο εάν ο άνθρωπος νοηματοδοτηθεί ως εκ φύσεως lupus economicus. Η ειδοποιός οικονομική μεγιστοποιητική ιδιότητα είναι ακριβώς το χαρακτηριστικό που κάνει τη συμπεριφορά του ανθρώπου-λύκου προβλέψιμη και συνεπώς υποτάξιμη στην αγοραία μηχανική (Τσουκαλάς, 1998, σελ. 266). Η «παιγνιοποίηση», μηχανοποίηση και λογιστικοποίηση της οικονομικής ηθικής αποτελεί έτσι την προϋπόθεση αλλά, συγχρόνως, και το αποτέλεσμα της ανάδειξης του οικονομικού επιπέδου ως αυτόνομης σφαίρας κοινωνικών δραστηριοτήτων. Βέβαια, οι πραγματικές παράμετροι της οικονομικής συμπεριφοράς υπακούουν σε πολύ ευρύτερα μελήματα από εκείνα που οριοθετεί ο ισχνός «ορθολογισμός» της μεγιστοποιητικής στοχοθεσίας. Ακριβώς, η αναντιστοιχία των ατομικών παραγωγιστικών μελημάτων των ίδιων των

ηθική συνοψίζεται στον τυπικό σεβασμό μίας συνεπούς βουλευσιάρχιας στην οποία αντιστοιχεί ένας ειδοποιητικά αγοραίος κοινωνικός έλεγχος του λόγου. Ο εγγενής παραλογισμός του θεσμού της αποζημίωσης λόγω ηθικής βλάβης εκφράζει, ακριβώς, την αδυναμία του δικαίου να επιβάλλει μη-οικονομικές ρυθμίσεις και κυρώσεις (Τσουκαλάς, 1998, σελ. 150). Ο homo oeconomicus είναι και «νομοκρατούμενος» άνθρωπος, αφού δεν μπορεί να υπάρξει παρά μέσα από αυτό που δικαιούται (Τσουκαλάς, ο.π., σελ. 95). Η άσκηση των ελευθεριών ορίζεται πάντοτε στο πλαίσιο κάποιου ορίου κοινωνικής ανοχής που απορρέει από τους τρέχοντες (προνομικούς) ηθικούς κανόνες. Έτσι, η δυνατότητα πραγμάτωσης της ατομικής βούλησης δεν εμφανίζεται ούτε ως απόλυτη ούτε ως ανεύθυνη, αφού οφείλει να σέβεται τις τρέχουσες κανονιστικές αρχές. Η επιδίωξη της πρόσκτησης εισοδήματος μέσα από εξωαγοραίες διαδικασίες είναι αυτόματα κατακριτέα¹⁵¹ και αυτοδίκαια κολάσιμη, καθόσον ακριβώς η αγορά δημιουργεί τον «ενάρτετο κύκλο ανάπτυξης και απασχόλησης». Όλα τα νομικά δικαιώματα εμπεριέχουν μία αξιακή διάσταση, το περιεχόμενο της οποίας ορίζεται από τις ιστορικά προσδιοριζόμενες κυρίαρχες κρυσταλλώσεις των ανεκτών ορίων της κοινωνικής συμπεριφοράς.

εργαζομένων με την κυρίαρχη μεγιστοποιητική ιδεολογία ήταν μία από τις μεγαλύτερες αντιφάσεις του «σοσιαλιστικού πειράματος».

¹⁵¹ Ωστόσο, εάν υπάρχει «διαφθορά», υπάρχει στο μέτρο που προσφέρεται πρόσδοος για διανομή. Αυτό που στην τρέχουσα γλώσσα της πολιτικής ονομάζεται «διαφθορά» είναι η παράνομη ή η αθέμιτη επιδίωξη προσόδου. Η διαφθορά –όπως και η «διαπλοκή»– ως κοινωνικοπολιτικό πρόβλημα δεν είναι ανεξάρτητη από το ευρύτερο κοινωνικό πλαίσιο ούτε οι αιτίες της καθλώνονται στη συγκυρία. Και στο μέτρο που οι δημοκρατικές αρχές του πολιτικού μας συστήματος αποτελούν δημόσιο αγαθό –και όχι μεταφυσικές αρετές για έναν ιδεατό κόσμο–, η σημαίνουσα διάσταση του ζητήματος αυτού δεν μπορεί να είναι ηθική. Άλλωστε, το ήθος μίας πολιτείας δε μετριέται με την παρεκκλίνουσα συμπεριφορά ορισμένων από τα πρόσωπα που ασκούν την εξουσία, καθόσον τέτοια πρόσωπα υπήρχαν πάντα και ακριβώς για το λόγο αυτό συστάθηκαν θεσμοί –οι θεσμοί διαμορφώθηκαν ιστορικά ως εγγύηση απέναντι στην ισχυρή πιθανότητα ανεπάρκειας ή παρέκκλισης των προσώπων. Αντίθετα, το ήθος της πολιτείας κρίνεται από το πώς η ίδια αντιμετωπίζει τα πρόσωπα αυτά, όταν παρεκτρέπονται κατά την άσκηση των καθηκόντων τους. Επομένως, το διακείμενο δεν είναι η δίωξη όσων ιδιοποιούνται πρόσδοο παράνομα ή αθέμιτα αλλά η κατάργηση του ίδιου του εισοδήματος-προσόδου και, παράλληλα, η αντιμετώπιση των κινήτρων τέτοιων επιδιώξεων. Καθεαυτός ο όρος «διαφθορά» υποδηλώνει την αυξανόμενη ανικανότητα των κοινωνιών μας να θέτουν με πολιτικούς όρους τα προβλήματα με τα οποία αναμετρούνται.

Τα ρεύματα σκέψης που αντιλαμβάνονται την πολιτική με όρους μίας απαραμειωτής σύγκρουσης μεταξύ «καλού και κακού» παραβλέπουν ότι το ζήτημα των σχέσεων ηθικής και πολιτικής είναι τόσο παλιό όσο και η ύπαρξη των οργανωμένων κοινωνιών και η διακυβέρνηση των ανθρώπων από άλλους ανθρώπους. Το ηθικό θεμέλιο της πολιτικής, όπως το είχαν κατανοήσει οι φιλελεύθεροι θεωρητικοί του 17^{ου} και του 18^{ου} αιώνα (Locke, Montesquieu κ.λπ.), έγκειται όχι τόσο στην ηθική όσων με διάφορες ιδιότητες ασκούν την εξουσία –αν και αυτή η υποκειμενική ηθική είναι θεμελιώδης προϋπόθεση– όσο στη συγκρότηση του κράτους δικαίου, την ύπαρξη θεσμών ελέγχου των κυβερνώντων, τη διάκριση των εξουσιών και την υπεροχή της νομοθετικής εξουσίας, καθώς και τον πολιτικό και κοινωνικό πλουραλισμό.

Από την άλλη πλευρά, στο μέτρο που τα οικονομικά δικαιώματα δε διακρίνονται από την πραγματική δυνατότητα άσκησής τους, το κοινωνικό όλο εμφανίζεται με τη μορφή μίας «δικαιής» σταθμίζουσας και παρεμβαίνουσας αρχής. Μόνη παραδεκτή μορφή εξουσίας είναι η νόμιμη. Και μόνη νόμιμη μορφή είναι εκείνη που ασκείται από τη νόμιμα συμπληγμένη και λειτουργούσα πολιτεία, η οποία έχει το μονοπώλιο της εξωτομικής εξουσιαστικής δυνατότητας. Καθόσον στη βάση της φιλελεύθερης πολιτειακής θέσπισης το όλο είναι καταστατικά αναρμόδιο για τη ρύθμιση της ενεργητικής κοινωνικής συνεργασίας και της κοινωνικής κατανομής των αξιών, με μία καθαρά πολιτική απόφαση θεσπίζεται ότι οι κοινωνικές σχέσεις θα «αποπολιτικοποιηθούν», δηλαδή θα εκλογικευτούν ως «διαδικασία» και όχι ως «εξουσία». Ως «ουσία» του Πολιτικού νοείται η νομικά τυποποιημένη πολιτική διαδικασία, δηλαδή η αρμοδιότητα, με αποτέλεσμα το ίδιο το πολιτικό φαινόμενο και η ίδια η πολιτική εξουσία να υφίστανται μία ουσιαστική μετασημασιολόγηση: σε μία κοινωνία από την οποία έχουν εξοβελισθεί οι πλήρεις και απεριόριστες εξουσιαστικές μορφές, η ίδια η δυνατότητα της πολιτικής ως αυτόνομης θεσπίζουσας βούλησης εμφανίζεται περίπου ως αδιάνογη (Τσουκαλάς, 1998, σελ. 218).

Η «απόρριψη» του πολιτικού και η αντικατάστασή του από το δημόσιο δίκαιο είναι η λογική προέκταση της καταστατικής ατομοκρατίας πάνω στους όρους πρόσληψης του πολιτικού φαινομένου (Τσουκαλάς, ο.π., σελ. 219). Η προβαλλόμενη «απελευθέρωση» των ατόμων από τον οποιονδήποτε κίνδυνο μίας εξουσιαστικής πολιτικής αυθαιρεσίας¹⁵² εξωθεί στη μετατόπιση των λογικών όρων με τους οποίους νοείται η σχέση των ατόμων με το σύνολο. Η διάσπαση του ατόμου σε ιδιώτη¹⁵³ και πολίτη και της αστικής κοινωνίας σε ιδιωτική και πολιτική, συνεπάγεται την ύπατη διαίρεση του δικαίου σε δημόσιο και ιδιωτικό. Η διαίρεση αυτή είναι εφικτή όχι επειδή κάποια περιοχή του δικαίου δεν προκύπτει από τη σχέση ανταλλαγής, αλλά επειδή απουσιάζει - ηθελημένα- η κρατική δήλωση βουλήσεως, επισημαίνει ο Μανιτάκης (1985, σελ. 27).

¹⁵² Η βαθμιαία δόμηση του νομικού θετικισμού, που αντιμετωπίζει την εξουσιαστική ρύθμιση ως αξιολογικά «ουδέτερο» φαινόμενο, συνοψίσθηκε στο λεγόμενο «αυταρχισμό» του κράτους δικαίου. Ωστόσο, ο θετικισμός είναι σε μεγάλο βαθμό συνάρτηση της παγιωμένης ετερονομίας του πολιτικού. Το θεσπιζόμενο μέσα από μία ετερόνομη και ετεροπροσδιορισμένη πολιτική βούληση δε χρειάζεται άλλη θεμελίωση εκτός από το γεγονός ότι θεσπίσθηκε με νόμιμες διαδικασίες στο πλαίσιο των καταστατικών του ορίων. Η σύγχυση ανάμεσα στο θεσπίζον και στο θεσπιζόμενο είναι προϋπόθεση για μία άρτια θεμελίωση του φιλελεύθερου λόγου, για την επιτυχή κανονιστική εξουδετέρωση του πανάρχαιου ηθικού προβλήματος της πολιτικής δράσης ως της κατ' εσοχήν πηγής αντιθέσεων και συγκρούσεων γύρω από το κοινωνικό γίνεσθαι (Τσουκαλάς, 1998, σελ. 243).

¹⁵³ Το άτομο-ιδιώτης αναγνωρίζεται ως φορέας ιδιωτικής αυτονομίας, ενώ το άτομο-πολίτης ως φορέας ισόδυναμης πολιτικής βούλησης. Το πρώτο δρα σύμφωνα με το ατομικό του συμφέρον, ενώ το δεύτερο δρα με γνώμονα το δημόσιο συμφέρον.

Και όπως διαπιστώνει ο Τσουκαλάς (1998, σελ. 218-221), η θεωρία του δημόσιου δικαίου δε θεσπίζει απλώς την κανονικοποίηση της πολιτικής, αλλά αποτελεί την αναγκαία και αμεσότερη¹⁵⁴ έκφρασή της.

4. Η ιδεολογική λειτουργία του δικαίου

Με τη συγκρότηση του καπιταλιστικού κράτους το δίκαιο εμφανίσθηκε ότι αποτελεί περιορισμό της κρατικής αυθαιρεσίας και, ειδικότερα, φραγμό στην άσκηση της βίας. Ωστόσο, το διώνυμο «νόμος-τρομοκρατία» είναι εν πολλοίς πλαστό. Το δίκαιο υπήρξε ανέκαθεν συστατικό της κρατικής εξουσίας και μετείχε ουσιωδώς στη σύσταση του ασιατικού δεσποτικού κράτους, του δουλοκτητικού, όπως και του φεουδαρχικού (Πουλαντζάς, 1983, σελ. 108). Κάθε κρατική μορφή δομήθηκε ως νομική οργάνωση και εμφανίσθηκε σε πλαίσιο δικαίου.

Ο καθορισμός μίας νομιμότητας δεν αρκεί και πάντως δεν καταφέρει πάντα να ματαιώσει τη βαρβαρότητα, το δεσποτισμό ή, γενικά, την εκδήλωση της ισχύος. Το υποτιθέμενο σχίσμα μεταξύ δικαίου και βίας –το οποίο κατήγγειλαν, μεταξύ άλλων, ο Hobbes, ο Machiavelli, ο Marx και ο Weber– υπαινίσσεται ότι το σύγχρονο κράτος, ως κράτος δικαίου, εάν δεν απορρίπτει τη βία τουλάχιστον κρατά αποστάσεις από αυτή. Το σχίσμα αυτό υπαινίσσεται, δηλαδή, ότι η σύγχρονη εξουσία δε θεμελιώνεται στην οργανωμένη φυσική βία αλλά στην οργάνωση της συναίνεσης, στην ιδεολογική επιρροή ή ακόμη στην εσωτερικευση¹⁵⁵ της καταστολής. Αναμφίβολα, η φυσική βία δεν

¹⁵⁴ Η «νομική» θεωρία περί πολιτικού είναι η θεσμική και λογική προκάλυψη μίας κοινωνίας που δεν ανέχεται μία γενική ή μία πολιτική θεωρία περί πολιτικού, δηλαδή μία θεωρία που θα συνομιλεί συνεχώς με τα φιλοσοφικά, ηθικά και πρακτικά προβλήματα της κοινωνικής αυτοθέασης και, συνακόλουθα, η θεωρία αυτή αποκρύπτει το αυτεξούσιο πολιτικό πίσω από το δίκαιο. Η νομικοποίηση του πολιτικού δε μπορούσε παρά να συνεπάγεται τη δυσχέρεια «αυτονόμησης» της πολιτικής επιστήμης ως ιδιαίτερου γνωστικού αντικειμένου. Έτσι, η ασπική πολιτική επιστήμη θα δομηθεί είτε ως διερεύνηση του ισχύοντος συστήματος νομικών κανόνων είτε ως διερεύνηση των πραγματικών παραμέτρων με τις οποίες λαμβάνονται οι πολιτικές αποφάσεις στο πλαίσιο της καταστατικής ετερονομίας τους. Και από τα δύο αυτά τυποποιημένα αντικείμενα της κατεστημένης επιστήμης του πολιτικού αποουσιάζει η οποιαδήποτε διάσταση ανάλυσης ή αξιολόγησης αυτού καθεαυτού του κοινωνικοπολιτικού προτάγματος. Εάν η οικονομική επιστήμη διεκδικεί για τον εαυτό της την ουδέτερη αναλυτική επεξεργασία των αγοραίων απαικών συναρτήσεων, η πολιτική επιστήμη δομείται ως εξίσου ουδέτερη επεξεργασία της πολιτικής ετερονομίας. Η αυτονόμηση της πολιτικής επιστήμης δε θα ολοκληρωθεί παρά από τη στιγμή που θα αρχίσει να διαρρηγνύεται η απόλυτη νομικοποίηση του πολιτικού, ώστε επιστρέφοντας στη ρύθμιση πραγματικών κοινωνικών διακυβευμάτων θα επιβάλλει την αντιμετώπισή του ως σχετικά αυτόνομης κοινωνικής περιοχής.

¹⁵⁵ Στην προώθηση αυτής της αντίληψης συνέβαλλε και η κοινωνική ψυχολογία, στο πεδίο της οποίας διερευνήθηκε πειραματικά η, περισσότερο ή λιγότερο επιτακτική, παραίνεση της εξουσίας προς τη βία (βλ. Milgram, 1965/1989β). Βέβαια, στο γενετικό ή αλληλεπιδραστικό μοντέλο της κοινωνικής επιρροής, η συμμόρφωση και η συναίνεση δεν αντιμετωπίζονται ως ταυτόσημες έννοιες.

ενεργοποιείται κατά τη συνήθη άσκηση της εξουσίας αλλά μόνο σε ιδιαίτερες καταστάσεις. Ωστόσο, η φυσική βία δεν είναι μέγεθος αντιστρόφως ανάλογο της συναίνεσης, ώστε η περισσότερη συναίνεση να αντιστοιχεί σε λιγότερη βία. Ακόμη και όταν η βία δεν ασκείται άμεσα, η συγκέντρωση της (νόμιμης) φυσικής βίας στο κράτος δεν παύει να βρίσκεται στη βάση των τεχνικών μέσων της εξουσίας και των μηχανισμών συμμόρφωσης. Το δίκαιο οργανώνει την καταστολή όχι μόνο ως καταστολή αυτού που πράττεται ενώ απαγορεύεται από το δίκαιο, αλλά και ως καταστολή αυτού που δεν πράττεται ενώ το δίκαιο το επιτάσσει. Ο κατασταλτικός ρόλος του δικαίου δεν εξαντλείται στην εκ των υστέρων αποκατάσταση μίας τάξης, αλλά αποτελεί συστατικό¹⁵⁶ μέρος του πολιτικοκοινωνικού πεδίου ως κωδικοποίηση τόσο των απαγορεύσεων όσο και των θετικών επιταγών.

Η αποστολή των κανόνων δικαίου είναι ρυθμιστική. Οι κανόνες δικαίου καθόσον επιδιώκουν κύρια την επιβολή και διατήρηση της τάξης και γενικά της αδιατάρακτης κοινωνικής συμβίωσης, αποδίδουν πρώτιστα σημασία στην «εξωτερική» συμπεριφορά, δηλαδή αρκούνται στη συμμόρφωση προς αυτούς, αδιαφορώντας¹⁵⁷ κατ' αρχήν για τους λόγους για τους οποίους πραγματοποιείται η συμμόρφωση. Όμως, υπάρχει πάντα το ενδεχόμενο μη συμμόρφωσης, καθώς η νομιμοποίηση της εξουσίας, ως σχέση μεταξύ αρχόντων και αρχομένων, είναι σύμφυτη με κάθε πολιτική¹⁵⁸ κοινωνία (Μάνεσης, 1980, σελ. 581). Εφόσον υπάρχει διάκριση αρχόντων και αρχομένων, υπάρχει και εξουσίαση, η οποία συνεπάγεται, αφενός, την ενδεχόμενη αμφισβήτηση της εξουσίας και, αφετέρου, τη μέριμνα για την αποτελεσματική επιβολή της. Το δίκαιο ως έννομη τάξη ισχύει, εφόσον έχει και διατηρεί την πιθανότητα εφαρμογής, δηλαδή την ικανότητα επιβολής των επιταγών του. Αυτή την ικανότητα τού την παρέχει η ύπαρξη μίας οργανωμένης εξουσίας που διαθέτει κατάλληλο μηχανισμό καταναγκασμού. Έτσι, το δίκαιο είναι εξ ορισμού συνυφασμένο με την καταναγκαστική επιβολή (Μάνεσης, ο.π., σελ. 582). Ο καθορισμός της συμπεριφοράς από το δίκαιο συμπληρώνεται με την κύρωση –καθορισμός και κύρωση αποτελούν τη ρύθμιση.

Το κράτος έχει το μονοπώλιο του καταναγκασμού, δηλαδή το κράτος, αφενός, είναι το μόνο που διαθέτει όργανα εξοπλισμένα με ικανότητα αποτελεσματικής επιβολής και

¹⁵⁶ Όπως αναφέρει ο Agamben (1995/2005, σελ. 108), το γεγονός ότι ο Benjamin στην Κριτική της Βίας εξέθεσε χωρίς επιφυλάξεις τον άρρηκτο δεσμό που ενώνει βία και δίκαιο, καθιστά την ανάλυσή του «απαραίτητη και μέχρι σήμερα αξεπέραστη προκειμένη κάθε έρευνας σχετικά με την κυριαρχία. Στην ανάλυση του Benjamin αυτός ο κρίκος εμφανίζεται ως μία διαλεκτική ταλάντευση μεταξύ βίας που θεσπίζει το δίκαιο και βίας που το συντηρεί».

¹⁵⁷ Το δίκαιο επιδιώκει όπως η ηθική να διαθέτει ιδεατή νομιμοποίηση, αλλά, σε αντίθεση με αυτή, προϋποθέτει τη δυνατότητα επιβολής.

ιδίως μέσα υλικού (φυσικού) καταναγκασμού ακαταγώνιστα (ένοπλες δυνάμεις, αστυνομία, διοίκηση, δικαστήρια, σωφρονιστικά καταστήματα κ.λπ.) και, αφετέρου, δεν ανέχεται άλλη βία εκτός από εκείνη που αυτό το ίδιο ασκεί ή επιτρέπει να ασκείται (Μάνεσης, 198;, σελ. 11). Το δίκαιο οργανώνει και νομιμοποιεί την άσκηση της κρατικής εξουσίας και, ταυτόχρονα, την οριοθετεί θέτοντας «εγγυήσεις» για την άσκησή της. Οι εγγυήσεις αυτές διασφαλίζουν την αμοιβαία ανάσχεση της εξουσίας με κυρώσεις, που αφορούν ιδίως τα κρατικά όργανα, των οποίων οι προσωπικοί φορείς έχουν χαρακτήρα κυβερνώντων και οι οποίοι είναι ιδιαίτερα επιρρεπείς σε υπέρβαση των συνταγματικώς καθοριζόμενων αρμοδιοτήτων τους λόγω της ευρύτητας της κρατικής εξουσίας που ασκούν και των εξαναγκαστικών μέτρων που διαθέτουν (Μάνεσης, 1956, σελ. 37 & 38). Πέραν των εγγυήσεων προληπτικής φύσης, υπάρχουν και εγγυήσεις κατασταλτικής φύσης, όπως ο έλεγχος της συνταγματικότητας των νόμων από τα δικαστήρια ή η υπό των δικαστηρίων ακύρωση παράνομων πράξεων των διοικητικών αρχών με αίτημα του διοικούμενου. Ωστόσο, το κράτος δεν μπορεί να ανεχθεί¹⁵⁹ την άσκηση εξαναγκασμού έναντι των οργάνων του, δια των οποίων υπάρχει ως κρατική εξουσία. Η λειτουργία των κατασταλτικών κυρώσεων δεν είναι δυνατή, παρά μόνο εάν οι φορείς των κρατικών οργάνων εναντίον των οποίων αυτές στρέφονται, συγκατατίθενται να τις υποστούν. Ακριβώς, επειδή τα κρατικά όργανα διαθέτουν εξαναγκαστικά μέσα επιβολής μπορούν να αντιταχθούν¹⁶⁰ στην άσκηση εξαναγκασμού.

Το δίκαιο οργανώνει και επικυρώνει δικαιώματα των κυριαρχούμενων κοινωνικών ομάδων και πιστοποιεί τους υλικούς συμβιβασμούς που οι ίδιες απέσπασαν -με κοινωνικές διεκδικήσεις- από τις κυρίαρχες ομάδες. Δημιουργεί υποχρεώσεις και δικαιώματα που επενδύονται με φαντασιακές σημασίες, έχουν όμως πραγματικές συνέπειες για τους δρώντες παράγοντες. Κατ' αυτόν τον τρόπο, το δίκαιο λειτουργεί ως αγωγός ένταξης στο πολιτικοκοινωνικό σύστημα.

Η νομοθέτηση είναι μία μεταξύ των τριών λειτουργιών (ή εξουσιών) του κράτους. Η λειτουργία αυτή εμφανίζεται ότι είναι διαχωρισμένη από το κράτος και ειδικότερα ότι είναι υπέρτερή του. Ωστόσο, η δράση του κράτους -νοούμενου εδώ ως η εκτελεστική του λειτουργία μόνο- υπερβαίνει το δίκαιο. Ό,τι ενεργείται από το κράτος δεν προκύπτει κατ' ανάγκη άμεσα από τη νομική συστηματοποίηση και τάξη. Άλλωστε, το δίκαιο ως καταγραφή εξ αποστάσεως αδυνατεί να περιλάβει ή να προβλέψει κάθε πρακτική και

¹⁵⁸ Δηλαδή κοινωνία οργανωμένη σε κράτος.

¹⁵⁹ Είναι χαρακτηριστικό ότι αναγκαστική εκτέλεση κατά του δημοσίου δεν επιτρέπεται.

τεχνική του κράτους, η οποία επιπρόσθετα ενδέχεται να υπάγεται σε μία διαφορετική λογική από εκείνη του νομικού συστήματος (π.χ. στη λογική ενός συσχετισμού δυνάμεων). Το κράτος διαθέτει νομικό δικαίωμα να μην τηρεί το νόμο, όταν πρόκειται για λόγο κρατικού συμφέροντος (*raison d' état*). Ορισμένες πράξεις¹⁶¹ του αρχηγού του κράτους ή κυβερνητικών οργάνων, αν και έχουν όλα τα στοιχεία της διοικητικής πράξης, δεν υπόκεινται σε δικαστικό έλεγχο με αίτηση ακύρωσης. Σε αυτή την περίπτωση, το κράτος δρα ή δύναται να δρα παραπλευρώς του δικαίου. Με άλλα λόγια, η *θεμιτή παρανομία του κράτους* εντάσσεται στη νομιμότητα που το ίδιο θεσπίζει. Την παράκαμψη της νομιμότητας επιτρέπουν επίσης τα *κενά του νόμου*, είτε αυτά οφείλονται σε πρόθεση είτε σε αστοχία του νομοθέτη (π.χ. παράλειψη πρόβλεψης κυρώσεων), ή άλλες ρωγμές του νομικού συστήματος π.χ. ενίοτε διατάξεις παραμένουν «ανενεργές» επί μακρόν ή έως και την τυπική κατάργησή τους. Επομένως, η παρανομία και η νομιμότητα δεν αντιδιαστέλλονται ριζικά, αλλά αποτελούν αμφότερες μέρη του νομικού συστήματος του κράτους.

Επιπρόσθετα, το κράτος υπερβαίνει το δίκαιο, στο μέτρο που το κράτος μπορεί, εντός ορίων, να αλλάξει το δίκαιο. Αν και το κράτος είναι συνυπόστατο με το δίκαιο, δηλαδή αν και κατά κυριολεξία το δίκαιο¹⁶² δεν είναι δημιούργημα του κράτους, το κράτος με τη μορφή ακριβώς της νόμιμης βίας έχει προβάδισμα έναντι του δικαίου. Το δίκαιο οργανώνει την εξουσία, όμως δεν υπάρχει δίκαιο χωρίς ένα σύνολο μηχανισμών που επιβάλει την εφαρμογή του και εξασφαλίζει την αποτελεσματικότητά του, δηλαδή την κοινωνική συνύπαρξη. Η αποτελεσματικότητα του δικαίου δεν εξαντλείται στην αποτελεσματικότητα του λόγου του. Ο νόμος προϋποθέτει την οργανωμένη δύναμη στην υπηρεσία του νομοθετούντος ή, διαφορετικά διατυπωμένο, η δύναμη ενυπάρχει στο νόμο.

Η νομική ιδεολογία εμφανίζει ότι το κράτος ενεργεί σαν τρίτος¹⁶³, αμερόληπτος επιτηρητής της ευνομίας. Η πολιτική ουδετερότητα του κράτους αποτελεί συνέχεια της

¹⁶⁰ Το ζήτημα είναι ρεζύ, όταν πρόκειται για την άσκηση εξαναγκασμού έναντι των ανώτερων οργάνων της εκτελεστικής λειτουργίας του κράτους, παρατηρεί ο Μάνεσης (ο.π.).

¹⁶¹ Οι λεγόμενες πράξεις κυβέρνησης.

¹⁶² Του δικαίου νοούμενου ως (μίας) ενότητας αποτελούμενης από το Σύνταγμα, τους νόμους, τα διατάγματα κ.λπ.. Ως προς τα επιμέρους στοιχεία του δικαίου, το βασικότερο στοιχείο -το Σύνταγμα- είναι ιδρυτικό και πάντως συνυπόστατο του κράτους, ενώ τα υπόλοιπα στοιχεία είναι δημιουργήματα του κράτους.

¹⁶³ Στην ελληνική περίπτωση, το ιδεολόγημα της ουδετερότητας στηρίζεται στη διάταξη της παραγράφου 1 του άρθρου 106 του Συντάγματος, η οποία ορίζει ότι «Για την εδραίωση της κοινωνικής ειρήνης και την προστασία του γενικού συμφέροντος το Κράτος προγραμματίζει και συντονίζει την οικονομική δραστηριότητα στη χώρα, επιδιώκοντας να εξασφαλίσει την οικονομική ανάπτυξη όλων των τομέων της εθνικής οικονομίας». Ανάλογα ισχύουν για τα Συντάγματα των

άποψης ότι υπάρχει διάσταση-διαχωρισμός κράτους και κοινωνίας, η κυριαρχία της οποίας αρχίζει από το 19^ο αιώνα και χρονικά αντιστοιχεί στην κατ' εξοχήν κεφαλαιοκρατική περίοδο της βιομηχανικής εξέλιξης της οικονομίας. Ωστόσο, σε κοινωνικοοικονομικό καθεστώς αστικοφιλελεύθερο ο συντελεστής της παραγωγής τον οποίο το κράτος ενισχύει, προκειμένου να επιτευχθεί οικονομική ανάπτυξη, δηλαδή άμβλυση της κοινωνικοοικονομικής ανισότητας, είναι το κεφάλαιο. Επομένως, δεν είναι πολιτικά ουδέτερα ούτε το κράτος ούτε τα διοικητικά όργανα, τα οποία υποχρεούνται να εφαρμόζουν, αλλά και να εισηγούνται τη συγκεκριμένη επεμβατική πολιτική του κράτους.

Η άρρητη παραδοχή του θεωρήματος της πολιτικής ουδετερότητας των διοικητικών οργάνων είναι ότι οι πολιτικές ενέργειες του ίδιου προσώπου υπό τις ιδιότητες του ιδιώτη και του δημόσιου υπαλλήλου δίστανται ή μπορούν να δίστανται για όσες δεκαετίες «συντρέχει» η διπλή υπόσταση του προσώπου αυτού. Εάν γίνει δεκτή αυτή η παράδοξη υπόθεση, μεταξύ άλλων, παραμένουν ανεξήγητες η πολιτική πατρωνία της διοίκησης και οι απομακρύνσεις των ανώτατων στελεχών της -και λιγότερο των συμβασιούχων και των επί θητεία- οι οποίες ακολουθούν την εναλλαγή των πολιτικών κομμάτων στην εξουσία. Ωστόσο, αρκεί η περιγραφική διαπίστωση ότι ο δημόσιος υπάλληλος υποχρεούται να εφαρμόζει την πολιτική της κυβέρνησης, δηλαδή υποχρεούται να συμπολιτεύεται την κυβέρνηση, για να υποστηριχθεί ότι το διοικητικό όργανο του κράτους δύναται να είναι τρίτος¹⁶⁴ για τον πολίτη, όπως και για τα πολιτικά κόμματα στην πολιτική τους διαμάχη να αναδειχθούν φορείς της εξουσίας, αλλά δεν είναι τρίτος για το κόμμα που κυβερνά. Βέβαια, με την εξέλιξη της πολιτικής δημοκρατίας και σε οικονομική, οι οξύτερες της πολιτικής διαμάχης μειώνονται, με επακόλουθο η πολιτική ουδετερότητα των δημόσιων υπαλλήλων να μην αποτελεί πλέον ιδεολογικό έρεισμα της εξουσίας. Σήμερα, οι περιορισμοί της έκφρασης των πολιτικών πεποιθήσεων των δημόσιων υπαλλήλων έχουν αρθεί σε σημαντικό βαθμό¹⁶⁵

χωρών που έχουν υιοθετήσει δυτικού τύπου δημοκρατικά πολιτεύματα, στα οποία επίσης δε γίνεται άμεσα λόγος για πολιτική ουδετερότητα του κράτους.

¹⁶⁴ Όπως παρατηρεί ο Τάχος (1981, σελ. 236), η πολιτική ουδετερότητα εφαρμόζεται μόνο στις περιπτώσεις όπου καμία από τις αντιμαχόμενες ομάδες (ή τα άτομα) δεν μπορεί να ασκήσει «πίεση» στην πολιτική εξουσία.

¹⁶⁵ Στην ελληνική περίπτωση, η απαγόρευση οποιασδήποτε εκδήλωσης δημόσιου υπαλλήλου υπέρ πολιτικού κόμματος και η παράλληλη απαγόρευση άσκησης κριτικής στις πράξεις της κυβέρνησης, περιορίσθηκαν -όπως έχει αναφερθεί στην περί υπαλληλικών υποχρεώσεων ενότητα του πρώτου κεφαλαίου-, με τις διατάξεις του άρθρου 18 του νόμου 1735/1987, σε απαγόρευση εκδηλώσεων ή δράσης δημόσιου υπαλλήλου υπέρ κομμάτων κατά την άσκηση των υπηρεσιακών του καθηκόντων και γενικότερα σε απαγόρευση διάδοσης των πολιτικών πεποιθήσεων με χρήση της δημοσιοϋπαλληλικής ιδιότητας. Ταυτόχρονα, ρυθμίσθηκε η απαρεμπόδιστη άσκηση του

και η ελεύθερη έκφραση των πεποιθήσεων αυτών αναγνωρίζεται ως δικαίωμα του δημόσιου υπαλλήλου, το οποίο τελεί υπό την εγγύηση του κράτους. Έτσι, το ιδεολόγημα της ουδετερότητας στη σύγχρονη εποχή αναφέρεται σε ένα ουδέτερο κράτος του οποίου οι φορείς αναγνωρίζεται ότι δεν είναι ουδέτεροι, είναι όμως αμερόληπτοι¹⁶⁶

Το Σύνταγμα θεσπίζει υπεροχή της νομοθετικής λειτουργίας του κράτους έναντι των άλλων λειτουργιών του και ορίζει, όπως έχει επανειλημμένα προαναφερθεί, την τήρηση του νόμου ως θεμελιώδη υποχρέωση κάθε οργάνου του κράτους, συμπεριλαμβανομένων του Προέδρου της Δημοκρατίας και του Πρωθυπουργού. Όμως, διεθνώς η υποταγή της εκτελεστικής λειτουργίας στη νομοθετική δεν υπήρξε ποτέ απόλυτη (Παυλόπουλος, 1980· Τάχος, 1981· Μαρκαντωνάτου–Σκάλιτσα, 1985· Κουτούπα-Ρεγκάκου, 1997· Σπηλιωτόπουλος, 1997 κ.λπ.). Τα συνταγματικά κείμενα αποτύπωναν την αρχή της υπεροχής της νομοθετικής εξουσίας, όμως η πρακτική τους εφαρμογή αλλοίωσε συχνά και σε σημαντικό βαθμό την υλοποίησή της. Η διάσταση μεταξύ του γράμματος των συνταγματικών διατάξεων και της πρακτικής τους εφαρμογής έγινε πιο αισθητή μετά τον Α΄ παγκόσμιο πόλεμο, όπου γενικεύτηκε και εντάθηκε¹⁶⁷ η κρατική παρεμβατική δραστηριότητα. Το φαινόμενο της συνεχούς παραχώρησης νομοθετικής αρμοδιότητας στη δημόσια διοίκηση έχει τέτοια έκταση ώστε να μπορεί να υποστηριχθεί η άποψη ότι η εκτελεστική λειτουργία έχει πρωταγωνιστικό ρόλο στη νομοθετική δραστηριότητα (Παυλόπουλος, 1980, σελ. 37).

Τα ελληνικά συντάγματα παρέμειναν έως το έτος 1952 σχετικά πιστά στην αρχή της υποταγής της εκτελεστικής εξουσίας στη νομοθετική. Αλλά με το Σύνταγμα του έτους 1975 καθιερώθηκαν ρητά θεσμοί που νομιμοποιούν την έντονη ενίσχυση της εκτελεστικής εξουσίας και παράλληλα υποβαθμίζουν την αποτελεσματικότητα της ρυθμιστικής ισχύος της αρχής της νομιμότητας. Η κανονιστική εξουσία της εκτελεστικής λειτουργίας αναγνωρίζεται σήμερα με τα άρθρα 43, 44 και 48 του Συντάγματος. Έτσι, η εκτελεστική λειτουργία, υπό τη σύζευξή της σε Κυβέρνηση και δημόσια διοίκηση, είναι

δικαιώματος εκλέγεσθαι, το οποίο πλέον δεν είναι ασυμβίβαστο με τη δημοσιοϋπαλληλική ιδιότητα. Με τις ίδιες διατάξεις απαγορεύτηκε η διάκριση των δημόσιων υπαλλήλων λόγω των πεποιθήσεών τους –και δια της απαγόρευσης ομολογήθηκε η ακολουθούμενη πρακτική.

¹⁶⁶ Η ουδετερότητα δηλώνει αποχή δράσης, ενώ η αμεροληψία σημαίνει σύννομη δράση: η πρώτη σχετίζεται (ιδίως) με τη λειτουργία του πολιτικού συστήματος, ενώ η δεύτερη αναφέρεται στη λειτουργία της δημόσιας διοίκησης (Τάχος, 1981, σελ. 185).

¹⁶⁷ Λόγου χάριν, το γαλλικό Σύνταγμα του έτους 1958 καθιέρωσε ρητά τεκμήριο υπέρ της κανονιστικής αρμοδιότητας της διοίκησης.

ουσιαστικά συννομοθέτης. Άλλωστε, το κυβερνών κόμμα ελέγχει τη Βουλή¹⁶⁸ (νομοθέτη) και τη δημόσια διοίκηση (νομοθέτη και εκτελεστή).

Η διοίκηση μέσα στο πλαίσιο που οριοθετούν οι τυπικοί νόμοι συγκεκριμενοποιεί και συνήθως διαμορφώνει τελικά, με κανονιστικές πράξεις της, το περιεχόμενο των κανόνων δικαίου που θα προσδιορίσουν τις έννομες συνέπειες της δραστηριότητάς της. Οι λόγοι που προβάλλονται για την κανονιστική αρμοδιότητα της διοίκησης είναι η αδυναμία πρόβλεψης στο νομοθετικό κείμενο όλων των λεπτομερειών κάθε θέματος, η έλλειψη χρόνου του νομοθετικού οργάνου για τη ρύθμιση αυτών των λεπτομερειών, η τεχνική φύση ορισμένων ζητημάτων, η ανάγκη συνεκτίμησης των απόψεων των ενδιαφερόμενων των οποίων τα συμφέροντα θίγονται από τους κανόνες που παρασκευάζονται κ.λπ. (Σπηλιωτόπουλος, 1997, σελ. 68). Όμως, η κανονιστική δραστηριότητα της διοίκησης ασκείται και χωρίς νομοθετική εξουσιοδότηση. Ειδικότερα, η διοίκηση παραχωρεί¹⁶⁹, με σύναψη σύμβασης, την άσκηση δημόσιας εξουσίας σε ιδιώτες οι οποίοι αναλαμβάνουν τη θεραπεία κοινωνικής ανάγκης. Με άλλα λόγια, η πολιτική πρωτοβουλία, δηλαδή η επιδίωξη ορισμένης σκοπιμότητας, μετουσιώνεται αυτοδίκαια σε κανόνα δικαίου, προκαταλαμβάνοντας και υποκαθιστώντας τον κοινό νομοθέτη. Έτσι, η κλασική διάκριση των εξουσιών διατηρεί μεν τα θεσμικά της χαρακτηριστικά, στο εσωτερικό της όμως αναπτύσσεται μία άλλη -ουσιαστική- διάκριση ανάμεσα, αφενός, στην κοινοβουλευτική πλειοψηφία, αφετέρου δε, στην αντιπολίτευση (Βενιζέλος, 1991, σελ. 254).

Το δίκαιο ρυθμίζοντας το υλικό πλαίσιο αναφοράς της κοινωνίας, ενσαρκώνει το χωροχρόνο. Αλλά χαράσσοντας τον κώδικα μέσα στον οποίο εντάσσονται οι διαφοροποιήσεις, συμμετέχει στην εδραίωσή τους. Η συνταγματική διατύπωση «οι Έλληνες είναι ίσοι ενώπιον του νόμου» σημαίνει ότι το δίκαιο αναγνωρίζει (στο κείμενό του) πως τα υποκείμενα είναι στην πραγματικότητα διαφορετικά, αλλά λογίζονται από το ίδιο (δηλαδή με το κύρος του) ίσα, χάριν όμως της εγγραφής της διαφοράς τους μέσα σε ένα πλαίσιο ομοιογένειας. Οι διαφοροποιήσεις υπάρχουν χωρίς να θέτουν σε

¹⁶⁸ Σχεδόν το σύνολο των νόμων που ψηφίζονται από το ελληνικό κοινοβούλιο προέρχονται από σχέδια νόμων, δηλαδή από προτάσεις της Κυβέρνησης, η οποία διαθέτει, βέβαια, απόλυτη πλειοψηφία στο κοινοβούλιο. Ο ισχνός αριθμός των βουλευτών που συμμετέχουν στην ψήφιση των νόμων πιστοποιεί την υποβάθμιση του νομοθετικού έργου του Κοινοβουλίου.

¹⁶⁹ Η σύμπτωση της δηλώσεως της βούλησης του κράτους, όπως την εκφράζουν τα διοικητικά όργανα, και της βούλησης των αντισυμβαλλόμενων ιδιωτών οδηγεί αναπότρεπτα σε παραγωγή κανόνων δικαίου. Με αυτόν τον τρόπο τα διοικητικά όργανα δεν παραναμούν μόνο καθόσον παραβιάζουν ή δεν εφαρμόζουν ισχύοντες κανόνες δικαίου, αλλά και καθόσον -σε αντίθεση με το Σύνταγμα- συνθέτουν νέους κανόνες δικαίου, οι οποίοι επιβάλλονται ως συνέπειες των συμβατικών δεσμεύσεων του κράτους.

αμφισβήτηση την πολιτική ενότητα του κοινωνικού σχηματισμού, χάριν του τυπικού και αφηρημένου χαρακτήρα του νόμου. Έτσι, το δίκαιο δεν αποκρύπτει μόνο κάτω από μία καθολική τυπολογία υπαρκτές διαφορές, αλλά επίσης συμβάλει στην επιβολή και στην καθιέρωσή¹⁷⁰ τους όντας το ίδιο σύστημα συνοχής και ομογενοποίησης της οργανωμένης και θεσπισμένης σε κράτος κοινωνίας. Η καθολικότητα, η τυπικότητα και η αφαιρετικότητα του δικαίου δηλώνουν την ικανότητά του να οργανώνει την ενότητα.

Η δικαιοκή ρύθμιση, χωρίς να είναι «ουδέτερη» ή «αμερόληπτη», επιδιώκει και εκφράζει μία σχετική εξισορρόπηση και ένα στοιχειώδη συγκερασμό ή προσωρινό «τακτικό» συμβιβασμό των αντιτιθέμενων συμφερόντων (Μάνεσης, 1980, σελ. 97). Οι θεσπιζόμενες ρυθμίσεις είτε ικανοποιούν ευθέως ορισμένες λαϊκές διεκδικήσεις, έστω σε βάρος των βραχυπρόθεσμων συμφερόντων της κυρίαρχης τάξης είτε περιέχουν μεθοδεύσεις που στοχεύουν να πείσουν ότι ανταποκρίνονται, εάν όχι στα ειδικά συμφέροντα των κυριαρχούμενων τάξεων, τουλάχιστον στα γενικότερα συλλογικά συμφέροντα της συγκεκριμένης κοινωνίας. Έτσι, το δίκαιο λειτουργεί ενοποιητικά, δηλαδή ενδυναμώνει αποφασιστικά τη συνοχή ενός δεδομένου κοινωνικού σχηματισμού.

Το δίκαιο με την τυποποίηση των κοινωνικών σχέσεων συγκαλύπτει τον καταναγκασμό –και τον καθιστά αποτελεσματικότερο–, καθόσον ο καταναγκασμός εμφανίζεται ότι υπάγεται σε κανόνες και περιβάλλεται με διαδικαστικές εγγυήσεις, εμφανίζεται, δηλαδή, ως μη αυθαίρετος. Επίσης, το δίκαιο συμβάλλει ώστε η εφαρμογή του καταναγκασμού που το ίδιο προβλέπει, να είναι αναμενόμενη, να τεκμαίρεται αναπόφευκτη και επομένως να γίνεται αδιαμαρτύρητα αποδεκτή. Επιπρόσθετα, το δίκαιο αποπροσωποποιεί την εξουσία θεσμοποιώντας την και κατ' αυτόν τον τρόπο αποκρύπτει εκείνους που καθορίζουν την άσκησή της. Με το δίκαιο οι εξουσιαζόμενοι δεν παύουν να καταπιέζονται, παύουν όμως, ως ένα βαθμό, να προσλαμβάνουν ότι καταπιέζονται. Ο καταναγκασμός τείνει να συγκαλύπτεται ακριβώς με τους κανόνες δικαίου με τους οποίους επιβάλλεται. Το δίκαιο «στο μέτρο που συγκαλύπτει τον καταναγκασμό είναι ιδεολογία, δηλαδή παράσταση μίας φανταστικής σχέσης του ανθρώπου με τις πραγματικές συνθήκες ύπαρξής του», παρατηρεί ο Μάνεσης (1980, σελ. 75 & 76).

Τα *δικαιοκρατικά ιδεώδη*, δηλαδή η ιδεολογία του ουδέτερου κράτους, εκπροσώπου του γενικού συμφέροντος και της κοινής βούλησης επιτρέπουν την πολιτική πρόβλεψη,

¹⁷⁰ Άλλωστε, όπως παρατηρεί ο Μάνεσης (1980, σελ. 97), το δίκαιο ρυθμίζει, δηλαδή διευθετεί, δεν αίρει τις υφιστάμενες κοινωνικές σχέσεις.

καθόσον εκφράζουν ένα συσχετισμό δυνάμεων και, συνάμα, περιλαμβάνουν στις μεταβλητές του συστήματος τον παράγοντα κοινωνική συναίνεση. Το δίκαιο και η πολιτική είναι κοινωνικά φαινόμενα που αποτελούν εκφάνσεις μίας και της αυτής κοινωνικής πραγματικότητας, στη ρύθμιση της οποίας αποσκοπούν. Εξ ορισμού, το μεν δίκαιο συνυφαίνεται με το κράτος που του εξασφαλίζει την τήρηση των κανόνων του με το μηχανισμό καταναγκασμού που διαθέτει, το δε κράτος οργανώνει ακριβώς με κανόνες δικαίου την άσκηση του καταναγκασμού και γενικότερα την επιβολή της εξουσίας του σε ένα συγκεκριμένο κοινωνικό σχηματισμό.

Έτσι, αν και ο υποτιθέμενος διαχωρισμός κράτους και κοινωνίας στην ιστορική εξέλιξη τείνει εκ των πραγμάτων να ξεπεραστεί, η κρατούσα αντίληψη εξακολουθεί να κάνει αφαίρεση της πολιτικής διάστασης του δικαίου, να την παραμερίζει ή να την αγνοεί. Η αντίληψη αυτή που θέλει «απολιτική» τη νομική επιστήμη, συμβάλλει εξ αντικειμένου στην ιδεολογική συγκάλυψη της κοινωνικοπολιτικής πραγματικότητας και της προβληματικής της, εξυπηρετώντας έτσι την καθεστηκία τάξη, παρατηρεί ο Μάνεσης (198;, σελ. 25)¹⁷¹.

Πριν κλείσουμε αυτή την ενότητα, ας επισημανθεί ότι η πολιτική βούληση δε δύναται να επινοεί εκ του μηδενός κανονιστικά συστήματα και, πολύ περισσότερο, να τα επιβάλλει. Η ισχύς των κανονιστικών συστημάτων δεν αποτελεί εγγενή ιδιότητά τους, αλλά απορρέει από την αποδοχή τους στο πλαίσιο μίας κοινωνίας, στην οποία και εφαρμόζονται. Άλλωστε, το κοινωνικό υποκείμενο δεν είναι ένα παθητικό όν. Όπως αναφέρθηκε στην παρούσα ενότητα, το δίκαιο επιδιώκει και εκφράζει ένα στοιχειώδη συγκερασμό των αντιτιθέμενων συμφερόντων. Η συγκεκριμένη λειτουργία του δικαίου, δηλαδή η νομιμοποιητική λειτουργία θεωρείται, κατά τη βεμπεριανή παράδοση (βλ. σελ. 33), αδιαίρετη με την ιδεολογική, την οποία πραγματευόμαστε εδώ. Όμως, στο μέτρο που, κατά την κοινωνιοψυχολογική θεώρηση (βλ. σελ. 108 & 109), *ιδεολογικός* σημαίνει *ο εμφανιζόμενος ως αδιάψευστος*, εκείνο που επιχειρήσαμε να αναδείξουμε στην

¹⁷¹ Ο Μάνεσης αναφέρει χαρακτηριστικά ότι «Τέτοιες αντιλήψεις προϋποθέτουν και εκφράζουν τον χωρισμό κράτους και κοινωνίας: η πολιτική ανήκει στο κράτος ("πολιτική κοινωνία"), ενώ το δίκαιο - και σαν τέτοιο νοείται βασικά το ιδιωτικό δίκαιο- θεωρείται προϊόν της ("ιδιωτικής") κοινωνίας, η οποία, ως χώρος των οικονομικών βασικά σχέσεων, πρέπει να λειτουργεί χωρίς κρατικές επεμβάσεις κ.τ.τ... Στην ιστορική όμως εξέλιξη ο διαχωρισμός κράτους και κοινωνίας τείνει ήδη αντικειμενικά να ξεπεραστεί. Ωστόσο, η κρατούσα αντίληψη εξακολουθεί να κάνει αφαίρεση της πολιτικής διάστασης του δικαίου, να την παραμερίζει ή να την αγνοεί: εξετάζει το ισχύον δίκαιο καθεαυτό, καταγράφει, περιγράφει, ταξινομεί, αναλύει, επεξηγεί, ερμηνεύει και τυποποιεί τους κανόνες και τους θεσμούς του, οι οποίοι έχουν ήδη τυποποιηθεί τις κοινωνικές και πολιτικές σχέσεις. Έτσι, με θεωρητικές νοητικές κατασκευές αποκόπτεται η νομική επιστήμη -η επιστήμη του δικαίου- από την κοινωνικοπολιτική πραγματικότητα. Ακόμη περισσότερο: η νομική τυπολογία

παρούσα ενότητα είναι ότι το νομικοπολιτικό σύστημα συμμετέχει στη διαμόρφωση της πραγματικότητας εμφανιζόμενο, ακριβώς δια του δικαίου, ως αδιάφυστο. Έτσι, η νομιμοποιητική λειτουργία του δικαίου θα αναπτυχθεί ή, ακριβέστερα, θα διερευνηθεί στη συνέχεια, καθόσον, άλλωστε, η προβληματική της νομιμοποίησης σε κράτη που διεκδικούν δημοκρατικές ιδιότητες, αν και φαίνεται απλούστερη, παρουσιάζει εξαιρετικές δυσκολίες και περιπλοκές.

Συγκεφαλαιώνοντας, η φιλελεύθερη σκέψη διακρίνει μεταξύ δημοκρατικής εξουσίας και κοινωνίας με κριτήριο ένα καθολικό συμφέρον, το οποίο θεωρείται ότι υπηρετεί η πρώτη. Όμως, η δυνατότητα εντοπισμού ενός καθολικού συμφέροντος προσκρούει όχι μόνο σε άλυτα επιστημολογικά αδιέξοδα αλλά και στην πραγματική ιστορική λειτουργία όλων των εξουσιαστικών μορφών. Η υπόθεση του καθολικού συμφέροντος δυσκολεύεται ολοένα και περισσότερο να συγκαλύψει την αποσταθεροποίηση των πολιτικών και ιδεολογικών θεμελίων της εξουσίας. Με τα λόγια του Strauss (1988)¹⁷², «Ο φιλελευθερισμός απαρνήθηκε το Πολιτικό. Δεν το εξάλειψε, αλλά το απέκρυψε. Κάνει πολιτική μιλώντας μιαν αντιπολιτική γλώσσα. Και έτσι, δε σκότωσε το ίδιο το Πολιτικό αλλά την κατανόησή του».

Η ιδεολογία δεν είναι πρώτιστα (ατομικές) πεποιθήσεις -όπως η πρόοδος στην εμπειρία μας κάνει να νομίζουμε-, αλλά μία οικονομία που μεταφράζεται, κυρίως, με τη μορφή της εξουσίας στην οποία πρέπει καθένας να υπακούει και που, συνακόλουθα, καθιστά ικανή αυτή την εξουσία να επιβάλλεται χωρίς να αμφισβητείται. Η νομικοπολιτική ιδεολογία είναι η οργάνωση της ετερονομίας μέσω της εγκαθίδρυσης μίας έννομης τάξης. Οι νομικές διατυπώσεις συσκοτίζουν, εν μέρει, την πολιτική και κοινωνική πραγματικότητα, καθόσον εμφανίζουν τις σχέσεις εξουσίας και ιδιοκτησίας ως σχέσεις ελευθερίας και ισότητας και, συνακόλουθα, συγκαλύπτουν την κοινωνική ανισότητα και αδικία.

Η υποταγή στο νόμο και, επομένως, η υποταγή στην έννομη εξουσία εξασφαλίζει μία ειρηνική επίλυση των κοινωνικών συγκρούσεων. Η υποταγή αυτή δεν αποτελεί, σε τελευταία ανάλυση, ευχέρεια αλλά υποχρέωση του πολίτη. Ωστόσο, η νομιμοποιητική δύναμη του δικαίου δεν οφείλεται τόσο στον τύπο και στη μορφή που αυτό ενσαρκώνει (διαδικαστική νομιμοποίηση) όσο στο περιεχόμενο που εγγυάται (ουσιαστική

παραμορφώνει την κοινωνική πραγματικότητα και συγκαλύπτει την πολιτική διάσταση των νομικών φαινομένων, κρύβοντας την πίσω από προπέτασμα νομικών τύπων και εννοιών »
¹⁷² Αναφέρεται από τον Τσουκαλά (2005, σελ. 153).

νομιμοποίηση). Η θετικότητα του δικαίου αποτελεί αναπόσπαστο στοιχείο της τυπικής ορθολογικότητας του φιλελεύθερου κράτους δικαίου. Όπως παρατηρεί ο Μανιτάκης (2004, σελ. 143), ο διακηρυκτικός χαρακτήρας του συνταγματικού κειμένου και η έκδηλη πολιτική του καταγωγή το καθιστούν ιδεολογική δεξαμενή άντλησης πολιτικών επιχειρημάτων από τις πολιτικές και κοινωνικές οντότητες που επιδιώκουν να ενισχύσουν και να δικαιολογήσουν τις θέσεις τους. «Οι συνταγματικές αξίες δεν είναι ξένες προς τους πολιτικούς “μύθους” (της λαϊκής κυριαρχίας, της κοινωνικής δικαιοσύνης, της ισότητας και ελευθερίας κ.α.) που κυκλοφορούν στην πολιτική αγορά και που συντηρούνται επιτηδείως από εξουσία και κόμματα», διαπιστώνει ο Μανιτάκης (ο.π., σελ. 145).

Εάν στο χώρο της επιστήμης υπάρχει κάποια συναίνεση για το περιεχόμενο της έννοιας *ιδεολογία*, η συναίνεση αυτή αφορά αναμφίβολα την πρόσληψη της ιδεολογίας ως «ψευδούς συνείδησης», παρατηρεί ο Παπαστάμου (2001γ, σελ. 187). Η παραγωγή της «ψευδούς συνείδησης» μπορεί να αναζητηθεί στην επικοινωνία. Ακριβώς, στα σημεία που τέμνονται οι πολλαπλές χρήσεις της γλώσσας αναδεικνύεται ο ορίζοντας του νοήματος, στον οποίο μπορούν να προβληθούν οι ισχυρές ιδέες του Αληθινού, του Αγαθού ή του Ωραίου. Ας εξετάσουμε, επομένως, την επικοινωνία μέσω της νομικής γλώσσας –καθώς, άλλωστε, όπως έχει αναφερθεί στην ενότητα για την κοινωνική σκέψη (Κεφάλαιο 2), η μελέτη της ιδεολογίας και η μελέτη της επικοινωνίας αποτελούν, κατά τον Moscovici, τα κύρια αντικείμενα της κοινωνικής ψυχολογίας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4

Η ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ ΜΕ ΤΗ ΝΟΜΙΚΗ ΓΛΩΣΣΑ

1. Ορθή ή ορθότερη «ερμηνεία» των κανόνων δικαίου;

Τα νομοθετικά κείμενα είναι κρίσιμα για το κανονιστικό τους περιεχόμενο, το οποίο και αναζητά η ερμηνεία¹⁷³ τους. Όμως, καθώς δεν υπάρχουν νομοθετημένοι κανόνες ερμηνείας που να καθορίζουν τη σχέση μεταξύ των διαφόρων μεθόδων¹⁷⁴ ή, ακριβέστερα, τη σχέση και τη διαβάθμιση των διαφόρων ερμηνευτικών επιχειρημάτων, η ερμηνευτική πολλαπλότητα είναι αναπόφευκτη (Σούρλας, 1986· Βενιζέλος, 1991· Μανιτάκης, 1995· Σταμάτης, 1997 κ.λπ.). Το νομοθετικό κείμενο είναι ανοιχτό σε όλες τις ερμηνευτικές προσεγγίσεις, όπως άλλωστε κάθε άλλο κείμενο (λογοτεχνικό, φιλολογικό, φιλοσοφικό κ.λπ.).

Η μεθοδολογία του δικαίου δεν προσεγγίζεται με ενιαίο τρόπο, διαχρονικά και συγχρονικά, από την επιστημονική κοινότητα. Κατά την κρατούσα γνώμη, η νομική επιστήμη νοείται ως *νομική δογματική*, δηλαδή ως συστηματική παρουσίαση των κανόνων ενός συγκεκριμένου θετικού δικαίου και ανάπτυξη του περιεχομένου τους. Η *ερμηνεία του δικαίου* νοείται ως γνώση του τι δέον γενέσθαι κατά νόμο σε κάθε ειδική περίπτωση και ειδικότερα ως διάγνωση, με χρήση «αυστηρής» λογικής¹⁷⁵, των θετικών διατάξεων αναφορικά με τα ειδικά περιστατικά που ανακύπτουν στον κοινωνικό βίο και αντίστροφα των ειδικών αυτών περιστατικών αναφορικά με τις θετικές διατάξεις. Ο *νομικός θετικισμός* αξιώνει από τον ερμηνευτή του δικαίου να περιορίζεται στο

¹⁷³ Η έκφραση *ερμηνεία του νόμου* είναι μία έκφραση καθιερωμένη στη νομική γλώσσα. Όπως σημειώνει ο Τσοουκαλάς (2005, σελ. 269), «από την εποχή των μάγων και των ιεροφαντών, ο έλεγχος της "αυθεντικής ερμηνείας του νόμου" υπήρξε ανέκαθεν αναπόσπαστο μέρος οποιασδήποτε εξουσίας». Και όπως παρατηρεί ο Μανιτάκης (2004, σελ. 143 & 144), «η συμβολική σημασία του Συντάγματος καλλιεργείται και ενισχύεται από τους ειδικούς, τους συνταγματολόγους, οι οποίοι ως άλλοι ιερομάντις που κατέχουν τα μυστικά ενός ιερού κειμένου, το ερμηνεύουν με περισσή αυθεντία εκφέροντας λόγο κωδικοποιημένο και οιονει εκκλησιαστικό».

¹⁷⁴ Ο όρος *μέθοδος* δεν αποδίδει αυτό που νοείται ως μέθοδος στο πεδίο άλλων κοινωνικών ή πρακτικών επιστημών, αλλά ορισμένους τυποποιημένους συλλογισμούς και ορισμένους τρόπους προσέγγισης του νομοθετικού κειμένου, ο καθένας από τους οποίους έχει διαφορετικό κέντρο βάρους και διαφορετικές προτεραιότητες ως προς τα στοιχεία που θεωρεί κρίσιμα για τον προσδιορισμό του κανονιστικού περιεχομένου της ερμηνευόμενης διάταξης (Βενιζέλος, 1991, σελ. 197). Όπως αναφέρει ο Σταμάτης (1997, σελ. 228), ο Savigny, ο οποίος διέκρινε τις μεθόδους ερμηνείας του δικαίου σε γραμματική, ιστορική, λογική-συστηματική και τελεολογική ερμηνεία, επεσήμανε ότι δε θα έπρεπε αυτές να εκλαμβάνονται ως ανεξάρτητες μέθοδοι, ώστε ο εκάστοτε ερμηνευτής να δικαιούται να επιλέγει αυτή που εξυπηρετεί καλύτερα, ενόψει του επιθυμητού αποτελέσματος, αλλά ως ερμηνευτικά κριτήρια που θα πρέπει να συλλειτουργούν, ώστε ο ερμηνευτής να κινείται με μεθοδικότητα, δεσμευόμενος από τις διατάξεις του ισχύοντος δικαίου.

δηλωμένο περιεχόμενο του ερμηνευόμενου κανόνα, απέχοντας από κάθε είδους πολιτική αξιολόγηση ή συνάρτηση του κανόνα με την κοινωνικοπολιτική πραγματικότητα.

Η αντίληψη αυτή αποτελεί προϊόν της ιστορικής εξέλιξης, όπως άλλωστε το ίδιο το δίκαιο. Η θετική αυτοπρόσληψη της νομικής επιστήμης, μολονότι εγκλείει έναν πυρήνα αλήθειας, είναι επιστημολογικά ανεπαρκής. Όπως παρατηρούσε ο Δεσποτόπουλος (1932, σελ. 5), «Η προσήλωση στο “λογικό” αίτημα για ενοποίηση της νοητικής ενέργειας του νομοθέτη και της ερμηνευτικής ενέργειας του εφαρμοστή ως προς τη μέθοδο τους παραβλέπει τη συστατική του δικαίου αρχή της θετικότητας και παραγνωρίζει ότι ο νομοθέτης δεν προσπάθησε πάντοτε¹⁷⁶ να βρει κανόνες πρόσφορους ως μέσα για την πραγμάτωση της ιδέας του δικαίου.»

Αν και η γλωσσική λειτουργία των νομικών κανόνων είναι πρωτίστως παραγγελματική ή, καλύτερα, ρυθμιστική, η αφαιρετικότητα και γενικότητα των εκφράσεων της σύγχρονης νομικής γλώσσας ευνοεί την εικόνα ότι η βασική λειτουργία της είναι διαπιστωτική. Η γλώσσα του δικαίου φαίνεται περισσότερο ότι περιγράφει μία δεδομένη αφ' εαυτής συνάρθρωση κοινωνικών σχέσεων, αντικειμένων και ιδιοτήτων, παρά ότι αξιώνει τη μελλοντική διαμόρφωση της πραγματικότητας σύμφωνα με το κανονιστικό της περιεχόμενο. Επί πλέον, στην υπόκρυψη της εξουσιαστικής παρεμβολής του δικαίου στην αναπαραγωγή της υπάρχουσας κοινωνικής δομής συντείνει η γραμματική μορφή των διατάξεων του θετικού δικαίου (Σούρλας, 1986· Σταμάτης, 1997). Η διατύπωση των νομικών κανόνων -ως επί το πλείστον- σε οριστική έγκλιση ενισχύει την εντύπωση ότι με αυτούς επιδιώκεται η εκφορά μίας απόφασης για το τι συμβαίνει στην πραγματικότητα. Επακόλουθο της φαινομενικά περιγραφικής χρήσης της νομικής γλώσσας είναι να θεωρείται ότι η ερμηνεία του δικαίου είναι απλώς θέμα σημασιολογικής εξακρίβωσης των γλωσσικών¹⁷⁷ εκφράσεών του.

Στη μεθοδολογία του δικαίου, η αποδοχή της αντίληψης για την απεικονιστική λειτουργία της γλώσσας είναι τόσο ευρεία ώστε μπορεί ανεπιφύλακτα να θεωρηθεί κυρίαρχη (Σούρλας, ο.π., σελ. 76). Οι θεωρίες της απεικονίσεως συνδέονται με εκείνη την παραδοσιακή φιλοσοφική αντίληψη σύμφωνα με την οποία η γλώσσα αποτελεί

¹⁷⁵ Η προσέγγιση αυτή, στην ελληνική βιβλιογραφία, αποτυπώνεται κατ' εξοχήν στο Κ. Τσάτσος, 1932.

¹⁷⁶ Αλλά συχνά επεδίωξε να υπηρετήσει συμφέροντα ή άλλες σκοπιμότητες που αποτελούν αρνήσεις της ιδέας του δικαίου ή έστω κρίσιμες αποκλίσεις από τις υπαγορεύσεις της, διαπίστωνε ο Δεσποτόπουλος.

¹⁷⁷ Άποψη που δεν είναι άδολη ιδεολογικά, αφού παραβλέπει την κοινωνική σχέση των προσώπων που επικοινωνούν δια του δικαίου, δηλαδή παρακάμπτει την πραγματολογική διάσταση της ερμηνείας του.

όργανο για την απεικόνιση της πραγματικότητας, για την οποία γίνεται η παραδοχή πως υπάρχει πριν και ανεξάρτητα από τη γλώσσα. Το ον¹⁷⁸ θεωρείται ότι υπάρχει ανεξάρτητα από τα υποκείμενα που σχηματίζουν αντίληψη για το ίδιο και, συνακόλουθα, είναι κοινό¹⁷⁹ για όλους.

Στη σύγχρονη μεθοδολογία του δικαίου έχει γίνει σχεδόν κοινός τόπος ότι η ερμηνεία του θετικού δικαίου πρέπει να προσανατολίζεται από τη συγκεκριμένη γλωσσική χρήση των όρων που χρησιμοποίησε κάθε φορά ο νομοθέτης. Η *γραμματική ερμηνεία* επιχειρείται μέσα στα όρια που επιτρέπει η γλωσσική εκφορά των κρίσιμων διατάξεων και επιδιώκει την «ανεύρεση» του νοήματός τους με τη βοήθεια ορισμών των σημασιών των γλωσσικών εκφράσεων που απαντούν σε αυτές. Η προσέγγιση αυτή οδηγεί σε επιμονή του ερμηνευτή στο *γράμμα* της εφαρμοστέας διάταξης και στη χρήση «επιχειρημάτων αυθεντίας» για το τι θέλησε ο ιστορικός νομοθέτης. Σύνηθες επιχείρημα της νομολογίας και μερίδας της θεωρίας είναι η *σιωπή του ιστορικού νομοθέτη*¹⁸⁰, από την οποία συνάγονται κατ' ουσίαν εκτιμήσεις καθαρά υποθετικού χαρακτήρα (Σούρλας, 1986· Σταμάτης, 1997). Από την άλλη πλευρά, η χρήση των κανόνων της Λογικής βρίσκει σχετικά περιορισμένο έδαφος εφαρμογής στο πεδίο της ερμηνείας του δικαίου (*λογική-συστηματική ερμηνεία*), καθώς άλλωστε τα νομικά ζητήματα δεν είναι κατά κυριολεξία «λογικά» προβλήματα αλλά πρακτικά ζητήματα του κοινωνικού βίου. Όμοια ισχύουν για την *ιστορική ερμηνεία*. Στην *τελεολογική*¹⁸¹

¹⁷⁸ Όπως αναφέρει ο Σούρλας (1986, σελ. 36), ο Kelsen υποστήριξε κατηγορηματικά τη διάκριση της νομικής επιστήμης, ως δογματικής του δικαίου, από άλλους τρόπους θεώρησής του (ιδίως του κοινωνιολογικού), με το επιχείρημα της κατηγοριακής διαφοράς όντος και δέοντος. Κατά τον Kelsen, η σύγχυση νομικής και κοινωνιολογίας είναι ανεπίτρεπτη, καθόσον η νομική επιστήμη έχει ως αντικείμενό της το θετικό δίκαιο που είναι ένα σύστημα γενικών, ειδικών και ατομικών κανόνων, ενώ η κοινωνιολογία εξετάζει το δίκαιο ως σύνολο κοινωνικών φαινομένων που ανήκουν στην οντική σφαίρα –και όχι όπως οι κανόνες στη δεοντική. Σήμερα, η διάκριση παραπέμπει στην εσωτερική-εξωτερική προσέγγιση του δικαίου (Σούρλας, ο.π.). Η νομική δογματική θεωρείται ότι προσεγγίζει το δίκαιο από εσωτερική σκοπιά, ενώ η ιστορική, η κοινωνιολογική, η πολιτική και η συγκριτική προσέγγιση του δικαίου θεωρούνται εξωτερικές.

¹⁷⁹ Οι θεωρίες της απεικονίσεως καταλήγουν, έτσι, σε παραχωρήσεις προς μία μεταφυσική οντολογία.

¹⁸⁰ Εάν ο νομοθέτης όρισε το α παραλείποντας να αναφερθεί στο α', συνάγεται ότι το α' αποκλείεται από την κρινόμενη ρύθμιση.

¹⁸¹ Όπως διαπιστώνει ο Σταμάτης (1997, σελ. 252-254), σε σχέση με τις λοιπές παραδοσιακές προσεγγίσεις της ερμηνείας δικαίου, η θεώρηση της τελεολογικής ερμηνείας πλεονεκτεί κατά το ότι το κανονιστικό περιεχόμενο του νομικού συστήματος αναδεικνύεται μέσα από τη διηλεκτική εξειδίκευσή του στο πεδίο των κοινωνικών σχέσεων. Ωστόσο, από άποψη κανονιστική, ισχύ νόμου διαθέτει το κείμενο της ερμηνευτέας διάταξης και όχι στοιχεία εξωτερικά προς αυτό, όπως η βούληση ή ο σκοπός του νομοθέτη. Επιπρόσθετα, η νομοθετική ύλη έχει τις τελευταίες δεκαετίες ουσιαστικά μετατοπισθεί από τα κοινοβούλια σε ποικίλωνυμα κυβερνητικά επιτελεία. Από την άλλη πλευρά, η άκριτη προσκόλληση στους σκοπούς του ιστορικού νομοθέτη αποδεικνύεται τροχοπέδη στην αμαλή προσαρμογή του νόμου στο ιστορικό παρόν. Ενόσω η τελεολογική ερμηνεία θεωρείται εγγεήρημα μέχρις τέλους εγγεγραμμένο στο εσωτερικό ενός κλειστού και αυτοαναφερόμενου συστήματος κανόνων, η ίδια η κατανόηση της χρήσης επιχειρημάτων σκοπού παραμένει ατελής και αόριστη, καταλήγει ο Σταμάτης.

ερμηνεία, η οποία αναφέρεται στην πραγματολογική διάσταση της γλώσσας του δικαίου, ο κανόνας δικαίου δεν εξετάζεται απλώς ως σύνολο γλωσσικών σημείων φορέων κάποιου νοήματος, αλλά, ταυτόχρονα, θεωρείται προϊόν μίας πράξεως εκφοράς των εκφράσεων αυτών κάτω από συγκεκριμένες περιστάσεις για την επίτευξη συγκεκριμένων κοινωνικών σκοπών.

Σε αντιδιαστολή με τη νομική δογματική -που έχει επικρατήσει να λέγεται *νομική μέθοδος*-, νεότερες τάσεις αναγνωρίζουν ότι η σκέψη του νομικού ως ερμηνευτή του δικαίου δε διαμορφώνεται κατά τρόπο ουδέτερο και αποστειρωμένο από τα ποικίλα ιστορικά, θεωρητικά, κοινωνικά, οικονομικά και, βεβαίως, πολιτικά συμφραζόμενα της ερμηνευτικής πράξης, ζητούμενο και αποτέλεσμα της οποίας είναι η σαφέστερη και πιο συγκεκριμένη διατύπωση ενός κανόνα δικαίου και, άρα, μίας νομικής επιταγής. Κατά την ερμηνεία των νομικών κανόνων, το ενδιαφέρον δεν εστιάζεται μόνο στην περιγραφή ή την ανάλυση των διατάξεων, αλλά εστιάζεται, κυρίως, στην εξεύρεση λύσεων σύννομων και έλλογων. Επομένως, το ενδιαφέρον είναι πρωτίστως κανονιστικό και αξιολογικό, όχι αποκλειστικά αναλυτικό¹⁸² και περιγραφικό. Διαφορετικά, καθίσταται γράμμα κενό ή γίνεται απλώς ακατανόητη η διάταξη πολλών σύγχρονων Συνταγμάτων η οποία αξιώνει από τα κρατικά όργανα, ιδίως τα δικαιοδοτικά, την επαρκή αιτιολόγηση των αποφάσεών τους (Σταμάτης, 1997, σελ. 372). Η κατανοητική διαδικασία, σύμφωνα με τις νεότερες τάσεις, ακολουθεί μία σπειροειδή πορεία ανάμεσα στις ερμηνευόμενες νομικές διατάξεις, την ιδιαιτερότητα της βιοτικής περίπτωσης και το νομικό και νοητικό εξοπλισμό του ερμηνευτή.

Η γνώση του δικαίου είτε ως δογματική προσέγγιση είτε ως μεθοδολογική επεξεργασία της ερμηνείας του καλλιεργείται κάθε φορά μέσα σε ορισμένο κοινωνικό πλαίσιο. Η ερμηνεία του δικαίου δεν μπορεί να παρασταθεί αποκλειστικά ως σχέση γνωσιολογική, ως σχέση ενός υποκειμένου που επιδιώκει να κατανοήσει κάποιο κείμενο, καθόσον είναι σχέση κοινωνική, η οποία έχει πρακτικές συνέπειες (Μάνεσης 1980· Δ. Τσάτσος, 1982· Σούβρας, 1986· Βενιζέλος, 1991· Μανιτάκης, 1995¹⁸³· Σταμάτης, 1997 κ.λπ.). Η πρακτική διάσταση της νομικής επιστήμης δεν εξαντλείται σε αναζήτηση λύσεων στο πλαίσιο μίας τεχνικής σχέσης μέσων προς κοινωνικά αδιάφορους σκοπούς. Στο μέτρο που η επαφή του δικαίου με την κοινωνική και πολιτική πραγματικότητα -της οποίας το

¹⁸² Ο Kelsen δε θέτει καν θέμα ορθότητας μίας ερμηνείας αλλά μόνο θέμα αρμοδιότητας του κρίνοντος οργάνου, αναφέρει ο Σταμάτης (1997, σελ. 370).

¹⁸³ Όπως το διατυπώνει ο Μανιτάκης (ο.π., σελ. 235), *κατανώ το νόημα ενός συνταγματικού κειμένου σημαίνει κατανώ τις δεσμεύσεις που η ερμηνεία του Συντάγματος συνεπάγεται, καθώς και τις*

ίδιο αποτελεί εγγενώς ρυθμιστικό στοιχείο- είναι στενή, η νομική επιστήμη δεν είναι αξιολογικά ουδέτερη, αλλά μεροληπτεί υπέρ του «ορθού λόγου», σε όση έκταση αυτός υλοποιείται θεσμικά ή μπορεί και πρέπει να πραγματοποιηθεί ιστορικά. Στις κοινωνικές επιστήμες, ο μεθοδολογικός στοχασμός δεν είναι κοινωνικά αθώος, αλλά διαπλέκεται με αξιολογικές στάσεις, διαφορετικά γνωστικά κίνητρα, ιδεολογικές καταβολές ή κοινωνικοπολιτικές δεσμεύσεις (Μάνεσης 1980· Δ. Τσάτσος, 1982· Σούρλας, 1986· Βενιζέλος, 1991· Μανιτάκης, 1995· Σταμάτης, 1997 κ.λπ.). Ο ερευνητής του δικαίου καθορίζεται ήδη από την έναρξη της έρευνάς του από παράγοντες κοινωνικούς, δηλαδή, σε τελευταία ανάλυση, από το αντικείμενο που ερευνά (Σούρλας, ο.π., σελ. 45). Οι νομικές κατηγορίες δε συγκροτούν απλώς μία φαντασική, μία ιδεατή -και συνεπώς ιδεολογική- αναπαράσταση της κοινωνικής πραγματικότητας, αλλά αποτελούν στοιχεία της πραγματικότητας αυτής και συχνά λειτουργούν ως όρος συστατικός των κοινωνικών σχέσεων. Οι νομικές κατηγορίες είναι αναγκαίες διαμεσολαβήσεις, μορφές ιδεατές και αντικειμενοποιημένες, ενός αρθρωμένου συνόλου κοινωνικών σχέσεων, μίας ιστορικά καθορισμένης κοινωνικής πραγματικότητας, όπως αυτή συγκροτείται και αναπαράγεται μέσα από ορισμένο τύπο κοινωνικών σχέσεων (Μανιτάκης, 1985, σελ. 19).

Η νομική αξιολόγηση της κοινωνικής πραγματικότητας είναι αξιολόγηση των συντελούμενων συγκρούσεων στο πεδίο των δικαίκα προστατευόμενων συμφερόντων, κυρίως της σύγκρουσης δημόσιων και ιδιωτικών συμφερόντων (Δ. Τσάτσος, 1995, σελ. 19). Το εκάστοτε ισχύον δίκαιο χαρακτηρίζεται από αντιφατικότητα, καθόσον εκφράζει μία ιστορική ισορροπία ανταγωνιστικών συμφερόντων. Το δίκαιο καλείται να υποτάξει σε μία λογική ενότητα συγκρουόμενες ιδεολογίες και να εναρμονίσει αρχές με αντιμαχόμενο περιεχόμενο. Στα σύγχρονα πλουραλιστικά Συντάγματα συνυπάρχουν αρχές με ατομοκεντρικό και κοινωνικό χαρακτήρα και σκοποί με διαφορετικό περιεχόμενο (φιλελεύθερο και παρεμβατικό) και η συνύπαρξη αυτή καθιστά αναγκαία την επιλογή και τη στάθμιση των αγαθών από τον ερμηνευτή (Μανιτάκης, 1995, σελ. 207). Το ιστορικό γίνεσθαι προχωρεί *διαλεκτικά* ως *ενότητα αντιθέτων*¹⁸⁴ με το τριαδικό σχήμα *θέση – αντίθεση – σύνθεση* (Μάνεσης 1980, σελ. 97).

¹⁸⁴ εφαρμογές με τις οποίες αναγκαστικά συνδέονται οι επιτακτικοί κανόνες που περιέχει και δεν αγνώ, βέβαια, τις έννομες συνέπειες που θα είχε μία εναλλακτική ερμηνεία του ίδιου κειμένου. Οι αντιφάσεις μεταξύ κανόνων του θετικού δικαίου ή μεταξύ αρχών του δικαίου ή στο εσωτερικό του Συντάγματος, συνήθως δεν είναι συστηματικά «λάθη» που θα μπορούσαν να αποφευχθούν από έναν προσεκτικότερο νομοθέτη, παρατηρεί ο Σταμάτης (1997, σελ. 38). Οι αντιφάσεις και τα κενά δεν αποτελούν απαραίτητα παρεκτροπές, αλλά αναπότρεπτο στοιχείο της ύπαρξης του δικαίου ως ιστορικού συμπεκνύματος διαφορετικών κανονιστικών επιπέδων. Η αντίθετη άποψη,

Η κατανόηση μίας γλωσσικής έκφρασης δεν εκτυλίσσεται μόνο στη συντακτική και τη σημασιολογική διάσταση της γλώσσας, αλλά καταλαμβάνει αναπότρεπτα και την πραγματολογική, που αναδεικνύεται αλληλένδετη με τις άλλες διαστάσεις της. Στις θεωρίες περί του νοήματος ως χρήσεως, η γλώσσα θεωρείται ότι έχει συμβατικό ή, ακριβέστερα, συναινετικό χαρακτήρα. Η οικοδόμηση της γνώσης της πραγματικότητας στηρίζεται σε διαδοχικές γνωστικές ενέργειες που πραγματοποιούνται με τη συνδρομή της γλώσσας, προηγηθείσας της επικοινωνιακής συναίνεσης για τα πράγματα μέσα σε μία γλωσσική κοινότητα, δηλαδή με δεδομένη την εκδοχή ότι κριτήριο ορθότητας της γλώσσας είναι η κοινή χρήση (Μάνεσης, 1999, σελ. 30). Μόνο εκ των υστέρων, όταν η συγκεκριμένη συναίνεση έχει εμπедωθεί σε τέτοιο βαθμό ώστε να παραβλέπεται ως αυτονόητη, ελαχιστοποιείται ο κίνδυνος άκριτων υποστασιοποιήσεων και μπορεί άφοβα να αποδοθεί στα πράγματα αυτοτελής οντολογική υπόσταση και, συνακόλουθα, να παγιωθεί η εντύπωση ότι είναι υποστατά σε έναν κόσμο ανεξάρτητο από τη γλώσσα που αποφαίνεται για τον ίδιον. Η σύλληψη του νοήματος ως αναζήτηση της χρήσεως στρέφει την προσοχή στην ενότητα λόγου και πράξεως. Η εξάρτηση του νοήματος από τις εκάστοτε πρακτικές προϋποθέσεις της χρήσεως οδηγεί αναπότρεπτα στο φαινόμενο της πολυσημίας, το οποίο δεν μπορεί να θεωρηθεί ελάττωμα των φυσικών γλωσσών, που θα ήταν δυνατό να ξεπεραστεί με τη δημιουργία μίας τεχνητής γλώσσας. Η πολυσημία είναι σύμφυτη με τη γλώσσα ως μέσο επικοινωνίας και αποτελεί, άλλωστε, απαραίτητη προϋπόθεση για την κατανόηση και την ονοματοδοσία¹⁸⁵ της, κάθε φορά, νέας πραγματικότητας (Σούρλας, 1986, σελ. 73).

Κατά τη θετικιστική αντίληψη, η «ορθή» ερμηνεία είναι μία, καθώς άλλωστε, όπως διαπιστώνει ο Σούρλας (1986, σελ. 21 & 22), η αντίληψη αυτή αρνείται¹⁸⁶ την ενασχόληση με τα περισσότερα από τα ερωτήματα της φιλοσοφίας του δικαίου, καταγγέλλοντάς τα ως μεταφυσικά. Εν τέλει, η συνάρτηση της ερμηνείας με εξωνομικές κατηγορίες ή αξιολογήσεις θα αποτελούσε απευκταία πηγή ετεροκαθορισμού του νοήματος του κανόνα δικαίου, στο μέτρο που ο θετικισμός αποτελεί αναβίωση της

προσκολλημένη στην προβληματική της βούλησης του ιστορικού νομοθέτη, τείνει να εκλαμβάνει το δικαιοπολιτικό επιθύμημα της ενότητας της έννομης τάξης ως πραγματικότητα, δηλαδή καταλήγει να συγχέει ένα αίτημα (δέον) με το πραγματικό πεδίο αναφοράς του (ον).

¹⁸⁵ Η δραστηριότητα των ορισμών είναι αναπότρεπτα ελλιπής, καθόσον οι ορισμοί είναι πάντοτε σημασιολογικοί, ενώ η κατανόηση μίας γλωσσικής έκφρασης επεκτείνεται και στην πραγματολογική διάσταση με την εξέταση της πράξης χρήσεως, παρατηρεί ο Σούρλας (ο.π., σελ. 74).

¹⁸⁶ Σε αντίθεση με την εν λόγω γενική θεωρία του δικαίου, που επικράτησε στην ηπειρωτική Ευρώπη την εποχή του μεσοπολέμου, η σύγχρονη θεωρία του δικαίου δεν επιδιώκει να υποκαταστήσει τη φιλοσοφία του δικαίου. Ωστόσο, η τελευταία είναι δημιουργήμα των πρόσφατων μόλις χρόνων και το περιεχόμενό της δεν έχει ακόμη αποκρυσταλλωθεί (Σούρλας, ο.π., σελ. 22).

διάκρισης δικαίου και πολιτικής (Δ. Τσάτσος, 1995, σελ. 41). Όμως, το αξίωμα της ορθής ερμηνείας στηρίζεται σε εύθραυστες παραδοχές για την ύπαρξη ενός μόνον ορθού νοήματος περικλεισμένου προκαταβολικά στο κείμενο του νόμου, την πληρότητα του δικαίου και την καλοπιστία της κοινωνίας.

Η ερμηνεία του δικαίου δεν αποτελεί μία γραμμική, απαγωγική διαδικασία, έναν αυτόματο μηχανισμό με τον οποίο περνά κανείς από το νομικό κείμενο στο πραγματικό γεγονός. Ο ερμηνευτής του δικαίου υπαγάγει σε μία νομική κατηγορία ένα πραγματικό περιστατικό πιο φτωχό από τη νομική κατηγορία, της οποίας το περιεχόμενο δεν εξαντλείται σε μία μόνο εφαρμογή και, ταυτόχρονα, πιο πλούσιο, εξαιτίας των λεπτομερειών που συνθέτουν την πολύμορφη πραγματικότητα. Κατά συνέπεια, ο ερμηνευτής του δικαίου καλείται να διαπιστώσει τη σχέση μεταξύ του νομικού κανόνα και του περιστατικού, συγκρίνοντας και αναζητώντας ομοιότητες αλλά και λαμβάνοντας υπόψη εμπλεκόμενους κανόνες δικαίου, καθώς και γενικές αρχές. Διαφορετικά διατυπωμένο, η ερμηνεία του νόμου δεν είναι μηχανική εφαρμογή του αλλά απόφαση.

Την ανάγκη της ερμηνευτικής εξειδίκευσης των κανόνων του δικαίου δημιουργεί η γενικότητα που τους χαρακτηρίζει. Η ερμηνεία αναζητά το κανονιστικό περιεχόμενο των διατάξεων, ενδιαφέρεται για το σημαινόμενο ξεκινώντας από το σημαίνον. Τα νομικά επιχειρήματα είναι μηχανισμός αρνητικής επιλογής, αποκλείουν ορισμένες ερμηνευτικές εκδοχές, αλλά σπανίως καταλήγουν σε μία, μοναδική, αναμφίβολη εκδοχή (Βενιζέλος, 1995, σελ. 84 & 110). Ζητούμενο της ερμηνείας είναι η μετακίνηση από το επίπεδο της γενικής και αφηρημένης ρύθμισης στο επίπεδο της συγκεκριμένης υπόθεσης ή διαφοράς, με βάση τα πραγματικά περιστατικά. Η εξειδίκευση που επιτρέπει την προσαρμογή της γενικής διάταξης στις ιδιαιτερότητες της ρυθμιζόμενης από αυτήν κοινωνικής πραγματικότητας είναι μία δικαιοπαραγωγική διαδικασία (Δ. Τσάτσος, 1982· Σούρλας, 1986· Βενιζέλος, 1995· Μανιτάκης, 1995· Σταμάτης, 1997 κ.λπ.). Ο ερμηνευτής ενός νομικού κειμένου συνάγει ή, ακριβέστερα, πλάθει κανόνες με βάση τις νομικές διατάξεις. Ο ερμηνευτής κατ' ουσία διατυπώνει ενδιάμεσους κανόνες δικαίου βάσει των εφαρμοστέων διατάξεων, λαμβάνοντας υπόψη τη νομικώς ενδιαφέρουσα ιδιαιτερότητα της κρινόμενης κάθε φορά υπόθεσης ή έννομης διαφοράς. Το έργο του ερμηνευτή είναι δημιουργικό και η δραστηριότητά του έχει διαπλαστική ισχύ, ακόμη και όταν ο ίδιος στερείται -όπως στη χώρα μας- δικαιοπαραγωγικής δυνατότητας.

Η συζήτηση για «νομική» ή «πολιτική ερμηνεία»¹⁸⁷ του Συντάγματος απλοποιεί υπερβολικά τις επιστημολογικές, ιδεολογικές και πολιτικές αντιθέσεις που υφίστανται περί την ερμηνεία του (Βενιζέλος, 1995, σελ. 81). Κάθε συνταγματική ερμηνεία προϋποθέτει κάποια πολιτική φιλοσοφία, την οποία και ενσαρκώνει. Η πολιτική ιδεολογία του ερμηνευτή ή η πολιτική ανάλυση του γεγονότος για το οποίο επιζητείται η ρύθμιση, δεν απέχει από την επιλογή και διατύπωση της ερμηνευτικής πρότασης κατά την καλούμενη «νομική» ερμηνεία. Στο μέτρο που το Σύνταγμα σε πολλά καίρια θέματα έχει προβεί σε σταθμίσεις πολιτικές και ιδεολογικές, οι οποίες έχουν μετατραπεί σε επιτακτικούς νομικούς κανόνες (π.χ. το εύρος προστασίας ενός κοινωνικού δικαιώματος), η διάκριση αυτή έχει βασικό υπονοούμενο την εξ αντιδιαστολής υπεράσπιση της δογματικής προσέγγισης στο πεδίο του συνταγματικού δικαίου (Βενιζέλος, ο.π.).

Η ερμηνεία του δικαίου δεν είναι, τελικά, ένα θεωρητικό εργαστήριο αναζήτησης της αλήθειας αλλά μία κρατική πράξη, μία εκδήλωση κρατικής εξουσίας (Βενιζέλος, 1995, σελ. 109). Η ερμηνεία που δίνουν τα αρμόδια κρατικά όργανα, η «επίσημη» ερμηνεία, συνδέεται με την εφαρμογή της διάταξης, δηλαδή με την πραγμάτωση του κανονιστικού της περιεχομένου σε μία συγκεκριμένη περίπτωση. Το «σύστημα των εγκυροτήτων» περιέχει έγκυρες ιστορικές ερμηνείες, έγκυρες νομικές δεοντολογίες, έγκυρες γνώσεις κ.ο.κ. (Δ. Τσάτσος, 1983, σελ. 17 & 18). Όλες αυτές οι εγκυρότητες είναι, στο μέτρο που επιβλήθηκαν, σχέσεις εξουσίας ακριβώς γιατί καθορίζονται μέσα από πολιτειακούς μηχανισμούς ως αναμφισβήτητες. Οι κυρίαρχες ομάδες που συγκροτούν την εξουσία και που καθορίζουν τα «έγκυρα» κριτήρια και το περιεχόμενο των «αξιών», εξασφαλίζουν την αναπαραγωγή τους συγχέοντας τη μορφή με το περιεχόμενο και εκτοπίζοντας την αμφισβήτηση στην παρανομία (Δ. Τσάτσος, ο.π.).

Τα όργανα του κράτους που εμπλέκονται στη δικαιопαραγωγική και δικαιοδοτική λειτουργία του είναι αυτά που καλούνται να διαπιστώσουν, κατά το λόγο της αρμοδιότητάς τους και τηρώντας τις σχετικές διαδικασίες, ποια είναι η εγκυρότερη πρόταση ερμηνείας που ισχύει ως κανονιστικό περιεχόμενο του εφαρμοστέου κανόνα δικαίου. Σε θεσμικό πλαίσιο που δεν είναι μόνο δημοκρατικό αλλά και φιλελεύθερο και άρα δε θεμελιώνεται μόνο στη δημοκρατική αρχή αλλά και στην αρχή του κράτους

¹⁸⁷ Ως «νομική» αυτοχαρακτηρίζεται η ερμηνευτική εκδοχή που δεν αποδέχεται τη συζήτηση για τα ενδεχόμενα κενά, τις αντιφάσεις, τις αντιρρήσεις ή τις αντιθέσεις του δικαίου και αποκρύπτει τυχόν αβεβαιότητες ή αμφιβολίες του ερμηνευτή, ενώ ως «πολιτική» ερμηνεία χαρακτηρίζεται εκείνη που παρότι υποστηρίζει την ορθότητα και τη θεμελίωση των πορισμάτων της, παραδέχεται ότι υπάρχουν

δικαίου, οι διατάξεις και οι αρχές του ισχύουν και για την ίδια την κρατική εξουσία. Επομένως, η ανεύρεση της ορθότερης λύσης είναι ζήτημα κανονιστικότητας.

Οι θεμιτές ερμηνευτικές προτάσεις εντοπίζονται με κριτήρια ερμηνείας που δεν αναζητούνται ούτε πριν ούτε πάνω ούτε έξω από το δίκαιο, αλλά βρίσκονται ενσωματωμένα στο ίδιο το δίκαιο, στις γενικές αρχές που παρέχει και στους σκοπούς που τάσσει. Η ορθότητα των νομικών κρίσεων μπορεί να εκτιμηθεί στο πλαίσιο ορισμένου τύπου έννομης τάξης, ιστορικά συγκεκριμένου. Ορθότητα δε σημαίνει ανακάλυψη μίας μοναδικής εύλογης λύσης που υπάρχει εκ των προτέρων κάπου στο λαβύρινθο του νομικού συστήματος ούτε επιστροφή σε απόλυτες αλήθειες ή μεταφυσικές αξίες. Αντικειμενικά ορθή ερμηνεία δεν υπάρχει καθώς, όπως αναφέρθηκε στην αρχή αυτής της ενότητας, δεν υπάρχει στο δίκαιο γενικό και αντικειμενικό ή απόλυτα αποδεκτό κριτήριο επαλήθευσης της ορθότητας μίας ερμηνείας. Όμως, υπάρχει η σχετικά ορθότερη ερμηνεία. Η νομική ερμηνεία αποβλέπει στην υποστήριξη της σχετικά ορθότερης λύσης μεταξύ όσων παρίστανται ως έλλογες σε προβλήματα του πράττειν, όπως είναι τα νομικά. Η νομική ερμηνεία αναζητώντας τι ισχύει και επιτάσσεται ως δίκαιο σε μία συγκεκριμένη περίπτωση, διατυπώνει επιχειρήματα νομικά, που υποτάσσονται στην αποστολή της νομικής ερμηνείας να απαντά ερωτήματα κανονιστικού -και όχι αισθητικού ή ηθικού- χαρακτήρα (Βενιζέλος, 1991, σελ. 201).

Χάριν ακριβώς της ισονομίας, η νομική κρίση οφείλει να συνταιριάζει το γενικό με το ειδικό, το αφηρημένο με το συγκεκριμένο, τον κανόνα με την ιδιομορφία των κρινόμενων περιπτώσεων (Σταμάτης, 1997, σελ. 376). Η ανεύρεση του κατάλληλου επιπέδου αφαίρεσης, μέσα από την οποία θα διατυπωθεί ο ειδικότερος κανόνας δικαίου, έχει υποχρεωτική αφετηρία τις εκάστοτε εφαρμοστέες διατάξεις της έννομης τάξης και τις γενικές αρχές που τη διέπουν. Η ερμηνεία του δικαίου σε ένα δημοκρατικό κράτος δεν μπορεί να θεωρείται ως ανεξέλεγκτη από τη δημόσια χρήση του πρακτικού λόγου ούτε προνόμιο των οργάνων της κρατικής εξουσίας (Σταμάτης, ο.π., σελ. 373). Μία γνώμη για να ληφθεί υπόψη, είναι υποχρεωμένη να εκθέτει επιχειρήματα, αλλά και να εκτίθεται σε αυτά. Αν και η συναινετική ερμηνεία δεν εξασφαλίζει ούτε εγγυάται την ορθότερη ερμηνευτική εκδοχή, η ορθότητα μίας ερμηνείας δοκιμάζεται τελικά με βάση τη δημοκρατική αρχή που απαιτεί συζήτηση, διαβούλευση και επικοινωνία μεταξύ όλων

και άλλες θεμιτά υποστηρίξιμες ερμηνευτικές εκδοχές, τις οποίες όμως θεωρεί λιγότερο πειστικές (Βενιζέλος, 1991, σελ. 207).

όσοι ενδιαφέρονται για την εφαρμογή της υπό ερμηνεία διάταξης (Μανιτάκης, 1995, σελ. 217).

Ο ερμηνευτής του δικαίου εκφέρει νομικές κρίσεις γενικεύσιμες σε κάθε παρόμοιο τύπο βιοτικής περίπτωσης, ώστε η εξειδίκευση δεν παύει σε καμία περίπτωση να διατηρεί το χαρακτήρα καθολικότητας που επιτάσσει η ισονομία και ισοπολιτεία μεταξύ των πολιτών (Σταμάτης, ο.π., σελ. 365). Στο μέτρο που η έννομη τάξη νομιμοποιείται κατ' αρχήν, αφενός, από την ηθικοπολιτική ποιότητα των συγκροτητικών θεμελιωδών αρχών της και, αφετέρου, από τη στοιχειωδώς ικανοποιητική τήρηση αυτών των αρχών στην κοινωνική πραγματικότητα, η ερμηνεία είναι γενικεύσιμη σε κάθε παρόμοια περίπτωση και, ταυτόχρονα, αποδίδει το δυνατόν πληρέστερα το κανονιστικό περιεχόμενο των εφαρμοστέων διατάξεων και αρχών του θετικού δικαίου (Σταμάτης, ο.π., σελ. 375).

Επομένως, το φάσμα των ερμηνευτικών επιλογών δεν είναι ανεξάντλητο ούτε, εξάλλου, οι εναλλακτικώς προσφερόμενες λύσεις είναι ισοδύναμες. Έτσι, τα πρόβλημα της ερμηνείας του δικαίου είναι πρωτίστως πρόβλημα οργανωτικό, δηλαδή πρόβλημα ορθότητας¹⁸⁸ της ίδιας της έννομης τάξης, ακολούθως πρόβλημα πληρότητας και επάρκειας της αιτιολογίας και, τέλος, πρόβλημα μεθοδολογικής πειθαρχίας και σαφήνειας (Σούρλας, 1989· Βενιζέλος, 1991· Σταμάτης, 1997).

2. Οι αόριστες έννοιες¹⁸⁹ του διοικητικού δικαίου

Ο κανόνας δικαίου επιβάλλει μία γενική, επιτακτική ρύθμιση της συμπεριφοράς με τον καθορισμό, τη μετατροπή ή την κατάργηση δικαιωμάτων και υποχρεώσεων και γενικότερα έννομων αποτελεσμάτων. Η επιτακτικότητα ως στοιχείο της κανονιστικότητας δηλώνει ότι η ρύθμιση είναι υποχρεωτική και, επομένως, συνδέεται με την εξαγγελία κυρώσεων και τη χρήση ακριβούς και σαφούς γλωσσικού ιδιώματος.

¹⁸⁸ Οι νομικές κρίσεις μπορεί να θεωρηθούν ως επαρκώς θεμελιωμένες, όταν δεν είναι απλώς σύμφωνες με το ισχύον δίκαιο, αλλά επί πλέον παρέχουν λύσεις δικαίες σύμφωνα με τις θεμελιώδεις αρχές της έννομης τάξης. Όμως, για να μπορούν οι λύσεις αυτές να είναι δικαίες πρέπει οι θεμελιώδεις αρχές της συγκεκριμένης έννομης τάξης να είναι οι ίδιες δικαίες. Έτσι, το πρόβλημα της ορθότητας των νομικών κρίσεων καταλήγει τελικά στο πρόβλημα της ορθότητας της ίδιας της έννομης τάξης.

¹⁸⁹ Αν και είναι ορθότερο να γίνεται λόγος για αόριστες λέξεις ώστε να αποφεύγονται αμφισβητούμενες φιλοσοφικές εκδοχές, η έκφραση *αόριστες έννοιες* έχει καθιερωθεί ως τεχνικός όρος της νομικής γλώσσας (Σούρλας, 1986, σελ. 82).

Όμως, ολοένα και περισσότερο χρησιμοποιείται ως νομική τεχνική η έμμεση, ήπια¹⁹⁰ κύρωση παρά η άμεση, η σύσταση¹⁹¹ παρά η διαταγή. Στη τεχνική αυτή κεντρική θέση έχουν οι *αόριστες έννοιες* λόγω του εύπλαστου περιεχομένου τους. Οι αόριστες έννοιες είναι ευέλικτες στην προσέγγιση της πραγματικότητας, δηλαδή δε διαθέτουν άκαμπτο κανονιστικό περιεχόμενο, ενώ ταυτόχρονα -ιδίως οι *έννοιες/πρότυπα*- εκπροσωπούν βασικές και αναγνωρισμένες αρχές του δικαίου. Οι αόριστες έννοιες συμπυκνώνουν την κοινωνική συναίνεση για τις βασικές αρχές μίας «ορθολογικής» και «δικαιής» διευθέτησης των κοινωνικών σχέσεων, «αναγκάζοντας» με ήπιο τρόπο τους κοινωνούς του δικαίου να συμφωνήσουν σε συγκεκριμένες προτάσεις. Έννοιες, όπως «εξαιρετικές υπηρεσιακές ανάγκες», «κατάδηλη υπεροχή μη προαχθέντος υπαλλήλου», «ιδιαιζόντως υψηλός βαθμός προσόντων» εκφράζουν μέτρα κρίσης κοινώς αποδεκτά. Είναι φαινομενικά αθώς εκφράσεις που, όμως, έχουν την ιδιότητα να παρεισφρέουν έντεχνα σε κομβικά σημεία της νομικής επιχειρηματολογίας παρέχοντας στη θεμελίωση των νομικών κρίσεων πλαστικότητα και, ταυτόχρονα, διαφάνεια. Άλλωστε, όπως αναφέρθηκε στην προηγούμενη ενότητα, η ερμηνευτική διαδικασία έχει κανονιστική υφή στο μέτρο που όχι μόνο η αφετηρία της αλλά και τα κριτήρια και η κατάληξή της είναι προτάσεις δεοντολογικού χαρακτήρα.

Αόριστες έννοιες αποκαλούνται λέξεις ή εκφράσεις του νομικού λόγου που χαρακτηρίζονται από υψηλό βαθμό απροσδιοριστίας (Παπαλάμπρου, 1966· Κουτούπα-Ρεγκάκου, 1997). Μία κατηγορία αόριστων εννοιών αποτελούν λέξεις ή φράσεις που αποδίδουν καταστάσεις οι οποίες αξιολογούνται με παραπομπή στο κοινό μέτρο, στο πρότυπο του μέσου ανθρώπου και της συνήθους συμπεριφοράς. Οι λέξεις ή φράσεις αυτές αποτελούν δάνεια της καθομιλούμενης γλώσσας π.χ. «διοικητική ικανότητα» (άρθρο 83 του υπαλληλικού κώδικα)¹⁹², «έκδηλη παραγνώριση των διδαγμάτων της κοινής πείρας» (ΣΤΕ 365/1981), «ανεκτό όριο παραβάσεως γενικής αρχής του δικαίου» (ΣΤΕ 4886/1983), «ύπαρξη αποχρώντος λόγου για την εφαρμογή εξαιρετικού καθεστώτος» (ΣΤΕ 223/1982) κ.λπ.. Στη δεύτερη κατηγορία αόριστων εννοιών ανήκουν λέξεις ή φράσεις που παραπέμπουν σε βασικές αρχές του δικαίου, οι λεγόμενες έννοιες-πρότυπα. Σε αυτή την κατηγορία εμπίπτει η έννοια της *ανάγκης*, η οποία

¹⁹⁰ Για παράδειγμα, ο νόμος-πλαίσιο ή η προγραμματική συμφωνία.

¹⁹¹ Για παράδειγμα, η εγκύκλιος οδηγία προς το προσωπικό μίας δημόσιας υπηρεσίας.

¹⁹² Όπως θα αναφερθεί αναλυτικά στο Κεφάλαιο 6, η διοικητική ικανότητα, όπως και άλλες αόριστες έννοιες (π.χ. δραστηριότητα στην υπηρεσία ή ικανότητα ανάληψης πρωτοβουλιών), ορίζεται ως κριτήριο για την προαγωγή του δημόσιου υπαλλήλου.

θεμελιώνει καθεστώτα εξαιρετικού¹⁹³ δικαίου ή ιδιαίτερα περιοριστικά. Μία άλλη αόριστη έννοια της ίδιας κατηγορίας είναι η έννοια του *δημοσίου συμφέροντος*, στην οποία θεμελιώνονται, αφενός, η αυτόνομη κανονιστική δραστηριότητα της διοίκησης και, αφετέρου, η επιβολή έκτακτων νομικών ρυθμίσεων. Όπως έχει αναφερθεί στην ενότητα για τις υποχρεώσεις των δημόσιων υπαλλήλων (Κεφάλαιο 1), ο υπάλληλος υποχρεούται να εκτελέσει προδήλως αντισυνταγματική ή παράνομη διαταγή προϊσταμένου του, όταν στη διαταγή αυτή γίνεται επίκληση δημοσίου συμφέροντος. Ίσως είναι χρήσιμο να αποσαφηνισθεί εδώ ότι η έννοια *νομιμότητα*¹⁹⁴ δε συγκαταλέγεται στις αόριστες έννοιες του διοικητικού δικαίου, καθόσον το νομικό της περιεχόμενο, όπως αυτό προκύπτει από τις χρήσεις της στο δίκαιο, δεν επιτρέπει αμφιβολίες. Η συγκεκριμένη γλωσσική έκφραση δεν απαντάται στο κείμενο του Συντάγματος, στο οποίο η αρχή της νομιμότητας, δηλαδή η υποχρέωση συμμόρφωσης καθενός προς το νόμο, ορίζεται με φράσεις όπως «τηρώντας τους νόμους του κράτους», «όπως νόμος ορίζει», «μέσα στο πλαίσιο των νόμων» κ.λπ.. Χρησιμοποιούμενος σε νομοθετήματα, ο όρος νομιμότητα περιγράφει πάντοτε την ιδιότητα μίας οριζόμενης ενέργειας ή της αποχής από μία οριζόμενη ενέργεια να εκδηλώνεται όπως καθορίζει συγκεκριμένη νομική διάταξη ή συγκεκριμένες νομικές διατάξεις που περιέχονται στο ίδιο κείμενο ή κατονομάζονται σε αυτό. Λόγου χάριν, στην παράγραφο 5 του άρθρου 14 του κώδικα διοικητικής διαδικασίας (ν. 2690/1999) ορίζεται ότι «Η νομιμότητα της σύνθεσης του συλλογικού οργάνου δεν επηρεάζεται από την τυχόν εναλλαγή των μετεχόντων μελών σε διαδοχικές συνεδριάσεις». Η νόμιμη σύνθεση του συλλογικού οργάνου έχει καθορισθεί με τις διατάξεις των προηγούμενων παραγράφων του ίδιου άρθρου. Έτσι, η χρήση του όρου νομιμότητα δε θέτει ζήτημα αοριστίας. Στις διατάξεις του υπαλληλικού κώδικα με τις οποίες ρυθμίζεται η εκτέλεση προδήλως αντισυνταγματικής ή παράνομης εντολής προϊσταμένου, ο όρος νομιμότητα προσλαμβάνει ειδικό περιεχόμενο καθώς οι διατάξεις αυτές θεσπίζουν ειδικό τεκμήριο

¹⁹³ Λόγου χάριν, ως «εξαιρετικά επείγουσα και απρόβλεπτη ανάγκη» αιτιολογεί την, κατά παρέκκλιση του άρθρου 26 παράγραφος 1 του Συντάγματος, έκδοση πράξεων νομοθετικού περιεχομένου από τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας, ύστερα από πρόταση του υπουργικού συμβουλίου (άρθρο 44 παρ. 1 του Συντάγματος), ως «απρόβλεπτη και επείγουσα ανάγκη» δικαιολογεί την πρόσληψη σε δημόσια υπηρεσία υπαλλήλου με σχέση εργασίας ιδιωτικού δικαίου (άρθρο 103 παρ. 2 του Συντάγματος), ως «εποχιακή ή άλλη περιοδική ή πρόσκαιρη ανάγκη» επιτρέπει την πρόσληψη «εποχιακού» προσωπικού από το δημόσιο (άρθρο 21 ν. 2190/1994) και ως «εποχική, έκτακτη ή επείγουσα υπηρεσιακή ανάγκη» δικαιολογεί την υπερωριακή εργασία των δημοσίων υπαλλήλων (άρθρο 16 ν. 3205/2003).

¹⁹⁴ Η νομική επιστήμη αναγνωρίζει ως νομιμότητα (*légalité*) μόνο τους κανόνες συμπεριφοράς που θεσπίζονται από αρμόδια κρατική αρχή, ανεξάρτητα από την ουσιαστική νομιμοποίηση (*légitimité*) της τελευταίας (Σταμάτης, 1997, σελ. 38).

νομιμότητας των υπηρεσιακών ενεργειών του υπαλλήλου. Ωστόσο, και εδώ η νομιμότητα νοείται ως η τήρηση του συγκεκριμένου νόμου. Η αντίθεση των εν λόγω διατάξεων με το Σύνταγμα, στην οποία θα αναφερθούμε εκτενώς στο Κεφάλαιο 6 (πρώτη ενότητα) είναι διαφορετικό ζήτημα.

Στο μέτρο που η αφαίρεση αποτελεί ουσιώδες γνώρισμα της νομικής σκέψης, όλες οι έννοιες που χρησιμοποιούνται στο δίκαιο έχουν ορισμένο βαθμό αοριστίας. Η απόλυτη σαφήνεια, όπως και η απόλυτη πληρότητα, δε συμβιβάζεται με την απρόσωπη, κατά κανόνα, γενικότητα της νομικής επιταγής (Θ. Τσάτσος, 1970/1995, σελ. 300). Επιπρόσθετα, όπως αναφέρθηκε στην προηγούμενη ενότητα, το δίκαιο προκειμένου να επιτύχει και να διατηρήσει τη συνοχή μίας κοινωνίας, χρησιμοποιεί σύμβολα κοινού πεπρωμένου. Η χρήση και κατάχρηση συμβόλων, αόριστων εννοιών, γενικών αρχών ή και συνθημάτων στο δίκαιο και, ιδίως, στο Σύνταγμα είναι καταφανής. Στην εποχή μας η ελευθερία, η ισότητα, η δημοκρατία, η εθνική και λαϊκή κυριαρχία, η γενική θέληση, το εθνικό ή δημόσιο ή γενικό συμφέρον κ.λπ. απαντώνται σε κάθε Σύνταγμα, που εκ γενετής επιχειρεί να μετατρέψει το πολιτικό σε νομικό διεκδικώντας ταυτόχρονα την ιστορική αντοχή του.

Οι νομικές κατηγορίες, δηλαδή οι νομικές έννοιες που διαμορφώνονται με αφαιρέσεις, αποκτούν συγκεκριμένο περιεχόμενο είτε μέσω νομοθετικού ορισμού είτε μετά από την επανειλημμένη χρήση τους από τους νομικούς. Η εξειδίκευση αυτή είναι κρίσιμη για τον ερμηνευτή του δικαίου, το έργο του οποίου δεν είναι τόσο απλό καθώς ο *νομικός συλλογισμός* συντίθεται στην πραγματικότητα από σειρά συλλογισμών. Κάθε συλλογισμός έχει ως μείζονα πρόταση το συμπέρασμα του προηγούμενου και για τη θεμελιώσή του, όπως και του αντιστοίχου κανόνα δικαίου, απαιτείται ο έλεγχος των πραγματικών περιστατικών, που αποτελούν έτσι αναπόσπαστο μέρος του νομικού ζητήματος που τίθεται κάθε φορά (Παπαλάμπρου, 1966, σελ. 351).

Η χρήση αόριστων εννοιών στο δίκαιο αντιβαίνει στην κλασική τεχνική της νομικής σκέψης, δηλαδή στη χρήση νομικών κατηγοριών και ορισμών και γενικότερα στην αυστηρότητα και τη σαφήνεια, που αποτελούν κλασικά δομικά γνωρίσματα του δικαίου. Κατά την εξειδίκευση των αόριστων εννοιών, ο ερμηνευτής του δικαίου διαθέτει ευρεία περιθώρια ερμηνευτικών επιλογών καθώς, πέρα από τη γενικότερη δυσχέρεια πραγματολογικής εξειδίκευσης, οι αόριστες έννοιες χαρακτηρίζονται από αυξημένη σημασιολογική δυσπροσδιοριστία. Υπό το πρίσμα του νομικού θετικισμού, η χρήση αόριστων εννοιών ως παραπομπή σε έννοιες εξωνομικές (όπως η δικαιοσύνη, το μέτρο ή η ηθική) αποτελεί κεκρόπορτα στο φυσικό δίκαιο.

Ωστόσο, η χρήση αόριστων εννοιών στη νομοθετική γλώσσα είναι όχι μόνο αναπόφευκτη αλλά και ευκαταία, καθώς χάρη στην πλαστικότητα του περιεχομένου τους και στην προσαρμοστικότητά τους σε εξελισσόμενες κοινωνικές συνθήκες αποφεύγεται ο κατακλυσμός της έννομης τάξης από περιπτώσιολογικές ρυθμίσεις –που θα απέβαινε τελικά σε βάρος της ασφάλειας του δικαίου. Ειδικά στο δημόσιο δίκαιο, τη χρήση αόριστων εννοιών επιβάλλουν, έως ένα βαθμό, οι μεταβολές της συγκυρίας στις οποίες υπόκεινται άμεσα πολλές από τις σχέσεις που εμπíπτουν στο πεδίο του. Η διοίκηση χρειάζεται ένα λιγότερο άκαμπτο νομικό πλαίσιο για να εφαρμόσει την κυβερνητική πολιτική, ιδίως σε απρόβλεπτες ή επείγουσες καταστάσεις. Αλλά και από νομοτεχνική έποψη, ο περιορισμός της ρυθμιστικής παρέμβασης του κράτους σε κανόνες που υπακούουν στο κλασικό σχήμα «όταν = τότε» θα ήταν άστοχος νομικός μινιμαλισμός. Οι ασάφειες που εντοπίζονται στα νομοθετικά κείμενα δεν μπορούν να θεωρηθούν ελάττωμα παρά μόνο εάν η συγκεκριμένη κάθε φορά νομοθετική διατύπωση δεν εξαντλεί¹⁹⁵ τη γλωσσικά εφικτή σαφήνεια και, ταυτόχρονα, εάν η διατύπωση υπερβαίνει το βαθμό αοριστίας που είναι σκόπιμος εν όψει της ρυθμιζόμενης ύλης, παρατηρεί ο Σούρλας (1986, σελ. 84).

Η θεωρητική συζήτηση για τις αόριστες έννοιες τις συνδέει¹⁹⁶ με τη διακριτική ευχέρεια της διοίκησης. Το βασικό ερώτημα που απασχολεί αυτή τη συζήτηση είναι εάν η ύπαρξη αόριστης έννοιας σε μία νομική διάταξη μπορεί να θεωρηθεί ως εξουσιοδότηση της διοίκησης να ενεργεί κατά διακριτική ευχέρεια. Στο ένα άκρο του συνεχούς¹⁹⁷ των απόψεων που διατυπώθηκαν σχετικά, ο Παπαχατζής (1983) υποστηρίζει ότι οι αόριστες έννοιες δε θέτουν κάποιο ειδικό ζήτημα ερμηνείας, καθόσον άλλωστε η διακριτική ευχέρεια είναι εξουσία της διοίκησης να επιλέγει μεταξύ εξ ίσου νόμιμων λύσεων όσον αφορά την εκτέλεση μίας διοικητικής ενέργειας. Σύμφωνα με τον ίδιον, η διαπίστωση ενός οργάνου για τη συνδρομή ή όχι των νόμιμων προϋποθέσεων μίας ενέργειάς του είναι ανεξάρτητη από την κρίση του για τη σκοπιμότητα της ενέργειας αυτής, δηλαδή από τη διακριτική ευχέρεια της διοίκησης –όπου αυτή υπάρχει.

¹⁹⁵ Όπως το θέτει ο Μάνεσης (1999, σελ. 61), «εάν η χρήση της γλώσσας στον εν γένει επιστημονικό λόγο οφείλει να είναι επιμελημένη, αυτό ισχύει κατ' εξοχήν για τη νομική επιστήμη και πράξη, στις οποίες από την ορθότητα, τη σαφήνεια και την ακρίβεια, καθώς και από τις σημασιολογικές αποχρώσεις και το ύψος της διατύπωσης εξαρτάται η ταυτότητα και η βεβαιότητα, εμμέσως δε η εφαρμογή των κανονιστικών ρυθμίσεων του ισχύοντος δικαίου και οι έννομες συνέπειές τους στην κοινωνική συμβίωση».

¹⁹⁶ Οι αόριστες έννοιες από κοινού με τη διακριτική ευχέρεια αποτελούν το πλέον αμφιλεγόμενο τμήμα του διοικητικού δικαίου (Κουτούπα-Ρεγκάκου, 1997, σελ. 15).

¹⁹⁷ Για μία εκτενή ανάπτυξη του ζητήματος των αόριστων εννοιών στο δίκαιο βλ. Κουτούπα-Ρεγκάκου, 1997.

Διαμετρικά αντίθετη είναι η άποψη που υποστήριξε ο Μ. Στασινόπουλος (1957β), ο οποίος θεωρεί ότι η ύπαρξη μίας αόριστης έννοιας είναι σκόπιμη χορήγηση διακριτικής εξουσίας. Η άποψη αυτή συνάδει προς τη θέση¹⁹⁸ του Συμβουλίου της Επικρατείας, που συνδέει τα δύο ζητήματα, άλλοτε ρητά, όταν υποστηρίζει στο θεωρητικό μέρος των αποφάσεών του ότι διακριτική ευχέρεια είναι το περιθώριο αξιολόγησης των πραγματικών δεδομένων, που στη δομή του νομικού κανόνα εκφράζεται ακριβώς μέσω των αόριστων εννοιών και άλλοτε έμμεσα, όταν συνάγει ότι η εκτίμηση αόριστων εννοιών εκφεύγει, ως ουσιαστική εκτίμηση, του δικαστικού ελέγχου.

Οι λύσεις μεταξύ των οποίων δύναται να επιλέξει το διοικητικό όργανο στην περίπτωση της διακριτικής ευχέρειας δεν μπορεί να θεωρηθούν, τουλάχιστον όχι πάντοτε, στον ίδιο βαθμό νόμιμες, καθόσον το νομικό πλέγμα των γενικών αρχών που διέπουν τη διοικητική δράση είναι πυκνό. Όπως επισημαίνει η Κουτούπα-Ρεγκάκου (1997, σελ. 30 & 33), η ύπαρξη διακριτικής ευχέρειας είναι εμφανής όταν το μέρος των ένομων συνεπειών του νομικού κανόνα έχει δυνητικό χαρακτήρα, δηλαδή όταν ορίζεται ότι η διοίκηση «δύναται» ή «επιτρέπεται» να εκτελέσει μία ενέργεια. Στην περίπτωση αυτή, όπου την ήπια, δυνητική διατύπωση του μέρους των ένομων συνεπειών καθιστά αναγκαία η ύπαρξη αόριστων εννοιών στο πραγματικό μέρος του κανόνα -και η συνακόλουθη δυσχέρεια ερμηνείας και εφαρμογής του-, το διοικητικό όργανο δεν έχει παρά δύο επιλογές, την ενέργεια ή την αποχή. Όμως, αόριστες έννοιες περιλαμβάνονται ενίοτε στο μέρος των ένομων συνεπειών.

Η τάση να εντοπίζεται η ύπαρξη διακριτικής ευχέρειας της διοίκησης σε ένα μικρό μόνο τμήμα της δράσης της δεν είναι άσχετη με την πρόσληψη της διακριτικής ευχέρειας ως απουσίας ετεροκαθορισμού της διοίκησης. Η υποκειμενική κρίση του διοικητικού οργάνου εξομοιώνεται με αυθαίρετη κρίση και, επομένως, με απορριπτέα και αποκρυπτέα πρακτική προκειμένου να περιφρουρηθεί η ασφάλεια του δικαίου. Ωστόσο, διακριτική ευχέρεια σε κράτος δικαίου δε σημαίνει κρίση απόλυτα ελεύθερη από νομικές δεσμεύσεις. Παράλληλα, δεν μπορεί να υποστηριχθεί ότι η αξιολογική κρίση η οποία αποτελεί τη βάση ερμηνείας μίας αόριστης έννοιας είναι αντικειμενικότερη από την κρίση κατά διακριτική ευχέρεια, επειδή η πρώτη έχει έρεισμα σε μία «προϋπάρχουσα τάξη ηθικών κανόνων ή αξιών» ούτε μπορεί να υποστηριχθεί ότι η σχετική ελευθερία δράσης της διοίκησης περιορίζεται στη ρητά αναγνωριζόμενη διακριτική της ευχέρεια. Από την άλλη πλευρά, η άποψη πως η ορθή ερμηνεία μίας

¹⁹⁸ Η οποία όμως, όπως θα αναπτυχθεί στη συνέχεια, δεν είναι πάγια.

νομικής έννοιας είναι μία και μοναδική υπαινίσσεται ότι η πραγματικότητα υπάρχει πριν και ανεξάρτητα από τη γλώσσα –η οποία περιορίζεται στην απεικόνισή της- και ότι η διακριτική ευχέρεια ασκείται σε χρόνο μεταγενέστερο της ερμηνείας. Η ορθή ερμηνεία θεωρείται ότι εκφράζει τη βούληση του νομοθέτη, όμως ούτε η βούληση αυτή μπορεί να προσδιορισθεί με βεβαιότητα ούτε η ορθή ερμηνεία είναι έννοια με συγκεκριμένο περιεχόμενο, καθώς δεν ορίζεται το κριτήριο της ορθότητας (π.χ. νομικό ή ηθικό).

Ανάλογα ισχύουν για τη διάκριση της νομιμότητας από τη σκοπιμότητα, που παραπέμπει στο διαχωρισμό μεταξύ διοικητικών και δικαστικών καθηκόντων, κατά το νομικό θετικισμό. Η διοίκηση θεωρείται ότι μπορεί και πρέπει κατά τη (σύννομη) άσκηση του έργου της να αξιολογεί τα στοιχεία σκοπιμότητας, ενώ αντίθετα ο δικαστής θεωρείται ότι περιορίζεται απαρέγκλιτα στην αξιολογικά ουδέτερη εφαρμογή του νόμου (Μάνεσης, 1980· Κοντόγιωργα-Θεοχαρόπουλου, 1989β· Σούρλας, 1989· Βενιζέλος, 1991· Κουτούπα-Ρεγκάκου, 1997 κ.λπ.). Ωστόσο, ο ίδιος ο νόμος μερικές φορές εξαρτά την επέλευση των έννομων συνεπειών από ειδικές αυτοτελείς αξιολογήσεις π.χ. στην έκφραση «έντιμος βίος» του ποινικού κώδικα. Επίσης, ο δικαστής ελέγχει ενίοτε την ύπαρξη των πραγματικών περιστατικών της υπόθεσης ή το νομικό χαρακτηρισμό, δηλαδή δεν αρκείται στη διαπίστωση της νομιμότητας, αλλά συμμετέχει¹⁹⁹ ο ίδιος στον ορισμό της.

Ανάμειξη στοιχείων νομιμότητας και σκοπιμότητας γίνεται τόσο στην αιτιολογία των διοικητικών πράξεων όσο και στην αιτιολογία των δικαστικών αποφάσεων. Η διάκριση νομιμότητας και σκοπιμότητας είναι σχετική, καθόσον η νομική επιστήμη χαρακτηρίζεται από την παρουσία ισχυρών στοιχείων αβεβαιότητας, την οποία καμία «ερμηνευτική μέθοδος» δεν μπορεί να αποτρέψει και εξαιτίας της οποίας σε πολλές περιπτώσεις καμία ερμηνευτική εκδοχή δεν μπορεί να θεωρηθεί ως αναμφίβολα ορθή (Παπαλάμπρου, 1966· Μάνεσης, 1980· Σούρλας, 1989· Βενιζέλος, 1991· Δαγτόγλου, 1997· Κουτούπα-Ρεγκάκου, 1997 κ.λπ.). Η υπαγωγή ή μη ενός πραγματικού περιστατικού σε μία οποιαδήποτε νομική έννοια δεν μπορεί να επιλυθεί στη βάση αποκλειστικά «αντικειμενικών» κριτηρίων, αλλά εξαρτάται σε κάποιο βαθμό και από την υποκειμενική εκτίμηση του κρίνοντος. Συνακόλουθα, σε κάθε κρίση νομιμότητας ενυπάρχει μία διάσταση υποκειμενικής ή ουσιαστικής εκτίμησης. Βέβαια, ο βαθμός αοριστίας των νομικών εννοιών ποικίλλει και το εξ ορισμού αόριστο νομικό περιεχόμενο ορισμένων εννοιών διευκολύνει την υπαγωγή σε κάθε μία από αυτές μεγάλου και

¹⁹⁹ Η συμβολή της νομολογίας των δικαστηρίων στη νόθευση των φιλελεύθερων, δημοκρατικών θεσμών υπήρξε καιρία, διαπιστώνει ο Μάνεσης (1980, σελ. 578).

ακαθόριστου πλήθους ατομικών περιπτώσεων, με συνέπεια να διευρύνεται η διακριτική ευχέρεια των διοικητικών και των δικαστικών αρχών, καθώς και η ανασφάλεια του δικαίου χάριν της ασφάλειας του κράτους.

Η καθησυχαστική εικόνα ότι η εκτελεστική εξουσία δε συμμετέχει στη δικαιопαραγωγική διαδικασία, παρά μόνο όταν διαθέτει σχετική νομοθετική εξουσιοδότηση δεν ανταποκρίνεται, όπως αναφέρθηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο, στην πραγματικότητα. Η εκτελεστική εξουσία ασκεί καταχραστικά κανονιστική εξουσία με επίκληση του δημόσιου συμφέροντος. Το δημόσιο συμφέρον καθίσταται υπέρτατο κριτήριο για τη χορήγηση διοικητικής άδειας, η οποία με τη σειρά της συνεπάγεται τη δημιουργία αυτοφούσ διοικητικής «νομοθεσίας» και, παράλληλα, το ίδιο αποτελεί, κατά τον διοικητικό δικαστή²⁰⁰, αποφασιστικό παράγοντα για την παράλειψη εφαρμογής του κοινού δικαίου. Η «ανατρεπτική»²⁰¹ δράση της ρήτρας του δημόσιου συμφέροντος εκτείνεται έως τον περιορισμό ατομικής ελευθερίας, ο οποίος σε εξαιρετικές περιστάσεις μπορεί να θίξει και τον πυρήνα του δικαιώματος (π.χ. η καθήλωση των μισθών με την πράξη νομοθετικού περιεχομένου της 18^{ης}.10.1985).

Η έννοια του δημόσιου συμφέροντος είναι συστατική της πολιτικής κοινωνίας καθόσον θεμελιώνει τη διάκριση του κράτους από τους άλλους θεσμούς και, ταυτόχρονα, προσφέρει διέξοδο στα ανταγωνιζόμενα κοινωνικά συμφέροντα στο όνομα μίας τρίτης υπέρτερης οντότητας. Η έννοια αυτή νομιμοποιεί την εξουσία καθώς εμφανίζει ότι το κράτος είναι ένας ουδέτερος θεσμός και, ταυτόχρονα, ότι η κοινωνία είναι ενιαία και αλληλέγγυα. Έπομένως, η κατ' εξοχήν αόριστη έννοια του δημόσιου συμφέροντος έχει ιδεολογική λειτουργία, καθόσον εξασφαλίζει την κοινωνική συναίνεση συγκαλύπτοντας ότι η δημόσια διοίκηση είναι αναπόσπαστο τμήμα του πολιτικού συστήματος και ότι με αυτή την ίδια διαμεσολαβείται το κρατικό φαινόμενο.

Η άμβλυση της διαχωριστικής γραμμής μεταξύ νομιμότητας και σκοπιμότητας, η διευρυνση των ορίων της νομιμότητας και η καθιέρωση στην πράξη της υπερίσχυσης της σκοπιμότητας επί της νομιμότητας είναι πολιτική επιλογή, τη νομιμοποίηση της οποίας υπηρετούν έννοιες ανοιχτές στην ερμηνευτική διαδικασία. Το δημόσιο συμφέρον, η δημόσια υπηρεσία, η εκτελεστή διοικητική πράξη, η διοικητική σύμβαση κ.λπ. είναι βασικές νομικές κατηγορίες του διοικητικού δικαίου οι οποίες δεν αναλύονται

²⁰⁰ Η προσφιλέστερη έννοια του δικαστή είναι η έννοια του γενικού συμφέροντος, η οποία λειτουργεί άλλοτε ως μεθοδολογική υπεκφυγή και άλλοτε ως μεθοδολογική αυθαιρεσία, σημειώνει ο Βενιζέλος (1995, σελ. 125).

²⁰¹ Ήδη από το 1848, το διοικητικό δίκαιο είχε οριστεί ως το άθροισμα των χάριν του γενικού συμφέροντος αποκλίσεων από το κοινό δίκαιο, αναφέρει η Κουτούπα-Ρεγκάκου (1997, σελ. 52).

σε προτάσεις του τύπου «ναι/όχι» αλλά σε προτάσεις του τύπου «περισσότερο/λιγότερο», δηλαδή δεν έχουν το πυκνό²⁰² περιεχόμενο των κατηγοριών άλλων κλάδων του δικαίου. Ακριβώς, η πλαστικότητα αυτών των κατηγοριών επέτρεψε την αντικατάσταση της έννοιας της δημόσιας εξουσίας από την έννοια της δημόσιας υπηρεσίας στη διοικητική νομολογία και την -όλο και συχνότερη- μετατροπή του δημόσιου συμφέροντος από όριο της κρατικής εξουσίας σε μέτρο και θεμέλιό της.

Εν κατακλείδι, στο δημοκρατικό κράτος, η απόδοση των νομικών κανόνων είναι καίριο ζήτημα. Σημείο εκκίνησης των οικουμενικών διακηρύξεων και των Συνταγμάτων είναι ο απόλυτος και μη διαπραγματεύσιμος, άρα καταρχήν ισοδύναμος, χαρακτήρας όλων των θεμελιωδών δικαιωμάτων. Η στάθμιση ανάμεσά τους δεν είναι δυνατή παρά μόνο στο πλαίσιο ενός συγκεκριμένου νομικού συστήματος και υπό το φως συγκεκριμένων κάθε φορά περιστάσεων που φωτίζουν τα κριτήρια της αναγκαίας ιεράρχησης σε περίπτωση σύγκρουσης.

Όσο ασαφέστερο είναι το νομικό πλαίσιο, τόσο ευρύτερα είναι τα περιθώρια της ερμηνευτικής αυθαιρεσίας. Ένα καθεστώς αμφισημίας ανοίγει ευρύτερες προοπτικές ερμηνευτικής αυθαιρεσίας από ένα οποιοδήποτε «κλειστό» έννομο καθεστώς που θα προέκυπτε ως προϊόν πολιτικής διαπραγμάτευσης. Έτσι, η οποιαδήποτε εξουσία, όταν δεν έχει τη δυνατότητα να θεσμοθετεί κυριαρχικά και ανεξέλεγκτα, μπορεί να αρκείται στον έλεγχο των αμφίβολων ερμηνειών, των αμφισημιών και των ανυπέρβλητων νομικών και λογικών κενών. Η οργανωτική και η εξουσιαστική λειτουργία του δικαίου βρίσκονται μεταξύ τους σε σχέση αντινομίας, η οποία πηγάζει από τη θεμελιώδη αντίφαση του κοινωνικού χαρακτήρα της παραγωγής με τον ιδιωτικό χαρακτήρα της ιδιοκτησίας –που διαπερνά κάθε αστικό κοινωνικό σχηματισμό. Η ιστορική αυτή εκκρεμότητα των δικαιοκινών δομών ανοίγει το δρόμο σε μια «νομιμοποιητική εκκρεμότητα», όπου τα προβλήματα είναι δυνατόν να τέμνονται μέσω του πραγματικού μονοπωλίου της «ερμηνευτικής εξουσίας» (Τσουκαλάς, 2006, σελ. 219).

Ύστερα από όσα αναφέρθηκαν μέχρις εδώ, είναι καιρός να επιχειρήσουμε τη διερεύνηση του φαινομένου του νομικισμού με μία έρευνα πεδίου ή, ακριβέστερα, με μία ακολουθία ερευνών πεδίου. Ειδικότερα, θα εξετάσουμε ποία ακριβώς «ερμηνευτική

²⁰² Μάλιστα, κάθε κατηγορία αποτελεί συνδυασμό δύο ή περισσότερων κατηγοριών π.χ. διοικητική σύμβαση είναι η σύμβαση στην οποία ο ένας τουλάχιστον από τους αντισυμβαλλόμενους είναι δημόσιο νομικό πρόσωπο.

μέθοδο» χρησιμοποιεί ο δημόσιος υπάλληλος, πώς ο ίδιος δικαιολογεί τη χρήση της, καθώς και εάν και υπό ποιές συνθήκες η «μέθοδος» αυτή διαφοροποιείται.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5

ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΚΕΣ ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

Για τη διερεύνηση του φαινομένου του νομικισμού έγιναν έξι ερευνητικά διαβήματα. Το πρώτο διάβημα συμπεριέλαβε, αφενός, τη βιβλιογραφική έρευνα και, αφετέρου, τη διενέργεια πιλοτικών συνεντεύξεων με δημόσιους υπαλλήλους. Η προέρευνα αυτή είχε στόχο να προσδιορισθούν οι διαστάσεις του φαινομένου του νομικισμού προκειμένου στη συνέχεια να διατυπωθούν ερευνητικές υποθέσεις για την παραγωγή του. Τα υπόλοιπα διαβήματα συγκροτούν την κυρίως έρευνα και αντιστοιχούν σε ανάλυση περιεχομένου των νομικών διατάξεων που ορίζουν την υπηρεσιακή κατάσταση του δημόσιου υπαλλήλου και σε τέσσερις έρευνες πεδίου. Η πρώτη και η τρίτη έρευνα πεδίου διενεργήθηκαν με τη μέθοδο του ερωτηματολογίου και οι λοιπές με την πειραματική μέθοδο.

Στη διεξαγωγή της έρευνας συμμετείχαν συνολικά περίπου τετρακόσιοι -και ακριβέστερα τριακόσιοι ενενήντα πέντε- δημόσιοι υπάλληλοι. Η πλειοψηφία των υποκειμένων συμμετείχε σε δύο διάδοχες έρευνες.

1. Οι διερευνητικές συνεντεύξεις

Οι συνεντεύξεις ήταν ημικατευθυντικές και διενεργήθηκαν με είκοσι οκτώ μόνιμους υπαλλήλους πέντε δημόσιων υπηρεσιών, οι οποίοι κάλυπταν όλο το φάσμα του τελικού δείγματος (κατηγορία, χρόνος υπηρεσίας, θέση στην ιεραρχία)²⁰³. Οι συνεντεύξεις αυτές έγιναν τους μήνες Οκτώβριο και Νοέμβριο έτους 2001, σε διαθέσιμο²⁰⁴ χώρο της δημόσιας υπηρεσίας στην οποία ανήκε ο συμμετέχων υπάλληλος και σε χρόνο που ορίσθηκε ύστερα από προσεννόηση²⁰⁵ ώστε να εξασφαλισθεί η απρόσκοπτη

²⁰³ Ειδικότερα, οι συνεντεύξεις έγιναν με δέκα πέντε υπαλλήλους πανεπιστημιακής εκπαίδευσης και δέκα τρεις υπαλλήλους δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης. Ο χρόνος υπηρεσίας των υπαλλήλων αυτών κυμαινόταν από δύο έως είκοσι οκτώ έτη. Δώδεκα από τους συμμετέχοντες κατείχαν θέση προϊσταμένου διεύθυνσης ή τμήματος και δέκα έξι κατείχαν θέση εισηγητή.

²⁰⁴ Στο γραφείο του συμμετέχοντα, όταν ο ίδιος είχε την αποκλειστική χρήση του, ή σε αίθουσα συσκέψεων της οικείας δημόσιας υπηρεσίας ή άλλο κενό γραφείο.

²⁰⁵ Τα υποκείμενα κλήθηκαν να μιλήσουν για την οργάνωση και τη λειτουργία του δημοσίου και, ειδικότερα, για την κατάσταση του δημόσιου υπαλλήλου. Η εξεύρεση των υποκειμένων ήταν ευχερής, δεδομένης της προσωπικής μας εμπλοκής με το αντικείμενο της έρευνας. Όμως, χρειάστηκε να επιμείνουμε ιδιαίτερα στη διαβεβαίωση ότι θα τηρηθεί η ανωνυμία των συμμετεχόντων και ότι πέραν του κειμένου των συνεντεύξεων δε θα διατηρηθεί κανενός είδους

διεξαγωγή κάθε συνέντευξης. Οι συνεντεύξεις μαγνητοφωνήθηκαν και στη συνέχεια της απομαγνητοφώνησής τους, έγινε ποιοτική²⁰⁶ ανάλυση περιεχομένου του λόγου των υποκειμένων.

Όπως έχει αναφερθεί στα προηγούμενα κεφάλαια, η βιβλιογραφία για τη δημόσια διοίκηση -εάν η βιβλιογραφία αυτή ορισθεί καταχρηστικά ως μία ολότητα- καταγράφει το κοινωνικό φαινόμενο του νομικισμού, έστω και εάν η καταγραφή γίνεται κατά κανόνα «υπό τας γραμμάς», και υποδεικνύει το οργανωσιακό πλαίσιο της δημόσιας διοίκησης ή/και «χαρακτηριολογικά» γνωρίσματα των δημόσιων υπαλλήλων ως υπεύθυνα για την «αναποτελεσματικότητά» της. Εάν υπάρχει κάποια βεβαιότητα για την εν λόγω βιβλιογραφία, η βεβαιότητα αυτή έγκειται στο ότι η ίδια δεν πραγματεύεται το πώς ακριβώς αρθρώνεται το κοινωνικό αίτιο ή, ακριβέστερα, τα κοινωνικά αίτια με το αιτιατό που μας αφορά, δηλαδή με το συγκεκριμένο κοινωνικό φαινόμενο. Στην ανίχνευση αυτής της (κοινωνιοψυχολογικής) διάθρωσης στόχευε η διενέργεια των συνεντεύξεων, δηλαδή στη συλλογή πληροφορίας -με προτεραιότητα το εύρος και όχι το βάθος της- για τους μηχανισμούς που συμμετέχουν στην παραγωγή του φαινομένου αλλά και τις μεταβλητές που διαφοροποιούν τη λειτουργία των μηχανισμών αυτών.

Συνοψίζοντας τα ευρήματα των συνεντεύξεων, μπορούμε να σημειώσουμε ότι, ως προς την αρχή της νομιμότητας, τα υποκείμενα δηλώνουν ότι η λειτουργία του δημοσίου διέπεται από την αρχή αυτή. Οι δηλώσεις για την τήρηση της νομιμότητας είναι πιο κατηγορηματικές όταν η τήρηση εξειδικεύεται στους δημόσιους υπαλλήλους. Ως προς τον κανόνα της (απεριόριστης ουσιαστικά) υπακοής, τα υποκείμενα προσεγγίζουν τον κανόνα αυτόν σαν αντικειμενική πραγματικότητα, δηλαδή σαν φυσικό, αναπαλλοτρίωτο δικαίωμα του προϊσταμένου. Τα υποκείμενα αναφέρονται με φυσικότητα σε γεγονότα παραβίασης της νομιμότητας από μέλη της διοικητικής ιεραρχίας της υπηρεσίας στην οποία ανήκουν, υποδεικνύοντας την ηθική διάσταση των γεγονότων αυτών. Η ερώτηση για το πώς χειρίζεται ο δημόσιος υπάλληλος το δικαίωμα (;) διαφωνίας με την παράνομη πράξη προϊσταμένου του, αντιμετωπίζεται ως ρητορική²⁰⁷ -ή απάντηση «Αφού, το θέλει ο Υπουργός!» είναι ο επικρατέστερος τύπος απάντησης. Κατά κανόνα, τα υποκείμενα δε γνωρίζουν σε ποίο νομοθέτημα είναι καταγεγραμμένες οι υποχρεώσεις του υπαλλήλου,

αρχείο - κρίσιμος παράγοντας για την άρση των επιφυλάξεων είχε ακριβώς η δημοσιοϋπαλληλική μας ταυτότητα.

²⁰⁶ Στο μέτρο που η διεξαγωγή των συνεντεύξεων στόχευε στη διατύπωση ερευνητικών υποθέσεων, δεν έγινε ποσοτική ανάλυση περιεχομένου.

²⁰⁷ Βέβαια, μία κεντρική τάση εμφανίζει και εξαιρέσεις. Ένα από τα υποκείμενα που συγκαταλέγονται στις λίγες εξαιρέσεις που εμφανίσθηκαν εδώ, περιέγραψε με χιούμορ αλλά και ιδιαίτερη διαύγεια τη

ωστόσο, η εμπειρική γνώση τους δεν απέχει πολύ από την αντίστοιχη νομική πραγματικότητα. Τα ίδια αναφέρονται χωρίς δισταγμό και στην απουσία προσωπικής τους αντίθεσης στην παραβίαση –εδώ, συχνά, η αναφορά (ή η απάντηση) είναι αυτοσαρκαστική π.χ. «Μα, δε θέλω να πάω στο Καστελόριζο!» ή «Αν πούμε όχι, θα μας φάει η “μαρμάγκα”!».

Η παραβίαση του νόμου από την ιεραρχία της υπηρεσίας υπαγωγής γίνεται αντιληπτή ως νομικό ζήτημα, όταν θίγονται σε προσωπικό επίπεδο δημοσιούπαλληλικές προνομίες και ειδικότερα η επιλογή σε θέση προϊσταμένου ή η συμμετοχή σε (έμμισθο) συλλογικό όργανο (π.χ. επιτροπή). Ιδίως, όταν το υποκείμενο πληροί τις τυπικές προϋποθέσεις της επιλογής σε θέση προϊσταμένου, η πράξη μη επιλογής του προσλαμβάνεται από το ίδιο ως κατάφωρα παράνομη.

Το υπηρεσιακό ενδιαφέρον των υποκειμένων εστιάζεται στα προαναφερθέντα «δικαιώματα», καθώς και στο ζήτημα της τοποθέτησής τους σε οργανική μονάδα, ωστόσο προσεγγίζουν τη μη μετακίνησή τους στην επιθυμητή μονάδα ως ζήτημα ηθικής τάξης. Γενικά, οι υπάλληλοι δηλώνουν μάλλον ικανοποιημένοι από την επαγγελματική τους επιλογή. Απουσία ικανοποίησης εμφανίζεται σε υπαλλήλους πανεπιστημιακής εκπαίδευσης και σε υπαλλήλους με χρόνο υπηρεσίας μικρότερο της πενταετίας, ωστόσο οι εν λόγω υπάλληλοι δε δηλώνουν δυσαρεστημένοι.

Το κοινωνικό πεδίο των υπαλλήλων δε φαίνεται να είναι κατηγοριοποιημένο στη διάκριση υπάλληλος/πολίτης. Όμοια, το ενδοϋπηρεσιακό πεδίο δεν είναι κάθετα διχοτομημένο σε υπαλλήλους εντός και σε υπαλλήλους εκτός ιεραρχίας. Τα υποκείμενα, ανεξάρτητα από το εάν μετέχουν στην ιεραρχία, προσλαμβάνουν ότι οι υπάλληλοι που κατέχουν θέση προϊσταμένου είναι ουσιαστικά κομιστές διαταγών της πολιτικής ηγεσίας. Διακωμωδούν την «ανεπάρκεια» ορισμένων προϊσταμένων, αλλά ταυτόχρονα εκδηλώνουν συμπάθεια. Η «ανεπάρκεια» αυτή παύει, όμως, να είναι ζήτημα αισθητικής, όταν τα υποκείμενα αναφέρονται στο *υπηρεσιακό κύρος*²⁰⁸, καθώς θεωρούν ότι το κύρος της υπηρεσίας στην οποία ανήκουν πλήττεται από τη συγκεκριμένη εκπροσώπησή της.

Έτσι, οι συνεντεύξεις έδειξαν ότι το φαινόμενο του νομικισμού εγγράφεται μεν στο ιδεολογικό πεδίο, όμως η παραγωγή του δεν είναι ανεξάρτητη από διαδικασίες και μεταβλητές ενδοατομικού, διατομικού και διομαδικού επιπέδου ανάλυσης όπως π.χ. οι

φυσικοποίηση της υπακοής από τους συναδέλφους του: «Σαν να τους έχει φύγει το μυαλό και να έχουν νέο μυαλό. Τους λέω “Ληγμένα πίνετε;”».

ατομικές «ανάγκες» ή οι διομαδικές -και δη ενδοδιοικητικές- σχέσεις των υπαλλήλων. Ωστόσο, προτού ελεγχθούν οι υποθέσεις για τις κρίσιμες αλληλεπιδράσεις, είναι σκόπιμο να διερευνηθεί συστηματικά το θεσμικό πλαίσιο του δημόσιου υπαλλήλου, καθόσον το κοινωνικό περιβάλλον του ίδιου είναι πρωτίστως θεσμικό.

2. Η ανάλυση περιεχομένου του νομικού λόγου για το δημόσιο υπάλληλο

Οι διατάξεις που εξετάστηκαν, πριν από τη διεξαγωγή ερευνών πεδίου, είναι οι διατάξεις που ορίζουν τη λειτουργία και την υπηρεσιακή κατάσταση του υπαλλήλου. Το δείγμα των διατάξεων ήταν εξαντλητικό²⁰⁹ (Πίνακας 5.1).

Πίνακας 5.1
Θεσμικό πλαίσιο της λειτουργίας και της υπηρεσιακής κατάστασης
του δημόσιου υπαλλήλου

1	Σύνταγμα της Ελλάδας (120)*
2	Νόμος 1558/1985 «Κυβέρνηση και κυβερνητικά όργανα» (36)
3	Νόμος 2683/1999 «Κύρωση του Κώδικα Κατάστασης Δημόσιων Πολιτικών Υπαλλήλων και Υπαλλήλων Ν.Π.Δ.Δ. και άλλες διατάξεις» (172)
4	Νόμος 3260/2004 «Ρυθμίσεις του συστήματος προσλήψεων και θεμάτων δημόσιας διοίκησης» (21)
5	Νόμος 2690/1999 «Κύρωση του Κώδικα Διοικητικής Διαδικασίας και άλλες διατάξεις» (33)
6	Νόμος 3205/2003 «Μισθολογικές ρυθμίσεις λειτουργών και υπαλλήλων του Δημοσίου, Ν.Π.Δ.Δ. και Ο.Τ.Α. [...] και άλλες συναφείς διατάξεις» (28)

*: αριθμός άρθρων. Προκειμένου για νόμους που περιέχουν και άλλες διατάξεις, αναφέρεται μόνο ο αριθμός άρθρων που ρυθμίζουν το κύριο αντικείμενο του νόμου, όπως αυτό αναγράφεται στον τίτλο του.

Η ανάλυση περιεχομένου του νομικού λόγου για το δημόσιο υπάλληλο έγινε με τη δομική μέθοδο, η οποία, όπως αναφέρει η Σκακαλάκη (2001, σελ. 491), «προσπαθεί να

²⁰⁸ Κανένα υποκείμενο δεν αναφέρθηκε στο κύρος της δημοσιοϋπαλληλικής ομάδας ή στο κύρος του δημοσίου.

²⁰⁹ Όπως έχει ήδη φανεί και θα φανεί επίσης στη συνέχεια, εκτός από το Σύνταγμα και τα πέντε νομοθετήματα που αναφέρονται στον Πίνακα 5.1, εξετάστηκαν και οι συμπληρωματικές διατάξεις, όταν ο εφαρμοστέος νομικός κανόνας τροποποιήθηκε ή συμπληρώθηκε μεταγενέστερα, καθώς και οι προγενέστερες διατάξεις, όταν κρίθηκε σκόπιμη η ιστορική αναδρομή.

προσεγγίσει τη δομή, δηλαδή την κρυφή εκείνη τάξη πραγμάτων που εξασφαλίζει την οργάνωση των επιμέρους στοιχείων και υπαγορεύει τους σχετικά αμετάβλητους νόμους συγκρότησης, διάρθρωσης και λειτουργίας τους». Όπως είχε, άλλωστε, διαπιστώσει ο Berelson (1952), για τα κείμενα της πολιτικής σφαίρας ενδείκνυται η λεγόμενη ποιοτική²¹⁰ ανάλυση περιεχομένου, η οποία βασίζεται στην παρουσία-απουσία ενός συγκεκριμένου περιεχομένου και στην οποία η ερμηνεία ενσωματώνεται στην αναλυτική διαδικασία, καθώς η ανάλυση εστιάζει στις προθέσεις της πηγής επικοινωνίας ή στα αποτελέσματα επί του ακροατηρίου. Εν κατακλείδι, η «ποιοτική» ή δομική μέθοδος ενδιαφέρεται για την εσωτερική λογική ενός επικοινωνιακού υλικού.

Από την ανάλυση περιεχομένου του νομικού λόγου για το δημόσιο υπάλληλο αρκεστήκαμε να συμπεράνουμε ότι οι κανονιστικά βασικές αρχές λειτουργίας του δημόσιου υπαλλήλου, δηλαδή ο κανόνας της νομιμότητας και ο κανόνας της υπακοής, συγκρούονται μεταξύ τους, καθώς και ότι η υπηρεσιακή κατάσταση του υπαλλήλου δε ρυθμίζεται εξαντλητικά από το (διοικητικό) νομικό σύστημα. Με άλλα λόγια, αφενός, ο κανόνας της υπακοής δεν είναι κανόνας υποκείμενος στον κανόνα της νομιμότητας και, αφετέρου, σε πλείστες υποχρεώσεις και δικαιώματα του υπαλλήλου, η εφαρμογή του κανόνα της νομιμότητας δεν είναι απόλυτη, όπως, λόγου χάριν, στο δικαίωμα του υπαλλήλου να κριθεί για κάλυψη θέσης της διοικητικής ιεραρχίας.

3. Τέσσερις έρευνες πεδίου: δείγμα, διαδικασία και ερευνητικό υλικό

ΕΡΕΥΝΑ 1

Μετά την ανάλυση περιεχομένου, επιχειρήθηκε μία υπέρβαση του φράγματος του αυτονόητου σχετικά με την απόδοση του νόμου, μέσω ερωτηματολογίου –το οποίο, όπως θα φανεί στη συνέχεια, σχεδιάσθηκε με τη «λογική» της πειραματικής μεθόδου. Ειδικότερα, διερευνήθηκε η υπόθεση ότι ο δημόσιος υπάλληλος εμφανίζει γνωστική σύγκρουση κατά την επίλυση του έργου της απόδοσης του νόμου, δηλαδή η υπόθεση ότι ο λόγος του για το έργο αυτό εμφανίζει (στατιστικά μετρήσιμη) εσωτερική ασυνέπεια. Σύμφωνα με τις γενικές αρχές της θεωρίας της επεξεργασίας της σύγκρουσης, κάθε γνωστική σύγκρουση είναι κατ' αρχήν κοινωνική σύγκρουση. Η κοινωνική σύγκρουση

²¹⁰ Βλ. Berelson, 1952, Κεφ. 3, «Ποιοτική» Ανάλυση Περιεχομένου (σελ. 114-134). Ας αναφερθεί εδώ ότι, αντίθετα, στην ποσοτική ανάλυση περιεχομένου, η οποία βασίζεται στη συχνότητα ενός συγκεκριμένου περιεχομένου, η εξήγηση έπεται κατά κανόνα της ανάλυσης.

επιλύεται στο πεδίο της κοινωνικής σχέσης με την πηγή επιρροής και η γνωστική σύγκρουση επιλύεται με την επεξεργασία του μηνύματος της πηγής. Για την επεξεργασία της γνωστικής σύγκρουσης, απαραίτητη προϋπόθεση είναι η επίλυση της κοινωνικής σύγκρουσης. Όπως υποστηρίζουν οι Pérez & Mugny (1996, σελ. 49), «εάν η κοινωνική σύγκρουση είναι ιδιαίτερα έντονη, η επεξεργασία της καθαρά γνωστικής σύγκρουσης δε θα γίνει, εφόσον η κοινωνική σύγκρουση δεν έχει επιλυθεί με τον ένα ή τον άλλο τρόπο». Με άλλα λόγια, η ιδιαίτερη λογική του υπαλλήλου επιχειρήθηκε να προσεγγισθεί με αφετηρία²¹¹ τον εντοπισμό μίας γνωστικής σύγκρουσης του ίδιου, στο πεδίο του αρμόδιου και, ταυτόχρονα, αποσπασματικού λόγου του -που εκφέρεται εντός του κλειστού, μη διαψεύσιμου νομικοπολιτικού συστήματος-, ώστε στη συνέχεια να αναζητηθούν οι κρίσιμες για την παραγωγή του φαινομένου του νομικισμού κοινωνικές συγκρούσεις.

Βέβαια, ο σχεδιασμός ενός υποδείγματος με στόχο την αναζήτηση και μία πρώτη εξέταση μίας γνωστικής σύγκρουσης του υπαλλήλου στο έργο της απόδοσης του νόμου εισάγει το ερώτημα για το πώς αναπαριστά το έργο αυτό ο ίδιος ο δημόσιος υπάλληλος. Το έργο του υπαλλήλου να αποδίδει το νόμο, όπως πιστεύουμε ότι αναδείχθηκε από όσα προεκτέθηκαν, είναι εν πολλοίς λήψη απόφασης. Σύμφωνα με τη θεωρία της επεξεργασίας της σύγκρουσης, η λήψη αποφάσεων είναι έργο ικανοτήτων (Pérez & Mugny, 1996, σελ. 64). Όπως αναφέρθηκε στην ενότητα περί των υπαλληλικών υποχρεώσεων (Κεφάλαιο 1), το διοικητικό νομικό σύστημα αναθέτει τη λήψη απόφασης για την έκδοση μίας διοικητικής πράξης στο μέλος εκείνο της διοικητικής ιεραρχίας που έχει την αρμοδιότητα έκδοσής της, δηλαδή αναγνωρίζει στη διοικητική ιεραρχία εγκυρότητα. Ωστόσο, στο μέτρο που το ίδιο σύστημα δε θέτει σαφή και αξιόπιστα κριτήρια πλήρωσης των θέσεων της ιεραρχίας, μπορούμε να αναμένουμε ότι ο υπάλληλος σημασιολογεί τα μηνύματα της ιεραρχίας αυτής, δηλαδή της ενδοομαδικής πηγής επιρροής, ως μη έγκυρα και, επομένως, να αναμένουμε την εμφάνιση μίας γνωστικής σύγκρουσης κατά την επίλυση του έργου αυτού. Βέβαια, ένα έργο λήψης απόφασης ενδέχεται να αναπαριστάται ως έργο γνώμης (Pérez & Mugny, ο.π., σελ. 64). Όμως, είτε πρόκειται για έργο ικανοτήτων είτε πρόκειται για έργο γνώμης, αμφότερα τα έργα αυτά είναι έργα κοινωνικά παγιωμένα και μπορούμε να είμαστε βέβαιοι ότι η τήρηση του νόμου είναι έργο κοινωνικά παγιωμένο. Επομένως, κρίσιμη για την

²¹¹ Ασύμβατη με την επιστημονική κληρονομιά στο πεδίο της δημόσιας διοίκησης, που είναι μεν ιδιαίτερα πλούσια, ωστόσο περιχαράκνει τη σκέψη με βεβαιότητες του τύπου ότι το συχνό και το κανονικό αποτελούν την αλήθεια ή τουλάχιστον ένα σημαντικό μέρος της.

επεξεργασία/επίλυση της σύγκρουσης είναι η ευρύτητα της διαφωνίας με την πηγή επιρροής και, τελικά, το εάν είναι εφικτός ο επαναπροσδιορισμός των ζωνών αποδοχής και απόρριψης του υποκειμένου-στόχου (Pérez & Mugny, ο.π., σελ. 70-71). Ακριβώς εδώ διαμεσολαβεί ένας παράγοντας που καθιστά την ανάδυση μίας γνωστικής σύγκρουσης αναμενόμενη: το διοικητικό νομικό σύστημα, όπως αναδεικνύει η ανάλυση του νομικού λόγου για το δημόσιο υπάλληλο, προβλέπει και ουσιαστικά επιβάλλει την εκτέλεση προδήλως αντισυνταγματικής ή παράνομης διαταγής προϊσταμένου, καθώς οι όροι εκτέλεσης τους οποίους θέτει παραβιάζονται με τη «συναίνεση» του υπαλλήλου.

Πριν παρουσιάσουμε το ερευνητικό μας υπόδειγμα, χρειάζεται ίσως να αποσαφηνισθεί πώς μία προδήλως αντισυνταγματική ή παράνομη διαταγή καθιστά την απόδοση του νόμου αντικειμενικό μη διαφορούμενο έργο, όταν μάλιστα στην ενότητα περί «ερμηνείας» του δικαίου (Κεφάλαιο 4) αναπτύχθηκε ότι δεν υπάρχει απόλυτα ορθή ερμηνεία. Όπως έχει προαναφερθεί²¹², κανόνας δικαίου είναι μία γενική, αφηρημένη και υποχρεωτική ρύθμιση μίας συγκεκριμένης, κάθε φορά, συμπεριφοράς. Το ένα μέρος της ρύθμισης επέχει θέση υπόθεσης (*πραγματικό του κανόνα*) και το άλλο μέρος επέχει θέση απόδοσης (*έννομη συνέπεια*). Το πρώτο μέρος περιέχει τις προϋποθέσεις της ενεργοποίησης της ρυθμιστικής λειτουργίας του κανόνα και το δεύτερο μέρος περιέχει τον τρόπο με τον οποίο εκδηλώνεται η συγκεκριμένη ρυθμιστική λειτουργία. Ο νομικός συλλογισμός συντίθεται από σειρά διαπιστώσεων²¹³, καθεμία από τις οποίες έχει ως μείζονα πρόταση το συμπέρασμα της προηγούμενης. Για τη θεμελίωση κάθε συμπεράσματος απαιτείται η διαπίστωση πραγματικών περιστατικών, τα οποία καθίστανται έτσι αναπόσπαστο μέρος των διοικητικών ζητημάτων που τίθενται. Στη διαδικασία αυτή, η ορθότητα ορισμένων διαπιστώσεων μπορεί να είναι αδιαμφισβήτητη. Λόγου χάριν, όταν στο πραγματικό του κανόνα με τον οποίο ρυθμίζεται ο διορισμός στο δημόσιο, ορίζεται, μεταξύ άλλων προϋποθέσεων, ως κατώτατο όριο ηλικίας διορισμού το 21^ο και ως ανώτατο το 35^ο, η διαπίστωση ότι ο κανόνας αυτός δεν έχει εφαρμογή σε άτομο ηλικίας σαράντα ετών είναι αδιαμφισβήτητη. Εάν ο υπάλληλος λάβει εντολή προϊστάμενου του να εκδώσει απόφαση διορισμού ενός συγκεκριμένου ατόμου που -

²¹² Βλ. Κεφάλαιο 3, ενότητα «Το νομικό κράτος».

²¹³ Η συνθετικότητα του νομικού συλλογισμού στην έκδοση διοικητικών πράξεων αποτυπώνεται με το προοίμιο των πράξεων αυτών, το οποίο αποτελεί υποχρεωτικό τύπο των ίδιων. Λόγου χάριν, για την απόσπαση υπαλλήλου σε άλλη δημόσια υπηρεσία, στο προοίμιο της πράξης αναφέρονται υποχρεωτικά ο νόμος για τη δομή και τη λειτουργία της Κυβέρνησης, η πράξη διορισμού των οικείων υπουργών, οι πράξεις μεταβίβασης αρμοδιοτήτων των οικείων υπουργών στα αρμόδια διοικητικά όργανα, δηλαδή στους διατάκτες της πράξης απόσπασης, οι διατάξεις που επιτρέπουν την απόσπαση, τα στοιχεία της αίτησης του υπαλλήλου και η αιτιολογία, δηλαδή η σκοπιμότητα της πράξης.

συμμετείχε σε διαδικασία πλήρωσης θέσεων του δημοσίου και ενδεχόμενα πληροί όλες τις άλλες προϋποθέσεις διορισμού, αλλά- διανύει το 40^ο έτος της ηλικίας του, η διαταγή αυτή είναι προδήλως παράνομη. Όμοια, όταν στο πραγματικό του κανόνα που ρυθμίζει τη μονιμότητα του δημόσιου υπαλλήλου, ορίζεται ότι οι υπάλληλοι που διορίζονται σε οργανική θέση διανύουν διετή δοκιμαστική υπηρεσία, κατά τη διάρκεια της οποίας (μεταξύ άλλων) δεν επιτρέπεται να αποσπασθούν σε άλλη δημόσια υπηρεσία, είναι αναμφίβολο ότι απαγορεύεται η απόσπαση δοκιμίου υπαλλήλου. Επομένως, η διαταγή για έκδοση απόφασης απόσπασης δοκιμίου υπαλλήλου είναι προδήλως παράνομη διαταγή.

Το δείγμα

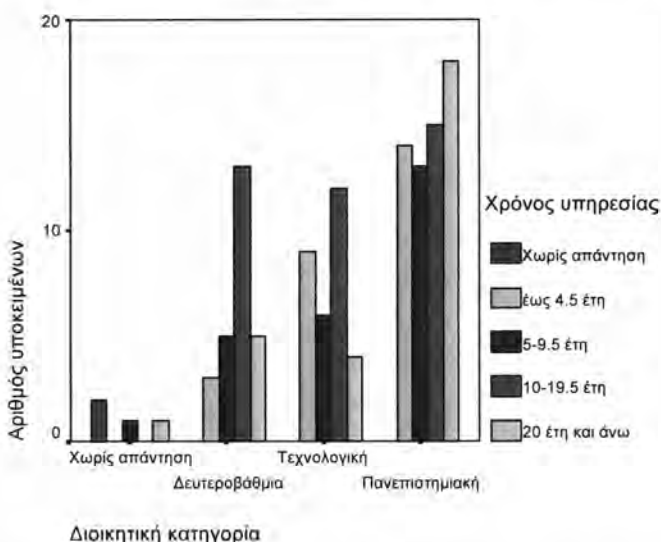
Στην έρευνα έλαβαν μέρος εκατόν είκοσι ένας (N = 121) δημόσιοι υπάλληλοι, οι οποίοι συμμετείχαν σε επιμορφωτικά προγράμματα του Ινστιτούτου Επιμόρφωσης του Εθνικού Κέντρου Δημόσιας Διοίκησης, την άνοιξη του έτους 2003. Οι υπάλληλοι αυτοί κατείχαν οργανική θέση πολιτικού διοικητικού υπαλλήλου στο Υπουργείο Εθνικής Άμυνας ή στο Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας και Οικονομικών ή στο Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων ή στο Υπουργείο Γεωργίας ή στο Υπουργείο Ανάπτυξης ή στο Υπουργείο Εμπορικής Ναυτιλίας ή στο Ίδρυμα Κοινωνικών Ασφαλίσεων ή σε νομαρχία της Αττικής ή σε δημόσιο νοσοκομείο της Αττικής. Οι υπάλληλοι συμμετείχαν (εκούσια) σε κάποιο από τα κοινά²¹⁴ επιμορφωτικά προγράμματα που διεξάγονταν ταυτόχρονα στο Ινστιτούτο, με πληθυσμό, καθένα, δώδεκα έως τριάντα υπαλλήλους και πλην ελάχιστων εξαιρέσεων ήταν υπάλληλοι κεντρικής υπηρεσίας. Τρεις υπάλληλοι μεταξύ όσων συμμετείχαν στα προγράμματα -η ροή των οποίων διαδοχικά διακοπτόταν για χρόνο περίπου δέκα πέντε²¹⁵ λεπτών- επέλεξαν να μην συμμετάσχουν στην έρευνα. Κάθε υπάλληλος συμπλήρωσε μόνος του το υλικό που του δόθηκε. Στην αίθουσα συνήθως παρέμενε ο εισηγητής, αλλά ο ρόλος του ήταν παθητικός με την έννοια ότι κατά κανένα τρόπο δεν επενέβαινε στην εξέλιξη της ερευνητικής διαδικασίας. Στο Σχήμα 5.1 παρουσιάζεται η κατανομή των συμμετεχόντων ως προς τη διοικητική κατηγορία και το χρόνο υπηρεσίας τους.

²¹⁴ Με την έννοια ότι απευθύνονται σε υπαλλήλους όλων των υπηρεσιών –και έχουν, καθένα, διαφορετικό αντικείμενο.

²¹⁵ Όπως θα αναπτυχθεί στη συνέχεια, τα υποκείμενα αυτά συμμετείχαν και στην επόμενη έρευνα.

Σχήμα 5.1

Διοικητική κατηγορία και χρόνος υπηρεσίας συμμετεχόντων στην έρευνα πεδίου για τη γνωστική σύγκρουση των υπαλλήλων

Δύο υπάλληλοι²¹⁶ (1.7%) δε συμπλήρωσαν στο ερωτηματολόγιο το χρόνο υπηρεσίας τους, είκοσι έξι (21.5%) δήλωσαν ότι έχουν χρόνο υπηρεσίας στο δημόσιο μικρότερο της πενταετίας, είκοσι πέντε (20.7%) χρόνο μεταξύ πέντε έως και εννέα και μισό έτη, σαράντα (33.1%) χρόνο μεταξύ δέκα έως και δέκα εννέα και μισό έτη και είκοσι οκτώ (23.1%) χρόνο είκοσι ετών και άνω. Τέσσερις υπάλληλοι (3.3%) δε δήλωσαν την

²¹⁶ Σύμφωνα με τα διαθέσιμα στοιχεία κατά το χρόνο διεξαγωγής της έρευνας, στις 31.12.1998 οι τακτικοί διοικητικοί υπάλληλοι (μόνιμοι ή με σύμβαση αορίστου χρόνου) των υπουργείων ήταν 93.139, των νομικών προσώπων δημόσιου δικαίου 89.487 και των οργανισμών τοπικής αυτοδιοίκησης 29.335 (Υπουργείο Εσωτερικών Δημόσιας Διοίκησης και Αποκέντρωσης, Γενική Γραμματεία Δημόσιας Διοίκησης, Δελτίο Στατιστικών Στοιχείων Προσωπικού του Δημόσιου Τομέα, Απογραφή 31^{ης} Δεκεμβρίου 1998, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 2000). Ποσοστό 56.7% των διοικητικών υπαλλήλων των υπουργείων διέθεταν τίτλο δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, 11.3% τεχνολογικής και 32% πανεπιστημιακής εκπαίδευσης. Στη διαμόρφωση των ποσοστών αυτών καθοριστική επίδραση είχαν τα -πολυάριθμα- Υπουργεία Εθνικής Άμυνας, Οικονομικών και Γεωργίας, για τα οποία τα ποσοστά υπαλλήλων κατά επίπεδο εκπαίδευσης ήταν αντίστοιχα 83.9%, 48.1% και 46.6% υπάλληλοι δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, 8.5%, 7.6% και 7.7% τεχνολογικής και 7.6%, 44.3% και 45.7% πανεπιστημιακής εκπαίδευσης –το Υπουργείο Οικονομικών συνενώθηκε με το Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας, το έτος 2000. Στα νομικά πρόσωπα δημοσίου δικαίου οι διοικητικοί υπάλληλοι κατανέμονταν ως εξής: κατά ποσοστό 61.5% είχαν δευτεροβάθμια εκπαίδευση, κατά 26.1% τεχνολογική και κατά 12.4% πανεπιστημιακή εκπαίδευση. Στους οργανισμούς τοπικής αυτοδιοίκησης η αντίστοιχη κατανομή ήταν 83% στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση, 7% στην τεχνολογική και 10% στην πανεπιστημιακή εκπαίδευση. Όπως προκύπτει από την αντίστοιχη έκδοση έτους 2005, στις 31.12.2003 οι τακτικοί διοικητικοί υπάλληλοι των υπουργείων ήταν 81.654. Οι υπάλληλοι των νομικών προσώπων δημόσιου δικαίου ήταν 95.357 και των οργανισμών τοπικής αυτοδιοίκησης 51.750.

κατηγορία τους, είκοσι έξι (21.5%) δήλωσαν ότι κατέχουν θέση δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, τριάντα ένας (25.6%) θέση τεχνολογικής εκπαίδευσης και εξήντα (49.6%) θέση υπαλλήλου πανεπιστημιακής εκπαίδευσης. Δύο υπάλληλοι (1.7%) δε δήλωσαν εάν κατέχουν ή όχι θέση της ιεραρχίας, ενενήντα επτά υπάλληλοι (80.2%) δήλωσαν²¹⁷ ότι δεν κατέχουν, είκοσι (16.5%) ότι κατέχουν θέση προϊσταμένου τμήματος ή αυτοτελούς γραφείου και δύο (1.7%) θέση προϊσταμένου διεύθυνσης –κατά την ανάλυση των απαντήσεων, οι δύο τελευταίες κατηγορίες υποκειμένων ενοποιήθηκαν σε μία.

Η διαδικασία και το ερευνητικό υλικό

Τα υποκείμενα παρέλαβαν ένα φύλλο ερωτήσεων²¹⁸, το οποίο είχε τίτλο *Μέρος 1* και άρχιζε με τη φράση «Στο πλαίσιο μιας πανεπιστημιακής έρευνας για τις κοινωνικές αξίες, σας παρακαλούμε κ.λπ.». Στο φύλλο, μετά τις οδηγίες συμπλήρωσης των απαντήσεων (επταβάθμια κλίμακα, 1 = απόλυτα αρνητικά, 7 = απόλυτα θετικά), περιείχονταν δύο ερωτήσεις, μεταξύ των οποίων παρεμβαλλόταν ένα *σενάριο*. Το σενάριο αναφερόταν σε έναν γιατρό, η απόφαση διορισμού του οποίου σε νοσοκομείο της περιφέρειας της χώρας αντιμετωπίζει συγκεκριμένο τυπικό κώλυμα έκδοσης. Η περίπτωση αυτή είχε αντιμετωπισθεί πρόσφατα από τη δημόσια διοίκηση, που ήρε το κώλυμα μόνο μετά την παρέμβαση του Συνηγόρου του Πολίτη, στον οποίο προσέφυγε²¹⁹ ο ενδιαφερόμενος πολίτης (Συνήγορος του Πολίτη, 2001, σελ. 154). Ωστόσο, η παράθεση του σεναρίου δεν παρείχε την πληροφορία ότι η υπόθεση πράγματι αντιμετωπίστηκε από τη δημόσια διοίκηση ούτε έκανε κάποια αναφορά στη λειτουργία του Συνηγόρου. Η πρώτη ερώτηση, με το πρώτο υποερώτημα εισήγαγε²²⁰ στο κοινωνιοψυχολογικό πεδίο των υποκειμένων την κοινωνική αξία της προαγωγής της υγείας και με το δεύτερο υποερώτημα μετρούσε την προσλαμβανόμενη σκοπιμότητα της

²¹⁷ Ένα υποκείμενο δήλωσε βοηθός τμηματάρχης και επίσης ένα αναπληρωτής διευθυντής. Οι δηλώσεις αυτές δε λήφθηκαν υπόψη -ο αναπληρωτής διευθυντής καταχωρήθηκε ως τμηματάρχης- καθώς η αναπλήρωση ενός προϊσταμένου δεν αποτελεί, σύμφωνα με τον υπαλληλικό κώδικα, ιεραρχική βαθμίδα, ωστόσο υπογραμμίζουν την επιδίωξη του υπαλλήλου να διαφοροποιηθεί θετικά από την ομάδα επαγωγής του.

²¹⁸ Βλ. Παράρτημα 1, Ερωτηματολόγιο 1 & 2. Η εγκυρότητα εννοιολογικής κατασκευής του Ερωτηματολογίου είχε ελεγχθεί σε δείγμα δέκα πέντε υπαλλήλων.

²¹⁹ Καθόσον, όπως έχει αναφερθεί στην τελευταία ενότητα του πρώτου κεφαλαίου, ο Συνήγορος αποτελεί έγκυρο, θεσμικό συνομιλητή της διοίκησης.

²²⁰ Με μοναδικό σκοπό να ενισχυθεί η πειστικότητα της δήλωσης ότι αντικείμενο της έρευνας είναι οι κοινωνικές αξίες. Κατ' ακολουθία, οι απαντήσεις σε αυτό το υποερώτημα δε λήφθηκαν υπόψη κατά την ανάλυση.

πράξης διορισμού του γιατρού. Το υποερώτημα για τη σκοπιμότητα ήταν έμμεσο²²¹ καθώς άλλωστε, όπως έχει αναφερθεί στην ενότητα περί των υπαλληλικών υποχρεώσεων (Κεφάλαιο 1), ο υπάλληλος οφείλει (μόνο) να τηρεί τη νομιμότητα των πράξεών του, η σκοπιμότητα των οποίων αποτελεί αρμοδιότητα του μέλους της Κυβέρνησης που προΐσταται στη συγκεκριμένη, κάθε φορά, δημόσια υπηρεσία ή στο εξουσιοδοτημένο από το μέλος αυτό διοικητικό όργανο. Η ερώτηση που ακολουθούσε την παράθεση του σεναρίου ζητούσε από τα υποκείμενα να απαντήσουν σε ποίο βαθμό ήταν «σωστό» να εκδοθεί άμεσα η απόφαση διορισμού του γιατρού. Η διατύπωση αυτή, στο μέτρο που απέφευγε μία ρητή αναφορά στη νομιμότητα της συγκεκριμένης διοικητικής πράξης, αφενός, δεν παραβίαζε τα όρια μίας έρευνας με αντικείμενο τις κοινωνικές αξίες και, αφετέρου, άφηνε στα υποκείμενα την επιλογή να σημασιολογήσουν τη λέξη «σωστός» είτε ως σκοπιμότητα της πράξης, δηλαδή ως (κοινωνική) νομιμοποίησή της, είτε ως (τυπική) νομιμότητά της.

Μετά τη συμπλήρωση και παράδοση του πρώτου μέρους του ερωτηματολογίου, τα υποκείμενα παρέλαβαν το δεύτερο μέρος του, το οποίο εμφανίσαμε ότι διερευνά κοινωνικές αξίες που συνδέονται με την άσκηση του δημοσιούπαλληλικού επαγγέλματος. Το μέρος αυτό περιλάμβανε δύο²²² ερωτήσεις. Η πρώτη ερώτηση καλούσε τα υποκείμενα να απαντήσουν σε ποίο βαθμό οι δημόσιοι υπάλληλοι πρέπει να τηρούν τη νομιμότητα και η δεύτερη ερώτηση τα καλούσε να απαντήσουν σε ποίο βαθμό θα προέβιαν, καθένα, σε άμεση έκδοση της απόφασης διορισμού του γιατρού, δηλαδή τα καλούσε να τοποθετηθούν στο διορισμό του γιατρού -όχι πλέον ως κοινωνικό αλλά- ως διοικητικό ζήτημα. Στο δεύτερο φύλλο του δεύτερου μέρους, τα υποκείμενα σημείωσαν²²³ το χρόνο υπηρεσίας, την κατηγορία και την ιεραρχική βαθμίδα τους. Μετά την παράδοση και του δεύτερου μέρους, τα υποκείμενα δέχονταν τις ευχαριστίες μας για

²²¹ Η διατύπωση ήταν «Το ελληνικό Κράτος διαθέτει στην περιφέρεια της χώρας επαρκές επιστημονικό δυναμικό.» Έτσι, η μέτρηση της σκοπιμότητας προϋπέθετε την αναστροφή της κλίμακας των απαντήσεων.

²²² Στην πραγματικότητα, στο μέρος αυτό είχαν ενσωματωθεί και οι (πέντε) ερωτήσεις της επόμενης έρευνας.

²²³ Σε μία κοινωνιοψυχολογική έρευνα εϊθισται να περιλαμβάνονται ερωτήσεις για το φύλο, την ηλικία, την οικογενειακή κατάσταση ή άλλα, προκειμένου ο ερευνητής -ιδίως ο πειραματιστής- να ενσωματώσει στο εξηγητικό του μοντέλο τους «εξωδιαδικαστικούς» αυτούς παράγοντες και, συνακόλουθα, να μπορέσει να διαρθρώσει τα επίπεδα ανάλυσης της υπό μελέτη πραγματικότητας στην εξήγηση που προτείνει. Οι εν λόγω μεταβλητές παραλήφθηκαν από τη διερεύνηση του φαινομένου του νομικισμού, επειδή η διάρθρωση του διατομικού με τα άλλα επίπεδα ανάλυσης μπορεί, κατά τη γνώμη μας, να επιδιωχθεί επιτυχέστερα με την ενσωμάτωση της κατηγορίας του υποκειμένου, του χρόνου υπηρεσίας του και της θέσης του στην ιεραρχία. Ειδικά όσον αφορά το φύλο, το θεσμικό πλαίσιο του υπαλλήλου δεν κάνει διακρίσεις φύλλου, με εξαίρεση τις συνταξοδοτικές διατάξεις, ούτε καταγράφονται τέτοιες διακρίσεις στη βιβλιογραφία ή στο δημόσιο (π.χ. δημοσιογραφικό) λόγο για τη δημόσια διοίκηση.

τη συμμετοχή τους στην έρευνα και κατά τη σύντομη συζήτηση που ακολουθούσε γνωστοποιούσαμε ότι ειδικότερο αντικείμενο της έρευνας είναι η διερεύνηση του φαινομένου του νομικισμού.

Ο έλεγχος της υπόθεσης ότι ο δημόσιος υπάλληλος αντιμετωπίζει γνωστική σύγκρουση στο έργο της απόδοσης του νόμου, υποστήριξε την υπόθεση αυτή. Και στο μέτρο που θα πρέπει, ακολούθως, να αναζητηθεί η κοινωνική σύγκρουση ή οι κοινωνικές συγκρούσεις, εξαιτίας των οποίων ο υπάλληλος δεν επεξεργάζεται τη συγκεκριμένη γνωστική σύγκρουση, σχεδιάστηκε ένα υπόδειγμα για να διερευνηθεί η υπόθεση ότι η κρίσιμη κοινωνική σύγκρουση για την παραγωγή του υπό μελέτη φαινομένου βρίσκεται στη σχέση δημόσιων υπαλλήλων και πληθυσμού.

ΕΡΕΥΝΑ 2

Η κοινή γνώμη για την παραγωγικότητα των δημόσιων υπαλλήλων, με όρους της θεωρίας της κοινωνικής ταυτότητας, ενδέχεται να συνιστά απειλή της κοινωνικής τους ταυτότητας, δηλαδή είναι πιθανό οι δημόσιοι υπάλληλοι να προσλαμβάνουν τη γνώμη αυτή ως αρνητική και, συνακόλουθα, να αναπτύσσουν στρατηγικές αντιμετώπισής της. Ειδικότερα, σύμφωνα με την εν λόγω θεωρία, η απειλή κοινωνικής ταυτότητας προκαλεί ατομική κινητικότητα ή/και κοινωνικό ανταγωνισμό ή/και κοινωνική δημιουργικότητα των μελών της ομάδας.

Στο πλαίσιο της θεωρίας της κοινωνικής ταυτότητας διατυπώσαμε την υπόθεση ότι η πρόσληψη της υπαγωγής του εαυτού στην κοινωνική ομάδα των δημόσιων υπαλλήλων εμπειριέχει την απaréσκεια της κοινής γνώμης για την παραγωγικότητα της ομάδας. Επίσης, διατυπώσαμε την υπόθεση ότι οι δύο πρώτες από τις προαναφερθείσες στρατηγικές (δηλαδή η ατομική κινητικότητα και ο κοινωνικός ανταγωνισμός) είναι (α)πρόσφορες²²⁴ στρατηγικές για την αντιμετώπιση αυτής της απειλής της κοινωνικής ταυτότητας του δημόσιου υπαλλήλου.

²²⁴ Επιμέρους παρατηρήσεις για τη διατύπωση των υποθέσεων του παρόντος σχεδιασμού αναφέρονται στο αντίστοιχο κεφάλαιο (Κεφάλαιο 8).

Το δείγμα

Οι παραπάνω υποθέσεις ελέγχθηκαν, με την πειραματική μέθοδο, στο δείγμα στο οποίο διενεργήθηκε η προηγούμενη έρευνα πεδίου, καθώς δεν ανακύπτει²²⁵ ζήτημα εσωτερικής εγκυρότητας της εφαρμογής του πειραματικού σχεδιασμού. Ειδικότερα, οι ερωτήσεις του παρόντος σχεδιασμού εντάχθηκαν στο δεύτερο φύλλο του ερωτηματολογίου που δόθηκε στα υποκείμενα.

Η διαδικασία και το ερευνητικό υλικό

Κάθε υποκείμενο κλήθηκε να απαντήσει στην ερώτηση εάν (και σε ποίο βαθμό) προσλαμβάνει το ίδιο την κοινή γνώμη για την παραγωγικότητα των δημόσιων υπαλλήλων ως θετική ή ως αρνητική, καθώς και στην ερώτηση εάν (και σε ποίο βαθμό) είναι το ίδιο ικανοποιημένο από την παραγωγικότητα των δημόσιων υπαλλήλων. Η επόμενη ερώτηση αναφερόταν στα αίτια της χαμηλής παραγωγικότητας του δημοσίου. Η ερώτηση αυτή εμφανιζόταν ότι υποβάλλεται είτε σε σχέση με επιστημονικές έρευνες οι

²²⁵ Ωστόσο, όπως θα φανεί στη συνέχεια, δεν αποφύγαμε άλλο (αναστρέψιμο, ευτυχώς) μεθοδολογικό σφάλμα. Όσον αφορά την εξοικονόμηση των δειγμάτων, ως αναφερθεί ότι ο Κατερέλος (2001, σελ. 469), παρουσιάζοντας τη μέθοδο του ερωτηματολογίου, «αποκαλύπτει» ότι ο ερευνητής θα πρέπει να βρει τι κίνητρο μπορεί να δώσει στον συμμετέχοντα ώστε να αφιερώσει χρόνο στη διεξαγωγή της έρευνας. Το υποκείμενο πρέπει να έχει κάποιο λόγο για να συμμετάσχει, καθώς η αναφορά στη γενικότερη «προαγωγή» της επιστήμης είναι αποτελεσματική. «Δεν είναι τυχαίο ότι το 90% των πανεπιστημιακών ερευνών διενεργείται σε φοιτητές και μάλιστα πρωτοετείς», σημειώνει ο Κατερέλος. Και όπως παρατηρεί ο ίδιος, οι έρευνες αγοράς προσφέρουν συνήθως μία υπόσχεση δώρου, ενώ «Σε άλλες έρευνες αρκεί ο ερευνητής να αποδείξει το όφελος που θα έχει ο συμμετέχων, εφόσον η γνώμη του εισακούγεται και κάποια αιτήματά του είναι πιθανόν να υλοποιηθούν». Παράλληλα, ο Παπαστάμου (2001α, σελ. 50) σημειώνει ότι η πειραματική μέθοδος μπορεί να χρησιμοποιηθεί με ιδιαίτερα επικοινωνιακό τρόπο και στις έρευνες πεδίου, αλλά «το κόστος που επιφέρει –σε οικονομικό, και όχι μόνο, επίπεδο– καθιστά τις περισσότερες φορές απαγορευτική τη χρήση της».

Στην περίπτωση μας, η πρώτη έρευνα πεδίου έγινε με τη μέθοδο του ερωτηματολογίου, όμως η εφαρμογή του σχεδιασμού προϋπέθετε την εύθραυστη ισορροπία την οποία σφειλι να διατηρεί ένας πειραματιστής ανάμεσα στις απαιτήσεις ισχυρών υποθέσεων και τις συνθήκες ενεργοποίησης αδιόρατων, πολλές φορές, κοινωνιοψυχολογικών φαινομένων ή, με τα λόγια του Doise (2005, σελ. 191 & 192), επρόκειτο για μία «οιονεί πειραματική μεθοδολογία». Παράλληλα, οι υποθέσεις της δεύτερης έρευνας πεδίου, οι οποίες ελέγχθηκαν με την πειραματική μέθοδο, εγγράφονταν κυρίως στο ιδεολογικό πεδίο, πράγμα που εντείνει την απροθυμία συμμετοχής στην έρευνα. Για την ιδιαίτερη επιφυλακτικότητα των υπαλλήλων ως προς το ενδεχόμενο να είναι προσδιορίσιμη η πραγματική τους ταυτότητα έγινε ήδη λόγος κατά την παρουσίαση των συνεντεύξεων. Ας προσθέσουμε εδώ ότι, όπου ο σχεδιασμός προέβλεπε δύο μέρη ερευνητικού υλικού, για τη συσχέτιση των μερών τα υποκείμενα στη συντριπτική τους πλειοψηφία χρησιμοποίησαν κωδικούς που «εγγυώνται» την ανωνυμία (π.χ. «0227», «ΥΠΟΜΟΝΗ», «ΥΟ», «ΟΣΦΠ 15», «GOT1»). Με το ιδεολογικό πεδίο δεν είναι «ξένες» ούτε οι υποθέσεις της τέταρτης έρευνας, οι οποίες ελέγχθηκαν με την πειραματική μέθοδο. Ακριβώς για τους λόγους αυτούς είμαστε ανυπόκριτα ευγνώμονες στο Ινστιτούτο Επιμόρφωσης, που μας επέτρεψε να ελέγξουμε στο χώρο του όλες τις κρίσιμες ερευνητικές μας υποθέσεις –μεταξύ άλλων, χρειάστηκε να απευθυνθούμε επανειλημμένα στους επιστημονικά υπεύθυνους των τωμών προκειμένου να πληροφορηθούμε εάν συμπίπτει η διεξαγωγή ικανού αριθμού επιμορφωτικών προγραμμάτων. Και, βεβαίως, είμαστε ευγνώμονες στους ίδιους τους υπαλλήλους που συμμετείχαν. Όσο για την υπόσχεση αμοιβής, οι ευχέρειες των δημόσιων

οποίες ανέδειξαν ότι το δημόσιο παρουσιάζει οργανωτικές αδυναμίες (περίσσεια και ακαμψία δομών, δυσχρηστία νομικού πλαισίου κ.λπ.) είτε σε σχέση με συχνά δημοσιοποιούμενες απόψεις σύμφωνα με τις οποίες η δυσλειτουργία του δημοσίου οφείλεται σε «επαγγελματικά χαρακτηριστικά» του προσωπικού του (ευθυνοφοβία, χαμηλό ενδιαφέρον κ.λπ.). Με άλλα λόγια, οι πληροφορίες αυτές εμφανίζονταν ως εισαγωγή της ερώτησης για τα αίτια της χαμηλής παραγωγικότητας του δημοσίου. Πενήντα οκτώ υποκείμενα παρέλαβαν εκτύπωση που περιελάμβανε την πρώτη εκδοχή της εισαγωγής αυτής της ερώτησης (συνθήκη αμβλυμένης απειλής), ενώ για τα υπόλοιπα εξήντα τρία υποκείμενα η εκτύπωση περιείχε τη δεύτερη εκδοχή της εισαγωγής (συνθήκη εντεταμένης απειλής).

Στη συνέχεια του χειρισμού της απειλής, ο σχεδιασμός παρείχε μία στρατηγική κοινωνικού ανταγωνισμού με την ηγεσία της διοίκησης, έναντι της οποίας η ανάπτυξη μιας τέτοιας στρατηγικής δεν είναι (τυπικά)²²⁶ απαγορευτική για το δημόσιο υπάλληλο και μία ατομική-γνωστική στρατηγική. Τη στρατηγική του κοινωνικού ανταγωνισμού εγχειρηματοποιούσε η ερώτηση «Σε ποιο βαθμό είναι, κατά τη γνώμη σας, αληθής η άποψη που αποδίδει τη χαμηλή παραγωγικότητα του Δημοσίου στον τρόπο οργάνωσης και λειτουργίας του;»²²⁷ για την πρώτη συνθήκη και, αντίστοιχα, για τη δεύτερη συνθήκη «[...] σε αρνητικά επαγγελματικά χαρακτηριστικά των δημόσιων υπαλλήλων;». Την ατομική-γνωστική στρατηγική εγχειρηματοποιούσε η ερώτηση «Πόσο διαφορετικό θεωρείτε τον εαυτό σας από τους άλλους δημόσιους υπαλλήλους;».

Κατά τη γνώμη μας, η πληροφορία που δόθηκε στα υποκείμενα της πρώτης συνθήκης μπορεί να αμβλύνει την απειλή που συνιστά μία αρνητική κοινή γνώμη για την παραγωγικότητα της δημοσιοϋπαλληλικής ομάδας. Ωστόσο, η πληροφορία αυτή αν και είναι ισχυρή στο μέτρο που περιβάλλεται το κύρος της επιστήμης, δεν αίρει την απειλή καθόσον οι υποτιθέμενες έρευνες ανέδειξαν μεν τις δυσμενείς εργασιακές συνθήκες, όμως δεν «απένειμαν» ρητά ευθύνη στην οργανωσιακή δομή. Για τα υποκείμενα της δεύτερης συνθήκης, η απειλή εντάθηκε με μία αναφορά σε απόψεις δυσμενείς για τους δημόσιους υπαλλήλους. Το γεγονός ότι η αναφορά των δυσμενών απόψεων γινόταν από μία έρευνα πανεπιστημιακή, επέτεινε την απειλή. Ωστόσο, στο μέτρο που ο συντάκτης του ερωτηματολογίου έχει διατυπώσει ουδέτερα την εισαγωγή της έντασης

υπαλλήλων να έχουν πρόσθετες αμοιβές από το επάγγελμά τους αναπτύσσονται σε επόμενα κεφάλαια.

²²⁶ Υπενθυμίζουμε ότι, κατά τον ορισμό του Συντάγματος, οι δημόσιοι υπάλληλοι «υπηρετούν το Λαό» (άρθρο 103).

της απειλής, με την έννοια ότι δεν παρείχε στοιχεία για το εάν ο ίδιος υιοθετούσε ή απέρριπτε τις συγκεκριμένες εκτιμήσεις, τα υποκείμενα δεν παρεμποδίζονταν να αντιμετωπίσουν άμεσα την απειλή, επιλέγοντας την αντίστοιχη στρατηγική. Άλλωστε, η ερώτηση που παρέπεμπε στην πρώτη και αντίστοιχα στη δεύτερη πληροφορία αναφερόταν ρητά σε αποδόσεις της χαμηλής παραγωγικότητας του Δημοσίου -και όχι σε χαμηλή παραγωγικότητα των δημόσιων υπαλλήλων-, με τις οποίες καλούνταν τα υποκείμενα²²⁸ να συμφωνήσουν ή να διαφωνήσουν.

Ο σχεδιασμός ολοκληρωνόταν με μία ευθεία ερώτηση για την επίδραση του νομικισμού στο κοινωνικό κύρος της δημοσιοϋπαλληλικής ομάδας, δηλαδή με ευθεία ερώτηση για τη χρήση μίας στρατηγικής κοινωνικής δημιουργικότητας. Η ερώτηση αυτή διατυπώθηκε²²⁹ με αναφορά το σλόγκαν της δημοσιοϋπαλληλικής ομάδας «Ό,τι δεν επιτρέπεται ρητά από το νόμο, απαγορεύεται» και στόχευε λιγότερο στο να αποκαλύψει τη λειτουργικότητα της συγκεκριμένης στρατηγικής και περισσότερο στο να διασαυρώσει το αποτέλεσμα του ελέγχου γνωστικής σύγκρουσης. Εν τέλει, εάν ο νομικισμός ήταν -όπως υποθέταμε- μία στρατηγική (κοινωνικής δημιουργικότητας) του υπαλλήλου, ο ίδιος θα ανέπτυσσε τακτικές διατήρησής της στην αφάνεια.

Όπως προαναφέρθηκε, κάθε υποκείμενο σημείωσε εάν και σε ποίο βαθμό είναι το ίδιο ικανοποιημένο από την παραγωγικότητα των δημόσιων υπαλλήλων. Με την ερώτηση αυτή μετρήθηκε η συγκεκριμένη συναισθηματική σημασία της υπαγωγής στη συγκεκριμένη (επαγγελματική) ομάδα η οποία αναφέρεται στη διάσταση της ομάδας στην οποία αναφέρεται ακριβώς η (προσλαμβανόμενη) απειλή.

Η εξαιρετική σπανιότητα της παραίτησης από θέση του δημοσίου (Πίνακας 5.2) πιστοποιεί ότι η υπαγωγή στη δημοσιοϋπαλληλική ομάδα είναι σημαντική για τα μέλη της ομάδας –εάν αφεθεί κατά μέρος ο όγκος²³⁰ των υποψηφιοτήτων για μία θέση στο

²²⁷ Όπως έχει αναφερθεί στην ενότητα περί των υπαλληλικών υποχρεώσεων (Κεφάλαιο 1), ο τρόπος λειτουργίας της δημόσιας διοίκησης είναι το ζεύγμα διαταγή-υπακοή.

²²⁸ Μάλιστα, όπως έδειξε ο (προ)έλεγχος της νοηματικής καταλληλότητας των ερωτήσεων, οι δημόσιοι υπάλληλοι αυτοπροσλαμβάνονται ως ειδικοί για το δημόσιο, δηλαδή ως αρμόδιοι να επικυρώσουν ή να διαψεύσουν απόψεις για τη λειτουργία του –και βεβαίως διαθέτουν τις δικές τους απόψεις και ερμηνείες.

²²⁹ Η ερώτηση ήταν «Πώς επιδρά στο κοινωνικό κύρος του επαγγέλματός σας η δημοσιοϋπαλληλική συμπεριφορά η οποία περικλείει την έννοια της νομιμότητας στη φράση 'Ό,τι δεν επιτρέπεται ρητά από το νόμο, απαγορεύεται';» Ανάλογο είναι το σλόγκαν των νομικών, «Νόμος είναι ό,τι ο δικαστής θεωρεί ότι είναι νόμος». Σχετικά με το σλόγκαν των δημόσιων υπαλλήλων, ο Συνήγορος του Πολίτη (2004, σελ. 201) αναφέρει ότι «η διοίκηση συχνά φαίνεται να ασπάζεται το δόγμα που ορίζει πως ό,τι δεν κατοχυρώνεται ρητά στον νόμο απαγορεύεται».

²³⁰ Περισσότερες από εκατόν είκοσι τρεις χιλιάδες αιτήσεις υποβλήθηκαν το Μάιο του 2004 για την κάλυψη τριών χιλιάδων τετρακοσίων πενήντα πέντε θέσεων στο δημόσιο. Στην κατηγορία δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, όπου η συμμετοχή ήταν υψηλότερη, η αναλογία των υποψηφίων προς τις θέσεις διαμορφώθηκε σε 111 προς 1 (ΕΛΕΥΘΕΡΟΤΥΠΙΑ, 17.5.2004).

δημόσιο. Ωστόσο, η διαπίστωση αυτή δε μας δίνει καθεαυτής κάποια πληροφορία για τις αιτίες ή/και τους λόγους για τους οποίους είναι σημαντική η συγκεκριμένη υπαγωγή. Η διερεύνηση της σχέσης εαυτού-ομάδας δεν εντάχθηκε στους στόχους του σχεδιασμού²³¹ που παρουσιάζεται εδώ. Ωστόσο, με την ένταξη της στρατηγικής της ατομικής διαφοροποίησης στον παρόντα σχεδιασμό, έγινε μία πρώτη ανίχνευση της σχέσης εαυτού-ομάδας. Παράλληλα, εξετάστηκε πώς σημασιολογούν τα υποκείμενα τη διάσταση της παραγωγικότητας.

Πίνακας 5.2
Παραιτήσεις δημοσίων υπαλλήλων κατά τα έτη 1990-1997*

Έτος	Σύνολο υπηρετούντων στις 31 Δεκεμβρίου	Σύνολο παραιτηθέντων**
1990	179.454	714
1991	182.333	769
1992	183.601	858
1993	185.890	156
1994	186.935	231
1995	190.004	284
1996	191.618	130
1997	192.707	313

Πηγή: Εθνική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος, Πίνακες Κίνησης Προσωπικού.

*: Για τα επόμενα έτη δεν υπάρχουν δημοσιευμένα στοιχεία παραιτήσεων.

** : Περιλαμβάνονται και οι παραιτηθέντες από θέση με σύμβαση ορισμένου χρόνου.

Η ανάλυση περιεχομένου του νομικού λόγου για το δημόσιο υπάλληλο ανέδειξε ότι η παραγωγικότητα δεν ορίζεται²³² ως βασικό καθήκον του υπαλλήλου ούτε συνεπάγεται πρόσθετες²³³ αποδοχές. Άλλωστε, η εργασία του υπαλλήλου κατατάσσεται στις

²³¹ Η διερεύνηση αυτή επιχειρήθηκε στον επόμενο σχεδιασμό και στο μεθεπόμενο η αυτοπρόσληψη των υποκειμένων ως μελών της δημοσιουπαλληλικής ομάδας εισήχθη στην ανάλυση του κοινωνικού φαινομένου του νομικισμού.

²³² Ο υπαλληλικός κώδικας στις περί υποχρεώσεων διατάξεις αναφέρεται σε «παροχή εργασίας» και στις περί πειθαρχικών παραπτωμάτων, με τις οποίες ορίζεται το υπαλληλικό καθήκον, αυτό «προσδιορίζεται τόσο από τις υποχρεώσεις που επιβάλλουν στον υπάλληλο οι κείμενες διατάξεις [...] όσο και από τη συμπεριφορά που πρέπει να τηρεί ο υπάλληλος και εκτός της υπηρεσίας ώστε να μη θίγεται το κύρος αυτής».

²³³ Σύμφωνα με το άρθρο 12 του νόμου 3205/2003, στους δημοσίους υπαλλήλους χορηγείται «κίνητρο απόδοσης» μηνιαίως, «για την αύξηση της αποδοτικότητας των υπαλλήλων, την προσαρμογή των υπηρεσιών και του προσωπικού στις απαιτήσεις των νέων τεχνολογιών και τη βελτίωση της εξυπηρέτησης του πολίτη». Το χρηματικό ποσό είναι ανάλογο της (διοικητικής) κατηγορίας του υπαλλήλου, συνεντέλλεται με τις τακτικές αποδοχές του και υπόκειται στις συνήθεις κρατήσεις των επιδομάτων, πλην ασφαλιστικών εισφορών.

Το «κίνητρο απόδοσης» θεσπίστηκε για πρώτη φορά με τις διατάξεις του νόμου 2470/1997 (άρθρο 13) «για την αύξηση της αποδοτικότητας των υπαλλήλων, την ενίσχυση της προσαρμογής στις νέες

λεγόμενες πνευματικές εργασίες, και εν τέλει, η παραγωγικότητά του δε συνδέεται άμεσα με τη διατήρηση (ή μη) της επαγγελματικής του ιδιότητας, λόγω του προνομίου της μονιμότητας. Όμως, η παραγωγικότητα συνδέεται με την κοινωνική νομιμοποίηση της κτήσης της δημοσιούπαλληλικής ιδιότητας, καθόσον αυτή προϋποθέτει και συνεπάγεται δημόσια δαπάνη. Παράλληλα, ο τρέχων (νομικο)πολιτικός λόγος αναφέρεται σε αξιολόγηση, αποδοτικότητα, αποτελεσματικότητα, ανταγωνισμό, απασχολησιμότητα, τυποποίηση, πιστοποίηση κ.ο.κ.. Και οι παρεμβάσεις του κυβερνώντος, κάθε φορά, κόμματος σε βάρος της δημόσιας διοίκησης εκφράζονται με όρους «τεχνικής» διοικητικής μεταρρύθμισης, η οποία εμφανίζεται ως αναγκαία για την αύξηση της αποτελεσματικότητας του κρατικού μηχανισμού. Εν κατακλείδι, η ανάλυση του νομικοπολιτικού λόγου για το δημόσιο υπάλληλο αναδεικνύει ότι η παραγωγικότητα είναι ιδεολογικοποιημένη διάσταση της κοινωνικής του ταυτότητας.

Έτσι, επιδιώξαμε να αποκτήσουμε μία ακόμη πρόσβαση στη νοητική ζωή των υποκειμένων μας με την ερώτηση εάν είναι τα ίδια ικανοποιημένα από την παραγωγικότητα της ομάδας τους. Όπως επίσης προαναφέρθηκε, τα υποκείμενα ερωτήθηκαν και εάν προσλαμβάνουν την κοινή γνώμη για την παραγωγικότητα της ομάδας τους ως θετική ή ως αρνητική. Οι τυποποιημένες απαντήσεις δεν εκφράζουν βέβαια όλο το περιεχόμενο της κοινωνικής σκέψης μίας κοινωνικής ομάδας για ένα αντικείμενο, όμως ενίοτε μας επιτρέπουν να διαπιστώσουμε την ύπαρξη μίας υποκείμενης οργάνωσης του περιεχομένου.

Ο έλεγχος των υποθέσεων επιβεβαίωσε ότι ο δημόσιος υπάλληλος προσλαμβάνει την κοινή γνώμη για τους δημόσιους υπαλλήλους ως αρνητική και ότι για την αντιμετώπιση της απειλής ταυτότητας ο ίδιος δεν προσφεύγει σε κοινωνικό ανταγωνισμό (με την ηγεσία της διοίκησης). Όσον αφορά τη στρατηγική της ατομικής διαφοροποίησης από την ομάδα, αναδείχθηκε ότι η χρήση της στρατηγικής αυτής αυξάνεται, όταν εντείνεται η απειλή, καθώς και ότι η χρήση αυτή διαμεσολαβείται²³⁴ από τον κανόνα της νομιμότητας. Επίσης, αναδείχθηκε ότι η ικανοποίηση από την παραγωγικότητα της ομάδας δεν έχει γραμμική σχέση με τη συλλογική στρατηγική ενίσχυσης της κοινωνικής

²³⁴ τεχνολογίες και απαιτήσεις, τη βελτίωση της εξυπηρέτησης του πολίτη, καθώς και για την πρόσθετη αυτών εργασία προς αντιμετώπιση αυξημένων υπηρεσιακών αναγκών». Το συγκεκριμένο εύρημα αποκτήθηκε εξαιτίας ενός μεθοδολογικού αποπήματός μας σχετικά με τη διχοτόμηση του ερωτηματολογίου. Όπως θα εκτεθεί αναλυτικά κατά την παρουσίαση των ευρημάτων, το εν λόγω εύρημα πιστοποιήθηκε από την επόμενη έρευνα.

ταυτότητας, όμως διαμεσολαβεί τη χρήση αυτής της στρατηγικής έτσι ώστε η διακρίσιμότητα της ομάδας να είναι τελικά θετική.

Επομένως, η κοινωνική σύγκρουση του υπαλλήλου με τον πληθυσμό δεν έχει γραμμική σχέση αιτίας-αιτιατού με το φαινόμενο του νομικισμού. Και στο μέτρο που η τήρηση του νόμου, καθεαυτή, προσλαμβάνεται από τον υπάλληλο ως διαφοροποίησή του από την επαγγελματική του ομάδα, θα πρέπει να αναζητηθούν οι παράγοντες που προκαλούν τη σύγκρουση *ταύπισης* του υπαλλήλου.

ΕΡΕΥΝΑ 3

Με την τρίτη έρευνα επιχειρήθηκε, μέσα από τη διερεύνηση του ενδοδιοικητικού περιβάλλοντος, να διακριβωθεί η σημασία της αρχής της νομιμότητας για το δημόσιο υπάλληλο. Η έρευνα αυτή διενεργήθηκε με ερωτηματολόγιο.

Το δείγμα

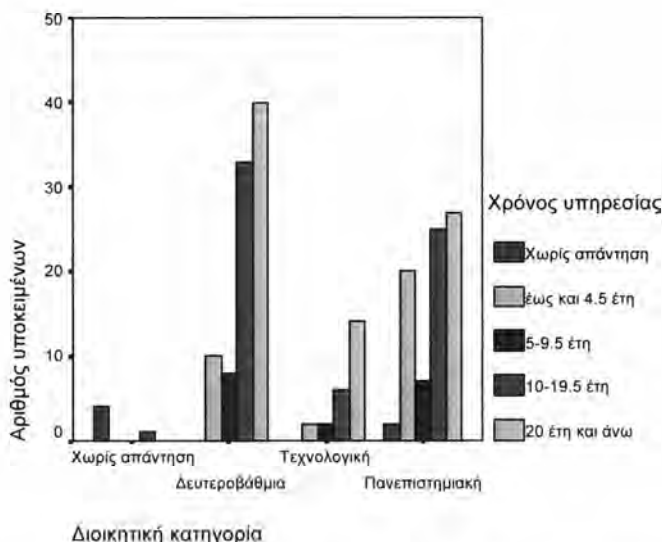
Για τη διεξαγωγή της έρευνας, το φθινόπωρο του έτους 2003, απευθυνθήκαμε σε υπαλλήλους πέντε υπουργείων (Εθνικής Άμυνας, Υγείας, Πρόνοιας και Κοινωνικών Ασφαλίσεων, Δικαιοσύνης, Πολιτισμού και Περιβάλλοντος, Χωροταξίας και Δημοσίων Έργων), καθώς και σε υπαλλήλους²³⁵ οι οποίοι την ίδια περίοδο παρακολουθούσαν επιμορφωτικά προγράμματα του Ινστιτούτου Επιμόρφωσης του Εθνικού Κέντρου Δημόσιας Διοίκησης και κατείχαν οργανική θέση πολιτικού διοικητικού υπαλλήλου σε υπουργείο (Εθνικής Άμυνας, Εθνικής Οικονομίας και Οικονομικών, Περιβάλλοντος, Χωροταξίας και Δημοσίων Έργων κ.λπ.) ή σε οργανισμό τοπικής αυτοδιοίκησης. Έτσι, στην έρευνα συμμετείχαν συνολικά διακόσιοι ένας (N = 201) πολιτικοί διοικητικοί υπάλληλοι.

Έξι από τους συμμετέχοντες (3%) δε συμπλήρωσαν στο ερωτηματολόγιο το χρόνο υπηρεσίας τους στο δημόσιο, τριάντα δύο (15.9%) δήλωσαν ότι έχουν χρόνο υπηρεσίας μικρότερο της πενταετίας, δέκα επτά (8.5%) χρόνο από πέντε έως και εννέα και μισό έτη, εξήντα πέντε (33.3%) χρόνο από δέκα έως και δέκα εννέα και μισό έτη και ογδόντα ένας (41.7%) χρόνο είκοσι ετών και άνω. Πέντε υποκείμενα (2.5%) δε δήλωσαν την κατηγορία τους, ενενήντα ένα (45.3%) δήλωσαν ότι κατέχουν θέση υπαλλήλου

²³⁵ Οι υπάλληλοι αυτοί συμμετείχαν και στον (πειραματικό) σχεδιασμό που θα εκτεθεί στη συνέχεια.

δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, είκοσι τέσσερα (11.9%) θέση τεχνολογικής εκπαίδευσης και ογδόντα ένα (40.3%) θέση πανεπιστημιακής εκπαίδευσης.

Σχήμα 5.2
Διοικητική κατηγορία και χρόνος υπηρεσίας συμμετεχόντων στην έρευνα πεδίου για το ενδοδιοικητικό περιβάλλον

Οκτώ υποκείμενα (4%) δε δήλωσαν εάν κατέχουν ή όχι θέση της ιεραρχίας, εκατόν πενήντα τέσσερα (76.6%) δήλωσαν²³⁶ ότι δεν κατέχουν θέση της ιεραρχίας, τριάντα οκτώ (18.9%) δήλωσαν ότι κατέχουν θέση προϊσταμένου τμήματος ή αυτοτελούς γραφείου και ένα (.5%) θέση προϊσταμένου διεύθυνσης –κατά την ανάλυση των απαντήσεων, οι δύο τελευταίες κατηγορίες υποκειμένων ενοποιοήθηκαν σε μία.

Το ερευνητικό υλικό

Το ερωτηματολόγιο (βλ. Παράρτημα 1, Ερωτηματολόγιο 2) περιείχε σαράντα δύο ερωτήσεις/προτάσεις. Συγκεκριμένα, το ερωτηματολόγιο διερευνούσε τη σχέση μεταξύ των θεσμικά βασικών διαστάσεων της υπαγωγής στη δημοσιότητα/παλληλική ομάδα, δηλαδή του κανόνα της νομιμότητας και του κανόνα της υπακοής, αλλά και τη σχέση των διαστάσεων αυτών με ενδοοργανωτικού επιπέδου ανάλυσης βασικές διαστάσεις της

²³⁶ Στην πραγματικότητα τα υποκείμενα που δήλωσαν ότι δεν κατέχουν θέση της ιεραρχίας ήταν εκατόν πενήντα ένα, καθώς τρία υποκείμενα δήλωσαν βοηθό προϊσταμένου τμήματος.

υπαγωγής π.χ. υπηρεσιακή εξέλιξη ή πρόσθετες αποδοχές. Άλλες ερωτήσεις στόχευαν στον προσδιορισμό των διαστάσεων που ορίζουν την κοινωνική θέση της ομάδας και στον προσδιορισμό της επίδρασης της διοικητικής πλειονότητας στη θέση αυτή, καθώς και των προεκτάσεων της στη σχέση υπαλλήλων-πληθυσμού. Με τις ερωτήσεις αυτές προσδιορίστηκε και η σχέση εαυτού-ομάδας, καθώς με την αποτύπωση του διομαδικού πλαισίου του υπαλλήλου από τα υποκείμενα, αναδείχθηκε το πεδίο της διαφοροποίησής τους από την ομάδα και, παράλληλα, το πεδίο της αυτοπρόσληψής τους ως μέλη της. Όλες οι απαντήσεις σημειώθηκαν σε επταβάθμια κλίμακα (1 = απόλυτη διαφωνία, 7 = απόλυτη συμφωνία), με εξαίρεση την πρώτη, κατά σειρά, ερώτηση, και την τελευταία ερώτηση. Με την πρώτη ερώτηση τα υποκείμενα κλήθηκαν να ιεραρχήσουν, δηλαδή να ταξινομήσουν κατά φθίνουσα σημαντικότητα ορισμένες υποχρεώσεις του δημόσιου υπαλλήλου και με την τελευταία ερώτηση τα ίδια κλήθηκαν να συμπληρώσουν το χρόνο υπηρεσίας τους, τη διοικητική κατηγορία τους, καθώς και τη θέση που κατέχουν στο πλαίσιο της διοικητικής ιεραρχίας.

Για τον έλεγχο της νοηματικής και της λεξιλογικής καταλληλότητας των ερωτήσεων, είχε ζητηθεί η συνεργασία δέκα πέντε υπαλλήλων. Αν και το πεδίο του δημόσιου υπαλλήλου μας είναι οικείο, ο (νοηματικός) έλεγχος αποδείχθηκε ιδιαίτερα χρήσιμος²³⁷. Λόγου χάριν, διαπιστώθηκε ότι στην ερώτηση «Εσείς προσωπικά, σε ποιο βαθμό θεωρείτε σημαντικό να υπακούει στους προϊσταμένους του ο υπάλληλος;», αριθμός υπαλλήλων που μετέχουν στη διοικητική ιεραρχία απαντούσαν ως να μην είχαν, παράλληλα με το δικαίωμα υπακοής, και καθήκον υπακοής, δηλαδή ως να απαντούσαν στην ερώτηση «Είναι σημαντικό να σας υπακούουν οι υφιστάμενοί σας;». Έτσι, στη διατύπωση της ερώτησης συμπεριλήφθηκε και μία αναφορά στην (επίμαχη) διάταξη του υπαλληλικού κώδικα, που ορίζει το καθήκον υπακοής.

Από ένα πλήθος²³⁸ ευρημάτων, ας αναφερθεί εδώ ότι ο έλεγχος ανέδειξε πως ο κανόνας της νομιμότητας και ο κανόνας της υπακοής προσλαμβάνονται από τους δημόσιους υπαλλήλους ως δύο διακριτές διαστάσεις της υπαγωγής τους στην ομάδα. Οι ενδοατομικού επιπέδου ανάλυση βασικές διαστάσεις της υπαγωγής στη δημοσιούπαλληλική ομάδα (άσκηση ουσιαστικών αρμοδιοτήτων, πρόσθετες αποδοχές κ.λπ.) προσλαμβάνεται ότι έχουν στενή εξάρτηση από τον κανόνα της υπακοής, ο

²³⁷ Πέραν του ότι θεωρείται απαιτητός.

οποίος ασκεί καθοριστική επίδραση και στην κοινωνική θέση της ομάδας. Οι υπάλληλοι προσλαμβάνουν επίσης ότι η διοικητική ιεραρχία ενδιαφέρεται για το νομότυπο των ενεργειών της διοίκησης, καθώς και ότι ο κανόνας της νομιμότητας είναι κρίσιμος για τη συνοχή της ομάδας. Οι ίδιοι δηλώνουν ότι η ομάδα τους εκπληρώνει πλημμελώς τον κανόνα αυτόν, αλλά, ταυτόχρονα, κάθε υπάλληλος υποστηρίζει ότι ο ίδιος υπερέχει από τους άλλους υπαλλήλους ως προς τον ίδιον κανόνα. Για τη διερεύνηση αυτής της «δοξασίας», σχεδιάσθηκε η έρευνα που ακολουθεί.

ΕΡΕΥΝΑ 4

Η ακολουθητική συμπεριφορά προς την πλειονοτική πηγή επιρροής ενδέχεται, σύμφωνα με τη θεωρία της επεξεργασίας της σύγκρουσης, να συνεπάγεται ως λανθάνουσα επιρροή ότι το υποκείμενο θα επιδιώξει την αυτονομία του έστω σε συμβολικό επίπεδο, όπου η πίεση της πλειονότητας εκλείπει. Η ιδεολογική αυτή μεταστροφή επέρχεται όταν το υποκείμενο προσλαμβάνει την ακολουθητική του συμπεριφορά ως ενδοτικότητα. Μπορεί, επομένως, να υποτεθεί ότι το φαινόμενο του νομικισμού εμφανίζεται στην περιοχή της υπαλληλικής δραστηριότητας όπου η διοικητική ιεραρχία δεν ασκεί πίεση για συμμόρφωση. Παράλληλα, η αυτοπρόσληψη του υπαλλήλου ως μέλους της συγκεκριμένης επαγγελματικής ομάδας αναμένεται να επιδρά στην τήρηση/απόδοση της νομιμότητας στην ίδια αυτή περιοχή της υπαλληλικής συμπεριφοράς, όπου εκλείπει η πίεση της πλειονότητας. Από την άλλη πλευρά, η μέριμνα της διοικητικής ιεραρχίας για τη νομιμοφάνεια των ενεργειών της και γενικότερα των ενεργειών της διοίκησης, σύμφωνα πάλι με τη θεωρία της επεξεργασίας της σύγκρουσης, μπορεί να προκαλέσει κανονιστική εξάρτηση του υπαλλήλου, όταν ο ίδιος προσλαμβάνει ότι η ομάδα υπαγωγής του δε διαθέτει συνοχή. Μπορεί επομένως να υποτεθεί ότι το φαινόμενο του νομικισμού εμφανίζεται (και) όταν η διοικητική ιεραρχία συναινεί στη «συσταλτική» τήρηση/απόδοση της νομιμότητας. Η διερεύνηση των προβλέψεων αυτών, δηλαδή η διερεύνηση του τρόπου με τον οποίο η δημοσιούπαλληλική σκέψη προσεγγίζει την απόδοση της νομιμότητας, επιχειρήθηκε με έναν απλό πειραματικό σχεδιασμό, που θα εκτεθεί στη συνέχεια αφού πρώτα παρουσιασθεί το δείγμα.

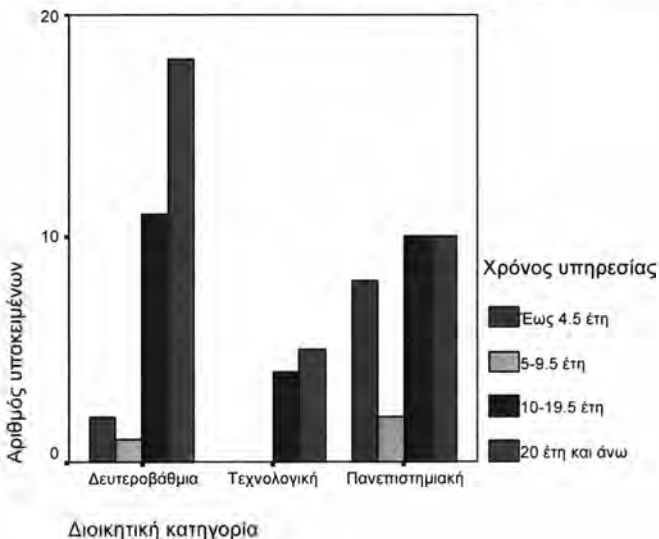
²³⁸ Το οποίο άλλωστε, όπως θα διαπιστώσει ο υπομονετικός αναγνώστης, δεν εξαντλήσαμε, καθώς το ερευνητικό μας εγχείρημα έγκειται στην κατανόηση μίας συγκεκριμένης πρακτικής των δημόσιων υπαλλήλων και όχι στην κατασκευή ενός είδους άτλαντα της δημοσιούπαλληλικής συμπεριφοράς.

Το δείγμα

Ο σχεδιασμός εφαρμόστηκε σε μέρος του δείγματος που συμμετείχε στην αμέσως προηγούμενη έρευνα, ώστε να μελετηθεί η επίδραση της αυτοπρόσληψης των συμμετεχόντων ως μελών της δημοσιούπαλληλικής ομάδας, η οποία είχε μετρηθεί στην έρευνα αυτή. Ειδικότερα, στον έλεγχο των υποθέσεων έλαβαν μέρος οι υπάλληλοι που συμμετείχαν στα επιμορφωτικά προγράμματα του Ινστιτούτου Επιμόρφωσης και ανέρχονταν σε εβδομήντα έναν (N = 71).

Δέκα από τους συμμετέχοντες (14.1%) είχαν χρόνο υπηρεσίας στο δημόσιο μικρότερο της πενταετίας, τρεις (4.2%) χρόνο μεταξύ πέντε έως και δέκα ετών, είκοσι πέντε (35.2%) χρόνο μεταξύ δέκα έως και είκοσι ετών και τριάντα τρεις (46.5%) χρόνο μεγαλύτερο των είκοσι ετών. Τριάντα δύο από τους συμμετέχοντες (45.1%) κατείχαν θέση υπαλλήλου δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, εννέα (12.7%) θέση τεχνολογικής εκπαίδευσης και τριάντα (42.3%) θέση πανεπιστημιακής εκπαίδευσης. Πενήντα πέντε υποκείμενα (77.4%) δεν κατείχαν θέση της ιεραρχίας και δέκα έξι (22.5%) κατείχαν θέση προϊσταμένου τμήματος.

Σχήμα 5.3
Διοικητική κατηγορία και χρόνος υπηρεσίας συμμετεχόντων στην έρευνα πεδίου για την επίδραση του ενδοδιοικητικού περιβάλλοντος στην παραγωγή του φαινομένου του νομικισμού

Η διαδικασία και το ερευνητικό υλικό

Μετά τη συμπλήρωση και παράδοση του ερωτηματολογίου της προηγούμενης έρευνας, κάθε υποκείμενο παρέλαβε τέσσερα φύλλα ερωτήσεων, το πρώτο από τα οποία είχε τίτλο *Μέρος Δεύτερο*²³⁹. Το ερευνητικό αυτό υλικό²⁴⁰ περιλάμβανε τρεις διοικητικές υποθέσεις, καθεμία από τις οποίες συνοδευόταν από την περιγραφή ενός χειρισμού της. Οι συγκεκριμένες διοικητικές υποθέσεις δεν έχουν ρυθμισθεί με κάποια ειδική διάταξη νόμου, ωστόσο οι περιγραφόμενοι χειρισμοί είναι νόμιμοι με την έννοια ότι ενσωματώνουν το σκοπό των εφαρμοστέων νομικών κανόνων και γενικών αρχών²⁴¹ του διοικητικού δικαίου. Κάθε υποκείμενο σημείωνε ιδιωτικά σε επταβάθμια κλίμακα (1 = καθόλου ή απόλυτα αρνητική και 7 = απόλυτα ή απόλυτα θετική) σε ποίο βαθμό ο αναφερόμενος κάθε φορά χειρισμός είναι νόμιμος, σε ποίο βαθμό θα υιοθετούσε το ίδιο το χειρισμό, καθώς τη στάση που, κατά τη γνώμη του, θα είχε η ιεραρχία στο χειρισμό αυτό.

Ο χειρισμός της πρώτης διοικητικής υπόθεσης και ο χειρισμός της δεύτερης διαθέτουν κοινωνική νομιμοποίηση. Ο χειρισμός της τρίτης υπόθεσης είναι κοινωνικά ανεπιθύμητος.

Η πρώτη διοικητική υπόθεση περιλαμβάνεται στην έκθεση του Συνηγόρου του Πολίτη έτους 2000 (σελ. 78), καθόσον η διοίκηση δε χειρίστηκε την υπόθεση με τον ευνοϊκό για τον ενδιαφερόμενο πολίτη τρόπο που περιγράφεται εδώ. Η υπόθεση αυτή αναφέρεται στην απροθυμία της διοίκησης -με πρόσχημα την πολυδιάσπασή της- να φέρει²⁴² το βάρος της απόδειξης για τη συνδρομή των στοιχείων που θεμελιώνουν περιορισμό ατομικού δικαιώματος.

Η δεύτερη υπόθεση αναφέρεται στη συνήθη περίπτωση όπου ο πολίτης, μετά την παρέλευση ενός χρονικού διαστήματος από την υποβολή αιτήματός του σε δημόσια υπηρεσία, επανέρχεται για να ζητήσει την εξέταση της υπόθεσής του μέσα σε εύλογο χρόνο. Ο χειρισμός εμφανίζει τον υπάλληλο να δίνει (ο ίδιος, χωρίς εμπλοκή προϊσταμένου του) προτεραιότητα στη συγκεκριμένη υπόθεση, η εξέταση της οποίας,

²³⁹ Η διχοτόμηση του ερωτηματολογίου παρουσιάστηκε ότι έγινε για τεχνικούς λόγους που αφορούν την ανάλυσή του.

²⁴⁰ Βλ. Παράρτημα 1, Ερωτηματολόγιο 4. Η νοηματική και η λεξιλογική καταλληλότητα των ερωτήσεων είχαν ελεγχθεί με τη συνεργασία δέκα πέντε υπαλλήλων.

²⁴¹ Όπως έχει προαναφερθεί στην ενότητα για το νομικό κράτος (Κεφάλαιο 3), τις γενικές αρχές επικαλούνται οι αποφάσεις του Συμβουλίου της Επικρατείας, όταν δεν υπάρχει συγκεκριμένη διάταξη που να ρυθμίζει το θέμα το οποίο κρίνεται.

²⁴² Επιπρόσθετα, η διοίκηση δεν αποδέχεται ειδοποίησή της με κάθε πρόσφορο μέσο (π.χ. διαδικασία άμεσης τηλεφωνικής συνεννόησης), αλλά απαιτεί προσκόμιση βεβαιωτικού εγγράφου.

όπως και άλλων προγενέστερων, έχει «δικαιολογημένα»²⁴³ καθυστερήσει λόγω απουσίας του. Ο υπαλληλικός κώδικας (άρθρο 107) ορίζει σχετικά ότι η αδικαιολόγητη προτίμηση νεώτερων υποθέσεων με παραμέληση παλαιότερων συνιστά πειθαρχικό παράπτωμα. Αλλά καθόσον ο νομοθέτης αφήνει ανοιχτό το ζήτημα της δικαιολογημένης προτίμησης, η διοίκηση έχει την ευχέρεια να χειρίζεται τις υποθέσεις ανεξάρτητα από τη σειρά υποβολής των σχετικών αιτημάτων.

Η τρίτη διοικητική υπόθεση αφορά την περίπτωση όπου ο υπάλληλος παραμένει προσηλωμένος σε μία αυστηρή γραμματική ερμηνεία του εφαρμοστέου νομικού κανόνα, χωρίς να ενσωματώνει στην εφαρμογή του το σκοπό για τον οποίο αυτός θεσπίστηκε. Ο χειρισμός αυτής της υπόθεσης, η οποία επίσης προκάλεσε την παρέμβαση του Συνηγόρου του Πολίτη (Έκθεση 2000, σελ. 66), εμφανίζει τον αρμόδιο υπάλληλο να αρνείται την ευνοϊκή για τον ενδιαφερόμενο πολίτη απόδοση του νόμου, καθόσον η περίπτωση του δεν τυχάνει ρητής μνείας στο οικείο νομοθετικό κείμενο, αν και αναμφίβολα εμπίπτει στο σκοπό²⁴⁴ της εφαρμοζόμενης διάταξης.

Η εκτύπωση του ερωτηματολογίου την οποία παρέλαβαν τριάντα έξι υποκείμενα άρχιζε με την ακόλουθη παράγραφο:

Η παροχή μεγαλύτερης αυτοδυναμίας στον υπάλληλο έναντι των προϊσταμένων του, υποστηρίζεται ότι θα είχε θετικές και αρνητικές όψεις. **Εάν ο Υπαλληλικός Κώδικας παρείχε στον υπάλληλο μεγαλύτερη αυτοδυναμία** (υποχρέωση υπακοής μόνο στις νόμιμες διαταγές, αντικειμενικότερο σύστημα προαγωγών, εκούσια ή με υψηλά κίνητρα μετάθεση και μετακίνηση), **εσείς προσωπικά σε ποιο βαθμό θα επιλέγατε τους παρακάτω υπηρεσιακούς χειρισμούς;**

Στην ίδια εκτύπωση πριν από την αναφορά της τρίτης διοικητικής υπόθεσης, είχε γραφτεί «Σας υπενθυμίζουμε ότι η υπόθεσή μας είναι πως ο Υπαλληλικός Κώδικας παρέχει στον υπάλληλο μεγαλύτερη αυτονομία έναντι των προϊσταμένων του, από εκείνη που πράγματι παρέχει σήμερα». Στην εκτύπωση του ερωτηματολογίου την οποία

²⁴³ Σύμφωνα με τον κώδικα διοικητικής διαδικασίας (ν. 2690/1999), η διοίκηση οφείλει να διεκπεραιώνει μία υπόθεση μέσα σε προθεσμία εξήντα ημερών από την υποβολή της σχετικής αίτησης (άρθρο 4). Όμως, οι προθεσμίες για τη διοίκηση είναι ενδεικτικές, εκτός εάν από τις διατάξεις που τις προβλέπουν προκύπτει ότι αυτές είναι αποκλειστικές (άρθρο 10). Σε περίπτωση ανώτερης βίας η υπέρβαση των αποκλειστικών προθεσμιών συγχωρείται (άρθρο 10).

²⁴⁴ Ο οποίος είναι η αναβολή της στράτευσης σπουδαστή, προκειμένου ο ίδιος να περατώσει απρόσκοπτα τις σπουδές του στην τριτοβάθμια εκπαίδευση, μέσα σε εύλογα χρονικά όρια. Και καθόσον είναι πιθανό οι γνώσεις των υπαλλήλων που δεν ασχολούνται με το συγκεκριμένο διοικητικό αντικείμενο να είναι περιορισμένες, κατά την αναφορά της διοικητικής αυτής υπόθεσης παραθέσαμε και τις σχετικές νομικές διατάξεις.

παρέλαβαν τα υπόλοιπα τριάντα πέντε υποκείμενα, οι εν λόγω παράγραφος και περίοδος είχαν παραληφθεί (ομάδα ελέγχου).

Ο έλεγχος υποστήριξε τις ερευνητικές υποθέσεις και, παράλληλα, ανέδειξε ενδιαφέροντα πρόσθετα ευρήματα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6
Η ΑΔΥΝΑΜΙΑ ΚΑΘΟΛΙΚΗΣ ΕΦΑΡΜΟΓΗΣ
ΤΟΥ ΚΑΝΟΝΑ ΤΗΣ ΝΟΜΙΜΟΤΗΤΑΣ

**1. Η σύγκρουση των κανόνων νομιμότητας και υπακοής
στο νομικό λόγο**

Κατά τον ορισμό του Συντάγματος (άρθρο 103), «Οι δημόσιοι υπάλληλοι είναι εκτελεστές της θέλησης του Κράτους και υπηρετούν το Λαό· οφείλουν πίστη στο Σύνταγμα και αφοσίωση στην Πατρίδα.» Η συνταγματική αυτή διάταξη επαναλαμβάνεται στις διατάξεις του υπαλληλικού κώδικα με τις οποίες ορίζονται οι υποχρεώσεις των υπαλλήλων. Ειδικότερα, το άρθρο 24 του κώδικα έχει ως εξής:

Άρθρο 24
Πίστη στο Σύνταγμα

Ο υπάλληλος είναι εκτελεστής της θέλησης του Κράτους, υπηρετεί μόνο το Λαό και οφείλει πίστη στο Σύνταγμα και αφοσίωση στην Πατρίδα και τη Δημοκρατία.

Με τα επόμενα άρθρα του κώδικα (άρθρο 25 έως άρθρο 30) οι υποχρεώσεις των δημόσιων υπαλλήλων συγκεκριμενοποιούνται. Το πρώτο από τα άρθρα αυτά έχει ως εξής:

Άρθρο 25
Νομιμότητα υπηρεσιακών ενεργειών

1. Ο υπάλληλος είναι υπεύθυνος για την εκτέλεση των καθηκόντων του και τη νομιμότητα των υπηρεσιακών του ενεργειών.
2. Ο υπάλληλος οφείλει να υπακούει στις διαταγές των προϊσταμένων του. Όταν όμως εκτελεί διαταγή, την οποία θεωρεί παράνομη, οφείλει, πριν την εκτελέσει, να αναφέρει εγγράφως την αντίθετη γνώμη του και να εκτελέσει τη διαταγή χωρίς υπαίτια καθυστέρηση. Η διαταγή δεν προσκτάται νομιμότητα εκ του ότι ο υπάλληλος οφείλει να υπακούσει σε αυτή.
3. Αν η διαταγή είναι προδήλως αντισυνταγματική ή παράνομη, ο υπάλληλος οφείλει να μην την εκτελέσει και να το αναφέρει χωρίς αναβολή. Όταν σε διαταγή, η οποία προδήλως αντίκειται σε διατάξεις νόμων ή κανονιστικών πράξεων,

διατυπώνονται επείγοντες και εξαιρετικοί λόγοι γενικότερου συμφέροντος ή όταν, ύστερα από άρνηση υπακοής σε πρώτη διαταγή που προδήλως αντίκειται σε τέτοιες διατάξεις, ακολουθήσει δεύτερη διαταγή που εκθέτει επείγοντες και εξαιρετικούς λόγους γενικότερου συμφέροντος, ο υπάλληλος οφείλει να εκτελέσει τη διαταγή και να αναφέρει συγχρόνως στην προϊσταμένη αρχή εκείνου που τον διέταξε. Επί νομικών προσώπων δημοσίου δικαίου, εφόσον εκείνος που διέταξε είναι το διοικητικό συμβούλιο ή το ανώτατο μονομελές όργανο διοίκησης, η αναφορά υποβάλλεται στον εποπτευόμενα υπουργό. Εάν εκείνος που διέταξε είναι ο υπουργός, η αναφορά υποβάλλεται στον πρωθυπουργό.

4. Αν ο υπάλληλος έχει αντίθετη γνώμη για εντελλόμενη ενέργεια, για την οποία είναι αναγκαία η προσυπογραφή ή η θεώρησή του, οφείλει να τη διατυπώσει εγγράφως για να απαλλαγεί από την ευθύνη. Εάν παραλείπει την προσυπογραφή ή θεώρηση, θεωρείται ότι προσυπέγραψε ή θεώρησε.

5. Οι προϊστάμενοι όλων των βαθμίδων οφείλουν να προσυπογράφουν τα έγγραφα που ανήκουν στην αρμοδιότητά τους και εκδίδονται με την υπογραφή του προϊσταμένου τους. Αν διαφωνούν, οφείλουν να διατυπώσουν εγγράφως τις τυχόν αντιρρήσεις τους. Αν παραλείψουν να προσυπογράψουν το έγγραφο, θεωρείται ότι το προσυπέγραψαν.

6. Ο υπάλληλος δεν έχει το δικαίωμα να αρνηθεί τη σύνταξη, με κάθε μέσο, εγγράφου για θέμα της αρμοδιότητάς του, εφόσον διαταχθεί γι' αυτό από οποιονδήποτε από τους προϊσταμένους του. Αν διαφωνεί με το περιεχόμενο του εγγράφου, εφαρμόζεται η παρ. 4 του παρόντος.

Στη συνέχεια, ο υπαλληλικός κώδικας θεσπίζει υποχρέωση τήρησης εχεμύθειας για απόρρητα θέματα ή όπου αυτό επιβάλλεται από την «κοινή πείρα και λογική» (άρθρο 26), υποχρέωση ευπρεπούς και αμερόληπτης συμπεριφοράς (άρθρο 27), καθώς και υποχρέωση γνωστοποίησης της μεταβολής της περιουσιακής κατάστασης του υπαλλήλου και της οικογένειάς του (άρθρο 28). Επίσης ο κώδικας ρυθμίζει, κατά κανόνα και κατ' εξαίρεση, ζητήματα χρόνου εργασίας και εκτέλεσης καθηκόντων κλάδου ή ειδικότητας (άρθρα 29 και 30).

Με τον ισχύοντα υπαλληλικό κώδικα δε μεταβλήθηκε το νομικό καθεστώς της τήρησης της νομιμότητας ούτε της υπακοής στους προϊσταμένους. Ο ισχύων κώδικας αντιμετωπίζει τα ζητήματα αυτά όπως και ο προγενέστερος, με μόνη διαφορά ότι το μεταγενέστερο νομοθέτημα ρυθμίζει και την περίπτωση όπου ο διατάξας προδήλως

παράνομη πράξη είναι ο υπουργός. Με τις προγενέστερες διατάξεις, ο υπάλληλος δεν είχε υποχρέωση (προκειμένου να απαλλαγεί από την ευθύνη) να υποβάλλει αναφορά για την υπουργική παράνομη διαταγή, καθόσον ο υπουργός ιεραρχικά είναι μόνο προϊστάμενος. Οι λοιπές υποχρεώσεις του δημόσιου υπαλλήλου είχαν επίσης θεσμοθετηθεί πριν την εφαρμογή του ισχύοντος σήμερα υπαλληλικού κώδικα, πλην της κατ' εξαίρεση εκτέλεσης καθηκόντων κλάδου ή ειδικότητας διαφορετικού από εκείνο στον οποίο ο ίδιος ανήκει.

Ο δημόσιος υπάλληλος έχει συνταγματική υποχρέωση να εκτελεί κατά τον τρόπο που υπαγορεύει η νομιμότητα τα καθήκοντα που του ανατίθενται. Ο ίδιος οφείλει να υπακούει στις διαταγές των προϊσταμένων του, αλλά παράλληλα²⁴⁵ οφείλει να ελέγχει τη νομιμότητα των διαταγών που του απευθύνονται. Κατά λογική αναγκαιότητα, ο υπάλληλος υποχρεούται να εκτελεί μόνο τις νόμιμες διαταγές των προϊσταμένων του. Καθώς ο υπάλληλος αναλαμβάνει την υποχρέωση να τηρεί τους νόμους του κράτους, αναλαμβάνει και την υποχρέωση να μην εκτελεί διαταγές οι οποίες αντιτίθενται σε νόμο. Ωστόσο, η διατακτική αρμοδιότητα των οργάνων της διοίκησης υπερβαίνει το πλαίσιο που θέτει η καθόλου έννομη τάξη. Η διοικητική έννομη τάξη επιβάλλει στον υπάλληλο την ανακολουθία να τηρεί τους νόμους κατά την εκτέλεση των υπηρεσιακών του καθηκόντων και, παράλληλα, να εκτελεί τις προδήλως παράνομες διαταγές των προϊσταμένων του.

Μέχρι το έτος 1924 η συμβατική σχέση του δημόσιου υπαλλήλου τον συνέδεε με το πρόσωπο του ηγεμόνα, καθόσον κατά την ορκωμοσία του ο υπάλληλος δεσμευόταν²⁴⁶ ότι θα παρέχει υπηρεσία στο κράτος και στον βασιλέα –σύμφωνα με το νόμο. Η διπλή αναφορά επέτρεπε την ερμηνεία ότι το καθήκον της υπαλληλικής πίστης προς τον βασιλέα μπορούσε να διαχωριστεί από το καθήκον της πίστης προς το κράτος του οποίου ο βασιλέας ήταν όργανο και να εμφανισθεί σαν αυτοτελές (Τάχος, 1981, σελ. 138). Η αποσύνδεση της υπαλληλικής σχέσης από οποιαδήποτε προσωπική εξάρτηση επιβλήθηκε με εξαναγκασμό όλων των δημόσιων υπαλλήλων να ομόσουν όρκο πίστης προς το δημοκρατικό πολίτευμα με το νομοθετικό διάταγμα 23/24.4.1924. Έκτοτε, ο

²⁴⁵ Όπως έχει αναλυτικά αναφερθεί στην ενότητα περί των υπαλληλικών υποχρεώσεων (Κεφάλαιο 1), το άρθρο 82 του Συντάγματος ορίζει ότι «Η Κυβέρνηση καθορίζει και κατευθύνει τη γενική πολιτική της Χώρας, σύμφωνα με τους ορισμούς του Συντάγματος και των νόμων. Ο Πρωθυπουργός εξασφαλίζει την ενότητα της Κυβέρνησης και κατευθύνει τις ενέργειές της, καθώς και των δημόσιων υπηρεσιών για την εφαρμογή της κυβερνητικής πολιτικής μέσα στο πλαίσιο των νόμων».

²⁴⁶ Ο τύπος του υπαλληλικού όρκου είχε ορισθεί με το Ο' ψήφισμα της Β' εθνικής συνέλευσης στις 24.10.1863 (Αθήνα) ως εξής: «Ορκίζομαι να φυλάττω πιστίν εις την Πατρίδα και τον συνταγματικόν Βασιλέα των Ελλήνων, υπακοήν εις το Σύνταγμα, τους Νόμους και τα Ψηφίσματα του Κράτους και να διαχειρίζομαι τιμίως και ευσυνειδήτως την ανατεθεισάν μοι δημοσίαν λειτουργίαν».

δημόσιος υπάλληλος έλκει τα δικαιώματα και τα καθήκοντά του απευθείας από το Σύνταγμα και τους νόμους.

Έχει ήδη αναφερθεί (σελ. 27) ότι ο όρκος του δημόσιου υπαλλήλου σήμερα (όπως και κατά τις περιόδους της αβασίλευτης δημοκρατίας του παρελθόντος) επιβάλλει πίστη στην πατρίδα, υπακοή στο Σύνταγμα και τους νόμους²⁴⁷. Δίνοντας όρκο πίστης προς το κράτος, ο δημόσιος υπάλληλος οφείλει πίστη και προς τα όργανα του κράτους, εφόσον αυτά έχουν αναδειχθεί και δρουν σύμφωνα με το Σύνταγμα και τους νόμους του κράτους, στους οποίους ο υπάλληλος οφείλει υπακοή. Εάν κάποιο όργανο του κράτους δεν ενεργεί σύμφωνα με το Σύνταγμα και τους νόμους που συμφωνούν με αυτό, δεν ενεργεί ως όργανο του κράτους αλλά ως ιδιώτης, προς τον οποίο ο υπάλληλος δεν οφείλει υπακοή.

Η διαταγή αποτελεί διοικητική πράξη και οι διοικητικές πράξεις εκδίδονται υπό προϋποθέσεις, τυπικές και ουσιαστικές, οι οποίες ορίζονται ρητά από το δίκαιο. Οι τυπικές προϋποθέσεις αναφέρονται στην αρμοδιότητα του διατάσσοντος, καθώς και στη διαδικασία και τη μορφή έκδοσης της πράξης, ενώ οι ουσιαστικές αναφέρονται στο περιεχόμενό της. Και οι δύο μαζί αποτελούν το πλαίσιο που θέτει το δίκαιο στην εξουσία του διατάσσοντος και στο καθήκον υπακοής του διατασσόμενου. Με άλλα λόγια, η προστακτική εξουσία του διατάσσοντος δεν είναι απεριόριστη.

Η διοικητική έννομη τάξη εντάσσεται²⁴⁸ στην καθόλου έννομη τάξη του κράτους, προκειμένου να διασφαλίζεται η ενότητα της έννομης τάξης, δηλαδή η συνοχή και η χρονική συνέχειά της. Η ενότητα αυτή προϋποθέτει τη λειτουργική συνέχεια της δημόσιας διοίκησης ώστε τα διοικητικά όργανα να πραγματώνουν τη συνέχεια της έννομης τάξης, δηλαδή τη συνέχεια του κράτους. Με άλλα λόγια, μέσα από την ενότητα της έννομης τάξης το κράτος εξασφαλίζει νομικά την αυτοσυντήρησή του. Η συνέχεια της δημόσιας διοίκησης πραγματώνεται με το θεσμό της διοικητικής ιεραρχίας και της ιεραρχικής υπακοής. Αλλά ο θεσμός αυτός θέτει τη θέληση ορισμένων ατόμων υπεράνω και εναντίον της έννομης τάξης, δηλαδή εξασφαλίζει τη συνέχεια της δημόσιας διοίκησης παραμελώντας την καθόλου έννομη τάξη.

Η συνέχεια της δημόσιας διοίκησης δεν μπορεί παρά να εξασφαλίζεται μέσω της διαταγής. Η διαταγή ως πράξη που ενεργοποιεί την υποχρέωση υπακοής είναι πράξη με νομική θεμελίωση. Αλλά στο μέτρο που η διοικητική έννομη τάξη εντάσσεται στην

²⁴⁷ Ο σύγχρονος όρκος, όπως σημειώνει ο Τάχος (1981, σελ. 139), είναι επαγγελματικός.

²⁴⁸ Επάλληλες έννομες τάξεις μπορεί να υπάρχουν και να αναπαράγονται μόνο ως αφετηριακά ιεραρχημένες.

καθόλου έννομη τάξη, η διαταγή αναπόδραστα μορφοποιεί το καθήκον της υπακοής στο νόμο. Η έκδοση της διαταγής δεν μπορεί παρά να υπηρετεί μία σκοπιμότητα μέσα στα όρια που ορίζει κάθε φορά ο σχετικός νόμος. Ο κανόνας της υπακοής εξασφαλίζει τη συνέχεια της δημόσιας διοίκησης, η οποία με τη σειρά της εξασφαλίζει τη συνέχεια της έννομης τάξης. Η τήρηση της έννομης τάξης προϋποθέτει και συνεπάγεται την ανυπακοή του υπαλλήλου στην περίπτωση που κληθεί να εκτελέσει παράνομη διαταγή. Η αρχή της νομιμότητας δεν παρέχει απλώς στον υπάλληλο δικαίωμα ανυπακοής, αλλά επιβάλλει την ανυπακοή ως καθήκον: ο υπάλληλος υποχρεούται να διαφωνήσει ακριβώς επειδή είναι νομιμόφρων (Τάχος, 1981, σελ. 166).

Βέβαια, ενδέχεται ο υπάλληλος να αμφισβητήσει τη νομιμότητα της διαταγής με πρόχειρη κρίση. Ο κίνδυνος να είναι τυχαία και συμπτωματική η κρίση υπαλλήλου δεν είναι ανύπαρκτος. Οι δεξιότητες των υπαλλήλων, η πολυδιάσπαση των διατάξεων των νομικών κανόνων και η διασπορά²⁴⁹ τους σε ποικίλα νομοθετικά κείμενα αλλά και οι αντιφάσεις και οι ασάφειες της νομοθεσίας διαμεσολαβούν τον έλεγχο της νομιμότητας μίας διαταγής. Ο νομοθέτης αναγνωρίζει το ενδεχόμενο να σφάλει ο υπάλληλος και αναθέτει στον προϊστάμενο, ως κατά τεκμήριο ικανότερο, την τελική ερμηνεία των διατάξεων. Έτσι, ο νομοθέτης δεν επιβάλλει στον υπάλληλο τυφλή υπακοή ούτε όμως του αναγνωρίζει άθικτο το καθήκον ελέγχου της ουσιαστικής νομιμότητας της διαταγής (Μαρκαντωνάτου-Σκάλτσα, 1985, σελ. 9 & 10).

Κατά τις διατάξεις του υπαλληλικού κώδικα, ο υπάλληλος υποχρεούται να εκτελέσει τη διαταγή χωρίς υπαίτια καθυστέρηση. Η δέσμευση αυτή δυσχεραίνει τη διενέργεια

²⁴⁹ Μία ακραία περίπτωση αποτελεί η Φ.5/127421/Β3 κοινή υπουργική απόφαση περί μεταγραφής κατηγορίας φοιτητών ή σπουδαστών, η οποία δημοσιεύθηκε στο φύλλο εφημερίδας της Κυβερνήσεως 1702/Β/16.11.2004. Το διατακτικό μέρος αυτής της απόφασης αρχίζει ως ακολούθως:

ΑΠΟΡΟ ΜΟΝΟ

1. Στην περίπτωση α της παραγράφου 5 του άρθρου 1 του Ν. 3282/2004 (ΦΕΚ Α' 208) υπάγονται όσοι εμπίπτουν στην ειδική κατηγορία της παραγράφου 9 του άρθρου 1 της Υ.Α. Φ152/Β6/1504/2001 (ΦΕΚ Β' 659) σύμφωνα με το εδάφιο α' της παραγράφου 4 του άρθρου 2 του Ν. 2525/1997 (ΦΕΚ Α' 188), όπως αντικαταστάθηκε με την παράγραφο 2 του άρθρου 1 του Ν. 2909/2001 (ΦΕΚ Α' 90), τις διατάξεις του πρώτου εδαφίου της περίπτωσης ζ' της παραγράφου 1 του άρθρου 3 του Ν. 1351/1983 (ΦΕΚ Α' 56), όπως συμπληρώθηκε με το εδάφιο α' της παραγράφου 1 του άρθρου 4 του Ν. 1771/1988 (ΦΕΚ Α' 71) και αντικαταστάθηκε με την παράγραφο VII του άρθρου 46 του Ν. 1946/1991 (ΦΕΚ Α' 69), του άρθρου 66 του Ν. 2413/1996 (ΦΕΚ Α' 124) και του άρθρου 12 του Ν. 2640/1998 (ΦΕΚ Α' 206), όπως συμπληρώθηκε με την παράγραφο 8 του άρθρου 6 του Ν. 3027/2002 (ΦΕΚ Α' 152), οι οποίοι έχουν δικαίωμα πρόσβασης σε ποσοστό θέσεων 3% σε οποιοδήποτε τμήμα της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης σύμφωνα με την παράγραφο 6 του άρθρου 2 της Υ.Α. Φ152/Β6/1504/2001, με την επιφύλαξη των διατάξεων του τελευταίου εδαφίου της περίπτωσης ζ' της παραγράφου 1 του άρθρου 3 του Ν. 1351/1983, όπως συμπληρώθηκε με το εδάφιο α' της παραγράφου 1 του άρθρου 4 του Ν. 1771/1988.

Ειδικότερα, ...

ουσιαστικού ελέγχου της νομιμότητας της διαταγής από τον υπάλληλο, καθόσον αυτός θα πρέπει είτε να διαθέτει ήδη άποψη περί της νομιμότητας κάθε διαταγής είτε να προβεί σε έλεγχο βραχύχρονο. Διαφορετικά, ο υπάλληλος θα ευθύνεται για χρονοτριβή. Βέβαια, ο νομοθέτης ορίζει ότι η γνωστοποίηση της αντίθεσης του υπαλλήλου σε διαταγή που ο ίδιος θεωρεί παράνομη, προηγείται της εκτέλεσης της διαταγής, η οποία ακολουθεί χωρίς καθυστέρηση. Όμως, η πρόταξη της γνωστοποίησης της αντίθεσης δε συνεπάγεται ότι αργεί η υποχρέωση του υπαλλήλου να εκτελέσει τη διαταγή. Η αντίθεση του υπαλλήλου αξιολογείται μετά την εκτέλεση της διαταγής. Επομένως, η πρόταξη της γνωστοποίησης της αντίθεσης δεν παράγει διαφορετικές συνέπειες από εκείνες που θα παρήγαγε ο συγχρονισμός της γνωστοποίησης με την εκτέλεση της διαταγής. Ο υπάλληλος καλείται να διενεργήσει έλεγχο νομιμότητας της διαταγής, αλλά η έκδοση ή μη της πράξης την οποία αφορά η διαταγή τελεί υπό την αποκλειστική κρίση του διατάκτη. Ο διατασσόμενος είναι υποχρεωμένος να εκτελέσει τη διαταγή, όπως επίσης και όλοι όσοι παρεμβάλλονται μέχρι το όργανο που διέταξε. Εάν ο υπάλληλος δεν είναι πεπεισμένος για τη νομιμότητα της διαταγής, οφείλει, προκειμένου να απαλλαγεί από την ευθύνη, σε σύντομο χρόνο να δηλώσει ότι είναι αντίθετος στην εκτέλεση της διαταγής. Η άποψη του υπαλλήλου οφείλει να είναι απόλυτη, καθόσον δεν προβλέπεται γνωστοποίηση αιτιολογημένης αμφιβολίας ή επιφύλαξης.

Η υποχρέωση υπακοής επεκτείνεται ακόμη περισσότερο για να συμπεριλάβει και την περίπτωση όπου η διαταγή είναι προδήλως αντισυνταγματική ή παράνομη, δηλαδή την περίπτωση όπου η διαταγή παραβιάζει διάταξη της οποίας η γραμματική διατύπωση δεν παρέχει έδαφος σε ερμηνευτικές αμφιβολίες. Σε αυτή την περίπτωση, η παραβίαση της αρχής της νομιμότητας επιτρέπεται με επίκληση του δημόσιου συμφέροντος. Η τήρηση της νομιμότητας κάμπτεται μπροστά σε μία ανώτερη σκοπιμότητα. Το δημόσιο συμφέρον εδώ δε νοείται ως το σύνθετος δημόσιος συμφέρον, για την εξυπηρέτηση του οποίου άλλωστε έχουν συσταθεί οι δημόσιες υπηρεσίες, αλλά ως εξαιρετική κρατική ή κοινωνική ανάγκη, η μη ικανοποίηση της οποίας θα ζημίωνε το κράτος ή το κοινωνικό σύνολο. Για την παρέκβαση από την αρχή της νομιμότητας διατυπώνονται στη διαταγή «επείγοντες και εξαιρετικοί λόγοι γενικότερου συμφέροντος».

Η θέληση του διατάσσοντος είναι πιθανό να διαμορφώνεται ενόψει δεδομένων που μόνο τα ανώτερα κρατικά όργανα μπορούν να γνωρίζουν. Όμως, ο νομοθέτης δεν προβλέπει κριτήρια εγκυρότητας της κρίσης μίας περίπτωσης ως επείγοντος και εξαιρετικού γενικού συμφέροντος. Έτσι, η αξιολόγηση μίας περίπτωσης ως τέτοιας παραμένει υποκειμενική και οπσωδῆποτε ενδο-ιεραρχική υπόθεση.

Η έννοια του δημόσιου συμφέροντος είναι μεν αόριστη, ωστόσο είναι νομική έννοια που απορρέει από το θετικό δίκαιο και συγκεκριμένα από το Σύνταγμα. Το Σύνταγμα διαπνέεται και διατρέχεται από την έννοια του δημόσιου συμφέροντος, το οποίο προστατεύει ως κοινό αγαθό. Σύμφωνα με το Σύνταγμα (άρθρο 1) «Όλες οι εξουσίες πηγάζουν από το Λαό, υπάρχουν υπέρ αυτού και του Έθνους». Το δημόσιο συμφέρον είναι ύπατος θεμιτός σκοπός του σύγχρονου κράτους, όμως δεν έχει συνταγματικά υπέρτερη αξία ώστε να κατισχύει ως υπερκείμενος κανόνας επί άλλων ρητών διατάξεων του Συντάγματος. Το γενικό συμφέρον δεν αποτελεί μία κατηγορία εκτός και υπεράνω της περιοχής του δικαίου και της αρχής της νομιμότητας (Μάνεσης, 1980· Μαρκαντωνάτου-Σκάλτσα, 1985· Δαγτόγλου, 1997· Σταμάτης, 1997 κ.λπ.). Σε μία τέτοια περίπτωση, οι εκάστοτε κρατούντες θα διέθεταν ευρύτατη ευχέρεια να παρακάμπτουν ρητές διατάξεις στο όνομα του δημόσιου συμφέροντος. Το δημόσιο συμφέρον, ως γενική αρχή του δικαίου, δεν αποτελεί μόνο αιτιολογική αναφορά της δράσης της διοίκησης αλλά και νομικό έρεισμα των πράξεών της. Από την έποψη αυτή, το δημόσιο συμφέρον είναι στοιχείο της νομιμότητας της διοικητικής πράξης και, συνεπώς, δεν μπορεί να θεμελιώσει απαλλαγή από την αρχή της νομιμότητας. Με άλλα λόγια, το γενικό συμφέρον δεν αναιρεί, αλλά αντίθετα διευρύνει την έννοια της τυπικής νομιμότητας.

Αυτό που επιτρέπει τελικά την παρέκκλιση από την αρχή της νομιμότητας δεν είναι η ύπαρξη ενός συμφέροντος «γενικότερου» (;) από το συνταγματικά προστατευόμενο, αλλά κάποιοι ειδικοί λόγοι που συνηγορούν υπέρ της παρεκκλίσεως. Καθόσον η υλοποίηση της πολιτικής βούλησης δε γίνεται μόνο με κανόνες δικαίου, αλλά αντίθετα η άσκηση της πολιτικής χαρακτηρίζεται από την ελεύθερη και με πρωτοβουλία λήψη αποφάσεων, η πολιτική εξουσία εκτιμά τους λόγους δημόσιου ή γενικότερου συμφέροντος, δηλαδή ουσιαστικά εντοπίζει λόγους πολιτικής σκοπιμότητας. Όμως, το δίκαιο χωρίς να παύει να είναι «μέσον πολιτικής» λειτουργεί διαλεκτικά και ως όριο της πολιτικής (Μάνεσης, 1980, σελ. 23). Η συγκεκριμενοποίηση του δημόσιου συμφέροντος είναι αρμοδιότητα της εκτελεστικής εξουσίας, αλλά η εξουσία αυτή δεν είναι αυτόνομη έναντι του δικαίου. Η διοίκηση στο πλαίσιο της διακριτικής της ευχέρειας συγκεκριμενοποιεί το δημόσιο συμφέρον μέσα στα όρια που θέτει ο νόμος και όχι σε αντίθεση προς το νόμο. Έτσι, η σκοπιμότητα σε κάθε συγκεκριμένη περίπτωση καλείται να «χωρέσει» και να κινηθεί στο πλαίσιο του ισχύοντος δικαίου (Μάνεσης, ο.π). Η διαταγή ως διοικητική πράξη είναι ρύθμιση -που σε ένα κράτος δικαίου είναι πάντοτε

ρύθμιση νομική- με την οποία ορίζεται διαπιστωτικά ή διαπλαστικά τι αντιστοιχεί στην έννομη τάξη σε μία συγκεκριμένη περίπτωση.

Με τις διατάξεις του υπαλληλικού κώδικα επιτρέπεται σε ένα διοικητικό όργανο με απλή διαταγή του να αναστείλει τη συνταγματική προστασία ατομικού δικαιώματος με την επίκληση λόγων σκοπιμότητας, όταν ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας -ο οποίος ασκεί μαζί με την Κυβέρνηση την εκτελεστική εξουσία- δεν μπορεί ποτέ να αναστείλει την εφαρμογή των νόμων ούτε να εξαιρέσει κανέναν από την εκτέλεσή τους (παράγραφος 1 του άρθρου 43 του Συντάγματος). Επίσης, ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας δεν έχει άλλες αρμοδιότητες παρά μόνο όσες του απονέμουν ρητά το Σύνταγμα και οι νόμοι που είναι σύμφωνοι με αυτό (άρθρο 50).

Ο υπάλληλος για να απαλλαγεί από την ευθύνη εκτέλεσης προδήλως αντισυνταγματικής ή παράνομης διαταγής στην οποία γίνεται επίκληση εξαιρετικού δημόσιου συμφέροντος, οφείλει να αναφέρει χωρίς αναβολή²⁵⁰ στον προϊστάμενο εκείνου που τον διέταξε ή στον πρωθυπουργό, εάν ο διατάξας είναι ο υπουργός. Υπό αυτή την προϋπόθεση, η αξιόποινη πράξη που τελέσθηκε από τον διατασσόμενο κατά την εκτέλεση διαταγής δεν είναι άδικη και ως αυτουργός τιμωρείται εκείνος που διέταξε. Ο διατασσόμενος για να απαλλαγεί από την ευθύνη θα πρέπει να μπορεί να αποδείξει ότι δεν ενήργησε αυτοβούλως αλλά με διαταγή. Όμως, τουλάχιστον κατά κανόνα, ο υπάλληλος δέχεται προφορικές²⁵¹ διαταγές. Ο νομοθέτης διακρίνει τις διαταγές σε κατ'ερμηνεία και σε προδήλως παράνομες και ορίζει ανάλογα τη διαδικασία γνωστοποίησης της αντίθεσης του υπαλλήλου, ωστόσο δεν προσαρμόζει τον τρόπο διατύπωσης της διαταγής. Ο προϊστάμενος μπορεί να απευθύνει προφορικά τόσο τις κατ'ερμηνεία όσο και τις προδήλως παράνομες διαταγές του. Στην περίπτωση της κατ'ερμηνεία παράνομης διαταγής, ο υπάλληλος μπορεί να διατυπώσει την αντίθεσή του με σημείωση επί του σχεδίου της πράξης που αφορά η παράνομη, κατά τη γνώμη του, διαταγή. Όμως, στην περίπτωση της προδήλως παράνομης διαταγής, όπου ο υπάλληλος οφείλει να γνωστοποιήσει την αντίθεσή του στον προϊστάμενο του διατάκτη με αναφορά ενώ θα εκτελέσει τη διαταγή, δηλαδή θα παραδώσει το σχέδιο της πράξης

²⁵⁰ Αν και ο νομικός λόγος είναι παραδοσιακά άρτιος, η αξεπέραστη κανονιστική αντίφαση την οποία εξετάζουμε εδώ εκφράζεται με έναν εξακολουθητικά και «δομικά» αμύηλο λόγο. Οι λέξεις δίνουν μια ιδιώνυμη ιδεολογική μάχη για την εξασφάλιση της κοινωνικής συναίνεσης.

²⁵¹ Θα ήταν άλλωστε παράδοξο να περιβαλλόταν η διαταγή υποχρεωτικά έγγραφο τύπο, όταν η συνέχεια της δημόσιας διοίκησης πραγματώνεται με το ζεύγμα διαταγή-υπακοή. Ο συντακτικός νομοθέτης κάνει λόγο για «έγγραφο ή προφορική εντολή» του Προέδρου της Δημοκρατίας (άρθρο 85), το δε Συμβούλιο της Επικρατείας κάνει αποδεκτό το στοιχείο της προφορικής διαταγής του προϊστάμενου, εφόσον αποδεικνύεται ότι αυτή υπήρξε.

στον διατάκτη, ο υπάλληλος οφείλει κατά μείζονα λόγο να διαθέτει αδιάσειστα τεκμήρια ότι έλαβε τέτοια διαταγή.

Παράλληλα, κατά τις διατάξεις του υπαλληλικού κώδικα, η μη εκτέλεση διαταγής προϊσταμένου αποτελεί πειθαρχικό παράπτωμα:

Άρθρο 106

Ορισμός πειθαρχικού παραπτώματος

1. Πειθαρχικό παράπτωμα αποτελεί κάθε παράβαση υπαλληλικού καθήκοντος που συντελείται με υπαίτια πράξη ή παράλειψη και μπορεί να καταλογισθεί στον υπάλληλο.
2. Το υπαλληλικό καθήκον προσδιορίζεται τόσο από τις υποχρεώσεις που επιβάλλουν στον υπάλληλο οι κείμενες διατάξεις, οι εντολές και οδηγίες όσο και από τη συμπεριφορά που πρέπει να τηρεί ο υπάλληλος και εκτός της υπηρεσίας ώστε να μη θίγεται το κύρος αυτής.
3. Το υπαλληλικό καθήκον, κατά την προηγούμενη παράγραφο, σε καμία περίπτωση δεν επιβάλλει στον υπάλληλο πράξη ή παράλειψη που να αντίκειται προς τις διατάξεις του Συντάγματος και των νόμων.

Η παράβαση καθήκοντος επιτρέπεται να επισύρει ποινή μέχρι και της οριστικής παύσης του υπαλλήλου (άρθρο 109 του υπαλληλικού κώδικα). Έτσι, η έννοια της ιεραρχικής υποτέλειας τελεί σε άρρηκτη σύζευξη με την έννοια της πειθαρχικής ευθύνης (Παπαχατζής, 1983, σελ. 741).

Η υπακοή σε νόμιμη διαταγή αποτελεί υποχρέωση του διατασσόμενου υπαλλήλου, όπως και η υπακοή σε παράνομη διαταγή με παράλληλη τήρηση της διαδικασίας γνωστοποίησης της αντίθεσής του. Όμως, η αντιστοίχιση στην υποχρέωση εκτέλεσης παράνομης διαταγής (υποχρέωση υπακοής) της υποχρέωσης γνωστοποίησης διαφωνίας (υποχρέωση ανυπακοής) προϋποθέτει ότι ο υφιστάμενος είναι σε θέση υπό την απειλή πειθαρχικών κυρώσεων να αιτιολογήσει άμεσα τη διαφωνία του με τη σκοπιμότητα της οποίας η πραγμάτωση διατάσσεται και ταυτόχρονα να διασφαλίσει το αποδειξιμο της διαταγής που έλαβε. Υπό αυτές τις προϋποθέσεις, η πραγμάτωση της αρχής της νομιμότητας δεν είναι ευχερής ούτε αυτονόητη.

Η δυσχέρεια του διατασσόμενου να αρνηθεί υπακοή μετατρέπεται σε νομική αδυναμία στην περίπτωση των *πράξεων κυβερνήσεως*, δηλαδή των κυβερνητικών πράξεων και διαταγών που ανάγονται στη διαχείριση της πολιτικής εξουσίας –και οι οποίες δεν

υπόκεινται στον ακυρωτικό έλεγχο το Συμβούλιο της Επικρατείας²⁵² (άρθρο 45 του ν.δ. 170/1973). Ο χαρακτηρισμός μίας πράξης ή διαταγής ως αναγόμενης ή μη αναγόμενης στη διαχείριση της πολιτικής εξουσίας ενεργείται²⁵³ από το Συμβούλιο της Επικρατείας. Επομένως, η διάταξη περί (αν)υπακοής σε παράνομη διαταγή αξιώνει από τον υπάλληλο να ενεργήσει έλεγχο νομιμότητας εκεί όπου ενδέχεται να κριθεί απαράδεκτο να τον ενεργήσει το Συμβούλιο της Επικρατείας.

Από όσα προεκτέθηκαν αναδεικνύεται ότι η αξίωση υπακοής του δημόσιου υπαλλήλου σε παράνομη διαταγή προϊσταμένου του δε στηρίζεται στα κείμενα του ελληνικού θετικού δικαίου. Τουναντίον, η αξίωση αυτή αντιτίθεται στις γενικές αρχές που έχουν τεθεί με τον καταστατικό χάρτη και αντιβαίνει στον ορισμό του δικαίου ως υπέρτατης κανονιστικής βούλησης των ανθρωπίνων σχέσεων. Οι νομικοί κανόνες που θέτουν τις υποχρεώσεις του δημόσιου υπαλλήλου δεν αποτελούν ένα ενιαίο σύστημα, αλλά ένα σύνολο το οποίο περικλείει τη νομική αντινομία της επιτρεπτής ή, ακριβέστερα, επιβαλλόμενης παρανομίας. Ο υπάλληλος αναλαμβάνει να τηρεί τη νομιμότητα, αλλά αμέσως στη συνέχεια αναλαμβάνει να παρανομεί, εάν υπάρξει σχετική διαταγή, καθόσον υπόκειται σε καθεστώς *ιεραρχικής επιβολής* –κατά τη διατύπωση του Στασινόπουλου (1957α, σελ. 95)²⁵⁴. Ο ίδιος καλείται να προσλαμβάνει τη νομιμότητα με τέτοιο τρόπο ώστε αυτή να εμπεριέχει και τη διατεταγμένη παρανομία: η εκτέλεση παράνομης διαταγής αποτελεί συμμόρφωση στο νόμο, δηλαδή η παρανομία με διαταγή είναι νόμιμη ενέργεια καθόσον επιβάλλεται από το νόμο.

Ο Μαγκάκης (1980, σελ. 19) ορίζει τη σύγκρουση καθηκόντων ως τη σχέση ανάμεσα σε δύο καθήκοντα του ίδιου φορέα που συνίσταται στην πραγματική κατάσταση όπου η εκπλήρωση του ενός καθήκοντος δεν είναι δυνατή παρά μόνο με την προσβολή²⁵⁵ του

²⁵² Το Συμβούλιο της Επικρατείας έχει τη γενική ακυρωτική αρμοδιότητα και συντρέχει υπέρ αυτού τεκμήριο αρμοδιότητας για τις ακυρωτικές διαφορές, όμως αυτές μπορεί να υπάγονται με νόμο, ανάλογα με τη φύση ή τη σπουδαιότητά τους, στα τακτικά διοικητικά δικαστήρια (άρθρο 95 του Συντάγματος).

²⁵³ Κατ' αυτόν τον τρόπο παρέχονται εγγύα δικαστικής κρίσης για την εξαίρεση από το γενικό συνταγματικό κανόνα (άρθρο 98) που προβλέπει τη διενέργεια κατασταλτικού ελέγχου της νομιμότητας των πράξεων των διοικητικών αρχών από το Ελεγκτικό Συνέδριο.

²⁵⁴ Ο Στασινόπουλος υποστήριξε ότι η γραμματική διατύπωση της διάταξης του υπαλληλικού κώδικα περί εκτέλεσης αντισυνταγματικής ή παράνομης διαταγής, επιβάλλει την έγγραφη επίκληση των επειγόντων λόγων γενικότερου συμφέροντος («διατυπούνται») και, επομένως, το γράμμα της διάταξης κατοχυρώνει τον διατάσσοντα και τον διατασσόμενο στο μέτρο που παρέχει στον δικαστή, που ενδεχόμενα θα κληθεί να αποφανθεί σχετικά, σαφή και σταθερή απόδειξη για το εάν λειτούργησε νόμιμα ο μηχανισμός της ιεραρχικής επιβολής. Ωστόσο, αυτή η πεποιθήση του Στασινόπουλου δεν μπορεί να συσκοτίσει την κατανόηση της υπαλληλικής σχέσης από τον ίδιο ως σχέσης εξουσιαστικής (Στασινόπουλος, ο.π., σελ. 66-72).

²⁵⁵ Δύο καθήκοντα που εκφράζουν απαγορευτικούς πρωταρχικούς κανόνες, δηλαδή καθήκοντα που η εκπλήρωσή τους συνίσταται σε παράλειψη της απαγορευμένης συμπεριφοράς, δεν έρχονται σε σύγκρουση. Η σύγκρουση καθηκόντων είναι φαινομενική σύγκρουση όταν αφορά μία συρροή

άλλου. Η υπακοή σε παράνομη διαταγή αποτελεί ειδική σύγκρουση καθηκόντων του υπαλλήλου, ακριβώς επειδή η εκπλήρωση ενός βασικού καθήκοντος, του καθήκοντος της υπακοής -το οποίο επιτάσσει την εκπλήρωση του σκοπού της συνέχειας της εκτελεστικής λειτουργίας- δεν προϋποθέτει απλώς τη μη εκπλήρωση αλλά την αναίρεση ενός άλλου βασικότερου καθήκοντος, του καθήκοντος της τήρησης της νομιμότητας –το οποίο επιτάσσει την εκπλήρωση του σκοπού της συνοχής της έννομης τάξης. Η συγκεκριμένη σύγκρουση καθηκόντων και κάθε άλλη (ουσιαστική) σύγκρουση καθηκόντων δεν είναι μυστηριώδης ούτε αναπόφευκτη²⁵⁶, αλλά, όπως διαπιστώνει ο Μαγκάκης (ο.π., σελ. 36), αποτελεί -πάντοτε- δημιούργημα²⁵⁷ των πραγματικών κοινωνικών συνθηκών.

2. Η δυνάμει εφαρμογή του κανόνα της υπακοής στην υπηρεσιακή κατάσταση του υπαλλήλου

Το Σύνταγμα, οριοθετώντας την υπηρεσιακή κατάσταση των οργάνων της διοίκησης (άρθρο 103), προστατεύει τη μονιμότητα του υπαλλήλου και παράλληλα ορίζει ότι:

Οι δημόσιοι υπάλληλοι [...] εξελίσσονται μισθολογικά σύμφωνα με τους όρους του νόμου και, εκτός από τις περιπτώσεις που αποχωρούν λόγω ηλικίας ή

διατάξεων των οποίων η αντίθεση μπορεί να αρθεί με την ερμηνεία, δηλαδή όταν είναι δυνατό να εξακριβωθεί η διάταξη που ρυθμίζει τη συγκεκριμένη υπό κρίση περίπτωση (Μαγκάκης, ο.π., σελ. 23)

²⁵⁶ Όπως αναφέρει ο Μαγκάκης (ο.π., σελ. 36), ο Weber στη μελέτη του για τη σύγκρουση καθηκόντων -η οποία δημοσιεύθηκε το έτος 1947 σε τιμητική έκδοση για τον Kieselbach- γράφει ότι περιστατικά όπου το δίκαιο επιβάλλει και, ταυτόχρονα, απαγορεύει την αυτή συμπεριφορά, δεν είναι σπάνια. Ωστόσο, ο Weber θεωρεί ότι οι συγκρούσεις καθηκόντων είναι νομικά ανυπέρβλητες.

²⁵⁷ Η Μαρκαντωνάτου-Σκάτσα (1985, σελ. 143) υποστηρίζει ορθά ότι η σύγκρουση καθηκόντων του δημόσιου υπαλλήλου είναι ειδική σύγκρουση καθηκόντων, αφού το καθήκον της υπακοής δε συγκρούεται ευθέως προς άλλο έννομο αγαθό. Το καθήκον αυτό θεσπίζεται με διάταξη η οποία υπό τη γενική κάλυψη της προστασίας του έννομου αγαθού του δημόσιου συμφέροντος προστατεύει εμμέσως τα ειδικώς ορισμένα κάθε φορά έννομα αγαθά. Με άλλα λόγια, το καθήκον υπακοής αποτελεί απλώς τρόπο-μέθοδο για την επιλογή ορισμένων αγαθών και την υπαγωγή τους στην έννοια του ευρύτερου έννομο συμφέροντος. Όπως διαπιστώνει η ίδια (ο.π., σελ. 45-53, η αντιμετώπιση του ζητήματος της διαταγής από τα νομικά συστήματα των δυτικοευρωπαϊκών κρατών ποικίλλει. Λόγου χάριν, το δίκαιο της Γερμανίας προβλέπει υποχρέωση του υπαλλήλου να αναβάλλει την εκτέλεση διαταγής για τη νομιμότητα της οποίας αμφισβάλλει. Εάν ο προϊστάμενος εμμένει, αλλά ο υπάλληλος εξακολουθεί να αμφισβάλλει, ο υπάλληλος οφείλει να αναφέρει σχετικά στον αμέσως ανώτερο προϊστάμενό του και μόνο εάν ο τελευταίος επικυρώσει τη διαταγή, αυτή καθίσταται δεσμευτική. Το δίκαιο της Ιταλίας αντιμετωπίζει το ζήτημα της διαταγής όπως και το δίκαιο της Ελλάδας, ενώ το δίκαιο της Γαλλίας δεν περιέχει κάποια ειδική διάταξη για το συγκεκριμένο ζήτημα –υποτιπώδης ρύθμιση μπορεί να θεωρηθεί η διάταξη που ορίζει ότι ο δημόσιος υπάλληλος είναι υπεύθυνος για την εκτέλεση των διαταγών που εκδίδει προς τους υφισταμένους του.

παύονται με δικαστική απόφαση, δεν μπορούν να μετατεθούν χωρίς γνωμοδότηση ούτε να υποβιβαστούν ή να παυθούν χωρίς απόφαση υπηρεσιακού συμβουλίου, που αποτελείται τουλάχιστον κατά τα δύο τρίτα από μόνιμους δημόσιους υπαλλήλους.

Ο υπαλληλικός κώδικας²⁵⁸, με τα άρθρα 39 έως 64, εξειδικεύει τα δικαιώματα του υπαλλήλου (μονιμότητα, μισθός, συνθήκες εργασίας, εκπαίδευση, άδειες και ηθικές αμοιβές). Παράλληλα, ο κώδικας εξειδικεύει τις υπηρεσιακές μεταβολές του υπαλλήλου, με τα άρθρα 65 έως 105 –τα άρθρα 80 έως 98 αναφέρονται στην υπηρεσιακή εξέλιξη του υπαλλήλου (προαγωγή-προϊστάμενοι).

Ο δημόσιος υπάλληλος ανήκει στην υπηρεσία της οποίας καλύπτει οργανική θέση –και όχι γενικά στη δημόσια διοίκηση. Οι θέσεις των διοικητικών²⁵⁹ δημοσίων υπαλλήλων κατατάσσονται σε τέσσερις συνολικά βαθμούς, από το Δ΄ έως τον Α΄, από τους οποίους ο Δ΄ είναι ο εισαγωγικός και ο Α΄ ο καταληκτικός βαθμός (άρθρο 7 ν. 3260/2004).

Για την προαγωγή των υπαλλήλων της κατηγορίας πανεπιστημιακής εκπαίδευσης (ΠΕ) από το βαθμό Δ΄ στο βαθμό Γ΄ απαιτείται διετής υπηρεσία στο βαθμό Δ΄, από το βαθμό Γ΄ στο βαθμό Β΄ πενταετής υπηρεσία στο βαθμό Γ΄ και από το βαθμό Β΄ στο βαθμό Α΄ εξαετής υπηρεσία στο βαθμό Β΄. Για την κατηγορία ΠΕ ο ελάχιστος χρόνος προαγωγής στον καταληκτικό βαθμό είναι, επομένως, δέκα τρία έτη. Για την κατηγορία τεχνολογικής εκπαίδευσης (ΤΕ) ο ελάχιστος χρόνος προαγωγής στον καταληκτικό βαθμό είναι δέκα επτά έτη και για την κατηγορία δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης (ΔΕ) ο αντίστοιχος χρόνος είναι δέκα εννέα έτη.

Οι προαγωγές γίνονται με απόφαση του οικείου υπηρεσιακού συμβουλίου. Για την προαγωγή υπαλλήλου στον αμέσως επόμενο βαθμό προϋπόθεση είναι η συμπλήρωση του απαιτούμενου χρόνου²⁶⁰ στο βαθμό που κατέχει. Η προαγωγή θεωρείται ότι συντελείται από την ημέρα που συμπληρώνει ο υπάλληλος το χρόνο υπηρεσίας που απαιτείται για να προαχθεί στον επόμενο βαθμό. Οι περί προαγωγής διατάξεις, όπως

²⁵⁸ Στη συνέχεια των υποχρεώσεων, ο κώδικας θέτει περιορισμούς στην άσκηση ιδιωτικού έργου με αμοιβή και στη συμμετοχή σε εταιρείες (άρθρα 31 και 32). Επίσης, ορίζει ασυμβίβαστες ιδιότητες ή έργα (άρθρα 33, 34 και 35), θεωπίζει κωλύματα (άρθρα 36 και 37) και ρυθμίζει ζητήματα αστικής ευθύνης του υπαλλήλου (άρθρο 38).

²⁵⁹ Οι θέσεις των υπαλλήλων της κατηγορίας υποχρεωτικής εκπαίδευσης (ΥΕ) κατατάσσονται στους βαθμούς από τον Ε΄ έως και το Β΄.

²⁶⁰ Όπως υποστήριξε ο Weber (1978), οι δημόσιοι υπάλληλοι αποκτούν μέσω της διαχείρισης των κρατικών υποθέσεων μία ειδική γνώση και συσσωρεύουν ένα απόθεμα αρχαιακού υλικού. Στο μέτρο που στο εσωτερικό της δημόσιας διοίκησης δεν ιεραρχείται μόνο η εξουσία αλλά ταυτόχρονα και η γνώση και στο μέτρο που η γνώση ενός υπαλλήλου είναι συνάρτηση και της πείρας που έχει

εκάστοτε τροποποιούνται ή αντικαθίστανται, προβλέπουν πάντοτε ότι προϋπόθεση για την προαγωγή αποτελεί και η συνδρομή των ουσιαστικών προσόντων. Όμως, οι βαθμοί δεν έχουν αντιστοιχισθεί σε καθήκοντα και, συνακόλουθα, η διάταξη παραμένει κατ' ουσίαν ανενεργή²⁶¹.

Οι θέσεις όλων των βαθμών των κατηγοριών ΠΕ, ΤΕ και ΔΕ είναι σε κάθε κατηγορία οργανικά ενιαίες. Έτσι, η προαγωγή του υπαλλήλου δεν προαπαιτεί την ύπαρξη κενής ή συνιστώμενης θέσης και δε συνεπάγεται τη συγκριτική του αξιολόγηση με άλλους υποψήφιους. Η αυτοτελής αξιολόγηση του υπαλλήλου καθιστά τη βαθμολογική κλίμακα σχηματική²⁶².

Ωστόσο, η βαθμολογική προαγωγή με την κλασική έννοια συνεπάγεται τριπλή μεταβολή: βαθμού, μισθού²⁶³ και καθηκόντων ανώτερης θέσης (Τάχος, 1981· Κοντόγιωργα-Θεοχαροπούλου, 1989α). Οι παλαιότεροι νόμοι δε διέκριναν μεταξύ βαθμών και θέσεων άσκησης ενεργού διοίκησης –η ονομασία του βαθμού περιέγραφε το αντικείμενο εργασίας στο οποίο αντιστοιχούσε π.χ. εισηγητής ή τμηματάρχης. Η ιεραρχία βαθμών χωρίς περιγραφή καθηκόντων εισήχθη σχετικά πρόσφατα, με τον πρώτο υπαλληλικό κώδικα (π.δ. 611/1977) π.χ. για την κατηγορία ανώτατης εκπαίδευσης (ΑΤ) θεσπίστηκαν οκτώ βαθμοί από τον 8^ο έως τον 1^ο.

Οι θέσεις άσκησης διοίκησης –η λεγόμενη *λειτουργική ιεραρχία*– ταξινομούνται σε τρία²⁶⁴ επίπεδα: προϊστάμενος γενικής διεύθυνσης, προϊστάμενος διεύθυνσης και προϊστάμενος τμήματος ή αυτοτελούς γραφείου. Οι προϊστάμενοι των γενικών διευθύνσεων επιλέγονται από το ειδικό υπηρεσιακό συμβούλιο, ενώ οι προϊστάμενοι διευθύνσεων και τμημάτων ή γραφείων επιλέγονται από το οικείο υπηρεσιακό

αποκομίσει κατά τη διάρκεια της επαγγελματικής του θητείας, το κριτήριο του χρόνου υπηρεσίας δεν μπορεί παρά να είναι ένα σημαντικό κριτήριο για την προαγωγή του υπαλλήλου.

²⁶¹ Η συνδρομή ή μη των ουσιαστικών προσόντων αποτυπώνεται στην ετήσια έκθεση αξιολόγησης του υπαλλήλου από τους προϊσταμένους του. Τα στοιχεία που ορίζονται ως αξιολογητέα είναι στοιχεία δυσχερούς μέτρησης (επαγγελματική κατάρτιση, δραστηριότητα στην υπηρεσία, ικανότητα ανάληψης πρωτοβουλιών και ευθυνών κ.λπ.), με συνέπεια να αναγνωρίζεται ότι συντρέχουν σε όλους τους υπαλλήλους και μάλιστα στον υπέρτατο βαθμό –με ελάχιστες εξαιρέσεις. Είναι χαρακτηριστικό ότι απαιτήθηκε η έκδοση διαταγμάτων για να προσδιορισθεί το περιεχόμενο των οριζόμενων, κάθε φορά, ουσιαστικών προσόντων για προαγωγή (π.χ. π.δ. 581/1984, π.δ. 318/1992) και ότι με υπουργική απόφαση (ΦΕΚ 8/Β/19.1.1993) είχε καθορισθεί ανώτατο ποσοστό υπαλλήλων ανά βαθμίδα αξιολόγησης π.χ. με τους βαθμούς 9 έως 10 –δεκαβάθμιας κλίμακας– επιτρεπτόταν να αξιολογηθεί ποσοστά υπαλλήλων μέχρι 25%.

²⁶² Όπως διαπιστώνει ο Φλογαΐτης (1987, σελ. 234), το σύστημα πάσχει στην προϋπόθεσή του, δηλαδή τη σύνταξη των φύλλων αξιολόγησης των προσόντων των υπαλλήλων.

²⁶³ Το επίδομα θέσης χορηγείται στους προϊσταμένους και όχι στους κατόχους ανώτατου βαθμού, συνδέεται δηλαδή με τη λεγόμενη λειτουργική ιεραρχία.

²⁶⁴ Ενδέχεται οι οργανικές διατάξεις μίας υπηρεσίας να προβλέπουν και ενδιάμεσα επίπεδα διοίκησης. Όμως η θητεία σε θέση προϊσταμένου μίας ενδιάμεσης οργανικής μονάδας δεν εξασφαλίζει –τυπικά τουλάχιστον– προβάδισμα του υπαλλήλου έναντι των συνυποψηφίων του ενόψει κάλυψης ανώτερης θέσης της λειτουργικής ιεραρχίας.

συμβούλιο. Οι προϊστάμενοι όλων των οργανικών μονάδων έχουν τριετή²⁶⁵ θητεία. Ειδικότερα, ως προϊστάμενοι γενικών διευθύνσεων επιλέγονται, ύστερα από αίτησή τους, υπάλληλοι της κατηγορίας ΠΕ με βαθμό Α' οι οποίοι έχουν διατελέσει ή είναι κατά την ημέρα υποβολής της υποψηφιότητας προϊστάμενοι διευθύνσεων. Η επιλογή γίνεται με βάση τα στοιχεία του προσωπικού μητρώου του υποψηφίου, από τα οποία «ιδιαίτερα εκτιμώνται η άρτια επαγγελματική κατάρτιση και οι επιστημονικές γνώσεις, η δραστηριότητα στην υπηρεσία, η ικανότητα ανάληψης πρωτοβουλιών και ευθυνών, η ευχέρεια προγραμματισμού και συντονισμού, καθώς και η ικανότητα υποκίνησης των υφισταμένων για την επίτευξη στόχων» (άρθρο 8 ν. 3260/2004). Τα ίδια κριτήρια - πάντα χωρίς αντικειμενοποίηση- ισχύουν για την κάλυψη θέσεων προϊσταμένων διευθύνσεων, τμημάτων και αυτοτελών γραφείων από υπαλλήλους που πληρούν τις τυπικές²⁶⁶ προϋποθέσεις και ανήκουν στους αντίστοιχους, κατά περίπτωση οργανικής μονάδας, κλάδους και κατηγορίες, σύμφωνα με τον οργανισμό της υπηρεσίας. Ως προϊστάμενοι διευθύνσεων επιλέγονται υπάλληλοι βαθμού Α' με τουλάχιστον τετραετή²⁶⁷ υπηρεσία στο βαθμό αυτό και ως προϊστάμενοι τμημάτων και αυτοτελών γραφείων επιλέγονται υπάλληλοι με τον Α' βαθμό²⁶⁸.

Το υπηρεσιακό συμβούλιο συγκροτείται με απόφαση του οικείου υπουργού ή, προκειμένου περί νομικού προσώπου δημοσίου δικαίου, του διοικητικού συμβουλίου και αποτελείται από τρεις μόνιμους υπαλλήλους με βαθμό Α' οι οποίοι διαθέτουν τις προϋποθέσεις κάλυψης θέσης προϊσταμένου διεύθυνσης -και τοποθετούνται²⁶⁹ από το οικείο όργανο σε τέτοια θέση- και δύο αιρετούς εκπροσώπους των υπαλλήλων με βαθμό Α'. Το ειδικό υπηρεσιακό συμβούλιο συγκροτείται με απόφαση του Υπουργού

²⁶⁵ Ο προϊστάμενος μπορεί να απαλλαγεί από τα καθήκοντά του πριν τη λήξη της θητείας, με αίτησή του ή λόγω πλημμελούς άσκησης των καθηκόντων του, ύστερα από απόφαση του υπηρεσιακού συμβουλίου.

²⁶⁶ Έγγραφο δήλωση του υπαλλήλου ότι δεν επιθυμεί να κριθεί κατά την επιλογή προϊσταμένων οργανικών μονάδων εκτιμάται από το υπηρεσιακό συμβούλιο, ανάλογα με τις ανάγκες της υπηρεσίας.

²⁶⁷ Εάν δεν υπάρχουν υπάλληλοι με την προϋπόθεση αυτή, επιλέγονται υπάλληλοι με τον περισσότερο έναντι των συνυποψηφίων τους χρόνο στο βαθμό Α'. Εάν δεν υπάρχουν ή δεν επαρκούν υπάλληλοι βαθμού Α', επιλέγονται υπάλληλοι βαθμού Β' με τον περισσότερο χρόνο στο βαθμό.

²⁶⁸ Εάν δεν υπάρχουν ή δεν επαρκούν υπάλληλοι βαθμού Α', επιλέγονται υπάλληλοι Β' βαθμού οι οποίοι έχουν συμπληρώσει κατά κατηγορία ελάχιστο χρόνο υπηρεσίας στο Β' βαθμό πέντε έτη προκειμένου για την κατηγορία ΠΕ, έξι έτη για την κατηγορία ΤΕ και οκτώ έτη για την κατηγορία ΔΕ. Εάν δεν υπάρχουν υπάλληλοι με αυτές τις προϋποθέσεις επιλέγονται υπάλληλοι Β' βαθμού με λιγότερο χρόνο υπηρεσίας.

²⁶⁹ Ακριβώς στο σημείο αυτό εντοπίζεται η πολιτική υστεροβουλία των εν λόγω νομικών ρυθμίσεων. Βέβαια, η παρεμβατικότητα σε δικαιοκρατικό καθεστώς φροντίζει να κρύβεται πίσω από κάποιο φύλλο ουκίας. Η συμμετοχή του υπαλλήλου στις διαδικασίες ανάδειξης των αιρετών μελών του συμβουλίου, δηλαδή της μειοψηφίας, είναι μάλιστα υποχρεωτική. Οι διαδικασίες αυτές διενεργούνται από τη διεύθυνση διοικητικού ή προσωπικού του υπουργείου ή του νομικού προσωπικού δημοσίου δικαίου και όχι από τις συνδικαλιστικές οργανώσεις των υπαλλήλων.

Εσωτερικών, Δημόσιας Διοίκησης και Αποκέντρωσης και αποτελείται από έναν επίτιμο αντιπρόεδρο του Συμβουλίου της Επικρατείας ή του Αρείου Πάγου ή του Ελεγκτικού Συνεδρίου ή επίτιμο σύμβουλο της επικρατείας ή αρεοπαγίτη ή σύμβουλο του Ελεγκτικού Συνεδρίου, ως πρόεδρο, έναν καθηγητή²⁷⁰ δημοσίου δικαίου του Πανεπιστημίου Αθηνών, έναν καθηγητή του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου, ένα δικηγόρο²⁷¹ παρ' Αρείω Πάγω ειδικευμένο σε θέματα δημοσίου δικαίου, ένα γενικό²⁷² διευθυντή του Υπουργού Εσωτερικών, Δημόσιας Διοίκησης και Αποκέντρωσης, ένα γενικό²⁷³ διευθυντή του Υπουργείου Οικονομίας και Οικονομικών και τον πρόεδρο της Ανώτατης Διοίκησης Ενώσεων Δημοσίων Υπαλλήλων. Τα μέλη των υπηρεσιακών συμβουλίων έχουν διετή θητεία. Το συμβούλιο δεν υποχρεούται να αιτιολογήσει την κρίση του, παρά μόνο στην περίπτωση «κατάδηλης» υπεροχής υποψηφίου που παραλείπεται (άρθρο 83 του υπαλληλικού κώδικα).

Υπάλληλοι που έχουν επιλεγεί τρεις φορές ως προϊστάμενοι διεύθυνσης ή τμήματος ή αυτοτελούς γραφείου ή ενδιάμεσης οργανικής μονάδας καταλαμβάνουν αυτοδίκαια οργανική θέση προϊσταμένου αντίστοιχου επιπέδου και εφεξής κρίνονται μόνο για επιλογή σε θέσεις προϊσταμένων οργανικών μονάδων ανώτερου επιπέδου. Προϊστάμενος διεύθυνσης που δεν επανεπιλέγεται μετά τη λήξη της θητείας του, καταλαμβάνει θέση προϊσταμένου τμήματος, εκτός εάν το υπηρεσιακό συμβούλιο με αιτιολογημένη απόφασή του κρίνει διαφορετικά. Προϊστάμενος γενικής διεύθυνσης που δεν επανεπιλέγεται μετά τη λήξη της θητείας του, καταλαμβάνει θέση προϊσταμένου διεύθυνσης ή μπορεί να αποχωρήσει από την υπηρεσία διατηρώντας τις αποδοχές του γενικού διευθυντή.

Η αυτοδίκαιη παραμονή στην ιεραρχία υπαλλήλου που άσκησε²⁷⁴ καθήκοντα προϊσταμένου ύστερα από κρίση υπηρεσιακού συμβουλίου, θεσμοθετήθηκε αρχικά με το νόμο 2190/1994. Μέχρι την εφαρμογή του νόμου αυτού, τα μέλη της ιεραρχίας με τη λήξη της θητείας τους, εάν δεν επανακρίνονταν, επανέρχονταν στην -αδιαφοροποίητη από πλευράς καθηκόντων και στερούμενη αρμοδιοτήτων- κατηγορία των εκτός ιεραρχίας υπαλλήλων.

²⁷⁰ Τον οποίο, όπως και τον καθηγητή του Πολυτεχνείου, ορίζει ο οικείος πρύτανης, ύστερα από γνώμη της οικείας σχολής.

²⁷¹ Τον οποίο ορίζει ο πρόεδρος του Δικηγορικού Συλλόγου.

²⁷² Και ειδικότερα, τον αρμόδιο για θέματα προσωπικού της δημόσιας διοίκησης.

²⁷³ Και ειδικότερα, τον αρμόδιο για θέματα μισθών και συντάξεων.

²⁷⁴ Η ευεργετική διάταξη ισχύει για υπαλλήλους που άσκησαν καθήκοντα προϊσταμένου επί δύο θητείες.

Το περί προαγωγών τμήμα του υπαλληλικού κώδικα έχει υποστεί τις περισσότερες τροποποιήσεις έναντι των άλλων διατάξεων του και ειδικότερα υπέστη ριζικές αλλαγές μορφής του θεσμού της προαγωγής. Οι συνεχείς μεταβολές, αλλοιώσεις, μεταμορφώσεις, έως και παραμορφώσεις των κλασικών αρχών δεν εξέλιξαν το θεσμό, τον κατέστησαν όμως ασυνεχή (Τάχος, 1981· Φλογαΐτης, 1987· Παναγόπουλος, 1988· Κοντόγιωργα-Θεοχαροπούλου, 1989α· Παπαχατζής, 1989· Σωτηρόπουλος, 1996· Σπηλιωτόπουλος, 1997 κ.λπ.).

Στο μέτρο που δεν προβλέπεται οριζόντια κινητικότητα των υπαλλήλων στο εσωτερικό της δημόσιας διοίκησης, το σύστημα επιλογής για την κάλυψη θέσεων προϊσταμένων κάθε υπηρεσίας είναι κλειστό. Η αποσύνδεση του βαθμού από τη θέση άσκησης διοίκησης και ειδικότερα η χορήγηση βαθμού ο οποίος δεν αντιστοιχεί σε συγκεκριμένα καθήκοντα, δεν επιτρέπει την αναγνώριση ειδικότητας στο μεγαλύτερο μέρος του δημοσιούπαλληλικού πληθυσμού –ώστε να αμβλύνονται οι διαφορές ενδοομαδικής θέσης (Lemaine, Kastarsztein & Personnaz, 1978· Billig, 1988). Η αοριστία των ουσιαστικών προσόντων επιλογής για θέση προϊσταμένου παρεμποδίζει την άσκηση του δικαιώματος (ουσιαστικής) προαγωγής, το οποίο συνδέεται άμεσα με το εργασιακό καθεστώς των δημόσιων υπαλλήλων και θεωρείται μία από τις σημαντικότερες προνομίες τους. Το δικαίωμα αυτό, όπως προαναφέρθηκε, έχει κατοχυρωθεί στο Σύνταγμα (άρθρο 103)²⁷⁵. Επιπρόσθετα, ο τρόπος ανάδειξης της πλειοψηφίας των μελών του υπηρεσιακού συμβουλίου δεν παρέχει εχέγγυα επιλογής ανεξάρτητης από την προσωπική επιθυμία του οργάνου που συγκροτεί²⁷⁶ το συμβούλιο.

Τη νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας έχει ιδιαίτερα απασχολήσει το ζήτημα των προαγωγών. Επ' ευκαιρία των διατάξεων για την προαγωγή *κατ' εκλογήν* του «καταλληλότερου» υπαλλήλου και μη παραλήψεως του «υπερέχοντος εκδήλως» (π.δ. 611/1977), διαμορφώθηκαν νομολογιακές αρχές βάσει των οποίων ελέγχεται, μέσα από την αιτιολογία της πράξης, η υπέρβαση των άκρων ορίων της διακριτικής ευχέρειας της διοίκησης, η τήρηση του μέτρου και των αρχών της χρηστής και εύρυθμης διοίκησης, της αγαθής κρίσης και της ίσης μεταχείρισης, η στάθμιση νόμιμων στοιχείων κρίσης κατά την αιτιολογία της πράξης, ο έλεγχος της πλάνης περί τα

²⁷⁵ Το οποίο θεσπίζει απαγόρευση υποβιβασμού του υπαλλήλου, χωρίς γνωμοδότηση υπηρεσιακού συμβουλίου. Βέβαια, στο μέτρο που η μη επανεπιλογή σε θέση προϊσταμένου ή, με άλλα λόγια, η καθοδική μετακίνηση στην ιεραρχική κλίμακα δε συνεπάγεται μεταβολή του βαθμού του υπαλλήλου, η συνταγματική επιταγή για απαγόρευση υποβιβασμού τυπικά δεν παραβιάζεται.

²⁷⁶ Όπως το διατυπώνει ο Φλογαΐτης (1987, σελ. 234), «Ένα σύστημα αξιολόγησης με πιθανότητες επιτυχίας μπορεί να στηρίζεται μόνο είτε στη σταθερότητα της θέσης του κρίνοντος οργάνου είτε στο ότι το κρίνον όργανο βρίσκεται έξω από τον κύκλο σταδιοδρομίας και ανάδειξης των υπαλλήλων».

πράγματα και του νομικού χαρακτηρισμού των πραγματικών περιστατικών και, προπάντων, ο έλεγχος των αρχών της αναλογικής ισότητας και της σταδιοδρομίας καθενός κατά το λόγο της «προσωπικής του αξίας» (Κοντόγιωργα-Θεοχαροπούλου, 1989α, σελ. 66-68 & 126).

Σε έρευνα την οποία διενήργησε η Γενική Γραμματεία Δημόσιας Διοίκησης του Υπουργείου Εσωτερικών, Δημόσιας Διοίκησης και Αποκέντρωσης (1997)²⁷⁷, οι συμμετέχοντες υπάλληλοι δήλωσαν -σε κλειστό ερωτηματολόγιο- ότι ασκείται μεγάλο εύρους πολιτική παρέμβαση κατά τις κρίσεις προϊσταμένων (ποσοστό 77% των συμμετεχόντων), ότι η διαδικασία επιλογής δε διαθέτει αντικειμενικότητα (ποσοστό 61%), καθώς και ότι θεωρούν «αδιάφορη» την αντικατάσταση του (άμεσου) προϊσταμένου, επειδή «έτσι και αλλιώς ξέρω τι πρέπει να κάνω» (ποσοστό 61%). Ως προς το κύριο κριτήριο με το οποίο, κατά τη γνώμη του ερωτώμενου, διενεργείται η επιλογή σε θέση προϊσταμένου, ποσοστό 32% των συμμετεχόντων επέλεξε την ανάληψη πρωτοβουλίας, ποσοστό 30% τη συγκαταβατικότητα του υποψηφίου στους προϊσταμένους, ποσοστό 20% την εξαιρετή γνώση του υπηρεσιακού αντικείμενου, ποσοστό 11% την «επικοινωνιακή ικανότητα» και ποσοστό 7% την εργατικότητα. Αν και η μεθοδολογία της έρευνας επιβάλλει την επιφύλαξη²⁷⁸ για τη δυνατότητά της να προσεγγίσει ικανοποιητικά την πραγματικότητα των προαγωγών -και γενικότερα τη δημοσιούπαλληλική πραγματικότητα²⁷⁹-, η απροθυμία των υπαλλήλων να «νομιμοποιήσουν»²⁸⁰ το σύστημα προαγωγών αποτελεί αβίαστο συμπέρασμα της έρευνας.

²⁷⁷ Πρόκειται για την έρευνα «Ποιοτικά Χαρακτηριστικά των Δημόσιων Υπαλλήλων», η οποία διενεργήθηκε σε δείγμα εννιάκοσίων εβδομήντα υπαλλήλων που ανήκαν σε δέκα, συνολικά, δημόσιες υπηρεσίες.

²⁷⁸ Όπως άλλωστε επισημαίνουν οι ερευνητές, πρόκειται για έρευνα γνώμης. Οι ίδιοι επισημαίνουν ότι είναι πιθανά τα ευρήματα να αναδεικνύουν μια αμβλυμμένη πραγματικότητα της δημόσιας διοίκησης, εξαιτίας του φορέα της έρευνας.

²⁷⁹ Άλλα αποτελέσματα της έρευνας για τα ποιοτικά χαρακτηριστικά των δημόσιων υπαλλήλων που ενδιαφέρουν την έρευνα για την ψυχοκοινωνική τους ταυτότητα, είναι ότι ποσοστό 72% των συμμετεχόντων δήλωσε πως η κοινωνική κατηγορία των δημοσίων υπαλλήλων έχει καλύτερη κοινωνική θέση από την κοινωνική κατηγορία των γιατρών, των δικηγόρων και των μηχανικών και ότι ποσοστό 63% δήλωσε πως η εικόνα της δημόσιας διοίκησης, όπως παρουσιάζεται από τα μέσα μαζικής επικοινωνίας, ανταποκρίνεται «αρκετά» στην πραγματικότητα.

²⁸⁰ Η διαλεκτική από την οποία εξαρτάται το υπονοούμενο της αξίας των επιφανών, η αυτονόητη συσχέτιση μεταξύ της κοινωνικής θέσης και του μόχθου που καταβλήθηκε για την κατάκτησή της εκλείπει στην περίπτωση της διοικητικής ιεραρχίας -όπως εκλείπει και σε πολλές άλλες περιπτώσεις. Άλλωστε, ο λόγος ύπαρξης της διοικητικής ιεραρχίας δεν μπορεί να ανάγεται μονομερώς στην ιεράρχηση της γνώσης, καθώς η γνώση του επιμέρους ή ειδικού ζητήματος προϋποθέτει τη γνώση του καθολικού ή γενικού και, αντίστροφα, η τελευταία δεν μπορεί να διαμορφωθεί in abstracto χωρίς την πρώτη.

Η μετακίνηση του υπαλλήλου από μία οργανική μονάδα σε άλλη μονάδα της ίδιας αρχής πραγματοποιείται, κατά τις διατάξεις του άρθρου 66 του υπαλληλικού κώδικα, με απόφαση του προϊσταμένου της, χωρίς χρονικό περιορισμό. Οι ίδιες διατάξεις ορίζουν ότι, προκειμένου για μετακίνηση σε οργανική μονάδα που εδρεύει σε περιοχή άλλου δήμου ή κοινότητας, «το οικείο όργανο υποχρεούται να λάβει υπόψη του κριτήρια, όπως ο τόπος κατοικίας του υπαλλήλου, η κατάσταση υγείας του, η οικογενειακή του κατάσταση και η συνυπηρέτηση συζύγου». Η ειδική βαρύτητα κάθε κριτηρίου δεν εξειδικεύεται ούτε άλλωστε η απαρίθμησή τους είναι εξαντλητική.

Για τη μετάθεση υπαλλήλου, ο υπαλληλικός κώδικας ορίζει ότι αυτή επιτρέπεται μετά από αίτηση του υπαλλήλου ή αυτεπαγγέλτως από την υπηρεσία, με απόφαση του αρμόδιου οργάνου διοίκησης μετά από σύμφωνη γνώμη του υπηρεσιακού συμβουλίου (άρθρο 67). Για τη μετάθεση λαμβάνονται υπόψη ο συνολικός χρόνος υπηρεσίας του υπαλλήλου, ο χρόνος υπηρεσίας κατά περιοχή, η οικογενειακή του κατάσταση, η ηλικία, η συνυπηρέτηση και η εντοπιότητα. Τα παραπάνω αξιολογούνται με συντελεστές βαρύτητας (*μόρια*).

Η απόσπαση υπαλλήλου σε άλλη υπηρεσία επιτρέπεται «για την αντιμετώπιση σοβαρών και επείγουσών υπηρεσιακών αναγκών προσωρινού χαρακτήρα», μετά από γνώμη των οικείων υπηρεσιακών συμβουλίων (άρθρο 68). Κατ' εξαίρεση είναι δυνατή η απόσπαση για προσωπικούς λόγους, εφόσον οι ανάγκες της υπηρεσίας το επιτρέπουν.

Η μετάταξη υπαλλήλου σε κενή θέση κλάδου ανώτερης κατηγορίας επιτρέπεται, εάν ο υπάλληλος έχει τα προσόντα του κλάδου στον οποίο μετατάσσεται (άρθρα 69 έως 74).

Η μετάταξη γίνεται ύστερα από αίτηση του υπαλλήλου, μετά από γνώμη του οικείου υπηρεσιακού συμβουλίου, το οποίο εκτιμά και τις ανάγκες της υπηρεσίας.

Οι υπάλληλοι που έχουν πριν το διορισμό τους χρόνο πραγματικής δημόσιας υπηρεσίας, εντάσσονται μετά τη μονιμοποίησή τους μέχρι και τον αμέσως ανώτερο βαθμό, «ανάλογα με το συνολικό χρόνο υπηρεσίας τους, ύστερα από ουσιαστική [:] κρίση του υπηρεσιακού συμβουλίου», κατά το άρθρο 98. Ως πραγματική δημόσια υπηρεσία νοείται κάθε υπηρεσία που έχει διανυθεί στο δημόσιο ή σε νομικό πρόσωπο δημοσίου δικαίου ή σε οργανισμό τοπικής αυτοδιοίκησης με οποιαδήποτε σχέση εργασίας και με τα τυπικά προσόντα της κατηγορίας στην οποία ανήκει ο υπάλληλος κατά το χρόνο της ένταξης.

Παράλληλα, κατά το άρθρο 16 του νόμου 3205/2003²⁸¹, «Η καθιέρωση²⁸² με αμοιβή εργασίας πέρα από τις ώρες της υποχρεωτικής απασχόλησης των υπαλλήλων του Δημοσίου, των Ν.Π.Δ.Δ. και των Ο.Τ.Α., επιτρέπεται μόνο για την αντιμετώπιση εποχικών, έκτακτων ή επείγουσών υπηρεσιακών αναγκών.» Η απασχόληση αυτή εγκρίνεται με απόφαση του καθ' ύλην αρμόδιου υπουργού, στην οποία, μεταξύ άλλων, καθορίζεται ο αριθμός των υπαλλήλων, το χρονικό διάστημα και οι ώρες υπερωριακής απασχόλησης. Με το άρθρο 17 του ίδιου νόμου προβλέπεται η καταβολή αποζημίωσης σε υπαλλήλους που συμμετέχουν «σε κάθε είδους μόνιμα ή προσωρινά συλλογικά όργανα (συμβούλια, επιτροπές και ομάδες εργασίας)» που λειτουργούν στο χώρο δημόσιας υπηρεσίας «πέραν του κανονικού ωραρίου εργασίας των υπαλλήλων και σε χρόνο που δεν καλύπτεται από υπερωριακή απασχόληση». Το ύψος της κατά συνεδρίαση αποζημίωσης καθορίζεται με απόφαση του αρμόδιου υπουργού, υπό τους όρους που θέτουν οι διατάξεις του άρθρου αυτού. Παράλληλα, «Σε εξαιρετικές περιπτώσεις, μπορεί να καθορίζεται αποζημίωση κατά μήνα, με κοινή απόφαση του Υπουργού Οικονομίας και Οικονομικών και του καθ' ύλην αρμόδιου υπουργού με κριτήρια την ιδιαίτερη σημασία του συλλογικού οργάνου για την οικονομία της χώρας, την αποτελεσματικότερη λειτουργία της Δημόσιας Διοίκησης και την καλύτερη εξυπηρέτηση του πολίτη», υπό τους όρους που θέτουν οι ίδιες διατάξεις. Πριν την ισχύ των διατάξεων αυτών, την υπερωριακή απασχόληση και την αποζημίωση για συμμετοχή σε συλλογικά όργανα ρύθμιζαν με ανάλογο τρόπο οι διατάξεις του νόμου 2470/1997 (άρθρα 18 και 19 αντίστοιχα).

Ύστερα από όσα εκτέθηκαν στην ενότητα αυτή, διαπιστώνεται ότι στην άσκηση υποχρεώσεων ή/και δικαιωμάτων του υπαλλήλου, η εφαρμογή του κανόνα της νομιμότητας είναι ατελής. Παράλληλα, στο ίδιο πεδίο βρίσκεται έδαφος εφαρμογής ο κανόνας της υπακοής. Δεν είναι άλλωστε τυχαίο που στον υπαλληλικό κώδικα οι ρυθμίσεις για τη μετακίνηση, τη μετάθεση, την απόσπαση, τη μετάταξη και την ένταξη, καθώς και την προαγωγή και την ανάθεση θέσης προϊσταμένου δεν περιλαμβάνονται στην ενότητα των υποχρεώσεων (Μέρος Β) ή, κατά περίπτωση, στην ενότητα των

²⁸¹ Δηλαδή του λεγόμενου *ενιαίου μισθολογίου*.

²⁸² Καθεαυτή η χρήση της λέξης υποδηλώνει ότι τα συμφέροντα των υπαλλήλων και της (πολιτικής) ηγεσίας της διοίκησης δεν είναι όσο φαίνεται εκ πρώτης όψεως ανταγωνιστικά. Από την άλλη πλευρά και στο μέτρο που η ρύθμιση την οποία αντικατέστησαν οι εν λόγω διατάξεις (άρθρο 18, ν. 2470/1997) «επέτρεπε» την υπερωριακή απασχόληση, υποδηλώνεται η απουσία διεκδικητικής δραστηριότητας των υπαλλήλων. Οι πρόσθετες αυτές αποδοχές έχουν μεν καθιερωθεί, ωστόσο, δεν ενσωματώνονται στο βασικό μισθό του υπαλλήλου, επί του οποίου υπολογίζονται τα πάσης φύσεως επιδόματα.

δικαιωμάτων (Μέρος Γ), αλλά συγκροτούν αυτοτελή ενότητα (Μέρος Δ, με τίτλο Υπηρεσιακές Μεταβολές).

Μερικά Συμπεράσματα

Ο κανόνας της νομιμότητας αποτελεί τη θεμελιώδη αρχή του δημοκρατικού κράτους. Αντικείμενο της δημόσιας διοίκησης αποτελεί η εφαρμογή της κυβερνητικής πολιτικής μέσα στο πλαίσιο των νόμων. Ο υπάλληλος της δημόσιας διοίκησης υποχρεούται, κατά το Σύνταγμα, να εκτελεί τα καθήκοντά του κατά τρόπο ώστε να τηρείται ο εφαρμοστέος κάθε φορά νόμος. Και καθόσον η εφαρμογή των νόμων προϋποθέτει τη συνοχή και τη συνέχεια της δημόσιας διοίκησης, ο υπάλληλος υποχρεούται να υπακούει στις διαταγές των προϊσταμένων του. Υπό το πρίσμα της σχέσης πολίτη-δημόσιας διοίκησης, ο υπάλληλος εξειδικεύει την αρμόζουσα νομική ρύθμιση στην περίπτωση που εισάγει ο πολίτης, με ή χωρίς συγκεκριμένη διαταγή προϊσταμένου του. Και στις δύο περιπτώσεις, ο προϊστάμενος λαμβάνει γνώση της εξειδίκευσης και ειδικότερα λαμβάνει γνώση ο προϊστάμενος που έχει την αρμοδιότητα έκδοσης της σχετικής διοικητικής πράξης και οι προϊστάμενοι που παρεμβάλλονται μεταξύ του ίδιου και του υπαλλήλου-συντάκτη της πράξης. Αντίστροφα, ο προϊστάμενος που έχει την αρμοδιότητα έκδοσης της σχετικής πράξης δε δύναται να την εκδώσει χωρίς τη συμμετοχή του αρμόδιου για τη σύνταξή της υπαλλήλου και όσων παρεμβάλλονται αρμοδίως.

Στο μέτρο που η νομική ρύθμιση είναι εξ ορισμού γενική και αφαιρετική, η εξειδίκευσή της δεν αποτελεί μία μηχανική διαδικασία, πολύ περισσότερο όταν ο υπάλληλος καλείται να ανεύρει το δέον να εφαρμοσθεί μέσα σε ένα σύνθετο πλέγμα ρυθμίσεων. Συνακόλουθα, κατά τη διαδικασία της εξειδίκευσης ανακύπτουν αντιγνώμίες μεταξύ των εμπλεκόμενων στη διαδικασία υπαλλήλων. Ο κοινός νομοθέτης, για την επίλυση των αντιγνώμιων, αναγνωρίζει μαχητό τεκμήριο ικανότητας στον προϊστάμενο που έχει την αρμοδιότητα έκδοσης της διοικητικής πράξης. Όμως, το τεκμήριο ικανότητας του προϊσταμένου δεν κάμπτεται όταν η διαταγή του είναι αναμφίβολα αντισυνταγματική ή παράνομη. Έτσι, κατά τον κοινό νομοθέτη, όταν ο υπάλληλος εκτελεί διατεταγμένη παραβίαση του νόμου, «τηρεί» τον κανόνα της νομιμότητας. Επομένως, στο μέτρο που κατά το Σύνταγμα ο κανόνας της υπακοής του υπαλλήλου είναι κανόνας υποκείμενος στον κανόνα της νομιμότητας –ο οποίος δεν υπόκειται σε όρους, δηλαδή είναι

απολύτως επιτακτικός κανόνας-, η λειτουργία των οικείων συνταγματικών διατάξεων δεν είναι παρά ιδεολογική (Πίνακας 6.1).

Πίνακας 6.1
Οι κανόνες της νομιμότητας και υπακοής από ιδεολογική έποψη

ΚΑΝΟΝΑΣ ΝΟΜΙΜΟΤΗΤΑΣ	ΚΑΝΟΝΑΣ ΥΠΑΚΟΗΣ
1. Ο κανόνας της νομιμότητας αποτελεί το θεμελιώδη κανόνα της δημοκρατικά οργανωμένης κοινωνίας, δηλαδή ο υπάλληλος υπόκειται στον κανόνα αυτόν (και) ως πολίτης.	1. Ο κανόνας της υπακοής είναι ειδικός κανόνας, ο οποίος εφαρμόζεται (μεταξύ άλλων κοινωνικών ομάδων) στην κοινωνική ομάδα των δημοσίων υπαλλήλων.
2. Ο κανόνας της νομιμότητας αποτελεί το θεμελιώδη κανόνα της δημόσιας διοίκησης.	2. Ο κανόνας της υπακοής έχει θεσπισθεί για τη διασφάλιση της εφαρμογής του κανόνα της νομιμότητας.
3. Ο υπάλληλος δεσμεύεται να τηρεί τον κανόνα της νομιμότητας τυπικά με την αποδοχή του διορισμού του και συμβολικά με ορκωμοσία.	3. Τα μέλη κάθε δημόσιας υπηρεσίας συνδέονται μεταξύ τους με ιεραρχική σχέση, η οποία οργανώνεται στη βάση αρμοδιότητας και πραγματοποιείται με το ζεύγμα διαταγή-υπακοή.
4. Το νομικό σύστημα δεν προκαθορίζει όλες τις ενέργειες της διοίκησης, όμως θέτει όρια για τις μη προκαθορισμένες ενέργειες.	4. Η υπακοή έχει όριο την αρμοδιότητα του προϊσταμένου και, ταυτόχρονα, την αρμοδιότητα του υφισταμένου.

Παράλληλα, το διοικητικό νομικό σύστημα δε ρυθμίζει εξαντλητικά την άσκηση άλλων υποχρεώσεων ή/και δικαιωμάτων του υπαλλήλου, δηλαδή αφήνει την άσκηση αυτή, τουλάχιστον εν μέρει, στην ευχέρεια του ανώτατου προϊσταμένου της συγκεκριμένης, κάθε φορά, δημόσιας υπηρεσίας. Συνακόλουθα, η εφαρμογή του κανόνα της νομιμότητας δεν μπορεί να είναι καθολική, ενώ παρέχεται έδαφος εφαρμογής στον κανόνα της υπακοής (Πίνακας 6.2).

Πίνακας 6.2
Η σχέση του κανόνα της νομιμότητας με τον κανόνα της υπακοής από κανονιστική έποψη

1. Ο κανόνας της υπακοής δεν κάμπτεται ενώπιον προδήλως αντισυνταγματικής ή παράνομης διαταγής.
2. Το διοικητικό νομικό σύστημα δε θέτει εχέγγυα για την αντιστοίχιση δικαιώματος ανυπακοής του υπαλλήλου στην υποχρέωση υπακοής του.
3. Η καθολική εφαρμογή του κανόνα της νομιμότητας στο πεδίο των υποχρεώσεων/δικαιωμάτων του υπαλλήλου είναι νομικά ανέφικτη.
4. Ο κανόνας της υπακοής αποτελεί δυνάμει παράγοντα της άσκησης υποχρεώσεων και δικαιωμάτων του υπαλλήλου.

Επομένως, μπορεί να διατυπωθεί ως κεντρική υπόθεση για τη διερεύνηση του φαινομένου του νομικισμού ότι στην εξειδίκευση των νομικών διατάξεων από τον

υπάλληλο επιδρά η συμπεριφορά της ηγεσίας της διοίκησης και κυρίως η προσλαμβανόμενη από τον υπάλληλο σημασία της συμπεριφοράς της ηγεσίας. Αλλά το τελευταίο καθεαυτό σημαίνει ότι θα πρέπει να εντοπισθούν οι κρίσιμες αλληλεπιδράσεις της συμπεριφοράς της ηγεσίας με άλλους παράγοντες, καθόσον άλλωστε οι αιτιακές σχέσεις των κοινωνικών φαινομένων δεν είναι γραμμικές.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7

Η ΓΝΩΣΤΙΚΗ ΣΥΓΚΡΟΥΣΗ ΤΟΥ ΔΗΜΟΣΙΟΥ ΥΠΑΛΛΗΛΟΥ ΣΤΟ ΕΡΓΟ ΤΗΣ ΑΠΟΔΟΣΗΣ ΤΟΥ ΝΟΜΟΥ

Το όργανο της διοίκησης εκφέρει αρμόδιο λόγο, δηλαδή είναι εξουσιοδοτημένο να εκφέρει το λόγο της εκτελεστικής εξουσίας. Ο διοικητικός λόγος, οσονδήποτε προσωπικός ή ασήμαντος και εάν φαίνεται, φέρει, όπως και κάθε άλλη γλωσσική επικοινωνία, τα ίχνη της κοινωνικής δομής την οποία εκφράζει και, ταυτόχρονα, αναπαράγει.

Μία σημασία δεν είναι μία αυθύπαρκτη κατάσταση συνειδητότητας ή ένα σύνολο διασυνδέσεων που υπάρχουν ή οικοδομούνται νοητικά έξω από το πεδίο της εμπειρίας στο οποίο αναφέρονται, αλλά, αντίθετα, κάθε σημασία αντλεί την ύπαρξή της από το πεδίο της εμπειρίας²⁸³ (Mead, 1934· Moscovici, 1999· Jodelet, 1984· Abric, 1994α/1996 κ.λπ.). Η γλώσσα είναι ένα ταξινομημένο σύστημα σημείων τα οποία έχουν κοινές σημασίες για ένα σύνολο υποκειμένων και ως σύστημα σημείων έχει κανονιστικό χαρακτήρα (Moscovici, ο.π., σελ. 493). Στο μέτρο που η ευστοχία μίας

²⁸³ Η εμπειρία ονομάζεται κοινώς υποκειμενική, όμως πολλά από όσα θεωρείται ότι ανήκουν στη συνειδητότητα θα πρέπει να επιστραφούν στο λεγόμενο εξωτερικό κόσμο, παρατηρούσε ο Mead (1934, σελ. 118). Αν και τα αντικείμενα του εξωτερικού κόσμου υπάρχουν ανεξάρτητα από την εμπειρία του ατόμου, αυτά διαθέτουν συγκεκριμένα χαρακτηριστικά λόγω των σχέσεών τους με τη σκέψη του. Αλλιώς ή χωρίς αυτές τις σχέσεις, τα αντικείμενα του εξωτερικού κόσμου δε θα διέθεταν τα συγκεκριμένα χαρακτηριστικά. Αυτά τα χαρακτηριστικά είναι οι σημασίες τους για το άτομο. Η διάκριση μεταξύ φυσικών αντικειμένων ή φυσικής πραγματικότητας και νοητικής ή συνειδητής εμπειρίας αυτών των αντικειμένων ή αυτής της πραγματικότητας -ή διάκριση μεταξύ εξωτερικής και εσωτερικής εμπειρίας- έγκειται στο ότι η τελευταία σχετίζεται με -ή συγκροτείται από- σημασίες. Με αυτή την έννοια, το περιβάλλον υπάρχει ως υποθέσεις, οι οποίες βέβαια υποστηρίζονται από την εμπειρία (Mead, ο.π., σελ. 45).

Η σκέψη αναδύεται και αναπτύσσεται μέσα στην κοινωνική διαδικασία, μέσα στη μήτρα της κοινωνικής αλληλεπίδρασης. Στη σκέψη είναι εντυπωμένο το επικρατές υπόδειγμα κοινωνικής συμπεριφοράς καθόσον το άτομο ως μέλος μίας κοινότητας εσωτερικεύει, μέσω της εμπειρίας της ταύτισης, τις οργανωτικές αρχές ή τις «κοινωνικές αξίες» που μοιράζονται όσοι υπάγονται στη συγκεκριμένη κοινότητα. Η επικοινωνία εμπειρική τη συμμετοχή του Άλλου στην αυτοσυνείδηση -η πρόσβαση στην οποία επιτυγχάνεται ακριβώς μέσω του Άλλου- και ταυτόχρονα στην αυτοκριτική. Στο μέτρο που η αυτοκριτική έχει κοινωνική βάση, δια της αυτοκριτικής ασκείται κοινωνικός έλεγχος στην ατομική συμπεριφορά. Με αυτή την έννοια, ο χαρακτήρας δεν ανήκει στο άτομο αλλά στη σχέση του ατόμου με το περιβάλλον του. Η νοητική διαδικασία περιλαμβάνει επίσης την προσοχή, δηλαδή τη σημασία, η οποία οργανώνει, αλλά και επιλέγει παραμερίζοντας τα ερεθίσματα που είναι αδιάφορα. Μία συγκεκριμένη σημασία είναι αδιάρετη με μία συγκεκριμένη απεικόνιση. Η απεικόνιση/σημασία εξαρτάται από την παρελθούσα εμπειρία, όμως δεν περιορίζεται στη μνήμη. Εξίσου αυθεντική με την αναφορά της απεικόνισης/σημασίας στο παρελθόν είναι η αναφορά της στο μέλλον, η προσμονή. Το κοινωνικό υποκείμενο προσαρμόζεται σε μία συγκεκριμένη κατάσταση στη βάση των κοινωνικών αναπαραστάσεών του, οι οποίες ταυτόχρονα ανασυγκροτούν την περίστασή. Με άλλα λόγια, το υποκείμενο εκπροσωπεί τις αξίες της κοινότητας στην οποία υπάγεται, αλλά η εκπροσώπηση περιλαμβάνει και την προσαρμογή των αξιών από το ίδιο το άτομο.

επικοινωνίας εξαρτάται από το εάν η χρήση της γλώσσας, δηλαδή τα χρησιμοποιούμενα γλωσσικά στοιχεία, έχουν την ίδια σημασία για την πηγή και το δέκτη της επικοινωνίας, η επιλογή της γλώσσας καθορίζεται από τα συστήματα κοινωνικού κύρους. Οι γλωσσικές ανταλλαγές αποτελούν κείμενες αλληλεπιδράσεις μεταξύ παραγόντων προικισμένων με κοινωνικά δομημένους πόρους και ικανότητες. Συνακόλουθα, η μέθοδος της ανάλυσης περιεχομένου του λόγου προσφέρεται για τη μελέτη των ιδεολογικών φαινομένων, κατ' εξοχήν στο πεδίο των διομαδικών σχέσεων (Barnard, 1946· Bourdieu, 1992· Σακαλάκη, 1994· Παπαστάμου, 2001γ κ.λπ.).

Η εξέταση του αρμόδιου λόγου του υπαλλήλου έχει, προφανώς, κομβική σημασία για την απόπειρα ερμηνείας του φαινομένου του νομικισμού -ή, γενικότερα, της γραφειοκρατίας-, όμως δεν έχει αντιμετωπισθεί από τους ερευνητές ως αυτονόητη. Η ίδια είναι πιο σύνθετο ζήτημα από όσο ίσως φαίνεται εκ πρώτης όψεως, επειδή, αφενός, ο λόγος του υπαλλήλου είναι αποσπασματικός, αφετέρου δε, τα κριτήρια ορθότητας αυτού του λόγου ενυπάρχουν στο σύστημα, στο πλαίσιο του οποίου ο συγκεκριμένος λόγος εκφέρεται, ως συστατικά του στοιχεία. Ο λόγος του υπαλλήλου θα πρέπει, επομένως, να προσεγγισθεί με άλλη «μέθοδο».

Όπως έχει αναφερθεί στην ενότητα για το νομικό κράτος (Κεφάλαιο 3), η ικανότητα του διοικητικού οργάνου να εκδίδει διοικητικές πράξεις, δηλαδή να ρυθμίζει θέματα που υπάγονται στην αρμοδιότητά του διακρίνεται σε *δέσμια*²⁸⁴ *αρμοδιότητα* και *διακριτική ευχέρεια*²⁸⁵. Στην περίπτωση της διακριτικής ευχέρειας τα όρια του δικαιούχου πληθυσμού είναι για τη διοίκηση ανοιχτά.

Ταυτόχρονα, στο μέτρο που η έκδοση των εκτελεστών διοικητικών πράξεων συνιστά εξατομίκευση του νόμου, δηλαδή προϋποθέτει την ανεύρεση του εάν και κατά πόσον αυτός εφαρμόζεται σε μία συγκεκριμένη περίπτωση, το διοικητικό όργανο δεν περιορίζεται σε μηχανική εφαρμογή του νόμου, αλλά διαθέτει ένα περιθώριο λήψης απόφασης. Οι νόμοι, όποιες και εάν είναι οι αξιώσεις τους σε επίπεδο ηθικών αρχών, έχουν συγκεκριμένο ιστορικό χρήσης και διερμηνείας. Όπως έχει εκτενώς παρουσιασθεί στην ενότητα για την «ερμηνεία» του δικαίου (Κεφάλαιο 3), η νομιμότητα

²⁸⁴ Δέσμια αρμοδιότητα συντρέχει όταν το διοικητικό όργανο, εφόσον διαπιστώνει ότι πληρούνται οι προβλεπόμενες από κανόνα δικαίου προϋποθέσεις εφαρμογής του, υποχρεούται να εκδώσει διοικητική πράξη που περιέχει την καθοριζόμενη με το συγκεκριμένο κανόνα ατομική ρύθμιση.

²⁸⁵ Διακριτική ευχέρεια συντρέχει όταν οι κανόνες που καθορίζουν την αρμοδιότητα του διοικητικού οργάνου δεν προκαθορίζουν επακριβώς την ενέργειά του, αλλά του αφήνουν ελευθερία δράσης. Ειδικότερα, η αρμοδιότητα έχει χαρακτήρα διακριτικής ευχέρειας όταν το διοικητικό όργανο δύναται, αλλά δεν υποχρεούται να εκδώσει την πράξη ή όταν οφείλει να εκδώσει την πράξη, αλλά μπορεί να καθορίσει το ίδιο το χρόνο έκδοσής της ή όταν μπορεί να επιλέξει μεταξύ περισσότερων ρυθμίσεων τις οποίες επιτρέπουν οι ισχύουσες διατάξεις.

μίας διοικητικής πράξης δεν μπορεί να ορισθεί με απόλυτο τρόπο -ως κάτι που ισχύει ή δεν ισχύει- αλλά ως μία ιδιότητα η οποία επιδέχεται διαβαθμίσεις. Η «ερμηνεία» του νόμου από τον υπάλληλο δεν είναι ανακάλυψη νοήματος αλλά απόδοση και ειδικότερα, νόμιμη απόδοση του νόμου. Και όπως αναδεικνύει η κοινωνική ψυχολογία, οι γνωστικές διαδικασίες της απόδοσης είναι ενέργειες κοινωνικά επηρεαζόμενες και ρυθμιζόμενες.

Η δυσχέρεια προσδιορισμού της νομιμότητας επιτείνεται από την απουσία κωδικοποίησης, την πολυνομία, τα νομοθετικά κενά κ.λπ.. Ειδικά όσον αφορά την ελληνική περίπτωση, η νομοθεσία είναι συχνά δαιδαλώδης, πολυδιασπασμένη και περιπλοκωλογική (Σωτηρόπουλος, 1996· Μακρυδημήτρης, 1999· Συνήγορος του Πολίτη, 2000, 2001 κ.λπ.). Πέρα από τα ελλείμματα τεχνογνωσίας και δεξιοτήτων του προσωπικού της δημόσιας διοίκησης, μεταξύ της κοινωνικής και της νομικής πραγματικότητας υπάρχει ένα συνεχώς διευρυνόμενο χάσμα, με αποτέλεσμα η εκάστοτε νομική πραγματικότητα την οποία καλείται να εφαρμόσει η δημόσια διοίκηση να θεμελιώνεται σε κανόνες, όχι σπάνια, ανίκανους να ανταποκριθούν²⁸⁶ με επάρκεια και κανονιστική συνέπεια στις συνθήκες της κοινωνικής πραγματικότητας.

Στο φως αυτών των παρατηρήσεων, σχεδιάσαμε ένα ερωτηματολόγιο²⁸⁷ για τη διερεύνηση της υπόθεσης ότι ο δημόσιος υπάλληλος εμφανίζει γνωστική σύγκρουση στο έργο της απόδοσης του νόμου. Για τον έλεγχο της εν λόγω υπόθεσης, ο σχεδιασμός έθετε υπόψη των υποκειμένων ένα διοικητικό έργο και ειδικότερα την έκδοση απόφασης διορισμού, σε νοσοκομείο της περιφέρειας της χώρας, ειδικευόμενου γιατρού ο οποίος δεν έχει ακόμη εκπληρώσει τις στρατιωτικές του υποχρεώσεις. Στο πρώτο μέρος του σχεδιασμού, κάθε υποκείμενο κλήθηκε να σημειώσει σε επταβάθμια κλίμακα εάν και κατά πόσο είναι σκόπιμη,

²⁸⁶ Λόγου χάριν, στην έκθεση έτους 1999 του Σώματος Επιθεωρητών-Ελεγκτών Δημόσιας Διοίκησης διαπιστώνεται ότι στα δικαιολογητικά έκδοσης άδειας λειτουργίας αρτοποιείου περιλαμβάνεται η προσκόμιση πιστοποιητικού μη πτώχευσης. Είναι χαρακτηριστικό ότι το μεγαλύτερο μέρος των προτάσεων του Σώματος προς τα αρμόδια όργανα συνίσταται σε αυτονομία για κάθε τρίτον π.χ. «να συγκεντρωθεί και να κωδικοποιηθεί η διάσπαρτη δασική νομοθεσία» (σελίδα 73), «να εξετασθεί η δυνατότητα τροποποίησης της διαδικασίας κατεδάφισης, έτσι ώστε να προταχθεί η διαδικασία επιβολής προστίμου της διαδικασίας κατεδάφισης» (σελίδα 77), «να εναρμονισθεί ο τρόπος υπολογισμού των τραπεζοκαθισμάτων (βάσει της υγειονομικής νομοθεσίας) και του μέγιστου αριθμού ατόμων (βάσει της πυροσβεστικής νομοθεσίας), τα οποία επιτρέπεται να ευρίσκονται στα καταστήματα υγειονομικού ενδιαφέροντος» (σελίδα 92), «να τροποποιηθεί ο Οργανισμός της Υπηρεσίας Παλιπκής Αεροπορίας, ώστε να υπάρξει πρόβλεψη για νομική κάλυψη και υποστήριξη από τη Διεύθυνση Νομικών Υποθέσεων, των αναγκών του Τμήματος Προμηθειών της Διεύθυνσης Οικονομικού και Εφοδιασμού» (σελίδα 103).

²⁸⁷ Βλ. Παράρτημα 1, Ερωτηματολόγιο 1 & 2, ερωτήσεις E1, E2, E3, E5 και E10.

δηλαδή κοινωνικά νομιμοποιημένη, η έκδοση της απόφασης (E1.2)²⁸⁸, καθώς και εάν και κατά πόσο η ίδια είναι «σωστή», δηλαδή, κατ' επιλογή του υποκειμένου, είτε νόμιμη είτε σκόπιμη (E2). Στο δεύτερο μέρος του σχεδιασμού, κάθε υποκείμενο σημείωσε σε ποίο βαθμό, κατά τη γνώμη του, οι δημόσιοι υπάλληλοι «πρέπει» να τηρούν τη νομιμότητα (E3), καθώς και εάν και κατά πόσο το ίδιο θα προέβαινε στην έκδοση της συγκεκριμένης απόφασης, εάν είχε να χειρισθεί αυτό το θέμα (E5). Με άλλα λόγια, μετρήθηκε η σημαντικότητα του κανόνα της νομιμότητας για τους δημόσιους υπαλλήλους, η σκοπιμότητα και η «ορθολογικότητα» ενός συγκεκριμένου διοικητικού έργου, καθώς και η (δηλούμενη) πρόθεση των υποκειμένων να εκτελέσουν το έργο αυτό. Για τη διάρθρωση του διομαδικού και του ιδεολογικού επιπέδου ανάλυσης -στο πεδίο των οποίων οικοδομήθηκε το ερωτηματολόγιο- με το διατομικό επίπεδο, ζητήθηκε από τα υποκείμενα να συμπληρώσουν το χρόνο της δημόσιας υπηρεσίας τους, τη διοικητική τους κατηγορία, καθώς και τον τίτλο της θέσης που κατέχουν στο πλαίσιο της διοικητικής ιεραρχίας (E10).

1. Η σημαντικότητα του κανόνα της νομιμότητας στη δημοσιοϋπαλληλική ταυτότητα

Από την κατανομή των απαντήσεων στην ερώτηση για το εάν και σε ποίο βαθμό, κατά τη γνώμη του ερωτώμενου, οι δημόσιοι υπάλληλοι πρέπει να τηρούν τη νομιμότητα, προκύπτει ότι ο κανόνας της νομιμότητας αποτελεί, κατά τους ίδιους τους δημόσιους υπαλλήλους, εξέχουσα διάσταση της κοινωνικής τους ταυτότητας. Σε σύνολο εκατόν δέκα εννέα (119) υποκειμένων που απάντησαν σε αυτή την ερώτηση, μόνο δύο (2) υποκείμενα σημείωσαν αρνητική τιμή στην κλίμακα μέτρησης και επίσης δύο (2) σημείωσαν την κεντρική τιμή. Οι απαντήσεις σημειώθηκαν σε επταβάθμια κλίμακα μέτρησης (1 = καθόλου και 7 = απόλυτα). Ο μέσος όρος των απαντήσεων είναι 6.4 και η τυπική απόκλιση²⁸⁹ .96.

²⁸⁸ Το σύμβολο E χ , όπου $\chi = 1, 2, 3$ κ.λπ. ή $\chi = 1.1, 1.2$ κ.λπ., δηλώνει την ερώτηση με την οποία μετρήθηκε η αναφερόμενη, κάθε φορά, μεταβλητή.

²⁸⁹ Ενώ ο μέσος όρος δηλώνει το σημείο της κλίμακας μέτρησης προς το οποίο τείνουν να συσσωρευτούν οι απαντήσεις, δηλαδή δηλώνει την κεντρική τάση, η τυπική απόκλιση δηλώνει το διάστημα της κλίμακας μέσα στο οποίο οι ίδιες τείνουν να διασπείρονται. Ειδικότερα, τυπική

Η δημόσια διοίκηση, ακόμη και στις περιπτώσεις όπου παρουσιάζει μία αστάθεια²⁹⁰ του ανώτερου προσωπικού της, ενσαρκώνει τη συνέχεια του αστικού κράτους. Τη συνέχεια και τη συνοχή του κράτους εξασφαλίζει η επίκληση του γενικού συμφέροντος και της υπεροχής του νόμου. Το διοικητικό όργανο θεωρείται ότι δεν ενεργεί με ίδια εξουσία αλλά με την ιδιότητα του εξουσιοδοτημένου, που κινείται σε αποστειρωμένες περιοχές της επαγγελματικής γνώσης, όπου τίποτα δεν αποσπνέει καμία ενεργό σημασία. Η δημόσια διοίκηση θεωρείται ότι *ετεροκαθορίζεται*, δηλαδή ότι ασκεί αρμοδιότητες προς εκτέλεση των αποφάσεων της Κυβέρνησης, η οποία διαθέτει αρμοδιότητα με πρωτοβουλία, μέσα στο πλαίσιο που θέτει η βούληση της Βουλής, η οποία εκφράζει τη λαϊκή κυριαρχία.

Η διαρκής εμφάνιση των ίδιων απόψεων σε συνδυασμό με την ποικιλία των πηγών και τον υψηλό βαθμό εξάπλωσής τους καθιστούν εφικτή τη γενίκευση και την οργάνωση των απόψεων αυτών στο γνωστικό και γλωσσικό πεδίο του κοινωνικού υποκειμένου (Moscovici, 1999, σελ. 54-58). Έτσι, διαμορφώνεται μία λανθάνουσα μάθηση, μία δομή περιρρέουσας ατμόσφαιρας ή, διαφορετικά διατυπωμένο, ένας πυρήνας κοινωνικής αναπαράστασης²⁹¹, στον οποίο παραπέμπει κάθε σχετική αναφορά. Μία αναφορά στη διοικητική νομιμότητα παραπέμπει άμεσα το κοινωνικό υποκείμενο (δημόσιο υπάλληλο ή μη) σε μία δομή ευνομούμενης κοινωνικής συνύπαρξης. Επιπρόσθετα, το υποκείμενο που εντάσσεται στη δημοσιούπαλληλική ομάδα οφείλει να εκπληρώνει αυτή τη δομή.

Σύμφωνα με τη θεωρία της πληροφοριακής αναφοράς (Turner, 1991), το άτομο καταλήγει να αποδίδει στον εαυτό του τους κανόνες σκέψης, αξιολόγησης, συμπεριφοράς κ.λπ. της κοινωνικής ομάδας ή κατηγορίας του, ακριβώς επειδή αυτοί θεωρούνται ότι τη χαρακτηρίζουν²⁹², δηλαδή αποτελούν τα κριτήρια με τα οποία κρίνεται εάν ένα άτομο ανήκει στη συγκεκριμένη κοινωνική ομάδα ή κατηγορία. Επομένως, οι δημόσιοι υπάλληλοι αναμένεται να έχουν μάθει και ειδικότερα να έχουν

απόκλιση είναι η τετραγωνική ρίζα του μέσου όρου των τετραγώνων των αποκλίσεων των απαντήσεων από το μέσο όρο τους (Παρασκευόπουλος, 1990, σελ. 74).

²⁹⁰ Εξαιτίας της αντικατάστασης του προσωπικού αυτού κατά τις κυβερνητικές μεταβολές.

²⁹¹ Πρόκειται, δηλαδή, λιγότερο για μία «ορθολογική» προσχώρηση του κοινωνικού υποκειμένου στο περιεχόμενο της συγκεκριμένης επικοινωνίας και περισσότερο για την έκθεσή του στα συγκινησιακά ερεθίσματα που συνδέονται με αυτή την επικοινωνία.

²⁹² Ο Marx (1975, σελ. 112) σημείωνε ότι οι εξετάσεις στις οποίες υποβάλλονται οι δημόσιοι υπάλληλοι, προκειμένου να προσληφθούν στο δημόσιο, δεν είναι παρά μία μύηση, η αναγνώριση ενός προνομίου. Ο δε Weber, όπως αναφέρει η Σεραφετινίδου (2003, σελ. 57), στην εναρκτήρια ομιλία του στο Πανεπιστήμιο του Freiburg, το έτος 1895, δήλωνε «Αποτελώ μέλος της αστικής τάξης, θεωρώ τον εαυτό μου μέλος της και έχω ανατραφεί σύμφωνα με τις απόψεις και τα ιδανικά αυτής της τάξης».

εσωτερικεύσει τη δομή της ευνομούμενης κοινωνίας, καθώς άλλωστε η πρόσκτηση της ιδιότητας του δημόσιου υπαλλήλου δε συνεπάγεται ότι ο υπάλληλος παύει γενικά²⁹³ να αντιμετωπίζεται από το δημόσιο ως πολίτης.

2. Μία «ανορθολογική» απόδοση του νόμου

Όπως έχει αναφερθεί κατά την παρουσίαση του σχεδιασμού, ο ίδιος στο πρώτο μέρος του έθετε υπόψη των υποκειμένων ένα συγκεκριμένο διοικητικό έργο και τα καλούσε να δηλώσουν, αφενός, εάν συντρέχει αντίστοιχη συλλογική ανάγκη, δηλαδή να δηλώσουν τη σκοπιμότητα του έργου και, αφετέρου, την «ορθότητά» του, τη σημασιολόγηση της οποίας ο σχεδιασμός άφηνε στα υποκείμενα. Στο δεύτερο μέρος του, ο σχεδιασμός, καλούσε τα υποκείμενα να δηλώσουν την πρόθεσή τους να εκτελέσουν το έργο –και παράλληλα να δηλώσουν τη σημασία του κανόνα της νομιμότητας για την ομάδα, στην οποία αναφέρθηκε η προηγούμενη ενότητα. Οι απαντήσεις για τη σκοπιμότητα²⁹⁴ του έργου αυτού έχουν μέσο όρο 5.16 και τυπική απόκλιση 1.35, οι απαντήσεις για την «ορθότητά» του έχουν μέσο όρο 4.94 και τυπική απόκλιση 2.27 και οι απαντήσεις για την πρόθεση εκτέλεσής του έχουν μέσο όρο 5.62 και τυπική απόκλιση 2.00. Οι μέσοι όροι και οι τυπικές αποκλίσεις των απαντήσεων ανά ερώτηση παρουσιάζονται στον Πίνακα 7.1.

Πίνακας 7.1

Μέσοι όροι και τυπικές αποκλίσεις των απαντήσεων για τη νομιμότητα διοικητικού έργου, τη σκοπιμότητά του και την πρόθεση εκτέλεσής του (N=121, κλίμακα επταβάθμια: 1 = απόλυτη διαφωνία, 7 = απόλυτη συμφωνία)

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ ΤΟΥ ΕΡΓΟΥ	Μέσος όρος	Τυπική απόκλιση
Νομιμότητα	4.94	2.27
Σκοπιμότητα	5.16	1.35
Πρόθεση εκτέλεσης	5.62	2.00

N: αριθμός υποκειμένων.

Βέβαια, στον πίνακα δεν αναφέρεται η «ορθότητα», ενώ αναφέρεται η νομιμότητα. Θα εξηγήσουμε αμέσως γιατί. Οι απαντήσεις για την «ορθότητα» του έργου εμφανίζονται

²⁹³ Ο δημόσιος υπάλληλος δεν πλεονεκτεί έναντι των άλλων πολιτών, όταν συναλλάσσεται ο ίδιος με το δημόσιο για ιδιωτική του υπόθεση.

υψηλή θετική συσχέτιση με τις απαντήσεις για την πρόθεση εκτέλεσής του ($r = .69$, $N_1 = 121$, $N_2 = 120$ $p < .001$), δηλαδή όταν αυξάνονται οι τιμές της μίας μεταβλητής αυξάνονται και οι τιμές της άλλης μεταβλητής, όμως δεν εμφανίζουν σχέση, γραμμική ή μη, με τις απαντήσεις για τη σκοπιμότητά του ($r = -.126$, $N_1, N_2 = 121$, $p = .169$). Επομένως, τα υποκείμενά μας ως «σωστό» διοικητικό έργο δε δήλωσαν το σκόπιμο έργο. Οι «απλοί πολίτες», δηλαδή υποκείμενα που δεν έχουν εμπλοκή με το δημόσιο, ως «σωστό» διοικητικό έργο σημασιολογούν το κοινωνικά νομιμοποιημένο έργο, δηλαδή το έργο που απολαμβάνει την κοινωνική συναίνεση καθόσον εξυπηρετεί το «γενικό συμφέρον». Η πρόσληψη αυτή δεν είναι αυθαίρετη ή παράλογη, αφού στα δημοκρατικά κράτη οι δημόσιες υπηρεσίες «υπηρετούν το Λαό», όπως αποτυπώνεται στα Συντάγματά τους. Οι ερωτήσεις για τη σκοπιμότητα και για την «ορθότητα» του συγκεκριμένου διοικητικού έργου εμφανίσθηκαν ως τμήμα μίας έρευνας για τις κοινωνικές αξίες, όμως τα υποκείμενά μας αποστασιοποιήθηκαν από τη διάσταση της σκοπιμότητας, όπως ορίζει το κανονιστικό πλαίσιο των δημόσιων υπαλλήλων και ειδικότερα ο κανόνας της υπακοής. Με άλλα λόγια, τα υποκείμενα δε σημασιολόγησαν την «ορθότητα» στο κοινωνικό -και δη ιδεολογικό- περιβάλλον του πολίτη αλλά στο κοινωνικό περιβάλλον του δημόσιου υπαλλήλου.

Όπως έχει αναλυτικά αναφερθεί στην ενότητα περί του κανόνα υπακοής (Κεφάλαιο 1), οι διοικητικές πράξεις έχουν δύο διαστάσεις: τη νομιμότητα και τη σκοπιμότητα. Η πρώτη διάσταση αποτελεί αρμοδιότητα όλων των υπαλλήλων που συμμετέχουν στην έκδοση της πράξης, δηλαδή κάθε υπάλληλος που συμμετέχει αρμοδίως στην έκδοση της πράξης είναι υπεύθυνος για τη νομιμότητά της. Αντίθετα, η σκοπιμότητα της πράξης αποτελεί αρμοδιότητα του διατάκτη της, δηλαδή του υπηρεσιακού οργάνου που έχει την αρμοδιότητα να εμφανίζεται ως εκδότης της στο πεδίο των εξωτερικών σχέσεων της διοίκησης. Ο διατάκτης, στο πεδίο της διακριτικής ευχέρειας της διοίκησης, διατάσσει την έκδοση ή τη μη έκδοση διοικητικής πράξης επικαλούμενος τη σκοπιμότητά της. Επίσης, ο ίδιος διατάσσει την έκδοση προδήλως παράνομης ή αντισυνταγματικής πράξης επικαλούμενος ακριβώς τη σκοπιμότητά της. Ούτως έχοντας του κοινωνικού περιβάλλοντος του δημόσιου υπαλλήλου, τα υποκείμενα δήλωσαν ως «σωστό» έργο το νόμιμο έργο.

Οι απαντήσεις για την πρόθεση εκτέλεσης του έργου και οι απαντήσεις για τη σκοπιμότητά του εμφανίζουν μεταξύ τους μία στατιστικά σημαντική θετική σχέση ($r =$

²⁹⁴ Η μέτρηση της σκοπιμότητας έγινε με αναστροφή της κλίμακας των απαντήσεων.

.18, $N_1 = 120$, $N_2 = 121$, $p = .046$). Παράλληλα, ο μέσος όρος των απαντήσεων για την πρόθεση εκτέλεσης του έργου υπερβαίνει το μέσο όρο των απαντήσεων για τη σκοπιμότητά του ($t = 2.37$, $df = 119$, $p = .020$). Ωστόσο, στο μέτρο που ο υπάλληλος οφείλει μόνο να τηρεί τη νομιμότητα, τα ευρήματα αυτά δεν αξιολογούνται όσον αφορά την υπόθεσή μας ότι ο υπάλληλος εμφανίζει γνωστική σύγκρουση στο έργο του.

Ο μέσος όρος των τιμών της πρόθεσης εκτέλεσης του έργου υπερβαίνει επίσης το μέσο όρο των τιμών της νομιμότητάς του ($t = 4.36$, $df = 119$, $p < .001$). Η διαφορά αυτή είναι αξιολογητέα στο μέτρο που τα υποκείμενα έχουν υποχρέωση να τηρούν τον κανόνα της νομιμότητας, αλλά και στο μέτρο που, όπως αναφέρθηκε στην προηγούμενη ενότητα, τα ίδια δηλώνουν ότι πρέπει να τηρούν τον κανόνα αυτόν. Η εν λόγω διαφορά, δηλαδή η χασμωδία μεταξύ της δηλωθείσας πρόθεσης εκτέλεσης του έργου και της δηλωθείσας νομιμότητάς του, αποκαλύπτει μία γνωστική σύγκρουση του υπαλλήλου στο έργο του, το οποίο η νομικοπολιτική ιδεολογία εμφανίζει ως αποκλειστικό²⁹⁵ έργο τήρησης του νόμου.

Ας κλείσουμε αυτή την ενότητα με τη διαπίστωση ότι τα υποκείμενα πριμοδότησαν την κοινωνική νομιμοποίηση έναντι της (τυπικής) νομιμότητας, δηλαδή πριμοδότησαν μία ηθική και, συνακόλουθα, μη ορθολογική αρχή. Αλλά για είμαστε -όπως οφείλουμε- προσεκτικοί στις διαπιστώσεις μας, ας επαναλάβουμε ότι το συγκεκριμένο έργο που ο σχεδιασμός έθεσε υπόψη των υποκειμένων απολαμβάνει την κοινωνική νομιμοποίηση, όπως δηλώνουν τα ίδια τα υποκείμενα. Και ας σημειώσουμε επίσης ότι τα υποκείμενα κλήθηκαν να διαχειρισθούν κοινωνιογνωστικά το διοικητικό αυτό έργο ως να μην υπάγονταν στη διοικητική ιεραρχία.

3. Η επίδραση της εκπαίδευσης του υπαλλήλου στη δηλούμενη από τον ίδιο νομιμότητα ενός διοικητικού έργου

Στις απαντήσεις των υποκειμένων για τη σημαντικότητα του κανόνα της νομιμότητας, καθώς και στις απαντήσεις για τη σκοπιμότητα, τη νομιμότητα και την πρόθεση εκτέλεσης του διοικητικού έργου του σχεδιασμού, έγινε έλεγχος t για τη σύγκριση των μέσων όρων ως προς τη διοικητική κατηγορία των υποκειμένων ή το χρόνο υπηρεσίας

²⁹⁵ Είναι, νομίζουμε, φανερό γιατί η ερώτηση για τη σκοπιμότητα εντάχθηκε στο σχεδιασμό, μολονότι τα όποια ευρήματα για την ίδια είναι μη αξιολογητέα: η ερώτηση αυτή, εισάγοντας στο γνωστικό πεδίο

τους ή τη θέση τους στο πλαίσιο της διοικητικής ιεραρχίας. Τα αποτελέσματα των ελέγχων αυτών εγγράφονται στον Πίνακα 1 του Παραρτήματος 2, όπου παρουσιάζονται οι μέσοι όροι και οι τυπικές αποκλίσεις των απαντήσεων ανά διοικητική κατηγορία, χρόνο υπηρεσίας και θέση στην ιεραρχία.

Όπως φαίνεται στον πίνακα, η επίδραση της διοικητικής κατηγορίας των υποκειμένων στη διακύμανση των απαντήσεων για τη νομιμότητα του διοικητικού έργου του σχεδιασμού είναι σημαντική. Ειδικότερα, οι υπάλληλοι δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης δηλώνουν ότι το έργο είναι λιγότερο νόμιμο από ό,τι δηλώνουν οι υπάλληλοι τριτοβάθμιας εκπαίδευσης. Άλλη σημαντική επίδραση της κατηγορίας των υποκειμένων δεν παρατηρείται ούτε παρατηρείται σημαντική επίδραση του χρόνου υπηρεσίας τους ή της θέσης τους στη διοικητική ιεραρχία.

Μερικά Συμπεράσματα

Ο λόγος των υποκειμένων μας παρέιχε το εύρημα για τη γνωστική τους σύγκρουση, στη συνέχεια του οποίου μπορούμε να διατυπώσουμε υποθέσεις για την κοινωνική σύγκρουση των υπαλλήλων, η οποία υποκρύπτεται πίσω από αυτή τη γνωστική σύγκρουση. Κατά τη διατύπωση υποθέσεων μπορούμε να λάβουμε υπόψη ότι τα υποκείμενα δήλωσαν μεν ότι θα εκτελούσαν το συγκεκριμένο έργο, όμως στην πραγματικότητα, όπως την πιστοποιεί ο Συνήγορος του Πολίτη (2001, σελ. 154), δεν εκτελούν το έργο αυτό, δηλαδή δεν επιλύουν το διοικητικό έργο κατά τρόπο που μαρτυρά τήρηση της κοινωνικής νομιμοποίησης. Οι καταφατικές απαντήσεις των υποκειμένων μπορούν να ερμηνευτούν με όρους εντυπώσεων ως στρατηγικές αυτοπαρουσίασης που στοχεύουν να ικανοποιήσουν το ακροατήριο (Baumeister, 1982)²⁹⁶, καθόσον άλλωστε πληρούν τις κανονιστικές αρχές μίας ομάδας υπαγωγής τους (Noel, Wann & Branscombe, 1995)²⁹⁷. Τα υποκείμενα έλαβαν υπόψη το βλέμμα²⁹⁸ του Άλλου και, συνακόλουθα, προσάρμοσαν τις δηλώσεις τους, δηλαδή μας

των υποκειμένων τη διάσταση της σκοπιμότητας, επέτρεπε την ανάδυση μίας πιθανής γνωστικής σύγκρουσής τους.

²⁹⁶ Αναφέρεται από τους Ellemers, Barreto & Spears (1999, σελ. 145).

²⁹⁷ Αναφέρεται από τους Ellemers, Barreto & Spears (1999, σελ. 145).

²⁹⁸ Η γνώμη ή η στάση ενός ατόμου θεωρείται προετοιμασία δράσης, δηλαδή σημασιολογείται από τον *ερασιτέχνη σοφό* ως πληροφορία για τη συμπεριφορά του, παρατηρεί ο Moscovici (1999, σελ. 49). Βέβαια, όπως έχει αναπτυχθεί στο Κεφάλαιο 2, ο Moscovici δεν ερμηνεύει την κοινωνική σκέψη και

πληροφόρησαν ότι τηρούν την αρχή της κοινωνικής νομιμοποίησης που «διέπει» το δημοκρατικό κράτος. Όμως, στο μέτρο που κατά την προσαρμογή των δηλώσεων δεν κατάφεραν να συγκαλύψουν ότι η ηθική αυτή αρχή της δημοκρατικής κοινωνίας αντίκειται στην κανονιστική αρχή της υπακοής που διέπει τη δημόσια διοίκηση, στην οποία επίσης υπάγονται τα υποκείμενά μας, το κρίσιμο ερώτημα είναι γιατί τα ίδια επιδίωξαν να δώσουν θετική εντύπωση. Καθθεαυτή η αδυναμία συγκάλυψης μας εισάγει στο πεδίο της ιδεολογίας. Στο πεδίο της ιδεολογίας μας εισάγει επίσης και το ανακύπτον ερώτημα, καθόσον η πραγματική συμπεριφορά των δημόσιων υπαλλήλων είναι φαινομενικά παραπλήσια αλλά ουσιωδώς αντίθετη με αυτή που αντιστοιχεί στην ιδεολογικά κυρίαρχη άποψη περί κοινωνικής νομιμοποίησης, την οποία τα υποκείμενα εμφανίζουν εδώ και ως στάση δική τους, αλλά και καθόσον σε πλαίσιο ανωνυμίας οι πλειονοτικές απόψεις γενικά δεν προκαλούν συμμόρφωση, όπως έχει αναπτυχθεί στην ενότητα για την κοινωνική επιρροή (Κεφάλαιο 2).

Οι ιδεολογικοί μηχανισμοί (εκπαίδευση, μέσα μαζικής επικοινωνίας κ.λπ.) επιδιώκουν και εν πολλοίς επιτυγχάνουν την αποδοχή της κυρίαρχης νομιμοπολιτικής ιδεολογίας, της οποίας φορέας διαμόρφωσης θεωρείται η νομοθετική λειτουργία του κράτους και φορέας υλοποίησης η εκτελεστική λειτουργία του, δηλαδή (βασικά) οι δημόσιοι υπάλληλοι. Όμως, αν και η κυρίαρχη ιδεολογία απολαμβάνει κοινωνική συναίνεση, η εξουσία και ο πληθυσμός²⁹⁹ είναι διακριτές κοινωνικές οντότητες. Οι δημόσιοι υπάλληλοι, αν και ανήκουν στον ευρύτερο πληθυσμό, με την έννοια ότι υφίστανται την επικυριαρχία της εξουσίας, εμφανίζονται ως εκπρόσωποι αυτής της εξουσίας. Η σύγκρουση την οποία η βιούμενη πραγματικότητα του πληθυσμού εισάγει στη σχέση του με την εξουσία δεν μπορεί παρά να στραφεί στους δημόσιους υπαλλήλους καθόσον, σύμφωνα με μία ευρεία κοινωνική συναίνεση, οι δημόσιοι υπάλληλοι επιφορτίζονται με την εφαρμογή ενός συστήματος κοινωνικής συνύπαρξης το οποίο διαμορφώνεται με ορθολογικό τρόπο από τρίτους. Η διακύβευση της εξουσίας αποφεύγεται με το σχήμα «καλός νόμος – κακός υπάλληλος». Άλλωστε, η ιδεολογία εξομοιώνεται με υλική δύναμη στο μέτρο που αφομοιώνεται από τους εξουσιαζόμενους και υλοποιείται στον εν γένει τρόπο ζωής, σε πρακτικές, συνήθειες, ήθη και κυρίως σε

τις κοινωνικές πρακτικές με όρους εντυπώσεων, αλλά έχει προτείνει ένα ερμηνευτικό πλαίσιο που προσεγγίζει την ατομικότητα και τη συλλογικότητα ως αλληλένδετες και αλληλεξαρτημένες.

²⁹⁹ Ακριβέστερα, ο πληθυσμός, όπως και η κοινή γνώμη, είναι ουσιαστικά ανύπαρκτος καθόσον εκείνο που υπάρχει είναι ένα σύνθετο πλέγμα κοινωνικών υποομάδων ή υποκατηγοριών οι οποίες έχουν συγκεκριμένες -αν και όχι σταθερές- σχέσεις με την εξουσία (Παπαστάμου, 1989α, σελ. 281).

αντιλήψεις για την εξουσία³⁰⁰. Θα πρέπει, επομένως, να εξετασθεί η κοινωνική σύγκρουση πληθυσμού και δημόσιων υπαλλήλων.

³⁰⁰ Η οποία φροντίζει να την καλλιεργεί με διάφορους «παιδαγωγικούς» θεσμούς της κοινωνίας. Μέσω της εκπαίδευσης το άτομο εσωτερικεύει μία σειρά βασικών σχημάτων κοινωνικής συμμόρφωσης και αναπτύσσει από νωρίς μία γενική ικανότητα κοινωνικής προσαρμογής. Ακριβώς η εκπαίδευση επιτρέπει την κατανόηση και, συνακόλουθα, την πρόβλεψη της συμπεριφοράς του ατόμου στη σύγχρονη εποχή. Οι κυβερνώντες συμβαίνει να αποκαλούν «διαπαιδαγώγηση» εκείνο που ενδέχεται να είναι «χειραγώγηση», σημειώνει ο Μάνεσης (1980, σελ. 92-93). Η ενστάλαξη και διάδοση της ιδεολογίας της κυρίαρχης τάξης μεθοδεύεται, υποβάλλεται και επιβάλλεται μέσα από ποικίλους διαύλους και σε διάφορα επίπεδα τόσο της «πολιτικής κοινωνίας» όσο και της «ιδιωτικής κοινωνίας». Οι θεσμοί που παράγουν consensus εμφανίζονται συνήθως ως ιδιωτικής υφής, στην ουσία όμως αποτελούν «εστίες εξουσίας» που χρησιμοποιούν διηθητικούς μηχανισμούς και εκσυγχρονισμένες επιτηδίες πρακτικές και τεχνικές μεθόδευσης ώστε η «συναίνεση» να επιτυγχάνεται, να οργανώνεται και να διατηρείται μέσω ιδεολογικο-συμβολικής βίας και χειραγώγησης πειθούς, δηλαδή να είναι όχι απλώς (πολιτικά) κυρίαρχη αλλά και (ιδεολογικά) διευθύνουσα, παρατηρεί ο ίδιος (σελ. 94).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 8

Η ΕΞΩΟΜΑΔΙΚΗ ΑΠΕΙΛΗ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑΣ ΤΟΥ ΔΗΜΟΣΙΟΥ ΥΠΑΛΛΗΛΟΥ

Η κοινή γνώμη για την παραγωγικότητα των δημόσιων υπαλλήλων, με όρους της θεωρίας της κοινωνικής ταυτότητας, ενδέχεται να συνιστά απειλή της κοινωνικής τους ταυτότητας, δηλαδή είναι πιθανό οι δημόσιοι υπάλληλοι να προσλαμβάνουν τη γνώμη αυτή ως αρνητική και, συνακόλουθα, να προβαίνουν σε αντιμετώπισή της. Στο πεδίο της ψυχολογίας, η έννοια της απειλής είναι αμφιλεγόμενη, με τις ποικίλες παραδόσεις έρευνας να μη συμφωνούν στον ορισμό της. Παράλληλα, σε μεθοδολογικό επίπεδο, όπως διαπιστώνουν οι Branscombe, Ellemers, Spears κ.ά. (1999, σελ. 35), η απειλή συνάγεται εκ του αποτελέσματος σε μεταβλητές που επίσης ποικίλουν, καθόσον άλλωστε η άμεση διακρίβωση της απειλής είναι δυσχερής. Ωστόσο, αν και το εν λόγω ερευνητικό πεδίο είναι ολισθηρό, είναι χρήσιμο να επιχειρήσουμε τη διερεύνηση μίας πιθανής πρόσληψης απειλής από το δημόσιο υπάλληλο, προκειμένου να επιδιώξουμε τη διάρθρωση³⁰¹ του διομαδικού και του ιδεολογικού επιπέδου με τα άλλα επίπεδα ανάλυσης (ενδοοταμικό και διατομικό) του φαινομένου του νομικισμού.

Σύμφωνα με τη θεωρία της κοινωνικής ταυτότητας, η κατηγοριοποίηση του κοινωνικού πεδίου σε ενδοομάδες και εξωομάδες προκαλεί, υπό ορισμένες προϋποθέσεις, τη χρήση στρατηγικών για τη διατήρηση μίας θετικής κοινωνικής ταυτότητας. Ειδικότερα, η απειλή κοινωνικής ταυτότητας προκαλεί είτε κοινωνική κινητικότητα είτε κοινωνικό ανταγωνισμό ή κοινωνική δημιουργικότητα. Οι δύο πρώτες στρατηγικές είναι πρόδηλα απαγορευτικές για τους δημόσιους υπαλλήλους. Εν τούτοις, η απαλοιφή των συγκεκριμένων στρατηγικών από τη διατύπωση υποθέσεων για το φαινόμενο του νομικισμού χρειάζεται να τεθεί προς έλεγχο, προκειμένου να διατυπωθούν περαιτέρω υποθέσεις³⁰² σε ασφαλές έδαφος. Παράλληλα, όπως διαπιστώνουν οι Kessler & Mummendey (2002, σελ. 76), η λειτουργικότητα των στρατηγικών προστασίας της

³⁰¹ Μία διάρθρωση της οποίας η αναγκαιότητα γίνεται αποδεκτή από πολλούς κοινωνικούς ψυχολόγους, όμως ελάχιστα είναι εκείνοι που προβαίνουν σε αυτή τη διάρθρωση στην πράξη, δηλαδή στο επίπεδο του πειραματικού χειρισμού των ανεξάρτητων και εξαρτημένων μεταβλητών τους (Παπαστάμου, 2001δ, σελ. 377).

³⁰² Λόγου χάριν, οι Tajfel & Turner (1979, σελ. 45) δηλώνουν ότι η απειλή μπορεί να προέρχεται από μία σύγκρουση της ίδιας της ομάδας στο πεδίο του συστήματος αξιών (π.χ. σύγκρουση στο πεδίο της κοινωνικοπολιτικής ηθικής), η οποία υπονομεύει τα θεμέλια της (υψηλής) κοινωνικής θέσης της. Οι Branscombe, Ellemers, Spears κ.α. (1999, σελ. 48) υποστηρίζουν ότι, όταν η αρνητική ή η απειλούμενη ταυτότητα οφείλεται περισσότερο στη συμπεριφορά της ίδιας της ομάδας παρά σε

κοινωνικής ταυτότητας στο συγκεκριμένο, κάθε φορά, διομαδικό πλαίσιο έχει ελάχιστα διερευνηθεί³⁰³.

Στο πεδίο των ερευνών που εντάσσονται στην παράδοση της θεωρίας της κοινωνικής ταυτότητας, η κοινωνική κινητικότητα αντιμετωπίζεται ως μοναδική ατομικού επιπέδου στρατηγική χειρισμού μίας απειλούμενης κοινωνικής ταυτότητας. Η υπόθεση ότι η απειλούμενη κοινωνική ταυτότητα ενδέχεται να αντιμετωπισθεί με αποχώρηση του μέλους από την ομάδα είχε βέβαια εξαρχής ληφθεί υπόψη από τη θεωρία της κοινωνικής ταυτότητας. Όμως, η αποχώρηση αυτή, όπως επισημαίνει ο Tajfel (1981, σελ. 246 & 258), δεν έχει κατ' ανάγκη υλικό³⁰⁴ χαρακτήρα. Σύμφωνα δε με τους Blanz, Mummendey, Mielke κ.α. (1998, σελ. 701), η *εξατομίκευση* του υποκειμένου από την ομάδα είναι μία ατομική-γνωστική στρατηγική³⁰⁵: είναι ατομική στρατηγική στο μέτρο που το μέλος δραπετεύει από την αρνητική κοινωνική του ταυτότητα, αφήνοντας αμετάβλητη την αξιολόγηση της ομάδας από τρίτους και, ταυτόχρονα, γνωστική στρατηγική στο μέτρο που το μέλος δεν εκδηλώνει ενεργητικά μία απομάκρυνσή του από την ομάδα.

Λαμβάνοντας υπόψη και τις προαναφερθείσες παρατηρήσεις, διατυπώσαμε την υπόθεση ότι η πρόσληψη της υπαγωγής του εαυτού στην κοινωνική ομάδα των δημόσιων υπαλλήλων εμπεριέχει την απάρεσκια της κοινής γνώμης για την παραγωγικότητα της ομάδας τους, δηλαδή την υπόθεση ότι οι δημόσιοι υπάλληλοι αντιμετωπίζουν απειλή κοινωνικής ταυτότητας στη διάσταση της παραγωγικότητάς τους. Επίσης διατυπώσαμε

εξωομαδική διαστρέβλωση σε βάρος της, ο κοινωνικός ανταγωνισμός δεν αποτελεί γενικά πρόσφορη στρατηγική για την ανάκτηση θετικής ταυτότητας.

³⁰³ Ακριβώς, επειδή ένας έλεγχος που υπερβαίνει το προφανές αντιμετωπίζεται ως περιπτός. Όμως, όπως αποδείχθηκε -και- στην περίπτωση μας, ο έλεγχος αυτός μπορεί να αναδειξει απρόσμενα αποτελέσματα.

³⁰⁴ «Κοινωνική κινητικότητα σημαίνει εδώ πως το μέλος της ομάδας προσλαμβάνει -όπως πολύ συχνά και πολλά άλλα μέλη της- ότι μπορεί να βελτιώσει σημαντικά τη θέση του μέσα σε ένα κοινωνικό πλαίσιο ή, γενικότερα, να μετακινηθεί από μία κοινωνική θέση σε άλλη, μεμονωμένα», σημειώνει ο Tajfel, προσθέτοντας αργότερα ότι «Εάν μία ομάδα δεν παρέχει επαρκείς συνθήκες για τη διατήρηση μίας θετικής κοινωνικής ταυτότητας, το άτομο θα εγκαταλείψει την ομάδα ψυχολογικά ή/και αντικειμενικά». Και όπως διαπιστώνει ο Doise (2005, σελ. 48), στις καταστάσεις όπου το πέρασμα από μία ομάδα σε άλλη είναι εξαιρετικά δύσκολο ή αδύνατο, «μπορεί κανείς να αναμένει ότι πολλοί λόγοι (και εξαναγκασμοί) οδηγούν το άτομο στο να συμπεριφέρεται ως μέλος της ομάδας του ή τουλάχιστον να έχει συνείδηση ότι κατηγοριοποιείται ως τέτοιο».

³⁰⁵ Οι Blanz, Mummendey, Mielke et al. (1998) προτείνουν μία ταξινόμηση των στρατηγικών χειρισμού ταυτότητας σύμφωνα με δύο διαστάσεις, οι οποίες νοούνται ως ορθωγώνια άξονες που χωρίζουν το πεδίο των στρατηγικών χειρισμού ταυτότητας σε τέσσερα τεταρτημόρια: η πρώτη διάσταση, ο *στόχος της αλλαγής*, υποδηλώνει το εάν οι απαντήσεις στοχεύουν στη βελτίωση της θέσης του ίδιου του υποκειμένου ή της θέσης ολόκληρης της ομάδας και η δεύτερη διάσταση, ο *τύπος απάντησης*, δηλώνει το εάν η κυρίαρχη όψη της επιλεγόμενης στρατηγικής εμπίπτει στο πεδίο της συμπεριφοράς ή στο γνωστικό πεδίο.

την υπόθεση ότι ο κοινωνικός ανταγωνισμός ή/και η ατομική διαφοροποίηση είναι (μη) λειτουργικές στρατηγικές για την αντιμετώπιση αυτής της απειλής της κοινωνικής ταυτότητας του δημόσιου υπαλλήλου. Οι υποθέσεις αυτές ελέγχθηκαν με την πειραματική μέθοδο.

Ο πειραματικός σχεδιασμός³⁰⁶ είχε ως ανεξάρτητη μεταβλητή την απειλή κοινωνικής ταυτότητας. Τη μεταβλητή αυτή χειρισθήκαμε με την παροχή διαφορετικών πληροφοριών ώστε να πάρει δύο τιμές. Ειδικότερα, στο κείμενο των ερωτήσεων που δόθηκε στα υποκείμενα μίας συνθήκης (συνθήκη αμβλυμμένης απειλής) είχε ενσωματωθεί η εξής πληροφορία:

Επιστημονικές έρευνες που διενεργήθηκαν τα τελευταία χρόνια για την ελληνική δημόσια διοίκηση ανέδειξαν τις δυσμενείς συνθήκες (αλληπάλληλες διοικητικές μεταρρυθμίσεις, περίσσεια και ακαμψία δομών, δυσχρηστία νομικού πλαισίου, ανεπάρκεια θεσμικής υποστήριξης του υπαλλήλου έναντι των πολιτικών παρεμβάσεων, πενία τεχνολογικού εξοπλισμού κ.λπ.) υπό τις οποίες ο δημόσιος υπάλληλος καλείται να προσφέρει έργο.

Για τα υποκείμενα της άλλης συνθήκης (συνθήκη εντεταμένης απειλής), το αντίστοιχο κείμενο ήταν:

Η γραφειοκρατία και η αναποτελεσματικότητα της δημόσιας διοίκησης αποτελούν μείζον πρόβλημα του ελληνικού Κράτους. Σύμφωνα με εκτιμήσεις που συχνά βλέπουν το φως της δημοσιότητας, σημαντικό αίτιο της δυσλειτουργίας του Δημοσίου συνιστούν τα επαγγελματικά χαρακτηριστικά του προσωπικού του, το οποίο εμφανίζεται ως ευθυνόφοβο, χωρίς πρωτοβουλία, με τάση για διαφθορά και με αντίληψη της υπαλληλικής σχέσεως ως «ασφάλειας ζωής».

Πριν³⁰⁷ από το χειρισμό του επιπέδου απειλής, μετρήθηκε η πρόσληψη απειλής της κοινωνικής ταυτότητας, δηλαδή κάθε υποκείμενο σημείωσε σε ποιο βαθμό θεωρεί, το ίδιο, ότι η κοινή γνώμη για την παραγωγικότητα των δημόσιων υπαλλήλων είναι θετική ή αρνητική (Ε6), καθώς και η

³⁰⁶ Βλ. Παράρτημα 1, Ερωτηματολόγιο 1 & 2, ερωτήσεις Ε4, Ε6, Ε7, Ε8, Ε9 και Ε10.

³⁰⁷ Εξαιτίας του μεθοδολογικού ολισθημάτων μας, οι εν λόγω μετρήσεις ήταν μάλλον συγχρονικές με το χειρισμό του επιπέδου απειλής και όχι προγενέστερες. Στο ζήτημα αυτό θα αναφερθούμε στη συνέχεια αυτού του κεφαλαίου.

συναισθηματική σημασία της υπαγωγής στην ομάδα που αναφέρεται στη διάστασή της στην οποία αναφέρεται η (προσλαμβανόμενη) απειλή, δηλαδή κάθε υποκείμενο σημείωσε σε ποίο βαθμό είναι το ίδιο ικανοποιημένο από την παραγωγικότητα της (επαγγελματικής) ομάδας του (E4). Οι δύο αυτές ερωτήσεις στόχευαν στο να αποσπάσουμε περιεχόμενα της δημοσιούπαλληλικής σκέψης που μπορούν να τεθούν σε συστηματική συσχέτιση.

Ως εξαρτημένες μεταβλητές ορίστηκαν η λειτουργικότητα της στρατηγικής του κοινωνικού ανταγωνισμού με την ηγεσία της δημόσιας διοίκησης και η λειτουργικότητα της στρατηγικής της ατομικής διαφοροποίησης από την ομάδα. Όσον αφορά την πρώτη εξαρτημένη μεταβλητή, μετά την πληροφορία με την οποία γινόταν ο χειρισμός του επιπέδου απειλής, καλούνταν τα υποκείμενα να σημειώσουν σε ποίο βαθμό είναι αληθής η άποψη που αποδίδει τη χαμηλή παραγωγικότητα του δημοσίου στον τρόπο οργάνωσης και λειτουργίας του (συνθήκη αμβλυμένης απειλής) ή σε επαγγελματικά χαρακτηριστικά των δημόσιων υπαλλήλων (συνθήκη εντεταμένης απειλής) (E7). Όσον αφορά τη δεύτερη εξαρτημένη μεταβλητή, κάθε υποκείμενο σημείωσε εάν και σε ποίο βαθμό θεωρεί τον εαυτό του διαφορετικό από τους άλλους δημόσιους υπαλλήλους (E8). Η επόμενη ερώτηση ήταν μία ευθεία ερώτηση για την επίδραση του νομικισμού στο κοινωνικό κύρος της δημοσιούπαλληλικής ομάδας, δηλαδή μία ευθεία ερώτηση για τη λειτουργικότητα μίας στρατηγικής κοινωνικής δημιουργικότητας (E9). Η ερώτηση αυτή, η οποία διατυπώθηκε με αναφορά το σλόγκαν της ομάδας «Ό,τι δεν επιτρέπεται ρητά από το νόμο, απαγορεύεται», στόχευε λιγότερο στο να αποκαλύψει τη λειτουργικότητα της συγκεκριμένης στρατηγικής και περισσότερο στο να διασταυρώσει το αποτέλεσμα της προηγούμενης έρευνας, δηλαδή τη γνωστική³⁰⁸ σύγκρουση του υπαλλήλου στο έργο της απόδοσης του νόμου, η οποία υποκρύπτει μία ανεπίλυτη κοινωνική σύγκρουση.

Με την τελευταία ερώτηση (E10) του σχεδιασμού τα υποκείμενα κλήθηκαν, να σημειώσουν το χρόνο της δημόσιας υπηρεσίας τους, την κατηγορία τους, καθώς και τον τίτλο που κατέχουν στο πλαίσιο της διοικητικής ιεραρχίας. Η ερώτηση αυτή στόχευε στη διάρθρωση του διατομικού επιπέδου με τα άλλα επίπεδα ανάλυσης στο πεδίο των οποίων οικοδομήθηκε ο πειραματικός σχεδιασμός.

³⁰⁸ Με άλλα λόγια, δεν αναμέναμε να δηλώσουν τα υποκείμενα άμεσα και ευθέως ότι προβαίνουν σε νομικισμό για να διατηρήσουν μία θετική κοινωνική ταυτότητα, ακριβώς επειδή υποθέταμε ότι ο

1. Η μείωση του κοινωνικού ανταγωνισμού με την ηγεσία της διοίκησης όταν εντείνεται η εξωομαδική απειλή της κοινωνικής ταυτότητας

Οι απαντήσεις στην ερώτηση για το εάν είναι θετική ή αρνητική η κοινή γνώμη για την παραγωγικότητα των δημόσιων υπαλλήλων, σε επταβάθμια κλίμακα μέτρησης (1 = καθόλου και 7 = απόλυτα), έχουν μέσο όρο 2.61 και τυπική απόκλιση 1.33. Επομένως, τα υποκείμενα προσλαμβάνουν ότι η παραγωγικότητα της (επαγγελματικής) ομάδας τους αξιολογείται αρνητικά από την κοινή γνώμη. Η πρόσληψη αυτή, με τους όρους της θεωρίας της κοινωνικής ταυτότητας, αποτελεί πρόσληψη απειλής κοινωνικής ταυτότητας στη συγκεκριμένη διάσταση.

Πίνακας 8.1
Μέσοι όροι και τυπικές αποκλίσεις απαντήσεων για τον κοινωνικό ανταγωνισμό και την ατομική διαφοροποίηση σε συνθήκες αμβλυμένης και εντεταμένης απειλής κοινωνικής ταυτότητας

ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΕΣ	ΣΥΝΘΗΚΕΣ			
	Αμβλυμένη απειλή (N = 58)		Εντεταμένη απειλή (N = 63)	
	M	TA	M	TA
Κοινωνικός ανταγωνισμός	5.29	1.45	4.05	1.54
Ατομική διαφοροποίηση	4.98	1.43	5.44	1.41

N: αριθμός υποκειμένων.

M: Μέσος όρος αποδοχής των απαντήσεων σε επταβάθμια κλίμακα (1 = καθόλου, 7 = απόλυτα).

TA: Τυπική απόκλιση.

Ο μέσος όρος και η τυπική απόκλιση των απαντήσεων που αναφέρονται στον κοινωνικό ανταγωνισμό³⁰⁹ και των απαντήσεων που αναφέρονται στην ατομική διαφοροποίηση, ανά πειραματική συνθήκη, παρουσιάζονται στον Πίνακα 8.1. Ο πειραματικός χειρισμός της κοινής γνώμης, δηλαδή της εξωομαδικής απειλής που η δημοσιούπαλληλική ταυτότητα αντιμετωπίζει στη διάσταση της παραγωγικότητας, φαίνεται ότι επηρέασε τις απαντήσεις που αναφέρονται ή, ακριβέστερα, υποδηλώνουν τον κοινωνικό ανταγωνισμό των υπαλλήλων με την ηγεσία της δημόσιας διοίκησης. Ο ανταγωνισμός αυτός είναι σημαντικά υψηλότερος στη συνθήκη αμβλυμένης απειλής έναντι της συνθήκης εντεταμένης απειλής ($t = 4.64$, $df = 119$, $p < .001$). Επομένως, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι, όταν εντείνεται η εξωομαδική -και για να

νομικισμός είναι μία έμμεση στρατηγική αντιμετώπισης της (εξωομαδικής) απειλής κοινωνικής ταυτότητας.

ακριβολογούμε, η εξωδιοικητική- απειλή της δημοσιούπαλληλικής ταυτότητας, οι δημόσιοι υπάλληλοι μειώνουν τον ανταγωνισμό με την ηγεσία της διοίκησης.

Επίσης, ο πειραματικός χειρισμός της απειλής φαίνεται να επηρέασε τις απαντήσεις που αφορούν τη διαφοροποίηση του υπαλλήλου από την ομάδα του, καθώς η ατομική αυτή διαφοροποίηση εμφανίζεται να είναι «πιο έντονη» στη συνθήκη εντεταμένης απειλής. Ωστόσο, η τάση αυτή δεν ανέρχεται στο επίπεδο της στατιστικής σημαντικότητας ($t = 1.74$, $df = 118$, $p = .084$). Στη συνθήκη αμβλυμένης απειλής η ατομική διαφοροποίηση δε διαφέρει από τον κοινωνικό ανταγωνισμό ($t = -1.09$, $df = 57$, $p = .282$), ενώ στη συνθήκη εντεταμένης απειλής η ατομική διαφοροποίηση υπερβαίνει τον κοινωνικό ανταγωνισμό ($t = 5.11$, $df = 61$, $p < .001$). Βέβαια, η ασυμμετρία αυτή μπορεί να ερμηνευθεί με τη μείωση του ανταγωνισμού στη συνθήκη εντεταμένης απειλής. Ας αφήσουμε προς το παρόν το ζήτημα της ατομικής διαφοροποίησης χωρίς να κάνουμε κάποια διαπίστωση, καθώς θα χρειασθεί να επανέλθουμε σε αυτό, στη μεθεπόμενη ενότητα.

Όπως έχει αναφερθεί στην ενότητα για την κοινωνική ταυτότητα (Κεφάλαιο 2), κεντρική υπόθεση της ομόλογης θεωρίας είναι ότι τα μέλη μίας κοινωνικής ομάδας, όταν προσλαμβάνουν απειλή κοινωνικής ταυτότητας, χρησιμοποιούν τον κοινωνικό ανταγωνισμό ή/και άλλη στρατηγική για την αντιμετώπιση της απειλής. Στην περίπτωση μας, ο χειρισμός της κοινής γνώμης έδειξε ότι η ίδια επιδρά στον κοινωνικό ανταγωνισμό των δημόσιων υπαλλήλων με την ηγεσία της διοίκησης. Το εύρημα αυτό θελήσαμε να το διασταυρώσουμε, ελέγχοντας την επίδραση της αρχικής κοινής γνώμης στο συγκεκριμένο ανταγωνισμό. Έτσι, δημιουργήσαμε μία ανεξάρτητη μεταβλητή διακρίνοντας τις απαντήσεις για την κοινή γνώμη σε αρνητικές (τιμές 1 έως 3 της κλίμακας μέτρησης), σε ουδέτερες (τιμή 4 της κλίμακας) και σε θετικές (τιμές 5 έως 7 της κλίμακας) και κωδικοποιώντας τις με τις τιμές 1, 2 και 3, όπου 1 οι αρνητικές τιμές, 2 οι ουδέτερες και 3 οι θετικές τιμές. Στη συνέχεια, με ανεξάρτητες μεταβλητές την αρχική κοινή γνώμη και το χειρισμό της ίδιας, εφαρμόσαμε ανάλυση διακύμανσης στις απαντήσεις για τον κοινωνικό ανταγωνισμό. Η ανάλυση αυτή έδειξε ότι στη διαμόρφωση των απαντήσεων για τον κοινωνικό ανταγωνισμό σημαντική είναι η κύρια επίδραση του χειρισμού της κοινής γνώμης ($F_{1,115} = 4.74$, $p = .032$), όμως οριακά σημαντική είναι και

³⁰⁹ Η κλίμακα μέτρησης των απαντήσεων των υποκειμένων της συνθήκης εντεταμένης απειλής στην περί του κοινωνικού ανταγωνισμού ερώτηση αναστράφηκε, προκειμένου οι απαντήσεις αυτές να καταστούν συγκρίσιμες με τις απαντήσεις των υποκειμένων της άλλης συνθήκης στην ίδια ερώτηση.

η κύρια³¹⁰ επίδραση της αρχικής κοινής γνώμης ($F_{2,115} = 3.03, p = .052$, Πίνακας 2 του Παραρτήματος 2).

Το αποτέλεσμα για το ότι ο δημόσιος υπάλληλος προσλαμβάνει πως η στάση του πληθυσμού για την παραγωγικότητα της δημοσιοϋπαλληλικής ομάδας είναι αρνητική, είναι αναμενόμενο, εκτός εάν γίνεται δεκτό ότι οι συνεκδοχές της υπαγωγής του εαυτού σε μία κοινωνική ομάδα αποτελούν ένα είδος αυτοτελών διαδικασιών ή ότι η «νοημοσύνη» δεν είναι, πριν από οτιδήποτε άλλο, προσαρμογή στο περιβάλλον³¹¹. Όμως, ούτε η κοινωνική σκέψη είναι «λανθασμένη» ούτε η κοινωνική συμπεριφορά «παράλογη και ασυνεπής». Το όλο ζήτημα έγκειται στο ότι τα άτομα υπό την επίδραση της συλλογικότητάς τους σκέφτονται και συμπεριφέρονται με διαφορετικό τρόπο ή με μία διαφορετική λογική. Η σημαντικότερη δεξιάτητα του ανθρώπου υπήρξε ανέκαθεν η ικανότητά του να τροποποιεί τη συμπεριφορά του σύμφωνα με τις απαιτήσεις του περιβάλλοντος και, ταυτόχρονα, να αλλάζει το περιβάλλον ώστε αυτό να συναρμόζεται στις δικές του απαιτήσεις.

Σε έρευνα γνώμης που διενεργήθηκε πρόσφατα για λογαριασμό της συνομοσπονδίας των δημόσιων υπαλλήλων, η ίδια η δόμηση³¹² του ερωτηματολογίου καταδεικνύει ότι οι δημόσιοι υπάλληλοι προσλαμβάνουν απειλή κοινωνικής ταυτότητας (Υπαλληλική, 2005). Σε κράτη που διεκδικούν δημοκρατικές ιδιότητες, η προβληματική της νομιμοποίησης της εξουσίας φαίνεται απλούστερη, στην πράξη όμως παρουσιάζει εξαιρετικές δυσκολίες και περιπλοκές, καθόσον στο πλαίσιο ενός δημοκρατικού πολιτεύματος η σύμπραξη των πολιτών στο σχηματισμό και στην εκδήλωση της κρατικής θέλησης δεν μπορεί να εξαντλείται μόνο σε τυπικές διαδικασίες ανάδειξης των αρχόντων –ώστε αυτοί να θέλουν οτιδήποτε «εν ονόματι» και «αντί» των αρχομένων– ούτε να περιορίζεται σε δευτερεύοντα και ιδίως τεχνικής φύσης ζητήματα (Μάνεσης,

³¹⁰ Η αλληλεπίδραση της αρχικής κοινής γνώμης με το χειρισμό της είναι μη σημαντική ($F_{2,115} = .66, p = .518$).

³¹¹ Η νοημοσύνη δομείται κατά τη διάρκεια διατομικών αλληλεπιδράσεων που διαμορφώνονται μέσα σε δυναμικά πεδία, τα οποία δημιουργούνται από τις ποικίλες πιθανές σχέσεις μεταξύ των συμμετεχόντων στην αλληλεπίδραση και οι οποίοι κατέχουν διαφορετικές σχέσεις στο υφιστάμενο δίκτυο των κοινωνικών σχέσεων (Doise, 2005, σελ. 101).

³¹² Το δομημένο ερωτηματολόγιο αυτής της έρευνας, που απευθύνεται στο γενικό ενήλικο πληθυσμό, συγκροτείται από τις ερωτήσεις: «Πιστεύετε ότι σήμερα οι προσλήψεις στο δημόσιο γίνονται με αντικειμενικά κριτήρια που προβλέπουν οι νομικές διατάξεις ή με πολιτικές παρεμβάσεις;», «Πρέπει να διατηρηθεί η μονιμότητα των δημοσίων υπαλλήλων στις δημόσιες υπηρεσίες;», «Πιστεύετε ότι το εργασιακό καθεστώς για τους νεοπροσλαμβανόμενους στις δημόσιες υπηρεσίες πρέπει να είναι το ίδιο με τους παλαιότερους;», «Είστε σε γενικές γραμμές ικανοποιημένος/η από τη λειτουργία των δημοσίων υπηρεσιών;», «Όπου δεν είναι ικανοποιητική η λειτουργία των δημοσίων υπηρεσιών ευθύνεται η ποιότητα της δουλειάς των δημοσίων υπαλλήλων;», «Όπου δεν είναι ικανοποιητική η λειτουργία των δημοσίων υπηρεσιών ευθύνεται το νομοθετικό πλαίσιο;», «Όπου δεν είναι

1980, σελ. 581). Η δημοκρατική αρχή λειτουργεί στο βαθμό που υλοποιείται με άμεση και ενεργητική συμμετοχή του λαού στη λήψη -και τον έλεγχο- των πολιτικών αποφάσεων, δηλαδή των αποφάσεων που αφορούν την άσκηση της εξουσίας.

Ο κοινωνικός λόγος της εποχής μας εμφανίζεται πολύ πιο σύνθετος, αβέβαιος και αντιφατικός από τον προκάτοχό του, καθόσον τα όρια της εξουσίας του σύγχρονου κράτους δεν εξαρτώνται από κάποια φυσικότητα³¹³ του ατομικού – ιδιωτικού, αλλά συνδέονται άμεσα με τις κοινωνικές διεκδικήσεις³¹⁴ (Τσουκαλάς, 1998, σελ. 314). Ο κοινός ρυθμός κράτους και κοινωνίας εκφράζεται σήμερα νομικά με το Σύνταγμα, το οποίο ως ενεργό κανονιστικό σύστημα θεσπίζει το *κοινωνικό κράτος*, αποτελώντας όχι μόνο τη βάση της πολιτειακής νομιμότητας αλλά συγχρόνως και της κοινωνικής νομιμότητας (Κασιμάτης, 1976/1995, σελ. 181 & 182). Το κοινωνικό κράτος προέκυψε μεν από τα αδιέξοδα του φιλελεύθερου κράτους, αλλά με την πάροδο του χρόνου απέκτησε αυτόνομη θεσμική δυναμική ώστε διεκδικεί αυτοτελή παρουσία στο πολιτικό γίγνεσθαι και ίδια κανονιστική αποτελεσματικότητα (Μανιτάκης, 1994, σελ. 245). Η τάση αναγωγής στο Σύνταγμα διευρύνεται, ακριβώς επειδή η πολιτική του καταγωγή και ο διακηρυκτικός χαρακτήρας του το καθιστούν ιδεολογική δεξαμενή άντλησης πολιτικών επιχειρημάτων από τις πολιτικές και κοινωνικές οντότητες που επιδιώκουν να ενισχύσουν και να δικαιολογήσουν τις θέσεις τους (Μανιτάκης, 2004, σελ. 141-145)³¹⁵.

Οι κανόνες του δικαίου πειθούν στο βαθμό που μπορεί να θεωρηθεί ότι είναι ηθικά «δίκαιοι» ή σκόπημοι ή ότι εξυπηρετούν το συμφέρον των ενδιαφερόμενων ή το «κοινό συμφέρον». Και όσο περισσότεροι είναι οι «πειθόμενοι» τόσο αποτελεσματικότερη αποδεικνύεται η ιδεολογική λειτουργία του δικαίου και τόσο λιγότερες είναι οι δυσαρέσκειες και οι αντιδράσεις. Αποκτώντας ή αποσπώντας τη συγκατάθεση των αρχόμενων, οι κρατούντες πετυχαίνουν να νομιμοποιήσουν (δηλαδή να δικαιολογήσουν) και συνακόλουθα να μονιμοποιήσουν (δηλαδή να εδραιώσουν) την

ικανοποιητική η λειτουργία των δημοσίων υπηρεσιών ευθύνεται το πλαίσιο οργάνωσης των δημοσίων υπηρεσιών;» κ.λπ..

³¹³ Το ατομικό – ιδιωτικό λογίζεται ως όριο της εξουσίας του σύγχρονου κράτους, αν και αποτελεί δίαυλο της. Ωστόσο, αυτό δε σημαίνει ότι η εξουσία αυτή δεν έχει πραγματικά όρια.

³¹⁴ Και ειδικότερα με τους συσχετισμούς δυνάμεων μεταξύ των τάξεων, καθόσον το κράτος αποτελεί την υλική και ειδική συμπύκνωση ενός ταξικού συσχετισμού δυνάμεων.

³¹⁵ Ο σεβασμός της συνταγματικής νομιμότητας έχει αναχθεί στην εποχή μας σε αξία πρωταρχικής σημασίας και, συνακόλουθα, σε αυτοσκοπό του σύγχρονου συνταγματικού κράτους και πρωταρχικό νομιμοποιητικό τίτλο κάθε εξουσίας, σημειώνει ο Μανιτάκης. Όμως, η νομιμοποιητική δύναμη του Συντάγματος δεν οφείλεται τόσο στον τύπο και στη μορφή που αυτό ενσαρκώνει (*διαδικαστική νομιμοποίηση*) όσο στο περιεχόμενο που εγγυάται (*ουσιαστική νομιμοποίηση*). Η νομιμοποιητική λειτουργία του Συντάγματος συμπλέκεται με -και επικαθορίζεται από- τη συμβολική του λειτουργία, η οποία, αν και παραμελείται από τους νομικούς, είναι εξίσου σημαντική και απαραίτητη για τη λειτουργία των θεσμών και τη διαμόρφωση της συνταγματικής πρακτικής.

εξουσία τους. Έτσι, οι κρατούντες τείνουν να ταυτοποιούν³¹⁶ την τυπική νομιμότητα με τη νομιμοποίηση. Ωστόσο, η τυπική νομιμότητα δεν είναι καθεαυτής πειστική και δεν μπορεί να διατηρείται πάρα μόνο στο βαθμό που παρέχει δυνατότητες για επαλήθευση της (ουσιαστικής) νομιμοποίησης³¹⁷ της εξουσίας των κρατούντων. Αντίστροφα, ούτε η νομιμοποίηση μπορεί να διαρκέσει παρά μόνο στο βαθμό που αντικειμενικά υπάρχουν περιθώρια³¹⁸ για μία εξισορρόπηση των ανταγωνιστικών συμφερόντων των κοινωνικών τάξεων, στρωμάτων και ομάδων στο πεδίο της πολιτικής δημοκρατίας.

Η αντινομία της δημοκρατικής αρχής με την αστική κοινωνικοοικονομική εξουσία αποτελεί εγγενή αντίφαση της σύγχρονης πολιτικής δημοκρατίας (Μάνεσης, 1980· Δ. Τσάτσος, 1980β· Μανιτάκης, 1985· Βενιζέλος, 1991 κ.λπ.). Η λειτουργία ορισμένων θεσμών της πολιτικής δημοκρατίας που έχουν θεσπισθεί από την αστική τάξη ως εγγύηση της πολιτικής ηγεμονίας της, στρέφονται τώρα εναντίον της. Οι εξουσιαζόμενοι μπορούν να επικαλεσθούν ακριβώς την κυρίαρχη ιδεολογία για να στηρίξουν αιτήματα και να εξυπηρετήσουν συμφέροντα που αντιτίθενται στο κρατούν καθεστώς. Το δίκαιο αντιπαράκειται στην ισχύ, δηλαδή από μέσο παραπλάνησης γίνεται όργανο χειραφέτησης (Μάνεσης, 198;, σελ. 16).

2. Η συμβολοποίηση της παραγωγικότητας της ομάδας

Ο μέσος όρος των απαντήσεων την ερώτηση για την προσωπική ικανοποίηση από την παραγωγικότητα της ομάδας, σε επταβάθμια κλίμακα (1=καθολου, 7 = απόλυτα), είναι 3.76 και η τυπική απόκλιση 1.25. Επομένως, τα υποκείμενά μας είναι συναισθηματικά ουδέτερα απέναντι στην παραγωγικότητα της ομάδας τους. Ο έλεγχος συσχέτισης των απαντήσεων για την ικανοποίηση από την παραγωγικότητα της ομάδας και των απαντήσεων για την κοινή γνώμη για την ίδια παραγωγικότητα δείχνει ότι μεταξύ των απαντήσεων αυτών υπάρχει θετική γραμμική σχέση ($r = .396$, $N_1, N_2 = 121$, $p < .001$), δηλαδή όσο περισσότερο τα υποκείμενα προσλαμβάνουν την κοινή γνώμη ως θετική, τόσο περισσότερο αυξάνεται η ικανοποίησή τους από την παραγωγικότητα της ομάδας.

³¹⁶ Νομιμότητα και νομιμοποίηση συνδέονται διαλεκτικά μεταξύ τους. Η μεν νομιμότητα, δηλαδή το ισχύον δίκαιο συμβάλλει στη «δικαίωση» της εξουσίας δημιουργώντας συνθήκες αποδοχής της εκ μέρους των εξουσιαζόμενων, η δε νομιμοποίηση συντελεί στην τήρηση της κρατικής νομιμότητας καθόσον συνεπάγεται ότι η υποταγή – υπακοή αποτελεί ηθικό καθήκον (Μάνεσης, 1980, σελ. 86).

³¹⁷ Η νομιμοποίηση αποτελεί κατάκτηση των δύο τελευταίων αιώνων και είναι συνυφασμένη με την καθιέρωση της λαϊκής κυριαρχίας.

³¹⁸ Μία εξουσία ενδέχεται να είναι νόμιμη χωρίς να είναι νομιμοποιημένη ή να μην είναι καν νόμιμη.

Ωστόσο, η ικανοποίηση τείνει να παίρνει μεγαλύτερες τιμές από την κοινή γνώμη (έλεγχος Wilcoxon: $z = 6.99$, $N = 95$, $p < .001$)³¹⁹.

Διακρίνοντας τις απαντήσεις για την ικανοποίηση σε αρνητικές (τιμές 1 έως 3 της κλίμακας μέτρησης), σε ουδέτερες (τιμή 4 της κλίμακας) και σε θετικές (τιμές 5 έως 7 της κλίμακας), δημιουργήσαμε μία ανεξάρτητη μεταβλητή με τιμές 1, 2 και 3, όπου 1 η χαμηλή ικανοποίηση, δηλαδή οι αρνητικές τιμές της κλίμακας, 2 η μέση ικανοποίηση, δηλαδή η ουδέτερη τιμή της κλίμακας και 3 η υψηλή ικανοποίηση, δηλαδή οι θετικές τιμές της κλίμακας μέτρησης. Στη συνέχεια, με ανεξάρτητες μεταβλητές το χειρισμό της κοινής γνώμης, δηλαδή τον πειραματικό χειρισμό της απειλής κοινωνικής ταυτότητας, και την ικανοποίηση από την παραγωγικότητα της ομάδας, εφαρμόσαμε ανάλυση διακύμανσης στις τιμές του κοινωνικού ανταγωνισμού και στις τιμές της ατομικής διαφοροποίησης. Τα αποτελέσματα της ανάλυσης αυτής παρουσιάζονται στον Πίνακα 3 του Παραρτήματος 2.

Ο πίνακας δείχνει ότι στη συνθήκη αμβλυμμένης απειλής ο κοινωνικός ανταγωνισμός των υπαλλήλων με υψηλή ικανοποίηση υπολείπεται από τον κοινωνικό ανταγωνισμό των υπαλλήλων με χαμηλή ικανοποίηση. Στη συνθήκη εντεταμένης απειλής δεν παρατηρείται σημαντική επίδραση της ικανοποίησης στον κοινωνικό ανταγωνισμό. Επομένως, η αλληλεπίδραση της ικανοποίησης για την παραγωγικότητα και του πειραματικού χειρισμού της απειλής είναι σημαντική για τη διαμόρφωση των τιμών του κοινωνικού ανταγωνισμού ($F_{2,115} = 4.17$ $p = .018$). Όσον αφορά τη στρατηγική της ατομικής διαφοροποίησης, η ανάλυση διακύμανσης των απαντήσεων για την ίδια δείχνει ότι η ικανοποίηση για την παραγωγικότητα δεν αλληλεπιδρά με τον πειραματικό χειρισμό της απειλής ($F_{2,114} = .68$, $p = .508$) ούτε η κύρια επίδρασή της είναι σημαντική ($F_{2,114} = .528$, $p = .591$).

Επομένως, τα υποκείμενά μας προσλαμβάνουν ότι η παραγωγικότητα της ομάδας τους είναι αμφιλεγόμενη -και συνακόλουθα δε μπορεί να ειπωθεί ότι οι νοητικές λειτουργίες τους είναι αμβλυμμένες-, όμως αποστασιοποιούνται από την ίδια, όπως δείχνει ο μέσος όρος των απαντήσεών τους για την προσωπική τους ικανοποίηση από την παραγωγικότητα της ομάδας. Με άλλα λόγια, τα υποκείμενά μας ανασυγκροτούν την πραγματικότητα της παραγωγικότητάς τους. Μάλιστα, όταν η απειλή της κοινωνικής τους ταυτότητας είναι εντεταμένη, δηλαδή όταν η κοινή γνώμη είναι ιδιαίτερα αρνητική για την παραγωγικότητά τους, η αναπαράστασή τους για την παραγωγικότητα της

³¹⁹ Στατιστικά σημαντική διαφορά προκύπτει και από τον έλεγχο t ($t = 8.91$, $df = 120$, $p < .001$).

ομάδας δε διαμεσολαβεί για την ενίσχυση του κοινωνικού ανταγωνισμού με την ηγεσία της διοίκησης. Όπως είδαμε, όταν εντείνεται η εξωομαδική απειλή κοινωνικής ταυτότητας μειώνεται ο κοινωνικός ανταγωνισμός με την ηγεσία της διοίκησης, ο μόνος εφικτός ανταγωνισμός για τους δημόσιους υπαλλήλους. Παρατηρούμε, δηλαδή, μία ασυνέχεια της σκέψης των υπαλλήλων ή, με τη διατύπωση του Κατερέλου (1996, σελ. 11), μια μη «αποσφαλατωμένη», ειδική λογική των υπαλλήλων.

Ωστόσο, όπως έχει εκθεθεί στην ενότητα για την κοινωνική σκέψη (Κεφάλαιο 2), η κοινωνική αναπαράσταση εκφράζει μια σχέση με το αναπαριστώμενο αντικείμενο και, ταυτόχρονα, συμμετέχει η ίδια στη γένεση αυτής της σχέσης. Μέσω της διαδικασίας της *αντικειμενοποίησης*, το αντικείμενο παύει να υφίσταται καθεαυτό και μεταλλάσσεται σε ένα ισοδύναμο των αντικειμένων (ή των εννοιών) στα οποία υπόκειται μέσω των σχέσεων και των συνδέσμων που έχουν εγκαθιδρυθεί. Αντικειμενοποιώ σημαίνει ότι απορροφώ ένα πλεόνασμα σημασιών υλοποιώντας τις -και συνακόλουθα αποστασιοποιούμαι από αυτές- και επίσης σημαίνει ότι μεταφέρω στο επίπεδο της παρατήρησης ό,τι δεν ήταν παρά επαγωγικό συμπέρασμα ή σύμβολο (Mosconi, 1999, σελ. 116). Την αντικειμενοποίηση ακολουθεί η διαδικασία της *επικέντρωσης*, η οποία εμφυτεύει το μεταλλαγμένο αντικείμενο στο προϋπάρχον σύστημα σκέψης. Καθώς γνωρίζουμε τώρα ότι οι δημόσιοι υπάλληλοι ανασυγκροτούν το ζήτημα της παραγωγικότητάς τους, μπορούμε με τον επόμενο σχεδιασμό να ερευνήσουμε πώς ακριβώς επιτυγχάνεται η αποστασιοποίησή τους, δηλαδή πώς αντικειμενοποιείται η παραγωγικότητα και πώς διενεργείται η επικέντρωση. Προς το παρόν, ας θυμηθούμε μόνο ότι μία κοινωνική αναπαράσταση αναδύεται εκεί όπου υπάρχει κίνδυνος για τη συλλογική ταυτότητα (Mosconi, 1999, σελ. 182). Η αναπαράσταση, επιτρέποντας στις κοινωνικές συγκρούσεις να βρουν έκφραση, προκαλεί και διευκολύνει τη μετάθεση εννοιών. Έτσι, το φαντασιακό, το συμβολικό, η ψευδαίσθηση αποτελούν βασικά³²⁰ συνθετικά στοιχεία της κοινωνική σκέψης.

Η υπαγωγή των υποκειμένων μας στη δημοσιοϋπαλληλική ομάδα, τα οδηγεί ως ενεργά μέλη της ομάδας να συμμετάσχουν στην οικοδόμηση της «πραγματικότητας» της παραγωγικότητάς τους. Δε μοιράζονται, βέβαια, την αναπαράστασή τους αυτή με τα μέλη άλλων³²¹ ομάδων, ωστόσο η ανάγνωση της παραγωγικότητάς τους από τα

³²⁰ «Δε μπορούμε να φτάσουμε πουθενά, εάν αποκλείσουμε από τη σκέψη το φαντασιακό, το συμβολικό, την αυταπάτη» σημειώνει χαρακτηριστικά ο Mosconi (1995, σελ. 81).

³²¹ Όπως διαπιστώνει ο Agamben (2005, σελ. 274), η ιδεοληψία της ανάπτυξης έχει εξαιρετική διάδοση στην εποχή μας, ακριβώς επειδή «συμπίπτει με το βιοπολιτικό εγχείρημα παραγωγής ενός λαού χωρίς ρήγμα».

τελευταία δεν είναι απόλυτα αρνητική. Η εξουσία εμπεριέχει εξ ορισμού ένα θετικό³²² περιεχόμενο, τουλάχιστον επειδή οι κατασταλτικοί μηχανισμοί διαμορφώνουν ή/και εκβιάζουν συγκεκριμένους τρόπους κοινωνικής συμπεριφοράς, που αντιστοιχούν όχι μόνο στις ανάγκες της άρχουσας τάξης αλλά και στην άρχουσα κοσμοαντίληψη. Αν και η θετική και ενεργητική πλευρά της νομιμοποίησης της εξουσίας δεν έχει πάντα το ίδιο περιεχόμενο ούτε την ίδια έκταση, η πολιτική εξουσία ασκεί λειτουργίες κοινωνικά αναγκαίες –ακριβώς χάρη στις λειτουργίες αυτές δύνανται, ταυτόχρονα, να ασκεί ανισονομία. Από την άλλη πλευρά, στο μέτρο που το κράτος εμφανίζεται να είναι ριζικά ουδέτερο, απολιτικό³²³, έξω από την πάλη των τάξεων, το ίδιο διαιρείται στον «καλό» θεσμό και στις «κακές» χρήσεις του, δηλαδή τις «διαστρεβλώσεις» του. Το κράτος, στην κοινωνική του πραγματικότητα, είναι το σύνολο των ατόμων που αποτελούν τον κρατικό μηχανισμό στις πολιτικές, διοικητικές, οικονομικές, τεχνικές, στρατιωτικές κ.λπ. διακλαδώσεις του. Επομένως, το κράτος είναι, πρώτα από όλα, μία κοινωνική κατηγορία και οι σχέσεις του πολίτη με το κράτος είναι ουσιαστικά σχέσεις με αυτή την κοινωνική κατηγορία. Παράλληλα, στο πλαίσιο των ατομοκεντρικών φιλελεύθερων ρυθμίσεων το άτομο διατηρεί την ελευθερία του μετέχειν, αλλά δεν υποχρεούται σε συμμετοχή. Σε αυτό το πλαίσιο, παράγεται η κοινωνική δυνατότητα εμφάνισης του φαινομένου των «τζαμπατζήδων» (free riders), δηλαδή των ατόμων που απολαμβάνουν ex officio δημόσια ή κοινά συμβολικά και υλικά αγαθά, ενώ ταυτόχρονα αρνούνται³²⁴ να μετέσχουν στις κοινωνικές διαδικασίες που εξασφαλίζουν την

³²² Η εξουσία και η άσκηση της δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι είναι καθαρά αρνητική με την έννοια ότι απλά οριοθετεί, ελέγχει και διακανονίζει κοινωνικές συμπεριφορές που κατά τα λοιπά εκφράζοντα ελεύθερα στο χώρο της κοινωνίας των πολιτών. Και, όπως αναφέρει η Σεραφεινίδου (2003, σελ. 208), ο Foucault επισήμανε ότι πρέπει να σταματήσουμε να περιγράφουμε την εξουσία με αρνητικούς όρους («αποκλείει», «καταστέλλει», «λογοκρίνει», «αφαιρεί», «αποκρύπτει», «συγκαλύπτει» κ.ο.κ.), επειδή η εξουσία στην πραγματικότητα παράγει ή, ακριβέστερα, η εξουσία παράγει την ίδια την πραγματικότητα.

³²³ Όπως έχει αναφερθεί στο Κεφάλαιο 3, η νομικοπολιτική ιδεολογία απορρίπτει κάθε ιδεολογικό χαρακτήρα του δικαίου. Καθώς στο νομικό λόγο οι ίσες ευκαιρίες υπάρχουν για όλους, ο κοινωνικά ευάλωτος έχει με κατηγορήσει μόνο τον εαυτό του που είναι κοινωνικά ευάλωτος, που δεν έχει εργαστεί περισσότερο, που δεν έχει εξοικονομήσει περισσότερα, που δεν είναι αρκετά εξυπνος κ.ο.κ.. Η πολιτική παύει να είναι ριζοσπαστική απόφαση για να μετασημασιωθεί σε «λογική», πραγματιστική πράξη. Η σύγχρονη εκδοχή της πολιτικής είναι ταυτόχρονα και άρνηση της καθόσον προσεγγίζει την «υπέρβαση» ως υπέρβαση της σύγκρουσης και του ανταγωνισμού, που παραμένουν όμως ένα θεμέλιο της πολιτικής.

³²⁴ Στα «κεκτημένα δικαιώματα» των δημόσιων υπαλλήλων περιλαμβάνεται η (αόριστη) επίκριση της σταπάλης δημόσιων πόρων, της περίσσειας των διαδικασιών και της έλλειψης ορθοφροσύνης εκ μέρους των πολιτικών προϊσταμένων της διοίκησης. Λόγου χάριν, στην ΚΥΡΙΑΚΑΤΙΚΗ ΕΛΕΥΘΕΡΟΤΥΠΙΑ, στις 29.1.2006, δημοσιεύθηκε συνέντευξη του προέδρου της Ανώτατης Διοίκησης Ενώσεων Δημοσίων Υπαλλήλων, στην οποία, μεταξύ άλλων, δηλώθηκε ότι «υπάρχουν σήμερα περίπου 350.000 νόμοι, εγκύκλιοι και αποφάσεις, με τους οποίους λειτουργούν οι δημόσιοι υπάλληλοι». Το άρθρο «Τι πρέπει να ξέρετε για το νέο Σ.Δ.Ο.Ε.», το οποίο δημοσιεύθηκε στο ίδιο φύλλο, δεν αποτελούσε, βέβαια, μία πρωτοβουλία των δημόσιων υπαλλήλων.

παραγωγή τους. Το φαινόμενο αυτό -που έχει γίνει αντικείμενο ευρύτατης συζήτησης στο πλαίσιο του μεθοδολογικού ατομικισμού- έχει ιδιαίτερη κοινωνική σημασία³²⁵ σε καθεστώς κοινωνικού κράτους. Στην ικανοποίηση των ατομικού επιπέδου αναγκών από το κράτος, οι πολιτικοί μηχανισμοί και οι διαπροσωπικές σχέσεις των υπαλλήλων είναι συχνά περισσότερο αποτελεσματικοί από τις τυποποιημένες διαδικασίες της κρατικής διοίκησης.

3. Η διαμεσολάβηση του κανόνα της νομιμότητας στην ατομική διαφοροποίηση του υπαλλήλου

Μετά από το χειρισμό της απειλής κοινωνικής ταυτότητας, τα υποκείμενα ερωτήθηκαν επίσης για την επίδραση του νομικισμού στο κοινωνικό κύρος της ομάδας. Οι απαντήσεις των υποκειμένων σημειώθηκαν σε επταβάθμια κλίμακα μέτρησης (1= απόλυτα αρνητική, 7 = απόλυτα θετική). Στη συνθήκη αμβλυμένης απειλής οι απαντήσεις αυτές έχουν μέσο όρο 4.18 και τυπική απόκλιση 1.56 και στη συνθήκη εντεταμένης απειλής οι απαντήσεις έχουν μέσο όρο 3.97 και τυπική απόκλιση 1.69. Όπως ήταν αναμενόμενο, οι απαντήσεις στην ευθεία αυτή ερώτηση για την επίδραση του νομικισμού στο κοινωνικό κύρος της ομάδας δεν εμφανίζουν σημαντική διαφορά στις δύο πειραματικές συνθήκες ($t = .695$, $df = 117$, $p = .488$). Είναι όμως αξιοσημείωτο ότι στη συνθήκη αμβλυμένης απειλής επικρατούσα τιμή αναδείχθηκε η κεντρική τιμή της κλίμακας (36.8%), ενώ στη συνθήκη εντεταμένης απειλής επικρατούσα τιμή αναδείχθηκε η πέμπτη τιμή της κλίμακας (22.6%) –η κεντρική τιμή συγκέντρωσε ποσοστό απαντήσεων 19.4%.

Για όποιον εμφανίζει απόκλιση από ένα κυρίαρχο πρότυπο ανθρώπινης συμπεριφοράς, η αποκλίνουσα συμπεριφορά δεν είναι απλώς κάτι που προσφέρεται για αξιολόγηση αλλά ένας στόχος, τον οποίο ο ίδιος ορίζει ή προσλαμβάνει ως επωφελή. Ακριβώς γι' αυτό, η ανάλυση του φαινομένου του νομικισμού –και γενικότερα του «φαινομένου της γραφειοκρατίας»- δεν μπορεί, κατά τη γνώμη μας, να επιτευχθεί με άμεσες ερωτήσεις. Το εγώ είναι η απάντηση του ατόμου στη στάση της κοινότητας, όπως την προσλαμβάνει το ίδιο (Mead, 1934). Όμως, αν και γενικά η συμμόρφωση στον εαυτό

³²⁵ Ειδικά στη χώρα μας, η χαλαρή έως ανύπαρκτη άσκηση των εκ του νόμου προβλεπόμενων πειθαρχικών ελέγχων και των ελέγχων νομιμότητας από τα αρμόδια όργανα της διοίκησης έχει

υπερισχύει της συμμόρφωσης στον Άλλον, η υποστήριξη της ίδιας άποψης δε φτάνει έως τη σύγκρουση με τον άλλο, όταν η σύγκρουση προσλαμβάνεται από το άτομο ως αναποτελεσματική (Maggi, Mugny & Pérez, 1996, σελ. 258 & 268). Η αποφυγή της σύγκρουσης δεν οφείλεται τόσο σε επιθυμία του υποκειμένου να φανεί συμφιλιωτικό με τον Άλλο ή στην ιδέα ότι η σύγκρουση είναι αποφατική όσο στην πεποίθησή του ότι δε διαθέτει αποτελεσματικό τρόπο να πείσει τον Άλλο. Τα υποκείμενα μας αντιλήφθηκαν ότι το διακύβευμα ήταν η κοινή ταυτότητά τους και, συνακόλουθα, άμβλυαν την εικόνα της «άκαμπτης» τήρησης του νόμου. Όπως θα αναφερθεί αμέσως στη συνέχεια, ο νομικισμός συγκαλύφθηκε αυθόρμητα και «φυσικά» από μία διαδικασία διήθησης άλλης πληροφορίας που ήταν διαθέσιμη.

Όταν εξετάστηκαν με αντίστροφη σειρά οι απαντήσεις που έδωσαν τα υποκείμενα στο δεύτερο μέρος του σχεδιασμού, αναδείχθηκε ότι στη συνθήκη αμβλυμένης απειλής οι απαντήσεις για το εάν και κατά πόσο οι δημόσιοι υπάλληλοι πρέπει να τηρούν τη νομιμότητα έχουν μέσο όρο 6.19 και τυπική απόκλιση 1.11, ενώ στη συνθήκη εντεταμένης απειλής οι απαντήσεις αυτές έχουν μέσο όρο 6.56 και τυπική απόκλιση .96. Επομένως, η σημαντικότητα του κανόνα της νομιμότητας είναι σημαντικά μεγαλύτερη στη συνθήκη εντεταμένης απειλής από ό,τι στη συνθήκη αμβλυμένης απειλής (έλεγχος Mann-Whitney: $U=1395$, $N1=57$, $N2=62$, $p = .024$)³²⁶.

Με τιμή διάκρισης το μέσο όρο, διακρίναμε τις απαντήσεις για τη νομιμότητα σε χαμηλής σημαντικότητας και υψηλής σημαντικότητας. Στη συνέχεια εφαρμόσαμε ανάλυση διακύμανσης στις απαντήσεις για την ατομική διαφοροποίηση, με ανεξάρτητες μεταβλητές το χειρισμό της απειλής κοινωνικής ταυτότητας και τη σημαντικότητα του κανόνα της νομιμότητας. Τα αποτελέσματα της ανάλυσης αυτής παρουσιάζονται στον Πίνακα 4 του Παραρτήματος 2. Όπως φαίνεται στον πίνακα, η αλληλεπίδραση της σημαντικότητας του κανόνα της νομιμότητας με τον πειραματικό χειρισμό της απειλής δεν είναι στατιστικά σημαντική ($F_{1,114} = 2.57$, $p = .112$) ούτε είναι σημαντική η κύρια επίδραση του πειραματικού χειρισμού ($F_{1,114} = .63$, $p = .431$), όμως είναι σημαντική η κύρια επίδραση της σημαντικότητας του κανόνα αυτού ($F_{1,114} = 9.4$, $p = .003$).

Μεθοδολογικά, δεν κάναμε ό,τι οφείλαμε να κάνουμε. Η κεντρική μας υπόθεση ήταν ότι το φαινόμενο του νομικισμού διαμεσολαβούν κοινωνιοψυχολογικές διαδικασίες

σταδιακά συμβάλει στην άμβλυση της αποτελεσματικότητάς της και στην απονομιμοποίηση των υφιστάμενων μηχανισμών ελέγχου και λογοδοσίας του κράτους.

³²⁶ Στατιστικά σημαντική διαφορά υπέρ της συνθήκης εντεταμένης απειλής προκύπτει και από τον έλεγχο t ($t = 2.15$, $df = 117$, $p = .034$).

κοινωνικής ταυτότητας. Ωστόσο, αναμέναμε ένα σύνθετο³²⁷ μοντέλο της θεωρίας της κοινωνικής ταυτότητας ή, αντίστροφα, δεν αναμέναμε ότι η υπόθεσή μας μπορεί να τροφοδοτηθεί άμεσα. Και στο μέτρο που η κατανόηση μίας «ασαφούς» σχέσης συνεπάγεται, μεταξύ άλλων, μία ευρεία σειρά σχεδιασμών, δηλαδή «κατανάλωση» μεγάλου μέρους του πληθυσμού που μας ενδιαφέρει, πράγμα για το οποίο ο ερευνητής αντιμετωπίζει ιδιαίτερες δυσκολίες (βλ. Κεφάλαιο 5, υποσημείωση 225, σελίδα 166), στο ίδιο δείγμα εφαρμόσθηκαν δύο σχεδιασμοί. Ειδικότερα, το ερευνητικό υλικό που δόθηκε στα υποκείμενα υπηρετούσε δύο ερευνητικούς στόχους: αφενός, τον εντοπισμό μίας γνωστικής σύγκρουσης του υπαλλήλου (Έρευνα 1) και, αφετέρου, την ανάδειξη μίας διαφοροποίησής του από την ομάδα (Έρευνα 2). Αναφορικά με τον πρώτο ερευνητικό στόχο, εντάχθηκε στο υλικό η επίλυση ενός έργου απόδοσης του νόμου κατά τρόπο ο οποίος διαθέτει κοινωνική νομιμοποίηση, δεν είναι προδήλως αντισυνταγματικός ή παράνομος και κατά τον Συνήγορο του Πολίτη είναι νόμιμος, όμως δεν επιλέγεται από τον υπάλληλο. Αναφορικά με το δεύτερο στόχο, με πειραματικό χειρισμό της απειλής κοινωνικής ταυτότητας, διερευνήθηκε -ο κοινωνικός ανταγωνισμός με την πλειονότητα της διοίκησης και- η συμβολική διαφοροποίηση του υποκειμένου από την ομάδα. Συγκεκριμένα, οι συμμετέχοντες δεν κλήθηκαν να απαντήσουν εάν προσωπικά τηρούν το νόμο περισσότερο από ό,τι οι συνάδελφοί τους ή εάν αυτοαξιολογούνται ως υπερέχοντες από την ομάδα, αλλά να διαχειρισθούν κοινωνιογνωστικά μία περισσότερο ανοιχτή και αδόμενη απάντηση, δηλαδή να απαντήσουν εάν αυτοθεωρούνται διαφορετικοί. Όμως, η διχοτόμηση του ερευνητικού υλικού ήταν ατυχής³²⁸, στο μέτρο

³²⁷ Δηλαδή μία μη γραμμική αιτιακή σχέση μεταξύ της απειλής κοινωνικής ταυτότητας και της χρησιμοποιούμενης στρατηγικής ή, διαφορετικά διατυπωμένο, μίας μετάβασης από το ατομικό στο συλλογικό κατά τρόπο ασυνεχή.

³²⁸ Ήμασταν «βέβαιοι» ότι το ερευνητικό υπόδειγμα που χρησιμοποιήσαμε, με αναφορά τον Συνήγορο του Πολίτη, θα αποκάλυπτε μία ασυμμετρία στην απόδοση του νόμου από τον υπάλληλο, όπως και ότι ο χειρισμός της απειλής θα οδηγούσε σε ευρήματα. Όμως, στο πρώιμο αυτό στάδιο της διερεύνησης του φαινομένου του νομικισμού δε διαθέταμε καμία βεβαιότητα για την κατεύθυνση της ασυμμετρίας, εάν, δηλαδή, η ασυμμετρία θα εμφανιζόταν στη δηλούμενη νομιμότητα της συγκεκριμένης διοικητικής πράξης ή στη δηλούμενη πρόθεση εκτέλεσής της. Με άλλα λόγια, η αναμονή πως τα υποκείμενα θα δήλωναν ότι αναλαμβάνουν την εκτέλεση της πράξης παρά τη χαμηλή συγκριτικά νομιμότητά της δεν ήταν καθόλου πιο ισχυρή από την αναμονή ότι τα ίδια θα δήλωναν ότι δεν αναλαμβάνουν την πράξη παρά την υψηλή συγκριτικά νομιμοποίησή της, ιδιαίτερα εάν ληφθεί υπόψη ότι σε πλαίσιο ανωνυμίας η πλειονοτική άποψη γενικά δεν προκαλεί κοινωνική επιρροή, καθώς ότι, όπως πιστοποιεί ο Συνήγορος του Πολίτη, οι υπάλληλοι διεκδικούν τη μη εκτέλεση της συγκεκριμένης πράξης ως υποχρέωσή τους. Και καθώς η συμμετοχή σε μία έρευνα πεδίου δεν αποτελεί ανάκριση, διχοτόμησαμε το ερωτηματολόγιο κατά τρόπο ώστε κάθε μέρος του να περιέχει πληροφορίες συμβατές με το δηλούμενο στόχο του, ικανές δε να επιτρέψουν την ανάδυση της γνωστικής σύγκρουσης. Έτσι, η διχοτόμηση του ερωτηματολογίου έγινε στη διάκριση νομιμότητα/πρόθεση εκτέλεσης και όχι, όπως οφείλαμε, στο σημείο του πειραματικού χειρισμού. Ο πειραματικός σχεδιασμός ήταν βέβαια απλός, ενδεχόμενος και απλοϊκός, όμως ο πειραματιστής οφείλει να είναι σε εγρήγορση καθώς, όπως παρατηρεί ο Παπαστάμου (2001δ, σελ. 392), η

που επέτρεπε στα πειραματικά υποκείμενα να διηθήσουν απαντήσεις που προτάσσονταν του πειραματικού χειρισμού. Έτσι, τα υποκείμενα της συνθήκης εντεταμένης απειλής σημείωσαν υψηλότερη τιμή στη σημαντικότητα του κανόνα της νομιμότητας.

Το άτομο προσαρμόζει τις τακτικές του -στις οποίες περιλαμβάνεται και η τακτική των απαντήσεων του σε ένα ερωτηματολόγιο- στις απαιτήσεις ενός σύνθετου κοινωνικού περιβάλλοντος, το οποίο στην περίπτωση των υποκειμένων μας περιλαμβάνει αναπόδραστα την υπαγωγή στη δημοσιοϋπαλληλική ομάδα. Τα υποκείμενα με προσλαμβάνουσα γνωστική απειλή, σκεπτόμενα έλλογα, δηλαδή κοινωνικά, απέφυγαν να δηλώσουν, καθένα, ότι είναι -αδικοιολόγητα- διαφορετικό από τους συναδέλφους του, όμως, καθένα, υπαινίχθηκε ότι είναι «καλλίτερο» καθώς υποστηρίζει την τήρηση της νομιμότητας. Με άλλα λόγια, αναδείχθηκε ότι στην περίπτωση της απειλής, η τήρηση της νομιμότητας γίνεται ένα είδος απολογητικού ερείσματος.

Μετά το αποτέλεσμα της υπεροχής της ατομικής διαφοροποίησης έναντι του κοινωνικού ανταγωνισμού στη συνθήκη εντεταμένης απειλής, εξετάστηκαν, όπως προαναφέρθηκε, οι απαντήσεις των υποκειμένων με την αντίστροφη σειρά και εντοπίστηκε η μετατόπιση. Μετατόπιση της επίδρασης του πειραματικού χειρισμού στις υπόλοιπες μεταβλητές του ίδιου μέρους του υποδείγματος δεν παρατηρήθηκε (ικανοποίηση³²⁹ από την παραγωγικότητα της ομάδας: $t = -.60$, $df = 119$, $p = .551$, πρόθεση εκτέλεσης του αναφερόμενου διοικητικού έργου: $t = -.11$, $df = 118$, $p = .917$, κοινή γνώμη για την παραγωγικότητα της ομάδας: $t = -.88$, $df = 119$, $p = .379$). Βέβαια, δεν μπορούμε ακόμη να υποστηρίξουμε ότι οι δημόσιοι υπάλληλοι επικεντρώνουν στη διάσταση της νομιμότητας, καθώς το μεθοδολογικό ατόπημα επιβάλλει να επανέλθουμε σε αυτό το ζήτημα.

απλοϊκότητα ενός πειραματικού σχεδιασμού είναι μόνο φαινομενική και εάν οποιοσδήποτε «επιχειρήσει από μόνος του να σχεδιάσει κάποιο πείραμα, θα συναντήσει αναπάντεχα εμπόδια όλων των πιθανών επιπέδων».

Από την άλλη πλευρά, η άστοχη διχοτόμηση επέτρεψε να αναδειχθεί νωρίς ότι ο κανόνας της νομιμότητας αποτελεί βαρύνουσα διάσταση της σχέσης υπαλλήλου-ομάδας. Βεβαίως, στις περιπτώσεις αυτές κρίσιμο είναι να μπορεί ο ερευνητής να αποκαταστήσει το ατόπημά του μεταγενέστερα. Ο Deconchy (2000/2003, σελ. 166), αναφερόμενος σε μεταποπίσεις που επέτρεψε ατελής πειραματικός σχεδιασμός του, γράφει «έχω τη βεβαιότητα, πιστεύοντας σε όσα είπε ο Porrer, ότι δεν είναι ορθό να πράττουμε το αντίθετο από εκείνο που υπαγορεύει η διαίσθησή μας και από εκείνο που διατυπώνει η [κεντρική] υπόθεσή μας».

4. Η επίδραση παραγόντων διατομικού επιπέδου ανάλυσης στη συνοχή της ομάδας: η εκπαίδευση και ο χρόνος υπηρεσίας

Στις απαντήσεις για τον κοινωνικό ανταγωνισμό και στις απαντήσεις για την ατομική διαφοροποίηση εφαρμόσαμε ανάλυση διακύμανσης, με ανεξάρτητες μεταβλητές το χειρισμό της απειλής κοινωνικής ταυτότητας και τη διοικητική κατηγορία των υποκειμένων. Τα αποτελέσματα της ανάλυσης αυτής εγγράφονται στον Πίνακα 5 του Παραρτήματος 2, στον οποίο παρουσιάζονται οι μέσοι όροι και οι τυπικές αποκλίσεις κάθε στρατηγικής ανά πειραματική συνθήκη και διοικητική κατηγορία υποκειμένων. Όπως φαίνεται στον πίνακα, στη διαμόρφωση των τιμών του κοινωνικού ανταγωνισμού, η αλληλεπίδραση της διοικητικής κατηγορίας και του χειρισμού της απειλής είναι σημαντική. Ειδικότερα, στη συνθήκη αμβλυμένης απειλής ο ανταγωνισμός των υπαλλήλων δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης υπολείπεται από τον ανταγωνισμό των υπαλλήλων τριτοβάθμιας εκπαίδευσης ($t = -5.87$, $df = 53$, $p < .001$). Αντίθετα, η διοικητική κατηγορία δεν αλληλεπιδρά με το χειρισμό της απειλής στη διαμόρφωση των τιμών της ατομικής διαφοροποίησης, έχει όμως οριακά μη σημαντική κύρια επίδραση στις τιμές αυτές. Συγκεκριμένα, οι υπάλληλοι δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης διαφοροποιούνται από την ομάδα περισσότερο από ό,τι οι υπάλληλοι τριτοβάθμιας εκπαίδευσης ($t = 2.32$, $df = 115$, $p = .022$).

Στη συνέχεια εφαρμόσαμε ανάλυση διακύμανσης στις απαντήσεις για τον κοινωνικό ανταγωνισμό και στις απαντήσεις για την ατομική διαφοροποίηση, με ανεξάρτητες μεταβλητές το χειρισμό της απειλής κοινωνικής ταυτότητας και το χρόνο υπηρεσίας των υποκειμένων. Τα αποτελέσματα της ανάλυσης αυτής εγγράφονται στον Πίνακα 8.6. Από την ανάγνωση του πίνακα παρατηρούμε ότι στη διαμόρφωση των τιμών του κοινωνικού ανταγωνισμού, η αλληλεπίδραση του χρόνου υπηρεσίας και του χειρισμού της απειλής είναι σημαντική. Ειδικότερα, στη συνθήκη εντεταμένης απειλής ο ανταγωνισμός των υπαλλήλων με χρόνο υπηρεσίας είκοσι ετών και άνω είναι μεγαλύτερος από τον ανταγωνισμό των υπαλλήλων με μικρότερο χρόνο υπηρεσίας. Στη διαμόρφωση των τιμών της ατομικής διαφοροποίησης είναι σημαντική η κύρια επίδραση του χρόνου υπηρεσίας. Ειδικότερα, οι υπάλληλοι με χρόνο υπηρεσίας είκοσι ετών και άνω

³²⁹ Είναι όμως αξιοσημείωτο ότι στη συνθήκη αμβλυμένης απειλής τη μέση τιμή της κλίμακας επέλεξε ποσοστό 25.9% των συμμετεχόντων, ενώ στη συνθήκη εντεταμένης απειλής το ποσοστό αυτό ήταν 46%.

εμφανίζουν μικρότερη διαφοροποίηση από την ομάδα έναντι των υπαλλήλων με μικρότερο χρόνο υπηρεσίας.

Ακολούθως, εφαρμόσαμε ανάλυση διακύμανσης στις απαντήσεις για τον κοινωνικό ανταγωνισμό και στις απαντήσεις για την ατομική διαφοροποίηση, με ανεξάρτητες μεταβλητές το χειρισμό της απειλής κοινωνικής ταυτότητας και τη θέση των υποκειμένων στο πλαίσιο της διοικητικής ιεραρχίας. Τα αποτελέσματα της ανάλυσης αυτής εγγράφονται στον Πίνακα 7 του Παραρτήματος 2. Όπως φαίνεται στον πίνακα, στη διαμόρφωση των τιμών του κοινωνικού ανταγωνισμού δεν παρατηρείται σημαντική αλληλεπίδραση της θέσης των υποκειμένων στη διοικητική ιεραρχία με το χειρισμό της απειλής ή κύρια επίδραση της θέσης. Όμοια, στη διαμόρφωση των τιμών της ατομικής διαφοροποίησης δεν παρατηρείται σημαντική αλληλεπίδραση της θέσης με το χειρισμό της απειλής ή κύρια επίδραση της θέσης.

Η ιδιαιτερία της εσωτερικής δομής της δημόσιας διοίκησης επιτρέπει την αντιμετώπιση του προσωπικού της ως ενιαίου³³⁰ κοινωνικού σώματος. Ωστόσο, το δημοσιούπαλληλικό σώμα δεν είναι μία ομοειδής κοινωνική κατηγορία. Όπως αναδείχθηκε εδώ, η διοικητική κατηγορία του δημόσιου υπαλλήλου -η οποία υποδηλώνει το επίπεδο της εκπαίδευσής του- συνδέεται με μία ωρίμανση των προσλαμβανόμενων υποχρεώσεων του: όταν απουσιάζει η απειλή κοινωνικής ταυτότητας, η διοικητική κατηγορία του υπαλλήλου μπορεί να συμμετάσχει στην παραγωγή κοινωνικού ανταγωνισμού με την ηγεσία της διοίκησης, δηλαδή στην κοινωνική σύγκρουση με αντικείμενο την οργάνωση της δημόσιας διοίκησης. Επομένως, η διάκριση του δημοσιούπαλληλικού σώματος σε διοικητικές κατηγορίες παραμένει έγκυρη ως θεωρητική αφαίρεση. Αντίστροφα, ο χρόνος υπηρεσίας του υπαλλήλου σε συνδυασμό με την πρόσληψη απειλής συμμετέχει στην παραγωγή της ατομικής διαφοροποίησής του, δηλαδή στην προσαρμογή του κοινωνικού υποκειμένου σε ένα συγκεκριμένο περιβάλλον. Βέβαια, η λειτουργικότητα της «διαφυγής» αυτής είναι

³³⁰ Η ίδια η έκφραση «δημοσιούπαλληλικό σώμα», όπως και η έκφραση «δημοσιούπαλληλία», υποδηλώνει ότι οι δημόσιοι υπάλληλοι προσλαμβάνονται ως ενιαία κοινωνική κατηγορία (Φλογαίτης, 1987, σελ. 208). Οι πολιτικές που εφαρμόστηκαν βοήθησαν στην αναγωγή των δημοσίων υπαλλήλων σε ομοιογενές τμήμα της κοινωνίας στο μέτρο που, αφενός, τους υπέβαλλαν σε σημαντικές εξαιρέσεις από τα ατομικά δικαιώματα και, αφετέρου, τους παρέιχαν ιδιαίτερα ωφέληματα.

Βέβαια, μεθοδολογικά, δεν είναι καθόλου αυτόδηλη η συγκρισιμότητα των συλλογικών οντοτήτων με τα άτομα. Αυτό όμως δεν εμποδίζει τον καθημερινό λόγο να αναφέρεται στις συλλογικές αυτές οντότητες ως εάν ήταν δρώντα υποκείμενα με δική τους βούληση, δικά τους συμφέροντα και δικές τους αξιακές προδιαγραφές. Εις πείσμα του μεθοδολογικού ατομικισμού, η στερεότυπα επαναλαμβανόμενη αυτή ιδεολογική πρακτική εμφανίζεται μάλιστα ως ιστορική (Τσουκαλάς, 2006, σελ. 134).

πεπερασμένη: σε βάθος χρόνου -και συγκεκριμένα με τη συμπλήρωση εικοσαετίας στη δημόσια διοίκηση- γίνεται φανερό στο κοινωνικό υποκείμενο ότι είναι αναγκαίος ο κοινωνικός ανταγωνισμός, δηλαδή η κοινωνική σύγκρουση των υπαλλήλων με την ηγεσία της διοίκησης.

Μερικά Συμπεράσματα

Η κοινωνική σύγκρουση των δημόσιων υπαλλήλων με τον πληθυσμό αποδείχθηκε ότι επιτείνει την προσλαμβανόμενη από τον υπάλληλο σημασία της απόδοσης του νόμου. Ωστόσο, η κοινωνική αυτή σύγκρουση δεν έχει γραμμική σχέση αιτίας-αιτιατού με το φαινόμενο του νομικισμού, καθόσον αποδείχθηκε ότι καθεαυτή η τήρηση του νόμου προσλαμβάνεται από τον υπάλληλο ως διαφοροποίησή του από την επαγγελματική του ομάδα. Εν τέλει, η κοινωνική σύγκρουση του υπαλλήλου με τον πληθυσμό δεν είναι ικανή να υπονομεύσει την αυτοπρόσληψη του υπαλλήλου με όρους της επαγγελματικής του ομάδας στο μέτρο που το δημοσιούπαλληλικό καθήκον, τόσο ουσιαστικά όσο και τυπικά, έγκειται στην εφαρμογή του νόμου –και όχι στην έγκαιρη εφαρμογή του. Η αρνητική κοινή γνώμη για τη γραφειοκρατία –με την κοινή χρήση της έννοιας- δεν αμφισβητεί την υποχρέωση του υπαλλήλου να εφαρμόζει το νόμο, δηλαδή το σχετικό με την περίπτωση νόμο, ακόμη και εάν θεωρείται ότι ένας συγκεκριμένος νόμος είναι ανορθολογικός. Επομένως, η κοινή γνώμη αν και είναι αρνητική, δεν προκαλεί καθεαυτή σύγκρουση ταύτισης του υπαλλήλου με την επαγγελματική του ομάδα. Η αιτιότητα του φαινομένου του νομικισμού θα πρέπει να αναζητηθεί σε μία διαλεκτική σχέση της προερχόμενης από τον πληθυσμό απειλής της κοινωνικής ταυτότητας του υπαλλήλου με κάποιο άλλο κοινωνικό πεδίο. Άλλωστε, όπως αναφέρουν οι Pérez και Mugny (1996, σελ. 49), η επίλυση μίας σύγκρουσης μπορεί να συγκαλύπτει κάποια άλλη κοινωνική σύγκρουση. Η υπόθεση ότι στο φαινόμενο του νομικισμού εμπλέκεται και η σχέση της δημοσιούπαλληλικής ομάδας με την πολιτική εξουσία, διερευνάται με τους επόμενους σχεδιασμούς.

Συγκεκριάζοντας, από τα μέχρι στιγμής ευρήματα αναδείχθηκε ότι για να εντοπισθούν οι παράγοντες και οι διαδικασίες που καθορίζουν τη συμπεριφορά του δημόσιου υπαλλήλου δεν αρκεί μία ορθολογική ή ορθολογίζουσα προσέγγισή της. Ειδικότερα, επιβεβαιώθηκε ότι οι δημόσιοι υπάλληλοι προσλαμβάνουν την αρνητική κοινή γνώμη για την παραγωγικότητα της ομάδας τους ως απειλή της κοινωνικής τους

ταυτότητας, ωστόσο δεν προβαίνουν σχετικά σε κοινωνικό ανταγωνισμό. Παράλληλα, η εφαρμογή της νομιμότητας επενδύεται με σημασίες διαθέσιμες θεσμικά και, ταυτόχρονα, κοινωνικά. Όμως, το έργο της εφαρμογής της νομιμότητας διατρέχεται από μία γνωστική σύγκρουση του υπαλλήλου. Οι σημασιακές δομές που αναδύθηκαν υποδηλώνουν μία γνωστική αναδόμηση της εφαρμογής της νομιμότητας από το δημόσιο υπάλληλο με αναφορά την υπαγωγή του στην ομάδα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 9

Η ΕΞΟΥΣΙΑΣΤΙΚΗ ΣΧΕΣΗ ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΗΣ ΠΛΕΙΟΝΟΤΗΤΑΣ ΚΑΙ ΥΠΑΛΛΗΛΟΥ

Η θεσμική υποχρέωση του δημόσιου υπαλλήλου να εκτελεί κάθε διαταγή προϊσταμένου του, συμπεριλαμβανομένης της προδήλως αντισυνταγματικής ή παράνομης, αφού ταυτόχρονα αναφέρει την αντίθεσή του, σύμφωνα με τη θεωρία της επεξεργασίας της σύγκρουσης, αναμένεται να αντιμετωπίζεται από τον ίδιο με συμμόρφωση στις διαταγές της ιεραρχίας, δηλαδή να καταλήγει σε μη τήρηση της νομιμότητας. Τη διατύπωση αυτής της υπόθεσης ενισχύει η διοικητική βιβλιογραφία³³¹ και, τελικά, η ελλιπής θωράκιση του υπαλλήλου έναντι των όποιων αυθαιρειών της διοίκησης σε βάρος του.

Με κεντρικό στόχο τη διακρίβωση της σημασίας της αρχής της νομιμότητας για τον δημόσιο υπάλληλο, επιχειρήσαμε μέσω ερωτηματολογίου να διεισδύσουμε στη δημοσιοϋπαλληλική σκέψη. Ειδικότερα, στόχος του ερωτηματολογίου ήταν η διερεύνηση των ακόλουθων υποθέσεων: 1) Στα αντικειμενικά μη διαφορούμενα έργα, δηλαδή στις προδήλως αντισυνταγματικές ή παράνομες διαταγές, μολονότι η βασική σύγκρουση του δημόσιου υπαλλήλου με την ηγεσία της διοίκησης είναι κοινωνιογνωστική, δηλαδή αυτό που υποστηρίζει η ηγεσία δε συμπίπτει με αυτό που ο υπάλληλος γνωρίζει και περιμένει να γνωρίζει η ηγεσία, ο υπάλληλος επεξεργάζεται τη σύγκρουση στο επίπεδο της ίδιας της κοινωνικής σχέσης με την ηγεσία, δηλαδή ο υπάλληλος επιλύει τη σύγκρουση αποκαθιστώντας τη συναίνεση με την ηγεσία της διοίκησης. 2) Λανθάνον αποτέλεσμα της ενδοτικότητας του υπαλλήλου στο έργο της τήρησης της νομιμότητας είναι η επανάκτηση της αυτονομίας του σε συμβολικό επίπεδο. Στο παρόν κεφάλαιο θα αναφερθούμε στη διερεύνηση της πρώτης υπόθεσης. Οι ερωτήσεις με τις οποίες διερευνήθηκε η δεύτερη υπόθεση και τα αποτελέσματα των αντίστοιχων ελέγχων θα παρουσιασθούν στο επόμενο κεφάλαιο.

³³¹ Η οποία είναι ανεξάντλητη, ωστόσο, οι εμπειρικές έρευνες που επιτρέπουν την τεκμηρίωση σπανίζουν –αν και η ύπαρξή τους θεωρείται δεδομένη. Συνακόλουθα, χρειάζεται να ανιχνευτεί το ψυχικό ίχνος της σύγκρουσης των δύο βασικών δημοσιοϋπαλληλικών υποχρεώσεων, να προσδιορισθεί ο συμβολισμός που αποδίδουν στο «εγχείρημα» του νομικισμού οι ίδιοι οι «δράστες» και γενικότερα να συγκεντρωθεί αποδεικτικό υλικό που θα βοηθήσει στη στοιχειοθέτηση κοινωνιοψυχολογικών υποθέσεων για μία περαιτέρω διερεύνηση του φαινομένου του νομικισμού.

Στη διερεύνηση της πρώτης υπόθεσης αποσκοπούσαν οι ερωτήσεις E1 έως και E7 του σχεδιασμού (βλ. Παράρτημα 1, Ερωτηματολόγιο 3). Ειδικότερα, τα υποκείμενα κλήθηκαν να ταξινομήσουν κατά σειρά φθίνουσας σημαντικότητας τέσσερις υποχρεώσεις του δημόσιου υπαλλήλου: τήρηση της νομιμότητας, υπακοή στους προϊσταμένους, εξυπηρέτηση του πολίτη και παραγωγικότητα (E1). Η κλήση για ιεράρχηση των υποχρεώσεων³³² στόχευε στην αποτροπή μίας ενδεχόμενης συγκάλυψης της σύγκρουσης των κανόνων νομιμότητας και υπακοής, στη διερεύνηση ακριβώς της οποίας στόχευε το ερωτηματολόγιο. Με τις αμέσως επόμενες ερωτήσεις μετρήθηκαν η σημαντικότητα του κανόνα της νομιμότητας (E2) και η σημαντικότητα του κανόνα της υπακοής (E3). Στη συνέχεια τα υποκείμενα κλήθηκαν να απαντήσουν σε ποιο βαθμό οι δημόσιοι υπάλληλοι διαφωνούν με την παράνομη διαταγή προϊσταμένου τους, όπως προβλέπει ο υπαλληλικός κώδικας (E4). Για τη διάρθρωση του ενδοατομικού επιπέδου ανάλυσης με το ιδεολογικό ή αναπαραστασιακό επίπεδο, τα υποκείμενα ερωτήθηκαν σε ποιο βαθμό ενδιαφέρει τον υπάλληλο να του ανατεθεί μία θέση της ιεραρχίας χωρίς ουσιαστικές αρμοδιότητες (E5). Επίσης, τα υποκείμενα σημείωσαν το βαθμό στον οποίο η προσήλωση του υπαλλήλου στη νομιμότητα και, αντίστοιχα, η υπακοή³³³ του στην ιεραρχία επιδρούν στην προαγωγή του στην ιεραρχική κλίμακα, στη λήψη αποδοχών πέραν

³³² Οι υποχρεώσεις αυτές αναφέρονται με τη σειρά αναφοράς τους στις οικείες διατάξεις του υπαλληλικού κώδικα (άρθρα 24 έως και 30). Όπως έχει αναφερθεί στην ενότητα περί των υπαλληλικών υποχρεώσεων (Κεφάλαιο 1), ο υπαλληλικός κώδικας ορίζει ότι ο υπάλληλος «σφείλει κατά την άσκηση των καθηκόντων του να συμπεριφέρεται με ευπρέπεια στους δικοιμούνους και να τους εξυπηρετεί κατά τη διεκπεραίωση των υποθέσεών τους» (άρθρο 27), καθώς και ότι ο ίδιος σφείλει να παρέχει την εργασία του μέσα στον οριζόμενο χρόνο και, κατ' εξαίρεση, να ασκεί καθήκοντα άλλου κλάδου ή ειδικότητας για διάστημα έως έξι μηνών (άρθρα 29 & 30). Για μεν την παράβαση της υποχρέωσης για εξυπηρέτηση του πολίτη δεν προβλέπονται κυρώσεις, για δε την «παραγωγικότητα» ο κώδικας δεν κάνει λόγο. Εν τούτοις, στο μέτρο που στο δημόσιο λόγο για τη δημόσια διοίκηση αμφότερες λογίζονται ως «βασικές υποχρεώσεις» του υπαλλήλου, ζητήσαμε από τα υποκείμενα να τις ιεραρχήσουν μαζί με τους κανόνες της νομιμότητας και υπακοής.

³³³ Προκειμένου να μην επιβαρυνθούν κοινωνιοψυχολογικά τα υποκείμενα, αποφύγαμε την ευθεία ερώτηση για την επίδραση της υπακοής, ερωτώντας για την επίδραση των «καλών σχέσεων» με την ιεραρχία στις ίδιες διαστάσεις. Εξάιρεση αποτέλεσε η ερώτηση για τις σχέσεις υπαλλήλου-ιεραρχίας, η οποία στην περίπτωση της υπακοής αντικαταστάθηκε με την ερώτηση για τα περιθώρια διαφωνίας του υπαλλήλου με την ιεραρχία. Έτσι, υπήρξε η δυνατότητα να μετρηθεί η επίδραση της τήρησης του κανόνα της νομιμότητας και η επίδραση της τήρησης του κανόνα της υπακοής και, παράλληλα, να διερευνηθεί πώς σημασιολογείται η εκτίμηση της ιεραρχίας, όταν ο υπάλληλος προσηλώνεται στη νομιμότητα και, αντίστοιχα, όταν προσηλώνεται στις «καλές σχέσεις» με την ιεραρχία.

των τακτικών, στη δυνατότητά του να μετακινείται ή να μετατίθεται με τη σύμφωνη γνώμη του, στην εκτίμηση της ιεραρχίας για τον ίδιο, καθώς και στις σχέσεις του με αυτή (E6 και αντίστοιχα E7). Με την τελευταία ερώτηση του ερωτηματολογίου, ζητήθηκε από τα υποκείμενα να συμπληρώσουν το χρόνο της δημόσιας υπηρεσίας τους, τη διοικητική κατηγορία τους, καθώς και τη θέση που κατέχουν στο πλαίσιο της διοικητικής ιεραρχίας (E13), προκειμένου να ενσωματωθεί στην ανάλυση και το διατομικό επίπεδο. Όλες οι απαντήσεις σημειώθηκαν σε επταβάθμια κλίμακα (1 = καθόλου, 7 = απόλυτα), με εξαίρεση την πρώτη και την τελευταία, κατά σειρά, ερώτηση.

1. Η ιδεολογική υπεροχή του κανόνα της νομιμότητας έναντι του κανόνα της υπακοής

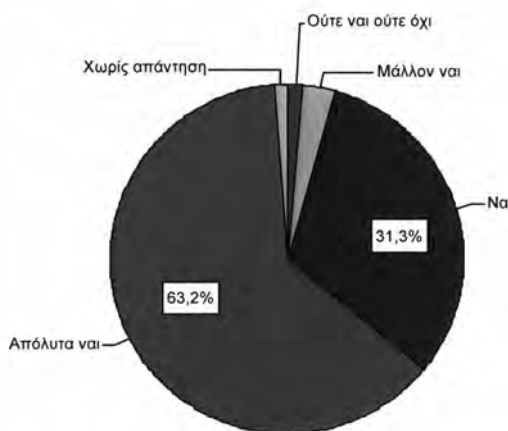
Η ανάλυση αξιοπιστίας του ερωτηματολογίου έχει Cronbach's alpha .82 (Πίνακας 8 του Παραρτήματος 2). Με την πρώτη ερώτηση ζητήθηκε από τα υποκείμενα να ιεραρχήσουν τέσσερις υποχρεώσεις του δημόσιου υπαλλήλου. Αν και, όπως προαναφέρθηκε, η ερώτηση αυτή δε στόχευε σε κάποια μέτρηση, αλλά στο να αποφύγουν τα υποκείμενα να συγκαλύψουν τη σύγκρουση των υποχρεώσεων νομιμότητας και υπακοής, στη διερεύνηση ακριβώς της οποίας αποσκοπούσαν οι αμέσως επόμενες ερωτήσεις, ας δούμε πώς ιεραρχήθηκαν οι τέσσερις υποχρεώσεις. Πρωτεύουσα αναδείχθηκε η σειρά νομιμότητα – εξυπηρέτηση – παραγωγικότητα – υπακοή. Με τη σειρά αυτή κατέταξε τις υποχρεώσεις ποσοστό 25.4% των υποκειμένων που απάντησαν –δεν απάντησαν τέσσερα υποκείμενα (2%). Ποσοστό 10.2% ανέδειξε τη σειρά εξυπηρέτηση – νομιμότητα – παραγωγικότητα – υπακοή, ποσοστό 9.1% τη σειρά νομιμότητα – παραγωγικότητα – εξυπηρέτηση – υπακοή, ποσοστό 7.1% τη σειρά νομιμότητα – εξυπηρέτηση – υπακοή – παραγωγικότητα, ποσοστό 5.6% τη σειρά εξυπηρέτηση – παραγωγικότητα – νομιμότητα – υπακοή, ποσοστό 3% τη σειρά νομιμότητα – υπακοή – εξυπηρέτηση – παραγωγικότητα, ποσοστό 3% τη σειρά παραγωγικότητα – εξυπηρέτηση – νομιμότητα – υπακοή και με μικρότερα ποσοστά προκρίθηκαν άλλες σειρές.

Παράλληλα, ποσοστό 20.3% των υποκειμένων που απάντησαν δεν ιεράρχησε τις τέσσερις υποχρεώσεις σε τετραβάθμια κλίμακα, αλλά σημείωσε την ίδια τιμή για δύο ή

περισσότερες υποχρεώσεις ή σημείωσε μία μόνο υποχρέωση ή ανέδειξε ζεύγη ισότιμων υποχρεώσεων. Όμως, τα υποκείμενα δε δεσμεύθηκαν από αυτές τις επιλογές τους, καθώς στις αμέσως επόμενες ερωτήσεις σημείωσαν, στη συντριπτική πλειοψηφία τους, υψηλότερη (απόλυτη) τιμή στην υποχρέωση της νομιμότητας από ό,τι στην υποχρέωση της υπακοής.

Οι απαντήσεις για τη σημαντικότητα του κανόνα της νομιμότητας έχουν μέσο όρο 6.58 και τυπική απόκλιση .63, σε επταβάθμια κλίμακα όπου 1 σημαίνει καθόλου και 7 σημαίνει απόλυτα. Από τους διακόσιους έναν (201) υπαλλήλους που συμμετείχαν σε αυτή την έρευνα, δύο (1%) δεν απάντησαν στην εν λόγω ερώτηση, τρεις (1.5%) σημείωσαν την τιμή 4 της κλίμακας, έξι (3%) σημείωσαν την τιμή 5, εξήντα τρεις (31.3%) σημείωσαν την τιμή 6 και εκατόν είκοσι επτά (63%) σημείωσαν την τιμή 7 (Σχήμα 9.1).

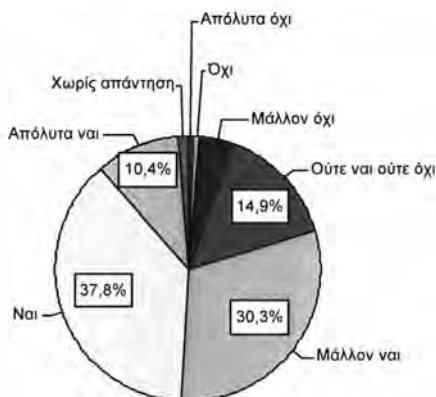
Σχήμα 9.1
Συνοπτική περιγραφή των απαντήσεων για τη σημαντικότητα του κανόνα της νομιμότητας (N = 201, κλίμακα επταβάθμια)

Οι απαντήσεις για τη σημαντικότητα του κανόνα της υπακοής έχουν μέσο όρο 5.31 και τυπική απόκλιση 1.09, επίσης σε επταβάθμια κλίμακα (1 = καθόλου και 7 = απόλυτα). Από τους διακόσιους έναν (201) υπαλλήλους που συμμετείχαν σε αυτή την έρευνα, δύο (1%) δεν απάντησαν στην εν λόγω ερώτηση, ένας (.5%) σημείωσε την τιμή 1 της κλίμακας, δύο (1%) σημείωσαν την τιμή 2, οκτώ (4%) σημείωσαν την τιμή 3, τριάντα

(14.9%) σημείωσαν την τιμή 4, εξήντα ένας (30.3%) σημείωσαν την τιμή 5, εβδομήντα έξι (37.8%) σημείωσαν την τιμή 6 και είκοσι ένας (10.4%) σημείωσαν την τιμή 7 (Σχήμα 9.2).

Σχήμα 9.2
Συνοπτική περιγραφή των απαντήσεων για τη σημαντικότητα του κανόνα της υπακοής (N = 201, κλίμακα επταβάθμια)

Οι απαντήσεις για τη σημαντικότητα του κανόνα της υπακοής δείχνουν ότι ο κανόνας αυτός αποτελεί μία άλλη βασική διάσταση της ομάδας, δηλαδή ότι τα υποκείμενα προσλαμβάνουν την υπακοή ως «μέρος του παιχνιδιού» και όχι ως παραβίαση της ατομικότητάς τους. Όπως υποστηρίζει ο Τριάντης (1995), σε κλειστές κοινωνίες, όπως η παραδοσιακή ελληνική, οι έννοιες του καθήκοντος και της πειθαρχίας σημαίνουν³³⁴ «καλός», «ισχυρός», «ενεργητικός» κ.λπ.. Και, όπως παρατηρεί ο Τσουκαλάς (1991, σελ. 13 & 14), οι παραδοσιακές ελληνικές ηθικές αρχές, σε πλήρη αντίθεση με τις φιλελεύθερες «κανονιστικές διαφοροποιήσεις», δεν επικεντρώνουν στο άτομο, αλλά στην ομάδα.

Ο κανόνας της νομιμότητας έχει ευθύγραμμη σχέση με τον κανόνα της υπακοής, ωστόσο η θετική συνάφειά τους δεν ανέρχεται στο επίπεδο της στατιστικής σημαντικότητας ($\rho = .118$, $N_1 = 199$, $N_2 = 198$, $p = .098$). Είναι ίσως περιττό να

αναφερθεί εδώ ότι ο κανόνας της νομιμότητας δηλώνεται από τα υποκείμενα ως περισσότερο σημαντικός από τον κανόνα της υπακοής ($t = 15.49$, $df = 197$, $p < .001$). Εξετάσαμε εάν ο μέσος όρος των απαντήσεων για τη σημαντικότητα του κανόνα της νομιμότητας διαφέρει από το μέσο όρο των ίδιων απαντήσεων στην προηγούμενη έρευνα πεδίου. Τα αποτελέσματα των συγκρίσεων παρουσιάζονται στον Πίνακα 9.1, στον οποίο εγγράφονται οι μέσοι όροι και οι τυπικές αποκλίσεις των απαντήσεων στην παρούσα έρευνα, καθώς και σε κάθε συνθήκη χειρισμού της απειλής κοινωνικής ταυτότητας της προηγούμενης έρευνας. Όπως φαίνεται στον πίνακα, ο μέσος όρος των απαντήσεων στην παρούσα έρευνα εμφανίζει σημαντική διαφορά από το μέσο όρο των ίδιων απαντήσεων στη συνθήκη αμβλυμένης απειλής ($t = -2.51$, $df = 254$, $p = .015$)³³⁵. Αντίθετα, ο μέσος όρος των απαντήσεων στην παρούσα έρευνα δε διαφέρει σημαντικά από το μέσο όρο των ίδιων απαντήσεων στη συνθήκη εντεταμένης απειλής του προηγούμενου σχεδιασμού ($t = -.14$, $df = 259$, $p = .890$)³³⁶.

Πίνακας 9.1

Μέσοι όροι και τυπικές αποκλίσεις των απαντήσεων για τη σημαντικότητα του κανόνα της νομιμότητας με χειρισμό ή χωρίς χειρισμό της απειλής κοινωνικής ταυτότητας (κλίμακα επταβάθμια: 1=καθόλου, 7=απόλυτα)

ΕΡΩΤΗΜΑ	ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΗ ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ					
	Πειραματικός χειρισμός απειλής ταυτότητας				Ερωτηματολόγιο (N=199)	
	Αμβλυση απειλής (N=57)		Ένταση απειλής (N=62)		M	TA
	M	TA	M	TA	M	TA
Σημαντικότητα του κανόνα	6.19	1.11	6.56	.96	6.58	.63

N: αριθμός υποκειμένων. M: μέσος όρος, TA: τυπική απόκλιση.

Οι απαντήσεις των υποκειμένων στην ερώτηση για το εάν οι δημόσιοι υπάλληλοι τηρούν τη διαδικασία διαφωνίας με την παράνομη διαταγή προϊσταμένου τους, όπως ορίζει ο υπαλληλικός κώδικας, έχουν μέσο όρο 3.75 και τυπική απόκλιση 1.67. Επομένως, μολονότι ο κανόνας της νομιμότητας είναι κατά τους δημόσιους υπάλληλους εξόχως σημαντικός, η έκδηλη αντίθεσή τους στην παραβίαση του κανόνα από τη διοικητική ιεραρχία δεν είναι ανάλογη της σημαντικότητάς του.

³³⁴ Στην έρευνα του Τριάντη χρησιμοποιήθηκαν οι σημασιολογικά διαφοροποιημένες κλίμακες που έχουν προτείνει οι Osgood, Suci και Tannenbaum.

³³⁵ Mann-Whitney U = 4.58, N1 = 57, N2 = 199, $p = .010$.

³³⁶ Απουσία στατιστικά σημαντικής διαφοράς αναδεικνύεται και από τον έλεγχο Mann-Whitney U (Mann-Whitney U = 5.96, N1 = 62, N2 = 199, $p = .627$).

Η έκδηλη αντίθεση έχει θετική γραμμική σχέση με τον κανόνα της υπακοής ($r = .312$, $N_1 = 198$, $N_2 = 197$, $p < .001$) και με τον κανόνα της νομιμότητας, με τον οποίο, όμως, η σχέση δεν ανέρχεται σε επίπεδο στατιστικής σημαντικότητας ($p = .117$, $N_1 = 199$, $N_2 = 197$, $p = .101$). Όπως φαίνεται στον Πίνακα 9.2, η έκδηλη αντίθεση υπολείπεται από τη σημαντικότητα του κανόνα της υπακοής ($t = 12.89$, $df = 196$, $p < .001$) αλλά και από τη σημαντικότητα του κανόνα της νομιμότητας ($t = 23.56$, $df = 196$, $p < .001$).

Πίνακας 9.2

Μέσοι όροι και τυπικές αποκλίσεις των απαντήσεων για τη σημαντικότητα του κανόνα της νομιμότητας, τη σημαντικότητα του κανόνα της υπακοής και την έκδηλη αντίθεση των υπαλλήλων στην παραβίαση του κανόνα της νομιμότητας από τη διοικητική ιεραρχία ($N=201$)

ΕΡΩΤΗΜΑΤΑ	M	TA
Σημαντικότητα του κανόνα νομιμότητας (E2)	6.58	.63
Σημαντικότητα του κανόνα υπακοής (E3)	5.31	1.09
Έκδηλη αντίθεση των υπαλλήλων στην παραβίαση του κανόνα νομιμότητας (E4)	3.75	1.67

Κλίμακα επταβάθμια: 1=καθόλου, 7=απόλυτα.

N: αριθμός υποκειμένων, M: μέσος όρος, TA: τυπική απόκλιση.

Με τιμή διάκρισης το μέσο όρο, διακρίναμε τις απαντήσεις για τη σημαντικότητα του κανόνα της νομιμότητας σε χαμηλής σημαντικότητας και υψηλής σημαντικότητας. Τις απαντήσεις αυτές κωδικοποιήσαμε με τις τιμές 1 και 2, αντίστοιχα. Επίσης, διακρίναμε τις απαντήσεις για τη σημαντικότητα του κανόνα της υπακοής σε αρνητικές (τιμές 1 έως 3 της κλίμακας μέτρησης), σε ουδέτερες (τιμή 4 της κλίμακας) και σε θετικές (τιμές 5 έως 7 της κλίμακας), τις οποίες κωδικοποιήσαμε, αντίστοιχα, με τις τιμές 1, 2 και 3. Στη συνέχεια εφαρμόσαμε ανάλυση διακύμανσης στις απαντήσεις για την έκδηλη αντίθεση, με ανεξάρτητες μεταβλητές τη σημαντικότητα του κανόνα της νομιμότητας και τη σημαντικότητα του κανόνα της υπακοής. Η ανάλυση αυτή, της οποίας τα αποτελέσματα παρουσιάζονται στον Πίνακα 9 του Παραρτήματος 2, δείχνει ότι στη διαμόρφωση των τιμών της έκδηλης αντίθεσης, η αλληλεπίδραση των δύο κανόνων δεν είναι σημαντική ($F_{2,190} = 1.02$, $p = .362$), όπως και η κύρια επίδραση της σημαντικότητας του κανόνα της νομιμότητας ($F_{1,190} = 2.75$, $p = .099$). Αντίθετα, στατιστικά σημαντική είναι η επίδραση της σημαντικότητας του κανόνα της υπακοής ($F_{2,190} = 7.71$, $p = .001$).

Επομένως, ο δημόσιος υπάλληλος στο επίπεδο της άμεσης επιρροής της διοικητικής πλειονότητας συναντά το γενικό κανόνα της συμμόρφωσης. Καθώς η εξουσία δύναται πάντοτε να επιβάλλει τους καταναγκασμούς της, οι υπάλληλοι δε διαφωνούν έκδηλα με την παραβίαση της νομιμότητας και, συνακόλουθα, πιέζονται να αναζητήσουν το συμβιβασμό σε ένα κατώτερο³³⁷ επίπεδο. Από την άλλη πλευρά, καθόσον μέτρο της νομιμοποίησης της εξουσίας είναι η κατάφασή της από τους εξουσιαζόμενους, οι εκάστοτε κρατούντες επικαλούνται με ποικίλες εκσυγχρονισμένες μορφές το παλιό ρωμαϊκό νομικό πλάσμα (*fictionis*) της «σιωπηρής συναίνεσης»³³⁸. Βέβαια, η ισχύς μίας κοινωνικής ομάδας, η ικανότητά της να πραγματώνει τα συμφέροντα των μελών της εξαρτάται όχι μόνο από την κοινωνική της θέση αλλά και από τις στρατηγικές της έναντι άλλων ομάδων και κυρίως έναντι της πλειονότητας³³⁹.

2. Η λειτουργική υπεροχή του κανόνα της υπακοής έναντι του κανόνα της νομιμότητας

Οι απαντήσεις στην ερώτηση εάν ενδιαφέρει τον δημόσιο υπάλληλο να του ανατεθεί μία θέση της διοικητικής ιεραρχίας χωρίς ουσιαστικές αρμοδιότητες, έχουν μέσο όρο 2.89 και τυπική απόκλιση 1.75. Επομένως, κατά τα υποκείμενα δεν ενδιαφέρει, γενικά, τον υπάλληλο η υπηρεσιακή εξέλιξη, όταν αυτή δε συνεπάγεται ανάθεση ουσιαστικών αρμοδιοτήτων. Μία τέτοια υπηρεσιακή εξέλιξη δεν είναι ασυνήθης³⁴⁰ περίπτωση

³³⁷ Λόγου χάριν, η αύξηση της αποζημίωσης εργατοτεχνίτη, λόγω καταγγελίας της σύμβασης, επιδιώκεται από τη Γενική Συνομοσπονδία Εργατών Ελλάδος ως εξίσωση με την αντίστοιχη αποζημίωση υπαλλήλου – με το επιχείρημα ότι έχει εκλείψει η διάκριση μεταξύ αμιγώς πνευματικής και αμιγώς χειρωνακτικής εργασίας.

³³⁸ Και συνάγουν τη συναίνεση συμπερασματικά με «τεκμήρια», θεωρώντας ότι με τη σιωπή εκφράζεται βούληση έγκυρη. Όμως η χ ή η ψ επιλογή ή διαφωνία με τους κρατούντες εάν συνεπάγεται κυρώσεις ή οποιοσδήποτε δυσμενείς συνέπειες για τον επιλέγοντα ή τον διαφωνούντα, δεν εκφράζει συναίνεση. Εφόσον ισχύει η δημοκρατική αρχή, έγκυρη και ισχυρή δεν είναι μία «συναίνεση» που τεκμαίρεται από άμορφες «ενδείξεις», αλλά μόνο η ρητή και αβίαστη συναίνεση, δηλαδή η συναίνεση που αποδεικνύεται βάσει συγκεκριμένων διαδικασιών και θεσμικών εγγυήσεων ως ελεύθερη, γνήσια και αυθεντική εκδήλωση της θέλησης των αρχομένων (Μάνεσης, 1980, σελ. 81-82).

³³⁹ Ο δημόσιος υπάλληλος, αν και –σήμερα– έχει τη δυνατότητα να αποσπάσει παραχωρήσεις μέσα από διεκδικήσεις, αρκείται σε ό,τι η εξουσία του παραχωρεί.

³⁴⁰ Αν και δεν περιλαμβάνονται σχετικά στοιχεία στους δημοσιευόμενους Πίνακες Κίνησης Προσωπικού της Εθνικής Στατιστικής Υπηρεσίας Ελλάδος ή στο Δελτίο Στατιστικών Στοιχείων Προσωπικού του Δημόσιου Τομέα του Υπουργείου Εσωτερικών Δημόσιας Διοίκησης και Αποκέντρωσης, τμηματάρχες με έναν μόνο υφιστάμενο ή κανέναν υπήρχαν πάντοτε π.χ. το έτος 1883 η κεντρική υπηρεσία του Υπουργείου Παιδείας αποτελείται από τον υπουργό, επτά γενικούς διευθυντές και διευθυντές και δώδεκα υπαλλήλους διάφορων βαθμών, όπως αναφέρει ο Τσουκαλάς (1983, σελ. 104). Η στελέχωση ορισμένων διοικητικών ενοτήτων με ολιγάριθμο και χαμηλόβαθμο προσωπικό

(Τσουκαλάς, 1983· Φλογαΐτης, 1987). Άλλωστε, οι πολιτικοί προϊστάμενοι των υπηρεσιών είναι απρόθυμοι να εκχωρήσουν ουσιαστικές αρμοδιότητες³⁴¹ στη διοικητική ιεραρχία –όπως επιτρέπει ο νόμος 1558/1985. Ακόμη και οι γενικοί διευθυντές -των οποίων οι θέσεις καταργήθηκαν το έτος 1982 και λίγο αργότερα επανασυστάθηκαν³⁴² ασκούν ενεργό διοίκηση στο βαθμό που ο εκάστοτε πολιτικός προϊστάμενος της υπηρεσίας μεταβιβάζει³⁴³ στους ίδιους συγκεκριμένες αρμοδιότητες. Συνακόλουθα, οι γενικοί διευθυντές συμμετέχουν, κατά κανόνα, λιγότερο στη χάραξη³⁴⁴ της πολιτικής και περισσότερο στην εφαρμογή της. Οι επιτελικές αρμοδιότητες ασκούνται από τους ειδικούς συμβούλους, τους ειδικούς συνεργάτες και τους λοιπούς μετακλητούς υπαλλήλους των πολιτικών γραφείων. Το προσωπικό αυτό δεν επιτρέπεται να ασκεί διοίκηση³⁴⁵ (ν. 1558/1985), ωστόσο, απολαμβάνει λειτουργική ανεξαρτησία καθόσον υπάγεται απευθείας στο μέλος της Κυβέρνησης ή στον υφυπουργό για την επικουρία του οποίου έχει προσληφθεί (Τάχος, 1981· Φλογαΐτης, 1987· Σωτηρόπουλος, 1996 κ.λπ.). Βέβαια, σε προηγούμενες ιστορικές περιόδους οι ανώτεροι και ανώτατοι υπάλληλοι που «δεν επέδειξαν το επιβαλλόμενο πνεύμα συνεργασίας με τον

υποδλώνει ότι οι αρμοδιότητές τους είναι περιθωριακές ή απλώς συμβολικές. Όμως, η θεσμική ύπαρξη των ενότητων αυτών συνεπάγεται την οργανική τους έκφραση με τη μορφή διεύθυνσης ή τμήματος. Το φαινόμενο αυτό αποκαλύπτει, αφενός, την αυτοδιογκωτική τάση της διοίκησης και, αφετέρου, την πρακτική ευχέρεια της ηγεσίας της να τοποθετεί μη αρεστούς υπαλλήλους στις λεγόμενες θέσεις-ψυγεία.

³⁴¹ Ο προγραμματισμός, η μέριμνα για την εκπλήρωση των αρμοδιοτήτων μίας οργανικής μονάδας και η διοίκησή της είναι ύλη προϊσταμένου. Ο λεπτομερής καταμερισμός των αρμοδιοτήτων κάθε δημόσιας υπηρεσίας στα μέλη της ιεραρχίας της εξασφαλίζει σε καθένα δυνατότητα να ασκεί κάποιον έλεγχο καθόσον συνεπάγεται την εξειδίκευση των γνώσεών του και κυρίως συνεπάγεται την οροθέτηση αυτών των γνώσεων. Τα όρια του τομέα γνώσεων ενός μέλους της ιεραρχίας οφείλεται να είναι γνωστά στα άλλα μέλη της και να τηρούνται από αυτά, δηλαδή κάθε μέλος της ιεραρχίας οφείλει να μη σφετερίζεται αρμοδιότητες οι οποίες δεν του ανήκουν καθώς -θεωρείται ότι- δε διαθέτει τις απαιτούμενες γνώσεις για την άσκηση των αρμοδιοτήτων αυτών. Συνακόλουθα, σε αντίθεση με τον εκτός ιεραρχίας δημόσιο υπάλληλο. Ο τελευταίος τελεί σε απόλυτη λειτουργική εξάρτηση από τους προϊσταμένους του, καθώς τα καθήκοντά του ως καθήκοντα του κλάδου ή της ειδικότητας ή της θέσης του δεν είναι καταγεγραμμένα.

³⁴² Οι γενικές διευθύνσεις καταργήθηκαν με το ν. 1232/1982. Στη συνέχεια ο ν. 1892/1990 επέτρεψε στις δημόσιες υπηρεσίες να συστήσουν με προεδρικό διάταγμα, καθεμία, το επίπεδο διοίκησης της γενικής διεύθυνσης.

³⁴³ Η μεταβίβαση αρμοδιοτήτων σε υπηρεσιακό όργανο έγκειται στο δικαίωμα υπογραφής «με εντολή υπουργού» ή, κατά περίπτωση, «με εντολή υφυπουργού» (άρθρο 29 ν. 1558/1985).

³⁴⁴ Έτσι, στη χώρα μας οι διοικητικές ιεραρχικές πυραμίδες είναι κόλουμερες, κατά την εύστοχη διατύπωση του Τσουκαλά (1983, σελ. 258). Και όπως διαπιστώνεται στην εισηγητική έκθεση – σύνοψη των προτάσεων της επιτροπής για το πρώτο πρόγραμμα διοικητικού εκσυγχρονισμού (Υπουργείο Προεδρίας της Κυβέρνησης, 1992, σελ. 693), «Στην χώραν μας η Διοίκηση, εκτεθείσα επί μακρόν στην πολιτικήν διεύθυνσην κατέληξε να αποτελεί κόλουρο πυραμίδα από την οποία έχει αποκοπεί η κορυφή των επαγγελματικών στελεχών και αυτήν δεν μπορεί να υποκαταστήσει η θητεία ούτε πολιτικών ούτε άλλων εξωγενών στελεχών, ιδίως των προερχομένων από τα εκλογικά επιτελεία των πολιτευομένων, τα οποία συνήθως εποφθαλιούν τις ανώτατες διοικητικές θέσεις».

προϊστάμενο αυτών υπουργών» επιτρέπεται να τεθούν σε διαθεσιμότητα και τελικά να απολυθούν (ν.δ. 25/1953 και α.ν. 65/1967).

Στη διοικητική βιβλιογραφία συναντά κανείς συχνά την άποψη ότι ο υπάλληλος επιδιώκει επίμονα την προαγωγή ή, ακριβέστερα, την ένταξή του στη λειτουργική ιεραρχία, ανεξάρτητα³⁴⁶ από το εάν αυτή συνεπάγεται ουσιαστικές αρμοδιότητες, καθόσον η ίδια συνδέεται με το ενδοομαδικό ή το γενικότερο κοινωνικό κύρος. Η χασμωδία μεταξύ του φαντασιακού ρόλου του υπαλλήλου και της αυτοεικόνας που του επιβάλλει η πραγματική του κατάσταση επιτείνει τη σημασία της υπηρεσιακής εξέλιξης. Βέβαια, από τη μία πλευρά, ο υπάλληλος ενδιαφέρεται να συμμετάσχει περισσότερο στη λειτουργία του συστήματος προκειμένου να αποκτήσει κάποιο έλεγχο, αλλά, από την άλλη, προσλαμβάνει ότι η συμμετοχή του θα καταλήξει στον έλεγχο της συμπεριφοράς του: η έρευνα έχει αποδείξει ότι τα μέλη ενός οργανισμού δεν ενθουσιάζονται κατ' ανάγκη όταν προσκαλούνται να συμμετάσχουν στον καθορισμό της πολιτικής του (Crozier, 1964, σελ. 204 & 205). Ο υπάλληλος δε διαμαρτύρεται ευθέως για τις αποφάσεις των ανωτέρων του ούτε επιδιώκει να αναλάβει την ευθύνη των αποφάσεων ο ίδιος, αν και θα ήθελε να απολαμβάνει μεγαλύτερο κύρος και μεγαλύτερη ελευθερία δράσης. Τα πράγματα είναι διαφορετικά όταν η οργάνωση επιβάλλει στον υπάλληλο, δια του τυπικού συστήματος κανόνων, τη συμμετοχή χωρίς ευθύνη. Σε αυτή την περίπτωση ο υπάλληλος μπορεί να επιτύχει ταυτόχρονα δύο αντιθετικούς μεταξύ τους στόχους: αφενός, να νοσηματοδοτήσει δια της συμμετοχής του την εργασία του και,

³⁴⁵ Οι μετακλητοί υπάλληλοι δεν επιτρέπεται να ασκούν διοίκηση και συνακόλουθα δε φέρουν διοικητική ευθύνη, καθόσον η άσκηση διοίκησης από μετακλητούς υπαλλήλους θα άφηνε ανεκπλήρωτη την αρχή της συνέχειας της διοίκησης.

³⁴⁶ Βλ. Σεραφετινίδου, 2003. Ας αναφερθεί εδώ ενδεικτικά ότι ο Lefort (1960) διαπιστώνει ότι το ενδοομαδικό κύρος του υπαλλήλου συναρτάται με τον αριθμό των γραμματέων και των χαμηλόβαθμων υπαλλήλων που εξαρτώνται από τον ίδιο, τον αριθμό των τηλεφώνων και μηχανημάτων και γενικά την ποσότητα των πόρων που κατανέμονται στην οργανωτική σφαίρα του (Σεραφετινίδου, ο.π., σελ. 305). Και, όπως υποστηρίζει ο Baum (1987), στη μελέτη του για τις αμερικανικές μεγάλες οργανώσεις, καθώς το κύρος του υπαλλήλου ανέρχεται, αναβαθμίζονται και η αναγνώριση και τα κομπλιμένα από τους συναδέλφους ως κριτήρια της αποτελεσματικότητας καθενός έναντι των κρίσεων που προέρχονται από τον εκτός οργάνωσης χώρο (Σεραφετινίδου, ο.π., σελ. 291).

Παλαιότερα, ο Dreyfuss (1938) είχε διαπιστώσει ότι ο δημόσιος υπάλληλος επιδιώκει μία θέση η οποία επιτρέπει την πρόσληψη της ανωτερότητας του κατόχου της έναντι άλλων συναδέλφων του, δηλαδή μία θέση που του προμηθεύει ένα κοινωνικό κύρος στο εσωτερικό της υπηρεσίας του, με ένταση αντιστρόφως ανάλογη της κοινωνικής θέσης που ο ίδιος κατέχει εκτός υπηρεσίας. Αλλά, η τελευταία είναι κατά κανόνα χαμηλή. Και ο Barnard (1946) παρατηρούσε ότι, ενώ η βελτίωση του ατομικού κοινωνικού κύρους αποτελεί επιδίωξη πολλών υπαλλήλων, η αποφυγή της απώλειάς του είναι πολύ περισσότερο γενική, επειδή δε γίνεται κάποιος εύκολα αποδεκτός μετά τη μείωση του κοινωνικού του κύρους. Έτσι, το ζήτημα της θέσης απασχολεί σχεδόν όλα τα μέλη των τυπικών οργάνωσεων.

αφετέρου, να διαφυλάξει την ανεξαρτησία του, η οποία στην περίπτωση της ομολογημένης δέσμευσης κινδυνεύει να απαλλοτριωθεί (Crozier, ο.π., σελ. 207).

Στο χώρο της κοινωνικής ψυχολογίας έχει προταθεί, από τους Lemaine, Kastarsztein και Personnaz (1978, σελ. 245), η ερμηνεία ότι οι παθολογικές μορφές «εμφάνειας» παράγονται όταν η επιδίωξη του ατόμου για *κοινωνική διαφοροποίηση* είναι ιδιαίτερος συμβατή με τις τυπικές και ουσιαστικές προϋποθέσεις μίας συγκεκριμένης κοινωνικής ανέλιγής του. Βεβαίως, τα συστήματα κοινωνικού κύρους δεν είναι προϊόν παραλογισμών ή μυθολογιών, αλλά εισάγουν ειδικούς τρόπους προσαρμογής του ατόμου στο περιβάλλον του. Στο μέτρο που τα συστήματα αυτά, καθεαυτά, επιδρούν θετικά στην αποδοχή ενός συστήματος οργάνωσης και, ταυτόχρονα, προάγουν, μέσα από την αλληλεξάρτηση, το συντονισμό και τον έλεγχο, θα πρέπει να διερευνηθούν οι αλληλεπιδράσεις της υπηρεσιακής εξέλιξης του υπαλλήλου με άλλες διαστάσεις της υπηρεσιακής του κατάστασης.

Τα υποκείμενα κλήθηκαν να απαντήσουν πώς επιδρά στην υπηρεσιακή εξέλιξη του υπαλλήλου, στην εκούσια μετακίνηση/μετάθεσή του, στις πρόσθετες αποδοχές του, στην εκτίμηση της ιεραρχίας για τον ίδιο, καθώς και στις σχέσεις του με την ιεραρχία, η προσήλωσή του στον κανόνα της νομιμότητας. Ακολούθως, τα υποκείμενα ερωτήθηκαν για την επίδραση της τήρησης του κανόνα της υπακοής στις ίδιες ενδοατομικού επιπέδου διαστάσεις, με εξαίρεση τις σχέσεις υπαλλήλου-ιεραρχίας, όπου εδώ αντικαταστάθηκαν³⁴⁷ από τη δυνατότητα διαφωνίας με την ιεραρχία. Στις απαντήσεις αυτές για τις επιδράσεις της νομιμότητας και της υπακοής (Cronbach's alpha: .71) εφαρμόστηκε παραγοντική ανάλυση (τύπου Varimax), η οποία μας επιτρέπει να κατανοήσουμε τη δομή ενός συνεκτικού συνόλου απαντήσεων (Howitt & Cramer, 2002, σελ. 225). Τα αποτελέσματα της ανάλυσης παραγόντων παρουσιάζονται στον Πίνακα 9.3.

Όπως παρατηρούμε στον πίνακα, δύο παράγοντες ερμηνεύουν ποσοστό 54,87% της συνολικής διακύμανσης των απαντήσεων. Ο πρώτος παράγοντας, στον οποίο οφείλεται το 30,46% της διακύμανσης, συντίθεται από τις απαντήσεις για την επίδραση της προσήλωσης στη νομιμότητα επί των σχέσεων υπαλλήλου-ιεραρχίας (.87), την επίδραση της προσήλωσης στη νομιμότητα επί της εκτίμησης του υπαλλήλου από την

³⁴⁷ Όπως αναφέρθηκε στην αρχή αυτού του κεφαλαίου, η προσήλωση του υπαλλήλου στον κανόνα της υπακοής διατυπώθηκε ως *καλές σχέσεις με την ιεραρχία*, προκειμένου να μην προσβληθεί η ταυτότητα των υποκειμένων. Βεβαίως, η υποχρέωση της υπακοής είχε διατυπωθεί ρητά στις προηγούμενες ερωτήσεις, σε σχέση, όμως, με τον κανόνα της νομιμότητας, τον οποίο θεωρείται ότι επικουρεί ο κανόνας της υπακοής.

ιεραρχία (.80), την επίδραση της προσήλωσης στη νομιμότητα επί των πρόσθετων αποδοχών (.76), την επίδραση της προσήλωσης στη νομιμότητα επί της εξέλιξης (.76) και την επίδραση της προσήλωσης στη νομιμότητα επί της εκούσιας μετακίνησης/μετάθεσης του υπαλλήλου (.69). Ο παράγοντας αυτός παραπέμπει, χωρίς αμφιβολία, στη σημασία του κανόνα της νομιμότητας για τη δημοσιοϋπαλληλική ομάδα.

Πίνακας 9.3

Αποτελέσματα ανάλυσης παραγόντων (με ορθογώνια περιστροφή τύπου Varimax) στα (10) ερωτήματα για την επίδραση της τήρησης του κανόνα νομιμότητας και της τήρησης του κανόνα υπακοής σε διαστάσεις ενδοατομικού επιπέδου ανάλυσης (N=201)

ΕΡΩΤΗΜΑΤΑ	Μέσος Όρος	Τυπική απόκλιση	ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ	
			1 (30.46)*	2 (24.41)
Νομιμότητα–Εξέλιξη	4.44	1.65	.76	-.01
Νομιμότητα–Πρόσθετες αποδοχές	3.90	1.60	.76	.17
Νομιμότητα–Εκούσια μετακίνηση ή μετάθεση	3.86	1.57	.69	.17
Νομιμότητα–Εκτίμηση ιεραρχίας	4.42	1.59	.80	.01
Νομιμότητα–Σχέσεις με ιεραρχία	4.08	1.72	.87	-.11
Υπακοή–Εξέλιξη	5.81	1.09	.01	.85
Υπακοή–Πρόσθετες αποδοχές	5.24	1.53	-.01	.76
Υπακοή–Εκούσια μετακίνηση ή μετάθεση	5.65	1.33	-.01	.63
Υπακοή–Εκτίμηση ιεραρχίας	5.63	1.14	.01	.76
Υπακοή–Δυνατότητα διαφωνίας με ιεραρχία	4.34	1.63	.14	.32

Cronbach's alpha: .71.

Οι απαντήσεις δόθηκαν σε επταβάθμια κλίμακα (1 = απόλυτη διαφωνία και 7 = απόλυτη συμφωνία).

*: ποσοστό % της συνολικής διακύμανσης.

Ο δεύτερος παράγοντας (24.41%) εκπροσωπείται από τις απαντήσεις για την επίδραση της προσήλωσης στον κανόνα υπακοής επί της εξέλιξης (.85), την επίδραση της προσήλωσης στον κανόνα υπακοής επί των πρόσθετων αποδοχών (.76), την επίδραση της προσήλωσης στον κανόνα υπακοής επί της εκτίμησης του υπαλλήλου από την ιεραρχία (.76) και την επίδραση της προσήλωσης στον κανόνα υπακοής επί της εκούσιας μετακίνησης/μετάθεσης του υπαλλήλου (.63). Ο παράγοντας αυτός

συνοψίζει, επίσης χωρίς αμφιβολία, τη σημασία του κανόνα της υπακοής για τη δημοσιούπαλληλική ομάδα.

Στάθηκε αρκετό να φέρουμε τα υποκείμενα αντιμέτωπα με το ζήτημα της υπηρεσιακής τους κατάστασης για να αναδειχθεί ότι ο κανόνας της νομιμότητας και ο κανόνας της υπακοής αποτελούν δύο διαφορετικές διαστάσεις της δημοσιούπαλληλικής ταυτότητας. Όταν τα υποκείμενα εστιάζουν στο ζήτημα της τήρησης του κανόνα νομιμότητας πρωτεύουσα αναδεικνύεται η διάσταση των σχέσεών τους με την ηγεσία της διοίκησης. Αντίθετα, όταν εστιάζουν στο ζήτημα της τήρησης του κανόνα υπακοής πρωτεύουσα διάσταση αναδεικνύεται η υπηρεσιακή τους εξέλιξη.

Η επίδραση του κανόνα της νομιμότητας σε μία διάσταση και η επίδραση του κανόνα της υπακοής στην ίδια διάσταση συσχετίζονται μεταξύ τους μόνο στην περίπτωση της εκούσιας μετακίνησης/μετάθεσης ($r = .153$, $N_1, N_2 = 198$, $p = .031$). Οι συσχετίσεις μεταξύ των επιδράσεων της τήρησης της νομιμότητας στις διαστάσεις της υπηρεσιακής κατάστασης του υπαλλήλου παρουσιάζονται στον Πίνακα 9.4. Αντίστοιχα, οι συσχετίσεις στην περίπτωση του κανόνα υπακοής παρουσιάζονται στον Πίνακα 9.5.

Πίνακας 9.4
Συσχετίσεις (r Bravais-Pearson) μεταξύ των απαντήσεων
για τις επιδράσεις της τήρησης του κανόνα νομιμότητας
σε (5) διαστάσεις της υπηρεσιακής κατάστασης του υπαλλήλου

ΕΡΩΤΗΜΑΤΑ	1	2	3	4	5
Εξέλιξη (1)		.482**	.379**	.521**	.563**
Πρόσθετες αποδοχές (2)			.447**	.442**	.581**
Εκούσια μετακίνηση ή μετάθεση (3)				.458**	.484**
Εκτίμηση ιεραρχίας (4)					.658**
Σχέσεις με ιεραρχία (5)					

** $: p < .01$

Με έντονα τυπογραφικά στοιχεία εμφανίζονται οι στατιστικά σημαντικές διαφορές μεταξύ των συσχετιζόμενων μεταβλητών.

Μέσα από τους πίνακες αυτούς, ας επιχειρήσουμε να εντοπίσουμε πώς σημασιολογούν τα υποκείμενα την εκτίμηση του υπαλλήλου από την ιεραρχία στη μία ή στην άλλη περίπτωση. Η εκτίμηση του υπαλλήλου από την ιεραρχία δέχεται θετικότερη επίδραση όταν ο υπάλληλος προσηλώνεται στον κανόνα υπακοής από ό,τι όταν προσηλώνεται στον κανόνα νομιμότητας ($t = 8.87$, $df = 197$, $p < .001$)—όπως όλες οι άλλες διαστάσεις της υπηρεσιακής του κατάστασης. Όμως, η αύξηση της εκτίμησης

στην περίπτωση της υπακοής δε συνεπάγεται σύμμετρη μεταβολή των σχέσεων του υπαλλήλου με την ιεραρχία: η εκτίμηση της ιεραρχίας, στην περίπτωση της προσήλωσης στη νομιμότητα, διαφέρει από τις σχέσεις υπαλλήλου-ιεραρχίας ($t = 3.53$, $df = 197$, $p = .001$) και η διαφορά αυτή διευρύνεται στην περίπτωση της προσήλωσης στον κανόνα υπακοής ($t = 9.96$, $df = 197$, $p < .001$).

Πίνακας 9.5
Συσχετίσεις (r Bravais-Pearson) μεταξύ των απαντήσεων
για τις επιδράσεις της τήρησης του κανόνα υπακοής
σε (5) διαστάσεις της υπηρεσιακής κατάστασης του υπαλλήλου

ΕΡΩΤΗΜΑΤΑ	1	2	3	4	5
Εξέλιξη (1)		.609**	.409**	.585**	.094
Πρόσθετες αποδοχές (2)			.285**	.394**	.152*
Εκούσια μετακίνηση ή μετάθεση (3)				.363**	.098
Εκτίμηση ιεραρχίας (4)					.168*
Δυνατότητα διαφωνίας (5)					

*: $p < .05$

** : $p < .01$

Με έντονα τυπογραφικά στοιχεία εμφανίζονται οι στατιστικά σημαντικές διαφορές μεταξύ των συσχετιζόμενων μεταβλητών.

Για να είμαστε περισσότερο συγκεκριμένοι, μολονότι στην περίπτωση της υπακοής η εκτίμηση της ιεραρχίας αυξάνεται, η εκτίμηση αυτή δε σημασιολογείται ως δυνατότητα διαφωνίας, δηλαδή ως εκτίμηση της γνώμης³⁴⁸ του υπαλλήλου. Όπως φαίνεται από τους πίνακες συσχετίσεων, στην περίπτωση της προσήλωσης στη νομιμότητα, η επίδραση στην εκτίμηση σημασιολογείται από τους υπαλλήλους ως επίδραση στην εξέλιξη, ενώ στην περίπτωση της προσήλωσης στον κανόνα υπακοής, σημασιολογείται ως επίδραση στην εκούσια μετακίνηση/μετάθεση.

Ας συνδέσουμε τώρα τα αποτελέσματα της παρούσας ενότητας και συγκεκριμένα τη διαπίστωση ότι ο κανόνας της υπακοής υπερέχει λειτουργικά από τον κανόνα της νομιμότητας, με τα αποτελέσματα της προηγούμενης ενότητας, δηλαδή με τη διαπίστωση ότι ο κανόνας της νομιμότητας έχει μεν πρωτεύουσα σπουδαιότητα για τους δημόσιους υπαλλήλους, ωστόσο οι ίδιοι δεν αντιδιαστέλλουν τον κανόνα αυτό στον κανόνα της υπακοής. Ας πάρουμε επίσης υπόψη το αποτέλεσμα του προηγούμενου σχεδιασμού για τη μείωση του κοινωνικού ανταγωνισμού των υπαλλήλων με τη διοικητική ηγεσία, όταν εντείνεται η εξωομαδική απειλή της

κοινωνικής τους ταυτότητας. Από τη συνολική εξέταση των αποτελεσμάτων αυτών διαπιστώνεται ότι οι δημόσιοι υπάλληλοι εκλογικεύουν την τήρηση της νομιμότητας, δηλαδή αποδίδουν τη μη τήρηση της νομιμότητας στην κοινωνική τους θέση. Η εκλογίκευση αυτή συντελείται στο μέτρο που οι ίδιοι φυσικοποιούν τον κανόνα υπακοής, δηλαδή μεταθέτουν την πραγματικότητα της υπακοής τους στο συμβολικό πεδίο. Όπως καταγράφει ο Συνήγορος του Πολίτη (2003, σελ. 15), η εκλογίκευση της τήρησης της νομιμότητας αποτελεί «ένα ιδιόμορφο και καινοφανές ιδεολογικό σκεπτικό που εντοπίζεται την περίοδο της Μεταπολίτευσης του 1974 και επικαλείται τη δημοκρατία και το “ανθρώπινο πρόσωπό της”, προκειμένου να δικαιολογήσει τη μη εφαρμογή της νομοθεσίας σε περιπτώσεις κατά τις οποίες διαπιστώνεται η παραβίαση των κείμενων διατάξεων»³⁴⁹. Βέβαια, η ανάκληση αυτού του σκεπτικού γίνεται επιλεκτικά, όπως θα δούμε στα επόμενα κεφάλαια. Προς το παρόν, ας περιορισθούμε στην ανάδειξη της εξουσιαστικής σχέσης υπαλλήλου-ηγασίας.

Όπως διαπιστώνει ο Bobbio (1985/1989, σελ. 71), στην πολιτική γλώσσα, εξουσία σημαίνει³⁵⁰ κυρίως ικανότητα καθορισμού της συμπεριφοράς του άλλου, δηλαδή ικανότητα να υποχρεώνουμε έναν άλλο ή άλλους να πραγματοποιούν δράσεις που διαφορετικά δε θα πραγματοποιούσαν ή, πράγμα που είναι το ίδιο, να εμποδίζουμε έναν άλλο ή άλλους να πραγματοποιήσουν δράσεις που διαφορετικά θα πραγματοποιούσαν. Στον ορισμό αυτόν, η εξουσία παρουσιάζεται ως μία σχέση ανάμεσα σε δύο υποκείμενα Α και Β, από τα οποία το ένα είναι ενεργητικό υποκείμενο, αυτό που έχει την εξουσία και το άλλο είναι παθητικό υποκείμενο, αυτό που υφίσταται την εξουσία. Η έννοια της εξουσίας αποσαφηνίζεται καλύτερα εάν τη συσχετίσουμε με έναν άλλο θεμελιακό όρο της πολιτικής θεωρίας, την ελευθερία, υποστηρίζει ο Bobbio. Εξουσία και ελευθερία υποδεικνύουν δύο καταστάσεις που η μία είναι άρνηση της άλλης. Η κατ' εξοχήν πολιτική σχέση είναι μία σχέση ανάμεσα στην εξουσία του Α και την έλλειψη ελευθερίας του Β ή ανάμεσα στην ελευθερία του Α και την έλλειψη εξουσίας του Β. Εν ολίγοις, η πολιτική σχέση μπορεί να παρασταθεί³⁵¹ τόσο ως σχέση ανάμεσα

³⁴⁸ Η στάση της ιεραρχίας για τη γνώμη του υπαλλήλου θα αναδειχθεί ευκρινέστερα στο επόμενο κεφάλαιο.

³⁴⁹ «Το σκεπτικό αυτό, που γενικώς και αορίστως ταυτίζει τον έλεγχο και την κύρωση με την καταστολή και στηρίζεται στην πλήρη ακύρωση της διάκρισης μεταξύ νομιμότητας και παρανομίας, [...] έχει ως φυσική του κατάληξη την καταστρατήγηση και, σε τελευταία ανάλυση, την κατάλυση του κράτους δικαίου, εν ονόματι μιας ιδιότυπης “επείκειας” την οποία καλείται να επιδεικνύει το δημοκρατικό κράτος έναντι των παρανομούντων», παρατηρεί ο Συνήγορος.

³⁵⁰ Πρόκειται για τον ορισμό που έδωσε ο Dahl. Η αντίληψη της εξουσίας ως ικανότητας κινητοποίησης πόρων για την επίτευξη συναινετικών σκοπών, αναπτύσσεται κατ' εξοχήν στο έργο του Parsons.

³⁵¹ Η ιστορία της πολιτικής σκέψης μπορεί να παρασταθεί ως ιστορία των προσπαθειών -που μεταβάλλονται ανάλογα με τους καιρούς και τις περιστάσεις- για να επαναπροσδιοριστεί η καλύτερη

σε εξουσία και έλλειψη ελευθερίας όσο και ως σχέση ανάμεσα σε ελευθερία και έλλειψη εξουσίας. Από τα δύο υποκείμενα της σχέσης, όσο περισσότερο το πρώτο έχει εξουσία τόσο λιγότερο το δεύτερο έχει ελευθερία ή όσο περισσότερο το πρώτο έχει ελευθερία τόσο λιγότερο το δεύτερο έχει εξουσία. Αλλά εάν στη σχέση ανάμεσα σε δύο υποκείμενα, εξουσία και ελευθερία αντιστρατεύονται η μία την άλλη, στο ίδιο υποκείμενο εξουσία και ελευθερία και αντίστοιχα έλλειψη ελευθερίας και έλλειψη εξουσίας συμπίπτουν. Όποιος αποκτά ελευθερία αποκτά και εξουσία και, αντίστροφα, όποιος χάνει εξουσία χάνει και ελευθερία.

Το ζήτημα της εξουσίας, στο οποίο αναφερόμαστε εδώ παρενθετικά, είναι ίσως το περιπλοκότερο πρόβλημα της πολιτικής θεωρίας, σημειώνει ο Τσουκαλάς (2006, σελ. 333). Τόσο η θεωρία όσο και οι θετικές νομοθεσίες συνάντησαν πάντοτε δυσκολίες στη διατύπωση και στη διατήρηση της διάκρισης μεταξύ της συντακτικής εξουσίας και της συντεταγμένης εξουσίας, διαπιστώνει ο Agamben (2005, σελ. 72). Δεδομένης της αναντιστοιχίας ανάμεσα στα αυστηρά και «κλειστά» νοηματικά εργαλεία που μας κληροδοτήθηκαν από το δεσπότηζοντα νομικό και πολιτειολογικό λόγο και στις νέες μορφές πραγματικής εξουσίας που παράγονται και αναπαράγονται εις πείσμα αυτού του λόγου, το ζήτημα της κυριαρχίας θα έπρεπε να τίθεται σε νέα νοηματική βάση. Το ζήτημα αυτό δεν έγκειται στο δικαίωμα της χρήσης ισχύος αλλά στην αποκλειστικότητα³⁵² του συγκεκριμένου δικαιώματος εντός μίας δεδομένης επικράτειας, παρατηρεί ο Bobbio (ο.π., σελ. 74). Ο Agamben (ο.π., σελ. 40-42) προχωράει περισσότερο, αναδεικνύοντας ως κρίσιμο για την κατανόηση της έννοιας της εξουσίας το ζήτημα της εξαίρεσης, δηλαδή την ακραία μορφή σχέσης η οποία περιλαμβάνει κάτι μόνο μέσω του αποκλεισμού³⁵³ του. Η ιδιαίτερη «ισχύς» του νόμου συνίσταται στην

δυνατή σχέση ανάμεσα στην αναγκαιότητα της εξουσίας και τις προσδοκίες για ελευθερία. Η ιστορία αυτή μπορεί να ερμηνευτεί ως μία συνεχής πάλη ανάμεσα σε εκείνους που θέλουν να κατακτήσουν την εξουσία ή δε θέλουν να την χάσουν και σε εκείνους που θέλουν να κατακτήσουν ή να μη χάσουν την ελευθερία.

³⁵² Το πρόβλημα της πολιτικής υποχρέωσης μπορεί να τεθεί ως το πρόβλημα των λόγων για τους οποίους η διαταγή των κρατούντων θα πρέπει να εκτελείται ή της διάκρισης των περιστάσεων στις οποίες η ίδια θα πρέπει να εκτελείται από εκείνες στις οποίες η ανυπακοή ή η παθητική υπακοή είναι αποδεκτή, προσθέτει ο Bobbio (ο.π., σελ. 81).

³⁵³ Η εξαίρεση επιβεβαιώνει τον κανόνα, όμως η εξαίρεση επιβεβαιώνει τον κανόνα ακριβώς ως εξαίρεση, δηλαδή η εξαίρεση δε στερείται κάθε σχέσης με τον κανόνα, τονίζει ο Agamben. «Ο κανόνας εφαρμόζεται στην εξαίρεση απεφαρμοζόμενος, δηλαδή μέσω της *μη τήρησής του*. Η κατάσταση εξαίρεσης δεν είναι το χάος που προηγείται της τάξης, αλλά η κατάσταση που προκύπτει από την αναστολή της» (σελ. 40).

Όπως αναφέρει ο Τσουκαλάς (2006, σελ. 335 έως 338), η προβληματική της υπέρβασης της συνήθους νομικής εννοιολόγησης του όρου κυριαρχία τέθηκε από τον Carl Schmitt, ο δε Agamben (ο.π., σελ. 31) σημειώνει ότι ο ορισμός του Schmitt για την κυριαρχία έχει καταστεί πλέον κοινοτοπία. Ο Schmitt, ανασκευάζοντας την προβληματική του Max Weber, εντοπίζει τον πυρήνα της κυριαρχίας στην «πραγματική» εξουσιαστική της λειτουργία. Μολονότι ο νόμος και η νόμιμη

ικανότητά του να διατηρείται σε σχέση με μία εξωτερικότητα: αντιμέτωπο με μία περίσσεια, το σύστημα εσωτερικοποιεί μέσω μίας απαγόρευσης ό,τι το υπερβαίνει και, με αυτόν τον τρόπο, «προσδιορίζεται ως εξωτερικό προς τον εαυτό του»³⁵⁴ (Agamben, ο.π.).

Η διάταξη του υπαλληλικού κώδικα περί απεριόριστης υπακοής του υπαλλήλου απαντά αρκούτως σαφώς στο ερώτημα για τη νομική φύση της δημοσιούπαλληλικής σχέσης. Βεβαίως, για τους επαΐοντες το ερώτημα αυτό έχει προ πολλού απαντηθεί, καθώς το Συμβούλιο της Επικρατείας, από τη σύστασή του, έχει δεχθεί την άποψη -την οποία ακολουθούσε το γαλλικό Συμβούλιο της Επικρατείας- ότι η δημόσια υπαλληλική σχέση είναι σχέση εξουσιαστική, η οποία ιδρύεται με μόνη τη βούληση της πολιτείας, που εκδηλώνεται με τη μονομερή πράξη του διορισμού. Έτσι, οι διοικητικές διαφορές που απορρέουν από τη δημοσιούπαλληλική σχέση άγονται ενώπιον του Συμβουλίου της Επικρατείας με αίτηση ακυρώσεως, ως διαφορές που πηγάζουν από μονομερή διοικητική πράξη (την πράξη του διορισμού), ενώ το ίδιο δεν επιλαμβάνεται, κατά τη διαδικασία της αίτησης ακυρώσεως, διαφορών που πηγάζουν από σύμβαση.

Μετά τη λήξη της απολυταρχικής -όπως ονομάζεται- περιόδου και μέχρι τη σύσταση του Συμβουλίου της Επικρατείας, επικρατούσε στη χώρα μας η άποψη ότι η δημοσιούπαλληλική σχέση αποτελεί σύμβαση, πλην όμως σύμβαση δημοσίου δικαίου. Αυτή την άποψη εξακολουθεί να ενισχύει μεταξύ των μη ειδικών η ορκωμοσία του υπαλλήλου, η οποία υποδηλώνει τη σύμφωνη βούλησή του. Πράγματι, το άρθρο 18 του υπαλληλικού κώδικα ορίζει ότι η δημόσια υπαλληλική σχέση καταρτίζεται δια του διορισμού και της αποδοχής του από το διοριζόμενο και ότι η αποδοχή δηλώνεται με την ορκωμοσία. Δεδομένου ότι η δημοσιούπαλληλική σχέση είναι κατά πάσα δυνατή εκδοχή προαιρετική, η δήλωση βούλησης του διοριζόμενου, που ορίζεται ως

εξουσία αναφέρονται και ρυθμίζουν τη θεσμοθετημένη «πολιτειακή κανονικότητα», η πραγματικότητα της δυνάμει άσκησης τους φαίνεται να εξαντλεί το ζήτημα της κατ' επίφαση κανονικότητας. Ο Schmitt ορίζει ως «κυρίαρχο» εκείνον που αποφασίζει για τις έκτακτες περιστάσεις, δηλαδή εκείνον ο οποίος έχει την πρακτική δυνατότητα -και κατά παρέκτασιν και μόνο νοούμενη αρμοδιότητα- να κηρύσσει «κατάσταση ανάγκης» επιβάλλοντας την πολιτική του βούληση καθ' υπέρβασιν των κανόνων που ισχύουν υπό «κανονικές συνθήκες». Ο τρόπος με τον οποίο η εξουσία καλείται να αντιμετωπίσει τις οποιοσδήποτε έκτακτες συνθήκες προσδιορίζει, ταυτόχρονα, το μέτρο των θεσμικών ορίων της εξουσίας αυτής αλλά και των όρων διάρρηξης αυτών των ορίων. Για να είναι δυνατόν να μπορεί πραγματικά να δρα πέραν της ανάγκης, ο κυρίαρχος θα πρέπει να μπορεί να ελέγχει το όνομά της, τις ερμηνείες της και τις «σημασίες» της. Υπό τους όρους αυτούς, η κατάσταση ανάγκης εμφανίζεται ως προϊόν μιας αξιακής στάθμισης, όπου ο σταθμίζων δεν αυτενεργεί αλλά διαφοροποιείται από τους φορείς των σταθμιζόμενων αγαθών ή συμφερόντων, αναλαμβάνοντας το ρόλο του αυτόκλητου σταθμιστή. «Εάν "ανάγκα και θεοί πείθονται", οι άρχοντες της ανάγκης μπορούν να εμφανίζονται ως οι κατερχόνι μετανευτερικοί θεοουργοί», ειδικότερα σήμερα όπου ο εξαιρετικός χαρακτήρας των συνθηκών μπορεί να αναγινώσκεται ως διαρκής, σημειώνει ο Τσουκαλάς (σελ. 346).

απαραίτητη για την κατάρτιση της σχέσης, προκαλεί σύγχυση για τη φύση αυτής της σχέσης. Όμως, η συναίνεση, αν και είναι όρος απαραίτητος για το κύρος της δι' αυτής ιδρυόμενης υπαλληλικής σχέσης, δε μετατρέπει τη συγκεκριμένη διοικητική πράξη σε πράξη με διμερή χαρακτήρα καθόσον είναι εξωτερικός όρος. Τέτοιοι εξωτερικοί όροι απαιτούνται για το κύρος μίας διοικητικής πράξης και σε άλλες περιπτώσεις, χωρίς οι πράξεις αυτές να παύουν να έχουν μονομερή χαρακτήρα. Η ορκωμοσία δεν καταρτίζει εργασιακή σχέση, αλλά, αντίθετα, ακριβώς η μη ορκωμοσία συνεπάγεται τη λύση (ήδη) καταρτισθείσας σχέσης (Αγγελόπουλος, 1913-1914, σελ. 42). Η διάταξη για την ορκωμοσία είναι μία εντοπισμένη και ειδική διάταξη η οποία πηγάζει από τη συμβατική θεωρία, όμως δεν αναιρεί τη γενική αρχή που διέπει τον υπαλληλικό κώδικα ότι η υπαλληλική σχέση είναι μονομερής (Στασινόπουλος, 1957α, σελ. 66-72). Ο υπαλληλικός κώδικας –ο οποίος δε μπορούσε φυσικά να υιοθετήσει ρητά μία θεωρία-θεσπίζει νομικές καταστάσεις και συνέπειες που αντιμετωπίζουν τη δημοσιούπαλληλική σχέση ως μονομερή: επιτρέπει την ανάκληση νομίμου διορισμού μόνο εάν αυτός δε γίνει αποδεκτός ρητά ή σιωπηρά από το διοριζόμενο, δηλαδή εάν ο διοριζόμενος δεν αποκρούσει το διορισμό αυτός είναι τετελειωμένος καθεαυτόν, χωρίς να απαιτείται δήλωση αποδοχής του διορισθέντος και επίσης ορίζει ως αφετηρία του υπολογισμού της υπηρεσίας του υπαλλήλου τη χρονολογία δημοσίευσης της πράξης διορισμού στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως –και όχι την ημερομηνία της αποδοχής δια της ορκωμοσίας.

Όπως αναδείχθηκε από την ανάλυση του νομικού λόγου για το δημόσιο υπάλληλο, η υπηρεσιακή κατάσταση του υπαλλήλου δε ρυθμίζεται από σταθερά, εύληπτα σχήματα, αλλά αντίθετα χαρακτηρίζεται από σημαντικές παραβιάσεις των καταστατικών εγγυήσεων³⁵⁵ του υπαλληλικού ρόλου. Το νομικό πλαίσιο μπορεί να διαμορφώνει το πραγματικό γεγονός της προώθησης των πολιτικά συμπαθούντων υπαλλήλων και της απομόνωσης όσων δε συμπορεύονται πολιτικά με την κυβέρνηση. Η μετάθεση υπαλλήλου σε περιοχή μακριά από τον τόπο των συμφερόντων του ή η παρεμπόδιση της προαγωγής του δεν ήταν ποτέ ασυνήθιστο φαινόμενο (Αγγελόπουλος, 1913-1914³⁵⁶. Πουλιαντζάς, 1983· Τάχος, 1981· Σωτηρόπουλος, 2001 κ.λπ.).

³⁵⁴ Ο Agamben παραπέμπει εδώ στον Blanchot.

³⁵⁵ Οι υποχρεώσεις, τα δικαιώματα και οι περιορισμοί του υπαλλήλου δε θεσπίζονται χάριν του προσώπου του υπαλλήλου, όπως αυτό συμβαίνει με τα θεμελιώδη δικαιώματα, αλλά ως προϋπόθεση καλής εκτέλεσης του υπαλληλικού λειτουργήματος.

³⁵⁶ Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο Αγγελόπουλος (1913-1914, σελ. 43) «Δυσμενείς δε μεταθέσεις απ' άκρον εις άκρον πολλάκις της επικρατείας, δη εν ώρα χειμώνας, ή αδικαιολόγητος

Η «διακυβέρνηση» ή χειραγώγηση αυτού του είδους όχι μόνο δεν αναιρεί την τυπική ελευθερία και αυτονομία του υπαλλήλου, αλλά αντίθετα την προϋποθέτει και την αναπαράγει. Την προϋποθέτει καθόσον κανείς μπορεί να «καθοδηγήσει» μόνο κάποιον που δεν είναι εξ ορισμού ανελεύθερος ή υποτελής και την αναπαράγει στο μέτρο που δεν καταφεύγει στον απροκάλυπτο καταναγκασμό, αλλά αντίθετα διαμορφώνει όλες εκείνες τις συνθήκες ώστε το άτομο να «αυτοκυβερνηθεί» κατά τον τρόπο που ορίζει η εξουσία. Έτσι, η ελευθερία και αυτονομία του ατόμου όχι μόνο παραμένει τυπική, αλλά, όπως θα δούμε στο μεθεπόμενο κεφάλαιο, λειτουργεί ως μηχανισμός διαμέσου του οποίου διασφαλίζεται η υποταγή ή η συμμόρφωσή του στην εξουσία.

Βέβαια, εκείνος επί του οποίου ασκείται εξουσία παραμένει πάντα ένα υποκείμενο δράσης, ώστε μπροστά στη σχέση ισχύος ανοίγεται ένα πεδίο απαντήσεων, αντιδράσεων, αποτελεσμάτων ή δυνατών επινοήσεων. Οι μειονότητες διεκδικούν, όταν αποφασίζουν να είναι διαφορετικές, δηλαδή να ορίζονται με δικούς³⁵⁷ τους όρους και όχι με όρους που υπαγορεύονται έκδηλα ή άδηλα από πλειονότητες (Tajfel, 1981, σελ. 317). Ωστόσο, οι μειονότητες συχνά ορίζονται στη βάση κριτηρίων που αναπτύσσονται από -και εξυπηρετούν- πλειονότητες. Σε αυτή την περίπτωση η μειονότητα παραβαίνει, απομακρύνεται, αμφιβάλλει, διαφωνεί, αλλά πάντα τοποθετείται στο εσωτερικό της πλειονότητας ή, με άλλα λόγια, αποτελεί μία παρέκκλιση.

Η διοικητική ηγεσία, παράλληλα με τις μεθόδους και τις τεχνικές της πειθαρχικής επιβολής, χρησιμοποιεί ως δέλεαρ και μέσο συμμόρφωσης των δημόσιων υπαλλήλων μία σειρά από οικονομικά και άλλα ατομικά οφέλη. Η ώσμωση ανάμεσα στον κρατικό μηχανισμό και το κυβερνών κόμμα έχει διπλή κατεύθυνση: αφενός το κυβερνών κόμμα προωθεί στη διοίκηση υπαλλήλους εμπιστοσύνης και αφετέρου οι δημόσιοι υπάλληλοι πολώνονται προς το κυβερνών κόμμα –άλλωστε, οι ηγετικοί κύκλοι των κομμάτων απαρτίζονται από δημόσιους υπαλλήλους. Το πελατειακό κράτος είναι λειτουργικό τόσο για τις πολιτικές ελίτ όσο και για τους δημόσιους υπαλλήλους. Οι κρατικοί αξιωματούχοι έχουν προνομιακή πρόσβαση στην κατανομή του υπερπροϊόντος και, συνακόλουθα, οι οικονομικές απολαβές τους υπερβαίνουν κατά πολύ το ονομαστικό χρηματικό εισόδημά τους. Τα οικονομικά οφέλη των στελεχών κάθε δημόσιας διοίκησης –πέρα από το εγγυημένο εισόδημά τους– έγκεινται σε πρόσθετες «έκτακτες» απολαβές, ιδιαίτερα και

παραγκωνισμός κατά την προαγωγή, εχρησίμευσαν παρ' ημίν πλέον ή άπαξ ως εύσχημος τρόπος προς πειθαναγκασμόν εις παραίτηση υπαλλήλου».

³⁵⁷

Η παρατηρούμενη στην εποχή μας τάση για διαφοροποίηση αποτελεί μία έκδηλη απόρριψη των μονόπλευρων ορισμών και μία προσπάθεια να δημιουργηθούν ή διατηρηθούν κριτήρια ορισμού της ομάδας υπαγωγής που δεν επιβάλλονται έξωθεν.

πολυποίκιλα προνόμια της θέσης τους (π.χ. δωρεάν ταξίδια, γεύματα, αυτοκίνητα, παιδικόι σταθμοί), ευχέρεια βελτίωσης των συνθηκών εργασίας (π.χ. ελαστικοποίηση του εργάσιμου χρόνου, διεύρυνση του αριθμού των υφισταμένων, ευπρόσωποι χώροι), καθώς και στη δυνατότητα άσκησης πατρωνίας εντός και εκτός του κρατικού μηχανισμού (Τσουκαλάς, 1983, 1998· Beetham, 1996· Σωτηρόπουλος, 1996· Σεραφετινίδου, 2003 κ.λπ.).

Ειδικά όσον αφορά τους Έλληνες δημόσιους υπαλλήλους, η προαγωγή των ιδιωτικών συμφερόντων στην περιοχή του κράτους έχει εμπεδωθεί από τον ελληνικό πληθυσμό ως κοινωνικά αποδεκτή συμπεριφορά. Σε όλες τις μορφές που πήρε το ελληνικό πολιτικό σύστημα, το άτομο υπήρξε πάντοτε κοινό³⁵⁸ νομικό και ιδεολογικό πλάσμα της κοινοτικής οντότητας (Τσουκαλάς, 1983). Με την εισαγωγή των αστικοδημοκρατικών θεσμών, ο κοινωνικός έλεγχος τον οποίο επεδίωξαν οι μικροαστοί και η γραφειοκρατία κατέτεινε εξ αντικείμενου στην εξάπλωση³⁵⁹ της κρατικής μηχανής και του ελέγχου του δημοσίου (Βεργόπουλος, 1978, σελ. 168). Παράλληλα, η (ανερχόμενη) ελληνική αστική τάξη έκλινε προς την περιστασιακή και επιφανειακή αντιμετώπιση των πολιτικών προβλημάτων (Μάνεσης, 1980, σελ. 576). Όταν μάλιστα αυτά οξύνθηκαν, ιδίως κατά τη δεκαετία του 1920, έσπευσε να τα αντιμετωπίσει με τους κρατικούς μηχανισμούς καταστολής³⁶⁰. Επιπρόσθετα, ο πληθυσμός είχε αναπτύξει, λόγω ιστορικών και πολιτισμικών συνθηκών, μία έκδηλη προτίμηση για απτή και προσωπική επίλυση των συγκρούσεων και μία λανθάνουσα καχυποψία απέναντι στην αφηρημένη, απρόσωπη και αθέατη κυβέρνηση του κέντρου (Diamandouros, 1972, σελ. 207).

Στο πλαίσιο αυτό, η επίμονη επιδίωξη για προαγωγή συνοδεύεται από απεριόριστη «προσωπική αφοσίωση» προς εκείνους από τους οποίους εξαρτάται η προαγωγή αυτή (Michels, 1949β· Herzfeld, 1993³⁶¹· Σωτηρόπουλος, 2001 κ.λπ.). Ωστόσο, η ανάδειξη

³⁵⁸ Ενδιάμεσες μορφές πολιτικής οργάνωσης μεταξύ του ατόμου και του κοινωνικού συνόλου δεν υπήρξαν, ώστε να παρεμποδισθεί η αδιαίρετη συμμετοχή του πολίτη ως ατόμου στις πολιτικές διαδικασίες. Έτσι, το άτομο λειτουργούσε ταυτόχρονα ως φορέας ιδιωτικής βούλησης και κοινωνικής συμμετοχής.

³⁵⁹ Καθόσον αμφοτέρους χαρακτηρίζει η αδύναμη ατομική υπόσταση, η μικροαστική γραφειοκρατία συνυφάνθηκε με την υπερανάπτυξη των διοικητικών και νομοκοινοτικών μηχανισμών από την εποχή του Όθωνα, αναφέρει ο Βεργόπουλος.

³⁶⁰ Λόγου χάριν, με επίκληση του κομμουνιστικού κινδύνου θεσπίστηκαν ως προσόν διορισμού σε θέση του δημοσίου τα «υγιή κοινωνικά φρονήματα».

³⁶¹ Αναφερόμενος στους Έλληνες δημόσιους υπαλλήλους, ο Herzfeld (1993, σελ. 147) σημειώνει ότι οι νεότεροι υπάλληλοι συνήθως τρομοκρατούνται και γίνονται γλοιώδεις όταν εμφανίζεται προιστάμενός τους. Η περιγραφή και ανάλυση των «χαρακτηριολογικών» αυτών γνωρισμάτων των Νεοελλήνων αποτέλεσε κεντρικό στόχο των αγγλοσαξονικής κυρίως προέλευσης ανθρωπολογικών ερευνών στη μεταπολεμική ελληνική κοινωνία. Οι ανθρωπολόγοι διερευνούν και αναλύουν τις παραμέτρους αυτές στους κόλπους «υποανάπτυκτων» κοινωνιών, παραβλέποντας την εξόφθαλμη εκδήλωση και συντήρηση παραπλήσιων φαινομένων στις ανεπτυγμένες κοινωνίες,

της αισθητικής ή της ηθικής³⁶² όψης της λειτουργίας της δημόσιας διοίκησης δε συμβάλλει στην κατανόσή της, καθώς όπως είχε επισημάνει, νωρίς, ο Merton (1940), ο κρίσιμος παράγοντας είναι η οργανική εξάρτηση³⁶³ του υπαλλήλου από την ηγεσία της διοίκησης. Και όπως έχει επισημάνει ένας άλλος διακεκριμένος μελετητής της γραφειοκρατίας, ο Crozier (1964, σελ. 156-158), στο μέτρο που η αμοιβή της εκτέλεσης του υπαλληλικού καθήκοντος είναι αυτόματη, η εξουσία του προϊστάμενου επί του υφισταμένου εξαρτάται από την ικανότητα του πρώτου να προβλέπει³⁶⁴ τη

διαπιστώνει ο Τσουκαλάς (1998, σελ. 172), προσθέτοντας ότι η προσωπική αφοσίωση είναι παντού μία από τις ιδιότητες που η ηγεσία της διοίκησης αναζητά, όταν αποφασίζει ποιόν θα πράξει, ιδιαίτερα, στις ανώτατες βαθμίδες της ιεραρχίας. Η κατάτμηση των αρμοδιοτήτων και η συνακόλουθη εξειδίκευση καθιστά ανέφικτο να κατέχει ο έμμεσος προϊστάμενος τις εξειδικευμένες γνώσεις που διαθέτει καθένας από τους υφισταμένους του. Από την άλλη πλευρά, εξαιτίας της εξειδίκευσης έχει καθοριστική σημασία η διοικητική ικανότητα του προϊστάμενου, δηλαδή ο συντονισμός των δραστηριοτήτων των υφισταμένων του ώστε όλες οι δραστηριότητες να ανταποκρίνονται στη στρατηγική της υπηρεσίας.

³⁶² Άλλωστε, εάν υπάρχει «διαφθορά», υπάρχει στο μέτρο που προσφέρεται πρόσδοδος για διανομή. Εκείνο που στην τρέχουσα γλώσσα της πολιτικής ονομάζεται «διαφθορά» είναι η παράνομη ή η αθέμιτη επιδίωξη προσόδου. Η διαφθορά -όπως και η «διαπλοκή»- ως κοινωνικοπολιτικό πρόβλημα δεν αποσπάται από το ευρύτερο κοινωνικό πλαίσιο ούτε οι αιτίες της καθλώνονται στη συγκυρία. Και στο μέτρο που οι δημοκρατικές αρχές του πολιτικού μας συστήματος αποτελούν δημόσιο αγαθό -και όχι μεταφυσικές αρετές για έναν ιδεατό κόσμο-, η σημαίνουσα διάσταση του ζητήματος αυτού δεν μπορεί να είναι ηθική. Το ήθος μίας πολιτείας δε μετριέται με την παρεκκλίνοσα συμπεριφορά ορισμένων προσώπων, καθόσον τέτοια πρόσωπα υπήρχαν πάντα και ακριβώς για το σκοπό αυτό συστάθηκαν θεσμοί, δηλαδή οι θεσμοί διαμορφώθηκαν ιστορικά ως εγγύηση απέναντι στην ισχυρή πιθανότητα ανεπάρκειας ή παρέκκλισης των προσώπων. Αντίθετα, το ήθος της πολιτείας κρίνεται από το πώς η ίδια αντιμετωπίζει τα πρόσωπα αυτά, όταν παρεκτρέπονται κατά την άσκηση των καθηκόντων τους. Επομένως, το διακύβευμα δεν είναι η δίωξη όσων ιδιοποιούνται πρόσοδο παράνομα ή αθέμιτα αλλά η κατάργηση του ίδιου του εισοδήματος-προσόδου και, παράλληλα, η αντιμετώπιση των κινήτρων τέτοιων επιδιώξεων.

Τα ρεύματα σκέψης που ανταμειβάνονται την πολιτική με όρους μίας απαραιμείωτης σύγκρουσης μεταξύ «καλού και κακού» παραβλέπουν ότι το ζήτημα των σχέσεων ηθικής και πολιτικής είναι τόσο παλιό όσο και η ύπαρξη των οργανωμένων κοινωνιών και η διακυβέρνηση των ανθρώπων από άλλους ανθρώπους. Το ηθικό θεμέλιο της πολιτικής, όπως το είχαν κατανοήσει οι φιλελεύθεροι θεωρητικοί του 17^{ου} και του 18^{ου} αιώνα (Locke, Montesquieu κ.λπ.), έγκειται όχι τόσο στην ηθική όσων με διάφορες ιδιότητες ασκούν την εξουσία -αν και αυτή η υποκειμενική ηθική είναι θεμελιώδης προϋπόθεση- όσο στη συγκράτηση του κράτους δικαίου, την ύπαρξη θεσμών ελέγχου των κυβερνήσεων, τη διάκριση των εξουσιών και την υπεροχή της νομοθετικής εξουσίας, καθώς και τον πολιτικό και κοινωνικό πλουραλισμό.

³⁶³ Ο Merton παρατήρησε ότι οι διευθετήσεις με τις οποίες εισάγεται η υποχρέωση πειθαρχίας του δημόσιου υπαλλήλου είναι περισσότερο κατηγορηματικές από ό,τι είναι τεχνικά αναγκαίο, δηλαδή υπάρχει ένα περιθώριο ασφαλείας στην πίεση που ασκείται στον υπάλληλο για να εξασφαλισθεί η συμμόρφωσή του (Merton, ο.π., σελ. 365). Ως προς την παραγωγή του φαινομένου του νομικισμού, ο Merton (ο.π., σελ. 366) συμπεραίνει ότι η καθολική υποκατάσταση του σκοπού την οποία ο εξωτερικός παρατηρητής αξιολογεί αρνητικά, ενδέχεται να προσλαμβάνεται από τον υπάλληλο που την εκδηλώνει ως δεξιότητα, δηλαδή ως ικανότητα προσδιορισμού του συγκεκριμένου νομικού κανόνα που αποκλείει τη θεική για τον ενδιαφερόμενο πολίτη πράξη του υπαλλήλου.

³⁶⁴ Το μέλος ενός γραφειοκρατικού οργανισμού, έστω και εάν η ειδικότητά του είναι μηδαμινή, είναι «ειδικός» στο πεδίο του, στο μέτρο που οι πρώτες ενέργειές του, όπως αυτές περιγράφονται στο νόμο, αποκλίνουν από τις πραγματικές απαιτήσεις των καθηκόντων του. Συνακόλουθα, στο πεδίο της γραφειοκρατίας καθένας μπορεί να ασκήσει εξουσία σε άλλους, η επιτυχία των οποίων εξαρτάται σε κάποιο βαθμό από την απόφασή του. Ο υφιστάμενος επιδιώκει να διευρύνει την εξουσία του ώστε να υποχρεώνει τους προϊστάμενους του να τον ανταμείβουν για τη συνεισφορά του. Όμως, επειδή η εκδήλωση αυτής της πρόθεσης προκαλεί πρόσθετο «εξορθολογισμό» της οργάνωσης, η διέυρυνση του περιθωρίου βούλησης του υφισταμένου εκφράζεται κυρίως σε

συμπεριφορά του δεύτερου και από την αβεβαιότητα του δεύτερου για τη συμπεριφορά του πρώτου. Με άλλα λόγια, οι προϊστάμενοι χρειάζονται τη συνεργασία υφισταμένων προκειμένου να προβούν σε ανταμοιβές ή κυρώσεις που θεωρούν σκόπιμες, χωρίς να προκαλέσουν συλλογικές αντιδράσεις.

Σχετικά με τη «συνεργασία» στο ενδοκρατικό περιβάλλον για τον πολιτικό καταμερισμό του εισοδήματος, έχει αναπτυχθεί στο πεδίο του νεοφιλελευθερισμού ένα σύστημα σκέψης -η λεγόμενη σχολή της Virginia- που δεν εμμένει στη παραδοσιακή και επιστημολογικά ξεπερασμένη διάκριση ανάμεσα στην οικονομία και την πολιτική, αλλά διευρύνει το πρότυπο του «οικονομικού ανθρώπου» ώστε να συμπεριλαμβάνει -εκτός από τις καθαρά οικονομικές- και τις με στενή έννοια πολιτικές συμπεριφορές, οι οποίες, έτσι, θεωρούνται ότι επιδιώκουν προσωπικό οικονομικό όφελος. Κεντρική έννοια του συγκεκριμένου αναλυτικού συστήματος, το οποίο εκπροσωπούν κυρίως ο Buchanan (1986) και ο Tullock (1993), είναι η έννοια της *πολιτικής προσόδου*. Υποστηρίζεται ότι καθόσον η πραγματική δυνατότητα των ατόμων να απολαμβάνουν τις κρατικές προσοδικές επινομές είναι άνιση, οι πολιτικές πρόσοδοι δημιουργούν ένα νέο σύστημα άνισης κατανομής. Ο ανυπόκριτος πολιτικός στόχος αυτής της προσέγγισης είναι να επισημάνει το οικονομικό κόστος της «αντι-ορθολογικής» οικονομίας της προσόδου και να πιέσει για τον περιορισμό της κρατικής ανακατανομής (Τσουκαλάς, 1998, σελ. 507). Η οικονομία της προσόδου, παρά την αναμφίβολη αναλυτική της εμβέλεια, δεν μπορεί να επιτύχει την κατανόηση της ιδιαιτερότητας του πολιτικού φαινομένου καθόσον ανάγει την πολιτική δράση, τις διεκδικήσεις ή τα συλλογικά προτάγματα αποκλειστικά σε ιδιοτελείς, «λογικές» ατομικές³⁶⁵ στοχοθεσίες και, όσο μας αφορά, δεν μπορεί να αναγορεύεται σε βασικό ερμηνευτικό κλειδί της δημοσιούπαλληλικής συμπεριφοράς. Η έννοια της πολιτικής προσόδου συνδέεται με την έννοια της αποτελεσματικότητας, η οποία εκπορεύεται από τη νεοκλασική οικονομική θεωρία, που θεωρεί ότι τα άτομα

συμβολικό επίπεδο. Ο υφιστάμενος επιδεικνύει ανεξαρτησία για να μπορεί να θέτει όρους. Έτσι, η αλληλεπίδραση μεταξύ προϊστάμενων και υφισταμένων διαπερνάται από μία βασική στρατηγική των τελευταίων να χρησιμοποιούν κάθε διαθέσιμο μέσο προκειμένου η συμπεριφορά τους να είναι μη προβλέψιμη. Επομένως, καταλήγει ο Crozier (ο.π., σελ. 159), στο γραφειοκρατικό πεδίο δεν υπάρχει μόνο μία *ορθή λύση*, μία *άριστη επιλογή*, αλλά μία άριστη επιλογή για να εκπληρωθεί το καθήκον και, παράλληλα, μία άριστη επιλογή για να διευθετηθούν οι ιεραρχικές σχέσεις. Το αξίωμα της μοναδικής ορθής λύσης είναι απλώς ένας τρόπος προστασίας από τη βάση της επιλογής, ένα επιστημονικό υποκατάστατο των ιδεολογιών που υποστηρίζουν ότι η απόφαση του νομοθέτη είναι νόμιμη, καθώς άλλωστε το άτομο γενικά δεν επιδιέχεται στην αναζήτηση μίας άριστης επιλογής, αλλά επιδιώκει επιλογές ικανοποιητικές ως προς συγκεκριμένα κριτήρια που το ίδιο λαμβάνει υπόψη του, παρατηρεί ο ίδιος.

³⁶⁵ Όπως επιβάλλουν οι ερμηνευτικές δυνατότητες του μεθοδολογικού ατομικισμού. Βέβαια, ούτε ο κλασικός μαρξισμός μπορεί να είναι χρήσιμος, καθόσον ο ίδιος ερμηνεύει τις πολιτικές επιλογές στη βάση ταξικών και μόνο κριτηρίων.

ανταγωνίζονται ακατάπαυστα για το σφετερισμό αγαθών ή υπηρεσιών που σπανίζουν ή δεν αφθονούν, η δε κοινωνική ευημερία μεγιστοποιείται³⁶⁶ όταν αριστοποιείται η ατομική επιλογή. Τα αξιώματα αυτά γενικεύτηκαν στην αντίληψη ότι όλες³⁶⁷ οι δραστηριότητες του ανθρώπου είναι εγγενώς οικονομικές –άλλωστε η σύγχρονη θεωρία των συγκρούσεων έχει εννοιοποιηθεί ως θεωρία των παιγνίων. Ωστόσο, ο έλεγχος της εγκυρότητας των «νόμων της οικονομίας» αποδεικνύει ότι πρόκειται για υπεραπλουστεύσεις³⁶⁸ της συμπεριφοράς των παραγόντων της αγοράς ή του τρόπου που οι ίδιοι λαμβάνουν αποφάσεις. Έτσι, η ίδια η οικονομική θεωρία τείνει να εγκαταλείψει την έννοια της «ανάγκης» (ή της «χρησιμότητας») που ψυχολογισποεί την καταναλωτική συμπεριφορά, αντικαθιστώντας την με την έννοια της «αποκαλυπτόμενης προτίμησης», η οποία είναι μεν ταυτολογική, όμως έχει το πλεονέκτημα ότι δεν υπαινίσσεται συγκεκριμένους ψυχικούς παράγοντες ή σκοπούς που διαμεσολαβούν την ενεργό ζήτηση.

3. Η σχέση των κανόνων νομιμότητας και υπακοής με παράγοντες διατομικού επιπέδου ανάλυσης: η εκπαίδευση και ο χρόνος υπηρεσίας

Στις απαντήσεις των υποκειμένων για τη σημαντικότητα του κανόνα της νομιμότητας, για τη σημαντικότητα του κανόνα της υπακοής και για τις επιδράσεις των δύο αυτών κανόνων στις ενδοατομικού επιπέδου διαστάσεις της υπαγωγής στην ομάδα, εφαρμόσαμε έλεγχο t για τον έλεγχο των μέσων όρων με παράγοντες τη διοικητική κατηγορία, το χρόνο υπηρεσίας και τη θέση των υποκειμένων στη διοικητική ιεραρχία. Τα αποτελέσματα του ελέγχου παρουσιάζονται στον Πίνακα 9.6.

³⁶⁶ Ο Adam Smith, «πατέρας» της οικονομικής σκέψης, στο κλασικό έργο του *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations* (1759), υποστήριξε ότι το κράτος είναι απαραίτητο για να προστατεύει την κοινωνία από το «κακό δαιμόνιο» της οικονομίας. Ο «ανρθόδοξος» αυτός προσανατολισμός αποσιάζει από τη νεοκλασική οικονομική προσέγγιση, η οποία «αποδεικνύει» την υπόθεση της ισορροπίας –που είχε παλαιότερα διατυπώσει ο Alfred Marshall (*Principles of Economics*, 1890)– με μαθηματικά μοντέλα. Η παρουσίαση των οικονομικών εννοιών με μαθηματική μορφή, μεταξύ άλλων, συγκαλύπτει τον ιδεολογικό τους προσδιορισμό καθόσον θέτει εκτός των νοητικών δυνατοτήτων του ευρύτερου πληθυσμού –ακόμη και των αριτών εκπροσώπων του– ορισμένα προβλήματα, εμφανίζοντάς τα ως υπερβολικά «τεχνικά».

³⁶⁷ Έτσι, αν και η (φιλελεύθερη) οικονομική θεωρία από τα πρώτα στάδια της επεξεργασίας της υπήρξε αντικείμενο αμφισβήτησης, η επέκτασή της ως (φιλελεύθερη) κοινωνική θεωρία προτείνει ένα οικουμενικό «έγκυρο» υπόδειγμα συμπεριφοράς.

³⁶⁸ Λόγου χάριν, το αξίωμα της άριστης επιλογής υπονομεύει, στο ίδιο το πεδίο της οικονομικής θεωρίας, η διαπίστωση ότι οι ασυμμετρίες πληροφόρησης των συμμετεχόντων σε μία αγορά επιδρούν καταλυτικά στη λειτουργία της (Stiglitz, 1989). Με άλλα λόγια, η αγορά δεν είναι τέλεια και γενικά αποτελεσματική (Schwartz, 1986· Sen, 1995· Krugman, 2004 κ.λπ.).

Πίνακας 9.6

Αποτελέσματα σύγκρισης των μέσων όρων των απαντήσεων για τη σημαντικότητα του κανόνα της νομιμότητας, τη σημαντικότητα του κανόνα της υπακοής και τις επιδράσεις τους σε ενδοατομικού επιπέδου διαστάσεις της υπαγωγής στην ομάδα, ως προς τη διοικητική κατηγορία, το χρόνο υπηρεσίας και τη θέση των υποκειμένων στη διοικητική ιεραρχία

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ ΤΗΣ ΥΠΑΓΩΓΗΣ ΣΤΗΝ ΟΜΑΔΑ	ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ											
	Κατηγορία				Χρόνος				Θέση			
	ΔΕ (N=89)	ΤΡ (N=105)	T	p	<20 έτη (N=113)	≥20 έτη (N=81)	t	p	EI (N=153)	ΠΡ (N=39)	t	p
Σημαντ/τα κανόνα νομιμότητας	6.63 (.63)	6.52 (.64)	1.16	.249	6.55 (.66)	6.60 (.81)	-.55	.580	6.56 (.64)	6.62 (.63)	-.49	.624
Σημαντ/τα κανόνα υπακοής	5.47 (1.09)	5.16 (1.09)	1.97	.050	5.29 (1.10)	5.33 (1.10)	-.24	.810	5.31 (1.11)	5.31 (1.08)	.01	.994
Νομιμότητα-εξέλιξη	4.83 (1.79)	4.12 (1.47)	3.04	.003	4.46 (1.63)	4.48 (1.71)	-.09	.930	4.46 (1.68)	4.51 (1.59)	-.19	.853
Νομιμότητα-πρόσθετες αποδοχές	4.11 (1.85)	3.73 (1.35)	1.62	.108	3.88 (1.46)	3.96 (1.80)	-.32	.753	3.96 (1.63)	3.79 (1.54)	.59	.559
Νομιμότητα-σχέσεις με ιεραρχία	4.44 (1.84)	3.79 (1.59)	2.64	.009	4.03 (1.61)	4.21 (1.90)	-.71	.481	4.12 (1.74)	4.08 (1.74)	.15	.880
Νομιμότητα-εκούσια μετακίνηση	4.00 (1.77)	3.78 (1.39)	.95	.341	3.74 (1.52)	4.08 (1.65)	-1.44	.151	3.87 (1.61)	3.87 (1.46)	.00	1
Νομιμότητα-εκτίμηση ιεραρχίας	4.63 (1.62)	4.30 (1.56)	1.44	.151	4.41 (1.62)	4.54 (1.55)	-.59	.558	4.43 (1.59)	4.61 (1.64)	-.59	.557
Υπακοή-εκούσια μετακίνηση	5.77 (1.41)	5.55 (1.26)	1.12	.264	5.53 (1.36)	5.80 (1.30)	-1.40	.165	5.64 (1.39)	5.74 (1.12)	-.43	.668
Υπακοή-διαφωνία με ιεραρχία	4.43 (1.60)	4.22 (1.65)	.89	.372	4.35 (1.53)	4.30 (1.76)	-.17	.866	4.31 (1.64)	4.36 (1.61)	-.16	.871
Υπακοή-πρόσθετες αποδοχές	5.26 (1.58)	5.23 (1.44)	.11	.909	5.01 (1.49)	5.53 (1.57)	-2.32	.021	5.16 (1.51)	5.54 (1.48)	-1.41	.161
Υπακοή-Εξέλιξη	5.81 (1.13)	5.85 (1.03)	-.24	.813	5.67 (1.15)	6.02 (.97)	-2.30	.023	5.77 (1.10)	6.08 (.96)	-1.59	.115
Υπακοή-εκτίμηση ιεραρχίας	5.69 (1.17)	5.60 (1.13)	.54	.591	5.55 (1.12)	5.75 (1.20)	-1.22	.225	5.65 (1.16)	5.67 (1.13)	-.10	.924

Κλίμακα επταβάθμια: 1=καθόλου, 7=απόλυτα.

N: αριθμός υποκειμένων.

Σημαντ/τα: σημαντικότητα.

ΔΕ: κατηγορία δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, ΤΡ: κατηγορία τριτοβάθμιας εκπαίδευσης.

EI: εισηγητής, ΠΡ: προϊστάμενος.

Οι τυπικές αποκλίσεις αναφέρονται σε παρένθεση με πλάγια τυπογραφικά στοιχεία.

Όπως φαίνεται στον πίνακα, οι υπάλληλοι δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης αποδίδουν μεγαλύτερη σημαντικότητα στον κανόνα υπακοής από ό,τι οι υπάλληλοι τριτοβάθμιας εκπαίδευσης ($t = 1.97$, $df = 192$, $p = .050$). Επίσης, κατά τους υπαλλήλους δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, η επίδραση της τήρησης της νομιμότητας επί της εξέλιξης του υπαλλήλου, καθώς και επί των σχέσεων του υπαλλήλου με την ιεραρχία είναι μεγαλύτερες από ό,τι είναι για τους υπαλλήλους τριτοβάθμιας εκπαίδευσης ($t = 3.04$, $df = 193$, $p = .003$ και αντίστοιχα $t = 2.64$, $df = 177$, $p = .009$). Ο χρόνος υπηρεσίας συμμετέχει στη διαμόρφωση των απαντήσεων για την επίδραση της τήρησης του κανόνα υπακοής επί των πρόσθετων αποδοχών, καθώς και επί της εξέλιξης του υπαλλήλου. Συγκεκριμένα, οι υπάλληλοι με χρόνο υπηρεσίας μικρότερο της εικοσαετίας δηλώνουν ότι οι επιδράσεις αυτές είναι μικρότερες από ό,τι δηλώνουν οι υπάλληλοι με χρόνο εικοσαετή και άνω ($t = -2.32$, $df = 191$, $p = .021$ και αντίστοιχα $t = -2.30$, $df = 186$, $p = .023$). Η θέση των υποκειμένων στο πλαίσιο της διοικητικής ιεραρχίας δε συμμετέχει στη διαμόρφωση των απαντήσεων.

Μερικά Συμπεράσματα

Στις διαδικασίες κοινωνικής επιρροής, όταν το κοινωνικό υποκείμενο ερμηνεύει το περιεχόμενο του μηνύματος, ερμηνεύει και τους κοινωνικούς κανόνες που μεταβιβάζονται ταυτόχρονα. Όταν χρέος -και δικαίωμα- του δημόσιου υπαλλήλου δεν είναι να υπερασπίζεται το νόμο αλλά το (ισχυρό) κράτος³⁶⁹, οι οριοθετήσεις της νομιμότητας δε μπορεί παρά να παραλύουν και η τήρηση της νομιμότητας να βυθίζεται μπροστά στην εξουσία, που διαθέτει την ισχύ να την παραβιάζει με τη «συναίνεση» και «ελεύθερη αποδοχή» της αδύναμης πλευράς.

Όπως είδαμε στο δεύτερο κεφάλαιο, η κοινωνική σκέψη βασίζεται περισσότερο στην εκλογίκευση ή/και στο ανορθόδοξο παρά στον ορθολογισμό. Κομβικό στοιχείο της τήρησης του νόμου από τον υπάλληλο είναι η αναπαράσταση του ίδιου για το έργο αυτό αλλά και για την πηγή επιρροής. Η τήρηση του νόμου από τον υπάλληλο ορίζεται θεσμικά ως έργο ικανοτήτων και ειδικότερα ως έργο αυξημένων ικανοτήτων του προϊσταμένου έναντι των υφισταμένων του. Ωστόσο, το νομικό σύστημα δε διασφαλίζει τις υψηλές ικανότητες του προϊσταμένου ώστε να αποφεύγεται η σύγκρουση

³⁶⁹ Δηλαδή του νομικοπολιτικού συστήματος, ως αυτοπροστασία του οποίου θεσπίσθηκαν οι διατάξεις που παραβιάζουν τις καταστατικές εγγυήσεις του υπαλληλικού ρόλου.

αβεβαιότητας του υπαλλήλου, δηλαδή ώστε ο ίδιος να προσλαμβάνει την απάντηση της πηγής ως πληροφοριακή προσφορά που του χρησιμεύει στην επίλυση του έργου και στη συγκάλυψη της δικής του συγκριτικής ανικανότητας (Pérez & Mugny, 1996, σελ. 46). Αντίθετα, το νομικό σύστημα καθοδηγεί την εκτέλεση προδήλως αντισυνταγματικών ή παράνομων διαταγών. Στα αντικειμενικά μη διφορούμενα έργα, η βασική σύγκρουση είναι κοινωνιογνωστική, δηλαδή αυτό που υποστηρίζει η πηγή επιρροής δε συμπίπτει με αυτό που ο στόχος γνωρίζει ο ίδιος και περιμένει να γνωρίζει και η πηγή, όμως η επεξεργασία της σύγκρουσης με την πλειοψηφική πηγή επιρροής γίνεται στο επίπεδο της ίδιας της κοινωνικής σχέσης με την πηγή, δηλαδή η σύγκρουση επιλύεται ως να ήταν σχεσιολογική (Pérez & Mugny, ο.π., σελ. 45). Επομένως, μπορεί να διατυπωθεί η υπόθεση ότι το έργο της τήρησης του νόμου επιλύεται από τον υπάλληλο ως έργο γνώμης. Ωστόσο, πριν ελέγξουμε αυτή την υπόθεση, ας ολοκληρώσουμε την παρουσίαση των ευρημάτων του παρόντος σχεδιασμού με την ανάλυση της σχέσης εαυτού-ομάδας, καθώς άλλωστε στα έργα γνώμης η σύγκρουση με την ενδοομαδική πηγή σημασιολογείται ενίοτε ως προστασία της κοινωνικής ταυτότητας (Pérez & Mugny, ο.π., σελ. 47).

Η ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΗ ΣΧΕΣΗ ΔΗΜΟΣΙΟΥ ΥΠΑΛΛΗΛΟΥ ΚΑΙ ΟΜΑΔΑΣ

Στο πλαίσιο της τρίτης έρευνας πεδίου διερευνήθηκε, εκτός των όσων εκτέθηκαν στο Κεφάλαιο 9, η υπόθεση ότι λανθάνον αποτέλεσμα της ενδοτικότητας του υπαλλήλου έναντι της διοικητικής ηγεσίας, στο έργο της τήρησης της νομιμότητας, είναι η επανάκτηση της αυτονομίας του σε συμβολικό επίπεδο. Για τη διερεύνηση της υπόθεσης αυτής, τέθηκαν στους συμμετέχοντες είκοσι έξι ερωτήσεις (βλ. Παράρτημα 1, Ερωτηματολόγιο 3, ερωτήσεις E8 έως E12).

Τα υποκείμενα ερωτήθηκαν για την κοινωνική θέση της ομάδας τους και συγκεκριμένα κλήθηκαν να σημειώσουν, σε επταβάθμια πάντα κλίμακα (1= καθόλου, 7 = απόλυτα), το βαθμό κοινωνικού κύρους του δημόσιου υπαλλήλου, το βαθμό ενδιαφέροντος του δημόσιου υπαλλήλου για το κύρος αυτό, το βαθμό του ενδιαφέροντός του για το κύρος της δημόσιας υπηρεσίας στην οποία ο ίδιος ανήκει, το βαθμό στον οποίο οι προοπτικές του επαγγέλματός τους είναι θετικές, καθώς και το βαθμό ζήτησης του επαγγέλματός τους (E8). Επίσης, κλήθηκαν να απαντήσουν για τη σχέση της δημοσιοϋπαλληλικής ομάδας με τον πληθυσμό και ειδικότερα κλήθηκαν να σημειώσουν εάν, κατά την προσωπική τους γνώμη, ο πολίτης είναι εγωκεντρικός, εάν γνωρίζει τα δικαιώματά του, εάν γνωρίζει τις διαδικασίες του δημοσίου, εάν ο ίδιος αναγνωρίζει την προσπάθεια του υπαλλήλου να τον εξυπηρετήσει και εάν υπερεκτιμά τις υπαλληλικές αρμοδιότητες (E9). Στη συνέχεια, ερωτήθηκαν για τη σχέση της δημοσιοϋπαλληλικής ομάδας με τη διοικητική ιεραρχία, αναφορικά με την οποία κλήθηκαν να σημειώσουν σε ποιο βαθμό η ιεραρχία εκτιμά τη γνώμη του υπαλλήλου, σε ποιο βαθμό ενθαρρύνει την πρωτοβουλία του, σε ποιο βαθμό μεριμνά για την ενδοδιοικητική συνοχή, σε ποιο βαθμό η ίδια αποφασίζει αμερόληπτα και σε ποιο βαθμό μεριμνά για τη νομιμότητα των διαταγών της (E10). Για μία πληρέστερη προσέγγιση της σχέσης εαυτού-ομάδας, έγιναν μερικές ακόμη ερωτήσεις που είτε εστιάζουν στη νομιμότητα και στην παραγωγικότητα, δηλαδή σε δύο ιδεολογικά φορτισμένες διαστάσεις της δημοσιοϋπαλληλικής ταυτότητας είτε αναφέρονται στην «περί

δικαίου αίσθησης» των υποκειμένων. Ειδικότερα, τα υποκείμενα σημείωσαν σε ποιο βαθμό ο δημόσιος υπάλληλος τηρεί τη νομιμότητα των ενεργειών του (E12.2) και σε ποιο βαθμό οι υπηρεσιακές ενέργειες των ιδίων, προσωπικά, είναι νόμιμες (E11.2). Επίσης, σημείωσαν σε ποιο βαθμό το σλόγκαν «Ό,τι δεν επιτρέπεται ρητά από το νόμο, απαγορεύεται» αποδίδει ορθά την έννοια της νομιμότητας (E11.7). Σχετικά με την παραγωγικότητα, κάθε υποκείμενο σημείωσε σε ποιο βαθμό είναι το δημόσιο παραγωγικό (E11.5) και ικανοποιητικές κατά το ίδιο, προσωπικά, η εξυπηρέτηση του πολίτη (E11.3) και η αποτελεσματικότητα των δημόσιων υπαλλήλων (E12.4). Επίσης, σημείωσαν σε ποιο βαθμό η γραφειοκρατία του δημοσίου επιβάλλεται από την τήρηση της νομιμότητας (E11.1) και σε ποιο βαθμό η γνώση του πολίτη για τη λειτουργική αδυναμία του υπαλλήλου των χαμηλών βαθμίδων της διοικητικής ιεραρχίας βελτιώνει τις σχέσεις μεταξύ τους (E11.6). Τέλος, τα υποκείμενα ερωτήθηκαν κατά πόσο είναι θεμιτή η προσωπική υπηρεσιακή τους κατάσταση (E11.4) και η κατάσταση του δημοσίου υπαλλήλου (E12.3), καθώς και κατά πόσο τα ίδια, προσωπικά, ενδιαφέρονται για την τύχη της επαγγελματικής τους ομάδας (E12.1). Βέβαια, όπως έχει αναφερθεί στο προηγούμενο κεφάλαιο, για την ενσωμάτωση στην ανάλυση του διατομικού επιπέδου, με την τελευταία ερώτηση του ερωτηματολογίου, ζητήθηκε από τα υποκείμενα να συμπληρώσουν το χρόνο της δημόσιας υπηρεσίας τους, την κατηγορία, καθώς και τη θέση που κατέχουν στη διοικητική ιεραρχία.

1. Η κοινωνική θέση της ομάδας

Οι μέσοι όροι και οι τυπικές αποκλίσεις των απαντήσεων στα ερωτήματα για την κοινωνική θέση της δημοσιοϋπαλληλικής ομάδας παρουσιάζονται στον Πίνακα 10.1. Όπως φαίνεται στον πίνακα, οι απαντήσεις στην ερώτηση για το βαθμό του κοινωνικού κύρους της ομάδας έχουν μέσο όρο 4.52 και τυπική απόκλιση 1.72, δηλαδή, κατά τα υποκείμενα, η δημοσιοϋπαλληλική ομάδα έχει μεσαία³⁷⁰ κοινωνική θέση.

³⁷⁰ Όπως διαπιστώνει ο Σωτηρόπουλος (1996, σελ. 36 & 37), στις σύγχρονες «δυτικές» κοινωνίες οι δημόσιοι υπάλληλοι ανήκουν στη μεσαία κοινωνικοοικονομική τάξη. Το εισόδημα των δημοσίων υπαλλήλων είναι τρωτό στις διακυμάνσεις του πληθωρισμού και το κοινωνικό τους κύρος υπολείπεται από το κοινωνικό κύρος των ελεύθερων επαγγελματιών, καθώς και από το κοινωνικό κύρος των επιχειρηματιών (Σωτηρόπουλος, ο.π., σελ. 82). Όμως, σε ορισμένες χώρες –και κατ'εξοχήν στη Γαλλία– οι ανώτεροι δημόσιοι υπάλληλοι απολαμβάνουν υψηλό κοινωνικό κύρος, σε αντίθεση με τους ομολόγους τους στην Ελλάδα –οι οποίοι δε διαθέτουν τις αρμοδιότητες που, συνήθως, διαθέτουν οι ανώτεροι δημόσιοι υπάλληλοι των «δυτικών» χωρών. Η κοινωνική θέση των ελλήνων δημοσίων υπαλλήλων αντικατοπτρίζεται, μεταξύ άλλων, στη διαδεδομένη εντύπωση ότι η

Πίνακας 10.1
Μέσοι όροι και τυπικές αποκλίσεις απαντήσεων
σε (5) ερωτήματα αναφορικά με την κοινωνική θέση της ομάδας
(N=201, κλίμακα επταβάθμια: 1 = απόλυτη διαφωνία, 7 = απόλυτη συμφωνία)

ΕΡΩΤΗΜΑΤΑ	Μέσος όρος	Τυπική απόκλιση
Οι δημόσιοι υπάλληλοι ενδιαφέρονται για το κύρος του επαγγέλματος (E8.1)	4.57	1.71
Οι δημόσιοι υπάλληλοι ενδιαφέρονται για το κύρος του δημοσίου (E8.2)	4.67	1.83
Το επάγγελμα έχει κοινωνικό κύρος (E8.3)	4.52	1.72
Το επάγγελμα έχει θετικές προοπτικές (E8.4)	4.26	1.67
Το επάγγελμα έχει υψηλή ζήτηση (E8.5)	5.10	1.70

Οι απαντήσεις για τις προοπτικές της ομάδας έχουν μέσο όρο 4.26 και τυπική απόκλιση 1.67. Οι απαντήσεις για το κύρος έχουν θετική ευθύγραμμη σχέση με τις απαντήσεις για τις προοπτικές της ομάδας ($r = .367$, $N_1, N_2 = 200$, $p < .001$). Οι μέσοι όροι των δύο αυτών συνόλων απαντήσεων εμφανίζουν διαφορά η οποία πλησιάζει τη στατιστική σημαντικότητα, όμως δεν είναι σημαντική ($t = 1.78$, $df = 199$, $p = .076$). Έτσι, μπορούμε να θεωρήσουμε πώς περιρρέει μια απειλή κοινωνικής ταυτότητας, αλλά για άλλους (;) λόγους τα υποκείμενα προσλαμβάνουν ότι η κοινωνική θέση της ομάδας τους είναι σταθερή.

επανάληψη είναι εγγενές στοιχείο της δημοσιούπαλληλικής εργασίας και ότι η πρακτική απουσιών των υπαλλήλων των χαμηλών και των μεσαίων βαθμίδων της διοίκησης είναι υπέρμετρη, καθώς και στη γενική πεποίθηση ότι οι υπάλληλοι κυρίως των πολεοδομιών, των τελωνείων, του λιμενικού και των δημόσιων οικονομικών υπηρεσιών «διαφθείρονται» από πολιτικούς και επιχειρηματίες (Σωτηρόπουλος, 2001).

Όπως διαπιστώνει ο Σωτηρόπουλος (1996, σελ. 85), η Ελλάδα έχει το χαμηλότερο ποσοστό δημόσιων υπαλλήλων με ανώτερη ταξική καταγωγή μεταξύ δώδεκα δυτικοευρωπαϊκών χωρών και, ταυτόχρονα, το υψηλότερο ποσοστό υπαλλήλων που προέρχονται από την εργατική τάξη. Από τη σύσταση του νεότερου ελληνικού κράτους, η δημοσιούπαλληλική εργασία δεν προσέλκυσε μόνο τα μέλη της κατώτερης εισοδηματικής τάξης, αλλά η έλξη της διέτρεξε ολόκληρη την ελληνική κοινωνία. Αντίθετα, σχεδόν σε όλες τις δυτικοευρωπαϊκές χώρες οι ανώτατες θέσεις της διοικητικής ιεραρχίας μονοπωλούνται από μέλη της άρχουσας τάξης, όμως οι μεσαίες υπαλληλικές θέσεις δεν ενδιέφεραν (ποτέ) τους γάλλους, τους άγγλους ή τους γερμανούς αστούς (Τσουκαλάς, 1983· Σωτηρόπουλος, 1996). Η ελκτική δύναμη του δημοσιούπαλληλικού επαγγέλματος, όπως κάθε φορά επιβεβαιώνει ο αριθμός των συμμετεχόντων στις διαδικασίες πλήρωσης θέσεων του δημοσίου, εξακολουθεί να είναι ισχυρή. Ωστόσο, κατά τις τελευταίες δεκαετίες το ενδιαφέρον της ανώτερης εισοδηματικής τάξης για δημοσιούπαλληλική απασχόληση έχει σημαντικά μειωθεί (Σωτηρόπουλος, ο.π.).

Οι απαντήσεις στην ερώτηση εάν η ζήτηση του δημοσιοϋπαλληλικού επαγγέλματος είναι υψηλή, έχουν μέσο όρο 5.10 και τυπική απόκλιση 1.70. Οι απαντήσεις αυτές δε συσχετίζονται με τις απαντήσεις για το βαθμό του κύρους της ομάδας ($r = .065$, $N_1 = 200$, $N_2 = 196$, $p = .366$), δηλαδή κατά τα υποκείμενα δεν υπάρχει σημαντικός δεσμός μεταξύ του κύρους της ομάδας και της ζήτησης για ένταξη στην ίδια. Μάλιστα, ο μέσος όρος των απαντήσεων για τη ζήτηση υπερβαίνει το μέσο όρο των απαντήσεων για το κύρος ($t = 3.63$, $df = 195$, $p < .001$).

Ελέγξαμε εάν επιδρούν στη διαμόρφωση των απαντήσεων για το κοινωνικό κύρος της ομάδας, οι απαντήσεις για τη σημαντικότητα του κανόνα της νομιμότητας και για τη σημαντικότητα του κανόνα της υπακοής. Ειδικότερα, εφαρμόσαμε ανάλυση διακύμανσης στις απαντήσεις για το κοινωνικό κύρος, αφού πρώτα διακρίναμε, αφενός, τις απαντήσεις για τη σημαντικότητα του κανόνα της νομιμότητας με τιμή διάκρισης το μέσο όρο και, αφετέρου, τις απαντήσεις για τη σημαντικότητα του κανόνα της υπακοής σε χαμηλής σημαντικότητας (τιμές 1 έως 3 της κλίμακας), μέσης (τιμή 4) και υψηλής σημαντικότητας (τιμές 5 έως 7). Αντίστοιχα, ελέγξαμε εάν επιδρούν στη διαμόρφωση των απαντήσεων για τη ζήτηση ένταξης στην ομάδα οι απαντήσεις για τη σημαντικότητα των δύο κανόνων, εφαρμόζοντας ανάλυση διακύμανσης στις απαντήσεις για τη ζήτηση. Τα αποτελέσματα των αναλύσεων αυτών εγγράφονται στον Πίνακα 10 του Παραρτήματος 2.

Όπως φαίνεται στον πίνακα, στη διαμόρφωση των απαντήσεων για το κοινωνικό κύρος της ομάδας, η αλληλεπίδραση της σημαντικότητας του κανόνα νομιμότητας και της σημαντικότητας του κανόνα υπακοής δεν είναι σημαντική ($F_{2,191} = .81$, $p = .446$), είναι όμως σημαντική η κύρια επίδραση της σημαντικότητας του κανόνα νομιμότητας ($F_{1,191} = 4.59$, $p = .034$) και κυρίως είναι σημαντική η κύρια επίδραση της σημαντικότητας του κανόνα υπακοής ($F_{2,191} = 5.65$, $p = .004$). Αντίθετα, στη διαμόρφωση των απαντήσεων για τη ζήτηση ένταξης στην ομάδα, οι σημαντικότητες των δύο κανόνων δεν αλληλεπιδρούν μεταξύ τους ούτε έχουν σημαντική κύρια επίδραση.

Οι απαντήσεις αναφορικά με το ενδιαφέρον της ομάδας για το κύρος της έχουν μέσο όρο 4.57 και τυπική απόκλιση 1.71 και οι απαντήσεις για το ενδιαφέρον³⁷¹ της ίδιας για το κύρος του δημοσίου έχουν μέσο όρο 4.67 και τυπική απόκλιση 1.83. Τα δύο αυτά σύνολα απαντήσεων συσχετίζονται μεταξύ τους ($r = .200$, $N_1 = 201$, $N_2 = 200$, $p = .004$)

³⁷¹ Καθόσον, κατά τη διατύπωση της ερώτησης, τα υποκείμενα καλούνταν να διαφωνήσουν ή να συμφωνήσουν με την πρόταση «Ο δημόσιος υπάλληλος αδιαφορεί για το κύρος της υπηρεσίας του» (Ε8.2), η κλίμακα των απαντήσεων αναστράφηκε.

και ο μέσος όρος του πρώτου δε διαφέρει από το μέσο όρο του δεύτερου ($t = -.759$, $df = 199$, $p = .449$).

Από τα αποτελέσματα που συγκεντρώθηκαν μέχρις εδώ για τον κανόνα της νομιμότητας, αναδεικνύεται ότι κατά το δημόσιο υπάλληλο ο κανόνας αυτός δεν είναι παρά μία κοινωνική αναπαράσταση του πολίτη που δεν εργάζεται στο δημόσιο για τη λειτουργία του δημοσίου ή, ακριβέστερα, μία ιδεολογία, η οποία, όμως, είναι για τον υπάλληλο σημαντική. Όσο επιχειρείται μία συνάρθρωση της «αντικειμενικής» πραγματικότητας με το *κοινωνιοψυχολογικό βλέμμα*, τόσο διαφαίνεται η περίπλοκη λειτουργία των κοινωνιοψυχολογικών μηχανισμών που διέπουν την κοινωνική συμπεριφορά και την κοινωνική σκέψη.

Καθόσον το ζήτημα της επίδρασης της διοικητικής ιεραρχίας στην κοινωνική θέση της ομάδας και, γενικότερα, στη σχέση εαυτού-ομάδας θα αναπτυχθεί στην επομένη ενότητα, ας δούμε τώρα τη σχέση της ομάδας με τον πληθυσμό. Οι μέσοι όροι και οι τυπικές αποκλίσεις των απαντήσεων αναφορικά με τη σχέση ομάδας και πληθυσμού παρουσιάζονται στον Πίνακα 10.2. Στον πίνακα 10.3 παρουσιάζονται οι συσχετίσεις των απαντήσεων αυτών μεταξύ τους, καθώς και οι συσχετίσεις τους με τις απαντήσεις στην ερώτηση για το βαθμό του κοινωνικού κύρους της ομάδας.

Πίνακας 10.2

Μέσοι όροι και τυπικές αποκλίσεις απαντήσεων σε (5) ερωτήματα για τον πολίτη (N=201, κλίμακα επταβάθμια: 1=απόλυτη διαφωνία, 7=απόλυτη συμφωνία)

ΕΡΩΤΗΜΑΤΑ	Μέσος όρος	Τυπική απόκλιση
Είναι εγωκεντρικός (E9.1)	4.22	1.57
Αναγνωρίζει την προσπάθεια του υπαλλήλου να τον εξυπηρετήσει (E9.2)	4.23	1.52
Γνωρίζει τα δικαιώματά του (E9.3)	3.39	1.61
Γνωρίζει την οργάνωση του δημοσίου (E9.4)	3.52	1.74
Υπερεκτιμά τις αρμοδιότητες του υπαλλήλου (E9.5)	4.90	1.57

Όπως φαίνεται στον Πίνακα 10.2, οι απαντήσεις για το εάν ο πολίτης αναγνωρίζει την προσπάθεια του υπαλλήλου να τον εξυπηρετήσει έχουν μέσο όρο 4.23 και τυπική απόκλιση 1.52. Οι απαντήσεις για το εάν ο πολίτης γνωρίζει τα δικαιώματά του έχουν

μέσο όρο 3.39 και τυπική απόκλιση 1.61. Ο μέσος όρος των απαντήσεων για την αναγνώριση του υπαλλήλου υπερβαίνει το μέσο όρο των απαντήσεων για τη γνώση των δικαιωμάτων ($t = 6.20$, $df = 198$, $p < .001$). Όπως παρατηρούμε στον Πίνακα 10.3, τα δύο αυτά σύνολα απαντήσεων έχουν θετική ευθύγραμμη σχέση μεταξύ τους και σε μικρότερο βαθμό, αμφότερα, έχουν θετική ευθύγραμμη σχέση και με τις απαντήσεις για το κύρος της ομάδας. Με άλλα λόγια, κατά τα υποκείμενα, το κύρος της ομάδας τους έγκειται μερικώς στην πλημμελή γνώση των πολιτών για τα δικαιώματά τους, ωστόσο, ακόμη και όταν αυξάνεται η γνώση των δικαιωμάτων, το κύρος της ομάδας διατηρείται και μάλιστα δέχεται μία μικρή θετική επίδραση.

Πίνακας 10.3
Συσχετίσεις (r Bravais-Pearson) των απαντήσεων για τον πολίτη μεταξύ τους και μεταξύ των ίδιων και των απαντήσεων για το κύρος της ομάδας

ΕΡΩΤΗΜΑΤΑ	1	2	3	4	5	6
Είναι εγωκεντρικός (1)		.078	.006	.100	.127	.039
Αναγνωρίζει την προσπάθεια του υπαλλήλου να τον εξυπηρετήσει (2)			.236**	-.014	.051	.173*
Γνωρίζει τα δικαιώματά του (3)				.121	.083	.166*
Γνωρίζει πώς οργανώνεται το δημόσιο (4)					-.277**	.013
Υπερεκτιμά τις αρμοδιότητες του υπαλλήλου (5)						.088
Το επάγγελμα έχει κοινωνικό κύρος (6)						

*: $p < .05$

** : $p < .01$

Οι απαντήσεις για το εάν ο πολίτης γνωρίζει³⁷² την οργάνωση του δημόσιου έχουν μέσο όρο 3.52 και τυπική απόκλιση 1.74. Οι απαντήσεις για το εάν ο πολίτης υπερεκτιμά³⁷³

³⁷² Καθόσον, κατά τη διατύπωση της ερώτησης, τα υποκείμενα καλούνταν να διαφωνήσουν ή να συμφωνήσουν με την πρόταση «Ο πολίτης αγνοεί τις διαδικασίες του Δημοσίου» (Ε9.4), η κλίμακα των απαντήσεων αναστράφηκε. Όπως αναφέρει ο Συνήγορος του Πολίτη (2001, σελ. 34), από τις 12.811 αναφορές που υποβλήθηκαν κατά το έτος 2000 στην αρχή αυτή, το 29% τέθηκε στο αρχείο λόγω αναρμοδιότητας της ίδιας. Χαρακτηριστικό εν προκειμένω είναι το αίτημα πολίτη, ο οποίος ζήτησε τη διαμεσολάβηση του Συνηγόρου προς την αρμόδια πολεοδομία προκειμένου να του επιτραπεί να υπερβεί τον επιτρεπόμενο συντελεστή δόμησης, χωρίς να υποστεί κυρώσεις, όπως ακριβώς είχε συμβεί σε γείτονά του (σελ. 164).

τις αρμοδιότητες του υπαλλήλου έχουν μέσο όρο 4.90 και τυπική απόκλιση 1.57. Ο μέσος όρος των απαντήσεων για την υπερεκτίμηση των αρμοδιοτήτων υπερβαίνει το μέσο όρο των απαντήσεων για τη γνώση της οργάνωσης ($t = 7.38$, $df = 200$, $p < .001$). Όπως είναι αναμενόμενο, τα δύο σύνολα απαντήσεων έχουν αρνητική ευθύγραμμη σχέση μεταξύ τους, δηλαδή τα υποκείμενα προσλαμβάνουν ότι όταν αυξάνεται η γνώση της οργάνωσης μειώνεται η υπερεκτίμηση των υπαλληλικών αρμοδιοτήτων. Ωστόσο, αμφότερα τα σύνολα αυτά των απαντήσεων είναι ανεξάρτητα από τις απαντήσεις για το κύρος της ομάδας. Με άλλα λόγια, κατά τα υποκείμενα, οι πολίτες υπερεκτιμούν τις αρμοδιότητες των υπαλλήλων επειδή, μεταξύ άλλων, έχουν πλημμελή γνώση του τρόπου οργάνωσης του δημοσίου, ωστόσο, η αύξηση των γνώσεων τους για την οργάνωση του δημοσίου θα άφηνε ανεπηρέαστη³⁷⁴ την κοινωνική θέση της δημοσιοϋπαλληλικής ομάδας.

Οι απαντήσεις στην ερώτηση εάν ο πολίτης είναι εγωκεντρικός έχουν μέσο όρο 4.22 και τυπική απόκλιση 1.57. Τα περιγραφικά αυτά στατιστικά στοιχεία των συγκεκριμένων απαντήσεων και, δευτερευόντως, τα αντίστοιχα στοιχεία των υπόλοιπων ερωτήσεων για τη σχέση υπαλλήλων-πληθυσμού, υποδηλώνουν ότι οι υπάλληλοι δεν ψυχολογιοποιούν τη συμπεριφορά του πολίτη ή, διαφορετικά διατυπωμένο, το κοινωνικό πεδίο του υπαλλήλου δεν είναι έντονα κατηγοριοποιημένο³⁷⁵ στη διάκριση

³⁷³ Όπως αναδεικνύεται στη βιβλιογραφία για τη δημόσια διοίκηση, η υπερεκτίμηση των υπαλληλικών αρμοδιοτήτων από τους πολίτες αποτελεί βαρύνουσα διάσταση της σχέσης υπαλλήλων-πληθυσμού. Ας αναφέρουμε εδώ τον Herzfeld (1993), ο οποίος υποστηρίζει ότι η καταχρηστική τήρηση εχεμύθειας από τον υπάλληλο προσλαμβάνεται από τον πολίτη ως κατοχή βαρυσήμαντης γνώσης (σελ. 150 & 151) και, όμοια, η ανέλεγκτη εγκαθίδρυση της προτεραιότητας του υπηρεσιακού χρόνου του υπαλλήλου έναντι του προσωπικού χρόνου του πολίτη παράγει την εντύπωση ότι ο πρώτος είναι εξαιρετικά απασχολημένος με επείγουσες και σοβαρές υποθέσεις για να ασχοληθεί με την «κοινότητα» υπόθεση του δεύτερου (σελ. 163).

³⁷⁴ Αν και η κοινωνική θέση της ομάδας είναι σταθερή, όπως θα φανεί στη μεθεπόμενη ενότητα, τα υποκείμενα δεν τάσσονται υπέρ της πληροφόρησης του πολίτη επειδή διακυβεύεται η θεμιτότητα της θέσης αυτής.

³⁷⁵ Όταν δύο ομάδες θεωρούνται εσωτερικά ομοιογενείς, μία διαφορά του κοινωνικού κύρους τους μπορεί να εμφανίζεται ότι είναι κάθετη. Σε αυτή την περίπτωση, την ενδοομαδική εύνοια μίας κυρίαρχης ή ευυπόληπτης ομάδας μπορεί να δικαιολογήσει η αντίληψη «όλοι μας είμαστε καλλίτεροι από όλους σας» (Doosje, Ellemers & Spears, 1995). Όταν, όμως, θεωρείται ότι μία ανώτερης κοινωνικής θέσης ομάδα και μία συναφής ομάδα κατώτερης κοινωνικής θέσης είναι εσωτερικά ετερογενείς –με συνέπεια οι διαφορές μεταξύ των δύο ομάδων να φαίνονται μικρότερες από τις εσωτερικές τους διαφορές-, εκλείπει η δικαίωση της ενδοομαδικής «μεροληψίας» της ανώτερης ομάδας. Ωστόσο, όταν η ενδοομάδα είναι ετερογενής δεν είναι βέβαιο το εάν η ίδια (ως σύνολο) αξίζει χαμηλότερο κοινωνικό κύρος και υπ' αυτό το πρίσμα η ενδοομαδική ετερογένεια, δικαιώνει μία άδηλη διομαδική «διαστρέβλωση» στη διάσταση ή τις διαστάσεις που ορίζουν το κοινωνικό κύρος. Οι κυρίαρχες ομάδες παίρνουν υπόψη μία ποικιλία πληροφοριών που μπορούν –ή όχι– να δικαιώσουν την ενδοομαδική εύνοια (Jetten, Spears, Hogg et al., 2000).

Σχετικά με τη διάθεση πόρων αρνητικά αξιολογούμενων, οι Mummendey και Wenzel (1999) υποστηρίζουν ότι διομαδική «διαστρέβλωση» παρατηρείται μόνο εάν απειλείται η κοινωνική ταυτότητα των μελών της ομάδας. Οι Reynolds, Turner & Haslam (2000) θεωρούν ότι ο κρίσιμος

υπάλληλοι/πληθυσμός. Η κοινωνική κατηγορία του πολίτη, είναι μία υπερκείμενη κοινωνική κατηγορία και, όπως παρατηρεί ο Τσουκαλός (1983, σελ. 256), η στενότητα του αναπτύγματος ανάμεσα στα ανώτατα και στα μεσαία και κατώτερα μισθολογικά κλιμάκια των υπαλλήλων, η οποία αντιστοιχίζεται στη σχετικά ισόμερη κατανομή εισοδήματος που παρατηρείται στο γενικό πληθυσμό, απέτρεψε την αποσύνδεση των ανώτερων υπαλλήλων από αυτόν. Η συνάρθρωση αυτή εκδηλώνεται και με την ανάδειξη πολιτικών που προέρχονται από τις χαμηλές βαθμίδες της διοικητικής ιεραρχίας. Το φαινόμενο αυτό παρατηρείται σε όλη την ιστορία της νεότερης Ελλάδας - η κοινωνία της οποίας, άλλωστε, εμφανίζει υψηλή εσωτερική κινητικότητα σε σχέση με άλλες ευρωπαϊκές κοινωνίες-, αν και η αυτοδίκαιη επάνοδος στην ενεργό υπηρεσία υπαλλήλου που μετέχει σε εκλογική διαδικασία, θεσπίσθηκε σχετικά πρόσφατα (άρθρο 18 ν. 1735/1987).

Στις απαντήσεις για το βαθμό του κοινωνικού κύρους της ομάδας εφαρμόσαμε έλεγχο t με παράγοντα τη διοικητική κατηγορία των υποκειμένων ή το χρόνο υπηρεσίας τους ή τη θέση τους στο πλαίσιο της διοικητικής ιεραρχίας. Όμοια, εφαρμόσαμε έλεγχο t στις απαντήσεις για τον εγωκεντρισμό του πολίτη, με τους ίδιους παράγοντες. Τα αποτελέσματα των ελέγχων αυτών παρουσιάζονται στον Πίνακα 11 του Παραρτήματος 2. Όπως φαίνεται στον πίνακα, μόνο η διοικητική κατηγορία των υποκειμένων έχει σχέση με τις απαντήσεις για το κύρος της ομάδας και ειδικότερα έχει αρνητική σχέση, με την έννοια ότι οι υπάλληλοι δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης απαντούν ότι το κύρος της ομάδας είναι μεγαλύτερο από ό,τι απαντούν οι υπάλληλοι τριτοβάθμιας εκπαίδευσης. Ωστόσο, η διοικητική κατηγορία δεν επιδρά στην κατηγοριοποίηση του κοινωνικού περιβάλλοντος, όπως δεν επιδρούν και οι άλλοι παράγοντες του διατομικού επιπέδου ανάλυσης.

2. Η υπέρτατη αναλογία του εαυτού στην τήρηση του κανόνα της νομιμότητας

Οι απαντήσεις στην ερώτηση εάν οι δημόσιοι υπάλληλοι τηρούν τον κανόνα της νομιμότητας έχουν μέσο όρο 5.55 και τυπική απόκλιση 1.05. Επομένως, κατά τα υποκείμενά μας, οι δημόσιοι υπάλληλοι τηρούν «αρκετά» τον κανόνα της νομιμότητας.

παράγοντας για την εκδήλωση ενδοομαδικής εύνοιας είναι ο βαθμός κανονιστικής συναρμογής της ομαδικής διαστρέβλωση στην ταυτότητα της ενδοομάδας ή της εξωομάδας.

Αλλά, για να ακριβολογούμε, η διατύπωση της ερώτησης αυτής ήταν «Εσείς προσωπικά σε ποιο βαθμό θεωρείτε ότι ο δημόσιος υπάλληλος προστατίζεται τη νομιμότητα των ενεργειών του;» Η ερώτηση αυτή είχε τοποθετηθεί μεταξύ των τελευταίων στο ερωτηματολόγιο, με στόχο να συγκριθούν οι απαντήσεις στην εν λόγω ερώτηση με τις απαντήσεις στην ερώτηση για την έκδηλη αντίθεση των υπαλλήλων στην παραβίαση του ίδιου κανόνα από την ιεραρχία, η οποία είχε τοποθετηθεί στην αρχή του ερωτηματολογίου και για την οποία έγινε ήδη λόγος στο προηγούμενο κεφάλαιο. Εν τω μεταξύ, παρεμβαλλόταν³⁷⁶ μία ερώτηση για το βαθμό νομιμότητας των ιδίων υπηρεσιακών ενεργειών. Ας δούμε πώς απάντησαν τα υποκείμενα στην παρεμβαλλόμενη ερώτηση, αφού πρώτα εγγράψουμε τους μέσους όρους και τις τυπικές αποκλίσεις όλων των απαντήσεων αναφορικά με τον κανόνα της νομιμότητας στον Πίνακα 10.4, με τη σειρά των αντίστοιχων ερωτήσεων στο ερωτηματολόγιο.

Πίνακας 10.4
Μέσοι όροι και τυπικές αποκλίσεις των απαντήσεων
σε (4) ερωτήματα αναφορικά με τον κανόνα της νομιμότητας
(N=201, κλίμακα επταβάθμια: 1 = απόλυτη διαφωνία, 7 = απόλυτη συμφωνία)

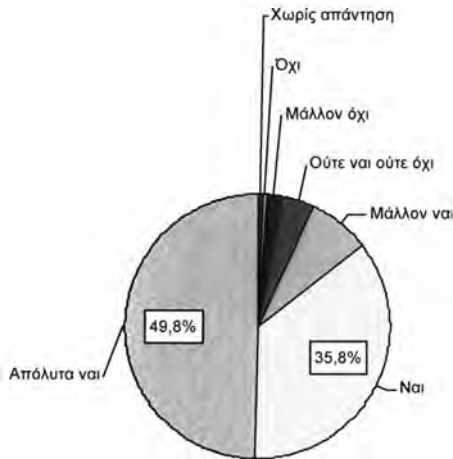
ΕΡΩΤΗΜΑΤΑ	Μέσος όρος	Τυπική απόκλιση
Σημαντικότητα του κανόνα για την ομάδα (E2)	6.58	.63
Έκδηλη αντίθεση της ομάδας στην παραβίαση του κανόνα από την ιεραρχία(E4)	3.75	1.67
Νομιμότητα ιδίων υπηρεσιακών ενεργειών (E11.2)	6.27	.96
«Προάσπιση» του κανόνα από την ομάδα (E12.2)	5.55	1.05

Όπως φαίνεται στον Πίνακα 10.4, οι απαντήσεις των υποκειμένων στην ερώτηση για το βαθμό νομιμότητας των ιδίων υπηρεσιακών ενεργειών έχουν μέσο όρο 6.27 και τυπική απόκλιση .96. Ειδικότερα, εκατό υποκείμενα, δηλαδή ποσοστό 50% των υποκειμένων που απάντησαν στην ερώτηση αυτή, σημείωσαν την τιμή 7 της κλίμακας (Σχήμα 10.3).

³⁷⁶ Συγκεκριμένα, μεταξύ της ερώτησης για τη νομιμότητα των ιδίων υπηρεσιακών ενεργειών και της ερώτησης για την «προάσπιση» της νομιμότητας από την ομάδα παρεμβάλλονταν έξι ερωτήσεις -οι οποίες διερευνούσαν άλλες διαστάσεις της σχέσης του εαυτού με την ομάδα-, ωστόσο οι εν λόγω ερωτήσεις για τη νομιμότητα αναγράφονταν στην ίδια σελίδα του ερωτηματολογίου (βλ. Παράρτημα 1, Ερωτηματολόγιο 3).

Σχήμα 10.3

Συνοπτική περιγραφή των απαντήσεων για τη νομιμότητα των ιδίων υπηρεσιακών ενεργειών των υποκειμένων (N = 200, κλίμακα επταβάθμια)

Στον Πίνακα 10.5 παρουσιάζουμε τις συσχετίσεις μεταξύ των απαντήσεων αυτών.

Πίνακας 10.5

Συσχετίσεις (r Bravais-Pearson) των απαντήσεων σε (4) ερωτήματα αναφορικά με τον κανόνα της νομιμότητας

ΕΡΩΤΗΜΑΤΑ	1	2	3	4
Σημαντικότητα του κανόνα για την ομάδα (1)		.163*	.317**	.154*
Έκδηλη αντίθεση της ομάδας στην παραβίαση του κανόνα από την ιεραρχία (2)			.187**	.206**
Νομιμότητα ιδίων υπηρεσιακών ενεργειών (3)				.372**
«Προάσπιση» του κανόνα από την ομάδα (4)				

*: $p < .05$

** : $p < .01$

Οι απαντήσεις αναφορικά με τον κανόνα της νομιμότητας συσχετίζονται όλες³⁷⁷ θετικά μεταξύ τους, με διαφορετικό βέβαια βαθμό συνάφειας. Ο μέσος όρος των απαντήσεων για την «προάσπιση» του κανόνα από την ομάδα υπερβαίνει το μέσο όρο των απαντήσεων για την έκδηλη αντίθεση της ίδιας στην παραβίασή του ($t = 14.08$, $p < .001$).

Ελέγξαμε πώς συνδέεται η εισαγωγή στο κοινωνιογνωστικό πεδίο των υποκειμένων της ερώτησης για τη νομιμότητα των ιδίων υπηρεσιακών ενεργειών με τη χασμωδία μεταξύ των απαντήσεων για την έκδηλη αντίθεση της ομάδας στην παραβίαση της νομιμότητας και των απαντήσεων για την «προάσπιση» της νομιμότητας από την ομάδα, εφαρμόζοντας ανάλυση διακύμανσης στις απαντήσεις για την «προάσπιση», με παράγοντες την έκδηλη αντίθεση της ομάδας και τη νομιμότητα των ιδίων υπηρεσιακών ενεργειών. Συγκεκριμένα, διακρίναμε τις απαντήσεις για την έκδηλη αντίθεση σε αρνητικές (τιμές 1 έως 3 της κλίμακας μέτρησης), σε ουδέτερες (τιμή 4 της κλίμακας) και σε θετικές (τιμές 5 έως 7 της κλίμακας). Παράλληλα, διακρίναμε τις απαντήσεις για τη νομιμότητα των ιδίων υπηρεσιακών ενεργειών, με τιμή διάκρισης το μέσο όρο, σε χαμηλής νομιμότητας και υψηλής νομιμότητας. Τα αποτελέσματα της ανάλυσης διακύμανσης παρουσιάζονται στον Πίνακα 12 του Παραρτήματος 2. Όπως φαίνεται στον πίνακα, στη διαμόρφωση των απαντήσεων για την «προάσπιση» της νομιμότητας, η αλληλεπίδραση των απαντήσεων για την έκδηλη αντίθεση με τις απαντήσεις για τη νομιμότητα των ιδίων ενεργειών δεν είναι σημαντική, ούτε είναι σημαντική η κύρια επίδραση των απαντήσεων για την έκδηλη αντίθεση, είναι όμως σημαντική η κύρια επίδραση των απαντήσεων για τη νομιμότητα των ιδίων ενεργειών.

Στο σύστημα των κοινωνικών αναπαραστάσεων του ατόμου, η αναπαράσταση του εαυτού έχει κεντρική θέση. Και, όπως έχει αναφερθεί στην αντίστοιχη ενότητα του δεύτερου κεφαλαίου, η κοινωνική αναπαράσταση ενός αντικειμένου εγγράφει το αντικείμενο στην πραγματικότητα του υποκειμένου και, ταυτόχρονα, το ερμηνεύει. Στη νοητική ανοικοδόμηση του αντικειμένου κάθε απεικόνιση έχει ένα νόημα και κάθε νόημα έχει μία απεικόνιση. Το υποδειγματικό μέλος της δημοσιούπαλληλικής ομάδας

³⁷⁷ Χρησιμοποιούμε εδώ καταχρηστικά τη συσχέτιση r Bravais-Pearson και στις απαντήσεις για τη σημαντικότητα του κανόνα της νομιμότητας. Ωστόσο, με εξαίρεση τις απαντήσεις για την έκδηλη αντίθεση, η διαμόρφωση των οποίων αναπτύχθηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο, η συσχέτιση Spearman ρ των απαντήσεων για τη σημαντικότητα του κανόνα της νομιμότητας με τις απαντήσεις για τη νομιμότητα των ιδίων υπηρεσιακών ενεργειών, όπως και με τις απαντήσεις για την «προάσπιση» της νομιμότητας από την ομάδα, είναι επίσης σημαντική ($\rho = .369$, $N_1 = 199$, $N_2 = 198$, $p < .001$ και αντίστοιχα $\rho = .216$, $N_1, N_2 = 199$, $p = .002$).

αντικειμενοποιείται στον εαυτό³⁷⁸ και επικεντρώνεται στην τήρηση του νόμου, έτσι ώστε υπάρχει μία αντιστοιχία ανάμεσα στον εαυτό και τους σκοπούς του έργου. Στο μέτρο που η αυτοθεώρηση του ατόμου εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από την υπαγωγή του σε μία ή περισσότερες κοινωνικές ομάδες, η προστασία της αυτοθεώρησής του είναι ουσιαστικά μία όψη της αντιμετώπισης της τάξης πραγμάτων από την ομάδα υπαγωγής (Tajfel, 1981).

Ειδικότερα, όπως έδειξε ο Codol (1984, σελ. 328), το άτομο, υπό συγκεκριμένες συνθήκες, αντιλαμβάνεται τον εαυτό του, στη βάση μίας *υπέρτατης αναλογίας*, ως τον πλέον κατάλληλο (έναντι όλων των άλλων) για τη διεκπεραίωση του έργου της ομάδας. Με την αντίστοιχη συμπεριφορά, το άτομο επιδιώκει να πείσει ότι τηρεί πιστότερα τους κανόνες της ομάδας από ό,τι γενικά οι συνάδελφοί του. Η συμπεριφορά αυτή προϋποθέτει ότι οι δύο πόλοι της σχέσης εαυτός-ομάδα είναι ταυτόχρονα αντιθετικοί και συμπληρωματικοί μεταξύ τους, υποστηρίζει ο Codol. Με άλλα λόγια, η υπέρτατη αναλογία δεν αποτελεί απλή «μεροληψία» μίας ατομικής γνωστικής διεργασίας που αναπτύσσεται μέσα σε ένα κανονιστικό κενό, αλλά, αντίθετα, είναι ευάλωτη σε ιδεολογικούς προσανατολισμούς και αντιστοιχεί σε στρατηγικές διατήρησης της υφιστάμενης τάξης πραγμάτων. Ας έρθουμε, λοιπόν, πιο κοντά στο ιδεολογικό περιβάλλον των υπαλλήλων.

Οι μέσοι όροι και οι τυπικές αποκλίσεις των απαντήσεων των υποκειμένων αναφορικά με τη διοικητική ιεραρχία παρουσιάζονται στον Πίνακα 10.6. Οι συσχετίσεις των απαντήσεων αυτών μεταξύ τους παρουσιάζονται στον Πίνακα 10.7. Όπως φαίνεται στον Πίνακα 10.6, οι απαντήσεις για την αμεροληψία της ιεραρχίας έχουν μέσο όρο 3.24 και τυπική απόκλιση 1.51, ενώ οι απαντήσεις για τη μέριμνα της ίδιας αναφορικά με τη νομιμότητα των διαταγών της έχουν μέσο όρο 4.60 και τυπική απόκλιση 1.54. Τα δύο σύνολα απαντήσεων έχουν θετική σχέση μεταξύ τους, δηλαδή όταν αυξάνονται οι τιμές των απαντήσεων του ενός συνόλου αυξάνονται και οι τιμές του άλλου. Όμως, ο

³⁷⁸ Η υπέρτατη αναλογία του εαυτού εμφανίσθηκε και στην έρευνα του Σωτηρόπουλου (1996) για την ελληνική δημόσια διοίκηση. Ειδικότερα, ο Σωτηρόπουλος είχε εντάξει στο ερωτηματολόγιό του τη διπλή (κλειστή) ερώτηση για το τι θα έκαναν προσωπικά οι συμμετέχοντες υπάλληλοι και, αντίστοιχα, τι θα έκαναν οι συνάδελφοί τους, εάν είχαν να εφαρμόσουν διατάξεις που έχουν περιπέσει σε αχρηστία, αλλά δεν έχουν καταργηθεί. Κατά το συγγραφέα, η ερώτηση αυτή διερευνούσε «την αντιδιαστολή "του κλειστού συστήματος σκέψης" με τη "μη συστηματική αλληλεπίδραση ζωντανών δυνάμεων"» (Σωτηρόπουλος, ο.π., σελ. 147). Το ένα τρίτο των συμμετεχόντων επέλεξε την απάντηση «Χωρίς να παραβιάσω το γράμμα του νόμου, θα προσάρμοζα την εφαρμογή του στη νέα κατάσταση». Στην ερώτηση, όμως, για το τι θα έκαναν στην ίδια περίπτωση οι συνάδελφοί τους, μόνο το 20% των υποκειμένων επέλεξε την απάντηση αυτή –το 32% επέλεξε την απάντηση ότι ο χειριστής-υπάλληλος θα εφάρμοζε το νόμο κατά γράμμα (σελ. 147-149). Κατά τον Σωτηρόπουλο, το

μέσος όρος των απαντήσεων για την αμεροληψία υπολείπεται από το μέσο όρο των απαντήσεων για τη μέριμνα αναφορικά με τη νομιμότητα ($t = -11.23$, $df = 200$, $p < .001$). Η διαφορά των απαντήσεων είναι εύγλωττη: τα υποκείμενα προσλαμβάνουν ότι η ιεραρχία μεριμνά για μία «νομιμότητα» η οποία διαφέρει από την αμερόληπτη εφαρμογή των κείμενων διατάξεων της νομοθεσίας.

Πίνακας 10.6
Μέσοι όροι και τυπικές αποκλίσεις απαντήσεων σε (5) ερωτήματα αναφορικά με τη διοικητική ιεραρχία (N=201, κλίμακα επταβάθμια: 1 = απόλυτη διαφωνία, 7 = απόλυτη συμφωνία)

ΕΡΩΤΗΜΑΤΑ	Μέσος όρος	Τυπική απόκλιση
Εκτιμά τη γνώμη του υπαλλήλου (E10.1)	3.70	1.50
Μεριμνά για την ενδοδιοικητική συνοχή (E10.2)	4.16	1.55
Ενθαρρύνει την πρωτοβουλία του υπαλλήλου (E10.3)	3.78	1.53
Αποφασίζει αμερόληπτα (E10.4)	3.24	1.51
Μεριμνά για τη νομιμότητα των διαταγών της (E10.5)	4.60	1.54

Πίνακας 10.7
Συσχετίσεις (r Bravais-Pearson) μεταξύ των απαντήσεων σε (5) ερωτήματα αναφορικά με τη διοικητική ιεραρχία

ΕΡΩΤΗΜΑΤΑ	1	2	3	4	5
Εκτιμά τη γνώμη του υπαλλήλου (1)					
Μεριμνά για την ενδοδιοικητική συνοχή (2)	-.119				
Ενθαρρύνει την πρωτοβουλία του υπαλλήλου (3)	.642**	.422**			
Αποφασίζει αμερόληπτα (4)	.048	.010	.535**		
Μεριμνά για τη νομιμότητα των διαταγών της (5)				.441**	.361**

*: $p < .05$

** : $p < .01$.

Οι σημαντικά διαφορετικές συσχετιζόμενες απαντήσεις εμφανίζονται με έντονα τυπογραφικά στοιχεία.

αποτέλεσμα αυτό υποδηλώνει ότι «οι περισσότεροι υπάλληλοι αναγνωρίζουν στον εαυτό τους μεγαλύτερη προσαρμοστικότητα, δηλαδή κάποια αντιγραφειοκρατική νοοτροπία».

Σε αντίθεση με την ιδιωτική οργάνωση, η οποία μπορεί να λαμβάνει υπόψη μόνο τις συνέπειες μίας απόφασής της που την επηρεάζουν, μία δημόσια οργάνωση οφείλει να εμφανίζει κάθε απόφασή της με όρους ενός ευρέως αποδεκτού συστήματος³⁷⁹ κοινωνικών αξιών. Η περιγραφή του νόμου, δηλαδή η καταδολίευση του νοήματος του νόμου αποτελεί βασική μέριμνα του συστήματος. Άλλωστε, εάν εξέλειπε η μέριμνα για την εξασφάλιση της νομιμοφάνειας³⁸⁰ των διοικητικών ενεργειών οι πολιτικές συνεπαγωγές της απουσίας της θα ήταν ανεξέλεγκτες³⁸¹. Αρχικά η (μόνη) λειτουργία του δικαίου ήταν η ανάκλαση της κοινωνικο-οικονομικής πραγματικότητας, με ωμή μάλιστα ειλικρίνεια π.χ. οι Ρωμαίοι δε δίσταζαν να δηλώσουν τους σκλάβους ως πράγματα και ο Λουδοβίκος ο 14^{ος} διακήρυξε ότι το κράτος είναι αυτός ο ίδιος. Με τη βαθμιαία ένταξη του συνόλου της κοινωνίας στην ενεργό κοινωνική ζωή, η νομική έκφραση της κοινωνικο-οικονομικής πραγματικότητας απομακρύνθηκε από την αντανάκλαση προς τη συγκάλυψή της. Το νομικοπολιτικό υποκείμενο, ο πολίτης επικοινωνεί και αλληλεπιδρά κοινωνικά με τις μορφές και τα μέσα του δικαίου και της νομικής ιδεολογίας. Ο αφηρημένος, τυπικός, καθολικός νόμος είναι η «αλήθεια» του υποκειμένου και επίσης η γνώση του, η οποία θεσπίζει τη διαφορά ανάμεσα στο ιδιωτικό και το δημόσιο. Έτσι, το δίκαιο εμφανίζεται ως ενσάρκωση του λογικού.

Ο δημόσιος υπάλληλος βρίσκεται εμπλελεγμένος στο περίπλοκο ζήτημα της σχετικής αυτονομίας του κράτους, δηλαδή στο πρόβλημα του πώς μπορεί να διαχωριστεί η κυβερνητική δράση, που ασφαλώς είναι πολιτική, από τη διοικητική δράση, που θεωρείται ότι πρέπει να παραμένει αμερόληπτη. Οι απαντήσεις για την αμεροληψία της ιεραρχίας και οι απαντήσεις για τη στάση της ως προς τη νομιμότητα συσχετίζονται με τις απαντήσεις για τη στάση της ως προς τη γνώμη του υπαλλήλου, καθώς και με τις απαντήσεις για τη στάση της ως προς την ανάληψη πρωτοβουλίας εκ μέρους του. Τα δύο τελευταία σύνολα απαντήσεων δε διαφέρουν σημαντικά μεταξύ τους ($t = -8.26$, $df = 199$, $p = .410$). Ο μέσος όρος των απαντήσεων για τη στάση της ιεραρχίας ως προς τη

³⁷⁹ Αυτό το σύστημα είναι η ιδεολογία, η οποία συγκροτείται από κοινές σημασίες και δι' αυτών νομιμοποιεί κοινωνικές σχέσεις και πρακτικές εξουσίας, αφού για να υπάρξει συμβολικό πρέπει ακριβώς να προηγηθεί φαντασιακό, παρατηρεί ο Καστοριάδης (1985, 57 & 58).

³⁸⁰ Σε ένα κόσμο παγκοσμιοποιημένο όπου η επικοινωνία έχει αναχθεί σε στρατηγική πρώτη ύλη, οι λέξεις μπορούν να υπηρετούν την ανισότητα. Η παραποίηση προϋποθέτει σήμερα μία εικονική νομιμότητα, μία νομιμοφάνεια ώστε να διατηρείται το επίπεδο ασφαλείας του δικαίου. Παράλληλα, ο χαρακτηρισμός της πράξης μπορεί να παραλλάσσεται παράνομα με την ταυτότητα του υποκειμένου. Η ίδια πράξη μπορεί να ονομάζεται παράνομη, όταν ο δράστης είναι ταπεινός και μη σύννομη ή σε δυσαρμονία με το νόμο ή προβληματικής συνταγματικότητας κ.λπ., όταν πρόκειται για δράστη κοινωνικά ισχυρό.

³⁸¹ Χρειάζεται, επομένως, να υπενθυμίζεται ότι οι κυρίαρχες ομάδες δεν είναι ανεξάρτητες έναντι του πληθυσμού. Η συγκάλυψη της εξάρτησής τους, καθεαυτή, αποτελεί ιδεολογική πρακτική.

γνώμη του υπαλλήλου υπερβαίνει το μέσο όρο των απαντήσεων για την αμεροληψία της, όμως υπολείπεται από το μέσο όρο των απαντήσεων για τη στάσή της ως προς τη νομιμότητα ($t = 4.11$, $df = 199$, $p < .001$ και, αντίστοιχα, $t = -7.55$, $df = 199$, $p < .001$). Όμοια, ο μέσος όρος των απαντήσεων για τη στάση της ιεραρχίας έναντι της ανάληψης υπαλληλικής πρωτοβουλίας υπερβαίνει το μέσο όρο των απαντήσεων για την αμεροληψία της, αλλά υπολείπεται από το μέσο όρο των απαντήσεων για τη στάση της έναντι της νομιμότητας ($t = 5.20$, $df = 200$, $p < .001$ και, αντίστοιχα, $t = -7.21$, $df = 200$, $p = .001$). Φαίνεται, έτσι, πως τα υποκείμενα προσλαμβάνουν ότι η ιεραρχία αξιολογεί την υπηρεσιακή γνώμη τους ή ενθαρρύνει την ανάληψη πρωτοβουλίας, εάν αυτές συνάδουν με μία συγκεκριμένη σημασιολόγηση της νομιμότητας.

Εξετάσαμε εάν επιδρούν στη διαμόρφωση των απαντήσεων για το βαθμό του κοινωνικού κύρους της ομάδας, οι απαντήσεις για τη στάση της ιεραρχίας ως προς τη γνώμη του υπαλλήλου και οι απαντήσεις για τη στάση της στην ανάληψη πρωτοβουλίας. Ειδικότερα, εφαρμόσαμε ανάλυση διακύμανσης στις απαντήσεις για το κοινωνικό κύρος της ομάδας, αφού πρώτα διακρίναμε τις απαντήσεις για τις στάσεις αυτές σε αρνητικές (τιμές 1 έως 3 της κλίμακας μέτρησης), ουδέτερες (τιμή 4 της κλίμακας) και θετικές (τιμές 5 έως 7 της κλίμακας). Τα αποτελέσματα της ανάλυσης παρουσιάζονται στον Πίνακα 13 του Παραρτήματος 2. Όπως φαίνεται στον πίνακα, στη διαμόρφωση των απαντήσεων για το κοινωνικό κύρος, σημαντική είναι η επίδραση των απαντήσεων για τη στάση της ιεραρχίας στην ανάληψη πρωτοβουλίας, όχι όμως και η επίδραση των απαντήσεων για τη στάση της στη γνώμη του υπαλλήλου ούτε η αλληλεπίδραση μεταξύ των απαντήσεων για τις δύο αυτές στάσεις.

Στη συνέχεια, εξετάσαμε πώς επιδρούν στη διαμόρφωση των απαντήσεων για την ανάληψη πρωτοβουλίας οι απαντήσεις για την αμεροληψία και για τη νομιμότητα, τις οποίες κωδικοποιήσαμε με τον ίδιο τρόπο. Παράλληλα, ελέγχθηκε εάν οι παράγοντες αυτοί, δηλαδή οι απαντήσεις για την αμεροληψία και για τη νομιμότητα, επιδρούν άμεσα στη διαμόρφωση των απαντήσεων για το κοινωνικό κύρος της ομάδας. Τα αποτελέσματα της ανάλυσης παρουσιάζονται στον Πίνακα 14 του Παραρτήματος 2. Όπως φαίνεται στον πίνακα, στη διαμόρφωση των απαντήσεων για την ανάληψη υπαλληλικής πρωτοβουλίας σημαντική είναι η επίδραση των απαντήσεων για τη μεροληψία της ιεραρχίας, αλλά και η επίδραση των απαντήσεων για τη στάση της στη νομιμότητα –όχι όμως και η αλληλεπίδρασή τους. Στη διαμόρφωση των απαντήσεων για το κοινωνικό κύρος της ομάδας, μόνο η στάση της ιεραρχίας για τη νομιμότητα

φαίνεται να έχει επίδραση, όμως η επίδραση αυτή δεν ανέρχεται στο επίπεδο της στατιστικής σημαντικότητας.

Βασικό χαρακτηριστικό της πραγματικής ηγεμονικής ισχύος είναι η εξασφάλιση της ουσιαστικής δυνατότητας να αναστρέφει *de facto* το «τεκμήριο αρμοδιότητας» αναδιατυπώνοντας μονομερώς τις προϋποθέσεις υπό τις οποίες θα «δικαιούται» να παρεμβαίνει αυτοβούλως και επιλέγοντας τη στιγμή και τους όρους υπό τους οποίους θα αποφασίζει και θα δρα στη θέση, και εν ανάγκη εις πείσμα, των κυριαρχούμενων (Τσουκαλάς, 2006, σελ. 234). Η αρμοδιότητα του υπαλλήλου εξαντλείται, επομένως, στην τήρηση του γράμματος του νόμου (Τάχος, 1981, σελ. 40).

Ειδικά για τις υπολειμματικές αρμοδιότητες των στελεχών της ελληνικής δημόσιας διοίκησης, ο Σωτηρόπουλος (1996, σελ. 279) διαπιστώνει ότι αποστολή τους δεν είναι η εξειδίκευση³⁸² των δημόσιων πολιτικών αλλά «η περιβολή των υπουργικών σχεδιασμών με νομικό ένδυμα». Οι υπάλληλοι δεν υποβάλλουν εναλλακτικές προτάσεις στον πολιτικό τους προϊστάμενο, αλλά αντίθετα στα εισηγητικά σημειώματά τους προτείνουν τη λύση «που διαισθάνονται ότι του είναι περισσότερο αρεστή». Στις ίδιες διαπιστώσεις καταλήγει και το Σώμα Επιθεωρητών-Ελεγκτών Δημόσιας Διοίκησης (2000), αναφέροντας ότι συχνά αντί συγκεκριμένης γνώμης ή πρότασης προς το αποφασίζον όργανο, χρησιμοποιείται η φράση «προτείνεται η πιστή εφαρμογή του νόμου» (σελ. 151). Όταν η κρατική εξουσία έχει ιδιαίτερα ενεργητικό ρόλο στη διαδικασία κατανομής του οικονομικού πλεονάσματος, η νομιμότητα της κρατικής εξουσίας δε συνδέεται μόνο με τη νομιμότητα του καταναγκασμού, αλλά διαπερνάται και από τη νομοτυπία του επιμερισμού³⁸³, η οποία συνιστά έναν από τους βασικότερους παράγοντες νομιμοποίησης της κρατικής εξουσίας.

³⁸² Ο Σωτηρόπουλος παρατηρεί ότι οι έλληνες δημόσιοι υπάλληλοι δε διαθέτουν τεχνική εξειδίκευση, δηλαδή δε διαθέτουν την πηγή εξουσίας από την οποία αντλούν οι υπάλληλοι της διοίκησης. Οι έλληνες διευθυντές είναι τεχνοκράτες σε όση έκταση χρησιμοποιούν τις νομικές, κυρίως, γνώσεις τους. Αντίθετα, οι γάλλοι δημόσιοι υπάλληλοι προτάσσουν επιχειρήματα κόστους και τεχνικών δυσκολιών για να περιχαρακώσουν το δικό τους χώρο αρμοδιοτήτων έναντι των μετακλήτων υπαλλήλων, στους οποίους παραχωρούν την προβολή επιχειρημάτων πολιτικής φύσης π.χ. εναντίωση της Βουλής ή ομάδων συμφερόντων.

³⁸³ Η ιδεολογικοπολιτική σημασία του συστήματος πατρωνίας είναι στην εποχή μας γενικευμένη ακριβώς επειδή εκφράζει μία γενικευμένη κοινωνική επιδίωξη ένταξης στο προσοδικό και επιδιανεμητικό σύστημα μεγάλου μέρους του πληθυσμού που παραμένει αποκλεισμένο από αυτό το σύστημα. Όπως έχει αναφερθεί στο πρώτο κεφάλαιο, οι πτυχιούχοι νομικών σχολών επί μακρόν υπερέιχαν αριθμητικά μεταξύ των ανώτερων δημόσιων υπαλλήλων στη χώρα μας. Αντίστοιχα, τα νομικά επαγγέλματα δεν παρακολούθησαν τις διαδικασίες οικονομικής και εμπορικής ανάπτυξης, δεν αποτέλεσαν δηλαδή συνάρτηση της αστικής τάσης για εκλογίκευση και τυποποίηση των συναλλαγών. Αντίθετα, τα επαγγέλματα αυτά αναπτύχθηκαν περισσότερο ακριβώς στις περιοχές εκείνες οι οποίες χαρακτηρίζονταν από έντονη κοινωνική και οικονομική ακινησία, εκεί δηλαδή όπου η παρουσία του κράτους υπήρξε καθοριστικότερη (Τσουκαλάς, 1983, σελ. 155, 160, 327).

Υπό τις συνθήκες αυτές, ο κανόνας της νομιμότητας δε μπορεί να εξασφαλίσει τη συνοχή του ενδοδιοικητικού περιβάλλοντος. Οι απαντήσεις των υποκειμένων μας για το εάν η ιεραρχία μεριμνά για τη συνοχή³⁸⁴ του ενδοδιοικητικού περιβάλλοντος έχουν μέσο όρο 4.16 και τυπική απόκλιση 1.55. Όπως φαίνεται στον Πίνακα 10.7, η στάση αυτή της ιεραρχίας δε συσχετίζεται με τις άλλες στάσεις της. Με άλλα λόγια, κατά τα υποκείμενα, δεν ενδιαφέρει την ιεραρχία η ενδοδιοικητική συνοχή. Ωστόσο, ο μέσος όρος των απαντήσεων στην ερώτηση αυτή, όπως και στις υπόλοιπες ερωτήσεις για τις στάσεις της ιεραρχίας, βρίσκεται κοντά στη μέση³⁸⁵ τιμή της κλίμακας και η εγγύτητα αυτή υποδηλώνει ότι το ενδοδιοικητικό πεδίο δεν είναι έντονα κατηγοριοποιημένο. Ας αναζητήσουμε τις ενδείξεις της πραγματικότητας που ενεργοποιεί αυτή η αναπαράσταση των υποκειμένων, αφού πρώτα επαναλάβουμε ότι η ανάδειξη των ενδείξεων δε μας επιτρέπει να συμπεράνουμε το βαθμό στον οποίο η συγκεκριμένη αναπαράσταση περιγράφει πιστά³⁸⁶ την πραγματικότητα, πράγμα που δεν αποτελεί, άλλωστε, στόχο αυτής της έρευνας. Στόχος της έρευνας είναι η κατανόηση της δημοσιούπαλληλικής σκέψης, η οποία εγγράφεται, βέβαια, σε ένα συγκεκριμένο κοινωνικό περιβάλλον.

Οι κλάδοι του προσωπικού της ελληνικής δημόσιας διοίκησης ανέρχονται σε μερικές εκατοντάδες³⁸⁷. Ο κατακερματισμός αυτός αντανακλά και αναπαράγει την

Συνακόλουθα, ο κοινωνικός και ιδεολογικός ρόλος των νομικών υπερέβαινε κατά πολύ την άμεση συμμετοχή τους στην επίλυση των ατομικών διαφορών.

³⁸⁴ Συγκεκριμένα, τα υποκείμενα κλήθηκαν να διαφωνήσουν ή να συμφωνήσουν με την πρόταση «Η υπηρεσιακή ιεραρχία αφήνει εκτεθειμένο στον πολίτη τον υπάλληλο» (Ε10.2). Ένα ακραίο παράδειγμα απουσίας συνοχής αποτελεί η περίπτωση υπαλλήλου του Υπουργείου Εθνικής Οικονομίας και Οικονομικών, που είχε χειρισθεί θέμα (προκήρυξη δημοπρασίας για ανεκμετάλλευτη περιοχή του δημοσίου) το οποίο εμφανίστηκε από τα μέσα μαζικής επικοινωνίας ως θέμα «διαπλοκής», το έτος 2003. Κατά τη διάρκεια της υψηλής προβολής του θέματος, ο πολιτικός προϊστάμενος της υπαλλήλου απέδιδε στην ίδια παράλειψη καθήκοντος, η δε υπάλληλος αυτοχειριάστηκε. Ωστόσο, οι ενέργειές της κρίθηκαν μεταγενέστερα ανεπιφύλακτα νόμιμες από το αρμόδιο ελεγκτικό όργανο. Ας σημειωθεί, επίσης, ότι η Ανώτατη Διοίκηση Ενώσεων Δημοσίων Υπαλλήλων δε συμμετείχε στη δημόσια συζήτηση-έκθεση της υπαλλήλου -μολονότι ο αρμόδιος γενικός διευθυντής, ερωτώμενος δημοσίως, δεν άφηνε περιθώρια αμφιβολιών για τη νομιμότητα των πράξεών της- ούτε προέβη σε κάποια μεταγενέστερη ενέργεια.

³⁸⁵ Στις ερωτήσεις για την ιεραρχία εμφανίστηκε τάση επιλογής της μέσης τιμής της κλίμακας, ιδιαίτερα στην πρώτη και στην τέταρτη ερώτηση. Ειδικότερα, τη μέση τιμή σημείωσαν στην πρώτη ερώτηση είκοσι τέσσερα υποκείμενα (33.8%), στη δεύτερη δέκα τρία (18.3%), στην τρίτη δέκα πέντε (21.1%), στην τέταρτη είκοσι ένα (29.6%) και στην πέμπτη δέκα υποκείμενα (14.1%).

³⁸⁶ Μεταξύ άλλων, δεν είμαστε καθόλου βέβαιοι εάν η εικόνα του εαυτού που το υποκείμενο δίνει κατά τη διάρκεια μίας κοινωνικής αλληλεπίδρασης συμπίπτει απόλυτα με την εικόνα που το ίδιο καλλιεργεί κατ' ίδιον.

³⁸⁷ Οι κλάδοι προσωπικού δεν έχουν νομοθετικά καθορισθεί, παρά μόνο για τους οργανισμούς τοπικής αυτοδιοίκησης. Έτσι, με τον οργανισμό ενός υπουργείου δύναται να συστήνονται θέσεις οποιουδήποτε κλάδου, πέρα από τους κλάδους που εμπίπτουν στους κοινούς (*διυπουργικούς*) και τους κλάδους που αποτυπώνουν το εκπαιδευτικό σύστημα. Επιπρόσθετα, η μετατροπή μίας σχέσης εργασίας ορισμένου χρόνου σε δημόσια υπηρεσία σε αορίστου χρόνου (*μονιμοποίηση*) αυξάνει, συχνά, τον αριθμό των κλάδων του προσωπικού της, καθώς η ορισμένου χρόνου σχέση εργασίας

πολυδιάσπαση των συνδικαλιστικών οργανώσεων, που αριθμούν 45 ομοσπονδίες και περί τα 1.300 σωματεία. Η οργάνωση και η λειτουργία των δημόσιων υπηρεσιών μηδέποτε έχει αποτελέσει σημείο κρυστάλλωσης κοινωνικών αγώνων των δημόσιων υπαλλήλων, αν και δεν έπαψε ποτέ να τίθεται πολιτικά. Ακόμη και η θεσμοθέτηση της μονιμότητας, όπως θα αναφερθεί αναλυτικότερα στη συνέχεια, δεν υπήρξε ως αποτέλεσμα υπαλληλικών διεκδικήσεων αλλά ως παραχώρηση.

Κατά τον 19^ο αιώνα δεν εμφανίζεται καμία οργανωμένη συνδικαλιστική ή διεκδικητική δραστηριότητα των δημόσιων υπαλλήλων (Τσουκαλάς, 1983, σελ. 143). Η απουσία αυτή είναι αξιοσημείωτη, δεδομένης της κοινωνικής σημασίας της επαγγελματικής αυτής ομάδας. Οι πρώτες συνδικαλιστικές κινητοποιήσεις εμφανίσθηκαν τότε μόνο όταν η ανάπτυξη του εξωκρατικού τριτογενούς τομέα άμβλυε την αποκλειστικότητα του κράτους-εργοδότη. Αυτό δεν έγινε παρά στον 20^ο αιώνα. Ο νόμος αρχικά απαγόρευε την ένωση σωματείων δημόσιων υπαλλήλων που δεν ανήκαν στον ίδιο κλάδο, καθώς και την προσχώρηση σωματείων ή ενώσεων δημόσιων υπαλλήλων σε σωματεία ή ενώσεις εργατικές ή εργοδοτικές «στηριζόμενες εις τον αγώνα των τάξεων» (άρθρα 1 και αντίστοιχα 2 του ν. 4879/1931 «Περί υπαλληλικών οργανώσεων»). Στην εισαγωγική έκθεση του απαγορευτικού νόμου, ο Ελ. Βενιζέλος επισήμανε ότι η αναγνώριση συνδικαλιστικής ελευθερίας στους δημόσιους υπαλλήλους θα πυροδοτούσε τον κίνδυνο «να επιπέσουν κατά του Κράτους». Στη συνέχεια ερμηνεύθηκε ότι στην έννοια της προσχώρησης σε σωματεία ή ενώσεις περιλαμβάνεται και η με οποιοδήποτε τρόπο συμμετοχή ή ενίσχυση ενεργειών που σχετίζονται με τον αγώνα των τάξεων (άρθρο 2, ν. 5403/1932). Η σύσταση ενώσεων δημόσιων υπαλλήλων, ανεξάρτητα από κλάδο, επιτράπηκε³⁸⁸ με το νόμο 643/1977 «Περί διασφάλισης της συνδικαλιστικής ελευθερίας των δημοσίων [...] υπαλλήλων».

Η μονιμότητα των δημόσιων υπαλλήλων καθιερώθηκε το έτος 1909 από τον Χ. Τρικούπη, ο οποίος επεδίωκε μία αστική εκλογίκευση³⁸⁹ των θεσμών (Τσουκαλάς, 1983· Τάχος, 1981). Για την περίοδο πριν τη θέσπιση της μονιμοποίησης, ο Θ.

αναφέρεται σε ειδικότητα και όχι σε κλάδο. Ωστόσο, τα καθήκοντα των υπαλλήλων μπορεί να ταξινομηθούν σε πολύ λιγότερους κλάδους από όσους απαριθμεί μία τυπική μορφή οργάνωσης.

³⁸⁸ Η απαγόρευση της προσχώρησης σε άλλα σωματεία διατηρήθηκε σε ισχύ. Ο νομοθέτης άμβλυε τη διατύπωση της διάταξης θεσιάζοντας απαγόρευση προσχώρησης σε επαγγελματικά σωματεία που δεν εκπροσωπούν αποκλειστικά δημόσιους υπαλλήλους και προς αποφυγή παρερμηνειών στην προσχώρηση προσέθεσε και τη συνένωση.

³⁸⁹ Η μονιμότητα των δημόσιων υπαλλήλων εμφανίζεται ως τμήμα για τον περιορισμό της ελευθερίας τους ως πολιτών, τον οποίο «επιβάλλει» η ανάγκη «πολιτικής ουδετερότητας» της δημόσιας διοίκησης. Και στο μέτρο που μπορεί να υποστηρίχεται ότι η θέσπιση της μονιμότητας, εάν δεν είχε ως αιτία, τουλάχιστον έχει ως αποτέλεσμα την εκπλήρωση των συνταγματικών αρχών της λαϊκής κυριαρχίας και της ισότητας, η ίδια υπηρετεί τη διάσωση του φιλελεύθερου αστικού καθεστώτος.

Αγγελόπουλος (1913-1914, σελ. 42) διαπιστώνει ότι «η διανομή των δημοσίων θέσεων "αντί λαφύρων" μεταξύ των οπαδών της εκάστοτε εν τω εκλογικώ αγώνι νικώσης μερίδος υπελαμβάνετο ως ο απλούστατος τρόπος αμοιβής των κομματικών υπηρεσιών». Είναι ενδεικτικό ότι στο φύλλο της 24^{ης}.6.1867 της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως αναφέρονται 81 διορισμοί, 86 απολύσεις, 33 μεταθέσεις, 14 προαγωγές, 59 συνταξιοδοτήσεις και 3 παραιτήσεις δημοσίων υπαλλήλων (Τσουκαλάς, 1983, σελ. 135). Αξιοσημείωτο είναι επίσης ότι η συχνή εναλλαγή των υπαλλήλων δεν προκάλεσε σημαντικές κοινωνικές συγκρούσεις³⁹⁰. Μεταγενέστερα, με το Σύνταγμα του έτους 1927 η μονιμότητα του υπαλλήλου περιβλήθηκε συνταγματικό κύρος και με την έναρξη λειτουργίας του Συμβουλίου της Επικρατείας το έτος 1929, αναγνωρίσθηκε στον υπάλληλο δικαίωμα προσφυγής κατά της απόλυσής του στο ανώτατο διοικητικό δικαστήριο. Η περί της μονιμότητας διάταξη αναστάληκε εννέα φορές κατά την περίοδο 1911-1927 και πέντε φορές μετά τη συνταγματική της επικύρωση. Βέβαια, πολλοί από τους απολυμένους υπαλλήλους επέστρεφαν στην υπηρεσία, όταν οι πολιτικές συνθήκες μεταβάλλονταν.

Ας επανέλθουμε, όμως, στο εύρημα της διαφοροποίησης του υπαλλήλου από την ομάδα υπαγωγής του. Στην ενότητα αυτή διαπιστώσαμε ότι ο υπάλληλος υποστηρίζει πως υπερέχει από την ομάδα υπαγωγής του στην εφαρμογή του κανόνα της νομιμότητας και εξετάσαμε πώς συνδέεται η πεποίθηση αυτή με τις πρακτικές της διοικητικής ηγεσίας στο ζήτημα της νομιμότητας. Ωστόσο, το κοινωνικό περιβάλλον του υπαλλήλου περιλαμβάνει επίσης τις σχέσεις με τον πληθυσμό και, βεβαίως, με την ίδια την ομάδα υπαγωγής του, στις οποίες αναφέρθηκε η προηγούμενη ενότητα. Οφείλουμε, επομένως, να εγγράψουμε άμεσα την *υπέριπτη αναλογία* του εαυτού στο πεδίο των διομαδικών σχέσεων του υπαλλήλου. Ας το επιδιώξουμε με ανάλυση

³⁹⁰ Όπως ορθά διαπιστώνει ο Τσουκαλάς (1983, σελ. 327 & 328), η διεκδικητική αντιμετώπιση ενός εργοδότη προϋποθέτει την παραδοχή ότι τα συμφέροντα όσων εργάζονται στον ίδιο είναι κοινά. Αντίθετα, όταν το κράτος αντιμετωπίζεται ως μισθοδότης, η συλλογική συμπεριφορά σφραγίζεται από τον ανταγωνισμό ανάμεσα στους δικαιούχους. Τα συμφέροντα των δύο πόλων της σχέσης πατρωνίας μεταξύ πολιτικών προσώπων και δημοσίων υπαλλήλων δεν είναι αντιθετικά αλλά συμπληρωματικά μεταξύ τους. Παρόλη την ανισότητα των φορέων που συγκροτούν τους πόλους, η σχέση τους εκφράζει μία ταξική ή κατηγοριακή σύμπλευση, η οποία δεν ενισχύεται στις υπηρεσίες που οι μὲν παρέχουν στους δε, αλλά στο γεγονός ότι συγκροτούν από κοινού μία προνομιακή κοινωνική κατηγορία, που στο σύνολό της αντιλεί προσόδους προερχόμενες από το υπόλοιπο κοινωνικό σώμα. Η ανταλλαγή υπηρεσιών είναι, επομένως, η δευτερογενής δομή, η οποία επιτρέπει τη συντονισμένη και κοινωνικά αποδεκτή πρόσβαση στο σύστημα επιμερισμού των κρατικών πόρων. Έτσι, η διαπίστωση του κατακερματισμού των συμφερόντων είναι λιγότερο σημαντική από τον προσδιορισμό της κοινότητας των συμφερόντων αυτών σε σχέση με την πηγή χρηματοδότησης της κοινωνικής αυτής κατηγορίας στο σύνολό της.

παραγόντων όλων των σχετικών ερωτημάτων, δηλαδή των ερωτημάτων που εξετάστηκαν στην παρούσα και στην προηγούμενη ενότητα.

Όπως παρατηρούμε στον Πίνακα 15 του Παραρτήματος 2, στον οποίο συνοψίζονται τα αποτελέσματα της ανάλυσης παραγόντων, με ανακύκλωση τύπου Varimax, των απαντήσεων στα ερωτήματα για τις διομαδικές σχέσεις του υπαλλήλου (Cronbach's alpha: .64), ποσοστό 61.14% της συνολικής διακύμανσης εξηγούν έξι παράγοντες. Ο πρώτος παράγοντας, ο οποίος ερμηνεύει το 21.25% της συνολικής διακύμανσης, παραπέμπει, πιστεύουμε, στη μέριμνα της ηγεσίας για τη νομιμοφάνεια των ενεργειών της, καθώς τα ερωτήματα με το μεγαλύτερο κορεσμό αναφέρονται στη στάση της ιεραρχίας έναντι της ανάληψης πρωτοβουλίας από τον υπάλληλο (.81), στη στάση της έναντι της γνώμης του υπαλλήλου (.77), στη μεροληψία της (.76) και στη στάση της για τη νομιμότητα (.65). Ο δεύτερος παράγοντας (10.77%) αφορά τη σταθερότητα της κοινωνικής θέσης του υπαλλήλου, καθώς συντίθεται από τα ερωτήματα για το ενδιαφέρον της ομάδας αναφορικά με το κύρος της (.79), για το βαθμό κοινωνικού κύρους της ομάδας (.79) και για τις προοπτικές της ομάδας (.56). Ο τρίτος παράγοντας (9%) αναφέρεται ακριβώς στη (συμβολική) διαφοροποίηση του υπαλλήλου από την ομάδα του στο ζήτημα της νομιμότητας, αφού τα ερωτήματα με το μεγαλύτερο κορεσμό αφορούν τη νομιμότητα των ιδίων υπηρεσιακών ενεργειών (.83) και την τήρηση της νομιμότητας από την ομάδα (.62). Ο τέταρτος παράγοντας (7.10%) παραπέμπει στην αλληλεπίδραση των κοινωνικών αναπαραστάσεων και των κοινωνικών πρακτικών του υπαλλήλου και ειδικότερα στον καθορισμό των αναπαραστάσεων από τις πρακτικές, καθώς αντιδιαστέλλει τις απαντήσεις για την υπερεκτίμηση των υπαλληλικών αρμοδιοτήτων από τον πολίτη (.81) με τις απαντήσεις για την ελλιπή γνώση του ίδιου σχετικά με την οργάνωση του δημοσίου (-.68). Ο πέμπτος παράγοντας (6.66%) αναφέρεται στην προστασία της δημοσιούπαλληλικής ταυτότητας ή, εάν θέλουμε, στην απειλή της, καθώς αντιπαραθέτει το ερώτημα για τη ζήτηση του επαγγέλματος (-.80) στο ερώτημα για τη στάση της ιεραρχίας στην ενδοδιοικητική συνοχή (.60). Ο τελευταίος παράγοντας (6.36%) αφορά, νομίζουμε, το ζήτημα της «ερμηνείας» του δικαίου, αφού αναδύεται από την αντιδιαστολή του ερωτήματος για την αναγνώριση της υπαλληλικής προσπάθειας από τον πολίτη (-.70) με το ερώτημα για το ενδιαφέρον της ομάδας αναφορικά με το κύρος του δημοσίου (.61).

Ο δημόσιος υπάλληλος αυτοπροσλαμβάνεται, λοιπόν, ως διακριτός από την ομάδα του και, όπως επίσης διαπιστώθηκε στην παρούσα ενότητα, το κοινωνικό του πεδίο δεν είναι διχοτομημένο σε υπαλλήλους, από τη μία πλευρά, και σε μέλη της διοικητικής

ιεραρχίας, από την άλλη. Παράλληλα, όπως διαπιστώθηκε στην προηγούμενη ενότητα, το πεδίο αυτό δε διχοτομείται κάθετα ούτε στη διάκριση υπάλληλος-πολίτης. Τα αποτελέσματα αυτά υποδηλώνουν ότι το κοινωνικό πεδίο του υπαλλήλου είναι αταξινόμητο; Διαφορετικά διατυπωμένο, η αναπαράσταση του υπαλλήλου για το κοινωνικό του περιβάλλον δε δομείται στη βάση κοινωνικών κατηγοριοποιήσεων; Ας επιχειρήσουμε να δώσουμε μία απάντηση στο ερώτημα αυτό, εφαρμόζοντας ανάλυση παραγόντων στις απαντήσεις που δέχθηκαν τα ερωτήματα για τον πολίτη και για τη διοικητική ιεραρχία.

Βέβαια, από την ανάλυση αυτή θα πρέπει να εξαιρεθούν ερωτήματα που δε συμμετέχουν στην αξιοπιστία ενός (υπο)ερωτηματολογίου για την κοινωνική κατηγοριοποίηση του κοινωνικού πεδίου από το δημόσιο υπάλληλο, προκειμένου τα ερωτήματα που θα εισαχθούν στην ανάλυση παραγόντων να έχουν, ως σύνολο, ικανοποιητική εσωτερική συνέπεια. Και στο μέτρο που η εφαρμογή της ανάλυσης αξιοπιστίας στο σύνολο των (10) ερωτημάτων για τον πολίτη και για τη διοικητική ιεραρχία δείχνει ότι η χαμηλή αξιοπιστία (Cronbach's alpha: .51) του συνόλου αυτού οφείλεται στα ερωτήματα για τον εγωκεντρισμό του πολίτη, για τη γνώση του αναφορικά με την οργάνωση του δημοσίου και για την υπερεκτίμηση των υπαλληλικών αρμοδιοτήτων από τον ίδιο, καθώς και στο ερώτημα για τη στάση της ιεραρχίας στην ενδοδιοικητική συνοχή, τα εν λόγω ερωτήματα³⁹¹ θα εξαιρεθούν από την εφαρμογή της ανάλυσης παραγόντων.

³⁹¹ Όπως παρατηρούμε στον Πίνακα 10.7, οι απαντήσεις για τη στάση της διοικητικής ιεραρχίας στην ενδοδιοικητική συνοχή δε συσχετίζονται με τις άλλες απαντήσεις για τη διοικητική ιεραρχία και όπως παρατηρούμε στον Πίνακα 10.3, οι απαντήσεις για τον εγωκεντρισμό του πολίτη δε συσχετίζονται με τις άλλες απαντήσεις για τον πολίτη. Εάν οι απαντήσεις στα δύο αυτά ανεξάρτητα ερωτήματα αφαιρεθούν από την ανάλυση αξιοπιστίας, ο συντελεστής Cronbach's alpha αυξάνεται, όμως δεν ανέρχεται σε ικανοποιητικό επίπεδο (.59). Ικανοποιητική αξιοπιστία αποκτάται όταν αφαιρούνται και οι απαντήσεις σε δύο ακόμη ερωτήματα για τον πολίτη, που έχουν μεταξύ τους σημαντική (αρνητική) σχέση, και συγκεκριμένα, στο ερώτημα για την υπερεκτίμηση των υπαλληλικών αρμοδιοτήτων από τον πολίτη και στο ερώτημα για τη γνώση του αναφορικά με την οργάνωση του δημοσίου. Με άλλα λόγια, από τα πέντε ερωτήματα για τον πολίτη, μόνο δύο ερωτήματα συμμετέχουν στην αξιοπιστία ενός ερωτηματολογίου για την κοινωνική κατηγοριοποίηση του κοινωνικού περιβάλλοντος από τον υπάλληλο. Ας αναζητήσουμε την απάντηση για το «παράδοξο» αυτό, στον προαναφερθέντα Πίνακα 10.4, ο οποίος αποτυπώνει τις συσχετίσεις των απαντήσεων στα ερωτήματα για τον πολίτη μεταξύ τους αλλά και με τις απαντήσεις για το βαθμό του κοινωνικού κύρους της ομάδας.

Όπως φαίνεται στον Πίνακα 10.3, οι απαντήσεις για το βαθμό του κοινωνικού κύρους της ομάδας έχουν σχέση μόνο με τις απαντήσεις για την αναγνώριση της υπαλληλικής προσπάθειας από τον πολίτη και με τις απαντήσεις για τη γνώση του αναφορικά με τα δικαιώματά του, δηλαδή ακριβώς με τις απαντήσεις που συμμετέχουν στην αξιοπιστία του ερωτηματολογίου για την κοινωνική κατηγοριοποίηση του κοινωνικού περιβάλλοντος από τον υπάλληλο. Έχει ήδη αναφερθεί στην ενότητα για την κοινωνική ταυτότητα (Κεφάλαιο 2), ότι η κοινωνική κατηγοριοποίηση έχει, βέβαια, γνωστική λειτουργία, όμως, δεν είναι ξένη προς τις υπαρκτές και μη ασήμαντες διαφοροποιήσεις μεταξύ των κοινωνικών κατηγοριών ή των κοινωνικών ομάδων.

Πίνακας 10.8

Αποτελέσματα ανάλυσης παραγόντων (με ορθογώνια περιστροφή τύπου Varimax) σε (6) ερωτήματα αναφορικά με την κοινωνική κατηγοριοποίηση του κοινωνικού περιβάλλοντος από τους δημόσιους υπαλλήλους (N=201)

ΕΡΩΤΗΜΑΤΑ	M	ΤΑ	ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ	
			1 (39.48)*	2 (21.81)
Η ιεραρχία ενθαρρύνει την πρωτοβουλία του υπαλλήλου (E10.3)	3.78	1.53	.84	.16
Η ιεραρχία εκτιμά τη γνώμη του υπαλλήλου (E10.1)	3.70	1.50	.75	.29
Η ιεραρχία αποφασίζει Αμερόληπτα (E10.4)	3.24	1.51	.74	.01
Η ιεραρχία μεριμνά για τη νομιμότητα των διαταγών της (E10.5)	4.60	1.54	.71	-.01
Ο πολίτης αναγνωρίζει την προσπάθεια του υπαλλήλου να τον εξυπηρετήσει (E9.2)	4.23	1.52	.01	.82
Ο πολίτης γνωρίζει τα δικαιώματά του (E9.3)	3.39	1.61	.21	.72

Cronbach's alpha: .73.

Οι απαντήσεις δόθηκαν σε επταβάθμια κλίμακα (1 = απόλυτη διαφωνία και 7 = απόλυτη συμφωνία).

M: μέσος όρος, ΤΑ: τυπική απόκλιση.

*: ποσοστό % της συνολικής διακύμανσης.

Τα αποτελέσματα της ανάλυσης παραγόντων, με ανακύκλωση τύπου Varimax, των (6) ερωτημάτων για την κοινωνική κατηγοριοποίηση του κοινωνικού περιβάλλοντος από το δημόσιο υπάλληλο (Cronbach's alpha: .73) παρουσιάζονται στον Πίνακα 10.8. Όπως δείχνει ο πίνακας, δύο παράγοντες εξηγούν ποσοστό 61.29% της συνολικής διακύμανσης των απαντήσεων αυτών.

Ο πρώτος παράγοντας, ο οποίος εξηγεί ποσοστό 39.48% της συνολικής διακύμανσης, απαρτίζεται από τα ερωτήματα για τη διοικητική ιεραρχία. Ο δεύτερος παράγοντας, ο οποίος ερμηνεύει το 21.81% της διακύμανσης, συγκροτείται από τα ερωτήματα για τον πολίτη. Επομένως, τα υποκείμενά μας κατηγοριοποιούν το κοινωνικό περιβάλλον στη διάκριση πλειονότητα-πληθυσμός. Με διοικητικούς όρους, θα λέγαμε ότι οι υπάλληλοι δεν είναι αμερόληπτοι.

3. Η αυτοκατηγοριοποίηση του υπαλλήλου είναι εντούτοις δυνατή

Κλείσαμε την προηγούμενη ενότητα με τη διαπίστωση ότι οι δημόσιοι υπάλληλοι διχοτομούν το κοινωνικό πεδίο στη διάκριση πλειονότητα-πληθυσμός. Στη διαπίστωση

αυτή οδηγηθήκαμε μετά την παρατήρηση των μέσων όρων των απαντήσεων για τον πολίτη και, παράλληλα, των μέσων όρων των απαντήσεων για τη διοικητική ιεραρχία, οι οποίοι υποδηλώνουν ότι οι υπάλληλοι δε διχοτομούν το κοινωνικό πεδίο στη διάκριση εμείς/άλλοι ούτε όταν ως άλλος ορίζεται η διοικητική πλειονότητα ούτε όταν ο άλλος ορίζεται ως ο πληθυσμός. Ωστόσο, διερευνήσαμε αφαιρετικά το πώς κατηγοριοποιεί ο υπάλληλος το κοινωνικό πεδίο, στο μέτρο που απαλείψαμε από το πεδίο αυτό την ομάδα υπαγωγής του υπαλλήλου. Ας επαναλάβουμε, λοιπόν, την προσπάθεια να κατανοήσουμε το ζήτημα της κοινωνικής κατηγοριοποίησης, εισάγοντας αυτή τη φορά στην ανάλυση παραγόντων και τις απαντήσεις των υποκειμένων μας για την ομάδα τους. Βέβαια, και πάλι θα εξαιρεθούν απαντήσεις σε ερωτήματα για την ομάδα που δε συμμετέχουν στην αξιοπιστία ενός (υπο)ερωτηματολογίου για την κοινωνική κατηγοριοποίηση και συγκεκριμένα θα εξαιρεθούν οι απαντήσεις για τη ζήτηση του επαγγέλματος και οι απαντήσεις για το ενδιαφέρον της ομάδας αναφορικά με το κύρος του δημοσίου.

Τα αποτελέσματα της ανάλυσης παραγόντων, με ανακύκλωση τύπου Varimax, των (9) ερωτημάτων για την κοινωνική κατηγοριοποίηση του κοινωνικού περιβάλλοντος από το δημόσιο υπάλληλο (Cronbach's alpha: .77), συμπεριλαμβανομένων και ερωτημάτων για την ομάδα υπαγωγής, παρουσιάζονται στον Πίνακα 16 του Παραρτήματος 2. Όπως παρατηρούμε στον πίνακα, το ερωτηματολόγιό μας με τη νέα σύνθεση ερωτημάτων έχει μεγαλύτερη αξιοπιστία και η παραγοντική ανάλυσή του αναδεικνύει τρεις παράγοντες που εξηγούν ελαφρώς μεγαλύτερο ποσοστό της συνολικής διακύμανσης των απαντήσεων. Δε θα μπορούσε, βέβαια, να ήταν διαφορετικά, αφού το κοινωνικό περιβάλλον του υπαλλήλου περιλαμβάνει, εκτός από τη διοικητική πλειονότητα και τους πολίτες, τη δημοσιούπαλληλική ομάδα.

Συγκεκριμένα, ποσοστό 63.10% της συνολικής διακύμανσης των απαντήσεων για την κοινωνική κατηγοριοποίηση του κοινωνικού περιβάλλοντος από το δημόσιο υπάλληλο, εξηγούν τρεις παράγοντες. Ο πρώτος παράγοντας, ο οποίος ερμηνεύει ποσοστό 27.26% της συνολικής διακύμανσης, απαρτίζεται από τα ερωτήματα για τη διοικητική ιεραρχία. Ο δεύτερος παράγοντας, ο οποίος ερμηνεύει το 21.26% της διακύμανσης, συγκροτείται από τα ερωτήματα για την ομάδα υπαγωγής. Ο τρίτος παράγοντας, ο οποίος ερμηνεύει το 14.59%, δομείται από τα ερωτήματα για τον πολίτη. Επομένως, τα υποκείμενά μας διχοτομούν το κοινωνικό περιβάλλον, όταν από το κοινωνιογνωστικό τους πεδίο απουσιάζει η υπαγωγή στη δημοσιούπαλληλική ομάδα, όμως, όταν αναφέρονται στην υπαγωγή τους στη συγκεκριμένη ομάδα, το κοινωνικό περιβάλλον

τριχοτομείται. Βρισκόμαστε εδώ μπροστά στην παλιά αξίωση του διοικητικού νομικού συστήματος για ουδετερότητα του δημόσιου υπαλλήλου (βλ. σελίδα 25). Ωστόσο, αν και η αξίωση αυτή έχει στις μέρες μας αντικατασταθεί από την «αξίωση» της αμεροληψίας, φαίνεται ότι στην κοινωνική σκέψη του δημόσιου υπαλλήλου τα πράγματα έχουν αντιστραφεί: ο υπάλληλος δεν είναι αμερόληπτος, αυτοπροσλαμβάνεται όμως ως ουδέτερος³⁹². Ας επανέλθουμε όμως στη σχέση εματού- ομάδας.

Είδαμε μέχρι τώρα ότι τα υποκείμενά μας διαφοροποιούνται από τη δημοσιούπαλληλική ομάδα στο έργο της τήρησης της νομιμότητας, όμως παράλληλα αυτοκατηγοριοποιούνται ως μέλη της ομάδας αυτής. Επίσης, διαπιστώσαμε ότι στο έργο της τήρησης της νομιμότητας η διοικητική ιεραρχία έχει μία ακραία στάση, καθόσον μεριμνά για τη νομιμοφάνεια των ενεργειών της δημόσιας διοίκησης. Σύμφωνα με τη θεωρία της επεξεργασίας της σύγκρουσης, η ενδοομάδα που υπερασπίζεται μία ακραία θέση σε θέμα αξιών³⁹³, δηλαδή θέμα γνώμης, προκαλεί λανθάνουσα επιρροή μεγαλύτερη της έκδηλης, όταν υπερέχουν ταυτόχρονα μία σύγκρουση ταύτισης με την πηγή επιρροής και μία δυνατή διαδικασία αυτοκατηγοριοποίησης (Pérez & Mugny, 1996, σελ. 58). Στην περίπτωση αυτή, ο στόχος επιρροής θεωρεί ότι η ακραία θέση που υπερασπίζεται η ενδοομαδική πηγή επιρροής μπορεί στην πραγματικότητα να είναι η πιο πρωτότυπη της ομάδας τους, έστω και εάν ο ίδιος δεν είναι έτοιμος να υπερασπισθεί δημόσια αυτή τη θέση. Η λανθάνουσα επιρροή εξαρτάται από τη σύγκρουση που προκαλεί η απώλεια της ομοιογένειας και της συνοχής της ομάδας.

³⁹² Όπως υποστήριξε ο Πουλιαντζάς (1976, σελ. 45), συνεκτικό στοιχείο του προσωπικού του κράτους είναι η ιδεολογία ακριβώς του ουδέτερου κράτους, εκπροσώπου του γενικού συμφέροντος και της βούλησης όλων, διαιτητή των αντιμαχόμενων τάξεων.

³⁹³ Μένουμε εδώ στο «εύρημα» για τη μέριμνα της ιεραρχίας να ενεργεί νομιμοφανώς. Ωστόσο, και από τις απαντήσεις στα υπόλοιπα ερωτήματα για την ιεραρχία, θα μπορούσε να διατυπωθεί η υπόθεση ότι η πρακτική της προκαλεί έμμεση επιρροή. Με όρους της θεωρίας της επεξεργασίας της σύγκρουσης, τα θέματα αξιών (*έργα γνώμης*) ή τα θέματα προτιμήσεων (*έργα μη εμπλοκής*) μπορούν να ερμηνεύονται ως έργα ικανοτήτων, καθόσον εμπλέκουν την ικανότητα έκφρασης εκτιμήσεων –όπως, άλλωστε, διαπιστώθηκε στη σχετική έρευνα του Υπουργείου Εσωτερικών, Δημόσιας Διοίκησης και Αποκέντρωσης (1997). Με τη σειρά της, η μη απόδοση υψηλών ικανοτήτων στην ιεραρχία –στο μέτρο που ανατίθεται στην ίδια αυξημένη αρμοδιότητα, δηλαδή αναγνωρίζεται εγκυρότητα-, αναμένεται να εισάγει μία αποστασιοποίηση σε επίπεδο έκδηλης επιρροής. Όμως, σε επίπεδο έμμεσης επιρροής η πρόσληψη αυτή αναμένεται να εισάγει σημαντική επιρροή στην επίλυση του έργου της τήρησης της νομιμότητας από τον υπάλληλο. Βέβαια, τα ίδια θέματα (αξιών ή προτιμήσεων), όταν η ερμηνεία τους καθοδηγείται από ισχυρές κοινωνιοψυχολογικές διαδικασίες (όπως σε ένα ορθόδοξο σύστημα, βλ. Deconchy, 1984), ενδέχεται να ερμηνεύονται ως αντικειμενικά μη διφορούμενα έργα, όπως και τα έργα λήψης αποφάσεων (έργα ικανοτήτων). Ωστόσο, το ενδεχόμενο συγκεκριμένες στάσεις της διοικητικής ιεραρχίας να ερμηνεύονται από τον υπάλληλο ως στάσεις σε αντικειμενικά μη διφορούμενα έργα, που στην περίπτωση μας δεν είναι απλώς θεωρητικό –καθόσον η εκτέλεση προδήλως αντισυνταγματικής ή

Στο πλαίσιο αυτό και στο μέτρο που, αφενός, η μέριμνα της πολιτικής εξουσίας για τη νομιμοφάνεια αποτελεί κοινό τόπο και, αφετέρου, είχε αναδειχθεί από τις συνεντεύξεις ότι η στάση των υποκειμένων για τη διοικητική ιεραρχία είναι αμφιθυμική, είχαν διατυπωθεί και συμπεριληφθεί στο ερωτηματολόγιο ένδεκα ερωτήματα που διερευνούσαν πώς αυτοκατηγοριοποιούνται οι υπάλληλοι στις διαστάσεις της παραγωγικότητας της ομάδας αλλά και της θεμιτότητας της κοινωνικής θέσης της και, βεβαίως, στη διάσταση της νομιμότητας. Όπως καταλαβαίνει ο αναγνώστης, η διάσταση της νομιμότητας μας απασχόλησε ήδη στην προηγούμενη ενότητα, ως υπέρτατη αναλογία του εαυτού. Ωστόσο, τα δύο ερωτήματα από τις απαντήσεις στα οποία αναδείχθηκε η υπεροχή του εαυτού θα πρέπει να εξετασθούν και σε σχέση με την αυτοκατηγοριοποίηση των υπαλλήλων, καθώς, όπως είδαμε στην προηγούμενη ενότητα, οι απαντήσεις στο πρώτο από τα ερωτήματα αυτά και συγκεκριμένα στο ερώτημα για τη νομιμότητα των ιδίων υπηρεσιακών ενεργειών συμπάρευσαν τις απαντήσεις στο δεύτερο ερώτημα και ειδικότερα στο ερώτημα για την «προάσπιση» της νομιμότητας από την ομάδα, προκαλώντας μία χασμωδία³⁹⁴ ανάμεσα στις τελευταίες και στις απαντήσεις για την έκδηλη αντίθεση των υπαλλήλων στην παραβίαση της νομιμότητας από τη διοικητική ιεραρχία.

Στις απαντήσεις στα ένδεκα αυτά ερωτήματα για την αυτοκατηγοριοποίηση των δημόσιων υπαλλήλων (Cronbach's alpha: .72), εφαρμόσαμε ανάλυση παραγόντων με ανακύκλωση τύπου Varimax, τα αποτελέσματα της οποίας παρουσιάζονται στον Πίνακα 17 του Παραρτήματος 2. Όπως παρατηρούμε στον πίνακα, ποσοστό 58.85% της συνολικής διακύμανσης των απαντήσεων στα εν λόγω ερωτήματα εξηγούν τέσσερις παράγοντες. Ο πρώτος παράγοντας, ο οποίος ερμηνεύει ποσοστό 16.11% της συνολικής διακύμανσης, δομείται στη διάσταση της παραγωγικότητας. Ο δεύτερος παράγοντας (15.17%) συγκροτείται από τα ερωτήματα για τη θεμιτότητα, αφενός, της θέσης της ομάδας και, αφετέρου, της προσωπικής ενδοδιοικητικής θέσης. Ο τρίτος παράγοντας (14.28%), συντίθεται ακριβώς από τα ερωτήματα για τη νομιμότητα, από τις απαντήσεις στα οποία αναδείχθηκε η υπεροχή του εαυτού, σε συνδυασμό με το ερώτημα για το προσωπικό ενδιαφέρον για την ομάδα και στο μέτρο αυτό, πιστεύουμε, αναφέρεται στην προστασία της ατομικής ταυτότητας δια του νομικισμού. Ο τέταρτος παράγοντας (13.29%) παραπέμπει στην προστασία της δημοσιούπαλληλικής

παράνομης διαταγής αποτελεί θεσμική υποχρέωση του υπαλλήλου-, διατρέχει στο σύνολό της την παρούσα μελέτη.

ταυτότητας και πάλι μέσα από το νομικισμό. Μπορούμε, νομίζουμε, να υποστηρίξουμε ότι τα ένδεκα αυτά ερωτήματα αναφέρονται στην αυτοκατηγοριοποίηση των υπαλλήλων. Και αφού διαπιστώσαμε ότι οι υπάλληλοι διαφοροποιούνται από την ομάδα και, ταυτόχρονα, αυτοκατηγοριοποιούνται³⁹⁵ ως μέλη της ομάδας στη διάσταση της νομιμότητας, ας επαναλάβουμε την ανάλυση παραγόντων χωρίς τα δύο ερωτήματα για τη νομιμότητα, ώστε τα αποτελέσματα της ανάλυσης αυτής να αφορούν την «αμιγή αυτοκατηγοριοποίηση» των υπαλλήλων.

Τα αποτελέσματα της παραγοντικής ανάλυσης, με ανακύκλωση τύπου Varimax, των (9) ερωτημάτων για την αυτοκατηγοριοποίηση των υπαλλήλων (Cronbach's alpha: .70), μη συμπεριλαμβανομένων των ερωτημάτων για την τήρηση της νομιμότητας, παρουσιάζονται στον Πίνακα 10.9. Όπως παρατηρούμε στον πίνακα, η παραγοντική ανάλυση ανέδειξε δύο παράγοντες που εξηγούν ποσοστό 44.39% της συνολικής διακύμανσης των απαντήσεων. Ο πρώτος παράγοντας, ο οποίος εξηγεί ποσοστό 25.52% της συνολικής διακύμανσης, συγκροτείται από τα ερωτήματα για την παραγωγικότητα του δημοσίου (.84), την προσωπική ικανοποίηση από την αποτελεσματικότητα της ομάδας (.76), την προσωπική ικανοποίηση από την εξυπηρέτηση του πολίτη (.69), τη θεμιτότητα της προσωπικής ενδοδιοικητικής θέσης (.47) και τη θεμιτότητα της κοινωνικής θέσης της ομάδας (.45). Ο δεύτερος παράγοντας (18.87%) εκπροσωπείται από τα ερωτήματα για το προσωπικό ενδιαφέρον για την ομάδα (.64), για τη «συσταλτική» απόδοση του νόμου (.64), για την αντιστοίχιση της γνώσης του πολίτη με την πραγματικότητα του υπαλλήλου (.61) και για την απόδοση της γραφειοκρατίας στην τήρηση της νομιμότητας (.51). Όπως επίσης φαίνεται στον πίνακα, το ερωτηματολόγιό μας για την «αμιγή αυτοκατηγοριοποίηση» έχει ελαφρώς χαμηλότερη αξιοπιστία³⁹⁶ από το ερωτηματολόγιο για την αυτοκατηγοριοποίηση και οι δύο παράγοντες που αναδεικνύει η παραγοντική ανάλυσή του εξηγούν πολύ μικρότερο

³⁹⁴ Αλλά, αναλογία είναι ακριβώς η υπέρβαση του δεδομένου με περιορισμένα μέσα (Moscovici, 1999, σελ. 282).

³⁹⁵ Άλλωστε, αφενός, η αναλογία σημαίνει μία τουλάχιστον διαφορά και μία τουλάχιστον ομοιότητα των συγκρινόμενων (Moscovici, 1999, σελ. 283), αφετέρου δε, η έννοια της κοινωνικής συνοχής και, εν προκειμένω, της συνοχής της ομάδας είναι καθεαυτή ασαφής. Εκείνο που εξασφαλίζει την ομοιογένεια μίας ομάδας δεν είναι η ομοφωνία των μελών της, αλλά το ότι τα μέλη της σημασιολογούν κατά τον ίδιο τρόπο ορισμένες διαστάσεις της υπαγωγής τους στην ομάδα αυτή (Doise, 1988/1990· Abric, 1994a/1996· Flament, 1994a/1996 κ.λπ.).

³⁹⁶ Ένα (υπο)ερωτηματολόγιο συγκροτούμενο από τα ερωτήματα για την «αμιγή αυτοκατηγοριοποίηση» και τα ερωτήματα για τις διομαδικές σχέσεις του υπαλλήλου (Cronbach's alpha: .64), στα οποία εφαρμόσθηκε η ανάλυση παραγόντων η οποία ανέδειξε, ως παράγοντα των διομαδικών σχέσεων του υπαλλήλου, την ατομική του διαφοροποίηση στο ζήτημα της νομιμότητας (Πίνακας 15 του Παραρτήματος 2), έχει Cronbach's alpha .78. Το κοινό (υπο)ερωτηματολόγιο δε θα μπορούσε,

ποσοστό διακύμανσης των απαντήσεων. Ας εξετάσουμε πώς ακριβώς συγκροτούνται οι παράγοντες αυτοί.

Πίνακας 10.9

Αποτελέσματα ανάλυσης παραγόντων (με ορθογώνια περιστροφή τύπου Varimax) σε (9) ερωτήματα αναφορικά με την αυτοκατηγοριοποίηση των δημόσιων υπαλλήλων, μη συμπεριλαμβανομένων των ερωτημάτων για την τήρηση της νομιμότητας (N=201)

ΕΡΩΤΗΜΑΤΑ	M	TA	ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ	
			1 (25.52)*	2 (18.87)
Το δημόσιο είναι παραγωγικό (E11.5)	3.51	1.50	.84	.13
Είμαι ικανοποιημένος/η από την αποτελεσματικότητα των δημόσιων υπαλλήλων (E12.4)	3.51	1.42	.76	.25
Είμαι ικανοποιημένος/η από το επίπεδο εξυπηρέτησης του πολίτη (E11.3)	4.79	1.54	.69	-.01
Η προσωπική ενδοδιοικητική Θέση μου είναι δίκαιη (E11.4)	4.69	1.82	.47	.19
Η κατάσταση των δημόσιων υπαλλήλων είναι δίκαιη (E12.3)	3.49	1.56	.45	.35
Ενδιαφέρομαι για την επαγγελματική μου ομάδα (E12.1)	6.8	.95	.10	.64
Η έννοια της νομιμότητας αποδίδεται σωστά με τη φράση «Ό,τι δεν επιτρέπεται ρητά από το νόμο, απαγορεύεται» (E11.7)	4.33	1.94	.16	.64
Η αντιστοίχιση της γνώσης του πολίτη με την πραγματικότητα του υπαλλήλου βελτιώνει τη σχέση τους (E11.6)	4.22	1.64	-.01	.61
Η γραφειοκρατία επιβάλλεται από την τήρηση της νομιμότητας (E11.1)	4.22	1.71	.24	.51

Cronbach's alpha: .70.

Οι απαντήσεις δόθηκαν σε επταβάθμια κλίμακα (1 = απόλυτη διαφωνία και 7 = απόλυτη συμφωνία).

M: μέσος όρος, TA: τυπική απόκλιση, *: ποσοστό % της συνολικής διακύμανσης.

Θα ενδιαφερθούμε αρχικά για τον πρώτο παράγοντα, αφού προηγούμενα παρουσιάσουμε στον Πίνακα 18 του Παραρτήματος 2 τις συσχετίσεις μεταξύ όλων των απαντήσεων αναφορικά με την «αμιγή αυτοκατηγοριοποίηση» των υποκειμένων μας. Οι απαντήσεις για την παραγωγικότητα του δημοσίου έχουν μέσο όρο 3.51 και τυπική απόκλιση 1.50. Επομένως, τα υποκείμενά μας δε διεκδικούν ότι η ομάδα τους είναι

βέβαια, παρά να έχει υψηλότερο συντελεστή αξιοπιστίας, καθώς τόσο η αυτοκατηγοριοποίηση όσο και η διαφοροποίηση από την ομάδα παράγονται μέσα στο ίδιο κοινωνικό πλαίσιο.

παραγωγική, όμως δε δηλώνουν ότι η ίδια είναι σαφώς αντιπαραγωγική. Όπως έχει αναφερθεί στο Κεφάλαιο 8 (σελ. 221), τα (121) υποκείμενα που συμμετείχαν στον προηγούμενο σχεδιασμό ερωτήθηκαν για την προσωπική τους ικανοποίηση από την παραγωγικότητα της ομάδας και οι απαντήσεις τους είχαν μέσο όρο 3.76 και τυπική απόκλιση 1.25. Ο μέσος όρος των απαντήσεων, στην ερώτηση του παρόντος σχεδιασμού, για την παραγωγικότητα του δημοσίου δε διαφέρει από το μέσο όρο των απαντήσεων, στην ερώτηση του προηγούμενου σχεδιασμού, για την προσωπική ικανοποίηση από την παραγωγικότητα της ομάδας ($t = -1.60$, $df = 288.59$, $p = .110$). Επομένως, η παραγωγικότητα αποτελεί συναισθηματικά σημαίνουσα διάσταση της δημοσιούπαλληλικής ταυτότητας. Όπως φαίνεται στον Πίνακα 10.9, οι απαντήσεις για την προσωπική ικανοποίηση από την αποτελεσματικότητα της ομάδας έχουν μέσο όρο 3.51 και τυπική απόκλιση 1.42. Οι απαντήσεις αυτές έχουν θετική γραμμική σχέση με τις απαντήσεις για την παραγωγικότητα του δημοσίου ($r = .605$) και δεν εμφανίζουν διαφορά μέσων όρων ($t = .05$, $df = 200$, $p = .957$). Όσον αφορά την προαναφερθείσα ερώτηση του προηγούμενου σχεδιασμού, ο μέσος όρος των απαντήσεων για την προσωπική ικανοποίηση από την αποτελεσματικότητα της ομάδας εμφανίζει μία τάση για αρνητική διαφορά από το μέσο όρο των απαντήσεων για την προσωπική ικανοποίηση από την παραγωγικότητα της ομάδας, όμως η τάση αυτή δεν ανέρχεται³⁹⁷ στο επίπεδο της στατιστικής σημαντικότητας ($t = -1.67$, $df = 279.11$, $p = .096$). Επομένως, για μία ακόμη φορά, διαπιστώνεται ότι στη δημοσιούπαλληλική σκέψη δε διαγράφεται μία σαφής διάκριση της δημοσιούπαλληλικής ομάδας από τη δημόσια διοίκηση.

Οι απαντήσεις στην ερώτηση για την προσωπική ικανοποίηση των υποκειμένων από το επίπεδο εξυπηρέτησης του πολίτη έχουν μέσο όρο 4.79 και τυπική απόκλιση 1.54. Όπως παρατηρούμε στον Πίνακα 18 του Παραρτήματος 2, οι απαντήσεις αυτές έχουν

³⁹⁷ Όπως αναφέρθηκε στο Κεφάλαιο 8 (σελ. 228), εξαιτίας της μεθοδολογικής μας αστοχίας, στην ερώτηση για την ικανοποίηση από την παραγωγικότητα, τα υποκείμενα της συνθήκης εντεταμένης απειλής επέλεξαν τη μέση τιμή της κλίμακας σε ποσοστό μεγαλύτερο από ό,τι τα υποκείμενα της συνθήκης αμβλυμένης απειλής, ωστόσο, οι μέσοι όροι των απαντήσεων στις δύο συνθήκες δεν εμφανίζουν σημαντική διαφορά. Σε κάθε περίπτωση, συγκρίναμε τους μέσους όρους των απαντήσεων στα δύο ερωτήματα του παρόντος σχεδιασμού με το μέσο όρο των απαντήσεων στο ερώτημα του προηγούμενου σχεδιασμού για κάθε συνθήκη. Στατιστικά σημαντική διαφορά δε βρέθηκε σε καμία περίπτωση. Ειδικότερα, ο έλεγχος t για τη σύγκριση των απαντήσεων για την παραγωγικότητα με τις απαντήσεις για την ικανοποίηση από την παραγωγικότητα στη συνθήκη αμβλυμένης απειλής δείχνει $t = -82$, $df = 257$, $p = .416$ και στη συνθήκη εντεταμένης απειλής $t = -1.71$, $df = 129.48$, $p = .089$. Για τη σύγκριση των απαντήσεων για την ικανοποίηση από την αποτελεσματικότητα με τις απαντήσεις για την ικανοποίηση από την παραγωγικότητα, ο έλεγχος t δείχνει στη συνθήκη αμβλυμένης απειλής $t = -87$, $df = 257$, $p = .383$ και στη συνθήκη εντεταμένης απειλής $t = -1.77$, $df = 122.80$, $p = .080$.

θετική γραμμική σχέση με τις απαντήσεις για την παραγωγικότητα του δημοσίου και με τις απαντήσεις για την προσωπική ικανοποίηση από την αποτελεσματικότητα της ομάδας, που όπως μόλις προαναφέρθηκε δε διαφέρουν μεταξύ τους. Όμως, ο μέσος όρος των απαντήσεων για την ικανοποίηση από την εξυπηρέτηση του πολίτη υπερβαίνει το μέσο όρο των απαντήσεων για την παραγωγικότητα, όπως και το μέσο όρο των απαντήσεων για την ικανοποίηση από την αποτελεσματικότητα της ομάδας ($t = 11.29$, $df = 199$, $p < .001$ και αντίστοιχα $t = 10.42$, $df = 199$, $p < .001$). Τα υποκείμενα είναι, δηλαδή, περισσότερο ικανοποιημένα για το επίπεδο εξυπηρέτησης του πολίτη από ό,τι για την παραγωγικότητα του δημοσίου. Η διαφορά αυτή αποτελεί οξύμωρο. Όπως παρατηρούμε στον πίνακα των συσχετίσεων (Πίνακας 18 του Παραρτήματος 2), και τα τρία αυτά σύνολα απαντήσεων συσχετίζονται θετικά με τις απαντήσεις για τη θεμιτότητα της προσωπικής ενδοδιοικητικής θέσης. Όμως, αναφορικά με τις απαντήσεις για τη θεμιτότητα της θέσης της ομάδας, οι απαντήσεις για την ικανοποίηση από την εξυπηρέτηση του πολίτη δε συσχετίζονται, σε αντίθεση με τα δύο άλλα σύνολα απαντήσεων. Ας εξετάσουμε, λοιπόν, τη διάσταση της θεμιτότητας, καθώς άλλωστε, όπως έχει αναφερθεί στην ενότητα για την κοινωνική ταυτότητα (Κεφάλαιο 2), κατά την ομόλογη θεωρία, η μη θεμιτότητα της κοινωνικής θέσης της ομάδας αποτελεί μία βασική προϋπόθεση για τη συλλογική δράση για την ομάδα.

Οι απαντήσεις για τη θεμιτότητα της θέσης της ομάδας έχουν μέσο όρο 3.49 και τυπική απόκλιση 1.56. Με άλλα λόγια, τα υποκείμενα δηλώνουν ότι η θέση της ομάδας τους είναι μάλλον αθέμιτη. Οι απαντήσεις για τη θεμιτότητα της προσωπικής ενδοδιοικητικής θέσης έχουν μέσο όρο 4.69 και τυπική απόκλιση 1.82. Τα δύο αυτά σύνολα απαντήσεων έχουν θετική γραμμική σχέση μεταξύ τους ($r = .239$), ωστόσο, η θεμιτότητα της προσωπικής θέσης υπερβαίνει τη θεμιτότητα της θέσης της ομάδας ($t = 8.01$, $df = 198$, $p < .001$). Οι απαντήσεις για την παραγωγικότητα και οι απαντήσεις για την ικανοποίηση από την αποτελεσματικότητα της ομάδας υπολείπονται από τις απαντήσεις για τη θεμιτότητα της προσωπικής θέσης ($t = -8.63$, $df = 198$, $p < .001$ και αντίστοιχα $t = -8.07$, $df = 198$, $p < .001$), ενώ οι απαντήσεις για την ικανοποίηση από την εξυπηρέτηση του πολίτη δεν εμφανίζουν σημαντική διαφορά ($t = .70$, $df = 197$, $p = .487$). Με άλλα λόγια, η θεμιτότητα της προσωπικής θέσης έχει ταυτοποιηθεί με την εξυπηρέτηση του πολίτη. Αποκαλύπτεται έτσι μία ακόμη «απλοποίηση», αυτή τη φορά της υπερκείμενης ταυτότητας, των υπαλλήλων: οι υπάλληλοι ανασυγκροτούν την αφηρημένη έννοια της εξυπηρέτησης του πολίτη, σύμφωνα με μια λογική που

παραμένει εσωτερική λογική της ομάδας, δηλαδή καθένας τους αντικειμενοποιεί την εξυπηρέτηση³⁹⁸ του πολίτη στον εαυτό του.

Στον Πίνακα 10.10 παρουσιάζονται οι συσχετίσεις των απαντήσεων για τον πολίτη με τις απαντήσεις για την παραγωγικότητα, καθώς και με τις απαντήσεις για την προσωπική ικανοποίηση από την εξυπηρέτηση του πολίτη. Όπως φαίνεται στον πίνακα, οι θετικές συσχετίσεις τέμνονται προκειμένου για τις απαντήσεις περί του εγωκεντρισμού του πολίτη και τις απαντήσεις περί της γνώσης του ίδιου για τα δικαιώματά του. Όμως, οι απαντήσεις για την παραγωγικότητα έχουν μεγαλύτερο βαθμό συμμεταβολής με τις απαντήσεις περί της γνώσης του πολίτη για τα δικαιώματά του από ό,τι με τις απαντήσεις περί του εγωκεντρισμού του, ενώ για τις απαντήσεις αναφορικά με την προσωπική ικανοποίηση από την εξυπηρέτηση του πολίτη ισχύει το αντίστροφο.

Πίνακας 10.10

Συσχετίσεις (r Bravais-Pearson) μεταξύ των απαντήσεων για την παραγωγικότητα του δημοσίου, καθώς και των απαντήσεων για την εξυπηρέτηση του πολίτη με τις απαντήσεις αναφορικά με τον πολίτη (N=201)

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ ΤΗΣ ΣΧΕΣΗΣ ΟΜΑΔΑΣ ΚΑΙ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ	ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ ΤΗΣ ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑΤΙΚΗΣ ΣΗΜΑΣΙΑΣ ΤΗΣ ΥΠΑΓΩΓΗΣ ΣΤΗΝ ΟΜΑΔΑ	
	Παραγωγικότητα του δημοσίου	Ικανοποίηση για την εξυπηρέτηση του πολίτη
Είναι εγωκεντρικός	.143*	.246**
Αναγνωρίζει την προσπάθεια του υπαλλήλου να τον εξυπηρετήσει	.043	.198**
Γνωρίζει τα δικαιώματά του	.286**	.161*
Γνωρίζει την οργάνωση του δημοσίου	.054	.171*
Υπερεκτιμά τις αρμοδιότητες του υπαλλήλου	.069	.029

*: $p < .05$

** : $p < .01$.

Θα μπορούσαμε να συνεχίσουμε για πολύ ακόμα, αναδεικνύοντας συνδέσμους της ιδιαίτερης λογικής των υπαλλήλων. Όμως, εκείνο που ενδιαφέρει εδώ είναι ότι η λογική των υπαλλήλων απορρέει ακριβώς από την υπαγωγή τους στη συγκεκριμένη ομάδα. Η

³⁹⁸ Η αντικειμενοποίηση αυτή δεν είναι ίσως άσχετη με τη διαδικασία προσλήψεων που εφαρμόζεται στο δημόσιο.

κοινή κοινωνική υπαγωγή τους έχει καθοριστικό ρόλο στην παραγωγή της κοινωνικής σκέψης³⁹⁹ τους.

Συνοψίζοντας τα αποτελέσματα για τα ερωτήματα που συγκροτούν τον πρώτο παράγοντα, τα υποκείμενα δηλώνουν ότι η ομάδα τους είναι μάλλον αντιπαραγωγική και, ταυτόχρονα, ότι η κοινωνική θέση της είναι μάλλον αθέμιτη. Με την αμφιρρεπή αυτή δήλωση, αφενός, προστατεύεται η κοινή τους ταυτότητα και, αφετέρου, διαφυλάσσεται η προσωπική τους ευημερία.

Ας έρθουμε τώρα στο δεύτερο παράγοντα. Οι απαντήσεις για το προσωπικό ενδιαφέρον για την ομάδα έχουν μέσο όρο 6.08 και τυπική απόκλιση .95. Επομένως, τα υποκείμενα δηλώνουν σαφώς ότι ενδιαφέρονται για την ομάδα τους. Οι απαντήσεις αυτές έχουν θετική γραμμική σχέση με τις απαντήσεις σε όλα τα ερωτήματα που συνθέτουν τον πρώτο παράγοντα, δηλαδή στα ερωτήματα για το ζήτημα της παραγωγικότητας και για το ζήτημα της θεμιτότητας, εξαιρουμένων όμως των απαντήσεων για τη θεμιτότητα της θέσης της ομάδας. Βέβαια, όπως φαίνεται στον Πίνακα 18 του Παραρτήματος 2, οι απαντήσεις για το ενδιαφέρον για την ομάδα έχουν στενότερο δεσμό με τις απαντήσεις για το σλόγκαν της ομάδας αναφορικά με το νομικισμό, οι οποίες συμμετέχουν στη δόμηση του δεύτερου παράγοντα.

Οι απαντήσεις για το σλόγκαν της ομάδας, δηλαδή οι απαντήσεις στην ερώτηση εάν η έννοια της νομιμότητας αποδίδεται σωστά με τη φράση «Ό,τι δεν επιτρέπεται ρητά από το νόμο, απαγορεύεται», έχουν μέσο όρο 4.33 και τυπική απόκλιση 1.94. Όπως έχει αναφερθεί στο Κεφάλαιο 8 (σελ. 225), τα (121) υποκείμενα που συμμετείχαν στον προηγούμενο σχεδιασμό ερωτήθηκαν πώς επιδρά στο κοινωνικό κύρος του δημοσιούπαλληλικού επαγγέλματος η απόδοση της νομιμότητας κατά την έννοια της προαναφερθείσας φράσης και οι απαντήσεις τους στη συνθήκη αμβλυμμένης απειλής δε διέφεραν σημαντικά από τις απαντήσεις στη συνθήκη εντεταμένης απειλής –στην πρώτη συνθήκη ο μέσος όρος ήταν 4.18 και η τυπική απόκλιση 1.56 στη δε δεύτερη συνθήκη ο μέσος όρος ήταν 3.97 και η τυπική απόκλιση 1.69. Ο μέσος όρος των απαντήσεων στην έμμεση ερώτηση του παρόντος σχεδιασμού δε διαφέρει από τους μέσους όρους των απαντήσεων στην ευθεία ερώτηση του προηγούμενου σχεδιασμού. Ειδικότερα, για τη σύγκριση με τις απαντήσεις της συνθήκης αμβλυμμένης απειλής, ο

³⁹⁹ Και, όπως θα αναδειχθεί στο επόμενο κεφάλαιο, η κοινή κοινωνική υπαγωγή έχει καθοριστικό ρόλο και στην πρακτική τους, μέσα την επιλεκτικά ενεργοποιούμενη κοινωνική επιρροή –εάν η εξουσία παρεμβαίνει στις λειτουργίες της ομάδας, είναι επίσης αλήθεια ότι η εξουσία δημιουργείται και αναπαράγεται δια μέσου των ομάδων.

έλεγχος t δείχνει $t = .62$, $df = 110.18$, $p = .534$ και για τη σύγκριση με τις απαντήσεις στην εντεταμένη απειλή $t = 1.42$, $df = 115.16$, $p = .157$.

Παράλληλα, οι απαντήσεις στην ερώτηση εάν η γραφειοκρατία του δημοσίου επιβάλλεται από την τήρηση της νομιμότητας έχουν μέσο όρο 4.22 και τυπική απόκλιση 1.71. Όπως φαίνεται στον Πίνακα 18 του Παραρτήματος 2, οι απαντήσεις αυτές έχουν στενό δεσμό με τις απαντήσεις για το σλόγκαν της ομάδας και δε διαφέρουν σημαντικά μεταξύ τους ($t = -.80$, $df = 197$, $p = .427$). Οι μέσοι όροι και οι τυπικές αποκλίσεις των δύο αυτών συνόλων απαντήσεων δείχνουν ότι οι δημόσιοι υπάλληλοι δεν είναι διατεθειμένοι να υπερασπισθούν δημόσια, έστω και ανώνυμα, το νομικισμό, δηλαδή την αρχή της νομιμότητας, όταν αυτή αντιπαράθεται στην αρχή της κοινωνικής νομιμοποίησης. Ωστόσο, αυτό δεν υποδηλώνει ότι οι υπάλληλοι αντιμετωπίζουν παθητικά την κατάσταση. Θα εξηγήσουμε αμέσως γιατί.

Όπως φαίνεται στον πίνακα των συσχετίσεων (Πίνακας 18 του Παραρτήματος 2), οι απαντήσεις για το νομικισμό δεν είναι ανεξάρτητες από τις απαντήσεις για το ζήτημα της παραγωγικότητας. Αντίθετα, μεταξύ τους υπάρχει θετική σχέση, δηλαδή όταν αυξάνονται οι τιμές των απαντήσεων για το νομικισμό αυξάνονται και οι τιμές των απαντήσεων για το ζήτημα της παραγωγικότητας. Συγκρίναμε τους μέσους όρους των απαντήσεων για τη δικαιολόγηση της γραφειοκρατίας με την τήρηση της νομιμότητας, καθώς και τους μέσους όρους των απαντήσεων για το σλόγκαν της ομάδας, με τους μέσους όρους όλων των απαντήσεων για το ζήτημα της παραγωγικότητας και εγγράψαμε τα αποτελέσματα των συγκρίσεων αυτών στον Πίνακα 19 του Παραρτήματος 2. Όπως φαίνεται στον πίνακα, ο μέσος όρος των απαντήσεων για τη δικαιολόγηση της γραφειοκρατίας, καθώς και ο μέσος όρος των απαντήσεων για το σλόγκαν της ομάδας υπολείπονται από το μέσο όρο των απαντήσεων για την εξυπηρέτηση του πολίτη, όμως υπερβαίνουν το μέσο όρο των απαντήσεων για την παραγωγικότητα, όπως και το μέσο όρο των απαντήσεων για την αποτελεσματικότητα της ομάδας. Τα υποκείμενα δε διεκδικούν πως η ομάδα τους είναι παραγωγική -και ειδικότερα «υποχωρούν» λιγότερο στη διάσταση της εξυπηρέτησης του πολίτη και περισσότερο στη διάσταση της παραγωγικότητας ή της αποτελεσματικότητάς τους-, ακριβώς επειδή δηλώνουν πως «τα καταφέρνουν καλλίτερα» στο ζήτημα της τήρησης⁴⁰⁰ του νόμου.

⁴⁰⁰ Η επιτυχής περαίωση μίας διαδικασίας κοινωνικής δημιουργικότητας προϋποθέτει ότι η νέα διάσταση σύγκρισης, αφενός, αξιολογείται θετικά από την ενδοομάδα και, αφετέρου, γίνεται αποδεκτή από την εξωομάδα. Η επίτευξη της ευρύτερης αποδοχής απαιτεί γενικά επίσημη

Ας εξετάσουμε τώρα τις απαντήσεις στο ερώτημα εάν η αντιστοιχισή της γνώση του πολίτη για τη λειτουργική αδυναμία του χαμηλόβαθμου υπαλλήλου βελτιώνει τις σχέσεις υπαλλήλων-πληθυσμού. Οι απαντήσεις αυτές έχουν μέσο όρο 4.22 και τυπική απόκλιση 1.64. Όπως αναφέρθηκε στις σελίδες 291 & 292, τα υποκείμενα είχαν επίσης ερωτηθεί για το εάν ο πολίτης γνωρίζει τον τρόπο οργάνωσης του δημοσίου και για το εάν ο ίδιος υπερεκτιμά τις υπαλληλικές αρμοδιότητες. Όπως φαίνεται στον Πίνακα 10.11, στον οποίο εγγράψαμε τους μέσους όρους και τις τυπικές αποκλίσεις των τριών συνόλων ερωτήσεων, ο μέσος όρος των απαντήσεων για την πληροφόρηση του πολίτη υπολείπεται από το μέσο όρο των απαντήσεων για την υπερεκτίμηση των υπαλληλικών αρμοδιοτήτων από τον ίδιο ($t = -4.49$, $df = 199$, $p < .001$). Τα υποκείμενα τοποθετούνται ουδέτερα στο ζήτημα της πληροφόρησης του πολίτη, αν και, όπως δηλώνουν τα ίδια, ο πολίτης δεν έχει επαρκή γνώση της οργάνωσης του δημοσίου και, ειδικότερα, υπερεκτιμά τις αρμοδιότητες των υπαλλήλων.

Πίνακας 10.11
Μέσοι όροι και τυπικές αποκλίσεις απαντήσεων
σε (3) ερωτήματα για την πληροφόρηση του πολίτη
($N=201$, κλίμακα επταβάθμια: 1 = απόλυτη διαφωνία, 7 = απόλυτη συμφωνία)

	Μέσος όρος	Τυπική απόκλιση
Ο πολίτης γνωρίζει την οργάνωση του δημοσίου	3.52	1.74
Ο πολίτης υπερεκτιμά τις αρμοδιότητες των υπαλλήλων	4.90	1.57
Η αντιστοιχισή της γνώσης του πολίτη με την πραγματικότητα των υπαλλήλων βελτιώνει τη σχέση υπαλλήλων-πληθυσμού	4.22	1.64

Οι απαντήσεις για την πληροφόρηση είναι ανεξάρτητες από τις απαντήσεις για την υπερεκτίμηση των αρμοδιοτήτων ($r = .096$, $N_1 = 201$, $N_2 = 200$, $p = .176$), όμως με τις απαντήσεις για τη γνώση της οργάνωσης έχουν αρνητική σχέση ($r = -.204$, $N_1, N_2 = 200$, $p = .004$). Με άλλα λόγια, τα υποκείμενα προσλαμβάνουν ότι εάν αυξηθεί η γνώση

προσπάθεια. Ακριβώς για να νομιμοποιηθεί ο ευνοϊκός για την ομάδα τύπος διαμοδικής σύγκρισης που η ίδια εισάγει, τα μέλη της είναι διατεθειμένα να παραδεχτούν ότι σε μία άλλη διάσταση σύγκρισης η ομάδα τους υπολείπεται έναντι άλλης ή άλλων ομάδων. Όπως διαπιστώνει ο Tajfel (1981, σελ. 343), ελάχιστες διαμοδικές συγκρούσεις είναι συγκρούσεις «μηδενικού αθροίσματος».

του πολίτη για την οργάνωση του δημοσίου, η σχέση υπαλλήλων-πληθυσμού θα επιβαρυνθεί. Και αυτό επειδή, όπως φαίνεται στον Πίνακα 18 του Παραρτήματος 2, οι απαντήσεις για την πληροφόρηση, είναι μεν ανεξάρτητες από τις απαντήσεις στα ερωτήματα για το ζήτημα της παραγωγικότητας, συνδέονται όμως θετικά με τις απαντήσεις για το προσωπικό ενδιαφέρον για την ομάδα, καθώς και με τις απαντήσεις για τη θεμιτότητα της κοινωνικής θέσης της. Όπως παρατηρούμε στον Πίνακα 20 του Παραρτήματος 2, στον οποίο παρουσιάζονται τα αποτελέσματα του ελέγχου διακύμανσης των απαντήσεων για την πληροφόρηση με παράγοντες τις απαντήσεις για τη γνώση της οργάνωσης του δημοσίου και τις απαντήσεις για τη θεμιτότητα της θέσης της ομάδας, και οι δυο αυτοί παράγοντες έχουν σημαντική επίδραση στη διαμόρφωση των απαντήσεων για την πληροφόρηση.

Ύστερα από όσα αναπτύχθηκαν στην παρούσα ενότητα, μπορούμε, νομίζουμε, να θεωρήσουμε ότι ο πρώτος και ο δεύτερος παράγοντας που ανέδειξε η ανάλυση παραγόντων των ερωτημάτων για την «αμιγή αυτοκατηγοριοποίηση», αποτελούν, με τους όρους της θεωρίας της κοινωνικής ταυτότητας, τη συναισθηματική και, αντίστοιχα, την αξιολογική σημασία της ταύτισης των υπαλλήλων με την ομάδα τους. Ωστόσο, θα μπορούσε εδώ να βρεθεί κάποιος να παρατηρήσει ότι δεν ορίσαμε⁴⁰¹ το γνωστικό συνθέτη της ταύτισης. Ομολογούμε ότι δυσκολευόμαστε να κατανοήσουμε πώς μπορεί το γνωστικό στοιχείο να παραμένει διακριτό από το αξιολογικό, στο πλαίσιο της ταύτισης, η οποία όχι μόνο συνεπάγεται αλλά επίσης προϋποθέτει μια (αν)ακολουθία εκλογικεύσεων. Ήδη η κάθετη διάκριση του αξιολογικού από το συναισθηματικό είναι σχηματική⁴⁰², εάν αφεθεί κατά μέρος ότι τα υποκείμενά μας κατηγοριοποιήθηκαν ως δημόσιοι υπάλληλοι όχι με εξωτερικά κριτήρια αλλά ύστερα από ίδια προσπάθεια. Πάντως, εφαρμόσαμε παραγοντική ανάλυση σε ένα (υπο)ερωτηματολόγιο που συγκροτείται από τα ερωτήματα για την ταύτιση και τέσσερα ερωτήματα⁴⁰³ για το κύρος

⁴⁰¹ Άλλα ζητήματα για τη μέτρηση της ταύτισης που θα μπορούσαν επίσης να θεθούν, αντιμετωπίζονται στη συνέχεια αυτής της ενότητας.

⁴⁰² Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο Moscovici (1999, σελ. 84), η κοινωνικοαναπαραστασιακή σκέψη αποτελεί συστατικό παράγοντα της πραγματικότητας και των κοινωνικών σχέσεων. «Αυτές οι σχέσεις και αυτή η πραγματικότητα δεν είναι από τη μία πλευρά "συγκεκριμένες" και από την άλλη "αναπαριστώμενες". Η διαπλοκή τους είναι ολοκληρωτική και εάν η ανάλυση ξεχωρίσει κάτι, αυτό θα είναι αποσπασματικό και τεχνητό».

⁴⁰³ Από τα πέντε ερωτήματα για το κοινωνικό κύρος της ομάδας, το ερώτημα για τη ζήτηση του επαγγέλματος δε συμμετέχει στην αξιοπιστία του (υπο)ερωτηματολογίου. Συμμετέχει, όμως, το ερώτημα για το ενδιαφέρον της ομάδας αναφορικά με το κύρος του δημοσίου, το οποίο δε συμμετείχε, όπως τα υπόλοιπα τρία, στο (υπο)ερωτηματολόγιο για την κοινωνική κατηγοριοποίηση του κοινωνικού πεδίου από τους υπαλλήλους (Πίνακας 16 του Παραρτήματος 2).

της ομάδας. Τα αποτελέσματα της παραγοντικής αυτής ανάλυσης εγγράφονται στον Πίνακα 21 του Παραρτήματος 2.

Όπως φαίνεται στον πίνακα, η ανάλυση του νέου (υπο)ερωτηματολογίου (Cronbach's alpha .76) αναδεικνύει τέσσερις παράγοντες που εξηγούν συνολικά ποσοστό 55.67% της διακύμανσης των απαντήσεων: 17.70% ο πρώτος παράγοντας και οι υπόλοιποι 16.59%, 11.17% και 10.25%, αντίστοιχα. Παρατηρούμε, δηλαδή, ότι το νέο (υπο)ερωτηματολόγιο έχει μεγαλύτερη αξιοπιστία και εξηγεί μεγαλύτερο ποσοστό της διακύμανσης των απαντήσεων, συγκριτικά με το ερωτηματολόγιο για την «αμιγή αυτοκατηγοριοποίηση» (βλ. Πίνακα 10.9). Ωστόσο, καθεαυτό το υψηλό αυτό ποσοστό δεν μπορεί να υποδηλώνει ότι αναφερόμαστε στην ταύτιση καθώς, όπως έχει αναδειχθεί από την ανάλυση των διομαδικών σχέσεων των υπαλλήλων, οι ίδιοι πρωτίστως διαφοροποιούνται από την ομάδα. Επίσης, παρατηρούμε ότι τα αποτελέσματα της υπό συζήτηση παραγοντικής ανάλυσης κατατείνουν προς τα αποτελέσματα της παραγοντικής ανάλυσης για την αυτοκατηγοριοποίηση (βλ. Πίνακα 17 του Παραρτήματος 2). Και στις δύο περιπτώσεις⁴⁰⁴ το παραγοντικό τοπίο περιλαμβάνει τέσσερις παράγοντες με προεξάρχοντα, από πλευράς μέσων τιμών, τον παράγοντα που εμπεριέχει το ερώτημα για το προσωπικό ενδιαφέρον για την ομάδα σε συνδυασμό με τα ερωτήματα για τη νομιμότητα και έσχατο παράγοντα το ζήτημα της παραγωγικότητας. Η συζητούμενη ανάλυση δεν αναδεικνύει, δηλαδή, το γνωστικό στοιχείο ως αυτοτελές, όπως δεν το αναδεικνύει και η ανάλυση για την «αμιγή αυτοκατηγοριοποίηση», η οποία όμως αναδείχνει την αξιολογική και τη συναισθηματική σημασία. Και στο μέτρο που, όπως έδειξε η ανάλυση για την αυτοκατηγοριοποίηση, η ίδια εμπεριέχει τον παράγοντα της διαφοροποίησης από την ομάδα, θα λέγαμε ότι η ταύτιση είναι ελλειπτική αναφορικά με την αυτοκατηγοριοποίηση, δηλαδή ότι αποτελεί το «καθαρό υπόλοιπο» των διαδικασιών αυτοκατηγοριοποίησης. Ενώ θα κλείσουμε την παρένθεση⁴⁰⁵ για τον προβληματισμό μας και θα επιλέξουμε, ενόψει του επόμενου

⁴⁰⁴ Μία ενσήμαντη διαφορά είναι ότι οι απαντήσεις στο ερώτημα για την προσωπική ικανοποίηση αναφορικά με την εξυπηρέτηση του πολίτη, η οποία, όπως είδαμε, έχει συγκεκριμένη σημασία, στην περίπτωση του πρώτου ερωτηματολογίου φορτίζουν στον τελευταίο, από πλευράς μέσων τιμών, παράγοντα, δηλαδή στον παράγοντα της παραγωγικότητας, ενώ στην περίπτωση του νέου ερωτηματολογίου συγκροτούν, μαζί με τις απαντήσεις για το ενδιαφέρον της ομάδας αναφορικά με το κύρος του δημοσίου, το δεύτερο παράγοντα. Με άλλα λόγια, η εισαγωγή των ερωτημάτων για το κοινωνικό κύρος, πρόβαλε τη διάσταση του ατομισμού των υπαλλήλων.

⁴⁰⁵ Καθώς στόχος της παρούσας έρευνας είναι η κατανόηση του κοινωνικού φαινομένου του νομικισμού. Ο στόχος αυτός είναι αρκούτως φιλόδοξος, δεδομένου ότι υπήρξε επίσης στόχος πολλών άλλων – αν και επιδιώχθηκε σε ένα πιο γενικό επίπεδο– και δη ικανότερων από τη γράφουσα.

σχεδιασμού, να μετρήσουμε⁴⁰⁶ την υπαρκτή δυνατότητα αυτοκατηγοριοποίησης των υποκειμένων μας ως μελών της δημοσιοϋπαλληλικής ομάδας με τα ερωτήματα για την «αμιγή αυτοκατηγοριοποίηση», ως προσπαθήσουμε να συνοψίσουμε τη συστηματική μελέτη και έρευνα του ζητήματος της ταύτισης και γενικότερα της σχέσης του εαυτού με την ομάδα υπαγωγής.

Θα αρχίσουμε, βέβαια, από τον Tajfel. Αναμφίβολα, υπάρχουν απαντήσεις σε ερωτήματα για τη διομαδική συμπεριφορά που δεν εμπλέκουν καθόλου τις διαδικασίες της κοινωνικής ταυτότητας, παρατηρεί ο Tajfel (1982α, σελ. 488). Η μεν ταύτιση με την ομάδα είναι μία κοινωνιογνωστική δομή, οι δε κοινωνικές ομάδες δεν είναι *realia* αλλά διαδικασίες (Tajfel, ο.π., σελ. 485). Ωστόσο, στις διομαδικές περιστάσεις πολύ συχνά ως υπέρτατο συμφέρον σημασιολογείται κανονιστικά το συμφέρον της ομάδας υπαγωγής και συνακόλουθα τα μέλη της ομάδας επιδιώκουν τη θετικά αξιολογούμενη διακριτότητά της από άλλες ομάδες. Αλλά στο μέτρο που οι ομάδες δεν είναι κλειστές σφαίρες ώστε να μπορεί κάθε μία να εγκαθιδρύσει δικό της σύστημα σημασιών, για να κατανοηθούν οι αξιολογήσεις των χαρακτηριστικών που ορίζουν τις διαφορές της ομάδας υπαγωγής από άλλες ομάδες θα πρέπει να εξετάζεται εάν οι ίδιες είναι λειτουργικές όσον αφορά τη διατήρηση ή την απόκτηση -όταν είναι εφικτή- θετικής κοινωνικής ταυτότητας (Tajfel, ο.π., σελ. 497).

Συνακόλουθα, μία διαπίστωση περιγραφικού τύπου ότι το άτομο ταυτίζεται με την ομάδα υπαγωγής του δεν αρκεί για την ερμηνεία των ομοιομορφιών της συμπεριφοράς των μελών μίας ομάδας. Παράλληλα, όταν η μέτρηση της ταύτισης επιχειρείται με άμεσες⁴⁰⁷ ερωτήσεις, η αξιοπιστία της είναι αμφίβολη, καθόσον μία ευθεία ερώτηση εισάγει κοινωνιογνωστικούς περιορισμούς⁴⁰⁸, που οδηγούν σε στρατηγικές απαντήσεις.

⁴⁰⁶ Καθώς έχουμε ήδη επιλέξει να εντάξουμε την ταύτιση στην ανάλυση του υπό μελέτη φαινομένου. Όπως διαπιστώνει ο Παπαστάμου (2001β, σελ. 179), όταν αναδεικνύεται ότι οι διαδικασίες κοινωνιοψυχολογικής ταύτισης και κοινωνικής κατηγοριοποίησης στοχεύουν βασικά στη διασφάλιση της θετικής κοινωνιοψυχολογικής ταυτότητας του ατόμου, το ίδιο στην περίπτωση αυτή «γίνεται», χωρίς καμία αμφιβολία, κοινωνικό υποκείμενο. Και όπως παρατηρεί ο ίδιος αναφερόμενος στην έρευνα του Deconchy για το ορθόδοξο άτομο και τις ορθόδοξες ομάδες, το δυνητικό σέμνυμα του τελευταίου είναι ακριβώς η διάρθρωση του ατόμου με την ομάδα ως πρωταρχικό τόπο τομής της κοινωνικής ψυχολογίας (Παπαστάμου, 2001γ, σελ. 286).

⁴⁰⁷ Λόγου χάριν, στην έρευνα των van Knippenberg, van Knippenberg, Monden & de Lima (2002) για την ταύτιση με την οργάνωση εργασίας ύστερα από τη συγχώνευσή της με άλλη οργάνωση, η ταύτιση μετρήθηκε με τρεις δηλώσεις οι οποίες λήφθηκαν -με τη σειρά με την οποία αναφέρονται- από τη σκάλα μέτρησης των Kelly & Kelly (1994), τη σκάλα των Mael & Ashforth (1992) και τη σκάλα των Brown, Condor, Mathews, Wade & Williams (1986): «Ταυτίζομαι πολύ με τους Χ», «Όταν κάποιος ασκεί κριτική στους Χ, νιώθω προσωπική προσβολή» και «Αισθάνομαι ότι έχω ισχυρούς δεσμούς με τους Χ». Στην έρευνα των Doosje, Spears & Ellemers (2002) για την ταύτιση ενόψει αλλαγής, επελευθέρωσης ή αναμενόμενης, της κοινωνικής θέσης των συγκρινόμενων ομάδων, η (αρχική) ταύτιση μετρήθηκε με πέντε δηλώσεις -που αποτελούν προσαρμογή των δηλώσεων που χρησιμοποιήθηκαν στην έρευνα των Doosje, Ellemers & Spears, 1995: «Αυτή τη στιγμή, ταυτίζομαι

Όπως μόλις προαναφέρθηκε, η σπουδαιότητα της υπαγωγής στην ομάδα αποτυπώνεται σε διομαδικό επίπεδο στην επιδίωξη της θετικής διακριτότητάς της. Όμως, η διακριτότητα μπορεί να επιδιώκεται και σε ατομικό επίπεδο. Όπως υποστηρίζει ο Billig (1985)⁴⁰⁹, τα άτομα επιδιώκουν, αφενός, την ένταξή τους σε μία ή περισσότερες ομάδες και, αφετέρου⁴¹⁰, την *ιδιαιτεροποίησή* τους από την ομάδα υπαγωγής, δηλαδή δεν παύουν να εισάγουν μετασχηματισμούς στα συστήματα κατηγοριοποίησης. Το μέλος της ομάδας προσλαμβάνει ομοιότητες και, ταυτόχρονα, διαφορές του από την ομάδα. Ειδικά τα μέλη των κοινωνικά ανώτερων ομάδων, δηλαδή των ομάδων που κατέχουν υλικό ή συμβολικό κεφάλαιο, όπως έχει δείξει ο Deschamps (1982), εξετάζουν, καθένα, τον εαυτό του μεμονωμένα, δηλαδή αναζητούν τον ορισμό του εαυτού σε σχέση με την ομάδα υπαγωγής λιγότερο από ό,τι τα μέλη των εξουσιαζόμενων κοινωνικών ομάδων. Όταν προσλαμβάνεται διομαδική διαφορά υπέρ της ομάδας υπαγωγής ενισχύεται η τάση ιδιαιτεροποίησης του εαυτού και η πρόσληψη της μοναδικότητάς του (*υπόθεση της συνδιακύμανσης*). Επίσης, όπως έδειξε ο Codol (1984), ο εαυτός στη σύγκρισή του με τα άλλα μέλη της ομάδας υπαγωγής ενίοτε παραδειγματίζει το πρότυπο της ομάδας. Το άτομο προσλαμβάνει τον εαυτό του ως το πιο κατάλληλο, το πιο ικανό μέλος της ομάδας για τη διεκπεραίωση του έργου της (*υπέριστη αναλογία*)⁴¹¹. Στο σύστημα των αναπαραστάσεων, η αναπαράσταση του εαυτού έχει κεντρική θέση και, συνακόλουθα, όσο περισσότερο ένα μέλος της ομάδας συμμορφώνεται με ενδοομαδικούς κανόνες και σκοπούς, τόσο το ίδιο μπορεί να εμφανίζεται ως διακριτό και ξεχωριστό. Βέβαια, στην κοινωνική σύγκριση, η κατεύθυνση της σύγκρισης προσδιορίζεται από έναν αριθμό κοινωνιογνωστικών παραγόντων που έχουν ειδικές σημασιολογήσεις, όπως π.χ. η σπουδαιότητα που

με την ομάδα μου, τους X», «Αυτή τη στιγμή, βλέπω τον εαυτό μου ως ανήκοντα στους X», «Αυτή τη στιγμή, είμαι ευτυχισμένος που ανήκω στους X», «Αυτή τη στιγμή, αισθάνομαι δεσμευμένος με τους X» και «Αυτή τη στιγμή, αισθάνομαι ότι έχω ισχυρούς δεσμούς με τους X».

⁴⁰⁸ Το εάν το υποκειμενικό γνωστοποιεί πράγματι την άποψή του, είναι εξαιρετικά αβέβαιο. Λόγου χάριν, η ερώτηση «Σε ποιο βαθμό εσείς προσωπικά ταυτίζεστε με τους δημόσιους υπαλλήλους;» ανακαλεί την κοινωνική αναπαράσταση του υποκειμένου για τους δημόσιους υπαλλήλους, η ενεργοποίηση της οποίας θέτει στο ίδιο το ερώτημα εάν είναι σκόπιμο να απαντήσει θετικά ή μη. Έτσι, η απάντηση του υποκειμένου στο ερώτημα του ερευνητή καθορίζεται από την απάντησή του στο παρεμβαλλόμενο ερώτημα. Όπως διαπιστώνει ο Brown (2000), οι έμμεσες μετρήσεις της ταύτισης μπορούν να προβλέψουν αποτελεσματικότερα από ό,τι οι κλασικές κλίμακες μέτρησης πόσο πιθανή είναι μία συμπεριφορά διομαδικού επιπέδου, καθώς οι τελευταίες προβλέπουν κυρίως τις ανεπιφύλακτα μεροληπτικές ενέργειες σε βάρος της εξωομάδας.

⁴⁰⁹ Αναφέρεται από τον Doise (1988/1990, σελ. 431).

⁴¹⁰ Άλλωστε, αν και οι ορθόδοξες φιλελεύθερες θεωρίες αναδεικνύουν τόσο την κοινωνική αξία της ατομικής ολοκλήρωσης όσο και την αξία της κοινωνικής αλληλεξάρτησης, η κυριαρχία μίας διατομικής οικονομίας «ελευθέρης» αγοράς αντιπαραθέτοντας το ατομικιστικό υπόδειγμα στο εναπομεικτό θέτει ιδεολογικό δίλημμα, στις σύγχρονες δυτικές κοινωνίες.

⁴¹¹ Η *αποτελέσμα PIP* (primus inter pares).

αποδίδεται στην ομοιότητα⁴¹² ή η *εσωτερική* εξήγηση της συμπεριφοράς. Σχετικά με την τελευταία, ο Beauvois (1982)⁴¹³ έχει δείξει ότι αποτελεί αντικείμενο κοινωνικής μάθησης και, ως εκ τούτου, είναι ευάλωτη σε ιδεολογικούς προσανατολισμούς (*κανόνες της εσωτερικότητας*). Εν κατακλείδι, είναι δυνατό το άτομο να προσλαμβάνει ταυτόχρονα ομοιότητα και διαφορά του εαυτού με την ομάδα υπαγωγής.

Η θεωρία της κοινωνικής ταυτότητας λαμβάνει υπόψη την προσωπική ταυτότητα και τις σχετικές με αυτή διαδικασίες, ιδίως με την υπόθεση του διαπροσωπικού-διομαδικού συνεχούς. Όμως, η προσωπική ταυτότητα έχει συχνά αγνοηθεί⁴¹⁴ από την έρευνα στο πεδίο της κοινωνικής ταυτότητας. Επιπρόσθετα, η εξωομαδική διαστρέβλωση συχνά μετράται έναντι μίας απροσδιόριστης εξωομάδας, ως να ήταν οι ομάδες με τις οποίες συνδέεται ή συγκρίνεται η ομάδα υπαγωγής ισοδύναμες μεταξύ τους. Οι εξωομάδες μπορεί να έχουν διαφορετικές σχέσεις καθεμία με την ομάδα υπαγωγής ή να διαφέρουν στο βαθμό συμπερίληψής τους σε υπερκείμενες κοινωνικές ταυτότητες. Ο Turner (1999) επισημαίνει ότι η διαδικασία μέτρησης της ταύτισης απαιτείται να είναι προσαρμοσμένη στις συγκεκριμένες διομαδικές σχέσεις ώστε να αποσπώνται συγκεκριμένες απαντήσεις διομαδικού⁴¹⁵ επιπέδου από την εφαρμογή των γενικών αρχών της κοινωνικής ταυτότητας σε κάθε συγκεκριμένη περίπτωση. Όπως τονίζει ο ίδιος, για να προσδιορισθεί εάν μία στρατηγική ενισχύει τη θετική κοινωνική ταυτότητα «χρειάζεται να μετρηθούν οι αυτοαξιολογικές όψεις της συγκεκριμένης κοινωνικής ταυτότητας σε σχέση με τη διάσταση σύγκρισης την οποία αναδεικνύει η περίπτωση» (ο.π., σελ. 25). Οι Turner & Reynolds (2004) καταλήγουν ότι «Μπορεί να ειπωθεί πως υπήρξε αποτυχία στην ανάδειξη της μεταθεωρίας πίσω από την προσέγγιση της κοινωνικής ταυτότητας» (σελ. 259) και ότι είναι αναγκαίο να προωθηθούν δύο παραμελημένα ζητήματα: αφενός, να διερευνηθούν συστηματικά οι αλληλεπιδράσεις μεταξύ της «ψυχολογικής» υπαγωγής στην ομάδα, των διομαδικών διαδικασιών, της

⁴¹² Στη σύγκριση εαυτού-άλλου η ομοιότητα μπορεί να σημαίνει συμμόρφωση ή αντιπροσωπευτικότητα π.χ. η δήλωση «οι άλλοι είναι ίδιοι με εμένα» εμπεριέχει αμφότερες τη συμμόρφωση των άλλων και την αντιπροσωπευτικότητα του εαυτού, υποστηρίζουν οι Serino και Bianco (2003).

⁴¹³ Αναφέρεται στο Παπαστάμου 2001α, σελ. 68.

⁴¹⁴ Με άλλα λόγια, η ανάλυση των διομαδικών σχέσεων στο θεωρητικό πλαίσιο της κοινωνικής ταυτότητας συχνά δεν περιλαμβάνει και το ενδοατομικό επίπεδο ανάλυσης –η διενέργεια μίας έρευνας κοινωνικής ταυτότητας αποκλειστικά σε ενδοατομικό επίπεδο ανάλυσης είναι διαφορετικό ζήτημα.

⁴¹⁵ Όπως παρατηρεί ο Turner (1999), οι κλίμακες που χρησιμοποιούνται για τη μέτρηση της ταύτισης δεν παραπέμπουν σε ένα διομαδικό πλαίσιο αναφοράς. Λόγου χάριν, η δήλωση «Είμαι ένα πρόσωπο το οποίο κ.λπ.» δεν εστιάζει σε σύγκριση του εαυτού με τα μέλη μίας συγκεκριμένης εξωομάδας. Όμως, η χρήση μίας μεθοδολογίας ατομικών διαφορών δεν είναι συνεπής με την παραδοχή της θεωρίας της κοινωνικής ταυτότητας ότι μεταξύ της συμπεριφοράς του υποκειμένου

κοινωνικής επιρροής και των συλλογικών πεποιθήσεων και, αφετέρου, να μελετηθεί το πώς δημιουργείται⁴¹⁶ το περιεχόμενο των συλλογικών πεποιθήσεων (σελ. 273).

Ειδικά όσον αφορά την ταύτιση με την επαγγελματική ομάδα, οι Quwerkerk, Ellemers & de Gilder (1999) διαπιστώνουν ότι μία γενική «ομαδικότητα» του ατόμου δεν προλέγει οπωσδήποτε τη συμπεριφορά του σε κάθε συγκεκριμένη εργασιακή κατάσταση και, συνεπώς, η μέτρηση της ταύτισης -ή της *δέσμευσης*- χρειάζεται να αναφέρεται στη συγκεκριμένη ομάδα. Οι Bergami και Bagozzi (2000), οι οποίοι διεκρίναν μεταξύ γνωστικών, συναισθηματικών και αξιολογικών στοιχείων της ταύτισης, έδειξαν ότι η συναισθηματική ταύτιση αποτελεί πρωταρχικό παράγοντα για τη συμπεριφορά του υποκειμένου ως μέλους μίας επαγγελματικής ομάδας και ότι η γνωστική ταύτιση διαμεσολαβεί την επίδραση της κοινωνικής θέσης⁴¹⁷ της ομάδας, καθώς και των στερεότυπων που αφορούν την ομάδα επί της συναισθηματικής δέσμευσης. Τα ευρήματα των Verkuyten & Nekuee (1999) δείχνουν ότι η ταύτιση μπορεί να διακριθεί εμπειρικά από την αυτοστερεοτύπωση. Οι δύο παράγοντες συνδέονται μεταξύ τους, ωστόσο, αναφέρονται σε διαφορετικές⁴¹⁸ διαδικασίες.

Όταν η ομάδα προσανατολίζεται στο καθήκον το ενδιαφέρον των μελών της κατά τη διομαδική σύγκριση επικεντρώνεται στο κοινωνικό κύρος και την επίδοση, ενώ όταν ο σκοπός της ομάδας είναι ευρύτερα κοινωνικοοικονομικός αναδεικνύονται διαστάσεις συναισθηματικής ή αξιολογικής φύσης όπως η κοινωνικότητα, η κοινωνική δικαιοσύνη κ.λπ., υποστηρίζουν οι Branscombe, Ellemers, Spears et al. (1999). Για τις υψηλής κοινωνικής θέσης ομάδες, η διάσταση ή οι διαστάσεις που καθορίζουν το κοινωνικό

που ενεργεί ως άτομο και της συμπεριφοράς του ίδιου υποκειμένου που ενεργεί ως μέλος συγκεκριμένης ομάδας, υπάρχει ψυχολογική ασυνέχεια.

⁴¹⁶ Οι εν λόγω συγγραφείς επισημαίνουν ότι «γνωρίζουμε ακόμη ελάχιστα για το πώς οι ομάδες δημιουργούν το περιεχόμενο των συλλογικών τους πεποιθήσεων. Πώς και γιατί οι ομάδες αναπτύσσουν συγκεκριμένες ιδεολογίες; Πώς συγκεκριμένες ιδεολογίες επικρατούν έναντι άλλων; Πώς διαδίδονται; Οι ερευνητές έχουν επισημάνει την παράλειψη αυτή εδώ και χρόνια, ωστόσο ελάχιστη πραγματική πρόοδος έχει σημειωθεί με όρους ελέγξιμης κοινωνιοψυχολογικής θεωρίας».

⁴¹⁷ Οι εν λόγω ερευνητές σημειώνουν ότι η πρόσληψη της επαγγελματικής ομάδας ως ισχυρής και αποτελεσματικής αυξάνει την ταύτιση, επισημαίνουν όμως ότι χρειάζεται περαιτέρω έρευνα των διαδικασιών που εισάγει η κοινωνική θέση της επαγγελματικής ομάδας, καθώς της συναρμολής της αξιολόγησης της επαγγελματικής ομάδας με τα κοινωνικά στερεότυπα για την ίδια.

⁴¹⁸ Όπως προαναφέρθηκε, η έκταση στην οποία το άτομο δεσμεύεται στην ομάδα του είναι κάτι διαφορετικό από την πρόσληψη της ομοιότητας του εαυτού με τα άλλα μέλη της ομάδας και την πρόσληψη της πρωτοτυπικότητας του εαυτού. Στην έρευνα των Verkuyten και Nekuee αναδείχθηκε ότι υπό συνθήκες απειλής το επίπεδο της ταύτισης επιδρά καθοριστικά στο επίπεδο αυτοστερεοτύπωσης και ότι στην ενδοομαδική διαστρέβλωση επιδρά η αυτοστερεοτύπωση –και όχι η ταύτιση. Οι ερευνητές δε συμπεραίνουν ότι υπό συνθήκες απειλής τα χαμηλής ταύτισης μέλη απέχουν γενικά από την ομάδα, συμπεραίνουν όμως ότι η εστίαση της ανάλυσης στην ταύτιση δεν αποτελεί κατάλληλη μέθοδο για την εξήγηση της ενδοομαδικής διαστρέβλωσης. Και καθώς η αντικατάσταση της ταύτισης από την αυτοστερεοτύπωση είναι επίσης ανεπαρκής, οι ερευνητές

κύρος είναι κεντρικές και οι ομάδες αυτές εξ ορισμού συγκρίνουν ευμενώς για τις ίδιες στη διάσταση του κύρους. Ωστόσο, η σχέση μεταξύ υψηλού κοινωνικού κύρους και εύνοιας δεν είναι ευθύγραμμη, καθόσον η υψηλής θέσης ομάδα αποφεύγει κατ' αρχήν να επιτείνει την ανωτερότητά της και προσφεύγει στην εύνοια όταν, μεταξύ άλλων, η εύνοια μπορεί να θεωρηθεί ότι αντανακλά πραγματική διαφορά κοινωνικού κύρους, παρατηρούν οι Jetten et al. (2000).

Μερικά Συμπεράσματα

Οι ενδοατομικά βασικές διαστάσεις της υπαγωγής στη δημοσιοϋπαλληλική ομάδα (άσκηση ουσιαστικών αρμοδιοτήτων, πρόσθετες αποδοχές κ.λπ.) έχουν στενή εξάρτηση από την υπακοή στη διοικητική ιεραρχία, η οποία θεσμικά αποτελεί μία βασική διάσταση της ομάδας. Η συγκεκριμένη διάσταση συγκρούεται με την αρχή της νομιμότητας, τη διάσταση της ομάδας που θεσμικά είναι επίσης βασική και, κυρίως, είναι ιδεολογικά πρωτεύουσα. Οι δημόσιοι υπάλληλοι προσαρμόζουν την τήρηση της νομιμότητας στις ιδιαιτερότητες του κοινωνικού περιβάλλοντός τους και, παράλληλα, στις προσδοκίες και επιδιώξεις τους. Ταυτόχρονα, όμως, κάθε υπάλληλος επικαλείται [παρ]ά-λογα ότι υπερέχει από τους άλλους υπαλλήλους στην τήρηση της νομιμότητας. Ο σχεδιασμός του οποίου τα ευρήματα συνοψίζονται εδώ επιβεβαίωσε το εύρημα του προηγούμενου σχεδιασμού ότι ο δημόσιος υπάλληλος αυτονομείται συμβολικά από την κοινωνική του ομάδα, δηλαδή κατασκευάζει μία δοξασία για να φέρει την πραγματικότητα στα μέτρα του. Ο υπάλληλος προσλαμβάνει ότι η κοινωνική θέση της ομάδας του και, συνακόλουθα, η υπαγωγή του στην ομάδα καθορίζεται από τον κανόνα της υπακοής. Η προσλαμβανόμενη από τον ίδιο σημασία της αρχής της νομιμότητας επιτείνεται, δηλαδή προσλαμβάνεται υπό συνθήκες (διομαδικού επιπέδου) απειλής της κοινωνικής του ταυτότητας, καθόσον άλλωστε η διοικητική ιεραρχία, χωρίς να είναι αμερόληπτη, ενδιαφέρεται για το νομότυπο των ενεργειών της διοίκησης.

Επομένως, η προσέγγιση του φαινομένου του νομικισμού προαπαιτεί τη διάρθρωση μεταξύ του ενδοατομικού, του διομαδικού και του ιδεολογικού ή αναπαραστασιακού επιπέδου ανάλυσής του. Και στο μέτρο που αναδείχθηκε ότι στην παραγωγή του φαινομένου αυτού συμμετέχουν και μεταβλητές διατομικού επιπέδου, η κατανόησή του

καταλήγουν ότι η διερεύνηση των επιδράσεων της ταύτισης και παράλληλα της αυτοστερεοτύπισης προσφέρει μία πιο επαρκή εξήγηση της ενδοομαδικής διαστρέβλωσης.

προϋποθέτει ότι λαμβάνεται υπόψη και η διάρθρωση του διατομικού επιπέδου με τα άλλα επίπεδα ανάλυσης.

Ας έρθουμε τώρα πιο κοντά στο κοινωνικό φαινόμενο που μας απασχολεί. Από όσα προεκτέθηκαν αναδύεται το ερώτημα πώς ακριβώς ο δημόσιος υπάλληλος κατασκευάζει μία «γνωστική επίφυση»⁴¹⁹ για να επιτύχει την αρχικά θεωρούμενη ανέφικτη μεταφορά ότι υπερέχει από την ομάδα του στην τήρηση της νομιμότητας. Η δήλωση ή η πεποίθηση αυτή είναι μία δοξασία, αλλά, όπως έχει δείξει ο Deconchy (2003), ακριβώς οι δοξασίες ρυθμίζουν ταυτόχρονα τη συλλογική ένταξη και την προσωπική αυτοσυντήρηση του κοινωνικού υποκειμένου. Το ίδιο -δηλαδή, λιγότερο ή περισσότερο, καθένας μας- κατασκευάζει τα νοητικά αυτά οικοδομήματα για να ενισχύσει την ψευδαίσθηση πως ελέγχει όσα συμβαίνουν γύρω του -και μέσα του- ενεργοποιώντας εκλογικευτικούς μηχανισμούς και επικαλούμενο αυτοεπιβεβαιούμενες και μη διαψεύσιμες αιτιότητες. Και, όπως σημειώνει ο Παπαστάμου (2003, σελ. 18), η ανθρώπινη ιδιαιτερότητα έγκειται ακριβώς στο ότι ο άνθρωπος μπορεί να παρεμβαίνει σε συμβολικό -ακόμη περισσότερο από το γνωστό πραξολογικό- επίπεδο στην πραγματικότητά του, δηλαδή μπορεί να παράγει ιδεολογία.

Οι ατομικές πράξεις συνδέονται με τις συλλογικές πράξεις, σε αναφορά με αξιολογήσεις και διομαδικές αναπαραστάσεις, δια της κοινωνικής-ψυχολογικής διαδικασίας της *κατηγοριακής διαφοροποίησης*, υποστηρίζει ο Doise (1976)⁴²⁰. Στην κοινωνική κατηγοριοποίηση συγκεκριμένες αξιολογικές διαφοροποιήσεις παράγονται από άλλες προσλαμβανόμενες διαφοροποιήσεις. Οι διαφοροποιήσεις που παράγονται από κοινωνικούς παράγοντες κοινούς σε συγκεκριμένα κοινωνικά υποκείμενα συνδέουν την ατομική διαφοροποίηση με την κοινωνική διαφοροποίηση. Η κατηγοριακή διαφοροποίηση προκαλεί διαφοροποίηση σε τρία πεδία: το πεδίο της συμπεριφοράς, το πεδίο της αξιολογικής κρίσης και το αναπαραστασιακό πεδίο. Όταν σε κάποιο από τα πεδία αυτά εμφανίζεται διαφοροποίηση, αντίστοιχες διαφοροποιήσεις τείνουν να αναπτύσσονται και στα άλλα πεδία.

Ο δημόσιος υπάλληλος δηλώνει ότι η ομάδα του τηρεί τη νομιμότητα, όμως η τήρηση της νομιμότητας δεν εκτείνεται έως την αντίθεση του υπαλλήλου στη βούληση της ιεραρχίας. Ο υπάλληλος δηλώνει επίσης ότι ο ίδιος προσωπικά τηρεί πιο κατηγορηματικά τη νομιμότητα από ό,τι η ομάδα του. Η ομάδα συμμορφώνεται στην περιγραφή του νόμου, αλλά η συμμόρφωση αυτή, καθόσον αντιβαίνει στην ιδεολογική

⁴¹⁹ Κατά τη διατύπωση του Deconchy (2000, σελ. 161).

⁴²⁰ Αναφέρεται από τον Deschamps (1984, σελ. 548-549).

υπεροχή της αρχής της νομιμότητας, παράγει ατομική διαφοροποίηση στο πεδίο της αξιολογικής κρίσης του υπαλλήλου. Το πεδίο αυτό, όπως αναδείχθηκε στον προηγούμενο σχεδιασμό, έχει αντιστοιχισθεί στο αναπαραστασιακό πεδίο του υπαλλήλου –συνεπεία της απειλής κοινωνικής ταυτότητας. Αλλά η αντιστοίχιση αυτή προϋποθέτει ότι έχει ήδη συντελεσθεί αντιστοίχιση στο πεδίο της συμπεριφοράς του, καθόσον μία κοινωνική αναπαράσταση ενός κοινωνικού υποκειμένου δεν αποτελεί προϊόν μόνο της φαντασίας του. Με άλλα λόγια, το φαινόμενο του νομικισμού εμφανίζεται «αναπόφευκτα» ως αντιστοίχιση του πεδίου της συμπεριφοράς του υπαλλήλου στο πεδίο της αξιολογικής του κρίσης. Ας δούμε, λοιπόν, με το σχεδιασμό που ακολουθεί, υπό ποιές κοινωνικές περιστάσεις αντιστοιχίζονται οι πρακτικές του υπαλλήλου στην κοινωνική σκέψη του.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 11

Η ΕΠΙΡΡΟΗ ΤΗΣ ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΗΣ ΠΛΕΙΟΝΟΤΗΤΑΣ ΚΑΙ Η ΕΠΙΔΡΑΣΗ ΤΗΣ ΔΙΑΣΠΑΣΗΣ ΤΗΣ ΟΜΑΔΑΣ ΣΤΟ ΕΡΓΟ ΤΗΣ ΑΠΟΔΟΣΗΣ ΤΟΥ ΝΟΜΟΥ

Με το σχεδιασμό αυτόν επιχειρήσαμε να προσεγγίσουμε την τήρηση της νομιμότητας - δηλαδή κάτι που δεν μπορεί να ληφθεί⁴²¹, να εκλογικευτεί-, εξετάζοντας πώς διαχειρίζονται κοινωνιογνωστικά τα υποκείμενα τη διάθρωση των απαντήσεών τους για τη νομιμότητα του αναγραφόμενου στο ερωτηματολόγιο⁴²² χειρισμού ενός διοικητικού έργου με τις απαντήσεις τους για την πρόθεσή τους να τον εκτελέσουν και, ταυτόχρονα, με τις απαντήσεις τους για τη στάση, κάθε φορά, της διοικητικής ιεραρχίας. Η εξέταση έγινε για τρία, συνολικά, διοικητικά έργα. Όπως έχει αναφερθεί κατά την παρουσίαση του σχεδιασμού στο Κεφάλαιο 5 (σελ. 176 έως 178), εργασθήκαμε με μία ομάδα ελέγχου και με μία πειραματική ομάδα. Από τα υποκείμενα της πειραματικής ομάδας ζητήσαμε να απαντήσουν στις ερωτήσεις αφού πρώτα κάνουν την παραδοχή ότι ο υπαλληλικός κώδικας παρέχει στον υπάλληλο μεγαλύτερη αυτοδυναμία, έναντι των προϊσταμένων του, από ό,τι παρέχει στην πραγματικότητα (υποχρέωση υπακοής μόνο στις νόμιμες διαταγές, «αντικειμενικότερο» σύστημα προαγωγών, εκούσια ή με «υψηλά» κίνητρα μετάθεση και μετακίνηση). Με άλλα λόγια, προσπαθήσαμε να μεταβάλουμε την πρόσληψη «φυσικότητας»⁴²³ της δημοσιοϋπαλληλικής πρακτικής αναφορικά με την απόδοση του νόμου.

Ειδικότερα, οι υποθέσεις που ελέγχθηκαν με τον παρόντα σχεδιασμό είχαν ως εξής: 1) Όταν η διοικητική πλειονότητα (προσλαμβάνεται ότι) αποφάσκει την εκτέλεση μίας σύννομης⁴²⁴ διοικητικής πράξης, στη δηλούμενη από τον υπάλληλο νομιμότητα

⁴²¹ Όπως έχει αποδείξει η έρευνα στο πεδίο των κοινωνικών αναπαραστάσεων, ορισμένες σημασιακές δομές δεν αναδεικνύονται μέσω της λεκτικής συμπεριφοράς αλλά μέσω των κοινωνικών πρακτικών.

⁴²² Βλ. Παράρτημα 1, Ερωτηματολόγιο 4.

⁴²³ Όπως παρατηρεί ο Deconchy (2003, σελ. 186), στο πλαίσιο ενός πειραματικού στόχου δε μπορούμε να μεταβάλλουμε τη φύση αυτή καθαυτή προκειμένου να μελετήσουμε τις μεταλλάξεις της, πόσο μάλλον τη στιγμή που η φύση έχει συγκροτηθεί με τα δικά της εσωτερικά ερείσματα. Και όπως διαπιστώνει ο Doise (2005, σελ. 194), η ιστορική πραγματικότητα που παράγει και υποβοηθά σταθερά την παρέμβαση συγκεκριμένων κοινωνιοψυχολογικών διαδικασιών είναι πολύ πιο σύνθετη από τους χειρισμούς του πειραματιστή, του οποίου στόχος είναι να συλλάβει τη δυναμική της διασταύρωσής τους.

⁴²⁴ Νοούμενης ως πράξης που δεν είναι προδήλως αντισυνταγματική ή παράνομη.

της πράξης δεν επιδρά ούτε η κοινωνιοψυχολογική⁴²⁵ ταύτισή του με την επαγγελματική του ομάδα ούτε η στάση της πλειονότητας. 2) Όταν η πλειονότητα (προσλαμβάνεται ότι) είναι ουδέτερη στην εκτέλεση μίας σύννομης διοικητικής πράξης, στη δηλούμενη από τον υπάλληλο νομιμότητα της πράξης ασκεί επίδραση η ταύτισή του με την επαγγελματική του ομάδα. 3) Όταν η πλειονότητα (προσλαμβάνεται ότι) καταφάσκει την εκτέλεση μίας σύννομης διοικητικής πράξης, στη δηλούμενη από τον υπάλληλο νομιμότητα της πράξης ασκεί επίδραση η στάση της πλειονότητας.

Τα υποκείμενα, για κάθε ένα από τα τρία διοικητικά έργα του σχεδιασμού, σημείωσαν τη νομιμότητα του αναφερόμενου χειρισμού, την πρόθεσή τους να τον εκτελέσουν, καθώς και τη στάση που θεωρούν ότι θα είχε η ιεραρχία έναντι του συγκεκριμένου χειρισμού. Επίσης, μετρήσαμε την κοινωνιοψυχολογική ταύτιση των υποκειμένων με την ομάδα, σύμφωνα με τα αποτελέσματα των ελέγχων που παρουσιάστηκαν στην τελευταία ενότητα του προηγούμενου κεφαλαίου, δηλαδή με τις απαντήσεις στα ερωτήματα για την «αμιγή αυτοκατηγοριοποίηση». Με την τελευταία ερώτηση του ερωτηματολογίου ζητήθηκε από τα υποκείμενα να συμπληρώσουν το χρόνο της δημόσιας υπηρεσίας τους, την κατηγορία, καθώς και τη θέση που κατέχουν στο πλαίσιο της διοικητικής ιεραρχίας. Όλες οι απαντήσεις σημειώθηκαν σε επταβάθμια κλίμακα (1 = απόλυτη διαφωνία, 7 = απόλυτη συμφωνία), με εξαίρεση την τελευταία ερώτηση.

Ας εξετάσουμε εάν απέδωσε το εγχείρημά μας να επιδράσουμε στη σχετική αυτονομία της δημοσιοϋπαλληλικής πρακτικής. Οι μέσοι όροι και οι τυπικές αποκλίσεις των απαντήσεων για τη νομιμότητα του χειρισμού κάθε διοικητικού έργου, των απαντήσεων για την πρόθεση εκτέλεσης του χειρισμού και των απαντήσεων για την αντίστοιχη στάση της διοικητικής ιεραρχίας, στην πειραματική ομάδα⁴²⁶ και στην ομάδα ελέγχου,

⁴²⁵ Που εδώ νοείται ως η υπαρκτή δυνατότητα του δημόσιου υπαλλήλου να αυτοκατηγοριοποιείται ως μέλος της δημοσιοϋπαλληλικής ομάδας, η οποία συνυπάρχει με την ατομική διαφοροποίησή του από την ίδια ομάδα.

⁴²⁶ Οι δόκιμοι όροι *πειραματική ομάδα* και *ομάδα ελέγχου* δε δηλώνουν εδώ *ομάδα* με την έννοια που της αποδίδει η θεωρία της κοινωνικής ταυτότητας.

αναφέρονται στον Πίνακα 22 του Παραρτήματος 2. Οι συσχετίσεις μεταξύ των απαντήσεων αναφέρονται στον Πίνακα 23 του Παραρτήματος 2.

Όπως φαίνεται στον πρώτο πίνακα, ο μέσος όρος των απαντήσεων για τη νομιμότητα κάθε χειρισμού, τις οποίες σημείωσαν τα υποκείμενα της πειραματικής ομάδας δε διαφέρει από το μέσο όρο των αντίστοιχων απαντήσεων των υποκειμένων της ομάδας ελέγχου. Όμοια, οι δύο ομάδες δε διαφέρουν μεταξύ τους ως προς τους μέσους όρους των απαντήσεων για την πρόθεση⁴²⁷ εκτέλεσης κάθε χειρισμού και την αντίστοιχη στάση της ιεραρχίας

Όπως, όμως, παρατηρούμε στον Πίνακα 23 του Παραρτήματος 2, στην ομάδα ελέγχου οι απαντήσεις για τη νομιμότητα του χειρισμού κάθε διοικητικού έργου, οι απαντήσεις για την πρόθεση εκτέλεσής του και οι απαντήσεις για την αντίστοιχη στάση της ιεραρχίας συσχετίζονται (θετικά) μεταξύ τους, ενώ αντίθετα, στην πειραματική ομάδα τα τρία σύνολα απαντήσεων συσχετίζονται (επίσης θετικά) μεταξύ τους μόνο προκειμένου για το τρίτο διοικητικό έργο. Στην πειραματική ομάδα, οι απαντήσεις για τις στάσεις της ιεραρχίας αναφορικά με τους χειρισμούς των δύο πρώτων διοικητικών έργων δε συσχετίζονται με τις απαντήσεις για τη νομιμότητα των χειρισμών ούτε με τις απαντήσεις για την πρόθεση εκτέλεσής τους.

Επομένως, ο πειραματικός στόχος επιτεύχθηκε όσον αφορά το πρώτο και το δεύτερο διοικητικό έργο, όχι όμως και όσον αφορά το τρίτο, στο οποίο τα υποκείμενα εμφάνισαν *ανοσοποίηση*⁴²⁸ έναντι της απόπειράς μας να επιδράσουμε στην αυτονομία των πρακτικών των υπαλλήλων αναφορικά με την απόδοση του νόμου. Όπως έχει προεκτεθεί στο κεφάλαιο των μεθοδολογικών σημειώσεων, τα δύο πρώτα διοικητικά έργα εμπίπτουν στη διακριτική ευχέρεια της διοίκησης, ενώ το τρίτο έργο υπάγεται στις δέσμιες αρμοδιότητές της. Το τελευταίο αυτό έργο εισάγει άμεσα το ζήτημα της αυστηρής «γραμματικής ερμηνείας» του εφαρμοστέου νομικού κανόνα.

Οι υποθέσεις ελέγχθηκαν με ανάλυση πολλαπλής παλινδρόμησης⁴²⁹, με βηματική⁴³⁰ επιλογή παράγοντα. Κάθε σύνολο απαντήσεων εξετάσθηκε ως εξαρτημένη μεταβλητή

⁴²⁷ Μία τάση για διαφορά εμφανίζεται αναφορικά με την πρόθεση εκτέλεσης του δεύτερου έργου, όμως η τάση αυτή δεν ανέρχεται στο επίπεδο της στατιστικής σημαντικότητας.

⁴²⁸ Βλ. Deconchy, 1984.

⁴²⁹ Η οποία εφαρμόσθηκε αφού ελεγχόταν κάθε φορά εάν πληρούνται οι παραδοχές γραμμικότητας, κανονικότητας, ανεξαρτησίας και σταθερής διακύμανσης των δεδομένων.

⁴³⁰ Κατά την οποία όταν προστίθεται ένας νέος παράγοντας στο μοντέλο πρόβλεψης, απαλείφεται κάθε υπάρχων παράγοντας που δεν είναι πλέον σημαντικός παράγοντας πρόβλεψης, δηλαδή απαλείφονται οι παράγοντες των οποίων η σπουδαιότητα μειώνεται καθώς προστίθενται και άλλοι παράγοντες πρόβλεψης στην εξίσωση παλινδρόμησης (Norusis, 2005, σελ. 581).

με αιτιακούς παράγοντες τα δύο άλλα σύνολα απαντήσεων, καθώς και τις απαντήσεις για την κοινωνιοψυχολογική ταύτιση με την ομάδα.

Όπως προαναφέρθηκε, η κοινωνιοψυχολογική ταύτιση μετρήθηκε σύμφωνα με όσα αναδείχθηκαν για την ίδια στην προηγούμενη έρευνα, δηλαδή για κάθε υποκείμενο αθροίσθηκαν οι απαντήσεις του στα εννέα ερωτήματα για την «αμιγή αυτοκατηγοριοποίηση» και διαιρέθηκαν δια του εννέα. Δύο υποκείμενα που δεν είχαν απαντήσει σε όλα τα ερωτήματα αυτά εξαιρέθηκαν. Στην ομάδα ελέγχου (N = 34) ο μέσος όρος των απαντήσεων για την ταύτιση είναι 4.46 και η τυπική απόκλιση .85 και στην πειραματική ομάδα (N = 35) ο μέσος όρος είναι 4.65 και η τυπική απόκλιση .83. Επομένως, δεν υπάρχει σημαντική διαφορά μεταξύ της ομάδας ελέγχου και της πειραματικής ομάδας στις απαντήσεις για την ταύτιση ($t = .911$, $df = 67$, $p = .366$).

Στον Πίνακα 24 του Παραρτήματος 2 παρουσιάζονται οι συσχετίσεις της ταύτισης με τις απαντήσεις, ανά ομάδα. Ας έρθουμε τώρα στα αποτελέσματα του ελέγχου των υποθέσεών μας.

1. Η άμεση επιρροή της διοικητικής πλειονότητας

Στο πρώτο από τα διοικητικά έργα που τέθηκαν υπόψη των υποκειμένων, ο υπάλληλος-χειριστής του έργου διερευνά, προκειμένου να εξυπηρετηθεί ο ενδιαφερόμενος πολίτης, εάν εξακολουθεί να ισχύει διοικητική πράξη που περιορίζει ατομικό δικαίωμα του δεύτερου. Ο χειρισμός αυτός είναι σύννομος και κοινωνικά νομιμοποιημένος –όπως πιστοποιεί ο Συνήγορος του Πολίτη (2001, σελ. 78).

Πίνακας 11.1

Αποτελέσματα σύγκρισης μέσων όρων των απαντήσεων για τη νομιμότητα του 1^{ου} διοικητικού έργου, την πρόθεση εκτέλεσής του και τη στάση της ιεραρχίας στην πειραματική ομάδα (N=36) και στην ομάδα ελέγχου (N=35)

ΠΕΙΡΑΜΑΤΙΚΗ ΟΜΑΔΑ						ΟΜΑΔΑ ΕΛΕΓΧΟΥ					
Νομιμότητα- Πρόθεση		Νομιμότητα- Στάση		Πρόθεση- Στάση		Νομιμότητα- Πρόθεση		Νομιμότητα- Στάση		Πρόθεση- Στάση	
t	p	t	p	t	p	t	p	t	P	t	p
-.29	.777	1.81	.079	1.58	.124	-.26	.794	2.17	.037	2.35	.025

Εξετάσαμε, ανά ομάδα, εάν διαφέρουν μεταξύ τους οι μέσοι όροι των απαντήσεων για τη νομιμότητα του χειρισμού, την πρόθεση εκτέλεσής του και τη στάση της ιεραρχίας και εγγράψαμε τα αποτελέσματα του ελέγχου αυτού στον Πίνακα 11.1. Στην πειραματική ομάδα, δεν παρατηρείται καμία διαφορά μέσων όρων. Ειδικότερα, εμφανίζεται μία θετική διαφορά των απαντήσεων για τη νομιμότητα του χειρισμού από τις απαντήσεις για τη στάση της ιεραρχίας, όμως η διαφορά αυτή πλησιάζει μεν, αλλά δεν ανέρχεται στο επίπεδο της στατιστικής σημαντικότητας. Όπως προαναφέρθηκε, στην πειραματική ομάδα οι απαντήσεις για τη στάση της ιεραρχίας είναι ανεξάρτητες από τις απαντήσεις για τη νομιμότητα του χειρισμού και από τις απαντήσεις για την πρόθεση εκτέλεσής του, οι οποίες μεταξύ τους έχουν θετική σχέση. Βέβαια, όπως παρατηρούμε στον Πίνακα 23 του Παραρτήματος 2, μεταξύ των απαντήσεων για την πρόθεση εκτέλεσης και των απαντήσεων για τη στάση της ιεραρχίας εμφανίζεται μία αρνητική συσχέτιση, όμως η συσχέτιση αυτή απέχει πολύ από το επίπεδο της στατιστικής σημαντικότητας.

Στην ομάδα ελέγχου, στην οποία και τα τρία σύνολα απαντήσεων συσχετίζονται θετικά μεταξύ τους, ο μέσος όρος των απαντήσεων για τη νομιμότητα του χειρισμού επίσης δε διαφέρει από το μέσο όρο των απαντήσεων για την πρόθεση ανάληψής του. Όμως, ο μέσος όρος αμφοτέρων των συνόλων απαντήσεων υπερβαίνει το μέσο όρο των απαντήσεων για τη στάση της ιεραρχίας έναντι του συγκεκριμένου χειρισμού.

Και στις δύο ομάδες, επομένως, φαίνεται μία «ασυμμετρία» των απαντήσεων για τη στάση της ιεραρχίας με τις άλλες απαντήσεις. Ας δούμε τι έδειξε η εφαρμογή της ανάλυσης παλινδρόμησης για την «ασυμμετρία» αυτή, αλλά και γενικότερα για τη διαμόρφωση όλων των απαντήσεων, σε κάθε ομάδα.

Θα ενδιαφερθούμε αρχικά για την ομάδα ελέγχου. Τα αποτελέσματα των αναλύσεων παλινδρόμησης των απαντήσεων της ομάδας αυτής παρουσιάζονται στον Πίνακα 25 του Παραρτήματος 2. Στο πρώτο επίπεδο της ανάλυσης των απαντήσεων για τη νομιμότητα του χειρισμού εξετάστηκε η διακύμανσή τους ως προς τις απαντήσεις για τη στάση της ιεραρχίας και διαπιστώθηκε ότι οι απαντήσεις για τη στάση της ιεραρχίας εξηγούν ποσοστό 17% της διακύμανσης των απαντήσεων για τη νομιμότητα του χειρισμού ($F_{1,32} = 6.64, p = .015$). Στο δεύτερο επίπεδο, όπου εισήχθηκαν στην ανάλυση και οι απαντήσεις για την πρόθεση εκτέλεσης του χειρισμού αυτού, διαπιστώθηκε ότι οι απαντήσεις για τη στάση της ιεραρχίας δεν αποτελούν σημαντικά παράγοντα πρόβλεψης των απαντήσεων για τη νομιμότητα ($\beta = .14, p = .364$) και ότι ποσοστό 43% της διακύμανσης των απαντήσεων για τη νομιμότητα του χειρισμού εξηγούν οι απαντήσεις για την πρόθεση εκτέλεσής του ($F_{1,32} = 24.39, p < .001$). Στο

τρίτο επίπεδο, όπου εισήχθηκαν στην ανάλυση και οι τιμές της ταύτισης κάθε υποκειμένου με τη δημοσιούπαλληλική ομάδα, διαπιστώθηκε ότι το ποσοστό της διακύμανσης των απαντήσεων για τη νομιμότητα του χειρισμού που εξηγούν οι απαντήσεις για την πρόθεση εκτέλεσής του αυξάνεται κατά μία μονάδα ($F_{1,31} = 24.41$, $p < .001$) και ένα επιπλέον 10% της διακύμανσης εξηγεί η ταύτιση των υποκειμένων με την ομάδα ($F_{1,30} = 6.39$, $p = .017$). Αντίθετα, η μερική μη σπουδαιότητα των απαντήσεων για τη στάση της ιεραρχίας μειώνεται έτι περαιτέρω ($\beta = .07$, $p = .617$)⁴³¹. Έτσι, οι απαντήσεις για την πρόθεση εκτέλεσης του χειρισμού και οι τιμές της ταύτισης εξηγούν από κοινού ποσοστό 54% των απαντήσεων για τη νομιμότητα του χειρισμού αυτού ($F_{2,30} = 17.52$, $p < .001$).

Στο πρώτο επίπεδο της ανάλυσης των απαντήσεων για την πρόθεση εκτέλεσης του χειρισμού εξετάστηκε η διακύμανσή τους ως προς τις απαντήσεις για τη στάση της ιεραρχίας στο χειρισμό αυτό και διαπιστώθηκε ότι οι απαντήσεις για τη στάση της ιεραρχίας εξηγούν ποσοστό 22% της διακύμανσης των απαντήσεων για την πρόθεση εκτέλεσης του χειρισμού ($F_{1,32} = 8.81$, $p = .006$). Στο δεύτερο επίπεδο, όπου εισήχθηκαν στην ανάλυση και οι απαντήσεις για τη νομιμότητα του χειρισμού, διαπιστώθηκε ότι οι απαντήσεις για τη στάση της ιεραρχίας δεν αποτελούν σημαντικό παράγοντα πρόβλεψης των απαντήσεων για την πρόθεση εκτέλεσης του χειρισμού ($\beta = .23$, $p = .114$) και ότι ποσοστό 43% της διακύμανσης των απαντήσεων για την πρόθεση εκτέλεσης του χειρισμού εξηγούν οι απαντήσεις για τη νομιμότητά του ($F_{1,32} = 24.39$, $p < .001$). Στο τρίτο επίπεδο, όπου εισήχθηκαν στην ανάλυση και οι τιμές της ταύτισης κάθε υποκειμένου με τη δημοσιούπαλληλική ομάδα, διαπιστώθηκε αύξηση κατά μία μονάδα του ποσοστού της διακύμανσης των απαντήσεων για την πρόθεση εκτέλεσης του χειρισμού που εξηγούν οι απαντήσεις για τη νομιμότητά του ($F_{1,31} = 24.41$, $p < .001$). Η ίδια η ταύτιση δεν αποτελεί σημαντικό παράγοντα πρόβλεψης, όπως και οι απαντήσεις για τη στάση της ιεραρχίας ($\beta = -.17$, $p = .251$ και αντίστοιχα $\beta = .22$, $p = .153$).

Στην ανάλυση των απαντήσεων για τη στάση της ιεραρχίας εισήχθηκαν πρώτα οι απαντήσεις για τη νομιμότητα του χειρισμού, για τις οποίες η ανάλυση έδειξε ότι εξηγούν ποσοστό 17% της διακύμανσης των απαντήσεων για τη στάση της ιεραρχίας ($F_{1,32} = 6.64$, $p = .015$). Ακολούθως, εισήχθηκαν οι απαντήσεις για την πρόθεση

⁴³¹ Το μέγεθος και το παρατηρούμενο επίπεδο σημαντικότητας του συντελεστή μερικής παλινδρόμησης (β) ενός παράγοντα εξαρτάται από τους υπόλοιπους παράγοντες που περιλαμβάνει το μοντέλο.

εκτέλεσης του χειρισμού, για τις οποίες η ανάλυση έδειξε ότι αποτελούν σημαντικό παράγοντα πρόβλεψης των απαντήσεων για τη στάση της ιεραρχίας και συγκεκριμένα εξηγούν ποσοστό 22% της διακύμανσής τους ($F_{1,32} = 8.81, p = .006$), ενώ οι απαντήσεις για τη νομιμότητα του χειρισμού δεν αποτελούν σημαντικό παράγοντα πρόβλεψης των απαντήσεων για τη στάση της ιεραρχίας ($\beta = .19, p = .364$). Στο τρίτο επίπεδο, όπου εισήχθηκαν στην ανάλυση και οι τιμές της ταύτισης κάθε υποκειμένου με τη δημοσιούπαλληλική ομάδα, διαπιστώθηκε ότι το ποσοστό της διακύμανσης των απαντήσεων για τη στάση της ιεραρχίας που εξηγούν οι απαντήσεις για την πρόθεση εκτέλεσης του χειρισμού μειώνεται κατά μία ποσοστιαία μονάδα ($F_{1,31} = 8.44, p < .007$) και ότι η ταύτιση των υποκειμένων με την ομάδα και οι απαντήσεις για τη νομιμότητα του χειρισμού δεν αποτελούν σημαντικούς παράγοντες πρόβλεψης των απαντήσεων για τη στάση της ιεραρχίας ($\beta = .24, p = .145$ και αντίστοιχα $\beta = .23, p = .291$).

Ας περάσουμε τώρα στις αναλύσεις των απαντήσεων της πειραματικής ομάδας. Οι αναλύσεις παλινδρόμησης των απαντήσεων της ομάδας αυτής παρουσιάζονται στον Πίνακα 26 του Παραρτήματος 2.

Στην ανάλυση των απαντήσεων για τη νομιμότητα του χειρισμού εξετάστηκε η διακύμανσή τους ως προς τις απαντήσεις για την πρόθεση εκτέλεσης του χειρισμού αυτού και διαπιστώθηκε ότι ποσοστό 32% της διακύμανσής τους οφείλεται στις απαντήσεις για την πρόθεση εκτέλεσης του χειρισμού ($F_{1,33} = 15.42, p < .001$). Στο δεύτερο επίπεδο, όπου εισήχθηκαν στην ανάλυση και οι απαντήσεις για τη στάση της ιεραρχίας διαπιστώθηκε ότι οι απαντήσεις αυτές δεν αποτελούν σημαντικό παράγοντα πρόβλεψης των απαντήσεων για τη νομιμότητα ($\beta = .21, p = .169$). Στο τρίτο επίπεδο εισήχθηκαν στην ανάλυση και οι τιμές της ταύτισης κάθε υποκειμένου με τη δημοσιούπαλληλική ομάδα και διαπιστώθηκε ότι το ποσοστό της διακύμανσης των απαντήσεων για τη νομιμότητα του χειρισμού που εξηγούν οι απαντήσεις για την πρόθεση εκτέλεσής του αυξάνεται κατά 6 μονάδες ($F_{1,32} = 19.75, p < .001$) και ότι η ίδια η ταύτιση των υποκειμένων με την ομάδα δεν αποτελεί σημαντικό παράγοντα πρόβλεψης των απαντήσεων για τη νομιμότητα του χειρισμού ($\beta = .03, p = .049$).

Στο πρώτο επίπεδο της ανάλυσης των απαντήσεων για την πρόθεση εκτέλεσης του χειρισμού εξετάστηκε η διακύμανσή τους ως προς τις απαντήσεις για τη νομιμότητα του χειρισμού και διαπιστώθηκε ότι ποσοστό 32% της διακύμανσής τους οφείλεται στις απαντήσεις για τη νομιμότητα του χειρισμού ($F_{1,33} = 15.42, p < .001$). Στο δεύτερο

Συνακόλουθα, ο συντελεστής αυτός δεν παρέχει ακριβείς πληροφορίες για τη σχετική σπουδαιότητα του παράγοντα.

επίπεδο ανάλυσης εισήχθησαν και οι απαντήσεις για τη στάση της ιεραρχίας και διαπιστώθηκε ότι οι απαντήσεις για τη στάση της ιεραρχίας διαμορφώνουν ένα επιπλέον 8% της διακύμανσης των απαντήσεων για την πρόθεση εκτέλεσης του χειρισμού ($F_{1,32} = 4.33, p = .046$). Έτσι, οι απαντήσεις για τη νομιμότητα του χειρισμού και οι απαντήσεις για τη στάση της ιεραρχίας διαμορφώνουν συνολικά ποσοστό 40% της διακύμανσης των απαντήσεων για την πρόθεση εκτέλεσης του χειρισμού αυτού ($F_{2,32} = 10.65, p < .001$). Στο τρίτο επίπεδο, όπου εισήχθησαν στην ανάλυση και οι τιμές της ταύτισης κάθε υποκειμένου με τη δημοσιοϋπαλληλική ομάδα, διαπιστώθηκε ότι το ποσοστό της διακύμανσης των απαντήσεων για την πρόθεση εκτέλεσης του χειρισμού που εξηγούν οι απαντήσεις για τη νομιμότητά του αυξάνεται κατά 6 μονάδες ($F_{1,32} = 19.75, p < .001$) και ότι οι απαντήσεις για τη στάση της ιεραρχίας αποτελούν μη σημαντικό παράγοντα πρόβλεψης των απαντήσεων για την πρόθεση εκτέλεσης του χειρισμού ($\beta = -.25, p = .077$), όπως είναι και η ίδια η ταύτιση ($\beta = .07, p = .635$).

Στις απαντήσεις για τη στάση της ιεραρχίας δεν ήταν εφικτό να εφαρμοσθεί ανάλυση παλινδρόμησης, καθόσον η εφαρμογή της προϋποθέτει ότι υπάρχει γραμμική σχέση μεταξύ της εξαρτημένης μεταβλητής και των παραγόντων. Όπως έχει προαναφερθεί η προϋπόθεση αυτή δε συντρέχει στην περίπτωση των απαντήσεων των υποκειμένων της πειραματικής ομάδας για τη στάση της ιεραρχίας (βλ. Πίνακες 23 & 24 του Παραρτήματος 2).

Ας συνοψίσουμε τώρα τα αποτελέσματά μας. Το διοικητικό έργο του σχεδιασμού το οποίο εξετάσαμε εδώ εμπίπτει στη διακριτική ευχέρεια της δημόσιας διοίκησης και ο χειρισμός του, ως προς τον οποίο τοποθετήθηκαν τα υποκείμενα, είναι σύννομος, κοινωνικά νομιμοποιημένος και έγκειται στην ενδοδιοικητική διερεύνηση της υπόθεσης. Όπως μας δείχνει η ανάλυση των απαντήσεων της ομάδας ελέγχου, η πρόθεση ανάληψης του χειρισμού και η στάση της ιεραρχίας είναι αντιθετικές μεταξύ τους. Η δηλούμενη νομιμότητα δομήθηκε από την πρόθεση, όμως στην παρατηρούμενη ομοιότητα της δηλούμενης νομιμότητας με τη δηλούμενη πρόθεση έχει συμβάλει και η ταύτιση με τη δημοσιοϋπαλληλική ομάδα. Και όπως μας διαφωτίζει η ανάλυση των απαντήσεων της πειραματικής ομάδας, η προσλαμβανόμενη από τους υπαλλήλους στάση της ιεραρχίας στον εν λόγω χειρισμό είναι αρνητική. Η στάση αυτή επιδρά στην πρόθεση ανάληψης του χειρισμού, όχι όμως και στην πρόσληψη της νομιμότητάς του. Βέβαια, και οι απαντήσεις των υποκειμένων της πειραματικής ομάδας διαμεσολαβήθηκαν από την ταύτιση, η οποία, αφενός, ενσωμάτωσε στη δηλούμενη πρόθεσή τους τη στάση της ιεραρχίας αντιστρέφοντάς την, και, αφετέρου, διεύρυνε την

επίδραση της «πρόθεσης» αυτής στη δηλούμενη νομιμότητα του χειρισμού ώστε μεταξύ τους δεν εμφανίζεται διαφορά. Με άλλα λόγια, χωρίς τη διαμεσολάβηση της ταύτισης η δηλούμενη νομιμότητα του χειρισμού θα εμφάνιζε αρνητική διαφορά από τη δηλούμενη πρόθεση ανάληψής του. Αλλά, καθώς πρόκειται για κοινωνικά νομιμοποιημένο χειρισμό, αποσιωπήθηκαν, αφενός, η υστέρηση της πρόθεσης έναντι της νομιμότητας, αφετέρου δε, η δόμηση της πρόθεσης από τη στάση της ιεραρχίας. Όπως μας πληροφορεί η ανάλυση της δηλούμενης στάσης της ιεραρχίας, η «θετική» αυτή στάση δομήθηκε -με μία «καχεκτική» αντίθεση της ταύτισης- από την «απροθυμία» εκτέλεσης του χειρισμού.

Επομένως, στο μέτρο που η στάση της ιεραρχίας στο χειρισμό δεν επιδρά στην προσλαμβανόμενη από τους υπαλλήλους νομιμότητά του, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι η διοικητική ιεραρχία ασκεί άμεση μόνο επιρροή. Στη διαπίστωση του Συνηγόρου του Πολίτη (2001, σελ. 78) ότι οι δημόσιοι υπάλληλοι δεν αναλαμβάνουν -κατά κανόνα- το χειρισμό αυτό, επικαλούμενοι τη μη νομιμότητά του, μπορούμε απλώς να προσθέσουμε ότι η δήλωση αυτή δεν αποδίδει τη σκέψη τους, όμως με την ίδια οι υπάλληλοι, κυρίως⁴³², συγκαλύπτουν την απροθυμία τους να αντιπεθούν⁴³³, όπως προσλαμβάνουν ότι απαιτείται, στη διοικητική ιεραρχία.

Πριν κλείσουμε την ενότητα αυτή, ας αναφερθούμε στην αλληλοπαθή σχέση που παρατηρήθηκε μεταξύ της νομιμότητας του χειρισμού και της πρόθεσης ανάληψής του: η δηλούμενη νομιμότητα συμμετέχει στη διακύμανση της δηλούμενης πρόθεσης

⁴³² Το μοντέλο παλινδρόμησης που εφαρμόστηκε εδώ μπορεί να εξηγήσει μερικώς μόνο την κοινωνική σκέψη των δημόσιων υπαλλήλων. Αν μη τι άλλο, μία μειονότητα υπαλλήλων δεν κινείται απλώς εντός των ορίων της νομιμότητας, αλλά ταυτόχρονα εξαντλεί τα όρια αυτά (Συνηγόρος του Πολίτη, 2001, σελ. 213 & 214).

Όσον αφορά τις απαντήσεις στα ερωτήματα του Ερωτηματολογίου 3, οι απαντήσεις των υποκειμένων της πειραματικής ομάδας για τη νομιμότητα του χειρισμού δεν εμφανίζουν καμία στατιστικά σημαντική συσχέτιση. Αντίθετα, στην ομάδα ελέγχου παρατηρείται σημαντική συσχέτιση των απαντήσεων για τη νομιμότητα του χειρισμού με τις απαντήσεις για τη στάση της διοικητικής ιεραρχίας στην ενδοδιοικητική συνοχή ($r = .356$), με τις απαντήσεις για τη στάση της στην ανάληψη πρωτοβουλίας από τον υπάλληλο ($r = .343$), καθώς και με τις απαντήσεις για τον πρωτοτυπικό κανόνα της ομάδας ($r = .565$).

⁴³³ Η εξουσία, όπως αναδεικνύει η εμπειρία και βεβαιώνουν οι πειραματικές έρευνες στο πεδίο της θεωρίας της κοινωνικής επιρροής, προκαλεί συμμόρφωση. Βέβαια, στη δημόσια παραδοχή του υποκειμένου ότι συμμορφώνεται στην εξουσία επιδρά η κοινωνική έγκριση ή απόρριψη της συγκεκριμένης συμμόρφωσης, όπως π.χ. συμβαίνει στην περίπτωση της προκατάληψης. Οι δημόσιες δηλώσεις υπέρ της προκατάληψης μειώνονται όλο και περισσότερο. Ωστόσο, δεν είναι βέβαιο εάν η παρατηρούμενη μείωση εκφράζει αλλαγή πεποίθησης ή εάν αντανακλά εσωτερικευση κυρίαρχων κοινωνικών κανόνων ή εάν συνιστά συμμόρφωση χωρίς εσωτερικευση. Οι Crandall, Eshleman & O' Brian (2002), οι οποίοι όρισαν την πηγή του περιορισμού των δηλώσεων προκατάληψης με όρους ταύτισης με νέες ομάδες αναφοράς και με όρους προσαρμογής σε νέους κοινωνικούς κανόνες, διαπίστωσαν ότι τα υποκείμενα που εμφανίζονται περισσότερο συγκρατημένα να δηλώσουν ότι είναι προκατειλημμένα τηρούν περισσότερο τις κανονιστικές νόρμες και

ανάληψης στην ίδια έκταση που η δεύτερη συμμετέχει στη διακύμανση της πρώτης. Η διαλεκτική αυτή παρατηρείται και στις δύο ομάδες, αν και το ποσοστό της συνδιακύμανσης διαφέρει μεταξύ των ομάδων. Η ανάλυση των απαντήσεων «αποκάλυψε» ότι στο δημόσιο προσδιορισμό της νομιμότητας ενός διοικητικού έργου συμμετέχουν διάφοροι παράγοντες, όπως και στη δηλούμενη πρόθεση εκτέλεσής του, αλλά παράλληλα αποκάλυψε ότι η νομιμότητα και η πρόθεση συνδέονται με μία άρρηκτη σχέση.

2. Η επίδραση της κοινωνιοψυχολογικής ταύτισης με την ομάδα απουσία επιρροής της διοικητικής πλειονότητας

Στο δεύτερο διοικητικό έργο ο υπάλληλος-χειριστής εξετάζει υπόθεση πολίτη κατά προτεραιότητα ύστερα από αίτημα του ενδιαφερόμενου –και χωρίς εμπλοκή προϊσταμένου του. Όπως έχει εκτεθεί στο κεφάλαιο των μεθοδολογικών σημειώσεων, πρόκειται για χειρισμό ο οποίος είναι σύννομος ή, ακριβέστερα, δεν είναι (προδήλως) παράνομος. Εξετάσαμε, ανά ομάδα, εάν διαφέρουν μεταξύ τους οι μέσοι όροι των απαντήσεων για τη νομιμότητα του χειρισμού, την πρόθεση εκτέλεσής του και τη στάση της ιεραρχίας και εγγράψαμε τα αποτελέσματα του ελέγχου αυτού στον Πίνακα 11.2.

Πίνακας 11.2

Αποτελέσματα σύγκρισης μέσων όρων των απαντήσεων για τη νομιμότητα του 2^{ου} διοικητικού έργου, την πρόθεση εκτέλεσής του και τη στάση της ιεραρχίας στην πειραματική ομάδα (N=36) και στην ομάδα ελέγχου (N=35)

ΠΕΙΡΑΜΑΤΙΚΗ ΟΜΑΔΑ						ΟΜΑΔΑ ΕΛΕΓΧΟΥ					
Νομιμότητα- Πρόθεση		Νομιμότητα- Στάση		Πρόθεση- Στάση		Νομιμότητα- Πρόθεση		Νομιμότητα- Στάση		Πρόθεση- Στάση	
t	p	t	p	t	P	t	p	t	p	t	p
-.31	.757	-.07	.945	.00	1.00	-2.40	.022	.81	.427	2.77	.009

Στην πειραματική ομάδα ο μέσος όρος των απαντήσεων για τη νομιμότητα του χειρισμού δε διαφέρει από το μέσο όρο των απαντήσεων για την πρόθεση εκτέλεσής του και κανένα από αυτά τα δύο σύνολα απαντήσεων δε συσχετίζεται με τις απαντήσεις για τη στάση της ιεραρχίας έναντι του συγκεκριμένου χειρισμού. Στην ομάδα ελέγχου ο

επηρεάζονται περισσότερο από τις μεταβολές των κοινωνικών αξιών από ό,τι εκείνοι που δεν

μέσος όρος των απαντήσεων για την πρόθεση εκτέλεσης του χειρισμού υπερβαίνει το μέσο όρο των απαντήσεων για τη νομιμότητά του, καθώς και το μέσο όρο των απαντήσεων για την αντίστοιχη στάση της ιεραρχίας, ενώ ο μέσος όρος των απαντήσεων για τη νομιμότητα δε διαφέρει από το μέσο όρο των απαντήσεων για τη στάση της ιεραρχίας.

Τα αποτελέσματα των αναλύσεων παλινδρόμησης των απαντήσεων των υποκειμένων της ομάδας ελέγχου παρουσιάζονται στον Πίνακα 27 του Παραρτήματος 2. Στο πρώτο επίπεδο της ανάλυσης των απαντήσεων για τη νομιμότητα του χειρισμού, όπου εξετάσθηκε η διακύμανσή τους ως προς τις απαντήσεις για την πρόθεση εκτέλεσής του, διαπιστώθηκε ότι οι απαντήσεις για την πρόθεση εκτέλεσης του χειρισμού εξηγούν ποσοστό 42% της διακύμανσης των απαντήσεων για τη νομιμότητά του ($F_{1,33} = 23.73$, $p < .001$). Στο δεύτερο επίπεδο, όπου εισήχθηκαν στην ανάλυση και οι απαντήσεις για τη στάση της ιεραρχίας, διαπιστώθηκε ότι οι απαντήσεις αυτές αποτελούν οριακά μη σημαντικό παράγοντα πρόβλεψης των απαντήσεων για τη νομιμότητα ($\beta = .27$, $p = .060$). Στο τρίτο επίπεδο, όπου εισήχθηκαν στην ανάλυση και οι τιμές της ταύτισης κάθε υποκειμένου με τη δημοσιούπαλληλική ομάδα, διαπιστώθηκε ότι το ποσοστό της διακύμανσης των απαντήσεων για τη νομιμότητα του χειρισμού που εξηγούν οι απαντήσεις για την πρόθεση εκτέλεσής του μειώνεται κατά δύο μονάδες ($F_{1,32} = 21.50$, $p < .001$), όπως μειώνεται έτι περαιτέρω η μερική μη σπουδαιότητα των απαντήσεων για τη στάση της ιεραρχίας ($\beta = .20$, $p = .193$) και ότι ένα επιπλέον 7% της διακύμανσης των απαντήσεων για τη νομιμότητα εξηγεί η ίδια η ταύτιση ($F_{1,31} = 4.28$, $p = .047$). Έτσι, ποσοστό 47% της διακύμανσης των απαντήσεων για τη νομιμότητα του χειρισμού διαμορφώνουν από κοινού η ταύτιση και οι απαντήσεις για την πρόθεση εκτέλεσής του ($F_{2,31} = 13.99$, $p < .001$).

Στο πρώτο επίπεδο της ανάλυσης των απαντήσεων για την πρόθεση εκτέλεσης του χειρισμού, όπου εξετάσθηκε η διακύμανση των απαντήσεων αυτών ως προς τις απαντήσεις για τη νομιμότητα του χειρισμού, διαπιστώθηκε ότι οι απαντήσεις για τη νομιμότητα εξηγούν ποσοστό 42% της διακύμανσης των απαντήσεων για την πρόθεση εκτέλεσης του χειρισμού ($F_{1,33} = 23.73$, $p < .001$). Στο δεύτερο επίπεδο, όπου εισήχθηκαν στην ανάλυση και οι απαντήσεις για τη στάση της ιεραρχίας, διαπιστώθηκε ότι οι απαντήσεις αυτές δεν αποτελούν σημαντικό παράγοντα πρόβλεψης των απαντήσεων για την πρόθεση εκτέλεσης του χειρισμού ($\beta = .13$, $p = .420$). Στο τρίτο

επίπεδο, όπου εισήχθηκαν στην ανάλυση και οι τιμές της ταύτισης κάθε υποκειμένου με τη δημοσιοϋπαλληλική ομάδα, διαπιστώθηκε ότι το ποσοστό της διακύμανσης των απαντήσεων για την πρόθεση εκτέλεσης του χειρισμού που εξηγούν οι απαντήσεις για τη νομιμότητά του μειώνεται κατά δύο μονάδες ($F_{1,32} = 21.50, p < .001$) και ότι η ίδια η ταύτιση δεν αποτελεί σημαντικό παράγοντα πρόβλεψης των απαντήσεων για την πρόθεση εκτέλεσης του χειρισμού ($\beta = .06, p = .728$).

Στην ανάλυση των απαντήσεων για τη στάση της ιεραρχίας εισήχθηκαν πρώτα οι απαντήσεις για την πρόθεση εκτέλεσης του χειρισμού, για τις οποίες η ανάλυση έδειξε ότι εξηγούν ποσοστό 17% της διακύμανσης των απαντήσεων για τη στάση της ιεραρχίας ($F_{1,33} = 6.84, p = .013$). Ακολούθως, εισήχθηκαν οι απαντήσεις για τη νομιμότητα του χειρισμού, για τις οποίες η ανάλυση έδειξε ότι, αφενός, καθιστούν τις απαντήσεις για την πρόθεση εκτέλεσης μη σημαντικό παράγοντα πρόβλεψης των απαντήσεων για τη στάση της ιεραρχίας ($\beta = .16, p = .420$), αφετέρου δε, οι ίδιες εξηγούν ποσοστό 24% της διακύμανσης των απαντήσεων για τη στάση αυτή. Τέλος, εισήχθηκαν στην ανάλυση οι τιμές της ταύτισης των υποκειμένων και διαπιστώθηκε ότι δεν αποτελούν σημαντικό παράγοντα πρόβλεψης των απαντήσεων για τη στάση της ιεραρχίας ($\beta = .23, p = .201$), όμως μειώνουν κατά μία μονάδα το ποσοστό της διακύμανσης των απαντήσεων για τη στάση που εξηγούν οι απαντήσεις για τη νομιμότητα του χειρισμού. Έτσι, ποσοστό 23% της διακύμανσης των απαντήσεων για τη στάση της ιεραρχίας διαμορφώνουν οι απαντήσεις για τη νομιμότητα του χειρισμού ($F_{1,32} = 9.51, p = .004$).

Ας περάσουμε τώρα στον Πίνακα 28 του Παραρτήματος 2, στον οποίο παρουσιάζονται οι αναλύσεις των απαντήσεων της πειραματικής ομάδας. Στο πρώτο επίπεδο της ανάλυσης των απαντήσεων για τη νομιμότητα του χειρισμού εξετάσθηκε η διακύμανσή τους ως προς τις απαντήσεις για την πρόθεση εκτέλεσης του χειρισμού αυτού και διαπιστώθηκε ότι ποσοστό 75% της διακύμανσής τους οφείλεται στις απαντήσεις για την πρόθεση εκτέλεσης του χειρισμού ($F_{1,32} = 94.60, p < .001$). Στο δεύτερο επίπεδο ανάλυσης εισήχθηκαν και οι απαντήσεις για τη στάση της ιεραρχίας, οι οποίες διαπιστώθηκε ότι είναι σχεδόν ανεξάρτητες από τις απαντήσεις για τη νομιμότητα του χειρισμού ($\beta = -.02, p = .804$), όμως με την εισαγωγή τους στην ανάλυση αυξάνεται κατά μία μονάδα το ποσοστό της διακύμανσης των απαντήσεων για τη νομιμότητα που εξηγούν οι απαντήσεις για την πρόθεση εκτέλεσής του ($F_{1,31} = 100.49, p < .001$). Στο τρίτο επίπεδο ανάλυσης, όπου εισήχθηκαν και οι τιμές της ταύτισης, διαπιστώθηκε ότι η ταύτιση επίσης δεν αποτελεί σημαντικό παράγοντα πρόβλεψης των απαντήσεων για τη

νομιμότητα του χειρισμού ($\beta = -.10$, $p = .229$), όμως με την εισαγωγή της στην ανάλυση αυξάνεται κατά 6 μονάδες το ποσοστό της διακύμανσης των απαντήσεων για τη νομιμότητα που εξηγούν οι απαντήσεις για την πρόθεση εκτέλεσής του. Έτσι, οι απαντήσεις για νομιμότητα του χειρισμού διαμορφώθηκαν κατά ποσοστό 82% από τις απαντήσεις για την πρόθεση εκτέλεσής του ($F_{1,30} = 133.11$, $p < .001$).

Στο πρώτο επίπεδο της ανάλυσης των απαντήσεων για την πρόθεση εκτέλεσης του χειρισμού εξετάσθηκε η διακύμανσή τους ως προς τις απαντήσεις για τη νομιμότητα του χειρισμού και διαπιστώθηκε ότι ποσοστό 75% της διακύμανσής τους οφείλεται στις απαντήσεις για τη νομιμότητα του χειρισμού ($F_{1,32} = 94.60$, $p < .001$). Στο δεύτερο επίπεδο ανάλυσης εισήχθηκαν και οι απαντήσεις για τη στάση της ιεραρχίας, οι οποίες είναι σχεδόν ανεξάρτητες από τις απαντήσεις για τη νομιμότητα του χειρισμού ($\beta = .02$, $p = .836$), όμως με την εισαγωγή τους στην ανάλυση αυξάνεται κατά μία μονάδα το ποσοστό της διακύμανσης των απαντήσεων για την πρόθεση εκτέλεσης του χειρισμού που εξηγούν οι απαντήσεις για τη νομιμότητά του ($F_{1,31} = 100.49$, $p < .001$). Στο τρίτο επίπεδο ανάλυσης εισήχθηκαν και οι τιμές της ταύτισης, οι οποίες διαπιστώθηκε ότι αποτελούν οριακά μη σημαντικό παράγοντα πρόβλεψης των απαντήσεων για την πρόθεση εκτέλεσης του χειρισμού ($\beta = .15$, $p = .063$) και ότι με την εισαγωγή τους αυξάνεται κατά 6 μονάδες το ποσοστό της διακύμανσης των απαντήσεων για την πρόθεση εκτέλεσης του χειρισμού που εξηγούν οι απαντήσεις για τη νομιμότητά του. Έτσι, οι απαντήσεις για την πρόθεση εκτέλεσης του χειρισμού διαμορφώθηκαν κατά ποσοστό 82% από τις απαντήσεις για τη νομιμότητά του ($F_{1,30} = 133.11$, $p < .001$).

Στις απαντήσεις για τη στάση της ιεραρχίας δεν ήταν εφικτό να εφαρμοσθεί ανάλυση παλινδρόμησης (βλ. Πίνακες 23 & 24 του Παραρτήματος 2). Ας συνοψίσουμε λοιπόν τα αποτελέσματά μας.

Το διοικητικό έργο, του οποίου το χειρισμό έκριναν εδώ τα υποκείμενα, εμπίπτει στη διακριτική ευχέρεια της διοίκησης και ο κρινόμενος χειρισμός δεν παραβιάζει διάταξη νόμου, ενώ παράλληλα διαθέτει κοινωνική νομιμοποίηση. Η δηλωθείσα νομιμότητα του χειρισμού και η δηλωθείσα πρόθεση ανάληψής του συνδέονται μεταξύ τους με τη διαλεκτική σχέση που διαπιστώθηκε και στην ανάλυση των απαντήσεων για το προηγούμενο διοικητικό έργο και της οποίας το εύρος διαφέρει μεταξύ των ομάδων. Το εύρος αυτό είναι μικρότερο στην ομάδα ελέγχου, τα υποκείμενα της οποίας σημείωσαν υψηλότερες τιμές -κατά μέσο όρο- για την πρόθεσή τους να αναλάβουν το χειρισμό από ό,τι για τη νομιμότητά του ή για τη στάση της ιεραρχίας, δηλαδή υπαινίχθηκαν ότι την υλοποίηση της πρόθεσης αντιστρατεύονται εξωγενείς παράγοντες. Ωστόσο, η ανάλυση

των απαντήσεων των δύο ομάδων έδειξε ότι η στάση της ιεραρχίας δε συμμετέχει στη δόμηση της δηλούμενης πρόθεσης ούτε της δηλούμενης νομιμότητας. Προκειμένου όμως για τα υποκείμενα της ομάδας ελέγχου, στη δόμηση της νομιμότητας συμμετέχει η ταύτιση με την ομάδα. Στην ομάδα ελέγχου, η δηλούμενη νομιμότητα του χειρισμού υστερεί, έναντι της δηλούμενης πρόθεσης εκτέλεσής του, ακριβώς επειδή συνδιαμορφώνεται από την ταύτιση.

Επομένως, οι δημόσιοι υπάλληλοι ενίοτε «δανείζονται»⁴³⁴ από τη νομιμότητα για να δικαιώσουν⁴³⁵ την κοινωνική θέση της επαγγελματικής τους ομάδας. Ο «δανεισμός» αυτός είναι εφικτός όχι μόνο επειδή η ηγεσία της δημόσιας διοίκησης είναι ουδέτερη στην εκτέλεση ορισμένων διοικητικών πράξεων, αλλά και επειδή στην κοινωνική σκέψη των δημόσιων υπαλλήλων η οργανική σχέση τους με τη δημοσιοϋπαλληλική ομάδα δε συμμετέχει στην παραγωγή των πρακτικών νομικισμού, καθώς οι επιπτώσεις της μεταθέτονται από το πεδίο της «ενδογενούς» πρόθεσης στο πεδίο της «αντικειμενικής» νομιμότητας. Η μετάθεση αυτή επιτρέπει, δηλαδή, δύο συσκοτίσεις: αφενός, αποσιωπά ότι η σχέση ομάδας-μέλους συμμετέχει στην παραγωγή της συμπεριφοράς νομικισμού και, αφετέρου, συγκαλύπτει ότι η σχέση αυτή (συν)διαμορφώνει την πρόθεση του μέλους.

Εάν θέλουμε να γνωρίζουμε, με όρους της θεωρίας της κοινωνικής ταυτότητας, πώς ακριβώς αλληλεπιδρούν στη διαμόρφωση των απαντήσεων για τη νομιμότητα του χειρισμού η αξιολογική και η συναισθηματική σημασία της ταύτισης, μας διαφωτίζει η ανάλυση συνδιακύμανσής τους. Όπως μας πληροφορεί η ανάλυση αυτή, την εν λόγω μετάθεση αναλαμβάνει η συναισθηματική σημασία της ταύτισης: εάν αφαιρεθεί η επίδραση της συναισθηματικής σημασίας, η κύρια επίδραση της αξιολογικής σημασίας δεν είναι σημαντική (Πίνακας 29 του Παραρτήματος 2). Οι δύο σημασίες έχουν⁴³⁶

⁴³⁴ Οι Jetten, Spears & Manstead (1999) υποστηρίζουν ότι η ταύτιση με την ομάδα διαμεσολαβεί τη σχέση διακρίτοτητας-διαφοροποίησης κατά τρόπο ώστε η μεταβολή της διακρίτοτητας της ομάδας να συνιστά ή, ακριβέστερα, να προσλαμβάνεται γενικά ότι συνιστά θετική διαφοροποίησή της. Οι ίδιοι παρατηρούν ότι, εκτός από την ταύτιση, στη σχέση διακρίτοτητας-διαφοροποίησης διαμεσολαβούν και άλλοι παράγοντες, όπως η απειλή της κοινωνικής ταυτότητας των μελών της ομάδας, η υψηλή (ή μη) σημασία της διάστασης σύγκρισης, η ενδοομαδική συνεργατικότητα (ή ανταγωνιστικότητα) κ.λπ..

⁴³⁵ Όσον αφορά τις συσχετίσεις των απαντήσεων για τη νομιμότητα του χειρισμού με τις απαντήσεις στα ερωτήματα του Ερωτηματολογίου 3, στην πειραματική ομάδα δεν εμφανίζεται στατιστικά σημαντική συσχέτιση. Αντίθετα, στην ομάδα ελέγχου η νομιμότητα του χειρισμού συσχετίζεται με τη ζήτηση του δημοσιοϋπαλληλικού επαγγέλματος ($r = .381$), την υπερεκτίμηση των υπαλληλικών αρμοδιοτήτων από τον πολίτη ($r = .372$) και τη στάση της διοικητικής ιεραρχίας έναντι της υπαλληλικής πρωτοβουλίας ($r = .388$).

⁴³⁶ Οι σημασίες αυτές μετρήθηκαν κατά τον ίδιο τρόπο όπως και η ταύτιση. Στην ομάδα ελέγχου ($N = 34$) ο μέσος όρος των απαντήσεων για την αξιολογική σημασία είναι 4.71 και η τυπική απόκλιση .91 και στην πειραματική ομάδα ($N=35$) ο μέσος όρος είναι 5.05 και η τυπική απόκλιση .99. Οι απαντήσεις για τη συναισθηματική σημασία στην ομάδα ελέγχου έχουν μέσο όρο 4.28 και τυπική

σημαντική γραμμική σχέση ($r = .373$, $N_1, N_2 = 34$, $p = .030$), ενώ η αξιολογική σημασία υπερβαίνει τη συναισθηματική ($t = 2.18$, $df = 33$, $p = .037$). Συγκεκριμένα, η αξιολογική σημασία της υπαγωγής του εαυτού στη δημοσιούπαλληλική ομάδα για τα εν λόγω υποκείμενα είναι κατά μέσο όρο 4.71 (τυπική απόκλιση .91) και η συναισθηματική σημασία είναι, επίσης κατά μέσο, όρο 4.28 (τυπική απόκλιση 1.08). Ωστόσο, στην προκειμένη περίπτωση, η σημασία που συμμετέχει είναι η συναισθηματική.

Όπως θα περίμενε κανείς, στην περίπτωση του χειρισμού του προηγούμενου έργου, η ομοιότητα της δηλούμενης νομιμότητας του χειρισμού με τη δηλούμενη πρόθεση ανάληψής του επιτεύχθηκε με τη συμμετοχή της αξιολογικής σημασίας της ταύτισης. Η ανάλυση συνδιακύμανσης των σημασιών της ταύτισης στη διαμόρφωση των απαντήσεων για τη νομιμότητα του χειρισμού αυτού, μας πληροφορεί ότι εάν αφαιρεθεί η επίδραση της αξιολογικής σημασίας, η επίδραση της συναισθηματικής σημασίας δεν είναι σημαντική (Πίνακας 30 του Παραρτήματος 2). Υποστηρίζεται, έτσι, η παρατήρηση του Tajfel (1981, 1982) ότι η ταύτιση δεν είναι μία συμπαγής⁴³⁷ δομή ή, διατυπωμένο από τον Moscovici (1996, σελ. 21), «βλέπουμε να παράγεται [...] ένας διχασμός [...], μέσα στον οποίο ένα μέρος του ατόμου γίνεται ο θεατής του άλλου, που είναι το δρων υποκείμενο».

απόκλιση 1.08 και στην πειραματική ομάδα έχουν μέσο όρο 4.33 και τυπική απόκλιση .96. Επομένως, δεν υπάρχει σημαντική διαφορά μεταξύ της ομάδας ελέγχου και της πειραματικής ομάδας στις απαντήσεις για την αξιολογική και τη συναισθηματική σημασία της ταύτισης ($t = 1.48$, $df = 68$, $p = .145$ και αντίστοιχα $t = .21$, $df = 68$, $p = .835$).

⁴³⁷ «Καθόλου δεν εννοούμε ότι τα άτομα "έχουν" άκαμπτές ταυτίσεις κάποιου είδους ή ότι το γνωστικό, το αξιολογικό ή το συναισθηματικό στοιχείο της υπαγωγής σε μία ομάδα εκφράζονται στις πρακτικές των μελών της οπωσδήποτε και ανεξάρτητα από το κοινωνικό περιβάλλον ή την κοινωνική κατάσταση. Μεταξύ του κοινωνικού περιβάλλοντος και των περιστάσεων, από τη μία πλευρά και από την άλλη, των σημασιών της υπαγωγής στην ομάδα υπάρχει μία αλληλοπαθής, διαλεκτική σχέση», γράφει ο Tajfel (1981, σελ. 238). Σύστοιχες παρατηρήσεις του είναι διάσπαρτες στο κείμενο της ανά χειράς έρευνας.

Όπως θα έλεγε ο Καστοριάδης (1985, σελ. 32, 53, 140), το να αντιπαράβαλλει κανείς τη μέθοδο του με μία δοκιμασμένη μέθοδο είναι διαφορετικό από το να ζητά καταφύγιο στις αναλύσεις άλλων με θεωρητική δουλικότητα, όμως, το ζήτημα της ευθυκρισίας, αν και πρωτεύον, χρονικά είναι το δεύτερο ζήτημα που ανακύπτει κατά τη μεταχείριση μίας θεωρίας. Το πρώτο ζήτημα είναι η ανεύρεση -εάν αυτό δεν είναι εξ ορισμού ανέφικτο- της σκέψης του συγγραφέα, πράγμα που σημαίνει, μεταξύ άλλων, ότι θα πρέπει να σπάσουμε τις στιβάδες των ερμηνειών κάτω από τις οποίες έχει η ίδια ενταφιασθεί και, ταυτόχρονα, διατηρηθεί ζωντανή. Και στο μέτρο που σε ένα κείμενο μπορεί συνήθως να βρει κανείς μερικές φράσεις που επιτρέπουν ένα συμπέρασμα ή άλλες πολύ περισσότερες που βεβαιώνουν το αντίθετο, εκείνο που καλούμαστε να αναζητήσουμε είναι η λογική

3. Η έμμεση επιρροή της διοικητικής πλειονότητας

Στο τρίτο διοικητικό έργο που τέθηκε υπόψη των υποκειμένων, ο υπάλληλος-χειριστής ερμηνεύει γραμματικά τον εφαρμοστέο νομικό κανόνα, παραλείποντας να ενσωματώσει στην ερμηνεία το σκοπό για τον οποίο ο κανόνας θεσπίστηκε. Ας εξετάσουμε αρχικά εάν διαφέρουν, ανά ομάδα, οι μέσοι όροι των απαντήσεων για τη νομιμότητα του χειρισμού, την πρόθεση εκτέλεσής του και τη στάση της ιεραρχίας.

Όπως παρατηρούμε στον Πίνακα 11.3, στον οποίο εγγράφονται τα αποτελέσματα των ελέγχων σύγκρισης των μέσων όρων, στην ομάδα ελέγχου ο μέσος όρος των τιμών της νομιμότητας του εν λόγω σύννομου αλλά κοινωνικά ανεπιθύμητου χειρισμού υπερβαίνει το μέσο όρο των τιμών της πρόθεσης ανάληψής του, ενώ ο μέσος όρος των τιμών της αντίστοιχης στάσης της ιεραρχίας δε διαφέρει από τους μέσους όρους των δύο άλλων μεταβλητών. Στην πειραματική ομάδα ο μέσος όρος των τιμών της νομιμότητας του χειρισμού υπερβαίνει το μέσο όρο των τιμών της πρόθεσης ανάληψής του, καθώς και το μέσο όρο των τιμών της αντίστοιχης στάσης της ιεραρχίας, οι οποίοι δε διαφέρουν μεταξύ τους.

Πίνακας 11.3

Αποτελέσματα σύγκρισης μέσων όρων των απαντήσεων για τη νομιμότητα του 3^{ου} διοικητικού έργου, την πρόθεση εκτέλεσής του και τη στάση της ιεραρχίας στην πειραματική ομάδα (N=36) και στην ομάδα ελέγχου (N=35)

ΠΕΙΡΑΜΑΤΙΚΗ ΟΜΑΔΑ						ΟΜΑΔΑ ΕΛΕΓΧΟΥ					
Νομιμότητα- Πρόθεση		Νομιμότητα- Στάση		Πρόθεση- Στάση		Νομιμότητα- Πρόθεση		Νομιμότητα- Στάση		Πρόθεση- Στάση	
t	P	t	p	T	p	t	p	t	p	t	p
3.58	.001	3.42	.002	.39	.701	2.64	.013	.41	.686	-1.56	.129

Ας περάσουμε τώρα στον Πίνακα 31 του Παραρτήματος 2, στον οποίο παρουσιάζονται τα αποτελέσματα των αναλύσεων παλινδρόμησης των απαντήσεων των υποκειμένων της ομάδας ελέγχου. Στο πρώτο επίπεδο της ανάλυσης των απαντήσεων για τη νομιμότητα του χειρισμού, όπου εξετάστηκε η διακύμανσή τους ως προς τις απαντήσεις για την πρόθεση εκτέλεσης του χειρισμού αυτού, διαπιστώθηκε ότι οι απαντήσεις για την πρόθεση εκτέλεσης του χειρισμού εξηγούν ποσοστό 54% της διακύμανσης των απαντήσεων για τη νομιμότητά του ($F_{1,33} = 39.00$, $p < .001$). Στο δεύτερο επίπεδο,

της θεωρίας. Μετά την αναζήτηση της συγκεκριμένης λογικής, ερχόμαστε στο εάν η ίδια μπορεί να προσεγγίζεται ως ανυπερβλητή.

όπου εισήχθηκαν στην ανάλυση και οι απαντήσεις για τη στάση της ιεραρχίας στον εν λόγω χειρισμό, διαπιστώθηκε ότι οι απαντήσεις αυτές εξηγούν ένα επιπλέον 7% των απαντήσεων για τη νομιμότητα ($F_{1,32} = 5.95, p = .020$). Στο τρίτο επίπεδο, όπου εισήχθηκαν στην ανάλυση και οι τιμές της ταύτισης κάθε υποκειμένου με τη δημοσιούπαλληλική ομάδα, διαπιστώθηκε ότι η ταύτιση δεν αποτελεί σημαντικό παράγοντα πρόβλεψης των απαντήσεων για τη νομιμότητα του χειρισμού ($\beta = .07, p = .570$). Έτσι, ποσοστό 60% της διακύμανσης των απαντήσεων για τη νομιμότητα του χειρισμού εξηγούν από κοινού οι απαντήσεις για την πρόθεση εκτέλεσής του και οι απαντήσεις για τη στάση της ιεραρχίας ($F_{2,31} = 23.75, p < .001$).

Στο πρώτο επίπεδο της ανάλυσης των απαντήσεων για την πρόθεση εκτέλεσης του χειρισμού, όπου εξετάστηκε η διακύμανση των απαντήσεων αυτών ως προς τις απαντήσεις για τη νομιμότητά του, διαπιστώθηκε ότι οι απαντήσεις για τη νομιμότητα του χειρισμού εξηγούν ποσοστό 54% της διακύμανσης των απαντήσεων για την πρόθεση εκτέλεσής του ($F_{1,33} = 39.00, p < .001$). Στο δεύτερο επίπεδο, όπου εισήχθηκαν στην ανάλυση και οι απαντήσεις για τη στάση της ιεραρχίας στον εν λόγω χειρισμό, διαπιστώθηκε ότι οι απαντήσεις αυτές δεν αποτελούν σημαντικό παράγοντα πρόβλεψης των απαντήσεων για την πρόθεση εκτέλεσης του χειρισμού ($\beta = .02, p = .900$). Στο τρίτο επίπεδο, όπου εισήχθηκαν στην ανάλυση και οι τιμές της ταύτισης κάθε υποκειμένου με τη δημοσιούπαλληλική ομάδα, διαπιστώθηκε ότι ούτε η ταύτιση αποτελεί σημαντικό παράγοντα πρόβλεψης των απαντήσεων για την πρόθεση ανάληψης του χειρισμού ($\beta = .05, p = .718$). Έτσι, ποσοστό 53% της διακύμανσης των απαντήσεων για την πρόθεση εκτέλεσης του χειρισμού ερμηνεύουν οι απαντήσεις για τη νομιμότητά του ($F_{1,32} = 32.29, p < .001$).

Στην ανάλυση των απαντήσεων για τη στάση της ιεραρχίας εισήχθηκαν πρώτα οι απαντήσεις για τη νομιμότητα του χειρισμού, για τις οποίες η ανάλυση έδειξε ότι εξηγούν ποσοστό 30% της διακύμανσης των απαντήσεων για τη στάση της ιεραρχίας ($F_{1,33} = 14.41, p = .001$). Ακολούθως, εισήχθηκαν οι απαντήσεις για την πρόθεση εκτέλεσης του χειρισμού, για τις οποίες η ανάλυση έδειξε ότι δεν αποτελούν σημαντικό παράγοντα πρόβλεψης των απαντήσεων για τη στάση της ιεραρχίας ($\beta = .03, p = .900$). Τέλος, εισήχθηκαν στην ανάλυση οι τιμές της ταύτισης των υποκειμένων και διαπιστώθηκε ότι δεν αποτελούν σημαντικό παράγοντα πρόβλεψης των απαντήσεων για τη στάση της ιεραρχίας ($\beta = -.11, p = .497$). Έτσι, ποσοστό 29% της διακύμανσης των απαντήσεων για τη στάση της ιεραρχίας διαμορφώθηκε από τις απαντήσεις για τη νομιμότητα του χειρισμού ($F_{1,32} = 14.00, p = .001$).

Ας περάσουμε τώρα στον Πίνακα 32 του Παραρτήματος 2, στον οποίο παρουσιάζονται οι αναλύσεις των απαντήσεων της πειραματικής ομάδας. Στο πρώτο επίπεδο της ανάλυσης των απαντήσεων για τη νομιμότητα του χειρισμού εξετάστηκε η διακύμανσή τους ως προς τις απαντήσεις για την πρόθεση εκτέλεσης του χειρισμού αυτού και διαπιστώθηκε ότι ποσοστό 48% της διακύμανσής τους οφείλεται στις απαντήσεις για την πρόθεση εκτέλεσης του χειρισμού ($F_{1,34} = 30.95, p < .001$). Στο δεύτερο επίπεδο ανάλυσης εισήχθηκαν και οι απαντήσεις για τη στάση της ιεραρχίας, οι οποίες διαπιστώθηκε ότι διαμορφώνουν ένα επιπλέον 8% της διακύμανσης των απαντήσεων για τη νομιμότητα του χειρισμού ($F_{1,31} = 5.52, p = .025$). Στο τρίτο επίπεδο ανάλυσης, όπου εισήχθηκαν και οι τιμές της ταύτισης, διαπιστώθηκε ότι η ταύτιση δεν αποτελεί σημαντικό παράγοντα πρόβλεψης των απαντήσεων για τη νομιμότητα του χειρισμού ($\beta = .14, p = .246$). Έτσι, οι απαντήσεις για νομιμότητα του χειρισμού διαμορφώθηκαν κατά ποσοστό 56% από τις απαντήσεις για την πρόθεση εκτέλεσής του και τις απαντήσεις για τη στάση της ιεραρχίας ($F_{2,31} = 19.39, p < .001$).

Στο πρώτο επίπεδο της ανάλυσης των απαντήσεων για την πρόθεση εκτέλεσης του χειρισμού εξετάστηκε η διακύμανσή τους ως προς τις απαντήσεις για τη νομιμότητα του χειρισμού και διαπιστώθηκε ότι ποσοστό 48% της διακύμανσής τους οφείλεται στις απαντήσεις για τη νομιμότητα του χειρισμού ($F_{1,34} = 30.95, p < .001$). Στο δεύτερο επίπεδο ανάλυσης εισήχθηκαν και οι απαντήσεις για τη στάση της ιεραρχίας, οι οποίες διαπιστώθηκε ότι δεν αποτελούν σημαντικό παράγοντα πρόβλεψης των απαντήσεων για την πρόθεση εκτέλεσης του χειρισμού ($\beta = .25, p = .138$). Στο τρίτο επίπεδο ανάλυσης εισήχθηκαν και οι τιμές της ταύτισης, οι οποίες επίσης δεν αποτελούν σημαντικό παράγοντα πρόβλεψης των απαντήσεων για την πρόθεση εκτέλεσης του χειρισμού ($\beta = -.06, p = .630$). Έτσι, οι απαντήσεις για την πρόθεση εκτέλεσης του χειρισμού διαμορφώθηκαν κατά ποσοστό 48% από τις απαντήσεις για τη νομιμότητά του ($F_{1,32} = 29.15, p < .001$).

Στην ανάλυση των απαντήσεων για τη στάση της ιεραρχίας εισήχθηκαν πρώτα οι απαντήσεις για τη νομιμότητα του χειρισμού, για τις οποίες η ανάλυση έδειξε ότι εξηγούν ποσοστό 40% της διακύμανσης των απαντήσεων για τη στάση της ιεραρχίας ($F_{1,32} = 21.23, p < .001$). Ακολούθως, εισήχθηκαν οι απαντήσεις για την πρόθεση εκτέλεσης του χειρισμού, για τις οποίες η ανάλυση έδειξε ότι δεν αποτελούν σημαντικό παράγοντα πρόβλεψης των απαντήσεων για τη στάση της ιεραρχίας ($\beta = .28, p = .138$). Τέλος, εισήχθηκαν στην ανάλυση οι τιμές της ταύτισης των υποκειμένων και διαπιστώθηκε ότι ούτε η ταύτιση αποτελεί σημαντικό παράγοντα πρόβλεψης των

απαντήσεων για τη στάση της ιεραρχίας ($\beta = -.05$, $p = .723$). Έτσι, ποσοστό 40% της διακύμανσης των απαντήσεων για τη στάση της ιεραρχίας διαμορφώνουν οι απαντήσεις για τη νομιμότητα του χειρισμού ($F_{1,32} = 21.23$, $p < .001$).

Επομένως, και στις δύο ομάδες, στη διαμόρφωση της δηλούμενης νομιμότητας του χειρισμού συμμετέχει η δηλούμενη πρόθεση ανάληψής του αλλά και η προσλαμβανόμενη ως θετική στάση της ιεραρχίας, στη δηλούμενη πρόθεση ανάληψης του χειρισμού συμμετέχει η δηλούμενη νομιμότητά του και στη δηλούμενη στάση της ιεραρχίας συμμετέχει η δηλούμενη νομιμότητα. Όπως και στα προηγούμενα διοικητικά έργα παρατηρείται ισόρροπη παλινδρόμηση μεταξύ της δηλούμενης νομιμότητας και της δηλούμενης πρόθεσης ανάληψης του χειρισμού, δηλαδή διαπιστώνεται η ύπαρξη ενός «σκληρού πυρήνα» νομιμότητας/πρόθεσης. Και στις δύο ομάδες, η δηλούμενη πρόθεση ανάληψης του εν λόγω νόμιμου αλλά κοινωνικά ανεπιθύμητου χειρισμού υπολείπεται από τη δηλούμενη⁴³⁸ νομιμότητά του, όμως δε διαφέρει από τη στάση της ιεραρχίας. Θα αφήσουμε, όμως, τη συζήτηση των αποτελεσμάτων στο έργο αυτό για το τέλος της ενότητας, καθώς το ίδιο, σε αντίθεση με τα δύο προηγούμενα, εμπίπτει στις δέσμιες αρμοδιότητες της διοίκησης, δηλαδή η διοικητική ιεραρχία δε διαθέτει εν προκειμένω ευχέρεια αξιολόγησης των στοιχείων σκοπιμότητας του έργου και, συνακόλουθα, οι ενέργειες της διοίκησης υπαγορεύονται εδώ αποκλειστικά⁴³⁹ από τον τυπικό νόμο.

Ωστόσο, αξ σημειωθεί εδώ ότι η πρόσληψη της στάσης της ιεραρχίας ως θετικής στο συγκεκριμένο χειρισμό ή ως αρνητικής στο χειρισμό του πρώτου διοικητικού έργου και, αντίστοιχα, ουδέτερης στο δεύτερο διοικητικό έργο δεν αποτελεί, βέβαια, απόδειξη ότι η στάση είναι πράγματι θετική ή αρνητική ή ουδέτερη. Αντίθετα, στο μέτρο που η τήρηση του νόμου ή, ακριβέστερα, η μη τήρηση του νόμου αποτελεί αντικείμενο κοινωνικής σύγκρουσης, αναμένεται η αναπαράσταση του έργου τήρησης⁴⁴⁰ της νομιμότητας να

⁴³⁸ Όσον αφορά τις συσχετίσεις της νομιμότητας του χειρισμού με τις απαντήσεις στα ερωτήματα του Ερωτηματολογίου 3, στην πειραματική ομάδα η νομιμότητα του χειρισμού εμφανίζει στατιστικά σημαντική συσχέτιση με τη σημαντικότητα του κανόνα της υπακοής ($r = .349$), καθώς και με τη ζήτηση του δημοσιοϋπαλληλικού επαγγέλματος ($r = .366$) –η συσχέτιση της νομιμότητας του χειρισμού με τη θεμιτότητα της κοινωνικής θέσης της ομάδας είναι οριακά σημαντική ($r = .329$, $df = 34$, $p = .050$). Αντίθετα, στην ομάδα ελέγχου η νομιμότητα του χειρισμού συσχετίζεται με την υπερεκτίμηση των υπαλληλικών αρμοδιοτήτων από τον πολίτη ($r = .429$), καθώς και με τον πρωτοτυπικό κανόνα της ομάδας ($r = .345$).

⁴³⁹ Με άλλα λόγια, δε μπορεί εδώ η διοικητική ιεραρχία να αντιπαραθέσει τη ρευστή «ουσιαστική νομιμότητα» ή νομιμοποίηση (*legitimitas*) στην τυπική νομιμότητα (*legalitas*), η οποία έχει τουλάχιστον το προσόν της σαφήνειας και της ασφάλειας του δικαίου (Μάνεσης, 1980, σελ. 83).

⁴⁴⁰ Όπως αναφέρθηκε και κατά τη σύνοψη των αποτελεσμάτων του Κεφαλαίου 8, η κοινή γνώμη αμφισβητεί το εάν ο νόμος τηρείται. Ενίοτε αμφισβητείται το περιεχόμενο ενός νόμου, όμως, το ίδιο το νομοθετέιν απολαμβάνει τη γενική συναίνεση.

διαφοροποιείται ανάλογα με την κοινωνική ταυτότητα του υποκειμένου. Τα πολιτικά πρόσωπα, ως κοινωνικά υποκείμενα δεν μπορεί παρά να ενεργοποιούν εκλογικευτικούς μηχανισμούς και να επικαλούνται αυτοεπιβεβαιούμενες αιτιότητες, δηλαδή να «αποσβένουν» τις πρακτικές των πελατειακών σχέσεων τους με τους ψηφοφόρους, ενεργοποιώντας μία ένδειξη της πραγματικότητας ότι τα ίδια τηρούν τη νομιμότητα. Επιπρόσθετα, τα πρόσωπα αυτά αναλαμβάνουν ή επιδιώκουν να αναλάβουν την ηγεσία της εκτελεστικής λειτουργίας του κράτους, δηλαδή της δημόσιας διοίκησης, όμως σε κάθε περίπτωση η σχέση τους με τη διοίκηση έχει προσωρινό χαρακτήρα, σε αντίθεση με τη μόνιμη σχέση υπαλλήλου-διοίκησης. Επομένως, μπορεί να διατυπωθεί ως κεντρική υπόθεση μίας μελλοντικής έρευνας, ότι η ηγεσία της διοίκησης αναπαριστά το έργο της τήρησης του νόμου ως έργο ικανοτήτων⁴⁴¹ του υπαλλήλου.

4. Η συμμετοχή της εκπαίδευσης και του χρόνου υπηρεσίας του υπαλλήλου στην παραγωγή του φαινομένου του νομικισμού

Στις απαντήσεις για τη νομιμότητα κάθε χειρισμού και στις απαντήσεις για την πρόθεση εκτέλεσής του εφαρμόσαμε ανάλυση διακύμανσης, με ανεξάρτητες μεταβλητές το χειρισμό του κανόνα υπακοής και τη διοικητική κατηγορία ή το χρόνο υπηρεσίας των υποκειμένων. Τα αποτελέσματα της ανάλυσης αυτής εγγράφονται στον Πίνακα 33 του Παραρτήματος 2, στον οποίο παρουσιάζονται οι μέσοι όροι και οι τυπικές αποκλίσεις της νομιμότητας και της πρόθεσης εκτέλεσης κάθε χειρισμού ανά ομάδα (πειραματική και ελέγχου) και διοικητική κατηγορία ή χρόνο υπηρεσίας των υποκειμένων.

⁴⁴¹ Στη διατύπωση αυτής της υπόθεσης φαίνεται να συνηγορεί και ένα αποτέλεσμα της έρευνας του Σωτηρόπουλου για την ελληνική δημόσια διοίκηση (1996, σελ. 257). Ειδικότερα, στην (κλειστή) ερώτηση για τον κύριο παράγοντα της διαδικασίας επιλογής προϊσταμένων, τα υποκείμενα είχαν στη διάθεσή τους εννέα εναλλακτικές απαντήσεις: αρχαιότητα, σκληρή δουλειά, πρωτοβουλία και πρωτοτυπία ιδεών, πολιτικές πεποιθήσεις, επαγγελματικές ικανότητες, προσωπικές επαφές, κύρος στο υπουργείο, άλλοι παράγοντες, δεν απαντώ. Το 28% των συμμετεχόντων μελών της κυβέρνησης και υφυπουργών απάντησε ότι ο κύριος παράγοντας είναι οι επαγγελματικές ικανότητες, το 25% σημείωσε την αρχαιότητα και επίσης άλλο ένα 25% σημείωσε τις πολιτικές πεποιθήσεις. Αντίθετα, στις απαντήσεις των συμμετεχόντων συμβούλων υπουργών τα υψηλότερα ποσοστά συγκέντρωσαν οι πολιτικές πεποιθήσεις (28%), η αρχαιότητα (28%) και οι προσωπικές επαφές (13%) –μόνο το 5% δήλωσε ότι η επαγγελματική ικανότητα αποτελεί τον κύριο παράγοντα της επιλογής προϊσταμένων. Όσον αφορά δε τις απαντήσεις των ίδιων των προϊσταμένων, τα υψηλότερα ποσοστά συγκέντρωσαν οι επαγγελματικές ικανότητες (39%), οι πολιτικές πεποιθήσεις (16%) και η αρχαιότητα (9%), ενώ μόνο το 5% επέλεξε τις προσωπικές επαφές.

Όπως φαίνεται στον πίνακα, στη διαμόρφωση των απαντήσεων για τη νομιμότητα κάθε χειρισμού, η κύρια επίδραση της διοικητικής κατηγορίας είναι σημαντική ή οριακά μη σημαντική: οι υπάλληλοι δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης δηλώνουν ή τείνουν να δηλώνουν ότι οι χειρισμοί είναι περισσότερο νόμιμοι από ό,τι δηλώνουν οι υπάλληλοι τριτοβάθμιας εκπαίδευσης. Το εύρημα αυτό έχει ενδιαφέρον όσον αφορά το χειρισμό του τρίτου κατά σειρά έργου. Θα εξηγήσουμε αμέσως γιατί. Ως προς το χειρισμό του πρώτου έργου, η διοικητική κατηγορία έχει σημαντική επίδραση στη νομιμότητα του χειρισμού ($p = .025$), όχι όμως και στην πρόθεση εκτέλεσής του ($p = .190$), στην οποία, όπως είδαμε, έχει σημαντική επίδραση η αρνητική στάση της ιεραρχίας. Ο χειρισμός αυτός είναι κοινωνικά νομιμοποιημένος και επίσης είναι νόμιμος, όμως εμπίπτει στη διακριτική ευχέρεια της διοίκησης. Ως προς το χειρισμό του δεύτερου κατά σειρά έργου, έναντι του οποίου η στάση της ιεραρχίας είναι, όπως είδαμε, ουδέτερη, η διοικητική κατηγορία έχει οριακά μη σημαντική επίδραση στη νομιμότητά του ($p = .062$) και οριακά σημαντική επίδραση στην πρόθεση εκτέλεσής του ($p = .052$), στην οποία σημαντική επίδραση έχει και η ταύτιση με την ομάδα. Ο χειρισμός αυτός διαθέτει κοινωνική νομιμοποίηση και νομιμότητα και επίσης εμπίπτει στη διακριτική ευχέρεια της διοίκησης. Σε αντίθεση με τους χειρισμούς αυτούς, ο χειρισμός του τρίτου έργου είναι κοινωνικά ανεπιθύμητος και αναφέρεται σε έργο που εμπίπτει στις δέσμιες αρμοδιότητες της διοίκησης. Ειδικότερα, ο χειρισμός αυτός υποδηλώνει μία «συστολή» του πεδίου εφαρμογής των οικείων διατάξεων, δηλαδή παραπέμπει άμεσα στο φαινόμενο του νομικισμού. Στη νομιμότητα του εν λόγω χειρισμού η κύρια επίδραση της διοικητικής κατηγορίας είναι οριακά μη σημαντική ($p = .076$), είναι όμως σαφώς σημαντική η επίδρασή της στην πρόθεση εκτέλεσής του ($p = .004$). Σημειώνεται ότι αναφορικά με το διοικητικό έργο της πρώτης έρευνας πεδίου, το οποίο επίσης εμπίπτει στις δέσμιες αρμοδιότητες της διοίκησης, αλλά ο χειρισμός του είναι κοινωνικά νομιμοποιημένος, οι υπάλληλοι δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης δήλωσαν ότι ο χειρισμός είναι λιγότερο νόμιμος από ό,τι δήλωσαν οι υπάλληλοι τριτοβάθμιας εκπαίδευσης.

Σημαντική επίδραση του χρόνου υπηρεσίας παρατηρείται μόνο στην πρόθεση εκτέλεσης του χειρισμού του τρίτου αυτού έργου. Συγκεκριμένα, οι υπάλληλοι με χρόνο υπηρεσίας εικοσαετή και άνω δηλώνουν περισσότερο διατεθειμένοι να εκτελέσουν τον κοινωνικά ανεπιθύμητο αυτό χειρισμό από ό,τι οι υπάλληλοι με μικρότερο χρόνο υπηρεσίας. Στο εύρημα αυτό θα αναφερθούμε στη συνέχεια.

Ακολούθως, εφαρμόσαμε ανάλυση διακύμανσης στις απαντήσεις για τη νομιμότητα κάθε χειρισμού και στις απαντήσεις για την πρόθεση εκτέλεσής του, με ανεξάρτητες

μεταβλητές το χειρισμό του κανόνα υπακοής και τη θέση των υποκειμένων στο πλαίσιο της διοικητικής ιεραρχίας. Τα αποτελέσματα της ανάλυσης αυτής εγγράφονται στον Πίνακα 34 του Παραρτήματος 2, στον οποίο παρουσιάζονται οι μέσοι όροι και οι τυπικές αποκλίσεις της νομιμότητας και της πρόθεσης εκτέλεσης κάθε χειρισμού ανά ομάδα (πειραματική και ελέγχου) και θέση των υποκειμένων. Όπως φαίνεται στον πίνακα, η κύρια επίδραση του χειρισμού του κανόνα υπακοής στη διαμόρφωση των απαντήσεων για την πρόθεση εκτέλεσης του χειρισμού του 2^{ου} έργου είναι στατιστικά σημαντική. Συγκεκριμένα, οι προϊστάμενοι εμφανίζουν μεγαλύτερη προθετικότητα στην εκτέλεση του έργου, όταν ισχύει ο κανόνας υπακοής παρά όταν δεν ισχύει ($t = 3.32, p = .006$). Στη συνθήκη ισχύος του κανόνα, οι προϊστάμενοι τείνουν να εμφανίζουν μεγαλύτερη προθετικότητα έναντι των υπαλλήλων που δε μετέχουν στη διοικητική ιεραρχία, όμως η τάση αυτή δεν ανέρχεται στο επίπεδο της στατιστικής σημαντικότητας ($t = 1.74, p = .093$). Θα λέγαμε, επομένως, ότι οι προϊστάμενοι προσλαμβάνουν ότι η διακριτική ευχέρεια της διοίκησης, όταν αυτή δεν προσελκύει το ενδιαφέρον της πολιτικής ηγεσίας, είναι ύλη των υπαλλήλων που μετέχουν στη διοικητική ιεραρχία. Την άποψη αυτή δε συμμερίζονται, όμως, οι εκτός ιεραρχίας υπάλληλοι.

Ο απλός αυτός πειραματικός σχεδιασμός κατέδειξε ότι η απόδοση ενός νομικού κανόνα δεν είναι μία διαδικασία ανεξήγητη (παράλογη) ούτε είναι βέβαια συμπαγής ή κοινή για όλους. Οι δημόσιοι υπάλληλοι κατά τον προσδιορισμό της νομιμότητας μίας διοικητικής ενέργειας λαμβάνουν ιδιαίτερα υπόψη τη στάση της διοικητικής ιεραρχίας. Παράλληλα, οι ίδιοι λαμβάνουν υπόψη και τη σχέση της κοινωνικής ομάδας τους με τον πληθυσμό και ειδικότερα την απειλή της κοινωνικής τους ταυτότητας από τον πληθυσμό (κοινή γνώμη)⁴⁴².

Ένα πεδίο αναφοράς μπορεί να είναι αυθαίρετο, καθίσταται όμως έγκυρο, όταν είναι κοινά παραδεκτό. Η νομική διάταξη στο πεδίο εφαρμογής της οποίας εμπίπτει το τρίτο διοικητικό έργο του σχεδιασμού είναι ένα πεδίο αναφοράς ορατό, λογικό και δόκιμο, δηλαδή ένα πεδίο αναφοράς κοινά αποδεκτό. Ωστόσο, μία γραμματική ερμηνεία της διάταξης δεν επιτρέπει ή, ακριβέστερα, δεν επιβάλλει την υπαγωγή του συγκεκριμένου διοικητικού έργου στις ρυθμίσεις της. Ο νομοθέτης ρυθμίζει με τη διάταξη αυτή μία

⁴⁴² Ο συγκεκριμένος σχεδιασμός δεν περιλάμβανε βέβαια μία τέτοια μεταβλητή, ωστόσο, η έκβαση μίας πειραματικής διαδικασίας και κυρίως η προσλαμβανόμενη από τους συμμετέχοντες σημασία της συγκεκριμένης έκβασης δεν περιορίζεται στις ανεξάρτητες μεταβλητές που ο ερευνητής συμπεριέλαβε στον πειραματικό σχεδιασμό, αλλά εκτείνεται και σε παράγοντες που είναι γνωστό ότι επιδρούν στη διαμόρφωση των τιμών των εξαρτημένων μεταβλητών (Doise, 2005, σελ. 33-36).

ορισμένη κατάσταση, την αναβολή στράτευσης λόγω σπουδών. Στην κατάσταση αυτή αναμφίβολα περιλαμβάνεται η διοικητική υπόθεσή μας, δηλαδή η αναβολή στράτευσης φοιτητή ο οποίος αμέσως μετά την αποφοίτησή του από τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση εισήχθη σε τμήμα ανώτατου εκπαιδευτικού ιδρύματος τετραετούς φοίτησης και το επόμενο έτος, με μία νέα προσπάθεια εισαγωγής, εισήχθη σε τμήμα πενταετούς φοίτησης. Η διάταξη ορίζει ότι ανώτατο όριο αναβολής για προπτυχιακές σπουδές είναι το εικοστό όγδοο έτος της ηλικίας του στρατεύσιμου, έως τη συμπλήρωση του οποίου οι σπουδές πρέπει να έχουν ολοκληρωθεί. Ταυτόχρονα, η διάταξη προβλέπει ορισμένες ειδικές περιστάσεις, όπως η αποτυχία κατά την πρώτη προσπάθεια εισαγωγής ή οι μεταπτυχιακές σπουδές, για τις οποίες θεσπίζει δικαίωμα αναβολής. Η περίπτωση της διοικητικής μας υπόθεσης δεν αναφέρεται στο κείμενο της διάταξης και, όπως πιστοποιεί ο Συνήγορος του Πολίτη (2001, σελ. 66), ο δημόσιος υπάλληλος που τη χειρίστηκε έκρινε ότι αυτή δεν εμπίπτει στην περί αναβολής διάταξη. Με άλλα λόγια, η διάταξη δεν εφαρμόστηκε στην περίπτωση της συγκεκριμένης υπόθεσης με επίκληση της τήρησης της νομιμότητας. Όμως, η νομιμότητα της συγκεκριμένης απόφασης εξαίρεσης δεν είναι καθόλου αδιαμφισβήτητη, καθόσον η απόφαση αυτή περιορίζει το πεδίο εφαρμογής της επίμαχης διάταξης σε βαθμό τέτοιο ώστε ουσιαστικά καταργείται η ευνοϊκή ρύθμιση που περιέχεται στη διάταξη και ματαιώνεται η προτίμηση του νομοθέτη. Και η αρνητική στάση απέναντι στις επιλογές του νομοθέτη ονομάζεται, σε κράτος δικαίου, παρανομία.

Η απόδοση ενός τυπικού νόμου κατά τρόπο που παραμελεί τις ιδιαιτερότητες επιμέρους περιπτώσεων που δεν έχουν προβλεφθεί στο κείμενό του και γενικά δε λαμβάνει υπόψη τις γενικές αρχές του διοικητικού δικαίου, είναι ένα σύνηθες φαινόμενο. Όταν η υπαγωγή μίας περίπτωσης σε ευεργετική⁴⁴³ διάταξη δεν έχει ρητά προβλεφθεί στο κείμενό της, ο δημόσιος υπάλληλος δεν επιλέγει να αναζητήσει τις θεμελιώδεις αρχές των οποίων η διάταξη αποτελεί μία νομοθετική συγκεκριμενοποίηση, αλλά επιλέγει την εξαίρεση της περίπτωσης. Όμως, ακριβώς οι αρχές αυτές ορίζουν ένα ουσιαστικό⁴⁴⁴ και όχι μόνο τυπικό κράτος δικαίου. Ο Συνήγορος του Πολίτη (2001, σελ. 211) παρατηρεί ότι ο δημόσιος υπάλληλος ακόμη και όταν γνωρίζει τις ρυθμίσεις του

⁴⁴³ Τα κοινωνικά δικαιώματα δεν είναι ως δικαιώματα παροχής ή συμμετοχής «άμεσα εφαρμόσιμα», αλλά εξαρτούν την εφαρμογή τους από την επέμβαση του νομοθέτη, που παρεμβαίνει με μεγάλη διαπλαστική ευχέρεια.

⁴⁴⁴ Που ακριβώς ονομάζεται «κράτος δικαίου» και όχι «κράτος του νόμου».

νόμου, δεν είναι εξοικειωμένος⁴⁴⁵ με έννοιες όπως αυτή του *έννομου συμφέροντος*, της *απολογημένης άρνησης* του αιτήματος κ.λπ.. Αλλά ακριβώς η αποσαφήνιση των αγαθών που συγκρούονται και των κριτηρίων⁴⁴⁶ με τα οποία μπορούν να ιεραρχηθούν είναι αναγκαία για την άρση ανάλογων διλημάτων. Διαφορετικά διατυπωμένο, είναι αναγκαίο να προσεγγίζεται η ειδική ρύθμιση ως δευτερεύουσα πρόταση, για την κατανόηση της οποίας απαιτείται η προσφυγή σε άλλες κύριες προτάσεις που τη νοηματοδοτούν με τις κανονιστικές τους επιταγές. Η «συσταλτική» απόδοση του νόμου από την έποψη των συνεπειών της οδηγεί πρακτικά στο αποτέλεσμα της μη τήρησης του νόμου. Με άλλα λόγια, ο υπάλληλος προβαίνει σε αυτολογοκρισία, σε αυτοεπιτήρηση με συνέπεια να αναιρείται στο λειτούργημά του και όχι βεβαίως στις καταχρήσεις⁴⁴⁷ του.

Για την εξήγηση της συμπεριφοράς αυτής του υπαλλήλου, η διαπίστωση ότι η δημόσια διοίκηση «έχει μάθει» να την υπακούουν δεν είναι αρκετή, καθώς η μάθηση αυτή χρειάζεται, με τη σειρά της, να ερμηνευθεί. Και, όπως αναδείχθηκε -και- στην παρούσα έρευνα, το κοινωνικό πεδίο του υπαλλήλου δεν είναι έντονα κατηγοριοποιημένο. Η εξήγηση ότι η αυστηρή στάση του υπαλλήλου έναντι του πολίτη δεν ελέγχεται ούτε τιμωρείται, ενώ αντίθετα η επιεικής στάση -που ενδεχομένως αρμόζει στην περίπτωση- ενδέχεται να κινήσει πειθαρχικό έλεγχο σε βάρος του, είναι πιο πειστική⁴⁴⁸. Είναι χαρακτηριστικό ότι οι υπάλληλοι με εικοσαετή και πλέον χρόνο υπηρεσίας δηλώνουν

⁴⁴⁵ Ακόμη και τα ανώτερα στελέχη της διοίκησης δηλώνουν ότι ο νόμος δεν εφαρμόζεται, εάν δεν περιέλθει στην υπηρεσία η εγκύκλιος η οποία εξειδικεύει την εφαρμογή του, αναφέρει ο Συνήγορος (2001, σελ. 209). Οι εγκύκλιοι αποτελούν ασφαλώς χρήσιμο βοήθημα στη διοικητική πρακτική, πλην όμως δεν μπορούν να λειτουργούν ως μηχανισμός ανατροπής του νόμου (σ.π., σελ. 121).

⁴⁴⁶ Το δίκαιο του κοινωνικού κράτους υστερεί σε σχέση με το δικαιοκρατικό σε σταθερότητα, ακρίβεια και βεβαιότητα, υπερτερεί όμως σε προσαρμοστικότητα και επιείκεια. Η χαλαρή κανονιστική δεσμευτικότητα των εν λόγω διατάξεων μπορεί να αντιμετωπισθεί με αναφορά στο νομικά αδιαμφισβήτητο και πολιτικά στερεότερο πεδίο των θεμελιωδών αρχών, οι οποίες, σύμφωνα με τη νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας, αποτελούν εκφάνσεις του κράτους δικαίου. Νομοθετικά ή διοικητικά μέτρα κοινωνικού χαρακτήρα είναι δυνατόν να κριθούν από άποψη συνταγματικότητας ή νομιμότητας βάσει του σκοπού που επιδιώκουν και είναι εξίσου δυνατόν ο σκοπός αυτός να εκληφθεί ως έννομο αγαθό και μάλιστα συνταγματικά προστατευόμενο και να αντιπαρατεθεί σε άλλα συνταγματικά αγαθά, όπως η ατομική ιδιοκτησία, η συλλογική αυτονομία κ.λπ. (Μανιτάκης, 2004, σελ. 273). Άλλωστε, η τεχνική του δικαστικού ελέγχου της συνταγματικότητας των νόμων βασίζεται στην απαίτηση ύπαρξης εύλογης σχέσης μέσου προς σκοπό.

⁴⁴⁷ Εν τέλει, το φαινόμενο του νομικισμού συνυπάρχει με το φαινόμενο της νομιμοφανούς τακτοποίησης παραβάσεων, με αποσιώπηση κρίσιμων σημείων κ.λπ..

⁴⁴⁸ Για να κινητοποιηθούν οι ελεγκτικοί μηχανισμοί δεν αρκεί καθαυτό το πρόβλημα, αλλά απαιτείται συνήθως η δημοσιοποίησή του. Όμως και τότε, ο διοικητικός έλεγχος καταλήγει να αφορά την τήρηση των διαδικασιών, καθώς οι αυτές αποτελούν τις «ορατές» ενέργειες των υπαλλήλων και πολύ λιγότερο ή καθόλου τα αποτελέσματα αυτών των ενεργειών. Παράλληλα, ο ενεχόμενος για αμέλεια μπορεί να αντιμετωπίζεται ως, εν τέλει, ηθικά ανεπιλήπτος, ενώ αντίθετα ο έστω και με ενδεχόμενο όλο ενεργών «σφραγίζεται» με μια παραβατική ή εγκληματική προθετικότητα.

λιγότερο διατεθειμένοι να εκτελέσουν το χειρισμό αυτό, δηλαδή να υπερβούν⁴⁴⁹ την τυπική νομιμότητα, από ό,τι οι υπάλληλοι με μικρότερο χρόνο υπηρεσίας. Όμως, και η ερμηνεία αυτή αφήνει αναπάντητο το ερώτημα γιατί ο υπάλληλος υποστηρίζει ότι υπερέχει από την ομάδα του στην τήρηση του νόμου. Και, βέβαια, χρειάζεται να απαντηθεί γιατί, όπως διαπιστώνει ο Συνήγορος του Πολίτη (2001, σελ. 91), «με ανησυχητική συχνότητα η διοίκηση δεν προβαίνει σε καμία ενέργεια συμμόρφωσης προς το διατακτικό τελεσιδικιών δικαστικών αποφάσεων ή προβαίνει μεν, αλλά η πράξη που εκδίδει δε συνιστά προσήκουσα εκτέλεση της απόφασης»⁴⁵⁰. Η διαπίστωση ότι ο υπάλληλος εκδηλώνει μία γνωστική ροπή προς συμπεριφορές τις οποίες, για λόγους οικονομίας, μπορούμε να ονομάσουμε «ανώτερες», μπορεί να οδηγήσει σε μία ικανοποιητική ερμηνεία.

Όπως αναφέρθηκε κατά την παρουσίαση των αποτελεσμάτων, στο συγκεκριμένο διοικητικό έργο του σχεδιασμού, το οποίο εμπίπτει στις δέσμιες αρμοδιότητες της διοίκησης, η πειραματική ομάδα δεν εμφανίζει ποιοτική διαφορά από την ομάδα ελέγχου ως προς την αλληλεπίδραση μεταξύ της νομιμότητας και της ανάληψης του χειρισμού, καθώς και της στάσης της ιεραρχίας. Τα υποκείμενα της πειραματικής ομάδας απέρριψαν την εγχειρηματοποίηση της ενδοοργανωσιακά προερχόμενης απειλής και τη σύστοιχη επιλογή προτύπου συμπεριφοράς, δηλαδή προκειμένου για δέσμια αρμοδιότητα της διοίκησης επέδειξαν *ανοσοποίηση* σε μία ιδέα διαταρακτική για συλλογικό αυτόνοδο, μία πληροφορία ικανή να διαφεύσει τις «αλήθειες» του ιδεολογικού συστήματος στο οποίο έχουν προσχωρήσει⁴⁵¹ και, κατ' επέκταση, να απειλήσει την ασφάλεια που τους παρέχει η κατηγορική τους υπαγωγή.

⁴⁴⁹ Η «ευθύνη» είναι σύμφυτη με την εξουσία ή, εάν θέλουμε, με την ουσιαστική αρμοδιότητα. Και, όπως είδαμε, το δημόσιο χαρακτηρίζεται από την ιεραρχικά δομημένη συγκέντρωση της εξουσίας και της «ευθύνης».

⁴⁵⁰ Η έκθεση του Συνηγόρου, η οποία δομείται σε τέσσερις κύκλους (π.χ. Κύκλος Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, Κύκλος Κοινωνικής Προστασίας) γέμει ανάλογων διαπιστώσεων. Λόγου χάριν, στη σελίδα 92 σημειώνεται ότι «Η δυστοκία και η απροθυμία της διοίκησης να εκτελεί προσηκόντως δικαστικές αποφάσεις αντικατοπτρίζεται και σε περιπτώσεις, κατά τις οποίες συμμορφώνεται μεν στο διατακτικό απόφασης δικαστηρίου, αρνείται όμως να προσαρμόσει επόμενες σχετικές διοικητικές αποφάσεις στο δεδικασμένο που πηγάζει από τη συγκεκριμένη δικαστική απόφαση, ενώ μάλιστα συντρέχουν οι συνήθεις προϋποθέσεις της ταυτότητας προσώπου και ταυτότητας διαφοράς, η οποία θεμελιώνεται στα ίδια πραγματικά ή νομικά δεδομένα».

⁴⁵¹ Είναι δύσκολο να αντισταθεί κανείς στον πειρασμό και να μην αναρωτηθεί πώς μπορεί να ερμηνευθεί καθεαυτή η ύπαρξη του τυπικού σκοπού της δημόσιας διοίκησης, εάν γίνεται δεκτό ότι οι δημόσιοι υπάλληλοι χρησιμοποιούν τον τυπικό σκοπό, αποκλειστικά ή κύρια, ως μέσο για την ικανοποίηση των ατομικών τους συμφερόντων. Εάν το άτομο είναι εγγενώς ιδιοτελές από πού πηγάζει και πώς διατηρείται ο τυπικός σκοπός;

Η αντίληψη του ανθρώπου ως «εκ φύσεως» ιδιοτελούς αφήνει πρωτίτως αναπάντητο το ερώτημα γιατί η «ανθρώπινη φύση» μεταβάλλεται ακατάπαυστα μέσα στο χρόνο και το χώρο (Τσουκαλάς, 1998· Σεραφετινίδου, 2003). Και η απάντηση στο ερώτημα αυτό δε μπορεί παρά να παραπέμψει στις

Στα έργα γνώμης, μια ενδοομάδα μπορεί να προκαλεί λανθάνουσα επιρροή, όταν συνυπάρχουν μία σύγκρουση ταύτισης και μία δυνατή διαδικασία αυτοκατηγοριοποίησης (Pérez & Mugny, 1996, σελ. 57 & 58). Σε αυτή την περίπτωση, η λανθάνουσα επιρροή οφείλεται στην απώλεια της ομοιογένειας και της συνοχής της ομάδας, εξαιτίας της οποίας το μέλος προσλαμβάνει ως θεμελιώδη για τον ορισμό των πρωτοτυπικών θέσεων της ομάδας την ακραία θέση την οποία (προσλαμβάνει ότι) υπερασπίζεται η ενδοομαδική πηγή επιρροής. Ο δημόσιος υπάλληλος προσκολλάται στη γραμματική ερμηνεία του νόμου στην οποία (προσλαμβάνει ότι) εμμένει η διοικητική ιεραρχία. Τη λανθάνουσα επιρροή της διοικητικής ιεραρχίας δεν προκαλεί, δηλαδή, η ταύτιση με τη δημοσιούπαλληλική ομάδα αλλά, αντίθετα, η σύγκρουση ταύτισης. Και, όπως έδειξαν οι Ellemers και Haaker (1995)⁴⁵², η αρνητική πληροφόρηση για την ομάδα υπαγωγής έχει μεγαλύτερη σημασία για το χαμηλής ταύτισης μέλος από ό,τι για το μέλος με υψηλή ταύτιση, το οποίο γενικά είναι περισσότερο απρόσβλητο στην απειλή και μπορεί να εκλογικεύει την κριτική ακριβώς εξαιτίας της έντασης της ταύτισής του με την ομάδα. Η τυπική τήρηση του νόμου από τη διοικητική ιεραρχία έχοντας χάσει τον πολιτικό -και ηθικό- της στόχο σφυρηλατήθηκε πάνω στην ταυτολογία. Όμως, αυτή η δημοκρατικά ανομιμοποίητη ταυτολογία είναι έσχατο όριο για το δημόσιο υπάλληλο⁴⁵³ που βρίσκεται σε δυσαρμονία με τον εαυτό του ως μέλος της δημοσιούπαλληλικής ομάδας.

Η άμεση και η έμμεση επιρροή της πλειονότητας είναι νοητικές αφαιρέσεις που παραπέμπουν σε διαφορετικά αλλά πάντως ομόδοξα συστήματα επιβολής. Οι ορίζουσες του φαινομένου του νομικισμού είναι, αφενός, η (απεριόριστη) συμμόρφωση του δημόσιου υπαλλήλου στην (εκάστοτε πολιτική) ηγεσία της δημόσιας διοίκησης και η συνακόλουθη ανυπαρξία συνοχής της δημοσιούπαλληλικής ομάδας, δηλαδή καθεαυτής της δημόσιας διοίκησης με την οποία ο ίδιος συναρθρώνεται και, αφετέρου, η (αύξουσα) απονομιμοποίηση της δημόσιας διοίκησης από την κοινωνία και η μέριμνα της ηγεσίας της για το νομιμοφανές των διοικητικών ενεργειών.

κοινωνικές συντεταγμένες που διαμορφώνουν τις ανάγκες, τις αναζητήσεις, τις επιθυμίες ή τα συμφέροντα των ατόμων.

⁴⁵² Αναφέρεται από τους Branscombe, Ellemers, Spears et al., σελ. 49).

⁴⁵³ Και όπως αναδείχθηκε πρόσφατα και τον δικαστή, αν και ο ίδιος θεωρείται ότι απόκαθιστά την ιδέα του δικαίου στη βάση ενός εδραίου μέτρου. Στις 13.9.2005 ο Πρόεδρος του Αρείου Πάγου απεύθυνε δημόσια έκκληση προς τους δικαστές να μην εξαντλούν την αυστηρότητά τους. Η υψηλή πύκνωση των περιστατικών υπερβολικής αυστηρότητας (τόσο στην επιβολή ποινών όσο και στις προφυλακίσεις), στην οποία αναφερόταν ο Πρόεδρος, εμφανίσθηκε αμέσως μετά τη δημοσιοποίηση στοιχείων για «διαφθορά» στους κόλπους της Δικαιοσύνης, κατά το Φεβρουάριο 2005.

Ίσως, όμως, περισσότερο σημαντικά ή ενδιαφέροντα από την υποστήριξη των υποθέσεών μας είναι δύο από τα πρόσθετα ευρήματα που αποκτήθηκαν: η αναμφίλεκτη σύντηξη του ατομικού και του κοινωνικού -και- στην περίπτωση του δημόσιου υπαλλήλου και η θετική συσχέτιση, υπό συγκεκριμένες περιστάσεις, του κανόνα της νομιμότητας με τον κανόνα της υπακοής. Η προσλαμβανόμενη από τον υπάλληλο (ουσιαστική) νομιμότητα της πράξης δεν είναι παρά άρρηκτα⁴⁵⁴ διαθρωμένη με τη «βούλησή» του για ανάληψη της πράξης. Παράλληλα, ο δεσμός του κανόνα της νομιμότητας με τον κανόνα της υπακοής -ο οποίος εγγυάται τη συνοχή και τη συνέχεια της έννομης τάξης, δηλαδή του κράτους δικαίου- ανιχνεύεται⁴⁵⁵ ακριβώς στην πειραματική ομάδα, δηλαδή στην ομάδα τα υποκείμενα της οποίας κλήθηκαν να απαντήσουν στα ερωτήματα του σχεδιασμού ως εάν η υποχρέωση υπακοής τους να μην ήταν απεριόριστη.

⁴⁵⁴ Η ισομερής παλινδρόμηση μεταξύ της νομιμότητας της πράξης και της πρόθεσης ανάληψής της, η οποία παρατηρήθηκε για όλες τις διοικητικές υποθέσεις του σχεδιασμού και στις δύο ομάδες -με διαφορετικό κάθε φορά εύρος διακύμανσης-, αναδεικνύει ότι η τυπική και η ουσιαστική νομιμότητα είναι αδιαχώριστες ή, διαφορετικά διατυπωμένο, ότι η νομιμότητα είναι αδιαίρετη.

⁴⁵⁵ Η περαιτέρω διερεύνηση του δεσμού αυτού δεν εμπίπτει βέβαια στους σκοπούς αυτής της έρευνας - και ενδεχόμενα της επιστημονικής έρευνας γενικά. Ο Weber -ο οποίος διατύπωσε με ιδιαίτερη ενάργεια τη διάκριση μεταξύ επιστημονικού και κανονιστικού- δεν είναι όσο ίσως «φαίνεται» βέβαιο ότι με το πρώτο εύρημα διαψεύδεται στη θεωρία του για τη γραφειοκρατία. Το δεύτερο εύρημα αποτελεί ακριβώς ένα ίχνος στην κατεύθυνση της επιβεβαίωσής του.

ΓΕΝΙΚΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Κάθε κοινωνία έχει ανάγκη από μύθους. Η συνιστώσα της μυθοπλασίας στην οργάνωση της κοινωνίας είναι αναγκαία, καθώς υπηρετεί τη συνοχή της, αλλά και αναπότρεπτη, αφού οι άνθρωποι κατασκευάζουν τους μύθους τους, τους ερμηνεύουν, πορεύονται μαζί τους. Μία αντίληψη και ιδιαίτερα μία ιδεολογική αντίληψη από τη στιγμή που εγκατασταθεί, τείνει να αυτοεπιβεβαιώνεται. Είμαστε απρόθυμοι να υποδεχθούμε την καθέλκυση στοιχείων που αναστατώνουν την επάρκεια, την ευαρέσκεια, τον εφησυχασμό, θέτοντας σε υπέρμετρη αμφισβήτηση ό,τι θα θέλαμε να μείνει πέραν πάσης αμφιβολίας.

Ωστόσο, είναι ολοένα και εμφανέστερο σε καθέναν ότι η θεωρητική αποδοχή της νομιμότητας έχει προοδεύσει περισσότερο από την πρακτική εφαρμογή της. Μεταξύ της επίσημης ρητορικής και της βιωμένης πραγματικότητας είναι πλέον ορατή μία χασμωδία.

Ο καθορισμός του δέοντος και η παραγωγή κανονιστικών προτύπων συμπεριφοράς ή η αναπαραγωγή κοινότυπων «αληθειών» και η ανάδειξη της παραδειγματικής και κανονιστικής τους αξίας, όπως είναι γενικά παραδεκτό, δεν αποτελούν αντικείμενο της επιστήμης. Όποιος εργάζεται στο χώρο της επιστήμης δεν μπορεί να έχει ακλόνητες πεποιθήσεις, να συμερίζεται πολιτικές βεβαιότητες, να είναι φανατικός. Καθήκον του είναι να σπέρνει αμφιβολίες και όχι να συλλέγει βεβαιότητες.

Βέβαια, ο μελετητής δεν είναι -ούτε μπορεί να είναι- ουδέτερος. Η «ουδετερότητα» μίας κοινωνικής επιστήμης είναι μία άδηλη λήψη θέσης, καθόσον η ίδια η επιλογή του αντικειμένου μελέτης καθορίζεται ιδεολογικά (Παπαστάμου, 2001γ, σελ. 211). Μπορεί πάντως ο μελετητής, χωρίς να είναι ουδέτερος, να προσπαθεί να είναι αμερόληπτος. Μία αμερόληπτη προσέγγιση προϋποθέτει επαρκή θεωρητικό εξοπλισμό και ανελαστική εξέταση του αντικειμένου. Και βεβαίως προϋποθέτει την επίγνωση των ντετερμινισμών που έχουν αναπτυχθεί στο χώρο στον οποίο ανήκει ο μελετητής (Moscovici, 1976/1999, σελ. 15).

Η σύλληψη της τελεολογίας των συστηματικοποιήσεων που υποστηρίζουν μία βαθμιαία επίλυση των κοινωνικών προβλημάτων μέσα από αθέατες, προκαθορισμένες αρμονίες αποτελεί έργο της επιστήμης. Η κοινωνική ψυχολογία έχει θέσει αυτό το έργο ως έναν από τους κατευθυντήριους στόχους της.

Όπως γνωρίζει ο αναγνώστης, το κοινωνιοψυχολογικό θεωρητικό πλαίσιο στο οποίο εγγράφηκε η παρούσα έρευνα συμπεριέλαβε τη θεωρία της κοινωνικής ταυτότητας, όπως αυτή συμπληρώθηκε -ή τροποποιήθηκε- από τον Doise, τις θεωρίες της κοινωνικής επιρροής, όπως αυτές έχουν ενσωματωθεί στη θεωρία της επεξεργασίας της σύγκρουσης, αλλά και τη θεωρία των κοινωνικών αναπαραστάσεων. Η κοινωνική ψυχολογία φιλοδοξεί να προσεγγίζει την ατομικότητα και τη συλλογικότητα ως αλληλένδετες και αλληλεξαρτημένες, όμως οι κοινωνιοψυχολογικές θεωρίες δεν αναφέρονται όλες με τον ίδιο τρόπο στην κοινωνική πραγματικότητα. Ορισμένες κοινωνιοψυχολογικές θεωρίες δίνουν μονομερώς έμφαση σε ατομικούς ή σε κοινωνικούς παράγοντες, με συνέπεια να περιορίζονται σε ένα επίπεδο ανάλυσης και, συνακόλουθα, να ερμηνεύει κάθε μία έναν περιορισμένο αριθμό φαινομένων. Η υιοθέτηση ενός μόνο μοντέλου είναι πάντα περιοριστική, καθώς καμία θεωρία στην κοινωνική ψυχολογία δεν ορίζει κατά τρόπο πλήρη τις συνθήκες εφαρμογής της, ενώ οι εξηγητικές αρχές που προτείνονται ανατρέχουν πάντα σε άλλες. Έτσι, είναι αναγκαία η προσφυγή σε συμπληρωματικές αναλύσεις άλλου ή άλλων επιπέδων προκειμένου να γίνουν αντιληπτές οι τροποποιήσεις των διαδικασιών που περιγράφονται από ένα συγκεκριμένο μοντέλο. Η ψυχοκοινωνική ταυτότητα των δημόσιων υπαλλήλων είναι ένας τομέας έρευνας που αξιώνει κατ' αρχήν ερμηνεία διομαδικού επιπέδου, την οποία και προσέφερε η θεωρία της κοινωνικής ταυτότητας. Όμως, στο μέτρο που ο δημόσιος υπάλληλος διαμεσολαβεί τη σχέση της πολιτικής εξουσίας με τον πληθυσμό και στο μέτρο που το αντικείμενο της κοινωνικής ψυχολογίας απορρέει ακριβώς από τη μελέτη των διαρθρώσεων των επιπέδων ανάλυσης, έπρεπε να εισαγάγουμε στο εξηγητικό μας μοντέλο τις σχέσεις εξουσίας μεταξύ των κοινωνικών ομάδων και τις ιδεολογικές πεποιθήσεις των υποκειμένων μας. Αυτό ακριβώς συνεισέφερε η θεωρία της επεξεργασίας της σύγκρουσης. Μία πληρέστερη διεיסδυση στη δημοσιούπαλληλική σκέψη επέτρεψε η θεωρία των κοινωνικών αναπαραστάσεων.

Για την έμφαση της θεωρίας της κοινωνικής ταυτότητας -ή, ακριβέστερα, των ερευνών αυτής της θεωρητικής παράδοσης- στην ταύτιση του μέλους μίας ομάδας με την ίδια, μπορούν να γίνουν ορισμένες παρατηρήσεις, στο περιθώριο της συμβολής όσων μελέτησαν συστηματικά τη σχέση εαυτού-ομάδας. Εάν, όπως αναδείχθηκε και από την παρούσα έρευνα, η οργανική σχέση του κοινωνικού υποκειμένου με την ομάδα υπαγωγής του αποτελεί έναν παράγοντα των διομαδικών σχέσεων, η διερεύνηση αυτής της σχέσης δεν μπορεί να εισάγει, καθεαυτή, στην ανάλυση της διομαδικής συμπεριφοράς το στοιχείο της κυκλικότητας. Στο μέτρο που η υπαγωγή στην ομάδα

αποτελεί μία ενσήμαντη αναφορά της αυτοπρόσληψης και στο μέτρο που αυτή η δυνατότητα αυτοπρόσληψης μπορεί να εκφρασθεί με την ταύτιση, το ζήτημα της ταύτισης είναι, νομίζουμε, πρώτα από όλα ζήτημα προσαρμογής του εργαλείου μέτρησης στην κοινωνική πραγματικότητα των μελών της συγκεκριμένης, κάθε φορά, ομάδας και ακολούθως ζήτημα μεταχείρισης των δεδομένων για την ταύτιση. Εάν ο ερευνητής αναμένει υπάρχουσας της ταύτισης, η ίδια να εκδηλώνεται σε κάθε διομαδική συμπεριφορά ή, πράγμα που είναι το ίδιο, εάν αναζητά αποκλειστικά στην ταύτιση μία επαρκή εξήγηση της συμπεριφοράς, η προβληματική της κοινωνικής ταυτότητας -μία σημαντική προβληματική- οδηγείται σε αδιέξοδο. Η παραδοχή ότι η ταύτιση είναι μία άκαμπτη δομή, ανευαίσθητη στις μεταβολές του κοινωνικού περιβάλλοντος μας φαίνεται το ίδιο άγονη με την παραδοχή ότι η ίδια είναι μία ασταθής δομή. Ενδεχόμενα⁴⁵⁶, η πραγματικότητα να βρίσκεται κάπου στη μέση, δηλαδή η μεταβλητότητα της ταύτισης να παραπέμπει στην υφή της ή, με τους όρους της θεωρίας της κοινωνικής ταυτότητας, στη σχέση μεταξύ της αξιολογικής και της συναισθηματικής σημασίας της.

Τα πραγματικά κενά των κοινωνικών επιστημών δεν αφορούν κάποιο αντικείμενο που δεν έχει ακόμη διερευνηθεί, αλλά τα ερωτήματα εκείνα στα οποία δεν έχουν ακόμη δοθεί απαντήσεις. Κάθε ερώτημα τίθεται από μία συγκεκριμένη σκοπιά και η αλλαγή που συνεπάγεται ένα νέο ερώτημα, δηλαδή η ιστορικότητα των κοινωνικοπολιτικών ερωτημάτων και των απαντήσεών τους είναι εκείνη που οδηγεί στη συνεχή αναθεώρηση των επιστημονικών θέσεων. Σε μία εποχή που βιώνει την έκρηξη και τους πολλαπλούς ρόλους της επιστήμης, οι κοινωνικές επιστήμες, με την αφήγηση της πραγματικότητας του ανθρώπου μέσα από διαφορετικές γλώσσες και στοιχεία που προσπαθούν να την εγκλωβίσουν στα αβαθή του εκάστοτε παρόντος, στοχεύουν στη διαμόρφωση σκεπτόμενων και ιστορικά εγγράμματων πολιτών.

Η καθήλωση στην ιερότητα του δικαίου, η αποχή οποιασδήποτε κριτικής σκέψης στρεβλώνει το εγχείρημα ερμηνείας της κοινωνικοπολιτικής πραγματικότητας. Ακριβώς η μετατόπιση του ιερατικού σχήματος είναι αναγκαία για την κατανόηση της αξιολόγησης του δικαίου στην επίσημη ερμηνεία του κοινωνικοπολιτικού γίγνεσθαι. Η

⁴⁵⁶ Βέβαια, οφείλουμε να επιβάλλουμε πολύ αυστηρά όρια στη γενίκευση των αποτελεσμάτων που προέκυψαν για τη σχέση των δύο σημασιών σε μία έρευνα για ομάδα, η οποία, εκτός των άλλων ιδιαιτεροτήτων της, αντιμετωπίζει μακροχρόνια και ευρεία εξωομαδική απειλή κοινωνικής ταυτότητας. Και στο μέτρο που η «απάλειψη» μίας άλλης, ενδοομαδικά προερχόμενης απειλής κοινωνικής ταυτότητας αποδείχθηκε -τουλάχιστον μερικώς- ικανή να ακυρώσει την ανάγκη προσφυγής των μελών στη στρατηγική αντιμετώπισης της εξωομαδικής απειλής, χωρίς να απαιτηθεί η εξάλειψη ή η μείωση της απειλής αυτής, δε μπορούμε παρά να συμφωνήσουμε με τον Mosconici (1993/1996, σελ. 21) ότι είναι χρήσιμο να διερευνηθεί περαιτέρω ο χώρος που παρεμβάλλεται μεταξύ του ατομικού και του συλλογικού.

μετατόπιση αυτή συνιστά ένα πέρασμα από την ιδεολογική «νομολατρεία» στην κριτική «νομολατρεία» που έχει προϋπόθεση τη γνώση, καθόσον το δίκαιο και μετά τη σχετικοποίηση των λειτουργιών του διατηρεί τη δεσπτόζουσα θέση του. Η «κατεδάφιση» του δικαίου είναι αναπόφευκτα και ανοικοδόμησή του, αφού δεν έχουμε άλλη εναλλακτική λύση από την εξοικείωση και τη συμβίωση με κάποιας μορφής αδικία.

Κατά τη νομικοπολιτική ιδεολογία, η δημόσια διοίκηση διέπεται απαρέγκλιτα από το νόμο. Ωστόσο, η δημόσια διοίκηση, όπως άλλωστε μαρτυρούν οι μακροχρόνιες όσο και άκαρπες προσπάθειες «εξορθολογισμού» της, επιτυγχάνει να διατηρεί μία αυτονομία, η οποία βεβαίως δεν έχει επιτραπεί από κάποιο ανώτατο δικαστήριο.

Όπως πολλές φορές αναφέρθηκε στην εργασία αυτή, η σχέση μεταξύ του ατόμου και του κοινωνικού του περιβάλλοντος είναι αμφίδρομη. Το άτομο επιδρά στο περιβάλλον του όχι μόνο μέσω της προσπάθειάς του να το προσαρμόσει στις δικές του ανάγκες αλλά και μέσω της ίδιας της προσαρμογής του. Καθώς το άτομο προσαρμόζεται σε ένα περιβάλλον γίνεται ένα διαφορετικό άτομο και η μετατροπή του σε διαφορετικό άτομο επηρεάζει το συγκεκριμένο περιβάλλον. Η επίδραση μπορεί να είναι μικρή, αλλά στο βαθμό που το άτομο έχει προσαρμοσθεί, οι προσαρμογές του έχουν αλλάξει τον τύπο του περιβάλλοντος στο οποίο το ίδιο καλείται να ανταποκριθεί.

Το άτομο δεν μπορεί να θεωρηθεί μία βιολογική ύπαρξη συν μία λογική, εάν με αυτόν τον ορισμό εννοούμε ότι έχει δύο χωριστές ζωές, μία παρορμητική και μία έλλογη – ιδίως, εάν υποθέσουμε ότι η απαρχή του ελέγχου που ασκεί η λογική δε βρίσκεται μέσα στην παρορμητική ζωή. Το άτομο προκειμένου να διαφυλάξει την αυτοπρόσληψή του μπορεί να αντιπαρατεθεί στην κοινωνία. Αφετηρία της αντιπαράθεσής του, έγραφε ο Mead (1934, σελ. 214), είναι η αναπαράσταση μίας κοινωνίας ανώτερης –κατά το ίδιο– από την υπαρκτή, καθόσον σε αυτή κάποιος μπορεί να απαιτεί από Άλλους (μόνο) δικαιώματα που ο ίδιος αναγνωρίζει στους Άλλους. Είναι πρακτικά αδύνατο να απαιτεί, και κυρίως να λαμβάνει, κανείς από Άλλους ό,τι αρνείται ο ίδιος να σεβαστεί. Χρειάζεται, επομένως, να κατανοηθεί ότι η αιτία μίας κοινωνικής σύγκρουσης, έκδηλης ή άδηλης, δεν έγκειται κατ' ανάγκη στη διεκδίκηση μέσω των που μετρώνται με χρήμα. Απαξίωση φέρει επίσης η υποταγή, η συμμόρφωση.

Η θεωρία της κοινωνικής ταυτότητας υποστηρίζει ότι το μέλος μίας κοινωνικής ομάδας το οποίο προσλαμβάνει την υπαγωγή του στην ίδια ως αξιολογικά και συναισθηματικά σημαίνουσα, λειτουργεί αποτελεσματικά για την ομάδα. Είναι βέβαια θεμιτό μία νέα ιδέα να διατυπώνεται στην ευρεία εκδοχή της και, στη συνέχεια, να συγκεκριμενοποιούνται οι δυσχέρειες εφαρμογής της. Αλλά το κρίσιμο στοιχείο για τον έλεγχο της ισχύος της

θεωρίας της κοινωνικής ταυτότητας είναι η διακριβωση της, κατά τα υποκείμενα, σημαντικής ομάδας υπαγωγής –στην περίπτωση μας, εάν σημαντική ομάδα είναι για τα ίδια η δημόσια διοίκηση ή οι δημόσιοι υπάλληλοι. Η έρευνα έχει αποδείξει ότι η ταύτιση με την ομάδα υπαγωγής επιδρά θετικά στην αποτελεσματικότητα της ομάδας, όμως για να κινητοποιηθούν τα μέλη της ομάδας να καταβάλουν ατομική προσπάθεια για λογαριασμό της θα πρέπει τα ίδια να προσλαμβάνουν πως πληρούνται οι συνθήκες οι οποίες εξασφαλίζουν ότι μία τέτοια αυξημένη προσπάθεια μπορεί ρεαλιστικά να βελτιώσει την αποτελεσματικότητα της ομάδας (Ouwkerk, Ellemers & De Gilder, 1999, σελ. 203). Οι θετικές συνέπειες της ταύτισης των μελών με την ομάδα επί της αποτελεσματικότητας της ομάδας παρατηρούνται μόνο σε καταστάσεις όπου η απειλή της κοινωνικής ταυτότητας των μελών της προκαλεί μία προσωρινά αρνητική κοινωνική ταυτότητα ή σε καταστάσεις όπου η απειλή είναι αναμενόμενη, ενόψει μίας διομαδικής σύγκρισης.

Η απαρχή της αίσθησης του καθήκοντος και γενικά της ηθικής συνείδησης του ατόμου βρίσκεται στην πρόσληψη της σχέσης εξάρτησής του από την οργανωμένη κοινωνία ή την κοινωνική οντότητα στην οποία το ίδιο ανήκει (Mead, 1934, σελ. 320). Η ηθική ή η ανήθικη συνείδηση ορίζονται κατ' ουσίαν με κοινωνικούς όρους: η πρώτη ως συμπεριφορά που συντελεί στην ευημερία της κοινωνίας και η δεύτερη ως κοινωνικά επιβλαβής συμπεριφορά. Η ωφέλεια ή η βλάβη αξιολογούνται σύμφωνα με το κυρίαρχο σύστημα αξιών, κανόνων και προτύπων, δηλαδή σύμφωνα με ένα κοινωνικά κατασκευασμένο, κυρίαρχο υπόδειγμα κοινωνικής συμπεριφοράς. Και το υπόδειγμα της σύγχρονης εποχής έχει υφανθεί με υλικά τη συμμόρφωση στην ενιαία σκέψη, τον παραγωγισμό, το ατομικό όφελος.

Τα πιο «φλογερά» παραδείγματα των κοινωνικών συγκρούσεων φαίνεται ότι είναι συγκρούσεις αντικειμενικών συμφερόντων που εμπλέκουν πρωταγωνιστικές ομάδες ή, διατυπωμένο λίγο διαφορετικά, τέτοιες αντικειμενικές συγκρούσεις είναι πιθανό να γίνονται ιδιαίτερα έντονες στο βαθμό που οι υπαγωγές στις αντίστοιχες ομάδες είναι, ταυτόχρονα, σημαντικές για το ίδιο το κοινωνικό υποκείμενο και αλληλοαποκλειόμενες. Ωστόσο, όπως άλλωστε προβλέπει η θεωρία της κοινωνικής ταυτότητας, οι άδηλες κοινωνικές συγκρούσεις δεν υστερούν σε ανθεκτικότητα. Η ανθεκτικότητα του φαινομένου του νομικισμού και ειδικότερα η άμβλυση της λειτουργικής του διάστασης δεν έχει βεβαίως μόνο θεωρητικό ενδιαφέρον, αλλά είναι ζήτημα που αφορά κάθε μη «απράγμονα» πολίτη.

Στο πλαίσιο αυτής της -πρόσληψης της- πραγματικότητας, πώς θα μπορούσε να διευθετηθεί το ζήτημα της λειτουργίας της δημόσιας διοίκησης; Είναι φανερό ότι βρισκόμαστε μπροστά σε μία αδυναμία να αρθρώσουμε έναν πειστικό λόγο για το κοινωνικά επιθυμητό και για το συλλογικό δέον. «Ήδη βρισκόμαστε “ριγμένοι εκεί”, σε έναν ολότελα διαφορετικό κόσμο. Ακόμη και εκείνοι που εξακολουθούν να θέλουν να τον αλλάξουν, δεν ξέρουν ούτε από πού να αρχίσουν ούτε τι πρέπει να αλλάξει ούτε καν αν είναι δυνατόν κάτι να αλλάξει», διαπιστώνει ο Τσουκαλάς (2006, σελ. 13).

Οι δυτικές κοινωνίες περνούν μία περίοδο ισχυροποίησης της πίστης στην ατομική ιδιοκτησία, σε βάρος της έννοιας του δημόσιου αγαθού. Η παροχή δημόσιων υπηρεσιών σταδιακά «αποκεντρώνεται», παραχωρούμενη σε ιδιωτικές επιχειρήσεις, αφού προηγουμένως το κεντρικό κρατικό σύστημα έχει δυσφημισθεί ως γραφειοκρατικό και χρεοκοπημένο, ως βραδυκίνητο και ανεπαρκές. Τα όρια ανάμεσα στην ιδιωτική και τη δημόσια σφαίρα συγχέονται υπό την επιρροή νέων τρόπων ανταλλαγής ιδεών και αντιλήψεων.

Ωστόσο, η πραγματικότητα καταδεικνύει ότι είμαστε ανίκανοι να λάβουμε συνετές συλλογικές αποφάσεις όταν στηρίζομαστε αποκλειστικά στον εμπορικό ανταγωνισμό. Λόγου χάριν, το συλλογικό αγαθό δεν εκπληρώνει καμιά από τις προϋποθέσεις⁴⁵⁷ διαμόρφωσης μίας τιμής στην αγορά ούτε μπορεί να δικαιολογηθεί η πολιτική αρετή με όρους καθαρά ατομικιστικούς. Το κράτος είναι προϋπόθεση για τη θέσπιση και την τήρηση της νομοθεσίας, για τη λειτουργία του κοινωνικού συστήματος. Εάν υποτεθεί ότι η δημόσια σφαίρα περιορισθεί στο ρόλο της απλής εγγύησης των ιδιοκτησιακών δικαιωμάτων, θα πρέπει να επινοηθεί ένα νέο πεδίο λειτουργίας των κοινωνικών διαπραγματεύσεων, των συμβιβασμών, της ίδιας της δημοκρατίας.

Η απάντηση στο ερώτημα για το πρακτέο, αναμφίβολα, δε βρίσκεται στην ιδέα μίας κοινωνίας χωρίς θεσμούς, ούτε στην ιδέα «καλών» θεσμών ορισμένων μια για πάντα, αλλά στη δυνατότητα της κοινωνίας να επανεξετάζει και να ανανεώνει τους θεσμούς της (Καστοριάδης, 1985, σελ. 58). Και ταυτόχρονα με την αναθεώρηση των θεσμών και τη μεταβολή των κοινωνικών σχέσεων, η απάντηση βρίσκεται στη δυνατότητα της κοινωνίας να υπερβεί -πιο δυσεξάλειπτα- ιδεολογικά και αξιακά πρότυπα και αυτοματισμούς (Τσουκαλάς, 1991α, σελ. 595). Χρειάζεται, επομένως, να

⁴⁵⁷ Από την πλευρά της ζήτησης δεν αποκαλύπτει προτιμήσεις και από την πλευρά της προσφοράς δεν έχει οριακό κόστος.

μετακινηθούμε από την άποψη ότι η αναποτελεσματικότητα ή η διαφθορά⁴⁵⁸ θα αντιμετωπισθούν μέσω της συρρίκνωσης του κράτους, προς την κατεύθυνση της αντιμετώπισης τους μέσω της βελτίωσης του κράτους.

Η πολιτική εμφανίζεται όλο και πιο αδύναμη να αποφασίσει. Αλλά εάν τα πολιτικά δικαιώματα ήταν αναγκαία προκειμένου να κατακτηθούν τα κοινωνικά δικαιώματα, τα δεύτερα είναι, με τη σειρά τους, αναγκαία προκειμένου να διατηρηθούν ενεργά τα πρώτα. Πολιτική αδυναμία δε σημαίνει μόνο αδυναμία ή ανικανότητα της πολιτικής να παρέμβει καθοριστικά στην πολιτική και κοινωνική ζωή, αλλά και αδυναμία της κοινωνίας να δράσει πολιτικά και, κυρίως, πολιτική αποδυνάμωση της λαϊκής κυριαρχίας.

Η συγκρουσιακή διάσταση της πολιτικής θεωρείται «αρχαϊκή» και καταδικάζεται ως νοσηρή. Η μόνη δημοκρατία που εμφανίζεται ως επιθυμητή είναι μία δημοκρατία συναινετική και ολικά απολιτικοποιημένη. Όμως, ο πυρήνας της δημοκρατικής πρακτικής δεν είναι το consensus αλλά το dissensus, το άνοιγμα της εναλλακτικής προοπτικής, η συμφωνία που θα προκύψει ως προϊόν αναμέτρησης ανταγωνιστικών σχεδίων τα οποία θα σέβονται ένα ελάχιστο δημοκρατικής συμβίωσης. Αντίθετα προς όσους πιστεύουν ότι η πολιτική μπορεί να αναχθεί σε ατομικά κίνητρα, η πολιτική έγκειται στη δημιουργία ενός *εμείς*, που αναπόφευκτα αντιπαρατίθεται σε ένα *αυτοί*, δηλαδή η πολιτική διέρχεται από τη συγκρότηση συλλογικών ταυτοτήτων. Συνακόλουθα, η οργανωμένη κοινωνία έχει συγκεκριμένη οφειλή σε όσους είναι ικανοί, ακριβώς λόγω της αντιπαλότητάς τους, να στρατολογήσουν το ενδιαφέρον τρίτων στις δημόσιες υποθέσεις (Mead, 1934, σελ. 220).

Η πολιτική ασκείται δια του δικαίου. Σήμερα το κράτος δε διαθέτει το μονοπώλιο παραγωγής κανόνων ούτε είναι ο προνομιακός της δημοκρατικής νομιμοποίησης. Ο σύγχρονος κόσμος εξελίσσεται στο οικονομικό πεδίο και όχι στο πολιτικό-θεσμικό, παραμένει όμως νομικοφανής. Ο νόμος, που ως εγγυητής της τυπικής ισότητας θεμελιώνεται σε καθολική συναίνεση, «ηγείται» της εκτελεστικής εξουσίας, η οποία εμφανίζεται ότι έχει απλώς όργανα. Όμως, σε όλες τις ιστορικές περιόδους, τις φάσεις ανάπτυξης, τις εκδηλώσεις της συλλογικής ανθρώπινης δραστηριότητας, υπήρξαν ηγέτες. Η εκτελεστική εξουσία δεν μπορεί να υπερβεί αυτόν τον κανόνα, αλλά ένας τέτοιος ισχυρισμός μπορεί να ενδυναμώνει την εξουσία των ηγετών της. Αν οι ηγέτες

⁴⁵⁸ Ο όρος καθεαυτός υποδηλώνει την αυξανόμενη ανικανότητα της κοινωνίας να θέτει με πολιτικούς όρους τα προβλήματα με τα οποία αναμετρείται.

αντιμετωπίζουν το νόμο κατά τρόπο που διασκεδάξει την κοινωνική συναίνεση που ο ίδιος απολαμβάνει, η νομιμοποίησή τους θα γίνεται αναπόφευκτα εύθραυστη.

Το κράτος δικαίου είναι και διοικητικό κράτος. Η «συσταλτική» απόδοση των κανόνων δικαίου από το διοικητικό κράτος το απονομιμοποιεί έναντι του πολίτη, καθόσον καθήκον του είναι να εξασφαλίζει στον πολίτη κάθε δυνατότητα πλήρους άσκησης των δικαιωμάτων που του αναγνωρίζει η έννομη τάξη. Το διοικητικό κράτος, κατά την απόδοση των κανόνων δικαίου, οφείλει να συνεκτιμά τις ιδιαιτερότητες κάθε περίπτωσης στη βάση των αρχών της χρηστής διοίκησης, της επιείκειας, της αναλογικότητας, της διαφάνειας, της δικαιολογημένης εμπιστοσύνης του διοικούμενου κ.λπ.. Οι αρχές αυτές είναι «εμφανώς καταγεγραμμένες» στον κώδικα διοικητικής διαδικασίας της ελληνικής πολιτείας, παρατηρεί ο Συνήγορος του Πολίτη (2001, σελ. 8), ο οποίος «δεν παύει να εκπλήσσεται ούτε από την ευρηματικότητα ούτε από την απροκάλυπτη παραβίαση στοιχειωδών του δικαίου που επιδεικνύει η διοίκηση, όταν δεν εκτελεί δικαστικές αποφάσεις που δικαιώνουν τους πολίτες» (σελ. 54). Ωστόσο, στην επιλογή της κατεύθυνσης της απόδοσης του δικαίου, δηλαδή στην άρνηση της διοίκησης να συνεκτιμήσει τις αρχές αυτές, καθοριστική, όπως έδειξε η παρούσα έρευνα, είναι η «αφάνεια» άλλων διατάξεων και ειδικότερα των διατάξεων που θεσπίζουν την υποχρέωση απεριόριστης υπακοής, καθώς και των περί προαγωγής και περί μετακινήσεως ή περί μεταθέσεως διατάξεων.

Το κράτος δεν μπορεί να ενεργεί ανεξάρτητα από τη συναίνεση των ατόμων που το συγκροτούν. Ο κοινός νομοθέτης εξασφαλίζει βέβαια τη συμμόρφωση του υπαλλήλου, περιορίζοντας τα δικαιώματά του ως πολίτη, χάριν της προστασίας του δημόσιου συμφέροντος. Αλλά, κατά τη σχετικοποίηση αυτή ο νομοθέτης παρεκκλίνει σοβαρά από το δικαιοκρατικό καθεστώς, ενώ η ίδια έχει έσχατο όριο την τήρηση του τυπικού νόμου. Πέρα από το όριο αυτό, η ελαστικοποίηση των υπαλληλικών δικαιωμάτων, με πρόσχημα το δημόσιο συμφέρον, επιτυγχάνει -καθόσον караδοκούν οι ανασφάλειες- τη συμμόρφωση του υπαλλήλου, όμως δεν μπορεί να εξασφαλίσει τη συναίνεσή του.

Η ανάγκη ενότητας της δημόσιας διοίκησης επιβάλλει, αναμφίβολα, την υποχρέωση της υπακοής. Ο κανόνας της υπακοής μπορεί να συντεθεί με τον κανόνα της νομιμότητας, καθόσον άλλωστε οι δύο κανόνες δεν είναι «εκ φύσεως» ανταγωνιστικοί μεταξύ τους. Αντίθετα, όπως αναδείχθηκε από την έρευνα αυτή, οι δημόσιοι υπάλληλοι αποδίδουν υψηλή σημαντικότητα στην υποχρέωση υπακοής στους προϊσταμένους -η οποία, όμως, υπολείπεται από την προσλαμβανόμενη σημαντικότητα της τήρησης της νομιμότητας.

Τα ευρήματα αυτά έχουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς υποδηλώνουν ότι οι δημόσιοι υπάλληλοι μπορούν να μετατρέψουν την (άδηλη) ενδοδιοικητική σύγκρουσή τους σε σύγκρουση παραγωγική με όρους ευρύτερου όλου ή, διαφορετικά διατυπωμένο, να σταθούν πιο κριτικά απέναντι στα κίνητρα της συμμετοχής τους στα πελατειακά πλέγματα. Η συμμετοχή αυτή εγείρει τον κύκλο της «δημόσιας καταγγελίας» και βεβαίως δεν αποτελεί τυχαία έκρηξη παράτυπων στοιχείων του όλου συστήματος. Η συμβολική βία μπορεί να εξασφαλίσει τη διατήρηση μίας κυριαρχίας μόνο στο βαθμό που η κυριαρχία στηρίζεται στη «συναίνεση» των ίδιων των κυριαρχούμενων. Η συμμετοχή του υπαλλήλου στην κατίσχυση του κανόνα της υπακοής επί του κανόνα της νομιμότητας είναι αναγκαία για την επιβίωση και την αναπαραγωγή του συστήματος.

Δημόσιο σημαίνει προσκήνιο με ρόλους διακριτούς και ορατούς, με σταθμίσεις των οποίων γνωρίζουμε τους κανόνες. Η δημοκρατία και το κράτος δικαίου έχουν ως κοινά, θεμελιώδη γνωρίσματα τη διάκριση των εξουσιών, τη δημοσιότητα και τον έλεγχο. Η δημοκρατία προϋποθέτει την πολιτική σαφήνεια, την οποία αποφεύγει η εκάστοτε εξουσία. Το κράτος δικαίου δεν προσπαθεί, συγχέοντας την οργάνωση της κοινωνίας με την εκπροσώπηση της εξουσίας, να υποτάξει την πρώτη, καθόσον άλλωστε δεν μπορεί να στηριχθεί για πολύ σε μία κοινωνία κρυψίνοιας ή σε μία κοινωνία κουρασμένη από την πολιτική αναποτελεσματικότητα και αβελτηρία. Το κράτος δικαίου συντονίζει μία κοινωνία που γνωρίζει, συμμαχεί και συμμετέχει στην ισχυροποίηση των θεσμών, ώστε αυτοί να διαθέτουν μία αυτονομία έναντι ισχυρών συμφερόντων.

Από τον Πλάτωνα και τον Αριστοτέλη έως το Μεσαίωνα και από την Αναγέννηση έως το Διαφωτισμό και για αρκετό χρόνο αργότερα, κυριαρχούσε η πίστη ότι κάθε υπαρκτό ερώτημα επιδέχεται μόνο μία αληθινή, αναλλοίωτη και οικουμενική απάντηση. Και, επειδή μία αλήθεια δεν μπορεί να έρθει σε σύγκρουση με μία άλλη αλήθεια, κατέληγαν στο συμπέρασμα ότι το σύνολο των ορθών απαντήσεων συγκροτεί ένα αρμονικό όλο. Η έλευση και η ρήξη του ρομαντισμού σήμανε την ανακάλυψη της διαφορετικότητας. Για τους ρομαντικούς η διαφορετικότητα δεν προϋποθέτει κάποια έννοια ορθού ή εσφαλμένου. Μετά τον Herder και τον Fichte, το πρόβλημα δεν είναι πλέον εκείνο των «δύο απαντήσεων» αλλά μάλλον ζήτημα μεθοδολογικό: άλλος αναζητά την απάντηση στο εργαστήριο, άλλος στη Βίβλο, στην αθωότητα του παιδιού, στις αποφάσεις μίας πλειοψηφίας ή μίας πλειονότητας κ.ο.κ..

Είναι εξαιρετικά δύσκολο να ορίσουμε το ορθό, όμως συχνά το σφάλμα είναι διακριτό. Είναι πρακτικά αδύνατο να υπερασπιζόμαστε τα δικαιώματα ή κάποια ιδέα της δικαιοσύνης, χωρίς να αναφερόμαστε έμμεσα σε συγκεκριμένες αντιλήψεις του Αγαθού.

Οι πολιτικές ιδεολογίες του εικοστού αιώνα έχουν εκλείψει, αλλά το ζήτημα της προσωπικής ελευθερίας και της ισότητας αποτελεί ακόμη πρόβλημα. Η πλήρης ελευθερία και η πλήρης ισότητα δεν είναι συμβατές μεταξύ τους. Όμως, μπορεί να αναζητείται ένα σημείο ισορροπίας μεταξύ ασύμβατων αξιών, το οποίο θα είναι βέβαια προσωρινό και εύθραυστο. Η αναζήτηση ενός κόσμου όπου όλα είναι αρμονικά, ορθολογικά, δηλαδή η αναζήτηση βεβαιότητας παραμένει μία ουτοπία⁴⁵⁹, έστω και εάν στο τέλος επιστρέφει πάντα το ανορθολογικό στοιχείο.

Οι ουτοπίες υπήρξαν πάντοτε τρόποι για να κρίνουμε τη σχέση ανάμεσα στο άτομο και την κοινωνία. Σήμερα μπροστά στην αποτυχία των μεγάλων δημόσιων ουτοπιών, αναπτύσσονται ουτοπίες ιδιωτικές. Αναμφισβήτητα, είναι θετική η έκλειψη ουτοπιών που θέλουν να αλλάξουν τους ανθρώπους με διατάγματα, να κυβερνήσουν την κοινωνία, τα όνειρα, τις «ανάγκες», την ηθική, με τρόπο σχεδιασμένο άνωθεν. Αλλά είναι αρνητικό εάν η ουτοπία παραχωρεί τη θέση της στην καθημερινή διαχείριση, σε μία επίπεδη μορφή δικαιολόγησης της υπάρχουσας κατάστασης. Το ζήτημα δεν είναι βέβαια να δεχθούμε ότι η ουτοπία εξέλιπε, επειδή στην πραγματικότητα όταν εκλείπουν κάποιες ουτοπίες γεννιούνται άλλες. Και οι χειρότερες ίσως είναι αυτές που εξωραϊζουν την υπάρχουσα πραγματικότητα, οι ουτοπίες της κανονικότητας.

Όταν η πραγματικότητα θεωρείται δεδομένη, τα περισσότερα πράγματα φαίνονται ανέφικτα, όπως π.χ. ο περιορισμός της ατμοσφαιρικής ρύπανσης ή ο τερματισμός ενός πολέμου. Όμως, μπορούμε να υπολογίζουμε τα δεσμά της πραγματικότητας και, ταυτόχρονα, να προσπαθούμε να τα υπερβούμε. Η πραγματικότητα δεν είναι δεδομένη, εκτός εάν παραδίδουμε τη σκέψη και τη φαντασία μας.

Η διαδικαστική δικαιοσύνη εντάσσεται σε ένα στενότερα προσδιορισμένο ιστορικό πλαίσιο. Επομένως, μπορούμε να υπερασπισθούμε ταυτόχρονα τις ατομικές και τις συλλογικές ελευθερίες, ένα ζήτημα που διακυβεύεται στην εποχή μας (Sen, 1995· Krugman, 2004· Mouffe, 2000/2004· Τσουκαλάς, 2006 κ.λπ.). Εάν επικρατεί η άποψη ότι συχνά το ζήτημα αυτό είναι άλυτο, είναι επίσης αλήθεια ότι οι κοινωνικοί ψυχολόγοι

⁴⁵⁹ Με τα λόγια του Τσουκαλά (2006): «Με την κατάρρευση των κοινωνικών ουτοπιών, τα σωτηριολογικά προτάγματα αποστασιοποιήθηκαν από τη διαφεύσιμη σφαίρα της πολιτικής και προσκολλήθηκαν στη μη επιπλαεύσιμη σφαίρα της μεταφυσικής» (σελ. 14). «Όταν όμως εκλείψουν οι ιδεοποιήσεις, ο κόσμος δεν μπορεί ούτε να γίνει κατανοητός, αλλά ούτε και να αλλάξει», προσθέτει ο ίδιος (σελ. 373). Αντίθετα, «η κοινωνία επιστρέφει στο προ-δημοκρατικό της στάδιο. Η ανοιχτή και συγκρουσιακή πολιτική σημασιοδότηση του θεμελιώδους αιτήματος της "ισότητας" αφαιρείται από την ίδια την κυρίαρχη πολιτική κοινωνία και μεταγεται στην αδιαφανή και απαγορευμένη σφαίρα των αυτόκλητων μονοπωλιακών ερμηνευτών του οικονομικού εργαλείου λόγου της επιστήμης, της τεχνολογίας και της οικονομικής αποτελεσματικότητας» (σελ. 379).

οφείλουν να συμβάλλουν στην κατανόηση των σχέσεων μεταξύ της διατομικής και της διομαδικής δυναμικής (Doise, 1990, σελ. 444).

Ως έσχατο συμπέρασμα αυτής της έρευνας μπορεί να διατυπωθεί ότι δεν είναι -τελικά- «ανώδυνο» να είσαι δημόσιος υπάλληλος. Η ανάδειξη των εκλογικεύσεων που απορρέουν από την υπαγωγή του ατόμου στη συγκεκριμένη κοινωνική ομάδα προσφέρεται, νομίζουμε, για αναστοχασμό και επαναξιολόγηση κοινωνικών «βεβαιοτήτων».

ΕΡΩΤΗΜΑΤΟΛΟΓΙΟ 1 & 2

ΜΕΡΟΣ 1

Στο πλαίσιο μιας πανεπιστημιακής έρευνας για τις κοινωνικές αξίες, σας παρακαλούμε να απαντήσετε στις ερωτήσεις που ακολουθούν. **Οι απαντήσεις σας θα είναι ανώνυμες.**

Παρακαλούμε να λάβετε υπόψη σας ότι δεν υπάρχουν σωστές ή λανθασμένες απαντήσεις. **Σημαντική για την έρευνα είναι η προσωπική σας απάντηση.**

Σημειώστε τις απαντήσεις σας στην 7βάθμια κλίμακα που ακολουθεί κάθε ερώτηση, κυκλώνοντας τον αριθμό εκείνον που εκφράζει περισσότερο την προσωπική σας άποψη. Όσο πλησιάζουμε προς το ένα ή το άλλο άκρο της κλίμακας, τόσο περισσότερο μας εκφράζει η λέξη ή η φράση που είναι γραμμένη σε αυτό.

Σας ευχαριστούμε για τη συνεργασία σας.

E1. Εσείς προσωπικά συμφωνείτε ότι για την αντιμετώπιση των θεμάτων υγείας:

1. Τα οικονομικά ανεπτυγμένα κράτη παρέχουν στον ερευνητικό τομέα επαρκή χρηματοδότηση;

Κυκλώστε τον αριθμό που εκφράζει την προσωπική σας άποψη.

Καθόλου 1 2 3 4 5 6 7 Απόλυτα

2. Το ελληνικό Κράτος διαθέτει στην περιφέρεια της χώρας επαρκές επιστημονικό δυναμικό;

Καθόλου 1 2 3 4 5 6 7 Απόλυτα

Παρακαλούμε διαβάστε το ακόλουθο κείμενο.

Ενδιαφερόμενος ειδοποιήθηκε από το Υπουργείο Υγείας και Πρόνοιας ότι τοποθετείται ως ειδικευόμενος γιατρός σε νοσοκομείο της περιφέρειας. Ταυτόχρονα, καλείται από τη στρατολογία να εκπληρώσει τη στρατιωτική του θητεία, δεδομένου ότι εκπνέει σε σύντομο χρόνο η αναβολή στράτευσής του. Προκειμένου όμως να λάβει νέα αναβολή στράτευσης πρέπει να προσκομίσει στο αρμόδιο στρατολογικό γραφείο την απόφαση τοποθέτησής του στο νοσοκομείο ως ειδικευόμενου. Αντίστοιχα, για να εκδοθεί η απόφαση τοποθέτησής του ως ειδικευόμενου γιατρού οφείλει να έχει νόμιμη αναβολή στράτευσης.

E2. Εσείς προσωπικά θεωρείτε σωστή λύση την άμεση έκδοση της απόφασης τοποθέτησης του γιατρού; Κυκλώστε τον κατάλληλο αριθμό.

Καθόλου 1 2 3 4 5 6 7 Απόλυτα

ΜΕΡΟΣ 2

E3. Σε ποιο βαθμό οι δημόσιοι υπάλληλοι πρέπει να τηρούν τη νομιμότητα; Κυκλώστε τον αριθμό που εκφράζει περισσότερο την προσωπική σας άποψη.

Καθόλου 1 2 3 4 5 6 7 Απόλυτα

E4. Εσείς προσωπικά σε ποιο βαθμό είστε ικανοποιημένος/η από την παραγωγικότητα των δημόσιων υπαλλήλων;

Καθόλου 1 2 3 4 5 6 7 Απόλυτα

E5. Εσείς, ως δημόσιος υπάλληλος, σε ποιο βαθμό θα προωθούσατε άμεσα την έκδοση της απόφασης τοποθέτησης του γιατρού; Κυκλώστε τον κατάλληλο αριθμό.

Καθόλου 1 2 3 4 5 6 7 Απόλυτα

E6. Εσείς προσωπικά θεωρείτε ότι η κοινή γνώμη για τους δημόσιους υπαλλήλους είναι:

Απόλυτα αρνητική 1 2 3 4 5 6 7 Απόλυτα θετική

Η γραφειοκρατία και η αναποτελεσματικότητα της δημόσιας διοίκησης αποτελούν μείζον πρόβλημα του ελληνικού Κράτους. Σύμφωνα με εκτιμήσεις που συχνά βλέπουν το φως της δημοσιότητας, σημαντικό αίτιο της δυσλειτουργίας του Δημοσίου συνιστούν τα επαγγελματικά χαρακτηριστικά του προσωπικού του, το οποίο εμφανίζεται ως ευθυνόφοβο, χωρίς πρωτοβουλία, με τάση για διαφθορά και με αντίληψη της υπαλληλικής σχέσεως ως «ασφάλειας ζωής».

E7. Σε ποιο βαθμό είναι, κατά τη γνώμη σας, αληθής η άποψη που αποδίδει τη χαμηλή παραγωγικότητα του Δημοσίου σε αρνητικά επαγγελματικά χαρακτηριστικά των δημοσίων υπαλλήλων;

Καθόλου 1 2 3 4 5 6 7 Απόλυτα

E8. Πόσο διαφορετικό θεωρείτε τον εαυτό σας από τους άλλους δημόσιους υπαλλήλους;

Καθόλου 1 2 3 4 5 6 7 Απόλυτα

E9. Πώς επιδρά στο κοινωνικό κύρος του επαγγέλματός σας η δημοσιούπαλληλική συμπεριφορά η οποία περικλείει την έννοια της νομιμότητας στη φράση «Ό,τι δεν επιτρέπεται ρητά από το νόμο, απαγορεύεται»;

Κυκλώστε, ανάλογα με την άποψή σας, τον κατάλληλο αριθμό.

Απόλυτα αρνητικά 1 2 3 4 5 6 7 Απόλυτα θετικά

E10. Γράψτε το χρόνο της δημόσιας υπηρεσίας σας (π.χ. 5 έτη), την κατηγορία σας (π.χ. ΔΕ, ΤΕ) και τον τίτλο της θέσης που κατέχετε (π.χ. εισηγητής, προϊστάμενος τμήματος).

Χρόνος υπηρεσίας

Κατηγορία

Τίτλος θέσης

Παρακαλούμε ελέγξτε αν απαντήσατε σε όλες τις ερωτήσεις.

Σας ευχαριστούμε για τη συνεργασία σας

ΣΗΜΕΙΩΣΗ 1

Οι ερωτήσεις 1, 2, 3 και 5 εντάσσονται στην πρώτη έρευνα πεδίου και οι υπόλοιπες στη δεύτερη έρευνα.

ΣΗΜΕΙΩΣΗ 2

Στη συνθήκη αμβλυμένης απειλής μεταξύ των ερωτήσεων Ε6 και Ε7 παρεμβλήθηκε το εξής κείμενο:

Επιστημονικές έρευνες που διενεργήθηκαν τα τελευταία χρόνια για την ελληνική δημόσια διοίκηση ανέδειξαν τις δυσμενείς συνθήκες (αλληπάλληλες διοικητικές μεταρρυθμίσεις, περίσσεια και ακαμψία δομών, δυσχρηστία νομικού πλαισίου, ανεπάρκεια θεσμικής υποστήριξης του υπαλλήλου έναντι των πολιτικών παρεμβάσεων, πενία τεχνολογικού εξοπλισμού κ.λπ.) υπό τις οποίες ο δημόσιος υπάλληλος καλείται να προσφέρει έργο.

Η ερώτηση Ε7 είχε ως εξής:

E7. Σε ποιο βαθμό είναι, κατά τη γνώμη σας, αληθής η άποψη που αποδίδει τη χαμηλή παραγωγικότητα του Δημοσίου στον τρόπο οργάνωσης και λειτουργίας του;

Καθόλου 1 2 3 4 5 6 7 Απόλυτα

ΕΡΩΤΗΜΑΤΟΛΟΓΙΟ 3

Στο πλαίσιο μιας πανεπιστημιακής έρευνας για το Δημόσιο, διαμορφώσαμε ένα ερωτηματολόγιο, στο οποίο σας παρακαλούμε να απαντήσετε εκφράζοντας την προσωπική σας άποψη. **Οι απαντήσεις σας θα είναι ανώνυμες και θα παραμείνουν εμπιστευτικές.**

Παρακαλούμε να απαντήσετε σε όλες τις ερωτήσεις που ακολουθούν και να λάβετε υπόψη σας ότι δεν υπάρχουν σωστές ή λανθασμένες απαντήσεις. Σημαντική για την έρευνα είναι η προσωπική σας απάντηση.

Στις περισσότερες ερωτήσεις καλείστε να απαντήσετε χρησιμοποιώντας μια επταβάθμια κλίμακα, στην οποία κυκλώνετε κάθε φορά μόνον έναν αριθμό, εκείνον που εκφράζει την προσωπική σας άποψη. Όσο πλησιάζουμε προς κάθε άκρο τόσο περισσότερο μας εκφράζει η λέξη ή η φράση που είναι γραμμένη σε αυτό.

Παράδειγμα:

Εσείς προσωπικά, σε ποιο βαθμό θεωρείτε σημαντικό να υφακούει στους προϊσταμένους του ο υπάλληλος;

Καθόλου 1 2 3 4 5 6 7 Απόλυτα

Στην κλίμακα «Διαφωνώ απόλυτα 1 2 3 4 5 6 7 Συμφωνώ απόλυτα» η σημασία των αριθμών είναι η ακόλουθη:

1	2	3	4	5	6	7
Διαφωνώ απόλυτα	Διαφωνώ	Μάλλον διαφωνώ	Ούτε διαφωνώ ούτε συμφωνώ	Μάλλον συμφωνώ	Συμφωνώ	Συμφωνώ απόλυτα

Παρακαλούμε να εξετάζετε κάθε ερώτηση αυτετελώς και αφού την απαντήσετε να προχωράτε στην επόμενη.

Σας ευχαριστούμε για τη συνεργασία σας.

E1. Ποια αξία έχουν για εσάς, προσωπικά, οι παρακάτω υποχρεώσεις του δημόσιου υπαλλήλου; Ιεραρχήστε τις αρχίζοντας από το 4 (= μεγαλύτερη αξία) και συνεχίστε μέχρι το 1 (= μικρότερη αξία).

- A. Τήρηση της νομιμότητας ...
- B. Υπακοή στους προϊσταμένους ...
- Γ. Εξυπηρέτηση του πολίτη ...
- Δ. Παραγωγικότητα ...

E2. Εσείς προσωπικά, σε ποιο βαθμό θεωρείτε **σημαντικό να τηρείται η νομιμότητα** στο Δημόσιο;

Σε 7βάθμια κλίμακα σημειώστε τον αριθμό που εκφράζει καλλίτερα την προσωπική σας άποψη.

Καθόλου 1 2 3 4 5 6 7 Απόλυτα

E3. Κάθε υπάλληλος στο Δημόσιο έχει προϊσταμένους. Για παράδειγμα ο Γενικός Διευθυντής υπουργείου έχει προϊσταμένους το Γενικό Γραμματέα του υπουργείου και τον Υπουργό ή Υφυπουργό, ο Διευθυντής έχει προϊσταμένους το Γενικό Διευθυντή, το Γενικό Γραμματέα και τον Υπουργό ή Υφυπουργό, κ.ο.κ.. Σύμφωνα με τον Υπαλληλικό Κώδικα «Ο υπάλληλος οφείλει να υπακούει στις διαταγές των προϊσταμένων του».

Εσείς προσωπικά, σε ποιο βαθμό θεωρείτε **σημαντικό να υπακούει** στους προϊσταμένους του ο υπάλληλος;

Καθόλου 1 2 3 4 5 6 7 Απόλυτα

E4. Ο Υπαλληλικός Κώδικας προβλέπει το ενδεχόμενο ένας από τους προϊσταμένους να δώσει παράνομη διαταγή στον υπάλληλο και ορίζει ότι ο υπάλληλος υποχρεούται να την εκτελέσει. Αλλά καθόσον η διαταγή δεν προσκτάται νομιμότητα εκ του ότι ο υπάλληλος υποχρεούται να την εκτελέσει, ο υπάλληλος οφείλει, αν πρόκειται για διαταγή κατά τη γνώμη του παράνομη, να διατυπώσει εγγράφως την αντίθετη γνώμη του. Αν πρόκειται για προδήλως παράνομη διαταγή στην οποία διατυπώνονται επείγοντες και εξαιρετικοί λόγοι γενικότερου συμφέροντος, ο υπάλληλος οφείλει να αναφέρει στον προϊστάμενο εκείνου που διέταξε.

Σε ποιο βαθμό **είναι αληθές** ότι ο υπάλληλος τηρεί αυτή τη διαδικασία;

Καθόλου 1 2 3 4 5 6 7 Απόλυτα

E5. Κατά τη γνώμη σας, σε ποιο βαθμό **ενδιαφέρει** τον δημόσιο υπάλληλο να του ανατεθεί μια θέση της υπηρεσιακής ιεραρχίας χωρίς ουσιαστικές αρμοδιότητες;
Υπενθυμίζουμε ότι όσο πλησιάζουμε προς κάθε άκρο της κλίμακας τόσο περισσότερο συμφωνούμε με τη φράση που είναι γραμμένη σε αυτό.

Καθόλου 1 2 3 4 5 6 7 Απόλυτα

E6. Όταν ένας δημόσιος υπάλληλος είναι **προσηλωμένος στην τήρηση της νομιμότητας**, σε ποιο βαθμό επηρεάζονται θετικά ή αρνητικά:

	1. Η εξέλιξή του							
Απόλυτα αρνητικά	1	2	3	4	5	6	7	Απόλυτα θετικά
	2. Οι πρόσθετες αποδοχές του							
Απόλυτα αρνητικά	1	2	3	4	5	6	7	Απόλυτα θετικά
	3. Οι σχέσεις του με την ιεραρχία							
Απόλυτα αρνητικά	1	2	3	4	5	6	7	Απόλυτα θετικά
	4. Η εκούσια μετακίνηση/μετάθεσή του							
Απόλυτα αρνητικά	1	2	3	4	5	6	7	Απόλυτα θετικά
	5. Η εκτίμηση της ιεραρχίας							
Απόλυτα αρνητικά	1	2	3	4	5	6	7	Απόλυτα θετικά

E7. Όταν ένας δημόσιος υπάλληλος έχει **καλές σχέσεις με την υπηρεσιακή του ιεραρχία**, σε ποιο βαθμό επηρεάζονται θετικά ή αρνητικά:

	1. Η εκούσια μετακίνηση/μετάθεσή του							
Απόλυτα αρνητικά	1	2	3	4	5	6	7	Απόλυτα θετικά
	2. Τα περιθώρια διαφωνίας του με την ιεραρχία							
Απόλυτα αρνητικά	1	2	3	4	5	6	7	Απόλυτα θετικά
	3. Οι πρόσθετες αποδοχές του							
Απόλυτα αρνητικά	1	2	3	4	5	6	7	Απόλυτα θετικά
	4. Η εξέλιξή του							
Απόλυτα αρνητικά	1	2	3	4	5	6	7	Απόλυτα θετικά
	5. Η εκτίμηση της ιεραρχίας							
Απόλυτα αρνητικά	1	2	3	4	5	6	7	Απόλυτα θετικά

E8. Κατά την άποψή σας, ο δημόσιος υπάλληλος

1. Ενδιαφέρεται για την εντύπωση που δίνει στον πολίτη.
Διαφωνώ απόλυτα 1 2 3 4 5 6 7 Συμφωνώ απόλυτα
2. Αδιαφορεί για το κύρος της υπηρεσίας του.
Διαφωνώ απόλυτα 1 2 3 4 5 6 7 Συμφωνώ απόλυτα
3. Ασκεί επάγγελμα με κοινωνικό κύρος.
Διαφωνώ απόλυτα 1 2 3 4 5 6 7 Συμφωνώ απόλυτα
4. Ασκεί επάγγελμα το οποίο έχει θετικές προοπτικές.
Διαφωνώ απόλυτα 1 2 3 4 5 6 7 Συμφωνώ απόλυτα
5. Ασκεί επάγγελμα το οποίο έχει μεγάλη ζήτηση.
Διαφωνώ απόλυτα 1 2 3 4 5 6 7 Συμφωνώ απόλυτα

E9. Ποια άποψη έχετε για τον πολίτη, όπως τον γνωρίζετε μέσα από τις συναλλαγές του με το Δημόσιο;

1. Είναι εγωκεντρικός.
Διαφωνώ απόλυτα 1 2 3 4 5 6 7 Συμφωνώ απόλυτα
2. Αναγνωρίζει την προσπάθεια του υπαλλήλου να τον εξυπηρετήσει.
Διαφωνώ απόλυτα 1 2 3 4 5 6 7 Συμφωνώ απόλυτα
3. Γνωρίζει τα δικαιώματά του.
Διαφωνώ απόλυτα 1 2 3 4 5 6 7 Συμφωνώ απόλυτα
4. Λγνοεί τις διαδικασίες του Δημοσίου.
Διαφωνώ απόλυτα 1 2 3 4 5 6 7 Συμφωνώ απόλυτα
5. Θεωρεί ότι ο υπάλληλος έχει περισσότερες αρμοδιότητες από όσες πραγματικά έχει.
Διαφωνώ απόλυτα 1 2 3 4 5 6 7 Συμφωνώ απόλυτα

E10. Ποια άποψη έχετε για την υπηρεσιακή ιεραρχία;

1. Εκτιμά τη γνώμη του υπαλλήλου.
Διαφωνώ απόλυτα 1 2 3 4 5 6 7 Συμφωνώ απόλυτα
2. Αφήνει εκτεθειμένο στον πολίτη τον υπάλληλο.
Διαφωνώ απόλυτα 1 2 3 4 5 6 7 Συμφωνώ απόλυτα
3. Ενθαρρύνει την πρωτοβουλία του υπαλλήλου.
Διαφωνώ απόλυτα 1 2 3 4 5 6 7 Συμφωνώ απόλυτα
4. Αποφασίζει αμερόληπτα.
Διαφωνώ απόλυτα 1 2 3 4 5 6 7 Συμφωνώ απόλυτα
5. Μεριμνά για τη νομιμότητα των διαταγών της.
Διαφωνώ απόλυτα 1 2 3 4 5 6 7 Συμφωνώ απόλυτα

E11. Εσείς προσωπικά σε ποιο βαθμό θεωρείτε ότι:

1. Η γραφειοκρατία του Δημοσίου επιβάλλεται από την τήρηση της νομιμότητας.
Καθόλου 1 2 3 4 5 6 7 Απόλυτα
2. Οι υπηρεσιακές σας ενέργειες είναι νόμιμες.
Καθόλου 1 2 3 4 5 6 7 Απόλυτα
3. Το επίπεδο εξυπηρέτησης του πολίτη είναι ικανοποιητικό.
Καθόλου 1 2 3 4 5 6 7 Απόλυτα
4. Η ατομική σας κατάσταση στο πλαίσιο της Υπηρεσίας σας είναι δίκαιη.
Καθόλου 1 2 3 4 5 6 7 Απόλυτα
5. Το Δημόσιο είναι παραγωγικό.
Καθόλου 1 2 3 4 5 6 7 Απόλυτα
6. Η γνώση του πολίτη για τη λειτουργική αδυναμία του υπαλλήλου των χαμηλών βαθμίδων της ιεραρχίας βελτιώνει τις σχέσεις του πολίτη με αυτόν τον υπάλληλο.
Καθόλου 1 2 3 4 5 6 7 Απόλυτα
7. Η έννοια της νομιμότητας αποδίδεται σωστά με τη φράση «Ό,τι δεν επιτρέπεται ρητά από το Νόμο, απαγορεύεται».
Καθόλου 1 2 3 4 5 6 7 Απόλυτα

E12. Εσείς προσωπικά σε ποιο βαθμό:

1. Ενδιαφερόσαστε για την τύχη της επαγγελματικής σας ομάδας;
Καθόλου 1 2 3 4 5 6 7 Απόλυτα
2. Θεωρείτε ότι ο δημόσιος υπάλληλος προασπίζεται τη νομιμότητα των ενεργειών του;
Καθόλου 1 2 3 4 5 6 7 Απόλυτα
3. Θεωρείτε δίκαιη την κατάσταση του δημόσιου υπαλλήλου;
Καθόλου 1 2 3 4 5 6 7 Απόλυτα
4. Είστε ικανοποιημένος/η από την αποτελεσματικότητα των δημόσιων υπαλλήλων;
Καθόλου 1 2 3 4 5 6 7 Απόλυτα

Ε13. Γράψτε το χρόνο της δημόσιας υπηρεσίας σας (π.χ. 5 έτη), την κατηγορία σας (π.χ. ΔΕ, ΤΕ) και τον τίτλο της θέσης που κατέχετε (π.χ. εισηγητής, προϊστάμενος τμήματος κ.λπ.).

Χρόνος υπηρεσίας

Κατηγορία

Τίτλος θέσης

Παρακαλούμε ελέγξτε αν απαντήσατε σε όλες τις ερωτήσεις.

Σας ευχαριστούμε για τη συνεργασία σας

ΣΗΜΕΙΩΣΗ

Για τα υποκείμενα που συμμετείχαν και στον επόμενο σχεδιασμό, στην αρχή του πρωτοκόλλου αναγραφόταν «ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ» και η τελευταία σελίδα του πρωτοκόλλου είχε αφαιρεθεί.

ΕΡΩΤΗΜΑΤΟΛΟΓΙΟ 4

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

Η παροχή μεγαλύτερης αυτοδυναμίας στον υπάλληλο έναντι των προϊσταμένων του, υποστηρίζεται ότι θα είχε θετικές και αρνητικές όψεις. **Εάν ο Υπαλληλικός Κώδικας παρείχε στον υπάλληλο μεγαλύτερη αυτοδυναμία** (υποχρέωση υπακοής μόνο στις νόμιμες διαταγές, αντικειμενικότερο σύστημα προαγωγών, εκούσια ή με υψηλά κίνητρα μετάθεση και μετακίνηση), **εσείς προσωπικά σε ποιο βαθμό θα επιλέγατε τους παρακάτω υπηρεσιακούς χειρισμούς;**

Πολιτικός διοικητικός υπάλληλος της Διεύθυνσης Κρατικής Ασφάλειας, ο οποίος εργάζεται στο αεροδρόμιο Αθηνών, κατά τη άσκηση του έργου του διαπιστώνει ότι ενδιαφερόμενος να ταξιδέψει είναι εγγεγραμμένος στον ηλεκτρονικό κατάλογο των απαγορεύσεων εξόδου. Του ανακοινώνει ότι δεν επιτρέπεται η έξοδός του. Ο ενδιαφερόμενος πληροφορεί τον υπάλληλο ότι έχει προ ενός έτους καταβάλλει το ποσό που όφειλε στο τελωνείο Α και ότι σχετικό έγγραφο του αρμόδιου τελωνείου με αποδέκτη τη Διεύθυνση Κρατικής Ασφάλειας κοινοποιήθηκε και στον ίδιο τον ενδιαφερόμενο ένα μήνα περίπου μετά την καταβολή του ποσού. Από τον ηλεκτρονικό κατάλογο ο υπάλληλος επιβεβαιώνει ότι η απαγόρευση επιβλήθηκε εξ αιτίας παράβασης της φορολογικής νομοθεσίας, όμως ο κατάλογος δεν περιέχει αναλυτικά στοιχεία.

Χειρισμός: Ο υπάλληλος ζητά από τον ενδιαφερόμενο να αναμένει και αναζητά τηλεφωνικά περισσότερα στοιχεία για την αιτία επιβολής της απαγόρευσης στην κεντρική του υπηρεσία και το αρμόδιο τελωνείο.

E13. Βαθμολογείστε το χειρισμό στην κλίμακα της νομιμότητας, κυκλώνοντας τον αριθμό που εκφράζει καλλίτερα την προσωπική σας άποψη.

Χαμηλή νομιμότητα 1 2 3 4 5 6 7 Υψηλή νομιμότητα

E14. Σε ποιο βαθμό θα ενεργούσατε με αυτόν τον τρόπο, αν βρισκόσαστε στη θέση του υπαλλήλου;

Καθόλου 1 2 3 4 5 6 7 Απόλυτα

Ενδιαφερόμενος επικοινωνεί τηλεφωνικά με δημόσιο διοικητικό υπάλληλο της Υπηρεσίας Χ, στον οποίο, όπως τον ενημέρωσε το τμήμα πρωτοκόλλου της Υπηρεσίας, έχει χρεωθεί προ 20ημέρου αίτημά του, προκειμένου να πληροφορηθεί για την τύχη του αιτήματος. Ο υπάλληλος βρίσκει το αίτημα και γνωστοποιεί στον ενδιαφερόμενο ότι δεν το έχει εξετάσει. Εξηγεί ότι απουσίαζε και ότι δεν έχει χειρισθεί θέματα με προγενέστερο χρόνο πρωτοκόλλησης. Ο ενδιαφερόμενος αναφέρει ότι η εξέταση του θεματός του έχει για τον ίδιο επείγοντα χαρακτήρα.

Χειρισμός: Ο υπάλληλος απαντά ότι θα δώσει προτεραιότητα στην εξέταση του αιτήματός του.

E15. Βαθμολογείτε το χειρισμό στην κλίμακα της νομιμότητας.

Χαμηλή νομιμότητα 1 2 3 4 5 6 7 Υψηλή νομιμότητα

E16. Σε ποιο βαθμό θα ενεργούσατε με αυτόν τον τρόπο, αν βρισκόσαστε στη θέση του υπαλλήλου;

Καθόλου 1 2 3 4 5 6 7 Απόλυτα

Διαβάστε τώρα το τελευταίο κείμενο και απαντήστε στις ερωτήσεις. Σας υπενθυμίζουμε ότι η υπόθεσή μας είναι πως ο Υπαλληλικός Κώδικας παρέχει στον υπάλληλο μεγαλύτερη αυτονομία έναντι των προϊσταμένων του, από εκείνη που πράγματι παρέχει σήμερα.

Πολιτικός διοικητικός υπάλληλος της Διεύθυνσης Στρατολογικού του Γενικού Επιτελείου Εθνικής Άμυνας χρεώνεται αίτημα παράτασης της αναβολής κατάταξης στρατεύσιμου. Ο ενδιαφερόμενος αμέσως μετά την αποφοίτησή του από το λύκειο εισήχθη σε τμήμα ανώτατου εκπαιδευτικού ιδρύματος (ΑΕΙ) 4ετούς φοίτησης και για το λόγο αυτό ζήτησε και έλαβε αναβολή στράτευσης. Το επόμενο έτος αφού επανέλαβε την προσπάθεια εισαγωγής σε τμήμα ΑΕΙ της προτίμησής του, εισήχθη σε τμήμα 5ετούς φοίτησης. Αμέσως μετά την εγγραφή του στο τμήμα αυτό υπέβαλλε το αίτημα παράτασης της αναβολής κατάταξής του. Ο υπάλληλος μελετώντας την οικεία νομοθεσία διαπιστώνει ότι η περίπτωση του ενδιαφερομένου δεν έχει προβλεφθεί από το νομοθέτη. Η νομοθεσία ορίζει ότι στους αποφοίτους λυκείου οι οποίοι δεν εισάγονται πουθενά κατά την πρώτη συμμετοχή τους χορηγείται ετήσια αναβολή για να επαναλάβουν την προσπάθεια. Εάν η δεύτερη προσπάθεια είναι επιτυχής λαμβάνουν νέα αναβολή διάρκειας ανάλογης με τη διάρκεια των σπουδών τους. Παράταση αναβολής είναι δυνατή μόνο σε περιπτώσεις μεταπτυχιακής από μια βαθμίδα σπουδών σε άλλη (από ΤΕΙ σε ΑΕΙ, από ΑΕΙ σε μεταπτυχιακές σπουδές κ.λπ.). Αναβολή κατάταξης δε χορηγείται ούτε παρατείνεται αν η διάρκεια των σπουδών που απομένουν για την απόκτηση του διπλώματος υπερβαίνει την 31^η Δεκεμβρίου του έτους κατά το οποίο ο ενδιαφερόμενος συμπληρώνει το εικοστό όγδοο έτος της ηλικίας του, αν πρόκειται για προπτυχιακές σπουδές, ή το εικοστό ένατο έτος, αν πρόκειται για μεταπτυχιακές σπουδές.

Χειρισμός: Ο υπάλληλος απορρίπτει το αίτημα παράτασης της αναβολής.

E17. Βαθμολογείστε το χειρισμό στην κλίμακα της νομιμότητας, κυκλώνοντας τον αριθμό που εκφράζει καλλίτερα την προσωπική σας άποψη.

Χαμηλή νομιμότητα 1 2 3 4 5 6 7 Υψηλή νομιμότητα

E18. Σε ποιο βαθμό θα ενεργούσατε με αυτόν τον τρόπο, αν βρισκόσαστε στη θέση του υπαλλήλου;

Καθόλου 1 2 3 4 5 6 7 Απόλυτα

E19. Κατά τη γνώμη σας, σε ποιο βαθμό η υπηρεσιακή ιεραρχία θα αντιμετώπιζε θετικά ή αρνητικά τους χειρισμούς αυτούς:

1. Η ιεραρχία, όταν λάμβανε γνώση ότι ο υπάλληλος διερεύνησε την ορθότητα της απαγόρευσης εξόδου και ενήργησε αναλόγως, θα ήταν:

Απόλυτα αρνητική 1 2 3 4 5 6 7 Απόλυτα θετική

2. Η ιεραρχία, όταν λάμβανε γνώση ότι ο υπάλληλος προτάσσει το θέμα του πολίτη ύστερα από αίτημά του που υποβλήθηκε στον υπάλληλο, θα ήταν:

Απόλυτα αρνητική 1 2 3 4 5 6 7 Απόλυτα θετική

3. Η ιεραρχία στην απόρριψη του αιτήματος παράτασης της αναβολής θα ήταν:

Απόλυτα αρνητική 1 2 3 4 5 6 7 Απόλυτα θετική

E20. Γράψτε το χρόνο της δημόσιας υπηρεσίας σας (π.χ. 5 έτη), την κατηγορία σας (π.χ. ΔΕ, ΤΕ) και τον τίτλο της θέσης που κατέχετε (π.χ. εισηγητής, προϊστάμενος τμήματος κ.λπ.).

Χρόνος υπηρεσίας

Κατηγορία

Τίτλος θέσης

Παρακαλούμε ελέγξτε αν απαντήσατε σε όλες τις ερωτήσεις.

Σας ευχαριστούμε για τη συνεργασία σας

ΣΗΜΕΙΩΣΗ

Για τα υποκείμενα της ομάδας ελέγχου η πρώτη παράγραφος του πρωτοκόλλου και η σχετική υπενθύμιση είχαν απαλειφθεί.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 2

Πίνακας 1

Αποτελέσματα σύγκρισης των μέσων όρων των απαντήσεων για τη σημαντικότητα του κανόνα της νομιμότητας, τη σκοπιμότητα του διοικητικού έργου, τη νομιμότητά του και την πρόθεση εκτέλεσής του ως προς τη διοικητική κατηγορία, το χρόνο υπηρεσίας και τη θέση των υποκειμένων στη διοικητική ιεραρχία

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ ΕΡΓΟΥ	ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ											
	Κατηγορία			Χρόνος			Θέση					
	ΔΕ (N=26)	TP (N=91)	t	p	<20 έτη (N=91)	≥20 έτη (N=28)	t	p	Εισηγητής (N=97)	Προϊστάμενος (N=22)	t	P
Σημαντικότητα κανόνα νομιμότητας	6.54 (.65)	6.34 (1.03)	.91	.365	6.42 (.96)	6.25 (.97)	.83	.409	6.44 (.82)	6.10 (1.45)	1.52	.133
Σκοπιμότητα	4.92 (1.52)	5.23 (1.31)	-1.02	.310	5.09 (1.35)	5.43 (1.35)	-1.17	.244	5.18 (1.33)	5.14 (1.46)	.12	.903
Νομιμότητα	3.92 (2.54)	5.22 (2.13)	-2.37	.023	4.98 (2.19)	4.71 (2.61)	.49	.630	4.89 (2.33)	5.05 (2.13)	-.29	.770
Πρόθεση εκτέλεσης	5.19 (2.28)	5.74 (1.93)	-1.23	.220	5.72 (1.84)	5.32 (2.45)	.80	.430	5.64 (1.99)	5.59 (2.09)	.09	.925

Κλίμακα επιταφύμια: 1 = απόλυτη διαφωνία, 7 = απόλυτη συμφωνία.

ΔΕ: δευτεροβάθμια εκπαίδευση, TP: τριτοβάθμια εκπαίδευση, N: αριθμός υποκειμένων.

Με πλάγια τυπογραφικά στοιχεία αναφέρονται οι τυπικές αποκλίσεις.

Πίνακας 2

Αποτελέσματα ανάλυσης διακύμανσης των απαντήσεων για τον κοινωνικό ανταγωνισμό ως προς τις αρχικές απαντήσεις για την κοινή γνώμη και τον πειραματικό χειρισμό της

ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑΣ	ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ										Κύρια επίδραση του χειρισμού κοινής γνώμης		Κύρια επίδραση της αρχικής κοινής γνώμης		Άλλη επίδραση αρχικής κοινής γνώμης και χειρισμού			
	Χειρισμός κοινής γνώμης					Ένταση απειλής					F	p	F	p	F	p		
	Άμβλυνση απειλής		Αρχική κοινή γνώμη			Ουδέτερη		Θετική										
	Αρνητική (N=44)	Ουδέτερη (N=10)	Θετική (N=4)	Αρνητική (N=49)	Ουδέτερη (N=7)	Θετική (N=7)	Αρνητική (N=4)	Ουδέτερη (N=7)	Θετική (N=7)	Αρνητική (N=49)	Ουδέτερη (N=7)	Θετική (N=7)	F	p	F	p		
Κοινωνικός ανταγωνισμός	5.48 (1.41)	5.10 (1.52)	3.75 (.96)	4.10 (1.57)	4.14 (1.35)	3.43 (1.51)							4.74	.032	3.03	.052	66	.518

Πίνακας 3

Αποτελέσματα ανάλυσης διακύμανσης των απαντήσεων για τον κοινωνικό ανταγωνισμό και των απαντήσεων για την ατομική διαφοροποίηση ως προς το χειρισμό της απειλής ταυτότητας και τις απαντήσεις για την προσωπική ικανοποίηση από την παραγωγικότητα της ομάδας

ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΕΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑΣ	ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ										Κύρια επίδραση απειλής		Κύρια επίδραση ικανοποίησης		Άλλη επίδραση απειλής και ικανοποίησης					
	Χειρισμός απειλής					Ένταση απειλής					F	p	F	p	F	p				
	Άμβλυνση απειλής		Αρχική κοινή γνώμη			Ουδέτερη		Θετική												
	Χαμηλή (N=26)	Μέση (N=15)	Υψηλή (N=17)	Χαμηλή (N=20)	Μέση (N=29)	Υψηλή (N=14)	Χαμηλή (N=4)	Ουδέτερη (N=7)	Θετική (N=7)	Χαμηλή (N=26)	Μέση (N=15)	Υψηλή (N=17)	Χαμηλή (N=20)	Μέση (N=29)	Υψηλή (N=14)	F	p			
Κοινωνικός ανταγωνισμός	5.77 (1.34)	5.27 (1.58)	4.59 (1.28)	3.60 (1.70)	4.14 (1.33)	4.43 (1.65)									16.94	.000	.19	.824	4.17	.018
Ατομική διαφοροποίηση	5.19 (1.30)	5.13 (1.81)	4.53 (1.23)	5.53 (1.35)	5.34 (1.37)	5.50 (1.65)									3.49	.064	.53	.591	.68	.508

Κλίμακα επταβάθμια: 1=καθόλου, 7=απόλυτα.
N: αριθμός υποκειμένων.

Στην πρώτη σειρά αναφέρονται οι μέσοι όροι. Στη δεύτερη σειρά, σε παρένθεση και με πλάγια τυπογραφικά στοιχεία, αναφέρονται οι τυπικές αποκλίσεις.

Πίνακας 4

Αποτελέσματα ανάλυσης διακύμανσης των απαντήσεων για την ατομική διαφοροποίηση ως προς το χειρισμό της απειλής κοινωνικής ταυτότητας και τις απαντήσεις για τη σημαντικότητα του κανόνα της νομιμότητας

ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑΣ	ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ						Αλληλεπίδραση χειρισμού απειλής και σημαντικότητας κανόνα νομιμότητας			
	Χειρισμός απειλής κοινωνικής ταυτότητας			Κύρια επίδραση σημαντικότητας κανόνα νομιμότητας						
	Αμβλυμένη απειλή			Ενισχυμένη απειλή						
	Χαμηλή σημαντικότητα (N=29)	Υψηλή σημαντικότητα (N=28)	Χαμηλή σημαντικότητα (N=19)	Υψηλή σημαντικότητα (N=42)	Κύρια επίδραση χειρισμού απειλής	F		p		
Ατομική διαφοροποίηση	4.79 (1.24)	5.18 (1.63)	4.58 (1.61)	5.81 (1.15)	63	.431	9.40	.003	2.57	.112

Πίνακας 5

Αποτελέσματα ανάλυσης διακύμανσης των απαντήσεων για τον κοινωνικό ανταγωνισμό και των απαντήσεων για την ατομική διαφοροποίηση ως προς το χειρισμό της απειλής κοινωνικής ταυτότητας και τη διοικητική κατηγορία των υποκειμένων

ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΕΣ	ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ						Αλληλεπίδραση απειλής και κατηγορίας			
	Χειρισμός απειλής κοινωνικής ταυτότητας			Κύρια επίδραση απειλής						
	Αμβλυμένη απειλή			Ενισχυμένη απειλή						
	ΔΕ (N=8)	TP (N=47)	ΔΕ (N=18)	ΔΕ (N=44)	F	p				
Κοινωνικός ανταγωνισμός	3.25 (1.04)	5.70 (1.10)	4.17 (1.42)	4.00 (1.60)	1.49	.224	12.65	.001	16.61	.000
Ατομική διαφοροποίηση	5.50 (1.31)	4.96 (1.43)	5.94 (1.16)	5.23 (1.46)	1.16	.283	3.62	.060	.07	.792

Κλίμακα επταβάθμια: 1 = καθόλου, 7 = απόλυτα.

ΔΕ: κατηγορία δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, TP: κατηγορία τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, N: αριθμός υποκειμένων.

Στην πρώτη σειρά αναφέρονται οι μέσοι όροι. Στη δεύτερη σειρά, σε παρένθεση οι μέσοι όροι, αναφέρονται οι τυπικές αποκλίσεις.

Πίνακας 6

Αποτελέσματα ανάλυσης διακύμανσης των απαντήσεων για τον κοινωνικό ανταγωνισμό και των απαντήσεων για την ατομική διαφοροποίηση ως προς το χειρισμό της απειλής κοινωνικής ταυτότητας και το χρόνο υπηρεσίας των υποκειμένων

ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΕΣ	ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ										Κύρια επίδραση απειλής		Κύρια επίδραση χρόνου		Αλληλεπίδραση απειλής και χρόνου	
	Χειρισμός απειλής κοινωνικής ταυτότητας					Ενταταμένη απειλή										
	Αμβλυμένη απειλή		Χρόνος υπηρεσίας υποκειμένων								F	p	F	p		
	5-9.5 έτη (N=13)	10-19.5 έτη (N=21)	≥20 έτη (N=13)	≤4.5 έτη (N=16)	5-9.5 έτη (N=12)	10-19.5 έτη (N=19)	≥20 έτη (N=15)	F	p	F	p					
Κοινωνικός ανταγωνισμός	5.70 (.82)	5.38 (1.45)	5.10 (1.45)	5.08 (1.85)	3.38 (1.45)	3.58 (1.56)	4.16 (1.42)	5.00 (1.36)	22.02	.000	.81	.491	3.07	.031		
Ατομική διαφοροποίηση	5.40 (1.35)	5.23 (1.17)	5.05 (1.56)	4.31 (1.49)	5.81 (.91)	5.50 (1.31)	5.58 (1.35)	4.80 (1.86)	2.58	.111	2.83	.042	.05	.986		

Πίνακας 7

Αποτελέσματα ανάλυσης διακύμανσης των απαντήσεων για τον κοινωνικό ανταγωνισμό και των απαντήσεων για την ατομική διαφοροποίηση ως προς το χειρισμό της απειλής κοινωνικής ταυτότητας και τη θέση των υποκειμένων στη διοικητική ιεραρχία

ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΕΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑΣ	ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ										Κύρια επίδραση θέσης		Αλληλεπίδραση απειλής και θέσης	
	Χειρισμός απειλής κοινωνικής ταυτότητας					Ενταταμένη απειλή								
	Αμβλυμένη απειλή		Θέση υποκειμένων στη διοικητική ιεραρχία								F	p	F	p
	Εισαγητής (N=47)	Προισταμένος (N=10)	Εισαγητής (N=50)	Προισταμένος (N=12)	F	p	F	p						
Κοινωνικός ανταγωνισμός	5.21 (1.47)	5.50 (1.35)	4.16 (1.50)	3.58 (1.68)	17.50	.000	.17	.684	1.48	.226				
Ατομική διαφοροποίηση	5.02 (1.51)	4.80 (1.14)	5.54 (1.33)	5.00 (1.71)	1.13	.291	1.26	.263	.22	.639				

Κλίμακα επταβάθμια: 1 = καθόλου, 7 = απόλυτα.

N: αριθμός υποκειμένων.

Στην πρώτη σειρά αναφέρονται οι μέσοι όροι. Στη δεύτερη σειρά, σε παρένθεση και με πλάγια τυπογραφικά στοιχεία, αναφέρονται οι τυπικές αποκλίσεις.

Πίνακας 8

Ανάλυση αξιοπιστίας του ερωτηματολογίου
αναφορικά με τη σημασία της νομιμότητας για τους δημόσιους υπαλλήλους

Σημαντικότητα του κανόνα νομιμότητας (E2).	1140*	.8168**
Σημαντικότητα του κανόνα υπακοής (E3).	4055	.8109
Έκδηλη αντίθεση των υπαλλήλων στην παραβίαση της νομιμότητας από τη διοικητική ιεραρχία (E4).	3999	.8094
Ενδιαφέρον των υπαλλήλων για ανάθεση θέσης χωρίς ουσιαστικές αρμοδιότητες (E5).	-1308	.8271
Επίδραση της τήρησης του κανόνα νομιμότητας από έναν υπάλληλο στην υπηρεσιακή του εξέλιξη (E6.1).	4026	.8092
Επίδραση της τήρησης του κανόνα νομιμότητας από έναν υπάλληλο στις πρόσθετες αποδοχές του (E6.2).	5866	.8032
Επίδραση της τήρησης του κανόνα νομιμότητας από έναν υπάλληλο στις σχέσεις του με τη διοικητική ιεραρχία (E6.3).	4906	.8061
Επίδραση της τήρησης του κανόνα νομιμότητας από έναν υπάλληλο στην εκούσια μετάθεσή του (E6.4).	3742	.8103
Επίδραση της τήρησης του κανόνα νομιμότητας από έναν υπάλληλο στην εκτίμησή του από τη διοικητική ιεραρχία (E6.5).	5075	.8059
Επίδραση της τήρησης του κανόνα νομιμότητας από έναν υπάλληλο στην εκούσια μετάθεσή του (E7.1).	0771	.8188
Επίδραση της τήρησης του κανόνα υπακοής από έναν υπάλληλο στα περιθώρια διαφώνιας του με τη διοικητική ιεραρχία (E7.2).	1113	.8187
Επίδραση της τήρησης του κανόνα υπακοής από έναν υπάλληλο στην υπηρεσιακή του εξέλιξη (E7.3).	0842	.8193
Επίδραση της τήρησης του κανόνα υπακοής από έναν υπάλληλο στην υπηρεσιακή του εξέλιξη (E7.4).	1010	.8174
Επίδραση της τήρησης του κανόνα υπακοής από έναν υπάλληλο στην εκτίμησή του από τη διοικητική ιεραρχία (E7.5).	2400	.8144
Ενδιαφέρον της ομάδας για το κύρος της (E8.1).	4986	.8057
Ενδιαφέρον της ομάδας για το κύρος του δημοσίου (E8.2).	1419	.8186
Κοινωνικό κύρος της ομάδας (E8.3).	4296	.8082
Προοπτικές του επαγγέλματος (E8.4).	5213	.8051
Ζήτηση του επαγγέλματος (E8.5).	-0324	.8235
Εγυκεντρισμός του πολίτη (E9.1).	0999	.8187
Αναγνώριση της υπαλληλικής προσπάθειας από τον πολίτη (E9.2).	1730	.8165
Γνώση του πολίτη για τα δικαιώματά του (E9.3).	3152	.8122
Γνώση του πολίτη για την οργάνωση του δημοσίου (E9.4).	0875	.8201
Υπερεκτίμηση υπαλληλικών αρμοδιοτήτων από τον πολίτη (E9.5).	0750	.8197
Στάση της διοικητικής ιεραρχίας για τη γνώμη του υπαλλήλου (E10.1).	5174	.8062
Στάση της διοικητικής ιεραρχίας για την ενδοδιοικητική συνοχή (E10.2).	-1312	.8252
Στάση της διοικητικής ιεραρχίας για την αναγνώριση πρωτοβουλιών από τον υπάλληλο (E10.3).	6419	.8018
Αμεροληψία της διοικητικής ιεραρχίας (E10.4).	3169	.8122
Στάση της διοικητικής ιεραρχίας για τον κανόνα της νομιμότητας (E10.5).	4549	.8079
Απόδοση της γραφειοκρατίας στην τήρηση του κανόνα νομιμότητας (E11.1).	2385	.8147
Νομιμότητα ιδίων υπηρεσιακών ενεργειών (E11.2).	2930	.8137

Προσωπική ικανοποίηση για την εξυπηρέτηση του πολίτη (E11.3).	2831	8132
Θεμιτότητα ιδίας ενδοοικιακής θέσης (E11.4).	4308	8080
Παραγωγικότητα του δημοσίου (E11.5).	5006	8067
Σκοπιμότητα της αντιστοίχισης της γνώσης του πολίτη για τις υπαλληλικές αρμοδιότητες με την πραγματικότητα του υπαλλήλου (E11.6).	1401	8177
Υποστήριξη του σλόγκαν της ομάδας –αναφορικά με το νομικισμό (E11.7).	2934	8131
Προσωπικό ενδιαφέρον για την ομάδα (E12.1).	2988	8134
Τήρηση της νομιμότητας από την ομάδα (E12.2).	4381	8104
Θεμιτότητα της κοινωνικής θέσης της ομάδας (E12.3).	3840	8101
Προσωπική ικανοποίηση για την αποτελεσματικότητα της ομάδας (E12.4).	4890	8073
Alpha		8169

* συνολική συσχέτιση του ερωτήματος με τα άλλα ερωτήματα.

** αξιοπιστία του ερωτηματολογίου εάν αφαιρεθεί το ερώτημα.

Πίνακας 9

Αποτελέσματα ανάλυσης διακύμανσης των απαντήσεων για την έκδηλη αντίθεση των υπαλλήλων στην παραβίαση της νομιμότητας από τη διοικητική ιεραρχία ως προς τη σημαντικότητα του κανόνα της νομιμότητας και τη σημαντικότητα του κανόνα της υπακοής (κλίμακα επταβάθμια, 1=καθόλου, 7=απόλυτα)

ΔΙΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΥΠΑΥΧΗΣ ΣΤΗΝ ΟΜΑΔΑ	ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ						Κύρια επίδραση σημαντικότητας του κανόνα υπακοής	Κύρια επίδραση σημαντικότητας του κανόνα νομιμότητας	Κύρια επίδραση σημαντικότητας του κανόνα υπακοής	Αλληλεπίδραση σημαντικότητας κανόνων νομιμότητας και υπακοής		
	Σημαντικότητα του κανόνα νομιμότητας			Σημαντικότητα του κανόνα υπακοής								
	Χαμηλή σημαντικότητα του κανόνα νομιμότητας	Υψηλή σημαντικότητα του κανόνα νομιμότητας		Χαμηλή σημαντικότητα του κανόνα υπακοής	Υψηλή σημαντικότητα του κανόνα υπακοής							
	ΧΣ υπακοής (N=4)	ΜΣ υπακοής (N=13)	ΥΣ υπακοής (N=54)	ΧΣ υπακοής (N=7)	ΜΣ υπακοής (N=17)	ΥΣ υπακοής (N=101)						
Έκδηλη αντίθεση στην παραβίαση της νομιμότητας	1.75 (1.50)	2.85 (1.52)	3.83 (1.48)	3.43 (1.72)	2.94 (1.30)	4.06 (1.74)	2.75	.099	7.71	.001	1.02	.362

ΧΣ: χαμηλή σημαντικότητα, ΜΣ: μέση σημαντικότητα, ΥΣ: υψηλή σημαντικότητα.

N: αριθμός υποκειμένων.

Στην πρώτη σειρά αναφέρονται οι μέσοι όροι. Στη δεύτερη σειρά, σε παρένθεση και με πλάγια τυπογραφικά στοιχεία, αναφέρονται οι τυπικές αποκλίσεις.

Πίνακας 10

Αποτελέσματα ανάλυσης διακύμανσης των απαντήσεων για το κοινωνικό κύρος της ομάδας και των απαντήσεων για τη ζήτηση ένταξης στην ίδια ως προς τη σημαντικότητα του κανόνα της νομιμότητας και τη σημαντικότητα του κανόνα της υπακοής

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ ΤΗΣ ΥΠΑΓΟΓΗΣ ΣΤΗΝ ΟΜΑΔΑ	ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ											
	Σημαντικότητα κανόνα νομιμότητας					Σημαντικότητα κανόνα υπακοής						
	Χαμηλή σημαντικότητα νομιμότητας		Υψηλή σημαντικότητα νομιμότητας			Χαμηλή σημαντικότητα υπακοής (N=7)		Υψηλή σημαντικότητα υπακοής (N=103)				
	Χαμηλή σημαντικότητα υπακοής (N=4)	Μέση σημαντικότητα υπακοής (N=13)	Υψηλή σημαντικότητα υπακοής (N=54)	Μέση σημαντικότητα υπακοής (N=16)	Υψηλή σημαντικότητα υπακοής (N=103)	Χαμηλή σημαντικότητα υπακοής (N=7)	Μέση σημαντικότητα υπακοής (N=16)	Υψηλή σημαντικότητα υπακοής (N=103)	Κύρια επίδραση σημαντικότητας νομιμότητας	Κύρια επίδραση σημαντικότητας υπακοής		
Κοινωνικό κύρος	4.75 (1.71)	2.92 (1.61)	4.35 (1.43)	4.19 (2.04)	4.79 (1.74)	5.71 (1.25)	4.19 (2.04)	4.79 (1.74)	4.59 .034	5.65 .004	.81 .446	F p
Ζήτηση ένταξης	4.75 (2.87)	4.92 (2.29)	4.68 (1.60)	5.12 (1.96)	5.32 (1.58)	5.71 (1.38)	5.12 (1.96)	5.32 (1.58)	2.01 .157	.09 .915	.28 .758	F p

Κλίμακα επταβάθμια: 1 = απόλυτη διαφωνία, 7 = απόλυτη συμφωνία.

N: αριθμός υποκειμένων.

Σημαντικότητα

Στην πρώτη σειρά αναφέρονται οι μέσοι όροι. Στη δεύτερη σειρά, σε παρένθεση και με πλάγια τυπογραφικά στοιχεία, αναφέρονται οι τυπικές αποκλίσεις.

Πίνακας 11

Αποτελέσματα σύγκρισης των μέσων όρων των απαντήσεων για το κοινωνικό κύρος της ομάδας και των απαντήσεων για τον εγωκεντρισμό του πολίτη

ως προς τη διοικητική κατηγορία των υποκειμένων, το χρόνο υπηρεσίας και τη θέση τους στη διοικητική ιεραρχία

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ ΤΗΣ ΥΠΑΓΩΓΗΣ ΣΤΗΝ ΟΜΑΔΑ	ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ											
	Κατηγορία			Χρόνος			Θέση					
	ΔΕ (N=90)	ΤΡ (N=105)	t	p	<20 (N=114)	≥20 (N=81)	t	p	Εισιγητής (N=153)	Προϊστάμενος (N=39)	t	p
Κοινωνικό κύρος ομάδας	4.80 (1.74)	4.25 (1.70)	2.24	.023	4.34 (1.74)	4.25 (1.70)	-1.60	.111	4.53 (1.78)	4.41 (1.65)	.38	.705
Απόδοση εγωκεντρισμού στον πολίτη	4.22 (1.66)	4.21 (1.53)	.06	.956	4.15 (1.47)	4.35 (1.76)	-.84	.404	4.29 (1.60)	3.97 (1.60)	1.09	.275

Κλίμακα επταβάθμια: 1 = καθόλου, 7 = απόλυτα.

ΔΕ: κατηγορία δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, ΤΡ: κατηγορία τριτοβάθμιας εκπαίδευσης.

N: αριθμός υποκειμένων.

Στην πρώτη σειρά αναφέρονται οι μέσοι όροι. Στη δεύτερη σειρά, σε παρένθεση και με πλάγια τυπογραφικά στοιχεία, αναφέρονται οι τυπικές αποκλίσεις.

Πίνακας 12

Αποτελέσματα ανάλυσης διακύμανσης των απαντήσεων για την «προώθηση» της νομιμότητας από την ομάδα ως προς τις απαντήσεις για τη νομιμότητα των ιδίων υπηρεσιακών ενεργειών

και τις απαντήσεις για την έκδηλη αντίθεση της ομάδας στην παραβίαση της νομιμότητας από τη διοικητική ιεραρχία

ΔΙΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΥΠΑΓΩΓΗΣ ΣΤΗΝ ΟΜΑΔΑ	ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ						Κύρια επίδραση νομιμότητας ιδίων ενεργειών και έκδηλης αντίθεσης				
	Νομιμότητα ιδίων ενεργειών										
	Χαμηλή νομιμότητα			Υψηλή νομιμότητα							
	Έκδηλη αντίθεση της ομάδας στην παραβίαση της νομιμότητας από την ιεραρχία										
	Χαμηλή αντίθεση (N=56)	Μέση αντίθεση (N=14)	Υψηλή αντίθεση (N=30)	Χαμηλή αντίθεση (N=34)	Μέση αντίθεση (N=26)	Υψηλή αντίθεση (N=37)	Κύρια επίδραση έκδηλης αντίθεσης				
«Προώθηση» νομιμότητας από την ομάδα	5.29 (1.06)	5.14 (.86)	5.23 (.90)	5.62 (1.13)	5.73 (.78)	6.14 (1.00)	F	p	F	p	
							15.50	.000	1.23	.296	1.53

Κλίμακα σταθμάρισμα: 1 = διαφωνώ απόλυτα, 7 = συμφωνώ απόλυτα.

N: αριθμός υποκειμένων.

Στην πρώτη σειρά αναφέρονται οι μέσοι όροι. Στη δεύτερη σειρά, σε παρένθεση και με πλάγια τυπογραφικά στοιχεία, αναφέρονται οι τυπικές αποκλίσεις.

Πίνακας 13

Αποτελέσματα ανάλυσης διακύμανσης των απαντήσεων για το κοινωνικό κύρος της ομάδας ως προς τις απαντήσεις για τη στάση της διοικητικής ιεραρχίας έναντι της γνώμης του υπαλλήλου και τις απαντήσεις για τη στάση της ίδιας στην υπαλληλική πρωτοβουλία

ΔΙΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΥΠΑΓΟΓΗΣ ΣΤΗΝ ΟΜΑΔΑ	ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ										Άλλη επίδραση στάσεων για γνώμη και πρωτοβουλία							
	Στάση της ιεραρχίας για τη γνώμη του υπαλλήλου					Στάση της ιεραρχίας για την γνώμη πρωτοβουλίας από τον υπάλληλο					Κύρια επίδραση στάσης για πρωτοβουλία		Κύρια επίδραση στάσης για γνώμη					
	Αρνητική		Ουδέτερη			Θετική		Αρνητική		Ουδέτερη			Θετική		F	p		
	ΑΡΝ (N=58)	ΘΕΤ (N=11)	ΟΥΔ (N=11)	ΑΡΝ (N=19)	ΘΕΤ (N=22)	ΟΥΔ (N=18)	ΑΡΝ (N=9)	ΘΕΤ (N=11)	ΟΥΔ (N=42)	ΑΡΝ (N=9)	ΘΕΤ (N=18)	ΟΥΔ (N=11)	F	p	F	p		
Κοινωνικό κύρος ομάδας	4.10 (1.80)	4.09 (1.45)	4.09 (1.45)	4.37 (1.16)	4.27 (1.80)	5.11 (2.00)	3.67 (1.94)	4.36 (1.63)	5.38 (1.45)	5.11 (2.00)	4.36 (1.63)	4.36 (1.63)	.49	.615	4.49	.012	.60	.662

Κλίμακα επταβάθμια: 1 = απόλυτη αρνητικό, 7 = απόλυτα θετικό.

N: αριθμός υποκειμένων. ΑΡΝ: αρνητική, ΟΥΔ: ουδέτερη, ΘΕΤ: θετική.

Στην πρώτη σειρά αναφέρονται οι μέσοι όροι. Στη δεύτερη σειρά, σε παρένθεση και με πλάγια τυπογραφικά στοιχεία, αναφέρονται οι τυπικές αποκλίσεις.

Πίνακας 14

Αποτελέσματα ανάλυσης διακύμανσης των απαντήσεων για το κοινωνικό κύρος της ομάδας και των απαντήσεων για τη στάση της διοικητικής ιεραρχίας στην ανάληψη πρωτοβουλίας από τον υπάλληλο ως προς τις απαντήσεις για την αμεροληψία της ιεραρχίας και για τη στάση της έναντι της νομιμότητας

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ ΤΗΣ ΥΠΑΓΩΓΗΣ ΣΤΗΝ ΟΜΑΔΑ	ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ											
	Αμεροληψία						Θετική					
	Αρνητική			Ουδέτερη			Αρνητική			Θετική		
	Στάση της ιεραρχίας για τη νομιμότητα											
	APN (N=36)	ΟΥΔ (N=24)	ΘΕΤ (N=53)	APN (N=1)	ΟΥΔ (N=20)	ΘΕΤ (N=34)	APN (N=6)	ΟΥΔ (N=6)	ΘΕΤ (N=21)	Κύρια επίδραση στάσης για αμεροληψία	Κύρια επίδραση στάσης για νομιμότητα	Αλληλεπίδραση στάσεων για αμεροληψία και νομιμότητα
Κοινωνικό κύρος ομάδας	4.31 (1.89)	4.17 (1.66)	4.37 (1.77)	4.00 -	4.35 (1.18)	4.79 (1.59)	4.17 (1.72)	4.17 (2.14)	5.57 (1.69)	42 2.43	658 2.43	87 .090
Στάση ιεραρχίας στην υπαλληλική πρωτοβουλία	2.42 (1.20)	3.25 (1.75)	3.64 (1.49)	4.00 -	3.60 (.94)	4.50 (1.05)	4.00 (1.26)	5.00 (1.26)	5.62 (1.24)	20.28 5.36	.000 .005	51 .731

Κλίμακα επταβάθμια: 1 = απόλυτη αρνητική/0, 7 = απόλυτα θετική/6.
 N: αριθμός υποκειμένων. APN: αρνητική, ΟΥΔ: ουδέτερη, ΘΕΤ: θετική.
 Στην πρώτη σειρά αναφέρονται οι μέσοι όροι. Στη δεύτερη σειρά, σε παρένθεση οι τυπικές αποκλίσεις.

Πίνακας 15

Αποτελέσματα ανάλυσης παραγόντων (με ορθογώνια περιστροφή τύπου Varimax) σε (17) ερωτήματα/προτάσεις για τις διαμαρτυρίες σχετικά με τη διαμόρφωση του δημόσιου υπαλλήλου (N=201, κλίμακα επταβάθμια: 1 = απόλυτη διαφωνία, 7 = απόλυτη συμφωνία)

ΕΡΩΤΗΜΑΤΑ	M	TA	ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ					
			1 (21.25)*	2 (10.77)	3 (9.00)	4 (7.10)	5 (6.66)	6 (6.36)
Στάση της διοικητικής ιεραρχίας για την ανάληψη πρωτοβουλίας από τον υπάλληλο (E10.3)	3.78	1.53	.81					
Στάση της διοικητικής ιεραρχίας για τη γνώμη του υπαλλήλου (E10.1)	3.70	1.50	.77					
Αμεροληψία της διοικητικής ιεραρχίας (E10.4)	3.24	1.51	.76					
Στάση της διοικητικής ιεραρχίας για τον κανόνα της νομιμότητας (E10.5)	4.60	1.54	.65					
Ενδιαφέρον της ομάδας για το κύρος της (E8.1)	4.57	1.71	.79					
Κοινωνικό κύρος της ομάδας (E8.3)	4.52	1.72	.79					
Προοπτικές του επαγγέλματος (E8.4)	4.26	1.67	.38					
Νομιμότητα ιδίων υπηρεσιακών ενεργειών (E11.2)	6.26	.96			.83			
Τήρηση της νομιμότητας από την ομάδα (E12.2)	5.55	1.05	.34		.62			
Υπερεκτίμηση υπαλληλικών αρμοδιοτήτων από τον πολίτη (E9.5)	4.90	1.57			.81			
Γνώση του πολίτη για την οργάνωση του δημοσίου (E9.4)	3.52	1.74			-.68			
Εγυκεντρισμός του πολίτη (E9.1)	4.22	1.57			.32			
Ζήτηση του επαγγέλματος (E8.5)	5.10	1.70			-.80			
Στάση της διοικητικής ιεραρχίας για την ενδοδιοικητική συνοχή (E10.2)	4.16	1.55			.60			.32
Αναγνώριση της υπαλληλικής προσπάθειας από τον πολίτη (E9.2)	4.23	1.52						-.70
Ενδιαφέρον της ομάδας για το κύρος του δημοσίου (E8.2)	4.67	1.83			.31			.61
Γνώση του πολίτη για τα δικαιώματά του (E9.3)	3.39	1.61	.30		.42			-.45

Cronbach's alpha: .64.

Αναφέρονται μόνο οι συντελεστές παλινδρόμησης με απόλυτη τιμή μεγαλύτερη ή ίση του .3.

M: μέσος όρος, TA: τυπική απόκλιση.

*: ποσοστό % της συνολικής διακύμανσης.

Πίνακας 16

Αποτελέσματα ανάλυσης παραγόντων (με ορθογώνια περιστροφή τύπου Varimax) σε (9) ερωτήματα αναφορικά με την κοινωνική κατηγοριοποίηση του κοινωνικού περιβάλλοντος από τους δημόσιους υπαλλήλους, συμπεριλαμβανομένων και ερωτημάτων που αναφέρονται στην ομάδα (N=201)

ΕΡΩΤΗΜΑΤΑ	Μέσος όρος	Τυπική απόκλιση	ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ		
			1 (27.26)*	2 (21.26)	3 (14.59)
Η ιεραρχία ενθαρρύνει την πρωτοβουλία του υπαλλήλου (E10.3)	3.78	1.53	.80	.26	.14
Η ιεραρχία εκτιμά τη γνώμη του υπαλλήλου (E10.1)	3.70	1.50	.75	.16	.24
Η ιεραρχία αποφασίζει αμερόληπτα (E10.4)	3.24	1.51	.74	-.01	.15
Η ιεραρχία μεριμνά για τη νομιμότητα των διαταγών της (E10.5)	4.60	1.54	.69	.15	-.01
Το επάγγελμα έχει κοινωνικό κύρος (E8.3)	4.52	1.72	.01	.82	.17
Οι δημόσιες υπάλληλοι ενδιαφέρονται για το κύρος του επαγγέλματος (E8.1)	4.57	1.71	.17	.79	.20
Το επάγγελμα έχει θετικές προοπτικές (E8.4)	4.26	1.67	.36	.69	-.15
Ο πολίτης αναγνωρίζει την προσπάθεια του υπαλλήλου να τον εξυπηρετήσει (E9.2)	4.23	1.52	.01	.10	.83
Ο πολίτης γνωρίζει τα δικαιώματά του (E9.3)	3.39	1.61	.25	.01	.65

Cronbach's alpha: .77.

Οι απαντήσεις δόθηκαν σε επταβάθμια κλίμακα (1 = απόλυτη διαφωνία και 7 = απόλυτη συμφωνία).
*% ποσοστό της συνολικής διακύμανσης.

Πίνακας 17

Αποτελέσματα ανάλυσης παραγόντων (με ορθογώνια περιστροφή τύπου Varimax)
 στα (11) ερωτήματα αναφορικά με την αυτοκατηγοριοποίηση των δημόσιων υπαλλήλων (N=201)

ΕΡΩΤΗΜΑΤΑ	Μέσος όρος	Τυπική απόκλιση	ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ			
			1 (16.11)*	2 (15.17)	3 (14.28)	4 (13.29)
Είμαι ικανοποιημένος/η από το επίπεδο εξυπηρέτησης του πολίτη (E11.3)	4.79	1.54	.80	-.01	.15	.01
Το δημόσιο είναι παραγωγικό (E11.5)	3.51	1.50	.70	.40	.23	.01
Είμαι ικανοποιημένος/η από την αποτελεσματικότητα των δημόσιων υπαλλήλων (E12.4)	3.51	1.42	.64	.44	.01	.28
Η κατάσταση των δημόσιων υπαλλήλων είναι δίκαιη (E12.3)	3.49	1.56	.11	.77	-.01	.17
Η προσωπική ενδοδικητική θέση μου είναι δίκαιη (E11.4)	4.69	1.82	.12	.62	.22	-.01
Νομιμότητα ιδίων υπηρεσιακών ενεργειών (E11.2)	6.26	.96	.25	-.11	.80	-.01
Τήρηση της νομιμότητας από την ομάδα (E12.2)	5.55	1.05	.20	.34	.63	.01
Ενδιαφέρομαι για την επαγγελματική μου ομάδα (E12.1)	6.80	.95	-.11	.19	.59	.42
Η αντιστοίχιση της γνώσης του πολίτη με την πραγματικότητα του υπαλλήλου βελτιώνει τη σχέση τους (E11.6)	4.22	1.64	.01	-.11	.11	.71
Η γραφειοκρατία επιβάλλεται από την τήρηση της νομιμότητας (E11.1)	4.22	1.71	.28	.12	-.01	.65
Η έννοια της νομιμότητας αποδίδεται σωστά με τη φράση «Ο,πi δεν επιτρέπεται ρητά από το νόμο, απαγορεύεται» (E11.7)	4.33	1.94	-.01	.38	.21	.49

Cronbach's alpha: .72.

Οι απαντήσεις δόθηκαν σε επταβάθμια κλίμακα (1 = απόλυτη διαφωνία και 7 = απόλυτη συμφωνία).
 *: ποσοστό % της συνολικής διακύμανσης.

Πίνακας 18

Συσχετίσεις (r Bravais-Pearson) μεταξύ των απαντήσεων σε (9) ερωτήματα αναφορικά με την αυτοκατηγοριοποίηση των υποκειμένων (N=201)

	1	2	3	4	5	6	7	8	9
Η γραφειοκρατία επιβάλλεται από την τήρηση της νομιμότητας (1)		.143*	.125	.185**	.181*	.257**	.141*	.133	.337**
Είμαι προσωπικά ικανοποιημένος από το επίπεδο εξυπηρέτησης του πολίτη (2)			.198**	.450**	.120	.153*	.070	.079	.317**
Η προσωπική ενδοδιαδικτική βέση μου είναι δίκαιη (3)				.331**	.075	.216**	.158*	.239**	.194**
Το δημόσιο είναι παραγωγικό (4)					.128	.214**	.227**	.302**	.605**
Η αντιστοίχιση της γνώσης του πολίτη με την πραγματικότητα του υπαλλήλου βελτώνει τη σχέση τους (5)						.137	.205**	.144*	.128
Η έννοια της νομιμότητας αποδίδεται σωστά με τη φράση «Ό,τι δεν επιτρέπεται από το νόμο, απαγορεύεται» (6)							.254**	.223**	.202**
Ενδιαφέρομαι για την επανγλεμματική μου ομάδα (7)								.128	.206**
Η κατάσταση των δημόσιων υπαλλήλων είναι δίκαιη (8)									.404**
Είμαι προσωπικά ικανοποιημένος/ή από την αποτελεσματικότητα των δημόσιων υπαλλήλων (9)									

*: p < .05

** : p < .01

Πίνακας 19

Αποτελέσματα σύγκρισης των μέσων όρων των απαντήσεων για τη γραφειοκρατία και των απαντήσεων για το σλόγκαν της ομάδας αναφορικά με το νομικισμό με τις απαντήσεις στα (3) ερωτήματα για την παραγωγικότητα (N=201)

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ ΤΗΣ ΥΠΑΓΩΓΗΣ ΣΤΗΝ ΟΜΑΔΑ	Ικανοποίηση για την εξυπηρέτηση του πολίτη (M=4.79, TA=1.54)		Παραγωγικότητα του δημοσίου (M=3.51, TA=1.50)		Ικανοποίηση για την αποτελεσματικότητα της ομάδας (M=3.51, TA=1.42)	
	t	p	t	p	t	p
Δικαιολόγηση της γραφειοκρατίας με την τήρηση της νομιμότητας (M=4.22, TA=1.71)	-3.84	.000	4.77	.000	5.49	.000
Σλόγκαν της ομάδας (M=4.33, TA=1.94)	-2.85	.005	5.25	.000	5.34	.000

N: αριθμός υποκειμένων.

M: μέσος όρος αποδόχης των απαντήσεων σε εσταθμίσεια κλίμακα (1 = απόλυτη διαφωνία, 7 = απόλυτη συμφωνία).

TA: τυπική απόκλιση.

Πίνακας 20

Αποτελέσματα ανάλυσης διακύμανσης των απαντήσεων για την πληροφόρηση του πολίτη σχετικά με τις υπαλληλικές αρμοδιότητες ως προς τις απαντήσεις για τη γνώση του ίδιου σχετικά με την οργάνωση του δημοσίου και τις απαντήσεις για τη θεμιτότητα της θέσης της ομάδας (N=201)

ΔΙΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΥΠΑΓΟΓΗΣ ΣΤΗΝ ΟΜΑΔΑ	ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ										Κύρια επιδραση της θεμιτότητας της θέσης		Κύρια επιδραση της γνώσης για την οργάνωση		Αλληλεπίδραση θεμιτότητας και γνώσης της οργάνωσης	
	Θεμιτότητα της κοινωνικής θέσης της ομάδας					Γνώση του πολίτη για την οργάνωση του δημοσίου					F	p	F	p		
	Χαμηλή	Μέση	Υψηλή			Χαμηλή	Μέση	Υψηλή								
	ΧΑ (N=61)	ΜΕ (N=11)	ΥΨ (N=28)	ΧΑ (N=17)	ΜΕ (N=13)	ΥΨ (N=13)	ΧΑ (N=28)	ΜΕ (N=11)	ΥΨ (N=18)	F	p	F	p			
Πληροφόρηση του πολίτη για υπαλληλικές αρμοδιότητες	4.38 (1.67)	3.64 (1.36)	3.32 (1.66)	4.88 (1.65)	4.08 (.64)	4.00 (1.96)	4.50 (1.58)	4.55 (1.69)	4.44 (1.54)	3.08	.048	3.06	.049	.83	.507	

N: αριθμός υποκειμένων. ΧΑ: χαμηλή, ΜΕ: μέση, ΥΨ: υψηλή.

Κλίμακα επταβάθμια: 1 = απόλυτη διαφάνεια, 7 = απόλυτη συμφωνία.

Στην πρώτη σειρά αναφέρονται οι μέσοι όροι. Στη δεύτερη σειρά, σε παρένθεση και με πλάγια τυπογραφικά στοιχεία, αναφέρονται οι τοπικές αποκλίσεις.

Πίνακας 21

Αποτελέσματα ανάλυσης παραγόντων (με ορθογώνια περιστροφή τύπου Varimax) σε (13) ερωτήματα αναφορικά με την ταύτιση (;) των δημόσιων υπαλλήλων, συμπεριλαμβανομένων και ερωτημάτων για το κοινωνικό κύρος της ομάδας (N=201)

ΕΡΩΤΗΜΑΤΑ	M	TA	ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ			
			1 (17.70)*	2 (16.59)	3 (11.17)	4 (10.21)
Είμαι ικανοποιημένος/η από την αποτελεσματικότητα των δημόσιων υπαλλήλων (E12.4)	3.51	1.42	.74	.14	.21	.16
Το δημόσιο είναι παραγωγικό (E11.5)	3.51	1.50	.71	.27	.01	.30
Η κατάσταση των δημόσιων υπαλλήλων είναι δίκαιη (E12.3)	3.49	1.56	.67	.01	.12	-.31
Η προσωπική ενδοοικητική θέση μου είναι δίκαιη (E11.4)	4.69	1.82	.54	.12	.01	.01
Το επάγγελμα έχει κοινωνικό κύρος (E8.3)	4.52	1.72	.01	.84	-.01	.01
Οι δημόσιοι υπάλληλοι ενδιαφέρονται για το κύρος του επαγγέλματος (E8.1)	4.57	1.71	.18	.77	.14	.17
Το επάγγελμα έχει θετικές προοπτικές (E8.4)	4.26	1.67	.33	.57	.01	.01
Η αντιστοίχιση της γνώσης του πολίτη με την πραγματικότητα του υπαλλήλου βελτιώνει τη σχέση τους (E11.6)	3.49	1.56	-.01	.01	.75	.20
Η γραφειοκρατία επιβάλλεται από την τήρηση της νομιμότητας (E11.1)	4.22	1.71	.34	-.11	.61	.01
Ενδιαφέρονται για την επαγγελματική μου ομάδα (E12.1)	6.80	.95	.01	.44	.50	-.18
Η έννοια της νομιμότητας αποδίδεται σωστά με τη φράση «Ο,τι δεν επιτρέπεται ρητά από το νόμο, απαγορεύεται» (E11.7)	4.33	1.94	.30	.34	.39	-.37
Οι δημόσιοι υπάλληλοι ενδιαφέρονται για το κύρος του δημοσίου (E8.2)	4.67	1.83	.01	.01	.15	.78
Είμαι ικανοποιημένος/η από το επίπεδο εξυπηρέτησης του πολίτη (E11.3)	4.79	1.54	.39	.31	-.01	.51

Cronbach's alpha: .76.

Οι ανατήσεις δόθηκαν σε επεμβαθύνια κλίμακα (1 = απόλυτη διαφωνία και 7 = απόλυτη συμφωνία).

M: μέσος όρος, TA: τοπική απόκλιση

*: ποσοστό % της συνολικής διακύμανσης.

Πίνακας 22

Αποτελέσματα σύγκρισης μέσω των όρων των απαντήσεων για τη νομιμότητα του χειρισμού (3) διοικητικών έργων, την πρόθεση εκτέλεσής του και την αντίστοιχη στάση της διοικητικής ιεραρχίας, μεταξύ της πειραματικής ομάδας (N=36) και της ομάδας ελέγχου (N=35)

ΕΡΩΤΗΜΑΤΑ	ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΑ ΕΡΓΑ											
	1				2				3			
	Πειραματική ομάδα	Ομάδα ελέγχου	t	p	Πειραματική Ομάδα	Ομάδα ελέγχου	t	p	Πειραματική ομάδα	Ομάδα ελέγχου	t	p
Νομιμότητα	5.97 (1.25)	5.54 (1.46)	1.33	.188	4.78 (1.81)	5.06 (1.55)	-.70	.487	4.89 (2.00)	4.40 (1.87)	1.07	.290
Πρόθεση εκτέλεσης	6.00 (1.28)	5.60 (1.65)	1.13	.261	4.79 (2.19)	5.57 (1.46)	-1.73	.089	3.97 (1.90)	3.74 (2.13)	.48	.634
Στάση ιεραρχίας	5.42 (1.40)	4.85 (1.73)	1.50	.137	4.80 (1.57)	4.86 (1.35)	-.16	.871	3.82 (1.93)	4.29 (1.60)	-1.08	.282

Οι μέσοι όροι αναφέρονται στην πρώτη σειρά. Στη δεύτερη σειρά αναφέρονται σε παρένθεση, με πλάγια τυπογραφικά στοιχεία, οι τυπικές αποκλίσεις.

Πίνακας 23

Συσχετίσεις (r Bravais-Pearson) μεταξύ των απαντήσεων για τη νομιμότητα του χειρισμού (3) διοικητικών έργων, την πρόθεση εκτέλεσής του, καθώς και την αντίστοιχη στάση της διοικητικής ιεραρχίας, στην πειραματική ομάδα (N=36) και στην ομάδα ελέγχου (N=35)

		ΠΕΙΡΑΜΑΤΙΚΗ ΟΜΑΔΑ					
		1 ^ο ΕΡΓΟ		2 ^ο ΕΡΓΟ		3 ^ο ΕΡΓΟ	
Νομιμότητα	Πρόθεση εκτέλεσης	Νομιμότητα	Στάση	Νομιμότητα	Στάση	Νομιμότητα	Στάση
	Στάση ιεραρχίας	.564**	.039	.864**	-.006	.690**	.632**
			-.258		-.004		.584**
		ΟΜΑΔΑ ΕΛΕΓΧΟΥ					
		1 ^ο ΕΡΓΟ		2 ^ο ΕΡΓΟ		3 ^ο ΕΡΓΟ	
Νομιμότητα	Πρόθεση εκτέλεσης	Νομιμότητα	Στάση	Νομιμότητα	Στάση	Νομιμότητα	Στάση
	Στάση ιεραρχίας	.666**	.415*	.647**	.494**	.736**	.551**
			.465**		.414**		.418*

*: p < .05 **: p < .01

Με έντονα τυπογραφικά στοιχεία εμφανίζονται οι συσχετίσεις απαντήσεων με στατιστικά σημαντικά διαφορετικούς μέσους όρους.

Πίνακας 24

Συσχετίσεις (r Bravais-Pearson) της κοινωνιοψυχολογικής ταύτισης των υποκειμένων της πειραματικής ομάδας ($N=36$) και της ομάδας ελέγχου ($N=35$) με τις απαντήσεις τους για τη νομιμότητα του χειρισμού (3) διοικητικών έργων, την πρόθεση εκτέλεσής του, καθώς και την αντίστοιχη στάση της διοικητικής ιεραρχίας

ΣΥΝΘΗΚΗ	ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ ΧΕΙΡΙΣΜΩΝ									
	Νομιμότητα χειρισμού έργου 1	Πρόθεση εκτέλεσης χειρισμού έργου 1	Στάση ιεραρχίας για χειρισμό έργου 1	Νομιμότητα χειρισμού έργου 2	Πρόθεση εκτέλεσης χειρισμού έργου 2	Στάση ιεραρχίας για χειρισμό έργου 2	Νομιμότητα χειρισμού έργου 3	Πρόθεση εκτέλεσης χειρισμού έργου 3	Στάση ιεραρχίας για χειρισμό έργου 3	
Ομάδα ελέγχου	.371 ($p = .031$)	.103 ($p = .561$)	.284 ($p = .109$)	.469 ($p = .005$)	.340 ($p = .049$)	.402 ($p = .018$)	.155 ($p = .381$)	.157 ($p = .375$)	-.018 ($p = .917$)	
Πειραματική ομάδα	.113 ($p = .518$)	.135 ($p = .446$)	.103 ($p = .554$)	.214 ($p = .216$)	.315 ($p = .074$)	.363 ($p = .035$)	.217 ($p = .210$)	.083 ($p = .634$)	.084 ($p = .638$)	

Πίνακας 25

Αποτελέσματα ανάλυσης παλινδρόμησης των απαντήσεων για τη νομιμότητα του χειρισμού του 1^{ου} διοικητικού έργου, των απαντήσεων για την πρόθεση εκτέλεσής του και των απαντήσεων για την αντίστοιχη στάση της ιεραρχίας, στην ομάδα ελέγχου (N = 35)

	ΕΠΙΠΕΔΟ 1		ΕΠΙΠΕΔΟ 2		ΕΠΙΠΕΔΟ 3	
	Στάση β R2	Στάση ιεραρχίας X Πρόθεση β MR2	Στάση ιεραρχίας X Νομιμότητα β MR2	Στάση ιεραρχίας X Πρόθεση X Ταύτιση β MR2	Στάση ιεραρχίας X Νομιμότητα X Ταύτιση β MR2	Στάση ιεραρχίας X Πρόθεση X Ταύτιση β MR2
Νομιμότητα	.42* .17	.14	.66*** .43	.07	.63*** .44	.32* .10
Πρόθεση εκτέλεσης	Στάση β R2	Στάση ιεραρχίας X Νομιμότητα β MR2	Στάση ιεραρχίας X Πρόθεση β MR2	Στάση ιεραρχίας X Πρόθεση X Ταύτιση β MR2	Στάση ιεραρχίας X Νομιμότητα X Ταύτιση β MR2	Στάση ιεραρχίας X Πρόθεση X Ταύτιση β MR2
	.47** .22	.23	.66*** .43	.22	.66*** .44	-.17
Στάση ιεραρχίας	Νομιμότητα β R2	Νομιμότητα X Πρόθεση β MR2	Νομιμότητα X Πρόθεση β MR2	Νομιμότητα X Πρόθεση X Ταύτιση β MR2	Νομιμότητα X Πρόθεση X Ταύτιση β MR2	Νομιμότητα X Πρόθεση X Ταύτιση β MR2
	.42* .17	.19	.47** .22	.23	.46** .21	.24

Πίνακας 26

Αποτελέσματα ανάλυσης παλινδρόμησης των απαντήσεων για τη νομιμότητα του χειρισμού του 1^{ου} διοικητικού έργου και των απαντήσεων για την πρόθεση εκτέλεσής του, στην πειραματική ομάδα (N = 36)

	ΕΠΙΠΕΔΟ 1		ΕΠΙΠΕΔΟ 2		ΕΠΙΠΕΔΟ 3	
	Πρόθεση β R2	Πρόθεση X Στάση ιεραρχίας β MR2	Πρόθεση X Στάση ιεραρχίας β MR2	Πρόθεση X Στάση ιεραρχίας X Ταύτιση β R2	Πρόθεση X Στάση ιεραρχίας X Ταύτιση β MR2	Νομιμότητα X Στάση ιεραρχίας X Ταύτιση β MR2
Νομιμότητα	.56*** .32	.56*** .32	.21	.38	.15	.03
Πρόθεση εκτέλεσης	Νομιμότητα β R2	Νομιμότητα X Στάση ιεραρχίας β MR2	Νομιμότητα X Στάση ιεραρχίας β MR2	Νομιμότητα X Στάση ιεραρχίας X Ταύτιση β MR2	Νομιμότητα X Στάση ιεραρχίας X Ταύτιση β MR2	Νομιμότητα X Στάση ιεραρχίας X Ταύτιση β MR2
	.56*** .32	.59*** .32	-.29* .08	.38	-.25	.07

β: συντελεστής μερικής παλινδρόμησης, R2: συντελεστής πολλαπλής παλινδρόμησης στο τετράγωνο, MR2: μεταβολή του R2.
* p < .05 ** p < .01 *** p < .001

Πίνακας 27

Αποτελέσματα ανάλυσης παλινδρόμησης των απαντήσεων για τη νομιμότητα του χειρισμού του 2^{ου} διοικητικού έργου, των απαντήσεων για την πρόθεση εκτέλεσής του και των απαντήσεων για την αντίστοιχη στάση της ιεραρχίας,

στην ομάδα ελέγχου (N = 35)

	ΕΠΙΠΕΔΟ 1	ΕΠΙΠΕΔΟ 2	ΕΠΙΠΕΔΟ 3
Νομιμότητα	Πρόθεση β R2 .65*** .42	Πρόθεση X Στάση ιεραρχίας β MR2 .65*** .42 .27	Πρόθεση X Στάση ιεραρχίας X Ταύτιση β MR2 β MR2 .54*** .40 .20 .29* .07
Πρόθεση εκτέλεσης	Νομιμότητα β R2 .65*** .42	Νομιμότητα X Στάση ιεραρχίας β MR2 β MR2 .65*** .42 .13	Νομιμότητα X Στάση ιεραρχίας X Ταύτιση β MR2 β MR2 .63*** .40 .12 .06
Στάση ιεραρχίας	Πρόθεση β R2 .41* .17	Πρόθεση X Νομιμότητα β MR2 β MR2 .16 .49** .24	Πρόθεση X Νομιμότητα X Ταύτιση β MR2 β MR2 β MR2 .16 .48** .23 .23

β: συντελεστής μερικής παλινδρόμησης, R2: συντελεστής πολλαπλής παλινδρόμησης στο τετράγωνο, MR2: μεταβολή του R2.

*: p < .05 **: p < .01 ***: p < .001

Πίνακας 28

Αποτελέσματα ανάλυσης παλινδρόμησης των απαντήσεων για τη νομιμότητα του χειρισμού του 2^{ου} διοικητικού έργου, των απαντήσεων για την πρόθεση εκτέλεσής του και των απαντήσεων για την αντίστοιχη στάση της ιεραρχίας, στην πειραματική ομάδα (N = 36)

	ΕΠΙΠΕΔΟ 1	ΕΠΙΠΕΔΟ 2	ΕΠΙΠΕΔΟ 3
Νομιμότητα	Πρόθεση β R2 .86*** .75	Πρόθεση X Στάση ιεραρχίας β MR2 .87*** .76 -.02	Πρόθεση X Στάση ιεραρχίας X Ταύτιση β MR2 .90*** .82 -.03 -.10
Πρόθεση εκτέλεσης	Νομιμότητα β R2 .86*** .75	Νομιμότητα X Στάση ιεραρχίας β MR2 .87*** .76 .02	Νομιμότητα X Στάση ιεραρχίας X Ταύτιση β MR2 .90*** .82 .03 .15

β: συντελεστής μερικής παλινδρόμησης, R2: συντελεστής πολλαπλής παλινδρόμησης στο τετράγωνο, MR2: μεταβολή του R2.
***: p < .001.

Πίνακας 29

Αποτελέσματα ανάλυσης συνδιακύμανσης της αξιολογικής και της συναισθηματικής σημασίας της ταύτισης στις απαντήσεις των υποκειμένων της ομάδας ελέγχου για τη νομιμότητα και την πρόθεση ανάληψης του χειρισμού του διοικητικού έργου απουσία επιρροής της διοικητικής πλειονότητας (2^ο διοικητικό έργο)

	Ταύτιση				Κύρια επίδραση συναισθηματικής σημασίας		Κύρια επίδραση αξιολογικής σημασίας	
	< 4.46 (N=17)		≥ 4.46 (N=17)		F	p	F	p
	Μέσος όρος	Τυπική απόκλιση	Μέσος όρος	Τυπική απόκλιση				
ΑΠΑΝΤΗΣΕΙΣ								
Νομιμότητα χειρισμού 2 ^{ου} έργου	4.53	1.77	5.47	.12	13.95	.001	.74	.397
Πρόθεση ανάληψης χειρισμού 2 ^{ου} έργου	5.12	1.62	5.94	1.20	5.84	.022	.00	.991

Κλίμακα επταβάθμια: 1 = καθόλου, 7 = απόλυτα. N: αριθμός υποκειμένων.

Πίνακας 30

Αποτελέσματα ανάλυσης συνδιακύμανσης της αξιολογικής και της συναισθηματικής σημασίας της ταύτισης στις απαντήσεις των υποκειμένων της ομάδας ελέγχου για τη νομιμότητα του χειρισμού του διοικητικού έργου άμεσης επιρροής της διοικητικής πλειονότητας (1^ο διοικητικό έργο)

	Ταύτιση				Κύρια επίδραση αξιολογικής σημασίας		Κύρια επίδραση συναισθηματικής σημασίας	
	< 4.46 (N=17)		≥ 4.46 (N=17)		F	p	F	p
	Μέσος όρος	Τυπική απόκλιση	Μέσος όρος	Τυπική απόκλιση				
ΑΠΑΝΤΗΣΕΙΣ								
Νομιμότητα χειρισμού 1 ^{ου} έργου	5.24	1.89	5.82	.88	4.76	.037	.03	.879

Κλίμακα επταβάθμια: 1 = καθόλου, 7 = απόλυτα. N: αριθμός υποκειμένων.

Πίνακας 31

Αποτελέσματα ανάλυσης παλινδρόμησης των απαντήσεων για τη νομιμότητα του χειρισμού του 3^{ου} διοικητικού έργου, των απαντήσεων για την πρόθεση εκτέλεσής του και των απαντήσεων για την αντίστοιχη στάση της ιεραρχίας, στην ομάδα ελέγχου (N = 35)

	ΕΠΙΠΕΔΟ 1	ΕΠΙΠΕΔΟ 2	ΕΠΙΠΕΔΟ 3
Νομιμότητα	Πρόθεση β R2 .74*** .54	Πρόθεση X Στάση ιεραρχίας β MR2 .61*** .54 .30* .07	Πρόθεση X Στάση ιεραρχίας X Ταύτιση β MR2 β MR2 .61*** .53 .30* .07 .07
Πρόθεση εκτέλεσης	Νομιμότητα β R2 .74*** .54	Νομιμότητα X Στάση ιεραρχίας β MR2 .74*** .54 .02	Νομιμότητα X Στάση ιεραρχίας X Ταύτιση β MR2 β MR2 .73*** .53 .01 .05
Στάση ιεραρχίας	Νομιμότητα β R2 .55** .30	Νομιμότητα X Πρόθεση β MR2 β MR2 .54** .30 .03	Νομιμότητα X Πρόθεση X Ταύτιση β MR2 β MR2 β MR2 .54** .29 .01 .01 -.11

β: συντελεστής μερικής παλινδρόμησης, R2: συντελεστής πολλαπλής παλινδρόμησης στο τετραγωνο, MR2: μεταβολή του R2.
*: p < .05 **: p < .01 ***: p < .001

Πίνακας 32

Αποτελέσματα ανάλυσης παλινδρόμησης των απαντήσεων για τη νομιμότητα του χειρισμού του 3^{ου} διοικητικού έργου, των απαντήσεων για την πρόθεση εκτέλεσής του και των απαντήσεων για την αντίστοιχη στάση της ιεραρχίας.

στην πειραματική ομάδα (N = 36)

	ΕΠΙΠΕΔΟ 1	ΕΠΙΠΕΔΟ 2	ΕΠΙΠΕΔΟ 3
Νομιμότητα	Πρόθεση β R2 .69*** .48	Πρόθεση X Στάση ιεραρχίας β MR2 .49** .48 .35* .08	Πρόθεση X Στάση ιεραρχίας X Ταύτιση β MR2 .49** .48 .35* .08 .14
Πρόθεση εκτέλεσης	Νομιμότητα β R2 .69*** .48	Νομιμότητα X Στάση ιεραρχίας β MR2 .69*** .48 .25	Νομιμότητα X Στάση ιεραρχίας X Ταύτιση β MR2 .69*** .48 .25 -.06
Στάση ιεραρχίας	Νομιμότητα β R2 .63*** .40	Νομιμότητα X Πρόθεση β MR2 .63** .40 .28	Νομιμότητα X Πρόθεση X Ταύτιση β MR2 .63** .40 .28 -.05

β: συντελεστής μερικής παλινδρόμησης, R2: συντελεστής πολλαπλής παλινδρόμησης στο τετράγωνο, MR2: μεταβολή του R2.

*: p < .05 **: p < .01 ***: p < .001

Πίνακας 33

Αποτελέσματα ανάλυσης διακύμανσης των απαντήσεων για τη νομιμότητα και την πρόθεση εκτέλεσης των χειρισμών τριών διοικητικών έργων ως προς την ισχύ/μη ισχύ του κανόνα υπακοής, τη διοικητική κατηγορία και το χρόνο υπηρεσίας των υποκειμένων

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΩΝ ΕΡΓΩΝ	ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ																				
	Συνθήκη μη ισχύος του κανόνα υπακοής (Πειραματική ομάδα)		Συνθήκη ισχύος του κανόνα υπακοής (Ομάδα ελέγχου)		Κύρια επίδραση συνθήκης		Κύρια επίδραση κατηγορίας		Άλλη επίδραση συνθήκης και κατηγορίας		Συνθήκη μη ισχύος του κανόνα υπακοής (Πειραματική ομάδα)		Συνθήκη ισχύος του κανόνα υπακοής (Ομάδα ελέγχου)		Κύρια επίδραση συνθήκης		Κύρια επίδραση χρόνου		Άλλη επίδραση συνθήκης και χρόνου		
	ΔΕ (N=14)	ΤΡ (N=22)	ΔΕ (N=18)	ΤΡ (N=17)	F	p	F	p	F	p	F	p	XY<20 έτη (N=16)	XY≥20 έτη (N=19)	F	p	F	p	F	p	F
Νομιμότητα χειρισμού 1 ^{ου} έργου	6.21 (1.12)	5.82 (1.33)	6.06 (.94)	5.00 (1.73)	2.37	.128	5.24	.025	1.08	.302	5.95 (1.20)	6.00 (1.36)	5.44 (1.41)	5.63 (1.54)	1.78	.187	.13	.719	.05	.824	
Πρόθεση εκτέλεσης χειρισμού 1 ^{ου} έργου	6.08 (1.19)	5.95 (1.36)	6.00 (1.46)	5.18 (1.78)	1.43	.236	1.75	.190	.96	.330	6.00 (1.34)	6.00 (1.24)	5.75 (1.48)	5.47 (1.81)	1.15	.288	.15	.704	.15	.704	
Νομιμότητα χειρισμού 2 ^{ου} έργου	5.36 (1.55)	4.41 (1.89)	5.33 (1.53)	4.76 (1.56)	.17	.680	3.59	.062	.23	.637	4.50 (2.04)	5.21 (1.31)	5.06 (1.44)	5.05 (1.68)	.24	.624	.75	.390	.79	.377	
Πρόθεση εκτέλεσης χειρισμού 2 ^{ου} έργου	5.67 (1.83)	4.32 (2.25)	5.78 (1.48)	5.35 (1.46)	1.64	.205	3.92	.052	1.06	.306	4.52 (2.29)	5.23 (2.01)	5.38 (1.54)	5.74 (1.41)	2.22	.141	1.38	.245	.14	.706	

Νομιμότητα χειρισμού 3 ^{ου} Έργου	5.43 (1.74)	4.55 (2.11)	4.78 (1.80)	4.00 (1.90)	1.69	.199	3.25	.076	.01	.909	4.64 (2.06)	5.29 (1.90)	4.06 (1.95)	4.68 (1.90)	1.59	.212	1.86	.177	.00	.976
Πρόθεση εκτέλεσης χειρισμού 3 ^{ου} Έργου	4.57 (1.55)	3.59 (2.04)	4.61 (1.94)	2.82 (1.98)	.63	.432	9.04	.004	.77	.384	3.68 (2.01)	4.43 (1.70)	2.81 (2.20)	4.53 (1.78)	.68	.411	6.96	.010	1.07	.304

ΔΕ: κατηγορία διανεροβόθμιας εκπαίδευσης, ΤΡ: κατηγορία τριτοβάθμιας εκπαίδευσης.

ΧΥ: χρόνος υπηρεσίας, Ν: αριθμός υποκειμένων.

Οι τιμές αποκλίσεις αναφέρονται με πλάγια στοιχεία.

Πίνακας 34

Αποτελέσματα ανάλυσης διακρίμανσης των απαντήσεων για τη νομιμότητα και την πρόθεση εκτέλεσης των χειρισμών τριών διοικητικών έργων ως προς την ισχύ/μη ισχύ του κανόνα υπακοής και τη θέση των υποκειμένων στο πλαίσιο της διοικητικής ιεραρχίας

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΩΝ ΕΡΓΩΝ	ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ											
	Συνθήκη μη ισχύος του κανόνα υπακοής (Πειραματική ομάδα)		Συνθήκη ισχύος του κανόνα υπακοής (Ομάδα ελέγχου)		Κύρια επίδραση συνθήκης		Κύρια επίδραση θέσης		Άλλη επίδραση συνθήκης και θέσης			
	Εισηγητής (N=25)	Προϊστάμενος (N=11)	Εισηγητής (N=27)	Προϊστάμενος (N=5)	F	p	F	p	F	p		
Νομιμότητα χειρισμού 1 ^{ου} έργου	6.12 (1.17)	5.64 (1.43)	5.52 (1.34)	5.20 (2.39)	1.53	.221	.91	.343	.04	.845		
Πρόθεση εκτέλεσης χειρισμού 1 ^{ου} έργου	6.04 (1.27)	5.91 (1.38)	5.52 (1.55)	5.20 (2.39)	1.83	.181	.25	.622	.04	.839		
Νομιμότητα χειρισμού 2 ^{ου} έργου	4.80 (1.87)	4.73 (1.74)	5.07 (1.52)	5.80 (.84)	1.78	.186	.42	.519	.63	.431		
Πρόθεση εκτέλεσης χειρισμού 2 ^{ου} έργου	5.09 (2.13)	4.18 (2.27)	5.56 (1.31)	6.60 (.55)	7.05	.010	.02	.898	3.22	.078		
Νομιμότητα χειρισμού 3 ^{ου} έργου	4.96 (2.07)	4.73 (1.90)	4.07 (1.75)	5.20 (2.49)	12	.728	.57	.453	1.32	.255		
Πρόθεση εκτέλεσης χειρισμού 3 ^{ου} έργου	4.00 (1.89)	3.91 (2.02)	3.48 (2.03)	3.60 (2.41)	.46	.498	.00	.982	.03	.864		

N: αριθμός υποκειμένων.

Οι τυπικές αποκλίσεις αναφέρονται με πλάγια στοιχεία.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Abrić, J.C., Οι Κοινωνικές Αναπαραστάσεις: θεωρητικές απόψεις (1994α). Στο Ι.Δ. Κατερέλος (επιμ.), Κοινωνικές Αναπαραστάσεις, Οδυσσέας, Αθήνα, 1996, 49-77.
- Abrić, J.C., Κοινωνικές Πρακτικές, Κοινωνικές Αναπαραστάσεις (1994β). Στο Ι.Δ. Κατερέλος (επιμ.), Κοινωνικές Αναπαραστάσεις, Οδυσσέας, Αθήνα, 1996, 101-125.
- Abrić, J.C., Η Πειραματική Μελέτη των Κοινωνικών Αναπαραστάσεων. Στο Σ. Παπαστάμου & Α. Μαντόγλου (επιμ.), Κοινωνικές Αναπαραστάσεις, Οδυσσέας, Αθήνα, 1995, 223-239.
- Αγγελόπουλος, Θ., Δίκαιον των Πολιτικών Υπαλλήλων εν Ελλάδι, Π.Δ. Σακελλαρίου, Αθήνα, τεύχη 1 & 2, 1913-1914.
- Agamben, G., Homo Sacer, G. Einaudi, Torino, 1995 (ελληνική έκδοση: Agamben, G., Homo Sacer: κυρίαρχη εξουσία και γυμνή ζωή, επιμέλεια-επιμέτρο Γ. Σταυρακάκης, μτφρ. Π. Τσιαμούρας, Scripta, Αθήνα, 2005).
- Albrow, M., Bureaucracy, MacMillan, London, 1970.
- Αλιβιζάτος, Ν., Ερμηνεία του Συντάγματος και Δικανικός Συλλογισμός (1989). Στο Δ.Θ. Τσάτσος (επιμ.), Η Ερμηνεία του Συντάγματος, Σάκκουλας, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, 1995, 61-74.
- Αλιμπράντης, Ν., Μανιτάκης, Α., Reich, Ν., Σούρλας, Π., Σταμάτης Κ.Μ., Ψυχοπαίδης, Κ., Για μία Κριτική Θεώρηση του Δικαίου, Σάκκουλας, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, 1985.
- Althusser, L., Positions: 1964-1975, Editions Sociales, Paris, 1976 [ελληνική έκδοση: Λ. Αλτουσέρ, Θέσεις (1964-1975), μτφρ. Ξ. Γιαταγάνας, Θεμέλιο, 1983].
- Αντωνίου, Σ., Η Διαπολιτισμική Διάσταση στην Κοινωνική Ψυχολογία. Στο Σ. Παπαστάμου κ.α., Εισαγωγή στην Κοινωνική Ψυχολογία: επιστημολογικοί προβληματισμοί και μεθοδολογικές κατευθύνσεις, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2001, 289-328.
- Ανώτατο Συμβούλιο Επιλογής Προσωπικού, Ετήσια Έκθεση για το Έτος 2000, Αθήνα, 2001.
- Αργυριάδης, Δ., Όψεις της Διοικητικής Αλλαγής στην Ελλάδα (1970). Στο Α. Μακρυδημήτρης & Ν. Μιχαλόπουλος (επιμ.), 2000, 371-428.
- Aron, R., Le Grand Debate, Calmann – Lévy, Paris, 1963 (αγγλική έκδοση: The Great Debate, trnsl. E. Pawel, University Press of America, Lanham, 1985).
- Asch, S., Οι Επενέργειες από την Πίεση της Ομάδας στη Μετατροπή και στη Διαστρέβλωση των Εκτιμήσεων (1951). Στο Σ. Παπαστάμου (επιμ.), Η Κοινωνική Επιρροή, Οδυσσέας, Αθήνα, 1989β, 79-91.
- Augoustinos, M., Quinn, C., Social Categorization and Attitudinal Evaluations: illegal immigrants, refugees or asylum seekers, New Review of Social Psychology, 2003, 2, 29-37.
- Βαρβαρέσσος, Κ., Η Πλημμελής Λειτουργία της Διοικήσεως και η Ανάγκη Αναδιοργανώσεως αυτής (1952). Στο Α. Μακρυδημήτρης & Ν. Μιχαλόπουλος (επιμ.), Εκθέσεις Εμπειρογνομώνων για τη Δημόσια Διοίκηση: 1950-1998, Παπαζήσης, Αθήνα, 2000, 64-91.
- Βενιζέλος, Ε., Μαθήματα Συνταγματικού Δικαίου, τόμ. Ι, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, 1991.

- Βενιζέλος, Ε., Η Διαρκής Αναζήτηση των Ορίων: η νομική οριοθέτηση των πολιτικών κρίσεων του δικαστή από τις μεθοδολογικές ματαιότητες στις δικονομικές εγγυήσεις (1994). Στο Δ.Θ. Τσάτσος (επιμ.), Η Ερμηνεία του Συντάγματος, Σάκκουλας, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, 1995, 97-132.
- Βενιζέλος, Ε., Η Ερμηνεία του Συντάγματος και Δικανικός Συλλογισμός. Στο Δ.Θ. Τσάτσος (επιμ.), Η Ερμηνεία του Συντάγματος, Σάκκουλας, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, 1995, 61-96.
- Βεργόπουλος, Κ., Κράτος και Οικονομική Πολιτική στον 19^ο Αιώνα: η ελληνική κοινωνία (1880-1895), Εξάντας, Αθήνα, 1978.
- Barnard, C., The Functions of Status Systems (1946). Στο R.K. Merton et al. (eds), Reader in Bureaucracy, The Free Press, New York, 1952, 242-255.
- Beetham, D., Bureaucracy, Open University Press, Buckingham, 1987 (2nd rev. edition, 1996).
- Bendix, R., Bureaucracy and the Problem of Power (1945). Στο R.K. Merton et al. (eds), Reader in Bureaucracy, The Free Press, New York, 1952, 114-135.
- Bendix, R., Roth, G., Scholarship and Partisanship: essays on Max Weber, University of California Press, Berkeley, 1971.
- Berelson, B., Content Analysis in Communication Research, University of New York III Press, New York, 1952.
- Bergami, M., Bagozzi, R., Self-categorization, Affective Commitment and Group Self-esteem as Distinct Aspects of Social Identity in the Organization, British Journal of Social Psychology, 2000, 39, 555-577.
- Billig, M., Political Ideology: social psychological aspects. Στο H. Tajfel (eds), The Social Dimension: european developments in social psychology, Cambridge University Press, Cambridge, 1984, 446-465.
- Billig, M., Ideological Dilemmas: a social psychology of everyday thinking, Sage, London, 1988.
- Blau, P.M., Bureaucracy in Modern Society, Random House, New York, 1956 (2nd edition, Blau, P.M., Meyer M., 1971).
- Bobbio, N., Stato, Governo, Società: per una teoria generale della politica, G. Einaudi, Torino, 1985 (αγγλική έκδοση: Bobbio, N., Democracy and Dictatorship: the nature and limits of state power, Polity Press, Cambridge, 1989).
- Boudon, R., L' Idéologie, Fayard, Paris, 1986 (αγγλική έκδοση: The Analysis of Ideology, transl. M. Slater, Polity Press, Cambridge, 1989).
- Bourdieu, P., Language and Symbolic Power, ed. J.B. Tompson, transl. G. Raymond & M. Adamson, Polity Press, Cambridge, 1992.
- Branscombe, N.R., Ellemers, N., Spears, R., Doosje, B., The Context and Content of Social Identity Threat. Στο N. Ellemers, R. Spears & B. Doosje (eds), Social Identity: context, commitment, content, Blackwell, Oxford, 1999, 35-58.
- Brown, R., Διαίρει και Βασιλεύει: μία ανάλυση των σχέσεων μεταξύ των τμημάτων του εργατικού δυναμικού ενός εργοστασίου (1978). Στο Σ. Παπαστάμου (επιμ.), Διομαδικές Σχέσεις, Αθήνα, Οδυσσεάς, 1990, 179-222.
- Brown, R., The Role of Similarity in Intergroup Relations. Στο H. Tajfel (eds), The Social Dimension: european developments in social psychology, Cambridge University Press, Cambridge, 1984, 603-621.

- Brown R., Social Identity Theory: past achievements, current problems and future challenges, *European Journal of Social Psychology*, 2000, 30, 745-778.
- Brown, R.J., Condor, E., Mathews, A., Wade, G., Williams, J.A., Explaining Intergroup Differentiation in an Industrial Organization, *Journal of Occupational Psychology*, 1986, 59, 273-286.
- Buchanan, J.M., *Liberty, Market and State: political economy in the 1980s*, Wheatsheaf, Brighton, 1986.
- Γιώργας, Δ., *Κοινωνική Ψυχολογία*, Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα, τόμ. I & II, 1986.
- Γναρδέλης, Χ., *Εφαρμοσμένη Στατιστική*, Παπαζήσης, Αθήνα, 2003.
- Γραφείο Πρωθυπουργού, Έκθεση της Επιτροπής για τον Ανθρώπινο Παράγοντα (1991). Στο Α. Μακρυδημήτρης & Ν. Μιχαλόπουλος (επιμ.), *Εκθέσεις Εμπειρογνομόνων για τη Δημόσια Διοίκηση: 1950-1998*, Παπαζήσης, Αθήνα, 2000, 627-655.
- Γραφείο Πρωθυπουργού, Ποιότητα στη Δημόσια Διοίκηση: έκθεση της Επιτροπής για την Εξέταση της Μακροπρόθεσμης Οικονομικής Πολιτικής (1998). Στο Α. Μακρυδημήτρης & Ν. Μιχαλόπουλος (επιμ.), *Εκθέσεις Εμπειρογνομόνων για τη Δημόσια Διοίκηση: 1950-1998*, Παπαζήσης, Αθήνα, 2000, 703-750.
- Caddick, B., Perceived Illegitimacy and Intergroup Relations. Στο H. Tajfel (eds), *Social Identity and Intergroup Relations*, Cambridge University Press, Cambridge, 1982, 137-153.
- Castano, E., Paladino, M.P., Coull, A., Yzerbyt V., Protecting the Ingroup Stereotype: ingroup identification and the management of deviant ingroup members, *British Journal of Social Psychology*, 2002, 41, 365-385.
- Codol J.P., Social Differentiation and Non-differentiation. Στο H. Tajfel (eds), *The Social Dimension: european developments in social psychology*, Cambridge University Press, Cambridge, 1984, 314-333.
- Crandall, C., Eshleman, A., O'Brien L., Social Norms and the Expression and Suppression of Prejudice: the struggle for internalization, *Journal of Personality and Social Psychology*, 2002, 82, 359-378.
- Crocker, J., Quinn, D., Psychological Consequences of Devalued Identities. Στο M. Brewer & M. Hewstone, *Self and Social Identity*, Blackwell, Oxford, 2004, 124-138.
- Crozier, M., *The Bureaucratic Phenomenon*, The University of Chicago Press, Chicago, 1964.
- Δαγτόγλου, Π., *Γενικό Διοικητικό Δίκαιο*, τόμ. I, Σάκκουλας, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, 1977 (4^η αναθεωρ. έκδοση, 1997).
- Δεσποτόπουλος, Ι., Πρόλογος στο Κ.Δ. Τσάτσος, *Το Πρόβλημα της Ερμηνείας του Δικαίου*, Σάκκουλας, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, 1932.
- Deconchy, J.P., Rationality and Social Control in Orthodox Systems. Στο H. Tajfel (eds), *The Social Dimension: european developments in social psychology*, Cambridge University Press, Cambridge, 1984, 425-444.
- Deconchy, J.P., *Les Animaux Surnaturés: la construction mentale de la singularité humaine*, Presses Universitaires de Grenoble, 2000 (ελληνική έκδοση: *Τα Υπερ-φύσιν Ζώα: το νοητικό οικοδόμημα της ανθρώπινης ιδιαιτερότητας*, επιμ. Σ. Παπαστάμου, μφρ. Α. Λυμπεροπούλου, Ελληνικά Γράμματα, 2003).

- Deschamps J.C., *Social Identity and Relations of Power between Groups*. Στο H. Tajfel (eds), *Social Identity and Intergroup Relations*, Cambridge University Press, Cambridge, 1982, 85-97.
- Deschamps J.C., *Intergroup Relations and Categorical Differentiation*. Στο H. Tajfel (eds), *The Social Dimension: european developments in social psychology*, Cambridge University Press, Cambridge, 1984, 541-557.
- Deutch, M., Gerard, M., Μελέτη της Κανονιστικής και Πληροφοριακής Επιρροής στις Ατομικές Κρίσεις (1955). Στο Σ. Παπαστάμου (επιμ.), *Η Κοινωνική Επιρροή, Οδυσσέας*, Αθήνα, 1989, 125-142.
- Diamandouros, N., *Political Modernization, Social Conflict and Cultural Cleavage in the Formation of the Modern Greek State: 1821-1828, Διδακτορική Διατριβή*, Columbia University, 1972 [ελληνική έκδοση: *Οι Απαρχές της Συγκρότησης Σύγχρονου Κράτους στην Ελλάδα (1821-1828)*, μτφρ. Κ. Κουρεμένος, *Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης*, Αθήνα, 2002].
- Dimock, M., *Bureaucracy Self-examined (1944)*. Στο R.K. Merton et al. (eds), *Reader in Bureaucracy*, The Free Press, New York, 1952, 397-406.
- Dimock, M., *Expanding Jurisdictions: a case study in bureaucratic conflict (1945)*. Στο R.K. Merton et al. (eds), *Reader in Bureaucracy*, The Free Press, New York, 1952, 282-291.
- Doise, W., *L'Explication en Psychologie Sociale*, Presses Universitaires de France, Paris, 1982 (ελληνική έκδοση: *Η Εξήγηση στην Κοινωνική Ψυχολογία*, επιμ. Σ. Παπαστάμου, μτφρ. Α. Λυμπεροπούλου, *Ελληνικά Γράμματα*, Αθήνα, 2005).
- Doise, W., *Ατομικές και Κοινωνικές Ταυτότητες στις Διομαδικές Σχέσεις (1988)*. Στο Σ. Παπαστάμου (επιμ.), *Διομαδικές Σχέσεις*, Αθήνα, Οδυσσέας, 1990, 429-444.
- Doosje, B., Ellemers, N., Spears, R., *Perceived Intragroup Variability as a Function of Group Status and Identification*, *Journal of Experimental Social Psychology*, 1995, 31, 410-436.
- Doosje, B., Ellemers, N., Spears, R., *Commitment and Intergroup Behaviour*. Στο N. Ellemers, R. Spears & B. Doosje (eds), *Social Identity: context, commitment, content*, Blackwell, Oxford, 1999, 84-106.
- Doosje, B., Spears, R., Ellemers, N., *Social Identity as Both Cause and Effect: the development of group identification in response to anticipated and actual changes in the intergroup status hierarchy*, *British Journal of Social Psychology*, 2002, 41, 57-76.
- Downs, A., *Inside Bureaucracy*, Rand, CA: Santa Monica, 1967.
- Dreyfuss, C., *Prestige Grading: a mechanism of control (1938)*. Στο R.K. Merton et al. (eds), *Reader in Bureaucracy*, The Free Press, New York, 1952, 258-264.
- Ellemers, N., Barreto, M., Spears, R., *Commitment and Strategic Responses to Social Context*. Στο N. Ellemers, R. Spears & B. Doosje (eds), *Social Identity: context, commitment, content*, Blackwell, Oxford, 1999, 127-146.
- Ellemers, N., Spears, R., Doosje, B., *Social Identity: context, commitment, content*, Blackwell, Oxford, 1999.
- Ellemers, N., Spears, R., Doosje, B., *Self and Social Identity*, *Annual Review of Psychology*, 2002, 53, 161-186.

- Faucheux, C., Moscovici, S., Το Ύψος Συμπεριφοράς της Μειονότητας και η Επιρροή του στις Απαντήσεις της Πλειοψηφίας (1967). Στο Σ. Παπαστάμου (επιμ.), Η Κοινωνική Επιρροή, Οδυσσέας, Αθήνα, 1989, 269-351.
- Flament, C., Δομή και Δυναμική των Κοινωνικών Αναπαραστάσεων (1994α). Στο Ι.Δ. Κατερέλος (επιμ.), Κοινωνικές Αναπαραστάσεις, Οδυσσέας, Αθήνα, 1996, 78-100.
- Flament, C., Περιφερειακές Όψεις των Κοινωνικών Αναπαραστάσεων (1994β). Στο Ι.Δ. Κατερέλος (επιμ.), Κοινωνικές Αναπαραστάσεις, Οδυσσέας, Αθήνα, 1996, 126-153.
- Friedman, M., Freedom to Choose, Penguin, Harmondsworth, 1980.
- Galbraith, J.K., The Affluent Society, Penguin, Harmondsworth, 1962.
- Gerth, H.H., Mills, C.W., From Max Weber: essays in sociology, Oxford University Press, New York, 1958.
- Gouldner, A., On Weber's Analysis of Bureaucratic Rules (1948). Στο R.K. Merton et al. (eds), Reader in Bureaucracy, The Free Press, New York, 1952, 48-51.
- Gouldner, A., The Problem of Succession in Bureaucracy (1950). Στο R.K. Merton et al. (eds), Reader in Bureaucracy, The Free Press, New York, 1952, 339-351.
- Haslam, A., McGarty, C., A 100 Years of Certitude? social psychology, the experimental method and the management of scientific uncertainty, British Journal of Social Psychology, 2001, 40, 1-21.
- Herzfeld, M., The Social Production of Indifference: exploring the symbolic roots of western bureaucracy, The University of Chicago Press, Chicago, 1993.
- Howitt, D., Cramer, D., Στατιστική με το SPSS: έκδοση 10 για Windows, μπφρ. Κ. Καρανικολός, Κλειδάριθμος, 2002.
- Jetten, J., Spears, R., Hogg, M., Manstead, A., Discrimination Constrained and Justified: variable effects of group variability and in-group identification, Journal of Experimental Social Psychology, 2000, 36, 329-356.
- Jetten, J., Spears, R., Manstead, A., Group Distinctiveness and Intergroup Discrimination. Στο N. Ellemers, R. Spears & B. Doosje (eds), Social Identity: context, commitment, content, Blackwell, Oxford, 1999, 107-126.
- Jodelet, D., Κοινωνική Αναπαράσταση: φαινόμενα, έννοια και θεωρία. Στο Σ. Παπαστάμου & Α. Μαντόγλου (επιμ.), Κοινωνικές Αναπαραστάσεις, Οδυσσέας, Αθήνα, 1995, 124-160.
- Κάντας, Α., Οργανωτική-Βιομηχανική Ψυχολογία, μέρ. I & III, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1995.
- Κασιμάτης, Γ., Σύνταγμα και Κοινό Δίκαιο (1976). Στο Δ.Θ. Τσάτσος (επιμ.), Η Ερμηνεία του Συντάγματος, Σάκκουλας, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, 1995, 153-193.
- Καστοριάδης, Κ., Η Γραφειοκρατική Κοινωνία, τόμ. I, Ύψιλον, Αθήνα, 1985.
- Κατερέλος, Ι.Δ. Εισαγωγή στο Ι.Δ. Κατερέλος (επιμ.), Δυναμική των Κοινωνικών Αναπαραστάσεων, Οδυσσέας, Αθήνα, 1996, 11-32.
- Κατερέλος, Ι.Δ. (επιμ.), Δυναμική των Κοινωνικών Αναπαραστάσεων, Οδυσσέας, Αθήνα, 1996.
- Κατερέλος, Ι.Δ. Η Συνέντευξη και το Ερωτηματολόγιο. Στο Σ. Παπαστάμου κ.ά., Εισαγωγή στην Κοινωνική ψυχολογία: επιστημολογικοί προβληματισμοί και μεθοδολογικές κατευθύνσεις, 2001, 433-475.

- Kelly, C., Kelly, J., Who Gets Involved in Collective Action? social psychological determinants of individual participation in trade unions, *Human Relations*, 1994, 47, 63-88.
- Kelman, H.C., Ενδοτικότητα, Ταύτιση και Εσωτερικευση: τρεις διαδικασίες μεταβολής των στάσεων (1958). Στο Σ. Παπαστάμου (επιμ.), *Η Κοινωνική Επιρροή*, Οδυσσεάς, Αθήνα, 1989, 109-124.
- Κέντρο Προγραμματισμού και Οικονομικών Ερευνών, Δημόσια Διοίκηση: έκθεση για το Πρόγραμμα 1988-1992 (1988). Στο Α. Μακρυδημήτρης & Ν. Μιχαλόπουλος (επιμ.), *Εκθέσεις Εμπειρογνομόνων για τη Δημόσια Διοίκηση: 1950-1998*, Παπαζήσης, Αθήνα, 2000, 429-556.
- Kessler, T., Mummendey, A., Sequential or Parallel Processes? a longitudinal field study concerning determinants of identity-management strategies, *Journal of Personality and Social Psychology*, 2002, 82, 75-88.
- van Knippenberg, D., van Knippenberg, B., Monden, L., de Lima, F., Organizational Identification after a Merger: a social identity perspective, *British Journal of Social Psychology*, 2002, 41, 233-252.
- Κοντόγιωργα-Θεοχαροπούλου, Δ., *Οι Προαγωγές των Δημόσιων Υπαλλήλων*, Σάκκουλας, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, 1989α.
- Κοντόγιωργα-Θεοχαροπούλου, Δ., *Η αρχή της Αναλογικότητας στο Εσωτερικό Δημόσιο Δίκαιο*, Σάκκουλας, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, 1989β.
- Κουτούπα-Ρεγκάκου, Ε., *Αόριστοι και Τεχνικές Έννοιες στο Δημόσιο Δίκαιο*, Σάκκουλας, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, 1997.
- Krugman, P., *The Great Unraveling: losing our way in the new century*, W.W. Norton, New York, 2004.
- Lalonde, R., Testing the Social Identity-Intergroup Differentiation Hypothesis: "we're not American, eh!", *British Journal of Social Psychology*, 2002, 41, 611-630.
- Langrond, G., *Έκθεση Αφορώσα την Διοικητική Αναδιοργάνωση εν Ελλάδι (1964)*. Στο Α. Μακρυδημήτρης & Ν. Μιχαλόπουλος (επιμ.), *Εκθέσεις Εμπειρογνομόνων για τη Δημόσια Διοίκηση: 1950-1998*, Παπαζήσης, Αθήνα, 2000, 153-279.
- Lemaine, G., Social Differentiation in the Scientific Community. Στο H. Tajfel (eds), *The Social Dimension: european developments in social psychology*, Cambridge University Press, Cambridge, 1984, 338-357.
- Lemaine, G., Kastertzstein, J., Personnaz, B., *Κοινωνική Διαφοροποίηση (1978)*. Στο Σ. Παπαστάμου (επιμ.), *Διομαδικές Σχέσεις*, Αθήνα, Οδυσσεάς, 1990, 235-270.
- Luthanen, R., Crocker, J., A Collective Self-esteem Scale: self-evaluation of one's social identity, *Personality and Social Psychology Bulletin*, 1992, 18, 302-318.
- Μαγκάκης, Γ.Α., *Η Σύγκρουση Καθηκόντων ως Οριακή Κατάσταση του Ποινικού Δικαίου*, Σάκκουλας, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, 1980.
- Mael, F., Ashforth, B.E., Alumni and their Alma Matter: a partial test of the reformulated model of organizational identification, *Journal of Organizational Behavior*, 1992, 13, 103-123.
- Maggi, J., Mugny, G., Pérez, J.A., Η Σύγκρουση ως Στρατηγική Επικοινωνίας και Επιρροής. Στο J.A. Pérez & G. Mugny, *Η Θεωρία της Επεξεργασίας της Σύγκρουσης: διαδικασίες κοινωνικής επιρροής*, επιμ. Σ. Παπαστάμου & Α. Μαντόγλου, μτφρ. Α. Μαντόγλου, Οδυσσεάς, Αθήνα, 1996, 248-269.

- Μακρυδημήτρης, Α., Μαθήματα Διοικητικής Επιστήμης: θεμελιώδεις κατευθύνσεις στη διοικητική σκέψη και στη θεωρία των οργανώσεων, Σάκκουλας, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, 1986.
- Μακρυδημήτρης, Α., Ο «Μεγάλος Ασθενής»: η μεταρρύθμιση και ο εκσυγχρονισμός της δημόσιας διοίκησης, Παπαζήσης, Αθήνα, 1999.
- Μακρυδημήτρης, Α. & Μιχαλόπουλος, Ν. (επιμ.), Εκθέσεις Εμπειρογνομόνων για τη Δημόσια Διοίκηση: 1950-1998, Παπαζήσης, Αθήνα, 2000.
- Μακρυδημήτρης, Α., Χρυσανθάκης, Χ., Κουλούρης, Υ.Δ., Οικονόμου, Α.Κ., «Ombudsman»: ο έλεγχος της κακοδιοίκησης στην Ελλάδα και την Ευρώπη, Σάκκουλας, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, 1996.
- Μάνεσης, Α., Αι Εγγυήσεις Τηρήσεως του Συντάγματος, τόμ. Ι, Το Νομικόν, Θεσσαλονίκη, 1956.
- Μάνεσης, Α., Συνταγματικό Δίκαιο: Συνταγματική Θεωρία και Πράξη (1954-1979), τόμ. Ι, Σάκκουλας, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, 1980.
- Μάνεσης, Α., Δίκαιο, Σύνταγμα και Πολιτική, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, 1982.
- Μάνεσης, Α., Η Νεοελληνική Γλώσσα στη Νομική Επιστήμη, Προσκήνιο, Αθήνα, 1999.
- Μανιτάκης, Α., Ζητήματα Ιστοριοδιαλεκτικής Θεώρησης της Νομικής Μορφής. Στο Ν. Αλιμπράντης, Α. Μανιτάκης, Ν. Reich, Π. Σούρλας, Κ.Μ. Σταμάτης & Κ. Ψυχοπαίδης, Για μία Κριτική Θεώρηση του Δικαίου, Σάκκουλας, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, 1985, 3-36.
- Μανιτάκης, Α., Δικαιικοί Καταναγκασμοί και Κριτήρια Ορθότητας της Συνταγματικής Ερμηνείας (1990). Στο Δ.Θ. Τσάτσος (επιμ.), Η Ερμηνεία του Συντάγματος, Σάκκουλας, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, 1995, 195-235.
- Μανιτάκης, Α., Κράτος Δικαίου και Δικαστικός Έλεγχος της Συνταγματικότητας, Σάκκουλας, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, 1994.
- Μανιτάκης, Α., Ελληνικό Συνταγματικό Δίκαιο, Σάκκουλας, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, 2004.
- Mannheim, K., Orientations of Bureaucratic Thought (1936). Στο R.K. Merton et al. (eds), Reader in Bureaucracy, The Free Press, New York, 1952, 360-361.
- Μαντόγλου, Α., Η Εξέγερση του Πολυτεχνείου: η συγκρουσιακή σχέση ατόμου και κοινωνίας, Οδυσσέας, Αθήνα, 1995.
- Μαντόγλου, Α., Προδρομίτης Γ., Το Πείραμα στην Κοινωνική Ψυχολογία. Στο Σ. Παπαστάμου κ.α., Εισαγωγή στην Κοινωνική Ψυχολογία: επιστημολογικοί προβληματισμοί και μεθοδολογικές κατευθύνσεις, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2001, 495-537.
- Μαραγκόπουλος, Ν., Μέθοδοι Επιλογής και Εκπαιδεύσεως του Προσωπικού της Διοικήσεως (1950). Στο Α. Μακρυδημήτρης & Ν. Μιχαλόπουλος (επιμ.), Εκθέσεις Εμπειρογνομόνων για τη Δημόσια Διοίκηση: 1950-1998, Παπαζήσης, Αθήνα, 2000, 92-151.
- Μαρκαντωνάτου-Σκάλτσα, Α., Τα Όρια της Υπακοής των Πολιτικών Διοικητικών Υπαλλήλων στις Διαταγές των Προϊσταμένων των και ο Θεσμός της Ιεραρχικής Επιβολής, Διδακτορική Διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα, 1985.
- Μαρκαντωνάτου-Σκάλτσα, Α., Η Προστασία του Διοικούμενου, Βασική Αρχή της Διοικητικής Δράσεως, Σάκκουλας, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, 2000.

- Marx, K., Critique Hegel's Doctrine of the State (1843). Στο K. Marx, Early Writings, trnsf. R. Livingstone & G. Benton, Penguin, Harmondsworth, 1975, 57-198.
- Marx, K., Engels, F., The German Ideology (1846), Lawrence & Wishart, London, 1970.
- Marx, K., Engels, F., Preface to the German Edition of 1872 of the Communist Manifesto (1872). Στο K. Marx & F. Engels, Selected Works, Lawrence & Wishart, London, 1968, ...
- Mead, G.H., Mind, Self and Society, University of Chicago Press, Chicago, 1934.
- Merton, R.K., Bureaucratic Structure and Personality (1940). Στο R.K. Merton et al. (eds), Reader in Bureaucracy, The Free Press, New York, 1952, 361-371.
- Merton, R.K., Gray, A.P., Hockey, B. & Selvin., H.C. (eds), Reader in Bureaucracy, The Free Press, New York, 1952.
- Μεταξόπουλος, Α., Περιπλανήσεις και Εμμονές, Νέα Σύνορα, Αθήνα, 1997.
- Michels, R., The Bureaucratic Tendency of Political Parties, (1949α). Στο R.K. Merton et al. (eds), Reader in Bureaucracy, The Free Press, New York, 1952, 88-92.
- Michels, R., Assimilation of the Discontented into the State Bureaucracy (1949β1). Στο R.K. Merton et al. (eds), Reader in Bureaucracy, The Free Press, New York, 1952, 140-143.
- Michels, R., The Conservative Basis of Organization (1949β2). Στο R.K. Merton et al. (eds), Reader in Bureaucracy, The Free Press, New York, 1952, 143-149.
- Milgram, S., Ορισμένες Συνθήκες Υπακοής και Ανυπακοής στην Αυθεντία (1965). Στο Σ. Παπαστάμου (επιμ.), Η Κοινωνική Επιρροή, Οδυσσέας, Αθήνα, 1989, 171-200.
- Mitchell, W.C., Government and the Economy: collective inefficiencies. Στο C.H. Weiss & A.H. Barton (eds), Making Bureaucracies Work, Sage, London, 1980.
- Mommsen, W.J. The Political and the Social Theory of Max Weber, Polity Press, Cambridge, 1989.
- Moscovici, S., La Psychanalyse, son Image et son Public, Presses Universitaires de France, Paris, 1961 [ελληνική μετάφραση της 2^{ης} έκδοσης (1976): Η Ψυχανάλυση, η Εικόνα της και το Κοινό της, επιμ. Α. Μαντόγλου, Οδυσσέας, Αθήνα, 1999].
- Moscovici, S., Προς μία Θεωρία Συμπεριφοράς Μεταστροφής (1980). Στο Σ. Παπαστάμου (επιμ.), Η Κοινωνική Επιρροή, Οδυσσέας, Αθήνα, 1989, 571-614.
- Moscovici, S., Η Εποχή των Κοινωνικών Αναπαραστάσεων (1982). Στο Σ. Παπαστάμου & Α. Μαντόγλου (επιμ.), Κοινωνικές Αναπαραστάσεις, Οδυσσέας, Αθήνα, 1995, 65-106.
- Moscovici, S., Πρόλογος στο Σ. Παπαστάμου και Γκ. Μιούνου, Μειονότητες και Εξουσία, Αλέτρι, Αθήνα, 1983.
- Moscovici, S., Καινοτομία και Μειονοτική Επιρροή (1985). Στο Σ. Παπαστάμου (επιμ.), Η Κοινωνική Επιρροή, Οδυσσέας, Αθήνα, 1989, 255-268.
- Moscovici, S., Πρόλογος στο J.A. Pérez & G. Mugny, Η Θεωρία της Επεξεργασίας της Σύγκρουσης: διαδικασίες κοινωνικής επιρροής, επιμ. Α. Μαντόγλου, Οδυσσέας, Αθήνα, 1996.

- Moscovici, S., Lage, E., Naffrechoux, M., Η Σταθερή Μειονότητα: η επιρροή της στις απαντήσεις της πλειοψηφίας σε μία περίπτωση οπτικής αντίληψης των χρωμάτων· η κοινωνική συμμόρφωση και η εκτροπή της (1969). Στο Σ. Παπαστάμου (επιμ.), Η Κοινωνική Επιρροή, Οδυσσέας, Αθήνα, 1989, 352-367.
- Moscovici, S., Mugny, G., Papastamou, S., Αδρανούσα Επενέργεια και/ή Μειονοτική Επενέργεια; θεωρητική και πειραματική μελέτη της βραδυφλεγούς κοινωνικής επιρροής (1981). Στο Σ. Παπαστάμου (επιμ.), Η Κοινωνική Επιρροή, Οδυσσέας, Αθήνα, 1989, 615-637.
- Moscovici, S., Personnaz, B., Μειονοτική Επιρροή και Συμπεριφορά Μεταστροφής σε Έργο Αντίληψης (1980). Στο Σ. Παπαστάμου (επιμ.), Η Κοινωνική Επιρροή, Οδυσσέας, Αθήνα, 1989, 637-653.
- Mouffe, Ch., The Democratic Paradox, Verso, London – New York, 2000 (ελληνική έκδοση: Mouffe, Ch., Το Δημοκρατικό Παράδοξο, επιμ. Γ. Σταυρακάκης, μτφρ. Α. Κιουπκιολής, Πόλις, Αθήνα, 2004).
- Mouzelis, N., Organization and Bureaucracy: an analysis of modern theories, Aldine, Chicago, 1968.
- Mugny, G., Παπαστάμου, Σ., Μειονοτική Επιρροή και Ψυχοκοινωνική Ταυτότητα (1982). Στο Σ. Παπαστάμου (επιμ.), Η Κοινωνική Επιρροή, Οδυσσέας, Αθήνα, 1989, 428-450.
- Mummendey, A., Wenzel, M., Social Discrimination and Tolerance in Intergroup Relations: reactions to intergroup difference, Personality and Social Psychology Review, 1999, 3, 158-174.
- Ναυπιλώτης, Γ., Το Τεκμήριον Νομιμότητας των Διοικητικών Πράξεων, Εφημερίς των Ελλήνων Νομικών, 1975, 42, 932-943.
- Nemeth, C., Πέρα από τη Μεταστροφή: μορφές σκέψης και λήψη αποφάσεων (1987). Στο Σ. Παπαστάμου (επιμ.), Η Κοινωνική Επιρροή, Οδυσσέας, Αθήνα, 1989, 763-776.
- Neumann, F., The Bureaucratization and the Powerless Individual (1944). Στο R.K. Merton et al. (eds), Reader in Bureaucracy, The Free Press, New York, 1952, 149-153.
- Ng, S.H., Power and Intergroup Discrimination. Στο H. Tajfel (eds), Social Identity and Intergroup Relations, Cambridge University Press, Cambridge, 1982, 179-205.
- Norusis, M., Οδηγός Ανάλυσης Δεδομένων με το SPSS 12.0, επιμ. Κ. Περάκης, Κλειδάριθμος, 2005.
- Ouwkerk, J., Ellemers, N., de Gilder, D., Group Commitment and Individual Effort. Στο N. Ellemers, R. Spears & B. Doosje (eds), Social Identity: context, commitment, content, Blackwell, Oxford, 1999, 184-204.
- Παναγόπουλος, Θ., Εγχειρίδιο Υπαλληλικού Δικαίου, Σταμούλης, Πειραιάς, 1988.
- Παπαλάμπρου, Α., Αι Αόριστοι Έννοιαι και ο Έλέγχος της Νομιμότητας, Επιθεώρησης Δημοσίου Δικαίου, 1966, 10, 341-360.
- Παπαστάμου, Σ., Εγχειρίδιο Κοινωνικής Ψυχολογίας, Οδυσσέας, Αθήνα, 1989α.
- Παπαστάμου, Σ. (επιμ.), Η Κοινωνική Επιρροή, Οδυσσέας, Αθήνα, 1989β.
- Παπαστάμου, Σ., Ψυχολογιοποίηση: επιπτώσεις των ψυχολογικών ερμηνειών στα φαινόμενα κοινωνικής επιρροής, Οδυσσέας, Αθήνα, 1989γ.
- Παπαστάμου, Σ. (επιμ.), Διομαδικές Σχέσεις, Αθήνα, Οδυσσέας, 1990.

- Παπαστάμου, Σ., Πρόλογος στο Α. Μαντόγλου, Η Εξέγερση του Πολυτεχνείου: η συγκρουσιακή σχέση ατόμου και κοινωνίας, Οδυσσέας, Αθήνα, 1995.
- Παπαστάμου, Σ., Προοίμιο (2001α) στο Σ. Παπαστάμου κ.α., Εισαγωγή στην Κοινωνική Ψυχολογία: επιστημολογικοί προβληματισμοί και μεθοδολογικές κατευθύνσεις, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2001, 11-105.
- Παπαστάμου, Σ., Ιστορική και Επιστημολογική Επισκόπηση της Κοινωνιοψυχολογικής Σκέψης (2001β). Στο Σ. Παπαστάμου κ.α., Εισαγωγή στην Κοινωνική Ψυχολογία: επιστημολογικοί προβληματισμοί και μεθοδολογικές κατευθύνσεις, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2001, 109-181.
- Παπαστάμου, Σ., Κοινωνική Ψυχολογία και Ιδεολογία (2001γ). Στο Σ. Παπαστάμου κ.α., Εισαγωγή στην Κοινωνική Ψυχολογία: επιστημολογικοί προβληματισμοί και μεθοδολογικές κατευθύνσεις, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2001, 185-288.
- Παπαστάμου, Σ., Τα Τέσσερα Επίπεδα Ανάλυσης της Κοινωνιοψυχολογικής Πραγματικότητας και της Ερευνητικής Πρακτικής (2001δ). Στο Σ. Παπαστάμου κ.α., Εισαγωγή στην Κοινωνική Ψυχολογία: επιστημολογικοί προβληματισμοί και μεθοδολογικές κατευθύνσεις, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2001, 329-397.
- Παπαστάμου, Σ., Πρόλογος στο J.P. Deconchy, Τα Υπερ-φύσιν Ζώα: το νοητικό οικοδόμημα της ανθρώπινης ιδιαιτερότητας, επιμ. Σ. Παπαστάμου, μτφρ. Α. Λυμπεροπούλου, Ελληνικά Γράμματα, 2003.
- Παπαστάμου, Σ., Αντωνίου, Σ., Κατερέλος, Ι.Δ., Μαντόγλου, Α., Προδρομίτης, Γ., Ρήγα, Α.Β., Σακαλάκη, Μ., Εισαγωγή στην Κοινωνική Ψυχολογία: επιστημολογικοί προβληματισμοί και μεθοδολογικές κατευθύνσεις, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2001.
- Παπαστάμου, Σ. & Μαντόγλου, Α. (επιμ.), Κοινωνικές Αναπαραστάσεις, Οδυσσέας, Αθήνα, 1995.
- Παπαστάμου, Σ., Μιούνη, Γκ., Μειονότητες και Εξουσία, Αλέτρι, Αθήνα, 1983.
- Παπαχατζής, Γ.Μ., Σύστημα του Ισχύοντος στην Ελλάδα Διοικητικού Δικαίου, τόμ. Ι & ΙΙ, Αθήνα, 1983.
- Παπαχατζής, Γ.Μ., Πρόλογος στο Δ. Κοντόγιωργα-Θεοχαροπούλου, Οι Πραγωγές των Δημοσίων Υπαλλήλων, Σάκκουλας, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, 1989.
- Παρασκευόπουλος, Ι., Μεθοδολογία Επιστημονικής Έρευνας, Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα, 1985.
- Παρασκευόπουλος, Ι., Στατιστική Εφαρμοσμένη στις Επιστήμες της Συμπεριφοράς, τόμ. Ι & ΙΙ, Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα, 1990.
- Parsons, T., *The Social System*, Routledge and Kegan Paul, London, 1951.
- Παυλόπουλος, Π., Η Αρχή της Νομιμότητας και το Σύνταγμα του 1975, Σύγχρονα Θέματα, 1980, 8, 36-45.
- Pérez, J.A. & Mugny, G., *Influences Sociales: la théorie de l'elaboration du conflit*, Delachaux et Niestlé, Neuchâtel, 1993 (ελληνική έκδοση: Η Θεωρία της Επεξεργασίας της Σύγκρουσης: διαδικασίες κοινωνικής επιρροής, επιμ. Σ. Παπαστάμου & Α. Μαντόγλου, μτφρ. Α. Μαντόγλου, Οδυσσέας, Αθήνα, 1996).
- Postmes, T., Spears, R., Lea, M., Social Identity, Normative Content and "Deindividuation" in Computer-mediated Groups. Στο N. Ellemers, R. Spears, B. Doosje, *Social Identity: context, commitment, content*, Blackwell, Oxford, 1999, 164-183.

- Πουλιαντζάς, Ν., Οι Σημερινοί Μετασχηματισμοί του Κράτους: η πολιτική κρίση και η κρίση του κράτους. Στο Ν. Πουλιαντζάς (επιμ.), Η Κρίση του Κράτους, μτφρ. Ξ. Γιαταγάνας, Παπαζήσης, 1976, 19-55.
- Poulantzas, N. (eds), *La Crise de l'Etat*, Presses Universitaires de France, Paris, 1976 [ελληνική έκδοση: Πουλιαντζάς, Ν. (επιμ.), Η Κρίση του Κράτους, μτφρ. Ξ. Γιαταγάνας, Παπαζήσης, 1976].
- Poulantzas, N., *Le Etat, le Pouvoir, le Socialisme*, Presses Universitaires de France, Paris, 1978 (ελληνική έκδοση: Πουλιαντζάς, Ν., Το Κράτος, η Εξουσία, ο Σοσιαλισμός, μτφρ. Γ. Κρητικός, Θεμέλιο, 1983).
- Reynolds, K., Turner, J.C., Haslam, A., When Are We Better Than Them and They Worse Than Us? a closer look at social discrimination in positive and negative domains, *Journal of Personality and Social Psychology*, 2000, 78, 64-80.
- Roethlisberger, F.J., Dickson, W.J., Formal and Informal Status (1939α). Στο R.K. Merton et al. (eds), *Reader in Bureaucracy*, The Free Press, New York, 1952, 255-258.
- Roethlisberger, F.J., Dickson, W.J., Group Observation and Personal Interviews (1939β). Στο R.K. Merton et al. (eds), *Reader in Bureaucracy*, The Free Press, New York, 1952, 438-444.
- Σακαλάκη, Μ., Ψυχολογία της Επικοινωνίας, Παπαζήσης, Αθήνα, 1994.
- Σακαλάκη, Μ., Η Ανάλυση Περιεχομένου. Στο Σ. Παπαστάμου κ.ά., Εισαγωγή στην Κοινωνική ψυχολογία: επιστημολογικοί προβληματισμοί και μεθοδολογικές κατευθύνσεις, 2001, 477-493.
- Schulz-Hardt, S., Frey, D., Lüthgens, C., Moscovici, S., Biased Information Search in Group Decision Making, *Journal of Personality and Social Psychology*, 2000, 78, 655-669.
- Schwartz, T., *The Logic of Collective Choice*, Columbia University Press, New York, 1986.
- Selznick, P., Cooptation: a mechanism for organizational stability (1949α). Στο R.K. Merton et al. (eds), *Reader in Bureaucracy*, The Free Press, New York, 1952, 135-139.
- Selznick, P., A Theory of Organizational Commitments (1949β). Στο R.K. Merton et al. (eds), *Reader in Bureaucracy*, The Free Press, New York, 1952, 194-202.
- Sen, A., *Inequality Reexamined*, Oxford University Press, New York, 1995.
- Σεραφεϊνίδου, Μ., Το Φαινόμενο της Γραφειοκρατίας, Gutenberg, Αθήνα, 2003.
- Serino, C., Bianco, A., Curci, A., Pugliese, A.C., Similarity and Levels of Inclusion: some insights from past and present research, *New Review of Social Psychology*, 2003, 2, 68-76.
- Simon, H., Decision-Making and Administrative Organization (1944). Στο R.K. Merton et al. (eds), *Reader in Bureaucracy*, The Free Press, New York, 1952, 185-194.
- Simon, H., Some Further Requirements of Bureaucratic Theory (1945α). Στο R.K. Merton et al. (eds), *Reader in Bureaucracy*, The Free Press, New York, 1952, 51-58.
- Simon, H., Inducements and Incentives in Bureaucracy (1945β). Στο R.K. Merton et al. (eds), *Reader in Bureaucracy*, The Free Press, New York, 1952, 327-333.

- Σιούτη, Γ., Το Τεκμήριο της Νομιμότητας των Διοικητικών Πράξεων, Σάκκουλας, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, 1994.
- Σούρλας, Π., Θεμελιώδη Ζητήματα της Μεθοδολογίας του Δικαίου, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, 1986.
- Σούρλας, Π., Η Διαπλοκή Δικαίου και Πολιτικής: η θεμελίωση των νομικών κρίσεων, Σάκκουλας, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, 1989.
- Spanou, C., On the Regulatory Capacity of the Hellenic State: a tentative approach based on a case study, *International Review of Administrative Sciences*, 1996, 622, 219-237.
- Spears, R., Doosje, B., Ellemers, N., Commitment and the Context of Social Perception. Στο N. Ellemers, R. Spears & B. Doosje (eds), *Social Identity: context, commitment, content*, Blackwell, Oxford, 1999, 59-83.
- Σπηλιωτόπουλος, Ε., Εγχειρίδιο Διοικητικού Δικαίου, Σάκκουλας, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, 1977 (8^η αναθεωρ. έκδοση, 1997).
- Σπηλιωτόπουλος, Ε., Πρόλογος στο Α. Μακρυδημήτρης, Χ. Χρυσανθάκης, Υ.Δ. Κουλούρης, Α.Κ. Οικονόμου, «Ombudsman»: ο έλεγχος της κακοδιοίκησης στην Ελλάδα και την Ευρώπη, Σάκκουλας, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, 1996.
- Σταμάτης, Κ.Μ., Η Θεμελίωση των Νομικών Κρίσεων: εισαγωγή στη μεθοδολογία του δικαίου, Σάκκουλας, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, 1991 (3^η αναθεωρ. έκδοση 1997).
- Στασινόπουλος, Μ., Υπαλληλικός Κώδιξ και Κώδιξ Υπαλλήλων Νομικών Προσώπων Δημοσίου Δικαίου: ερμηνευτικά σχόλια, Αθήνα, 1951 (2^η αναθεωρ. έκδοση, 1957α).
- Στασινόπουλος, Μ., Μαθήματα Διοικητικού Δικαίου, Αθήνα, 1954 (2^η αναθεωρ. έκδοση, 1957β).
- Stiglitz, J., *On the Economic Role of the State*, Bank Insinger de Beaufort, New York, 1989.
- Συνήγορος του Πολίτη, Ετήσια Έκθεση 1998, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα, 1999.
- Συνήγορος του Πολίτη, Ετήσια Έκθεση 2000, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα, 2001.
- Συνήγορος του Πολίτη, Ετήσια Έκθεση 2003, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα, 2004.
- Συνήγορος του Πολίτη, Ετήσια Έκθεση 2005, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα, 2006.
- Σωτηρόπουλος, Δ., Γραφειοκρατία και Πολιτική Εξουσία, Σάκκουλας, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, 1996.
- Σωτηρόπουλος, Δ., Η Κορυφή του Πελατειακού Κράτους, Ποταμός, Αθήνα, 2001.
- Tajfel, H., *Συνεργασία Μεταξύ Ανθρώπινων Ομάδων* (1966). Στο Σ. Παπαστάμου (επιμ.), *Διομαδικές Σχέσεις*, Αθήνα, Οδυσσεάς, 1990, 143-158.
- Tajfel, H., *Human Groups and Social Categories*, Cambridge University Press, Cambridge, 1981.
- Tajfel, H., *Instrumentality, Identity and Social Comparisons* (1982a). Στο H. Tajfel (eds), *Social Identity and Intergroup Relations*, Cambridge University Press, Cambridge, 1982, 482-506.
- Tajfel, H. (eds), *Social Identity and Intergroup Relations*, Cambridge University Press, Cambridge, 1982.

- Tajfel, H., *Intergroup Relations, Social Myths and Social Justice* (1984α). Στο H. Tajfel (eds), *The Social Dimension: european developments in social psychology*, Cambridge University Press, Cambridge, 1984, 695-714.
- Tajfel, H. (eds), *The Social Dimension: european developments in social psychology*, τόμ. I & II, Cambridge University Press, Cambridge, 1984.
- Tajfel, H., Turner, J.C., *An Integrative Theory of Intergroup Conflict*. Στο W.G. Austin & S. Worchel (eds), *The Social Psychology of Intergroup Relations*, Brooks-Cole, CA: Monterey, 1979, 33-47.
- Τάχος, Α., *Θεμελιώδεις Υποχρεώσεις των Δημοσίων Υπαλλήλων: υπακοή, νομιμοφροσύνη, πολιτική ουδετερότητα*, Σάκκουλας, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, 1981.
- Therborn, G., *The Ideology of Power and the Power of Ideology*, Verso, London – New York, 1980.
- Triandis, H.C., *Individualism & Collectivism*, Westview Press, Boulder, 1995.
- Τσαλικογλου, Φ., *Ο Μύθος του Επικίνδунου Ψυχασθενή*, Παπαζήσης, Αθήνα, 1987.
- Τσάτσος, Δ.Θ., *Συνταγματικό Δίκαιο*, τόμ. I, Σάκκουλας, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, 1980α (2^η αναθεωρ. έκδοση, 1982).
- Τσάτσος, Δ.Θ., *Σύνταγμα και Πολιτική Πραγματικότητα: κείμενα για τη διαλεκτική σχέση δικαίου και πολιτικής*, επιμ. Α. Κούρκουλα, Σάκκουλας, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, 1980β.
- Τσάτσος, Δ.Θ., *Η Κρίση του Πολιτικού Λόγου*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1983.
- Τσάτσος, Δ.Θ., *Αντί Εισαγωγής: το πρόβλημα της ερμηνείας του Συντάγματος*. Στο Δ.Θ. Τσάτσος (επιμ.), *Η Ερμηνεία του Συντάγματος*, Σάκκουλας, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, 1995, 13-60.
- Τσάτσος, Δ.Θ. (επιμ.), *Η Ερμηνεία του Συντάγματος*, Σάκκουλας, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, 1995.
- Τσάτσος, Θ., *Το Πρόβλημα της Ερμηνείας εν τω Συνταγματικώ Δικαίω* (1970). Στο Δ.Θ. Τσάτσος (επιμ.), *Η Ερμηνεία του Συντάγματος*, Σάκκουλας, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, 1995, 283-384.
- Τσάτσος, Κ.Δ., *Το Πρόβλημα της Ερμηνείας του Δικαίου*, Σάκκουλας, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, 1932 (2^η αναθεωρ. έκδοση, 1978).
- Τσουκαλάς, Κ., *Κοινωνική Ανάπτυξη και Κράτος: η συγκρότηση του δημόσιου χώρου στην Ελλάδα*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1979 (2^η αναθεωρ. έκδοση, 1983).
- Tsoucalas, C., *Enlightened Concepts in the "Dark": power and freedom, politics and society*, *Journal of Modern Greek Studies*, 1991, 9, 1-22.
- Τσουκαλάς, Κ., *Είδωλα Πολιτισμού: ελευθερία, ισότητα και αδελφότητα στη σύγχρονη πολιτεία*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1998.
- Τσουκαλάς, Κ., *Πόλεμος και Ειρήνη: μετά το «τέλος της ιστορίας»*, Καστανιώτης, Αθήνα, 2006.
- Tullock, G., *Rent Seeking*, E. Elgar, Brookfield, 1993.
- Turner, J.C., *Towards a Cognitive Redefinition of the Social Group*. Στο H. Tajfel (eds), *Social Identity and Intergroup Relations*, Cambridge University Press, Cambridge, 1982, 15-37.
- Turner, J.C., *Social Identification and Psychological Group Formation*. Στο H. Tajfel (eds), *The Social Dimension: european developments in social psychology*, Cambridge University Press, Cambridge, 1984, 518-536.
- Turner, J.C., *The Social Identity Perspective*. Στο N. Ellemers, R. Spears & B. Doosje (eds), *Social Identity: context, commitment, content*, Blackwell, Oxford, 1999, 8-34.

- Turner, J.C., Reynolds, K., *The Social Identity Perspective in Intergroup Relations*. Στο M. Brewer & M. Hewstone, *Self and Social Identity*, Blackwell, Oxford, 2004, 259-274.
- Υπαλληλική, Ανώτατη Διοίκηση Ενώσεων Δημοσίων Υπαλλήλων, 2005, 162, 2-12.
- Υπουργείο Προεδρίας της Κυβέρνησης, Έκθεση για τη Μεταρρύθμιση και τον Εκσυγχρονισμό της Δημόσιας Διοίκησης (1990). Στο Μακρυδημήτρης & Μιχαλόπουλος (επιμ.), *Εκθέσεις Εμπειρογνομώνων για τη Δημόσια Διοίκηση: 1950-1998*, Παπαζήσης, Αθήνα, 2000, 557-626.
- Υπουργείο Προεδρίας της Κυβέρνησης, Ελληνική διοίκηση 2000: πρώτο πρόγραμμα διοικητικού εκσυγχρονισμού (1992). Στο Μακρυδημήτρης & Μιχαλόπουλος (επιμ.), *Εκθέσεις Εμπειρογνομώνων για τη Δημόσια Διοίκηση: 1950-1998*, Παπαζήσης, Αθήνα, 2000, 657-701.
- Υπουργείο Εσωτερικών, Δημόσιας Διοίκησης και Αποκέντρωσης, Γενική Γραμματεία Δημόσιας Διοίκησης, *Ποιοτικά Χαρακτηριστικά των Δημόσιων Υπαλλήλων*, Αθήνα, 1997.
- Υπουργείο Εσωτερικών, Δημόσιας Διοίκησης και Αποκέντρωσης, Σώμα Επιθεωρητών-Ελεγκτών Δημόσιας Διοίκησης, Έκθεση Πεπραγμένων Έτους 1999, Αθήνα, 2000.
- Verkuyten, M., Nekuee, S., *Ingroup Bias: the effect of self-stereotyping, identification and group threat*, *European Journal of Social Psychology*, 1999, 29, 411-418.
- Φλογαίτης, Σ., *Το Ελληνικό Διοικητικό Σύστημα*, Σάκκουλας, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, 1987.
- Φραγκουδάκη, Α., *Γλώσσα και Ιδεολογία: κοινωνιολογική προσέγγιση της ελληνικής γλώσσας*, Οδυσσέας, Αθήνα, 1997.
- Weber, M., *Die Protestantische Ethic und der Geist des Kapitalismus*, *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*, vol. XX & XXI, 1904-1905 (rev. edition 1920 / british edition: *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*, trnsl. T. Parsons, Unwin University Books, 1930).
- Weber, M., *Politik als Beruf*, Duncker & Humblodt, Muenchen (1919). Στο H.H. Gerth & C.W. Mills, *From Max Weber: essays in sociology*, Oxford University Press, New York, 1958, 77-128.
- Weber, M., *Wirtschaft und Gesellschaft: grundriss der verstehenden soziologie*, 1921 (british edition: *Economy and Society: an outline of interpretive sociology*, vol. I & II, ed. G. Roth & C. Wittich, trnsl. E. Fischoff, H. Gerth, A.K. Henderson, F. Kolegar, C. Wright Mills, T. Parsons, G. Roth, E. Schils & C. Wittich, University of California Press, Berkeley, 1978).
- Wildschut, T., Insko, C., Gaertner, L., *Intragroup Social Influence and Intergroup Competition*, *Journal of Personality and Social Psychology*, 2002, 82, 975-992.
- Wildschut, T., Lodewijx, H., Insko, C., *Towards a Reconciliation of Diverging Perspectives on Interindividual – Intergroup Discontinuity: the role of procedural interdependence*, *Journal of Experimental Social Psychology*, 2001, 37, 273-285.
- Willson, F.M.G., *Ο Κυβερνητικός Μηχανισμός στην Ελλάδα (1966)*. Στο Α. Μακρυδημήτρης & Ν. Μιχαλόπουλος (επιμ.), *Εκθέσεις Εμπειρογνομώνων για τη Δημόσια Διοίκηση: 1950-1998*, Παπαζήσης, Αθήνα, 2000, 281-369.
- Χαντζή, Α., *Κοινωνική Ψυχολογία*. Στο Σ. Βοσινιάδου (επιμ.), *Εισαγωγή στην Ψυχολογία*, τόμ. II, Gutenberg, Αθήνα, 1999, 17-119.

Zavalloni, M., Louis-Guérin C., *Identité Sociale et Conscience: introduction à l'égo-écologie*, Les Presses de l'Université de Montréal, Montréal, 1984
(ελληνική έκδοση: *Κοινωνική Ταυτότητα και Συνείδηση: εισαγωγή στην εγω-οικολογία*, επιμ. Α.Β. Ρήγα, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1996).